

LA FAUNE ET LA FLORE DE L'UBANGI

Noms et description

des animaux et des plantes en langue Ngbaka

Marcel Henrix, c.i.c.m

Avant propos

Dans ce travail, nous présentons une liste des animaux et des plantes qui se trouvent dans l'Ubangi en République Démocratique du Congo et plus précisément dans la région Ngbaka et des environs. La grande majorité de ces animaux et ces plantes ont été identifiées par Vedast Maes, OFM cap.¹ D'autres noms y ont été ajoutés au fur et à mesure, lors des entretiens sur différents sujets. Ils n'apparaissent pas dans le livre de Vedast Maes et sont éventuellement marqués 'non identifié'. Il est probable que certains de ces animaux ou plantes ont été identifiés sous un autre nom.

Le but de ce travail est de présenter une description plus détaillée de chaque animal et de chaque plante. Il s'agit donc de décrire l'animal ou la plante, son habitat et, surtout pour les plantes, l'utilisation qu'on en fait dans la médecine traditionnelle, les rites, etc. Eventuellement, nous ajoutons d'autres informations selon les coutumes ancestrales ou des explications populaires. Les données proviennent des entretiens avec de nombreux interlocuteurs.

Dans le recueil de Vedast Maes, les noms sont classés selon leurs familles et leurs espèces. Pour faciliter la recherche, nous les avons classés dans l'ordre alphabétique tout en ajoutant le numéro de page qui renvoie au recueil de Vedast Maes².

Puis suivent les informations récoltées chez les informateurs. Nous les présentons en langue ngbaka telles qu'elles nous ont été racontées.

Les principaux interlocuteurs sont : Mbuamɔ Catharina (1945) (*Cath*), enseignante à la paroisse de 'Bobadi et les deux catéchistes : Zagbalafo-Gbamboko Vedast (*Zagb*), né dans les années cinquante et Monzabana Jean-Paul (*Mɔnz*).

D'autres interlocuteurs occasionnels sont : Hɔalo André, catéchiste ; Timbisa Jean (*Timb*), agent du programme d'alphabétisation ; Tanda Noël (*Tanda*), directeur du programme d'alphabétisation ; Zugia-Dako Angeline (*Dako*), enseignante ; les catéchistes du centre catéchétique Nadonyɛ à Bobadi (*C.Nad*) : Kuta Christin, Kumugo Ernest, Camille, etc. et leurs épouses : Léopoldine, Christine, etc.

Marcel Henrix

---

¹ **Maes V.**, *Noms ngbaka de la Faune et de la Flore de l'Ubangi*, (polycopié).

² Le numéro's de page renvoient à la version originale du recueil de Vedast Maes. La pagination de la copie que vous trouvez ci-après diffère de celle de l'original.

La FAUNE de l'Ubangi

Présentation

Dans ce qui suit, les noms des animaux sont présentés de la façon suivante :

"Nom de l'animal" p.... : *l'identification tirée du recueil de Vedast Maes.*

- a) Description de l'animal;
- b) son habitat;
- c) informations diverses éventuelles : nourriture, certaines particularités, parfois des croyances populaires, etc.;
- (d) autres données éventuelles).

N.B. : hormis de l'identification de l'animal qui est en français, tout est en langue Ngbaka.

Les mammifères

Singes et lémurien

àbánggá p.1 : *singe vert; il a des poils gris, avec des reflets vert jaunâtre; assez commun (Cercopithecus asacanius).*

- a) Abánggá me a dafa, a be sí iko, sala tē ó ngbè'dènzèlèe, ma dùlù gò. Li a yò yòlò, ne a do mbálà tē li a talé.
- b) A ɔ zā kólá.

búkù p.2 : *voir sègbàmbìli.*

dáfá gbànù p.1 : *singe argenté, assez rare (Cercopithecus mitis).*

- a) Zagb : Mè a dàfà, ǎ gǎ ɔ ne lùbì ni, né ndé tē a má ó mbá'dá mbá'dá né tē gbànù ni. Wi wili wele ké à ó né gā tolo ni.
- b) Wa kpa a wena nú lì dò kó 'dú kólá.
- c) A nyɔngɔ wena a owala te, ɔ ne wala étà do vwùndù, tabi féfé 'bètè tabi kɔni.

dáfá limi, nzê (dáfá dinyé tabi kénzà) p.2 : *voir kénzà.*

- a) Zagb : Mè a dafa ke wa ó sékéké ni, fo gā ne kɔ wa bina. Wa wia kǎ hógóyó vé. Sala te wa ma ɔ ngòò ni, nu zō wa ma ɔ fèà mbókéeé ni. Go'do wà ké wa sō do 'dɔlɔ ni ma a filà kpángbángbá ni.
- b) Wa kpa wa wena ti kɔla tabi 'dɔ lì tabi tē fala ke o'bete tē ne wena ni.
- c) Wa nyɔngɔ wena a wala te do fila 'bete. Mè a dafa ke wa kpe dati ogā wanɔ, ne nde li wa sǒ wena. Fala ke a zɔ wele ia, ne a he mɔ "ké ké", nè ogā wanɔ wa yu vé. Wa sa 'bɔ li wa na kénzà.

digbà, dùgbè p.2

- a) *Bosengbene* : digbà a a sa'de kpo a hɔa de 'do kálákò, ne a ne we ba tele tē siko. Ne nde digba a si tē ɛ do tala dafanɔ tē me 'bɔ vé. Mè a dafa a gā wena do zā a, we ke nu ngu'du a ma be sí, ne zā a ma gā wena.
- b) A ɔ zamɔ, n'a fɔlɔ tē a piiii do ngɔ fua lì. Lì fo nganda wena ni, ne a te. Pala ke wa ɔ di nale, kɔ wi ngumbe hɔ ia, ne a gbɛ ne wa vé iko. We ke wele ki te 'dɔ lì nga, kɔ a ne ne we kanda lì do'do ni, n'a tē, n'a kū, ne mbe ne te. Kɔ wi ngumbe hɔ tē 'bɔ ia nde, ne à ndɔlɔ wa tē me do 'da ne ni ndɔlɔ ndɔlɔ iko. We ke wa lengge na, ke ngba lo tia ni, ne nde nya lo a te ne de 'do a ni. Ne nde wa ì na, me a nya lo tia ni a ngamɔ ni gò.

- c) Wa banga te me do 'do ngba wa banga banga banga ni gbaa, wa folo te wa gbaa, ko te wa sa ia nde, ne wa ndo ngo la te 'bo we fa pala nyongome 'da wa, ke ma te ngo teno ngo fua li mo ni. Me a sa'de kpo wa yengge pii te ngo ga fua li.

ká'dákò, gàlàwò : *'mangabey' gris-brun (Cercocebus albigena).*

- a) Me a dafa kpo a ga wena. Ga 'da wia ko do digba, ne nde te a o fila mbi, ne gombó lí à ma o ne gombo li siko ni.
- b) A o za kóla, tabi za nga bili, ke ga te ngo ne boe ni.
- c) A ho te li fo kóni 'da mo ia, ne a fa, n'a kpo 'de tili a, n'a kpo ma ko a, n'a kpo gele a, ne a la ne. Ha pala ke a kpa pala o ko za ndu'bi ni, ne a o ni gbaa, ko we ba a, n'a ba kpo, n'a nyongo. Ko wa o di ni bo, tabi do be boe, n'a ba kpo, n'a ha ta 'bo ha be. Ko wa nyongo di ni gbaa, pala sa ia, ne wa ne we fa mbé kóni te me iko, gbaa na kóni 'da mo ia nde. Ko fala mo sembe de le gbaa, ma e, nde nyanga wa gono te 'bo. Wa mi kóni ne soe ge, nde pala sa ne ka'dako anga ve.

kálákò, (O) ká'dákò p.2 : *1) 'mangabey' brun, sans touffe de poils sur la tête; le plus commun des 3 mangabeys (Cercocebus galeritus); 2) cynocéphale; assez rare (Buzala) (Papio doguera).*

- a) *Cath :* Me a dafa, a ga be go. Sala te a ti ngu'du à o fe, ne tala ke ngo ne ma o be tu, ne nde ma tu wena go. Wa yengge déle wena. Ko 'da fala féngé kóni, ko wa ho safó 'da mo ne wa nyongo kóni wena, we ke wa yengge zu wa déle wena. Ko fala ke mo í fala wa ia ni, ne mo dá we nu ngbaka fe, ne mo zi te, ne mo galá éa tulu de zu ne, ko fala ke wa te we nyongo kóni 'da mo ni, ne wa zo kútu we, do tuli ni, ne wa lengge na, wele a ne ndolo wa, ne wa yu 'baná do zu wa, ne wa ho 'bo te fe 'da mo go. Ko fala ke mo de ni go, ne wa e kóni 'da mo iko.
- b) Wa o wena za ndu'bu do ngo te i. Wa nyongo kóni, fila ta'be, ní do ní.
- c) Wa ndo bíli ngo te olo wa.

tú kálákò, (O) ká'dákò p.2 : *'mangabey' noir, à touffe de poils érigés sur la tête (Cercobus aterrimus).*

- a) *Zagb :* Me a kálákò, ne nde te à ve ma a tu, ne nu zo a a bí á fila. Mbata go'do ma ga wena. Ngala a o ne ngala wili tolo mbunzu ni, kili te a ma ga wena. Ne nde onaa wano wa ga ve o ne owili wano go.
Ngo gili wa bo : gbà tu kálákò do sékéké tu kálákò.
- b) Wa kpa wa wena te nu li tabi ti nga kola. Wa nyongo wena a nga kóni, wala te do fila 'bete. Fala ke wili wele ke a ke wala te kpo kpo de ko obe wano ia, ko fala mbe be ne a ba wala te 'da ngba a ia, ne ga wele ke a ngbolo zu wele ki ni.
- c) Me a dafa kpo, a i ti zu do wena. Fala a yala nu do, ko a na ia, ne a e nwá ne ve, ne a so de ko kpana ne. Wa ko ngba wa do tolo fala kpo go.

kénzá p.2: *nom donné aux jeunes singes de différentes espèces.*

Cath : Odafa ke wa 'bana do be, wa sa li wa na "bé kénzá dàfà".

Ne nde wa to 'bo na, kénzá me a dafa ke wa sa li a na, dáfa limi tabi dáfa nzé

kíndi p.1 : *colobe noir à manteau blanc; le plus commun des trois colobes (Colobus abyssinicus).*

- a) *Monz :* Me a dafa a ga wena, ne a o tu. Ne sala te a du lu wena, ma ala de nu, ala le'be le'be le'be ni, ne ma geze do da ne dele wena. Mo zo a gele pala, ne mbe 'da pala a yolo do nyanga a, ko mo zo, ne kili ma ba mo.
- b) A a sa'de kpo a a gbà sá sa'de, wa gbé a do do go. Ne wele wa nyongó a mbamba go. Wi ke a nyongo a ni, me a wi ke wuko 'da a fi fia, tabi wili a fi fia, se ne a i ti nyongo a de.

- c) Wa gbe a do bili tabi kpili tabi ngumbe. Wa ẽ ndàlá kǐndí, nè wà dé ndasa, nè wa gu zu ogazano we yɔ do yola.

kpèlè p.2 : Mɛ a gá dàfà.

lùbì p.1 : *“pain à cacheter à queue noire”; commun en grande forêt.*

- a) *Monz* : Lùbì mɛ a dafa a gā wena, a a tũ, nè sala tē a wena. 'Da fala ke mɔ zó a ia, nè mɔ ɪ sɛ pala a we duzu bula li a ke a ka do mɔ dɛ 'da mɔ nu ngà ni. Bula li a ɔ gùngbùù, nè sala ke zā li ala wùnyé wùnyé.
- b) A yengge, nè a ɔ pĩ dɛ kɔ ndù'bù tɛ nu lì, nè a usu tē a. A nyɔngɔ wala tenɔ zamɔ, do obe nɔɛnɔ.
- c) Li lùbì sò wena, a yengge mbamba ɔ nè gele dafano gɔ, do gbo gba soe, nè a usu tē a kɔ ndù'bù, kɔ ma hɔ gē 'da wese yílíí ni, sɛ nè a yengge dɛ. A bá bili gɔ, a zɔ bili, nè a gbili, nè a la do gele wala iko. We ndɔlɔ a do nzabele tabi ngumbe ma nganda 'bɔ wena. Owele wa nyɔngɔ a nyɔngɔ.

mòzùnggú (màzùnggú) p.1 : *singe à barbe blanche; assez commun; ne se laisse pas apprivoiser (Cercopithecus neglectus).*

- a) A gba gbele dafa a gā wena, a ɔ nè be siko ni. Sala tē a wena, sala nzele dúlú wena, nè ma ɔ fē. A he : “hùú hùú...”.
- b) A ɔ wena zamɛnɔ nu lì.
- c) Owi ngumbenɔ wa gbe wa wena, we ke li wa sò gɔ, wá yè wena. A mɔ ngo he mɔ, nè a zó mɔ gɔ, kɔ wa yele a do 'da híá mɛ 'da a, nè wa ndɔlɔ a iko.
Owele vɛ wa nyɔngɔ a iko. Nɛ ndɛ 'da oyaa lɛ zi ni, owuko naa zā wa nyóngó a gɔ. Wa nyóngó a ia, kɔ wa ko be, nè ngbili be gā sɛ ɔ nè ngbili màzùnggú ni, nè a he sɛ mɔ né mɛ a he mɔ ni.

ngá'bòlò p.2: *lémurien; 'pot', singe de nuit à queue courte, moins commun (Perodicticus potto).*

- a) Mɛ a be sa'de né mbusu ni. Sala tē a ɔ be ngí'dí'dí. Tē a ɔ fila, ma fenge búútú. Dò a ma dùlù fē gɔ, ma vílíkíndí. 'Do gele a ɔ nzòngbòò, ma dɛa né kpolo tale. Wa sa li mɛ 'do gele a ni na, gba za 'do gele a. Wa ẽlẽ ndala a, kɔ ma hɔ tɛ 'do gele a, nè wa ẽlẽ zāa. A he mɔ né nzo be ni. Gbali a ma ɔ zéwéléwé, ma ɔ do gòmbò. A kò na, wele zɔ gbali a dō dō gɔ. Kɔ a zɔ wi, n'a gu kō a ngo li a, tua ke gbali a fila gá'dí gá'dí, li a ɔ nè kálí we ni.
- b) A yengge do ngo tɛ, nè fala ɔi 'da a a sala ndù'bù. A hɔ nù dō dō gɔ. A ba bili kpito iko. A ba bili, kɔ dafa kpa a, nè kō a nɔ dɛ tɛ dafa ni, n'a fe do a, we ke a kò na, ɛ fe zu ɛ kpo gɔ. A nganda wena. Sa'de a dè gɔ, ma nì wena. Be nyóngó a gɔ, wuko 'bɔ gɔ, wi nyɔngɔ a a wi fio ko.
- c) Yali ngba nga'bolo a bùkù. Nu fele a do buku kpo. Nɛ nga'bolo a a kpasá nè, nè buku a wi be. Sa'de gbili a bina, tati a buku. Wa ba bili fai we búlí 'da wa.
- d) Mɔ kpá a mbamba gɔ, tua ke a do limi zā a. Ke wa tōa na, nga'bolo a do limi zā a ni, gulu nè ma ké. 'Da fala ke mɔ 'bana do zagbālā tabi be zonga, mɔ yengge zamɔ, mɔ kpá fia a ia, mɔ si do ma, mɔ tōa we nè, tabi kpasá winɔ wa zɔa ma nde, nè wa na : "Mɔ kpa fio nga'bolo ge, mɔ kpa a 'dā mɔ. Fala ke mɔ ko nde, nè be zā mɔ 'báná sɛ gɔ," g'a ni nde. Kɔ okpasá winɔ wa tō ni, nè mɔ dé olo nu wa ni. Tua ke ma wia na, mɔ si, nè mɔ tō we nè hā wa. (Mɔ zó lɛngge ngo zɛle mɔkɔla, zélé mɔ zamɔ).

ngàlò p.1 : *singe moine, pelage brun au dessus, clair au dessous; commun en forêt (Cercopithecus mona).*

- a) Mε a dàfà, a ɔ nε kálákò ni, nε nde sala tē a ɔ fila.
- b) Wa kpa wa fai te fala li boe ni, nè wa nyongɔ owala te.
- c) Mε a dafa kpo a 'danga wena. Fala mɔ kpa wa ngɔ gili wa, kɔ mɔ zεa ngumbe hā wa ia, nε wa de dā, nε wa te we nyongɔ mɔ.

ngò p.2 : *esp. de singe noir.*

- a) Mε a dafa, a tũ wena, a tũ kólókóló ni do tē a vē. Sala tē a ma wena ɔ.
- b) A ɔ wena ti kɔla do zā bili, nε a nyongɔ wena a owala te. Wa yengge do ngɔ gili wa délé wena.

sàlà p.1 : *"pain à cacheter"; singe à nez blanc et queue rousse ; très commun (Cercopithecus ascanius).*

- a) Mε a dafa, sala tē a ɔ fila, nε nu zō a do ke zā li a bòá nε ma a fēà. Bila li a de wena la ngbè do gèlé dafano vē. Dati zu a ma ɔ tísóó dò sàlà, ma ke wa sa li a ni.
- b) Wa kpa wa te zā bili, 'do le, ti kɔla do nu li. A nyongɔ wena a wala te, fila 'bete do kɔni.
- c) Mε a dafa kpo, a 'danga kpale kɔ fɔ wena.

sègbàmbìlì, bùkù p.2 : *lémurien; petit singe de nuit à queue touffue; commun (Galago demidovi).*

- a) 'Bosengwene : Sègbàmbìlì tabi bùkù a a be sa'de, a ɔ nε zula ni. Tē a ɔ fila, nε ngongɔnɔ 'do a ma be a fēa. Gbali a ma ɔ fila, nε ma solo do gbogbo zu a, nε ma gā wena; ma hā wa da do de la na : "Gbali mɔ ɔ nε gbali sègbambili." A bũlũ ngɔ te né dafa ni. A sa'de sōa li.
- b) Obùkù wa de tɔa 'da wa do sanga ngɔ do tɔlɔ onwá tenɔ. Wa de tɔa sũ 'dà kó. Fala wa ɔ kɔ tɔa zu wa nale tabi gazala, wele ki do wele ki a do nu tɔa 'da a boe. Ya kɔ nε ma kpo iko. Nε mbe nu tɔa 'bɔ 'do nε boe. Kɔ fala ke gō le, nε wa yu do ki ni. Wa de tɔa ia, nε zula kpo kpo do nu tɔa 'da a. Nε wa ɔ, nε wa siki go'do wa de kɔ tɔa nga fala nε kpo, nε nde li wa ma zó mɔ li ngba wa ɔ, tua we ke sanga li wa dè ɔ. Fala mbe kpo kɔ wa ni a ka mɔ li ngba a, nε wa hɔ sũ, nε wa la tɔa de di, nε wa yu fai, nε wa de tɔa te gele fala ndũ.
- c) Do fala ke obe wa kò gene ngba wa ɔ, wa kò we zɔ li ngba wa ɔ, nε wa tō na nde : "Nε dungu dungi sègbambili!" Ki ni ma dè ɔ, we duzu ke osegbambili wa kò we zɔ mɔ li ngba wa ɔ. Wa zó mɔ li ngba wa ia, nε ma dé te wa ɔ, nε wa de wèké.
- d) Wa sa 'bɔ li a na Kúgánágèné. Wa gbεa zi bùkù, nε gene hɔ, nε wa gi buki hā gene ni. Nε gene fi kō a we ba ma, ya ma nālā de te ke zā kpana. Nε gene nyongɔ sũ, ya a zò ku buki ke ma nālā de te ke zā kpana ni ɔ, we ke mε a kpana wili, se a wa e li a nε mε ni.

Marc : Osegbambili wa kò we zɔ mɔ li ngba wa ɔ we ge nde?

'Bos : Wa kò we zɔ mɔ li ngba wa ɔ, we duzu ke bula li wa dè ɔ. Hā fala ke a zɔa bula li ngba a ia, nε a yu ma na nde, ke 'da ngbe ε ma dè ɔ.

sìkò p.1 : *'chimpanzé'; vit en bandes; dans la grande forêt, même secondaire, il n'est pas rare (Pan troglodytes).*

- a) 'Bosengwene : Sìkò a kpo nu fεle odafa, nε nde a gā wena. Tē ma a tũ. Tambala kō a do nyanga a ma ɔ nε ke 'da wele ni. Nε nde fò dó go'do a bina, nε mbata go'do a ma ɔ nε mbata go'do kádákò ni. Siko kala kō a de ngɔ, nε a nε nɔ do nyángá à ó nε wele ni.
- b) A ɔ zā ngɔnda. Wa de tɔa 'da wa do li sala te, kɔ wa ɔ kɔ tɔa 'da wa, nε wa gu li ma nù. Kɔ fala ke kole mɔ ngɔ te ma, n'a do li a de nza nga fai, kɔ ma dunu fala tale, nε wa na, kole te wena. Tua ke li wa ma 'du wena, bula li wa de gòmbó wena.

c) Dea mɔ te wa :

- Wa danga mako, ne wa 'bi wala ne, wa ze kunggulu te, wa kala dɔkɔɔ, ne wa to ma do kuka. Wa kala 'bɔ wala ngòkà, ne wa se sele 'belengga. Wa sa 'bɔ li wa na "sa'de kàlà wálá te".
- Wa to kuka, kɔ mbe kpo vū, ne wa bi ngba wa. Mbe kpo fe, ne wa fa kō gbasi, ne wa fi a kɔ ne, ne wa tulu nwà de ngo a sū.
- A kū te, ne a yolo zu ne i, n'a hɔ, n'a te do li 'do a kpǔ! Ne 'da fala te mó a ni, n'a siki ti ngu'du a, se n'a te ne de, gulu ne na, dɔ tē a gbíní gɔ.
- Wa se sele 'belengga sū, ne wa yengge do ma. Kɔ fala ke wa kpa wi, kɔ a ɔ do sele gó'dólingbà, ya wi ni dá se ma hā wa gɔ. Tua ke a da hā wa ia, ne mbe gba gbele wili siko ba se, n'a tā go'do ma ngmá, ne a gbe se mɔ iko. A kpa wele, n'a gbini te ngòkà, n'a ē ma hāɔ, kɔ nu ne ne 'bēlē ne, ne a tā go'do ne, ne a gbe mɔ iko.
- Fala wa yengge, ne wi wili wele ke a 'bi mako, ne a nusu ma sala ku kene a de kɔ zā a i, ne wa mɔ ngo yengge ma, kɔ a ne nyele sī, n'a hala ma, n'a ne si ne, n'a hala. Kɔ fala ke mbe kpo bina, n'a ze kene a we ne iko.

Les autres mammifères

carn : carnassiers p. 3

cha : chauve-souris p.2

ins : insectivores p.3

ong : ongulés et pachydermes p.5

pan : pangolins

ron : rongeurs p.6

rum : ruminants p.5

agbeze (rum) p.6 : *antilope en plaine herbeuse.*

àngazè, pùà, hǒyà, wànggálà (carn) p.4 : *voir pùà.*

ànzálànggú (rum) : *céphalophe ressemblant au "ngbámù".*

- a) Mɛ a sa'de a ɔ ne ngbamu ni, ne sala tē a fila ngoo ɔ ne sala te ngbamu ni, ne nde gele a dulu nea ngo gele ngbamu sī.
- b) A ɔ wena ti bili kombo. A ba bili ba, ne wa gbe 'bɔ do ngumbe tabi sele. Wa gbe 'bɔ 'da fala yali tolonɔ ni.

bǎ p.5 : *voir gbàgúbá.*

bàlà (carn) p.3 : *genette arboricole, 60 cm + 56 cm, à deux taches jaunes sur les épaules (Nandinia binotata).*

- a) Mɛ a sa'de a ɔ ne mbusu ni, ne nde tē a ɔ mbà'dà mbà'dà ɔ ne tē gǔ ni. A yengge wena do tū, a he mɔ ɔ ne bozo wélé ni.
- b) A ɔ wena zā ndù'bu, ne nyɔngomɔ nú à a fila papae. Owi yali ngumbenɔ wa kpá à ià, nde wa lá a gɔ, we ke mɛ a sa'de a de nɔ wena. Fala ke wele tō na ε nyóngó bala gɔ, ne mɔ ī na nu zī à a bala. ɔ ne ke a yengge wena do zā ndu'bu ni, a bá bílí nù gɔ, tati a bílí kpító tabi bílí yàá ke wa ia fila papae lí ne ni.

bàlàkpàngbà (ron) : (E) vàlàkpàngbà (vòlòkòngbà) p.6 : *écureuil volant gris, assez commun (Anomalurus jacksoni).*

- a) *Monz* : Mɛ a sa'de zamɔ, nyanga a nale mɛ ge kpàá, ne nde 'bali mɔ kpo, 'baka a boe ɔ ne 'baka dùnggì ni, 'baka a ɔ yà'bòò. Kili tē a ɔ be a gā, á gǎ néá ngó dùnggì sī. Nu a ɔ be dudu, ti ngu'du a ɔ fē, ne li 'do a ɔ a tū, ne ma ɔ kpùyèè. Sala te a boe ɔ ne sala te nyòkà ni, ne be dɔ à 'bɔ boe. A búlú, nè à ló gúlú té nzà'ba, nè à zúmú zú à dé nù, n'à má ngó fò'bò 'dá té dé ngó fai, ne a nyele. Kɔ mɔ kpa a nde fala wele a ba te mɔ wena,

we ke mo da tabi ha a me a kpili tabi lasipe nde, ne a sa'ba ke za li te de di, ne a ma ngo fo'bo te do 'do a si ne de ngo fai ne a nyele.

- b) A o ko wokolo te ke ma ku kula ni. A nyongo wala te.
- c) Okpasa wino wa de ze a do ina kifl. Wa gbe a, ne wa de kula a, ne wa fi 'do li ina ke wa dea do lia te (li' onga teno o ne bili do ngutululu, ngbindi, ni do ni) Ne wa na : "A ha ti mi do valakpangba".
- d) Okpasa wino wa tsa zi 'bo na, wuko gula a we te nyongo balakpangba go. We ke a nyongo, ko a ba wili, ne a bulu (yu), ne a la wi wili de di.

filà bàlàkpàngbà (ron) p.6 : *écureuil volant roux (Anomalurus beecrofyi) (Bwamanda).*

Me a kpo balakpangba iko, ne nde li 'do a fila ngò.

bàyà p.5: *voir* gbaya

bésùlí - bésùí (cha) p.3 : *chauve-souris à queue grasse (Mops sp.) (Ubangi, Bokilio).*

- a) Me a be danggi, nu fele 'da pipili. Wa o ne bibi ni, ne nde bibi ga nea ngo wa. Wa nyongó 'doló gó'dó onenè wa sa li wa na kpe ni.
- b) A o ti gela toa do ti gela 'bete, do sala bo. wa gbe wa do lasipe, ne wa nyongo a.

bià (ron) p.7 : *'simbiliki', rongeur de la grandeur d'un lapin.chassé pour sa chair; commun (Trionomys swinderianus).*

- a) *Zagb* : Bià me a nu fele ogbazula. A nea we o ne lapin ni, ne nde a ga nea ngo lapin. Sala te wa o dudu kela kela, ma o tu, ne soti ne o be fe. Ne ndala te wa ba nda'di nda'di ni. Nyanga wa dudu go o ne nyanga lapin ni. Me a osa'de sombo, gulu ne na wa de mulu wena.
- b) Wa o wena ti ludu gole, tabi ko to dole, tabi li zo ko to dole, tabi za bili ti ogea mo o ne 'boka do labili. Wa yengge dela wena o ne 'bu wa boa tabi tale. Wa i ti 'danga kpale li fo wena, o ne ka'dangga, zo, koni, kumba ni do ni.
- c) Mo to a do sele ia ne a he mo 'bui 'bui ne gbazula ni. Mo ko we gbe mbe wa dele wena, ne mo 'dene gbala ndaka (visikongo) ne mo mba do to, ne mo a, ne mo ini de 'da ne sa, we ke wa nyongo ini go'do wele ke wa ini de nui ni. Ko gene ko wa ho zu wa ne nde, ne wa kumu se ve, ne mo kala fia wa we nyongo ma. Ne nde wa nyongó se sila a do kala za go, wa da se ma zamo, tua ke ma tu mbii mbii te ina.
- d) Me a osa'de sombo. Gene ko mo gbe te me a nga naa wele ke nde, ko mo gi a, ne a mboko se yela'beta do iko, gene ko gogo mo de ngboo go, ne mo nyongo bia ve do dia ne iko.

Le zele li obia fai bo : - bia zo'beta do bia dokali;

- bia zo'beta : a dudu wena, mo gbe a nde wolo te a dudu wena.

- bia dokali : a o do, ne a ga wena. Be do a ma kasa kasa.

bià (carn) p.3 : *variété de genette arboricole (Mandinia binotata).*

bigòlò (carn) p.4 : *blaireau mellivore, trouvé à Libenge, connu en pays ngbaka (Mellivora capensis).*

- a) *Timb* : A a sa'de, a nea we o ne za ni, ne nde za nea ngo a. A a tu, ne nu a 'bele.
- b) A o wena ti kola. A yengge wena te fi nu a ko onu kon ve, ne a anga 'bo li odokombé, ne a fi 'bo nu te nu ko golo we nyongo ngele wa. Ma ke wa sa li a na bigolo.
- c) A i ti okolo wele wena. A kpa mo ia, ne a kala ko de ngo ne, ne a ne do nyanga a. Ko mo ne zo ni, ne mo a nyanga mo te yu, ne mo mo ngo yu ne. Ko a ne zo na, mo yu ia, ne a a ko a nu, ne a yu te 'bo.

bibi (bibi) (cha) p.3 : *chauve-souris à queue grasse, commune partout (Chaerophon sp.).*

- a) Mè a ónóè, wà ó né pìpìlì nì, wà gá nèá ngó bésùlì.
- b) Wà mbá ngbá wà délé wéna, nè wà ó kò kùnggúlú tè, tabì kò tà.
- c) Wà nyóngó wà nyóngà.

bònggò) p.6 : *voir* mbàngàrà;

'bònggò, (E) **'bànggò** ou **gbòkòlògbòé** (wànggè) (carn) p.4 : *hyène tachetée, jadis très commune. a fortement diminué (Crocuta crocuta).*

- a) *'Bosengwene* : 'Bànggò a a sa'de, ke le kpa a zamɔ ge. Wa sa 'bò li a na gbòkòlògbòé, do français 'hyène'. Mè a sa'de wɔɔ tē a dulu wena, ne tē a ɔ mbà'dá mbà'dá ɔ ne tē gò ni, a he mɔ "ngbàhúùù.." A kò odùà gɔ, a ba dua, ne a 'bílí sanga a bɔa, ne a ma ngo nyɔngɔ a iko. Ma ke fala ke wa tō na mɔ a gbokologboe nde, ne mɔ í na mɔ dè sòkpá wena, gulu ne a ni. A ó né gbòkòlògbòé ni, ǎ dǎlà wéná. Fala ke mɔ zɔ a, ne kílì wia we ba mɔ.
- b) Fala zɔ tē 'bànggò mbamba iko ni nganda wena, mbè lenɔ wa boe, ne mbe wa ta mɛ 'bɔ bína. Ne nde fala ke wa gbɛ a, ne wa wia we fo tati a kílì tē a kō ne ni vē, ne wa la wokolo tē a (ndala a), kɔ ma kolo, ne wa 'dafa ma de wena, ne wa zī ma do nyanga ne ɔ ne ke a 'bana do tunu lí a ni.
- c) Ne nde oyaa le wa lengge zi 'bɔ na, 'bànggò a gba sō sa'de. A ɔ be a dɔ, ne gaza a dulu wena, ma ɔ gbòwòlòwòò. Gbogbo zu a gbóngbó ne boe, ma gbàgbà'dàngbàà. Odokɔ zā mili zu a, wa de yì'dà yì'dà né nyòmili ni. Ní a le ne tō lengge ngo 'bànggò ke a gba sō sa'de ni.

'Bànggòé ni a sa'de ngboo gɔ. A yolo tē wuko ke a do dɔa zā a boe. Kɔ fala ke wuke ni fe, ne zā a hana, ne wa wɛɛ kō mi do â wɛɛ. Ya wi mi a, a zu a kpo gɔ, dɔ a kífí a gɔ. Wa mi a zu wa talɛ nalɛ. We mi a, ne wa ɔ do mbili, gulu ne na, fala fio ni a ne kífí wi ne mi a ni, n'a yulu ma sala ku fie ni.

Ne do tūi, ne fio wuke ni hɔ 'bànggò, n'a a tulí sū wa 'dafa zi do a ni, de nu kō ni, n'a yu dé zamɔ i. Ke a hɔ gbàà ni, a ga zuma gɔ, a lungu mɔ lungu. Kɔ fala ke kō tū ne do ne, n'a ma ngo ga zuma: àvwú àvwú...

Ke wa í na, a hɔa 'bànggò ia, ne masē ko a fa nwá zima, n'a gi, n'a a ma ngo zunu a. Kɔ fala ke a nyɔngɔ ma, ne a ndo nyanga ga zuma. Ne ma be tē ε na, a zi do tunumo zā a.

A nyɔngɔ mbulu mɔ do ndala sa'de. Ne do tū, n'a ne 'da wili a. Kɔ fala a ɔ yala dô, n'a ɔ de ngu'du a, tabi a yeke a, n'a na : Wíí wí, wíí wí, mɔ ɔa yala nde? (Wili wili, mɔ ɔa yala nde?). Kɔ wili à ne yeke tē a, n'a he mɔ, n'a yu. Fala wa tō na: "'Bànggò le ni!" ya wi kpo lá wala iko gɔ. Wa ɔɔ ma do benɔ wa he kōa.

A gbé wi gbɛa gɔ. Mɔ kpa a, ne a bi do mɔ, ne a holo nyanga mɔ. Kɔ fala a zɔ gogo mɔ iko, n'a o zugolo mɔ wùkú, n'a la mɔ ní, n'a yu. (holo nyanga wi = kala nyanga wi ti a do'do) ('Bosengwene);

dèngbè (nzòlámibi) (rum) p.5 : *antilope naine grise (plusieurs sous-espèces). commune en forêt (Guevi coerelus).*

- a) *Zagb* : Dɛngbɛ a a sa'de, a ɔ be zékénékéé. Ngònggònzó 'do a ɔ bé tū, ti ngu'du a ɔ fē. Nu a 'bē 'bēlā. Do a dùlù gɔ, ma ɔ kótófóló (zékénékéé) iko. Tē a hasa wena. A do li a bɔa, olo ā ké, ne mbé ké 'bɔ de ke zā ne ni. A do mbálà de nyanga lí a, ne wa sa li mbálá ni na, ā li a. Ne mbé ké mɛ a ké a zɔ do mɔ zɔa ni. Li wa nganda wena, we ke wa ɔ de 'do le dōɔ. Wa ge zā ngɔnda, li wa ma ɔ nga, ne nde wa ngàndà fē gɔ. Ngo gili dèngbè bɔa : Be sɛkɛkɛ dɛngbɛ ke le tō sɔ we ne ni, ne gba gbɛɛ dɛngbɛ ke wa sa li a na, "gba dɛngbɛ tabi dɛngbɛ fɔɔ".

- b) Fala ɔi 'da a a zā yolo, do ti kolo nwá ónggò, do ti kótómànzà (be futu kola tabi vuda). Nyongomɔ nu dengbe a : wala kátágú, sili, wala ngòlè, wala dúgùlù, bɔ, ka'dangga, kpā ini, nu dà'bà, wala ngutukpana.
- c) Fala ke dengbe i fala bili, ne a goe kō a goe, a e tūlú kō a nù, ne a ne, ne tūlú kō a má bílí, ne bili kpɔ iko, ma bá a gɔ. Kɔ a dè ni gɔ, n'a si gele wala. Gɔ̃ ndi a, ne a dumu kɔa nwá, ne a kele do tē a, n'a ndomɔɔ ('bonzolo tē a) fai, ya gō zó a gɔ.
Fala dafano wa yengge, ne wa kpa a, ne wa zīlī, ne wa ba a, we de sa do a. Wa ba a de ngo te ngo i, ne wa da kō wa tē a, n'a te, te me ni do ni. Wena okénzà do kalako.
Ngba mɔ ɔɔ mɔ na, gō ba dengbe, kɔ le ne fa a. Ya a ɔɔ mɔ we gbe mɔ, tua ke gō bá a gɔ. (Ne zélé toe 'da gò do dengbe)
Wa gbe dengbe ia, ne wa fo zámhá zu a, we kpe do ina.
Ne wa kala 'bɔ gbɔgbɔ nyanga a we à ma li liā te bílí.
Wa sa 'bɔ li a na "nzòlámbi", we ke à búlú nzóláá.

dìngbì : voir dùnggì.

dò (rum) (mòndònggà*) p.6 : *'antilope onctueuse', grande antilope de savane, 110 cm, rare (Kobus defassa).*

- a) Me a sa'de, a ngàlà wena, ne gele a dùlù wena. Dā tē a ma ɔ ne dā te zàmbélé ni, ne nde ma dia la ke 'da zambele. Zámhá zu a ma dùlù wena ne ke 'da zambele gɔ. A ko wena a obe bɔa bɔa, ne nde a kó kùlà dǎ dǎ gó.
- b) Wa kpa a li zō, ne a nyongɔ wena a ombòlò zō.
- c) Wa ndó à dò bílí bànýángá. Ne nde a ba bili, nde a bí gó na dǎ dé kó dǎ tē è 'dángá gó. Wa ndɔɔ 'bɔ a do ngùmbè tabi kpilí.

dúàngòndà (dúázámò) (rum) p.5 : *céphalophe à ventre blanc, 45 cm., cornes de 7 cm., rare (Cephalophus leucogaster).*

- a) Cath : Dùàngòndà a ɔ ne dua le, ne nde sálá tē a ma tū ɔ ne ke 'da dua gɔ. Sala tē a ma ɔ ne sala te dengbe ni. Fala te wílí duangonda ma nea we unu ɔ ne fala te wili dua le nga ni.
- b) A ɔ fai zā ngonda Wa kpá a dǎ dǎ gɔ. Wa ndɔ bili a ndɔa, ne wa gbe a do ngumbe.

dùdùlù (rum) p.6 : *esp. d'antilope (Cephalus sp.?).*

dùnggì (O : dùngbì, dìngbì) (cha) p.2 : *1) chauve-souris à tête de cheval, à cri caractéristique; commune (Hypsignatus monstrosus); 2) chauve-souris à épaulettes, plus petite qu'Epomops (Epomophorus sp.) (Bobito).*

- a) Monz : Dùnggì a do sala tē a ɔ ne gele nɔɔnɔ bina. A ɔ tū. Tē a sū ma ɔ kpólókóndó. Nu a gā wena, ne gogo a boe. Bele a ma nālā de te kili tē a. 'Baka a ɔ ne ndala ni. Ma dǎlǎ gɔ, kɔ ma 'dɔɔ, ya a búlú 'bɔ gɔ, n'a fe iko. A búlú né nɔe gɔ, a búlú si tē ε, a búlú pùrr, ne a te, a búlú pùrr, ne a te, ní do ní. Dunggi do pipili wa te kɔ zā kpo. Dunggi a wi kpa wi, ne pipili a wi be.
- b) A ɔ ti nwá kombo, bɔ, 'bete, bambu, ní dò ní. Wa lí wala kítò, kòmbò, ndéllé, ndea. A nzɔbɔ li ne iko, n'a fulu sa'da ne do'do, tua ke li go'do a bina, n'a sɔ 'dɔɔ do nu a iko. A nyongɔ mɔ, n'a ngbuku ma ngbuku (fo de nza), tua ke li go'do a be sī iko. Kɔ a nyongɔ me, kɔ a gulu, ne fala sō ne ma ba we tē a wena.
- c) A ko kula mó a do be iko, kuli gɔ. Ne a ko do nu a iko. A ko be, ne mbé be 'bɔ kɔ zā be wele ki ni. Obenɔ wa gālā do li 'do a, do ti ngu'du a.
Ogā wa ge wa gālā 'bɔ do li 'do ngba wa, ne wa dele de nù nga gbaa we la ngo metre kpo. Ma ɔ dǎsòdǎsòdǎ.

Mbe fala kpo, ne odunggi wa bi bolo. Ko fala wino wa ho te wa, ne wa gomo wa, ne wa kala wa su.

dùnggú (ong) p.5 : *chevretton aquatique, 35 cm ht. au garrot, assez rare (Hyemoschus aquaticus) (Bwamanda).*

- A a sa'de, a o ne ngbamu ni, ne nde a de no wena o ne tindili ni. Wa gbe a, ne wa elé ndala a go, we ke ma a mboko iko.
- A o wena te ti kola ka za nu li.
- Wa gbe a bili do ngumbe tabi kpili.

fézulà (ron) p.7 : *souris des bois*

- Timb : voir "zulà".*

fòlò (ong) p.5 : *éléphant africain, n'était pas rare, mais a diminué beaucoup (Loxodonta cyclotis).*

- Bosengwene* : Fòlò a ga sa'de. Te a o tu, ne te ombe wa o fe. Sala te a dulo go, ma o be ngididi (ma o be do, ne ma a nga). Nyanga a o ne be kungba. Bati a ma o bata kpombodombó (ma o kelé, ma o worr o ne kungba ni). Nu a o be nzolé. Zu a ma o kpingbizingbi. Zala a ma o gabu (ma pesé wena).

Wa gonc sanga ofo na me ge:

- Folo nzanggala : a ga be go, a o nzanggalingga, ne nde a dalà wena.
  - Folo gbanzelè : wa ga wena, ne nde wano ni wa de da ngoo go.
  - Kamba fòlò tabi kadana fòlò, ngadana fòlò : wele ke a o wena, a dea kpasá ngoo ni.
  - Folo ngu'bu : a ga wena, ne nde a ngala o ne gele folo no go.
- Nyongomo nu a a nwa te fombolo, wala safolò, te kutu, bo, yonggo, do kpale su. A nyonggo 'bo to dole, to tinda. Fala ma o kpa, n'a 'donggo za ne. Wa sa li fala ne na, yili. Wa nyonggo nu ne. Fala kole te, ne nui ma 'bo su, ne wa ma ngo ze dangga ne. Fala ni ma dea dangga 'da folono. Ko mbe ne wa le de ko ne, ne ma ze wa, ne wa fe.
  - Fala a zo mo, ne a de da, ne zala a ma tata yerr, ma o yagaga, n'a mo ngo ngbu mo do bati a. Mo ndolo a kpo, k'a fe go, ne onya a wa te, ne wa la do a do'do. A gbe wi iko, n'a gbutu sanga wi sikili sikili iko, se ne wino wa kala 'bulu wi ni, ne wa mi ma de. Wa elé zala folo, ne wa da do bia. Ne wa elé ndala te a, ne wa kpe do nu tsa.

d) Tala lengge ngo fòlò ('Bobazolo Ndonggo).

O ne ke ofo wa te nyonggo kpa nui ke wa 'donggo ko to tindano ni, ne olo nu wa ni ma te 'du ma, ke wa sa li ne na yili, ne ma yonggolo de dati, ne wa le k'ode i o a nyele, ne ma mbi de ngo wa, ne wa fe.

Me a ba do meno ni me a bati a. A ba ma, n'a da do'do, se ne ma te de li gogo a nga, n'a mo ngo de do bolo 'da a de'de. Ne nde go a, bati a me a ngele 'da a, kpa o a bi do bole.

Marc : Ne a ba 'bo wele do ma?

Wele : li, a ba do wele, se ne a da a de li gogo a nga de. A ba a, ne a da a de ngo ne, ne a ne ne do da 'da a ni, ne a na, e ba wi ni i mo, ko e da de i nga ia ni, ne me ni ma fo te e iko, ne wi ni te de li sala gogo a, ne a mo ngo e sanga a de 'do, ne 'bili te wi ni ma la vi vi vi.

Zab : Ofolo wa o za ngonda, ne nde wa kolo do le ngoo go. Ne fala ke wele a o do a nyele wena nde, ne a we we gbe a go. We duzu ke wa usu te wa wena, we de kili wino, se ne zo ke wino wa kpa wa ni, se ne wa ngbo de dati, we de kili wino de.

galawala p.3 : *voir ngbenggo, mbusu zamò.*

gàś (cha) p.2: *chauve-souris frugivore, à épauettes et tête de chien; nombreuses dans la région, communes en forêt (Epomophorus sp.)*.

- a) *Cath* : Wa ɔ ne dùnggì ni, ne nde wa gā nea ngo dùnggì. Fala ke wa do sala tē a vē, ne gā kili te wa ɔ ne nu kō wi ge. Zu a ɔ be dudu, ne nu a dulu nea ngo ke 'da dùnggì ni. Mɔ zo zu a do li gogo a ma ɔ ne ke 'da tolo ni.
- b) Wa ɔ wena ti gēlē te do ngo, ne wa 'bo de te ngba wa dele wena. Wa nyongɔ obe lakanɔ. We gbe wa, wa ndɔɔ wa do ngumbe, ne wa ala vùkpú. Owele wa nyongɔ a nyongɔ.

gàwàlà (gàlàwàlà) : *voir mbúsú zàmò*.

gǒ (carn) p.3 : *léopard, jadis assez commun, a presque disparu (Felis pardus)*.

- a) *Cath* : Mē a sa'de zamɔ ge, a ɔ ne gbàtā ni, ne nde a la ngba do gbàtā, we ke dā tē a ɔ bèzè bèzè, ɔ ne te mbusi ke li a gawàlà ni.
- b) A ɔ wena zā gbà ngòndà, ne a hɔ 'da le we ba dua tabi wele. We ke a a sa'de a nyóngó nwá gɔ, a nyongɔ ngba a sa'de iko.
- c) Okpasa winɔ wa ndɔ zi bili a ndɔa. Wa zī ndògò, ne wa fi dua kǒ ne, ne wa ndɔ bili a de nu ndògé ni, kɔ fala ke a te we ba dua, ne 'bàgàlà'ba a ba bili, ne winɔ wa hɔ, ne wa to a, ne wa gbe a. We ke wa hò gɔ, ne a gɔnɔ sɛ bili, ne a la iko. Mē a sa'de fala gbe a ma nganda wena. Ne nde fo 'bɔ wa kɔ le ngbaka bina. Ne gǒ 'bɔ a nú zí te ombè wélè ke hí wà á gǒ ni.

gòbàgòbá (gòbègòbá, (O) gòndàkámá, gòndèpélélínggé) (ron) p.6 : *espèce de lérot, petit rongeur arboricole, à queue touffue, assez commun (Claviglis christyi)*.

- a) *Cath* : Mē a zula, sala tē a ma a fēà mbà do tū ne. Zala a ma ɔ yá'bó ni, ne sɔti zu do gó'do a ma ɔ túsèè ni. A gā nea ngo ndèké'dè.
- b) Wa kpa a falanɔ vē iko. A nyongɔ fele 'bete, kɔni, ka'dangga, nzò, do nwá li góló dǒ. A ĩ ti nyongɔ lákpá dǒ do li góló dǒ tabi nwá li ne wena. Ne a ĩ 'bɔ ti nɔ dǒ wena. Wa kpa fia a wena do 'dɔ li dǒ.
- c) A de tɔa 'da a wena ti lakpa dǒ tabi kɔ ngia nzanggo tabi kɔ wokolo dǒ tabi ti mòngóló tɔa.

gònggòlò (ndùkú?) (carn) : *esp. de chien sauvage*.

- a) *Zagb* : Mē a sa'de a a nu fele vòlóngbélé do gǒ, a ɔ ne gbatā ni. Tē a a mbà'dà mbà'dà né gǒ ni. Ngálá a de ngo wia we hɔ 'bu cm mɔɔ, nde wóló tē a dulu wena. Do a á dùdú 'bana sanga. Kala zā a kpo iko nde ma dulu wena, ne ma kasa de ngo ngbàé gbáá ne ma ɔ kòsòkpòkpò (ma ó vwòkpò) nde ma do nɔ wena.
- b) Wa kpa a falanɔ vē. A nyongɔ wena a ofele 'bete, mɔ sɔkpā, ogbālā, do 'bulu nyongomɔ nu owele. Mē a sa'de kpo a dàlà wena.

gbàfétíngù'dù (gbàfè) (ron) p.7 : *grande souris à ventre blanc, commune (Colomys goslingi)*.

- a) *Timb* : A a zula, a nea we ɔ ne sàké ni, ne nde ti ngu'du a fēà. Wa 'donggo kō, ne wa ɔ ne do ti nù.
- b) Wa ɔ wena li zō. Nyongomɔ nu wa wia kō do nyongomɔ nu biá.
- c) Mɔ kō we gbe wa, ne mɔ ndɔ bílí kòmbònù hā wa do kòni. Tabi wa do zōe gbàà, kɔ mɔ zo nu kō wa, ne mɔ zā, ne mɔ hɔ sɛ te wa, ne mɔ gbe wa iko.

gbàkàmbú (ron) p.6 : *grand écureuil, commun, en forêt (Protexerus strangeri)*.

- a) *Zagb* : Mē a sa'de a ɔ ne kòá ni, mē a kpàsá wí tí kòá, we ke a gā nea ngo kòá. A dé nɔ wena, ne a lo nu te ɔ ne dafa ni. Wa kū te nyele wena ɔ ne 'bu metre tale tabi nale de ngo. Gogo a nganda wena, nga mɛnɔ vē, a nyo nyongɔ iko.

- b) A ɔ kɔ kɔ te, te ke lí holo ne lá si ngo ni. A yengge falano vɛ : zā bili 'bete tábì kɔ gaza. Wa nyongo wena a kpɔlɔ 'bete, gbālā kɔni, wala kpákáló, kóá tana ke mɔ do má ne ma ngutu be sī ni, tábì dóá gbālā. Tabi úá màkélégbé (ua sàsó manzanza) ke mɔ usu ma do zamo we gì do nyóngó mò ní, ní do ní.
- c) Wa ba bílí gbàvwákàndá, kòmbònù, kpítò. Fala ke mɔ kɔ we gbe wa wena nde, ne mɔ ndo bílí a, ne mɔ e lí ne wena a kóá tana ke mɔ dɔa ia ni, fala ke mɔ de ní, ne mɔ wia we gbe wa do bílí kpo ni fai, ne wa la 'bu la. Fala ke mɔ yengge 'bo zamo gbaa, kɔ mɔ ho de ngo mbè wala te kpo ke mɔ ĩ na, wa nyongo ma wena ni, ne mɔ kala ma dele, ne mɔ sí ne, ne mɔ ndo do bili wa te zamé mɔ ĩ na, fo wala te ni di ni bina ni, ne mɔ gbe se 'bo wa wena.
- d) Wa t́ do gba we na: "Gbakambú mɔmɔ lo'do ngbè è lí bílí kpítò go", we ke binde do mbàsá nde tà zù à ma ila ta mé 'bo, ne a bà se bili kpito.

gbákúbá (gbágúbá) ou **bã** (rum) p.5 : *céphalophe roux nain, 38 cm., cornes de 7 cm., rare (Cephalophus leucogaster).*

- a) *Zagb* : Mɛ a sa'de ɔ ne dengbe ni, ne nde a gá nea ngo dengbe. Nyanga a ó gbógóló-góó ó ne nyanga dengbe ni. Ne nde tē a ma ɔ fila, ne nu a ma a dó ni. Ndàlá a ma a ngá. A ndo yǔ ne, ne giti zā wele fóé fóé fóé ni.
- b) Wa kpa a wena li zō, zā bili tabi ti kola do 'do lì. A nyongo wena a ka'dangga, kɔni tabi fila bō.
- c) Mɛ a sa'dé nú zí te ombe yàá wino ɔ ne o'Bogeze. Wa wè te nyongo a go.

gbàtà (carn) p.4 : *civette, commune partout (Civettictis civetta).*

- a) *Zagb* : Mɛ a tòló zámò, a ɔ tú kpír ne a ĩ tí yu yu wena. Wɔɔ tē a dulu wena. Mɛ a sa'de a dé nɔ wena, nde kala zā a kpo iko, ne ma dulu wena.
- b) A yengge fai do tũ, ne nde wena wena do 'da le, tabi safɔ ke wa dɔa ma, kɔ zē wē ne a nú zō a ni, we fa obele zula : kòá, kòàli, ní dò ní, takɔ a nyóngó. Gbatā a nyóngó nwá go, a nyongo ngba a sa'de, ne nde wena a obe sa'deno. Owi yali ngumbeno wa gbe wa wéna do tũ, tabi a ba bili.
- c) Ne nde wele vɛ a wia we nyongo gbàtà iko. Kɔ fala ke wele tō na ε nyóngó gbàtà go, nde a wi tunumo tabi wi dɔa we ke gbàtà a nú zí te wele.
- d) Sàbélé mó gbàtà bóé. Fala ke 'dole bá a ia, ne a sō de kɔ sabele ni. Kɔ fala ke a yengge nyɛle do sabele ni wena ɔ ne kilomɛtre kpo tabi boa, kɔ 'dole ba a, ne a gɔno se nwa, ne a yulu kɔ go'do a, ne a yu gbaa na, a hoɔ kɔ sabele 'da a ni kɔ a sōā nde, se ne de.

gbàtaná (kúkúmàkú) (pan) p.3 : *pangolin géant terrestre (Manis gigantea) (Bwamanda, Libenge).*

- a) *'Bowagbɔkɔ* : Gbatana a sa'de kpo a dulu wena, a ɔ dɔ ɔ ne kokoloko ni, ne nde a dulu nea ngo kokoloko, ne a gā 'bo la kokoloko. Kɔ sa'de a dele wena, ne ndala tē a ɔ ne ndala te kokoloko.
- b) Mɔ kpa a wena zamo, zā gaza, ne a ɔ kɔ kɔ. We kpa a, te ke a 'dungga kōe ni, ne mɔ landa se a gbaa, sɔki mɛtre ngbe'de'de, se ne mɔ ĩ ti kpa gbatana we gbe a de, ke kɔ kɔ mɔ ni.

Marc : Kɔ mɔ ho ngo kɔ a ni, ne mɔ ĩ se na, gbatana kɔ ne nde?

'Bow : Mɔ ! se na, gbatana kɔ kōa ge, we ke mɔ zo se olo nyanga we le de kɔ kōa ni, ne mɔ 'banda zā ne.

- c) Sa'de gbatana mɛ a sa'de kpo, owele wa kɔ ma wena. Hā fala ke 'da le kpo, mɔ gbea gbatana ia, ne mɔ nyóngó se iko go. Lĩ ne ke mɔ sulu ni, ma wia na, mɔ a de nu tɔano de 'da le vɛ, ma kpa zu nu tɔano kpo kpo kɔ le mɔ ne ni, se ne mɔ ĩ ti nyongo ne de.

We ke gbatana a sa'de kpo a de wena, ne fala gbe a nganda wena. Ne owinɔ vɛ wa kɔ 'bo a wena, wa kɔ 'bo sa'de gbatana we nyɔngɔ ne wena.

Ma ke mɔ nyɔngɔ iko, ne nu tɔa 'da mɔ ni, ne kpa se we wena. Ngba soe kpo, ne ko kpawe ni, ne gɔmɔ se ngba ne, ne ne kpa se gā likambo. We ke me a dia sa'de, ne mɔ gbe a zi ni, ne mɔ yala zī ne gɔ.

gbàtáná : *tortue géante, voir 'táná'.*

gbàtótó (ron) p.7 : *petit rat à queue courte, vivant dans les champs et près des villages.*

- a) *Monz* : Me a zula, a ɔ fila, ne nde ndala tɛ a ma ngàndà gɔ. A nea we we kɔ do yì'dá tabi ngìndá, ne nde li 'do yì'dá ɔ tũ, ne gbatoto vɛ a fila iko. Gbatoto unu 'bo nea ngo tì'dá. Fala ke a ba bili ia, ne mbe gɔ, ne bili 'bili ndala tɛ a, we ke me a zula kpo a mɔko wena. Dò gó'do wa dulu gɔ. A do tɔko wena, ne wa kɔ na, manda'ba nyɔngɔ a gɔ. Manda'ba nyɔngɔ a, ko wa gɔnɔ a, ne dani ne de se tɔko wena.
- b) Wa ɔ wena ti 'bóákà (kpalakpasā). Ne wa do 'do le ge iko. Nyɔngɔmɔ nu wa a 'dòlò, do obe lakano, do fila 'bete.
- c) Owele wa ze tàkù, ne ma lo wa, ne wa nyɔngɔ a nyɔngɔ.

gbàyá (ong) p.5 : *sanglier noir géant, en forêt, assez rare (Hylochaerus meinertzhageni) (Bwamanda).*

- a) Me a sa'de zámò, à ó né ngbià ni. Nu a do bila li a ma ɔ ke 'da ngbia ni, né ndé á gá nêa ngó ngbià. A a nāvīli.
- b) A ɔ zā kɔla, ne a yengge 'bo li zō yengge.

gbàzùlà (ron) p.6 : *'cobaye', tenu en élevage.*

- a) *Monz* : Me a nu fele obià, ne nde wa gā vɛ ɔ ne bià gɔ, ne fo do a bina. Tɛ a ɔ a fɛa tabi tũ, tabi ma ɔ 'bo na sa'de zamɔ ke wa sa li a na bià ni. Wa dala wa do ko tɔa we de do dà d́ gbela fala ké gene gbanga mɔ nde, ko fo nyɔngɔmɔ bina. Ko sabele kpo ne gbazula wia we ko fala nale tabi gazele fala ke wili ne ɔ boe.
- b) Ogbazula wa nyɔngɔ wena a nwá gbàngbàà, nwa kònì, nwa bɔ, nwa mboma, nwá 'bóákà, nwá gòlétà (gbàkà), nwa gole, nwa áyá, nwa kóákò, nwá ngónggò (tìpòì), mbító nú guà, sama ka, ni do ni. Ne nde 'bali mɔ kpo, fala ke mɔ hà nwá hā wa gɔ 'do tũ tale we la de dati, ne wa ho nza ko tɔa vɛ, ne wa le zamɔ.

gbàzùlà mbàtì (ron) p.6 : *lapin, importé, en élevage.*

- a) *Monz* : A gā nea ngo gbazula, ne dò a dùlù ngboo gɔ, ma ɔ tusɛe ni, ne zala a dùlù wena. A ne yu ma, ne a bŭlŭ nzá'dá nzá'dá. a a nu kpala onyòkà, nyanga a ɔ do, ne zala a ɔ du de ngo. Mɔ nyɔngɔ a nde a múlŭ a bá bé bã dá'bí dá'bí ni.
- b) Wa dala a ko tɔa, ne nde wena ko sanduku. Ko fala ke nàá wèlé ke a do zà ni a kɔko fala kula, ne a anga kɔ 'dú wena, ne a ko do tí nù í, gbáá ko fala ke te obenɔ nganda, se ne a ho nza do wa de.

gbégbé (ins) p.3 : *fausse gerboise géante, en forêt, assez commune (Rhynchocyon stuhlmanni).*

- a) *Zagb* : Gbégbé a sa'de, a do nyanga a nale. A gā fɛ gɔ, a sanga tolo do mbusu. Tɛ a ma ge geza do fila mɔ do tũ mɔ. Zu a ɔ be du du, ne nu a dulu wena, ó nzóngbóó, ma bi bili né bati folo ni. Dò a ma ɔ vòtòò, ma sa wena ɔ ne ma kpɔ kpóló ni.
- b) A yengge li zō, do zā bili, ne a ɔ 'bo zā ngonda. A 'donggo kɔ ke zā te, ne a ɔ kɔ ne, tabi a tulu kɔa nwá, ma dele, ne a ɔ ti ne. A nyɔngɔ wala tenɔ zamɔ i.
- c) Wa fa tɔa gbegbe ke wa de do kɔa nwá ni, ne wa mba do gbālā gbegbe, ne wa do do mbito, ne wa ndo te wi zele gbegbe.

gbéléwèlè (gàlàwàlà) (carn) p.3 : *voir* mbúsú zámò.

gbòkòlògbòé p.4 : *voir* 'bànggò.

- a) *Monz* : Gbòkòlògbòé a a sa'de ke le kpa a zamò ge, nè me 'bo kpo 'bànggò le t̄a zi we 'da a ni. Kò fala ke wele fe, hã a kifi gbokologboe, ne wa sa li a na wànggè. Kò me te 'bo a wuko, kò a fe, kò a kifi 'bànggò. Ne nde 'banggo wele ki ne a ò ne wele ni. Mò kpo a 'baka a dulu nea ngo nyanga a.
- b) Gbòkòlògbòé ge a a s̄o sa'de, a dè go ! Mbè ne wa t̄o na wí ni a fia, kò a h̄a gbòkòlògbòé, ma bé na wí ni a zí do òmì z̄a a, tabi a nyòngò zi l̄ia t̄e wena. Ne nde fala ke wa t̄o na gbokologboe h̄a 'da le 'da ne nde, ne ne se v̄e do kili, we ke giti gogo a ma wele ò ne giti wala ke wa ngbolo ma ngbula ni.

gbògbò (carn) : *lion, rencontré 2 fois en savane (Felis leo).*

- a) *Zagb* : Me 'bo a s̄o sa'de, we ke a nyongo wele nyongo.
- b) Wa ò wena li z̄o, ne nde wa 'bo 'da le nga bina.
- c) Ombe winò, hi wa a hi gbogbo, ò ne oFùrù, 'Bòkènggè, do 'Bogosè. Wa t̄o na, wi ke hi a a gbogbo, ne a ka mò do tí lí a de nù ò ne ke a ká mò nyélé go ni, ne nde a ka mò nyélé wena. Fala ke wa t̄o na wi ni à à gbògbò, kò a ba zele, kò a kòlo do fio nde, ne mò ka se mò, nde a ka mò te mò, ne a bíli zu a nù, a ka mò wàlú, ne a bili zu a nu.

h̄oyà (carn) p.4 : *voir* pùá.

kàś (cha) p.2 : *voir* gàđ.

kókólòkó (pan) p.3 : *1) pangolin arboricole, commun (Manis tricusspis) ; 2) pangolin à longue queue, rare (Manis longicauda).*

- a) Me a sa'de a de wena! A a be sa'de, a nu fele obàkàà. ne a ò de kò k̄a t̄e a. Kóá t̄e a ò bi f̄atá'bàlá f̄atá'bàlá, mò 'be t̄e a, ne ma ò ngàlà'bà'bàà, ne a ò t̄u. Nu a ma 'bonzolo ȳóéé. Fo gogo a bina. Fala wila t̄e a a ti ngu'du a, ma ò do sala lú lú lú. Gbali a f̄èlè wena. A yú wi go. Mò kpa a, ne mò ba a iko, a kasa wórr. Mò kpa a, kò a yu, ya limi tabi d̄a z̄a mò.
- b) A a sa'de a yengge yali gba wese go, yali 'da kókólòkó wena a t̄u. A yengge do ngo te, ne a ò kò wukula te. A nyongo be nyititi sa'denò, ò ne olaka, kùnzélé. Fala ke a h̄o z̄a tia bolo okunzelenò ia, ne a efe l̄efe a de nza nga, ne okùnzéléno wa 'bo t̄e ne gbaa. Kò wa dele, n'a gbutu l̄efe a de kò nu a, ne a ma ngo nyongo wa.
- c) A a ì tí ḡonò bili wena, we ke a ba bili ia, nde a bi nganda wena. Kò mò z̄o olo a, ne ò ne me a olo gba gb̄ele sa'de ni. Ne nde a ba wena a bili ngo tia te, wa gbé a do s̄à go, tati a bili ngo tia te. A dè mulu wena, mò gi a, kò a mòkò, kò mò nyongo a, ne nde a sa'de a ba ndà'dí ndà'dí, ya a unu s̄irrr. Gene kò wa h̄a h̄a mò a gulu dó a iko nde, ya we te z̄èlè mò go, we ke mò kpa ge a fala s̄ombò ke ngboo. A nawili, wuko nyóngó a go. (me a bèlè, wuko a nyongo a nyongo !!)
- d) Wa de ndala a do ndasa bisa, ne wa yulu senggef̄olò z̄a ne.

kòlófé p.3 : *voir* nzòlà.

kòá (ron) p.6 : *écureuil arboricole, commun, vivant dans les buissons (Funisciurus anerythrus); peut-être qu'au nord de l'Ubangi existe aussi l'écureuil terrestre nichant sous terre (Euxerus erythropus).*

- a) *Monz* : Me a hò de 'do gbàkàmbú, ne nde a gā né gbakambu go. Sala t̄e a ò b̄umbùsù'dùù, ne dò go'do a ò t̄ùs̄èè.

- b) A ɣɛngɛ wɛna zā bili 'bete, do ngbala ɣɛɛ 'bete ɔ nɛ kpo kpo kɛ 'dà gbakambú ni. Mɔ lo a do tapɛɛ, kɔ mɔ lo a ɛdɛ ɛdɛ, nde mɔ bá sɛ a ɣɔ, nɛ a la iko. Wa kò fila 'bètè wéná.
- c) Bili kɛ wa ndɔ olo wa ni wa sa li nɛ na gbàvwákàndá tabi bílí kpítò. A zɔ nàwílí sa'de ɔ nɛ ɣǎ, kókólòkó, mbalawala, nɛ a lá sɛ ɣɔ, a yolo nù, a zí do kɛ zá a ni tɛ nzè a gbaa na, li ongba a kàánɔ wia vɛ, do onóɛnɔ, kpèlèkpè do osòsòɛ, nɛ wa he mɔ zu sa'de ni nde, sɛ nɛ de. Kɔ mbe ɣɔ kɔ mɔ ɔ do wi dia 'dɔkɔɔ, nɛ mɔ hɔ do 'da kɛ wa tɛ nze mɛ ni nɛ mɔ gbe sánggò mɔ mɔ.
- d) A kò ngba a do ɣǎ ɣɔ, fala kɛ ɣǎ ndaka a ia, nɛ a yu gbaa, kɔ a kɔɔ fala le kò ia, nɛ a 'bí nwá, nɛ a yu nɛ gbaa. Kɔ a nɛ le de kɔ kò 'da a í nɛ, nɛ a 'bo ma do kolonggo nɛ a siki nu nɛ de nza nga, kɔ ɣǎ nɛ tɔ na ɛ le 'dɔkɔɔ a ni, nɛ kòá 'bɔmɔ zu a wòkó fala kpo, nɛ a pí wɔɔ a de di. Ombe wa na, ɛ kpa fia ɣǎ olo kòá.

kòágbàkàmbú (ron) p.6 : *écureuil à fesses rousses (Heliosciurus rufobrachium).*

kóti, kúti : *voir* máduku.

kúkumàkú p.3 : *voir* gbàtáná.

kúzúnggú, nzà'dàkùlì, nzè'dàkùlì, ngbèlètèlì (ron) p.7 : *rat vivant près de l'eau.*

- a) *Monz* : Mɛ a zùlà, à ó fɛ̀à, nyanga a ɔ nzengbèe, ma ngala wena, nɛ tɛ nyanga a sa vété vété ni, we kɛ a ɣɛngɛ wena do ngo 'bètɛ. A hɔa de 'do kpà.
- b) A ɔ fai de nú lì. Mɔ kò tɛ mɛ 'bɔ we gbe wa nde, nɛ mɔ ndɔ bílí kòmbònù do nu wakala lino fala kɛ olo nyanga wa ngo 'bètɛ wena ni. Wa ndɔ bílí wa wena do kpòlò 'bete, ka'dangga.
- c) Mɛ a zula kpo a de wena, we kɛ mɔ gbe a kpo iko nɛ a we nyɔngɔmɔ.

kpà (ron) p.6 : *'rat de Gambie', rat géant, recherché pour sa chair (Cricetomys dissimilis).*

- a) *Monz* : Mɛ a kpasá wi ti ozulano zamɔ ɣɛ ɔ né osàké do nzà'dàkùlì. Là ngba wi wa do sàké bina, we kɛ mɔ zɔ a, nde dó go'do a dùlù wena, sala nu a ɔ kèlò kèlò, ma ɔ wènzé wènzé. Nɛ nde a ɣá nɛa ngo sàké.
- b) Wa ɔ wena kɔ kò kɛ wa 'donggo ni, tabi ā gbɛɛ kò kɛ ma wia lí wa we ɔ kò nɛ ní. Wa nyɔngɔ wena a wala tè gbālākòni, mbulu ka'dangga, kpòlò 'bete, wala tɛngùlù ni do ni, omɛnɔ kɛ ma ɔ kpà ni.
- c) Fala gbe a do banyanga nganda wena. Fala kɛ a ba bili sòá ia, nɛ a bili zu a fala bili ba do nyanga a ni, nɛ a 'bílí ma fala kpo, nɛ a la. Mɔ kó we gbe wa, nɛ mɔ 'donggo kò nyánga lí tɔ nɛ mɔ a mbulu ka'dangga kɔ nɛ, tabi wala tè gbālākòni, tabi mbulu avocat. Wa a osà'dè wa ndɔ bílí wa do ina ɣɔ, we kɛ wa ba bili do tɛ zu wa ɔ nɛ ozula ni iko. Wa tɔ 'bɔ do gba we na : "We nyɔngɔ kpà zɛɛ mɔ, nɛ mɔ zí nyanga lí gbà tɔ".
- d) Wa tɔ do gba we na : "Sa'de kpà nɛ, móló nɛ do zu a". We be na kpà a sà'dè à ɣá be ɣɔ, wa we tɛ gi a, nɛ wa gbala sanga nɛ ɣɔ. Mɛ a lɛngge sila, a tɔ ma hā kɛnɛ a kɛ a tɛ fɔɔ kɔ sanino we lu do kà, we nyɔngɔ do kpà. Nɛ nde mbe ɣɛnɛnɔ hɔa, nɛ a kò we hā hā wa ɣɔ. Nɛ a na, ɛ nɛ we a zā ɛ á.

kpàkàlèà, ngálàgbá (rum) p.6 : *'Cob de l'Ubangi', 'tagba', 90 cm., commune en savane herbeuse, souvent en groupes (Adenota kob).*

- a) Mɛ a osa'de wa ɔ nɛ zambɛɛ ni, nɛ nde ɣɛɛ wa dulu wena, tɛ wa ɔ fila.
- b) Wa ɔ li zò.

kpàkèlè (ron) : *esp. de 'rat de Gambie', mais plus petit.*

Mɛ a kpà, né ndé à ó sékéké ni.

kpálò'dòkényé (wílí kpà) (ron) : *nom donné au rat de mâle Gambie.*

- Monz* : Me à kpo kpà, ne nde à a wili ne. Lo'do a dī te wòkòso be sī, nde ma zele a wena, ne a 'bili ma do gogo a do'do. Lo'do à ma a kényéé.
- Fala ke mɔ zo te me 'bɔ dolo olo wa, nde mó yó gó, 'bílí mɔ ɔ kper kper kper, ne mɔ í na me a li dolo kpálò'dòkényé.
- Wa nyóngó kala zā a gɔ we ke a a zula iko.

kpélà (ron) p.7 : *souris à dos strié, commune (Lemniscomys striatus).*

- Monz* : Me a zula, tē a ma geze do fē ne do fila ne, ma ɔ kpéréké kpéréké ɔ ne te síndé ni.
- A ɔ wena lí zō. Do tū nde a yénggé yali gɔ, a yéngge fai do gba wese.
- A í ti kpo bílí zula wena. Mɔ ndɔ bílí zula do lí zō, ne mɔ gbe se okpélà wena. Do títole, nde mɔ kpa se kpela lí bílí zula gɔ, kɔ wese gē, kɔ mɔ ne we 'dafa 'dã ne, ne mɔ kpà se kpela nde a ba bili. Owí yali tòlò do owi zólò wa de sila a do ina mɔ lànggá, we ke kpélà tē a hàsà wena, a yú yu wena. Owí yali engga wa gi ina ni hā otolonɔ, takɔ tē wa háásá. Ne wí zólò a gi ma, takɔ a nyongɔ, ne tē a gbéngé te gɔnɔ ogazanɔ.

Wa 'bò do gba we na :

Lengge tē ε gbɛa kpela te kɔni kombonu.³ *Var.* : Zo mɔ gee ua li naa kpela.

G.n.n : mɔ zī te mɔ te mɔ ke ma do ngamɔ boe ni, ne ngame ni ma kpa ne mɔ. Wa tō ma do mbula hā wi ke, ngamɔ boe, ne nde ongba a vē wa yu, ne a kò we yu ne gɔ, ne a 'bana te zī tē a iko, ne ngamɔ ma kpa a ni.

lèkédè (nyòngòkòni) (rum) p.6 : *antilope ressemblant au "ngbámù" (Cephalophus sp.?).*

- Cath* : Tɛle tē a wia kō vē do ke 'da ngbámù, a ɔ 'bɔ fílà. Ne nde nyongomɔ nu a ta me 'bɔ wena a kɔniɔ ke ma 'bana lí fɔ í ni. Ma ke wa ia lí a na nyòngòkòni ni.
- Fala yali 'da wa wena a nu ngbaka fɔ, we fa fala ke kɔni do ma ni takɔ a nyongɔ. A zo na wa wa fɔ kɔni, kɔ ma kula ia, nde a nyɛle di ni gɔ, a nyongɔ kɔni gbáá, kɔ zā à hē, ne a ɔ de nu ngbaka fɔ kɔni ni na, zā à hili nde, nè ε te we nyongɔ mbé ne íkó.
- Wa ndɔ bili a ndɔa, wa ndɔ li dolo olo a. Tabi wi yali ngumbe kpa a, ne a ndɔlɔ a iko. Owele vē wa nyongɔ a iko.

làngó (ron) p.7 : *porc-épic, vit où il trouve des abris sous les rochers (Hystrix sp.).*

- Zagb* : Wa a sa'de, wa gā nea ngo bia, gā wa wia do tòlò. Wa a kpasa wi ti ongenze, we ke tē te wa dùlù nea ngo ke 'da ngénzè. Owukonɔ wa gba do lí wala zù.
- Wa kpa wa wena te kulu 'dua Bodatō do tala lenɔ í m̀. Wa í tí nyongɔ kɔni wena! Fala ke zugolo wa dī kɔni 'da mɔ ia kɔ mɔ dè nganda we 'bēlē ma de kɔ tɔa gɔ, ya mɔ kpá se ma do wala olo ne gɔ.

mádúkù, kótì, kútì (ong) p.5 : *1) lamantin, vivrait au confluent Lua-Ubangui (Trichechus senegalensis); 2) être légendaire (voir "Croyances et Rites").*

- Senemona* : Mádúkù a a sa'de 'dò lí; mili zu a ɔ gbese gbese.
- A ɔ nú lí, ne nde wa 'da le nga bina.
- Ne nde lengge ke owinɔ wa tō ma ngo maduku, ne ke mi zila ma ni ma ké. Sɔe ge mɔ nea kɔlɔ lí, ne mɔ dā we, kɔ ma nyɛa. Ne mbe gɔ, ne maduku a yolo de 'dò lí, ne a hɔ, ne a fi zu a 'dò lí, mili zu a ɔ gbese gbese ni, ne a fi zu a 'dò lí, ne zu a 'bɔ vē; ne a te, ne a yeke mili zu a de te we ti mɔ ni, ne we ni bi vē. Kɔ mɔ ne gbanga ne, ya we ti mɔ ge bi sū. Hā fala ke wa ne 'bɔ do bɔ, wa sa li ne na bɔ kanza, ne wa kala ma olo mɔ vē, ne wa usu, mɔ kpá 'bɔ ma gɔ. We ke wa kō ma wena. Ne wa kala bōe ni, ne wa la ne si gele fala.

³ Kombonu me a bili, wa ndɔ hā ozula : 'kombonu' est un piège à rats.

Hã fala ke mɔ ì na, wi a wano ni go, ne mɔ mɔ ngo e sila mɔ ngo ngba mɔ wi yali engga, ke mɔ yengge do a ni na, a kala bõe, a usu, ne nde ma ni go.

Hã fala ke, ngba soe mɔ te da galí, hã mɔ ba wala olo wa ia, ne mbe go, ne wa kala kɔɔɔɔ ni nu galí vë, mɔ kpá wa do dia ne go. A ba galí 'da mɔ, ne a fi nza nga, ne a ba kɔɔɔ nu ne iko.

Kɔ fala ke mɔ ndo bili, ne bili 'da mɔ ba maduku nde, ne mɔ ne ne we zo bili, ne nde tili ba li mɔ wena. Ya mɔ hó se de ngo a dõ né ni go. Mbè mɔ ne se ni gbaa, mɔ ne kolo do bili nde, ne ngo ne vë a kutu iko, mɔ kenggele bili zãa, mɔ kpá go, ne mɔ si iko. Gbaa ma ne ho 'do tũ tale tabi nale we ho ngo pɔɔɔ ni, ne nde a mbulu ia. Ne mɔ ne, ne mɔ kala ikita a mili zu a, do gbālã a, we si we de do ina teke mɔ mó mɔ iko.

We ke mili zu a a ni, wa de do ina teke mɔ. Do mbe wi to kartinɔ, wa de do ina to karti mó wa. Ne wa do gbālã ne do mbito, ne wa ko te mɔ gole 'da wa. Kɔ wa ne ne zando ia, ne 'da kálá go, ne wa he menɔ da dõ iko. (Mɔ zó lengge ngo mádúkù, kóti)

mókólá (Mɔ zó lengge ngo mɔkɔla) : *Etre de la forêt; personnage légendaire.*

a) *Cath* : Mókólá a sɔ sa'de. A ɔ ne wele : gaza a bɔa, kɔ a bɔa, ya a dülù ɔ ne wele go, a ɔ be lototo. Ne zu a ɔ gbósówóló, zu a wa wala. Mili zu a ma ala gbèsée gbèsé de 'do gele a. Wa he mɔ na : hu hu... (O'bosengbene wa na, me a mádúkù).

b) A ɔ zã ngonda, do zã vu'da. A ɔ ti mbe te li ne a kosotana (gbàyòlò tabi kotomangga). Ne ti ma ma ɔ ne be tɔa, ma ɔ gbùlè (ti ne kolo de wena) né ko tɔa ne li e ni. Kpongbo dungji 'da a a kusokola.

c) Wa yengge yali 'da wa zu wa dɔa ne ge nde ni. Wa kpá wa dõ dõ go. Fala ke kolo te, ne wa mɔ ngo dã we 'da wa, ne ma kutu zu kolano.

d) A ba mɔ, ya a gbé mɔ go. A usu mɔ kɔ tũ bɔa tale, se ne a da kɔ a te mɔ. Mɔ ho nza, ne zu mɔ ɔ dilò, ne li mɔ ɔ wékélékéé (bɔ te 'bɔ zu mɔ)

Wa ba wi ba, ne wa de a do 'bia wa. Ne 'da fala kpo, ne wa be wala hã wi ni. Fala wa ba mó do 'bia wa, ne mɔ ì ti mɔnɔ sũ, ne mɔ kpa fia sa'de fai. Tabi mɔ ndo bili, ya ma ó nù go. Ne 'da fala ni, ne mɔ dɔnggo wa.

Me mɔ dɔnggo do wa ni me a, mɔ fa fila bõ mbànggòlò, ne mɔ 'bili ma de ko kpana li, ne kɔ ne ɔ tale, ne mɔ tekpe ma, ne mɔ de ndaba te nu mba wala, ne mɔ a dɔa bõ ni de te ne. Ne mɔ gbe se sa'de fai. (Bõ mbànggòlò me a tũ bõ ke gbālã ne gã wena ni). (Wa ke wa zo wa ni, wi a owano galengba tana wa ni).

mbálátá (ong) p.5 : *cheval, rare dans la région.*

a) *Zagb* : Me a sa'de a ɔ ne ngómbè ni, ne nde a á gã, ne nyanga a ma ngálá 'bɔ de ngo wena. Mbèè ne tã a ó tũ, ne mbèé ne tã a ɔ filà ngòò.

b) Me a sa'de 'da le. A nyongɔ à bùlúkù tabi gèlé nyongomɔ ke wèlé a dala do â ni.

c) Me a sa'de a ba tole wele tabi otolenɔ 'da wèlé à.

A ì ti yù yù wena. Wa kpo fele nu a, kó wà kũ ngo a, ko mɔ to fele ni, sè ne a ndo yu do mɔ dê. Kɔ fala ke wɔ ba a wena, ne nde a kú se we ne no de dati go.

Me a sa'de ke a do nɔlɔ zã wena. Fala ke zã a nɔlɔ, ko a mba'da li sila mɔ do kɔ a, ne mɔ fe do ti.

mbàngànà, bònggò (rum) p.6 : *grande antilope des forêts, 125 cm, brun-roux zébrée de raies blanches.*

a) *Cath* : Me a gã sa'de, a gã ɔ ne ngómbè ni. Dã tã a ma yóló de nù do féá ne do tũ ne. Dã tã a de wena. Fala a ba bili, ne nde a kè na, è bí bílì go, dò á dé ni, kó dã tã è bú sú go.

b) Wa kpa a wena te li zõ.

c) We nyongɔ a ma wia na, wa é nu mó à sè, ní go ne te mɔ ma kpá do zélé kòyó vë.

Fala wa gbɛ a, kɔ wa ba kɔya kɛ wǎ gómó do â ni, kɔ wa be ma si ngo tɛ le 'da nɛ, nɛ nɛ kpa dani bolo wena, nɛ okpalɛnɔ 'da nɛ ɔ nɛ nzò, ma dé dɔàsɛ vɛ.

mbò, mbókò (rum) p.5 : *'antilope cochon', le plus grand des céphalophes, 85 cm., l'arrière-dos jaune (Cephalophus sylvicultor).*

- a) *Zagb* : Mɛ a sa'de, a gā nea ngo ngbámù, nɛ dú 'da tɛ a ma la kɛ 'da ngbamu. Sala tɛ a ɔ fílà ngòò ni. A ko wena a be kpo iko, kɔ fala kɛ sabɛlɛ 'da a ma délé wena, sɛ nɛ a ko bɔa bɔa de.
- b) Wa kpa a zā kola, zā bìlì, li zǒ do 'dɔ lì. A nyɔngɔ wala te tabi zu nwá ka'dangga.
- c) Wa bɛlɛ ndala a do biā bɛlɛ.

mbómbò (rum) p.6 : *esp. d'antilope cochon, plus petite que 'mbó' (Cephalophus sylvicultor).*

mbúsù* (carn) p.3 : *chat domestique, gardé ça et là dans les villages.*

- a) *Monz* : Wa a nu fɛlɛ gò, nɛ nde wa dala wa dala. Mɛ a sa'dè kpo, a de wena, we kɛ a do gbálá zā a nea ngo tòlò, nɛ a kǒ ndí go. Mbusu ó ngó mó òí 'dà mó, yá mó ndáká à gó. Kɔ mɛ a tòlò nɛ mɔ ndaka sɛ a.
- b) Mbusu ɔ ko tɔa, nɛ a dɛ mɔ ɔ nɛ be wele ni, a zɔ mɔ do nyɔngɔmɔ ia, nɛ a tɛ gbaa nɛ a yolo dɛ dati mɔ ngboo, tabi mbè, nɛ a kũ dɛ ngo ku mɔ we duzu nyɔngɔ mɛ ni. Wa kōa wena a fala kɛ ma ba we bâ. A nɛ, nɛ a kasa dɛ ngbala obenɔ, takɔ bawe tɛ wa a tɛ a. Tabi a ɔ 'bɔ kɛ zā kùsì.
- c) Nyɔngɔmɔ nu wa a : ngámbèlé, gí sàbìndà do ka, le wia we tǒ na nyɔngɔmɔ vɛ kɛ wele nyɔngɔ ni, nɛ nde mbusu nyɔngɔ ma nyɔngɔ iko. Mbusu ɔ ko tɔa nɛ nde zula kpo 'dángá kpale tabi nyɔngɔmɔ nù nɛ go! Fala kɛ a zɔ sa'de ia, kɔ a kǒ we ba a nde, nɛ a dɛ kpasaa ɔ nɛ mɛ gǔǔ dɛ zamɔ í ni, a ndɛmɛlɛ tɛ a 'bíkí 'bíkí 'bíkí, nɛ a bŭlŭ fala kpo, nɛ a ba zula tabi sa'de a kpa a ni.
- d) Wa ba zā, nɛ wa ko wena tabi nale tabi mɔlɔ. Fala kɛ ko zā mbusu zɛlɛ wena, nɛ a nyɔngɔ zu onwá, nɛ a gulu ma takɔ ma nɛ, kɔ ma dí'bili o'dāmenɔ ko zā a mɔ ni vɛ, kɔ a sǒ ma. Nɛ nde a nyóngó nwa ni 'bú 'bú go, nɛ a gulu iko.
Mɛ a sa'dè wa nyɔngɔ a nyɔngɔ, wena a owi wílì.

mbúsú zámò (*voir* galàwàlà, ngbéléwèlè, ngbènggò) (carn) p.3 : *chat sauvage, un peu plus grand que le chat domestique, com. partout (Felis lybica).*

- a) *Monz* : Là ngba wí wa do wèlɛ kɛ le tǒa we 'da a gɛ bina, nɛ nde a gā be la mbusu, nɛ tɛ a ma ɔ bèzè bèzè. 'Bali mɔ kpo, a ni a kǒ we zɔ ndala tɛ wele go. Fala zɔ tɛ a nganda wena.
- b) A ɔ fai do zamɔ ko fia tǒ dole, nɛ a hɔ we yɛnggɛ wena do tũ. Nɛ a nyɔngɔ wena a mɔ sokpā.
- c) A hɔ ia, nɛ a ma ngo sa mɔ hā wèlɛ kɛ nza nga ni takɔ a ɔ do a. Nɛ nde fala kɛ mɔ zele na mbusu zamɔ, nɛ mɔ ī na mɛ a wili nɛ. We kɛ mɔ dala a nza nga gbaa, kɔ a gā, a dɛa tabi sabɛlɛ talɛ we hɔ tɛ mɔlɔ ia, kɔ mɔ gbè a go, nɛ a le zamɔ, nɛ mɔ fa a zāa, nɛ mɔ lengge na, wa zū a zū, ya ma ni go. Nɛ nde nàá mbusu lé zámò go, tati a wili wele kɛ iko.
Mɛ a sa'de tunumɔ, we kɛ a hé mɔ ia, nɛ tɛ mɔ dɛ zǔǔ iko. Hia mɔ nu a ma si tɛ ɛ be sǐ do kɛ 'da gele mbusunɔ.

mpúndà (ong) p.5 : *âne, connu de nom, ne se voit plus.*

ndà (rum) p.5 : *'orebi', petite antilope de savane herbeuse, 60 cm., cornes de 15 cm., assez commune (Ourebia ourebi).*

ndèké'dè (ron) p.7 : *souris naine, assez commune (Leggada bella).*

- a) *Zagb* : Me a 'da be zula sī, a hò be mɔ go, a gá v̄e ɔ ne nu ḱ wi ge go, nde a ɔ f̄èà.
- b) A yengge wena do kɔ fɔ, wéna wena tè ti gílí kpalenɔ ɔ ne yònggò, k̀nì, nzò. Wa ɔ de nu bilinɔ iko.
- c) A bá bili kombonu ngboo go, ne nde a ì me ge ti kpo bili zula kɔɔ wena. Ne mɔ me ge a fe te ne 'da kálá go me a taku. Wa nyóngó a go, tábì á obe se ne wa nyongɔ wa de. Fala ke mɔ nyongɔ a ia, kɔ mɔ a kɔni ngo yànggá 'da mɔ ia, ne 'dɔkɔɔ ma nyélé go, ne mɔ ne gbanga ne, nde ma ia. (Me a bèlè, wa nyongɔ a nyongɔ).
- d) Wa sa 'bɔ li a na, ònòngbànyó.

ndémà (cha) p.2 : *chauve-souris géante, frugivore, commune localement (Eidolon helvum).*

- a) *Zagb* : Me a nu fele pipili, ne nde nu a gá wena. Z̄ɔ a ma ná nálà, ma si fáá de kɔ ne i. 'Baka a wia k̄o do 'baka pipili, ne nde ma gá wena. gogo a ma ɔ sékékéé, ne nde z̄ú ne ma á 'bélè, ne nu a ne tò wena. Wili zu gogo a boe. a he mɔ "é̄̄ é̄̄ é̄̄".
- b) Wa kpa a zamɛnɔ v̄e tabi 'da le. A nyongɔ wena a wala mangge tabi wala bùlù.
- c) A yengge wena do tū, kɔ fala ke mɔ zɔ a te b̄ulū ne do gba wese, ne nde a zɔa gbàgbàlàdànggá.
Do tū, kɔ a zó d̄ili ia, ne a ba wala te de nu a, ne a la, ne a dungu gele fala, se ne a nyongɔ ma de.
A de nɔ wena, gá à ma ɔ ne zā 'baka wi ge. Wa nyongɔ a nyongɔ.

ndilì'bí (ron) p.7 : *rat des champs.*

- a) *Zagb* : Me a zula, a gá be go. Li 'do a ma a tū, ne ti ngu'du a ma a f̄èà. Do a boe. Mɔ zɔ, ne mɔ lengge na a a be zula, ne nde me a sálí t̄e a iko.
- b) Wa kpa a te zamɛnɔ v̄e. A nyongɔ a kɔni, ka'dangga, nzò, do fele 'bete, ne a ɔ kɔ k̄o. Ne nde wa ɔ kɔ tɔa 'da wa délé wena.

ndit̄à (ron) p.7 : *souris des cases, moins nombreuses depuis l'arrivée des chats (Mastomys coucha).*

- a) *Zagb* : Ndit̄à a a zula, dā t̄e a bina, sala nu a ɔ wènzé wènzé (ma dulu wena). A gá ngboo go, Zala a gā nea ngo wele ke zamɔ i do'do. Mɔ do a, ne 'do a ma gbini ndúlé (má s̄́ dé ngó ngbè), ne ti gele a ma bili ngèlélé.
- b) A a sa'de wila le, a ɔ kɔ tɔa 'da winɔ, ne nde wena kɔ āū tɔa.
- c) A nyongɔ 'bulu nyongɔmɔnɔ olo winɔ. Wa kpolo kɔ kpana ka, wa nyongɔ ēa tulu, fio, nzo, kɔni, nyanga wi. Fala wa ba zā ia, ne wa nyongɔ nyanga winɔ. A nyongɔ nyanga mɔ, kɔ mɔ ne gbanga ne iko, n'a ufu ma gèdò na, ma gē.
- d) Ndit̄a yolo te f̄e zula. Kuti ke wele de tɔa gbàà ni, ya fo ndit̄a bina. Ne ogele zula wa te, ne zēa we kɔ tɔa ba te wa v̄e, ne wa de ndit̄a. Dati ngboo, wa nyongɔ wa nyongɔ. Kɔ fala wa de ndit̄a do'do, ya wa nyóngó 'bɔ wa go. Wa sa li wa na ndit̄à, we ke zēa we do ondí kɔ tɔa unu te wa.

ndùkú (gònggòlò) (carn) p.3 : *serval tacheté, avec queue d'1 m.; en chassant à Bokilio, rencontré 2 exemplaires; ils se dressaient sur les pattes de derrière (Felis serval).*

- a) *Zagb* : Nduku a sa'de, a ɔ ne ḡò ni. Ḡò a nyóngó a go. Mbe fala kpo wa mba do ḡò te fala ɔi kpo. La ngba wi wa do ḡò bina. A gā né gba gbèle tolo ni, ne zu a ɔ kili. Sala t̄e a d̄ulù go, ma ɔ fútú fútú. Èl̄e k̄o a ɔ 'bɔ ne ke 'da ḡò ni, ne a do foko èl̄e k̄o a boe. Gogo a ɔ ngénzélénzè. Ngòngònzɔ do a ɔ tū. Sala nu a ma ɔ kèl̄́ kèl̄́. Dā t̄e a ɔ ne dā te ḡò ni.
- b) A ɔ zā ndubu, do ti tia te, ne fala yali mó a a 'do le, zā bili do li z̄ò. Fala a k̄o ma f̄e a olo kolo, do sanga titole.
  - A nyongɔ mulu mɔ fai : kɔla, be dua.

- A sō 'dɔɔ, ya ma sū a sala sa'de iko. A do sabele mó a boe, tua ke a né nza mba mba go. Fala a kpa ā goɔ kō, ne a sō ko ne.
- Wa fulu ndala a do koe.

ndumba : *“okapi”, 170 cm, petites cornes, brun châtain, strié de blanc sur les fesses; trouvé en plusieurs endroits en Ubangi (Okapi Johnstoni) (Businga, Molegbe, Libenge).*

ngálàgbá : voir kpàkàlèà.

ngámbele (ron) p.7 : *rats des cases; aurait été inconnu jadis; leur invasion a chassé la souris (Rattus rattus).*

- Monz* : Mε a zula ko tɔa. A gā nea ngo nditòà, ne do a dùlù wena, nè tē nè á sè'dèkèkè ni. Ti ngu'du a ma ɔ a fēa tabi ngbèè ni, ne li 'do a ma á tū. Do a ma dulu wena, ne zala a ma á dù.
- A ɔ ko tɔa ia, nde a 'danga mo wena, ɔ né : nyɔngo kpala nzo, kɔni, nyɔngo kula sa'de tabi kɔyo, 'donggo zā lā, kala oéá tulu go'do ne de ko kō, ne de lí ne te nwa falangga do sa, ne a ba, ne a fí tē a do ma ko kō. Mo nyɔngo ka, dia sanggo do tū, ko mo fòlò kō mo go, ko yala ne ngo mo, ne ngambele ngete zu kō mo fai, ko ma kpa nga ke, ko mo ne gbanga ne, ne a ufu ma do zō a ff.
Wa 'donggo nù de ngu'du dele tɔa ne wa ɔ do ne, tabi do zā dele tōà ngbóo.
- Wa nyóngó ngambele go, we ke nyɔngomɔ nu wa dele wena. Mbè, ko wa mi fio kɔɔ do ti mònggóló tɔa nde, ne ogambelenɔ wa de se a nga fai na, wa hɔa te mbulu fie ni, ko wa nyɔngo ma. Ko ne e 'bo fú nyèkètèè, ne 'dàfà fala ne go, tabi ne gù mo zu ma go, ne me se a fala yali 'da wa, me wa kpa ma, ko wa nyɔngo ni. Wa zóló se kala gbālā ne de nu wa we yengge ne go, ko mbè go, ne wa la omɛnɔ ni de te 'da nyɔngomɔ nu ne, ɔ ne fū, sama ka, lì, ni do ni.

ngàndì* : 1) *esp. de céphalophe roux de la grandeur d'une chèvre. Les cornes sont moins longues que celle d'une chèvre;* 2) *aussi nom d'un piège (voir piège).*

- Cath* : Mε a sa'de, a gā ɔ ne dua ni, sala tē a ɔ ne sala te dua ni, ne nde a ɔ filà. Zamba zu a boe, ɔ ne ke 'da dua ni, ma dùlù wena go.
- A mboko wena, ne a yɔndo wena. Ma wa tō na: “Mó yɔndo ɔ né naa ngàndì ní”. “Mó zó mò nyòtāà né ngàndì ní”.

ngèlà (ron) p.7: *rat à poils assez raides (Tatera dichrura).*

- Monz* : Mε a zula, sálá tē a ɔ kèlò kèlò, ma ɔ bé á du, ne ma ɔ ngòò ɔ ne te fila nui ni. Wa gā wena, ne te wa ɔ ngbèngbèlèngbèè. Wa ɔ ne ngambele ni, ne nde wa la ngba wa sī we duzu sala te wa iko, we ke sala te ngambele ɔ tū.
- Wa ɔ wena ko tō dole, ne wa yengge do ti bùlúkù do gba wese. Wa ba wena a bílí zànggàndì ke wa ndo ma do mó gbàgbá ni. Wa a zula kpo mo do wa, nde no te wa de kònyò kònyò de li we.
- Ne ke 'da gaza : fala gɔno gaza wili, wa ēlē ndala ke ngo, ne wa ēlē ke ti ne 'bo. Ndala ke ti ne ni wa sa li ne na ngèlà (*voir Initiation*).

ngénzè (ron) p.7 : *rongeur, queue à poils raides, épineux à la queue, assez rare (Atherurus africanus).*

- Monz* : Ngénzε me a sa'de, wa a nu fele olòngó, we ke tē te wa ɔ kpasaa ɔ ne ke 'da olòngó ni. Tē tē a ma ɔ kèlò kèlò geze do féá ne do tū ne. Ne nde wa gā vé ɔ ne olòngó go, gā wa ɔ ne gā lapin ni iko. Ne nde me a sɔmbo sa'de ɔ ne bià ni, a de wena !
- Wa ɔ fai ti kɔla tabi zā bilì tabi nú ngbaka lì. Nyɔngomɔ nu a a wala ngòzé, mbulu kà'dàngga. 'Da kala mbúlú wa go, wa ba bílí sòá ia, ko 'da fala wa ma ngo bi ne ni, ya ozĩno wa te 'bo te ko ti ndala te wa ni do tí tí gbaa, ko a ne fe né, ne a ma ngo unu do

ti iko. Ne mbè 'bɔ ɔ ɔ a ba bili, ɔ ɔ fala a bi ni fai ɔ ɔ zā a nɔɔ ia, ne a nyɔngɔ kɔ a de lí bili ni, ne ma 'bíli, ne a la ma de di, ne a yu do zugbulu ne.

- c) Fala ke mɔ gbe a, ɔ ɔ dati nyɔngɔ a, ne mɔ sulu a do ba we li v̄e, ne mɔ ma ngo kpɔl̄ɔ t̄e te a ni, gbutu ma kp̄úú, kp̄úú v̄e, ne mɔ yaya a do we na, tala ke ma 'bana be fútú fútú ni ma beɛ. 'Do ne ne mɔ gba zā a, ne mɔ fo kala zā a, ne mɔ da n̄u, we ke ma fanga wena! Wa nyóngó kala zā ngenze ɔ. ɔ ɔ mɔ kɔ we gulu a gulu, takɔ mɔ de kula a nde, ne ma wia na mɔ ēl̄ē gidi 'do a do'do, se ne mɔ e a ngo we de. ɔ ɔ fala ke mɔ d̄e ni ɔ, nde a kóló do dia ne ɔ, we ke gidi 'do a ma do nɔ wena, ɔ ɔ mɔ la ma ni, ne ma de se te me k̄onyò k̄onyò ni gbaa, nde fo fala do ke a kolo do dia ne bina. Ne nde gidi 'do a ni, fala ke mɔ ēl̄ē ma do'do, nde nyɔngɔ ma ili wena do kpanga tabi d̄ɔ ēf̄ē ka'dangga, we ke ma dea nɔ na ge nde ni. Gulu ne a oanggalanɔ wa ɔ ɔ do zuma na : "Aa wi ba konɔ gidi 'do ngenze ili do ka'dangga e...".

Wa nyɔngɔ kala zā ngenze do sila a ɔ, ma fanga wénà, we ke wala ngoze t̄a 'bɔ a nyɔngɔ ni, bo we fanga m̄ã ɔ. Gene ɔ ɔ mɔ hu do nwa yolo gbáá na fá ke fo t̄e ε, fala kpo ɔ.

Wa t̄ɔ 'bɔ do gba we na : "Ɔmò bèlè tí t̄ē ngènzé", gulu ne na, zò ngamɔ ti wele. (Mɔ zó 'bɔ ngàl̄á).

ngìndá (ron) p.6 : *rat à ventre roux, à queue courte, commun (Lophurmys sikapusi).*

- a) *Zagb* : Mɛ a zula, ne nde a ḡà wena. T̄e a do ti ngu'du a v̄e á filà. Ndálá t̄e a ma mbɔko wena. A la ngbè do gbàtótó, we ke tí ngu'du gbatoto dò lí 'do v̄e ma á filà, ne nde ke 'da yì'dá li 'do a ma bé á t̄ú.
- b) Wa kpa te zamɛnɔ v̄e, ne a ó ɔ kɔ. Nyɔngomɔ nu a wia kɔ do ke 'da gele ozulanɔ v̄e.
- c) Mɛ a zula kpo a yòndò wena, lí a s̄ò ɔ, 'dà kálá 'bɔ fio m̄ó a ɔ. Wa sa 'bɔ li a na "òtíngèndèlè", ne nde wele ki a ḡà 'bana sanga.

ngù'bù, ngòndé*, **yìngbànggùlù** (ong) p.5 : *hippopotame, assez commun par endroits (Hippopotamus amphibius).*

- a) *Zagb* : Mɛ a sa 'de kpo ke a ḡà wena, ne nde nyanga a ma de d̄ò wena. Gogo a ma ho de nza talɛ, kenɔ de ke zā nu a ni ma bɔa, ne mbèé ne kpo ma de ngo nu a. Ndálá t̄e a ma a l̄ò iko, ne nde ndala nu ne ma ḡà wena. Li holo go'do a ma ḡà 'bɔ wena.
- b) A ɔ 'dɔ lì, ne a yengge 'bɔ nzâ. A nyɔngɔ wena a okpalɛ li fo ɔ ne kɔni. Ne a nyɔngɔ 'bɔ kɔɔ.
- c) • A ì ti yù yù wena, ne nde a kú ngo tia te ɔ, tua we d̄ó nyanga a.
- A ndo yengge ne 'dɔ lì, ma wia na, a ba 'da lì de ngo, ɔ ɔ fala ke a ba 'da lì si gotɔ, ne lì ma le v̄e de ɔ zā a i, tua we ḡà holo go'do a. Ne a s̄ò se di ni omɛnɔ ɔ zā a ni furr de nza, ne ma kp̄ã de zu nwánò fárr.
  - Fala ke a ho te fɔe 'da mɔ, ɔ ɔ a nyɔngɔ kɔni gbaa, ɔ ɔ a ne a le 'dɔ lì f̄ò, ki ni ma be na zā a h̄ēa. ɔ ɔ fala ke a s̄i ti lì ɔ, ne a kpolo t̄e a we nyɔngɔ mbee ne iko.
  - Fala ke t̄e a ma tala, ɔ ɔ a zɔ owi lu gánɔ, ne a kulu ngo ngo lì, ne a e li 'do de nzâ, ma wia di na, wi lu gá ni a t̄e, ne a la do li 'do a ni, se ne a kɔ de. ɔ ɔ fala ke wi lu gá la do gèlè fala, ne a gba sanga gá do ti, ne owinɔ wa ala 'dɔ lì iko.

ngúlù* (ou: ngbiá lè) (ong) p.5 : *cochon domestique, élevage local.*

- a) *Monz* : Ngulu a a nu fele ongbiá, ne nde wa dala wa dala do 'da le. Mɛ a sa'de wa de wena, 'bali m̄ò kpo, wa ì tí de n̄l̄f̄ wena, wa nyóngó m̄ò wè t̄ò lí zuma ɔ! Ne nde mɔ a te mɔ do n̄l̄f̄ 'da wa nde mɔ wè te dala wa ɔ. Wa ì tí 'danga sabele do t̄ɔa li wena ! Ne nde dala wa ɔ dia ma ili do ngbò. We ke ni ɔ, ne wa kpa ngamɔ ti kɔ winɔ wena wena te gbini nyanga wa, te e dani te wa ni do ni. Ngúlù ba zā ia ne a k̄í we ze dangga wena de t̄ē à.

b) 'Da kálá kula mó wa go. Kùtí kula 'dá wa fai wa ko ɔ ne nale tabi mòlò se ne 'dǒ ne, ne wa ko ho ngo lí'bwá, 'bu. Gene ko wa ko 'bɔ fala kpo iko, ya mo kpasá v̄e ia, we ke 'da kálá gā wa go. Wa a sa'de wa de no wena ! Sa'de wa de wena, we ke wa gbe a ia, ne a we nu gba dɔa zu wele.

c) Ne nde gi wa ma ò né gi gèlé sa'de iko ge go, wa gi ngulu do lí go ! Fala ke mo de ni, ya mo fa zele zā, tabi takɔ sa'de a bē mo. Ke mo wia te gi do lí me a ke mo de kula ne dea ni. Ne nde we gi tɔlɔ ke, ne ma wia na mo de nê : dati v̄e ne mo fóló te 'bílí ne kpo kpo do dia ne, te là be sálá kpo go, nílí te ne sa, ne mo fi ko sasoe. Ya me ni a mo fɔlɔ ko sasoe sa v̄e ia, ne mo dó ngo kusi, ko mo fɔlɔ te 'bílí ne kpo, ne mo fi ko ne í, fɔlɔ kpo, ne mo fi ko ne i, ní fai ko ma ne e do'do, ne mo kpe nu ne, te à lí tí ne go, kpé nu ne iko. Ne ma ɔ, ne no ne ma mo ngo kú do lí tē ε ni fai, ya me ni, ya mo a mo kifi ma ni na, dǒ ma nálá de go'do sasoe go. Ne mo te de ni fai, ko mo zo na, ma ma ngo ko'bolo ma, ne mo tene nɔe tí ne ní do'do ne mo la tala ne sī, we gi do ma. Ki ni ne mo nyɔngo se sa'de ngulu do we 'da mo v̄e. Ko ke wa gi do lí ni, ne ma hā zele hā mo, tabi mo yu se zā mo, tabi mo kpa ne 'dangba zā mo ke li a na "tényà" ni.

Timb : Wa fɔlɔ te ne sá, ne mo a lí ko sasoe, ne mo a tǒ 'do ne, ne mo e li we. Ko ma ndo nóló ne, ne nde mo fɔlɔ so te 'bílí nguli ia, ne mo kala de 'do lí, ne ma nóló 'do 'bu miniti tale we ho ngo 'bu ne nale ngo ne mɔlɔ, ne mo e nù. Ne mo kala 'do lí do'do, ne mo ndo ngo hana ma. Fala a de no wena, ne mo háná a do kpo no a, ko fala a de no go, ne mo e gele no li we, ne mo hana ma gbaa 'do 'bu miniti tale. Mo de ni v̄e we gbe sa'de ko mulu ngulu wa sa li a "tényà" ni. Do'do ne mo kálá mulu ne 'do nɔe mo hana ne ni do'do, ne mo késé matunggulu, ne mo á 'do nɔe olo ne ni, ne mo ne hana ma sū, ne mo gésé mulu sa'de ngulu 'da mo ni de 'do nɔe olo ne. Ne mo bá li ke so mo sulu ne do tǔe te ne ni, ne mo á ti ne, ne mo 'bílí tandala de te ne. Ko ma nóló ndámbo, ne mo de lí ne do pàpà, ne mo zī tambala kǔ mo, ne mo yamba na, tǔ te ne mo sulu so ne ni ma ba nde? Ko fala ma bà go, ne mo a 'bɔ mbé tǔ sī do ke na ma te bà la li ngele go ni. We ke ma dia fē na, wa gi ngulu we duzu ne sa kpo do do ne. Mba go me a sa'de kpo odokɔ zele wa dele ko mulu a wena. Ma ke wele wè te dǒ mulu a dɔa na a nyɔngo go.

ngùmànggò (ron) p.6 : *rat à ventre roux, commun (Lophurmys aquilus).*

- a) *Monz* : Me a zula a ɔ kpasaa ɔ ne ngela ni, a gā wena.
- b) Wa ɔ ke 'da wa do lí sala gole do ngo. Wa yengge 'bɔ wena do gba wese, wa kú te kú. Fala ke mo kpa a kpítì, ne a danga te ɔ ne kàá ni.
- c) Wa tǔ hā wi ke a gā wena ni na : "Mo gā fai, mo ɔ ne ngùmànggò ni".
- d) Wa nyɔngo a nyɔngo, a de wena.

- a) Me a zula ke tē a v̄e ma a ngbee ni, ne nde a a gā.
- b) A de tɔa 'da a te sanga gbālā ngo te zā ogole tabi te zā obe tenɔ.
- c) A ɔ yala wena. Do titole ne a tunu do sa ngbe'de'de, ne do midi ne a ɔ 'bɔ yala gbaa sâ kpo, se ne a tunu de. Wa wè te nyɔngo a ngo zā be go, dǒ be yóndó ɔ ne ngùmànggò gó.

ngbàlà (ong) p.5 : *sanglier à verrues, rare dans la région (Phacochoerus aethiopicus).*

- a) *Cath* : Me a sa'de zamɔ, a nea we we kǔ do ngbià, fala ke mo zò kuti ngbala go, ko wa gbe a, ne mo lengge na me a ngbia. Ne nde a gā nea ngo ngbia. Sala tē a ɔ kèlè kèlè, ne nde ndala tē a ɔ tǔ. Ne kpóló li a boe, ma 'dòkè de ngo zǔ a. Wa zé dangga go.
- b) Wa kpa a wena te li zǔ. Ngombɔnɔ li zǔ boe, ne a yengge do wa.
- c) Nu ngbàlà dǔlù wena ɔ ne nu ngbià ni. Okpasá winɔ wa tǔ do gba we na : "Mo te dā zǔtùtù nú ngbià de ke zā ngbàlà go". Gulu ne na, mo te tǔ te wele hā wi nà go. We ke mo de ni, ne nde mo dā wi na mó a ni. Ne a wé se te kǔ ma go.

ngbámù (rum) (ngàndì*) p.5 : *céphalophe à bande dorsale, 45 cm., cornes de 9,5 cm., commun (Cephalophus dorsalis castaneus).*

a) *Monz* : Mε a sa'de zamɔ ɔ nε dùà ni, nε nde tē a ɔ fila ngbèè ni.

Ngɔ gílí ngbámù ma boà.

1. Ngbámù tabi fila sa'de iko ni, a ba bili, nε a bí nganda wena gbaa na, a gónó fεε bílí nde, nε a lá. A ba bili si nyanga a tabi kō a, nε a gónó iko. Kɔ a ba bili ti ngbala gele a, sε nε a fe dē.
2. Nε mbe ngɔ gili ngbámù wa sa li a na "ngbámù tē zélé ná". A ba bili ia, nε a waka de lí ngó í gbaa nε a lo zā a do nù kpámù, ɔ nε ke tē a zélé gɔ ni. Nε a bi gbaa, nε a gɔɔ fεε 'da mɔ iko. Nε mbè gɔ, nε a to gele a do nù, nε gele a gbíní dō, nε a fe. Nε mɔ hɔ, nε mɔ kpa fia a de li bili 'da mɔ.

b) Fala ngbámù yengge do ma ni a zā kola do zā bìlì. Wa gbe a do bili bànyàngá.

ngbèlètéli p.7 : *voir* kùzùnggú.

ngbènggò (carn) (ngbéléwèlè, gàlàwàlà) : *voir* mbúsú zámò.

ngbià (ong) p.5 : *sanglier roux des marais et forêts humides (Potamochoerus porcus).*

a) *Monz* : A a nu fεε ongulu do ngbàlà, nε nde wanɔ ni wa ɔ ke 'da wa fai zā ngɔnda nyεε wena, nε li wa sō wena! Wa kōa wena a zā 'bètè do 'dɔ wákálá lino ke ma fo kpele kpele ni.

Ngó gílí ngbià bàà : ngbià íkó, do ngbià gǒ. Ongbià gǒ wa gǎ la li gɔ, nε nde wa dālā wena. Wa 'danga kpalenɔ safɔ 'da winɔ wena. Wa he mɔ né gǒ ni, wa o dā wena. Wa sa li wa na, kpáyéléná, we ke wa zélé mɔ gɔ. Wa kpa nyɔngɔmɔ ia, nε wa lá gɔ, nyɔngɔmɔ e, sε nε de.

b) Wa kpa wa wena zā ngɔnda. Fala ke mɔ kpa wa te yali ngumbe, kɔ mɔ zεa hā wa ia, nε tala wanɔ ni vē wa te we bi mɔ. Genε kɔ mɔ kū te, nε wa yulu sε nu zō wa te 'dɔ līā te ni gbaa na, mɔ tiā nde, nε wa nyɔngɔ mɔ vē! Wa a osó sa'de.

c) Sa'de wa dia 'bo né sa'de ngúlù ni, ma de nɔ wena.

ngbiá lé p.5 : *voir* ngúlù.

nyòkà (E : yòkà) (ong) p.5 : *daman arboricole, commun en forêt. La nuit, on entend souvent son cri strident et rauque (Dendrophyrax afer).*

a) *Monz* : Mε a sa'de zamɔ, a ɔ nε bià ni, a ɔ kùsù'dùsùu. Zu kō a mɔɔ, nε nde ma dùlù gò, ma ngúmúlú ngúmúlú, nε ēlē kō a te nε boe. Ngɔ gili sala tē a dele wena, ngɔ gili sala te sa'denɔ zamɔ gε vē hɔ de tē a zu a kpo.

b) A ɔ kɔ ndu'bu do kɔ te ngɔ, a bŭ bŭlŭ. Do gba wese nde a yénggé yali gɔ, nε a ɔ fíoo, lí a sō wena we ke a kŭ tē nyεε wena, nε a kō wena a zā ndù'bù. Nε do tŭ, dati ke zu wele gē te yala ni, nε a mɔ ngɔ he mɔ.

A nyɔngɔ dɔɔ go'do dua, do wala étà, do 'bulu nyɔngɔmenɔ nu dŭnɔ fala ke nε le tɔa ia. Kɔ tɔa 'da nε kɔɔ do nu ngbaka kɔla ia, nε nyòkà a hò se di we yengge nu dī olo nε ni we fa be 'bulu nyɔngɔmenɔ ma 'bana te nu dī ni takɔ a nyɔngɔ. A nyóngó 'bo ìni wena.

c) Wa gbe a wena do bílí ìni. wa ìni sŭ, nε wa ndɔ bili de te nε. Tabi wa kŭ a kŭ, wa kŭ 'da a ngɔ te i, we ba a. Nε wele kpo yolo tí mɔ nu nga we wele a. Kɔ mɔ kpa a ngɔ í, nε mɔ tafa a, nε a te! Nε nde we duzu tafa a, kɔ mɔ dè zī gɔ, nε a nyɔngɔ mɔ nganda wena, we ke a dé dā wena. Nε 'bali mɔ kpo, a ì tí yù yù gɔ; a yú yui 'da a, nε a bú búlù.

d) Wa gbe yòkà ia, nε wa dɔ a dɔa, nε sala tē a bele. Ndala tē a ba be nda'dí nda'dí ni, mɔ 'be ma, nε ma nālā zu kō mɔ, we ke a do nɔ wena. A dè sa'de wena, nde wuko nyóngó a gɔ, a a nawili. Fala tē a únú wena.

e) Wa de a do ina 'da owi tunumɔ. Wa ba sala ne, ne wa fi nú kō be, tabi 'de tili a, we ndaka 'dā hi winɔ. Wa ba sala ne, ne mɔ yulu ngo nu toa 'da mɔ, kɔ wi tunumɔ zɔ, ne a la iko.

nyòngòkòni p.6 : *voir* lèkédè.

nyòngò mò tù : *voir* pùá.

nzá (mɔsɔle*) (carn) p.4 : *mangouste*.

Cath : Nzá vĕ wa a wi nyongɔ kɔla. Gene ke nzá 'dɔ lì, a hɔ 'bɔ nza, ne a nyongɔ kɔla.

Ne nde ngo gili nzá dele wena :

nzá ngá nù, nzàngà tí biá (mɔsɔle*) (carn) p.4 : *mangouste ordinaire, 70 cm sans la queue, voleuse de poules (Herpestes ichmeumon)*.

- Monz* : A a nzá ngó ngá nù, wɔlɔ tĕ a dùlù wena, a gā nea ngo nza 'dɔ lì. A yengge fai do obia, zu a do kili tĕ a vĕ me a kili te bia, me a la ngbe tati a do a, we ke do a dùlù wena. Sala tĕ a ma ɔ ne ke 'da gba tū nza, ne tĕ a vĕ ma ɔ ne ke 'da bia ni.
- A ɔ wena safɔnɔ we nyongɔ nzoe do gele kpalɛnɔ ke winɔ wa mi ma. Wa sa li a "nzàngà tí biá" tabi "kpè tí biá", we ke fala a ne hɔ do ma ni, obia wa hɔ se de olo a ni. A ɔ 'bɔ wena do 'do le we we zu okɔlanɔ. A ba kɔla, ne a yu úrr de zamɔ i we nyongɔ a. Kɔ 'do ne nyɛle, ne a hɔ 'bɔ we we mbé ne de.
- Wa ndɔ bili olo a. Ne nde li a sò wena, a te we zu kɔla, ne a sí se 'bɔ do kpo wala ni go. Wuko a nyongɔ a nyongɔ.

gbà fĕ nzá (carn) p.4 : *'mangouste blanche'; mangouste à pelage gris-argenté, queue et museau blancs, pattes noires (Galericus nigripes)*.

- Cath* : Me a nzá, tĕ a do fĕa ne mbà do tū ne, ne nde do a ma ɔ kpùsĕĕ ni.
- Wa kpa a zamɔ tabi 'dɔ lì tabi fala owele wa boe ni. A dé sòkpá wénà, à nyóngó wénà à kòlà, kòyó, do gèlé mò sòkpá. A gbé 'bò gǔ gbea.

gbà tú nzá (carn) p.4 : *mangouste à queue en pinceau, poils longs, trouvée aussi à Mobay et Lisala (Xenogale microdon)*.

- Cath* : Wano ni wa ɔ ne mbusu ni. A tú kpírr né tū mbusu ni. Wɔlɔ tĕ a dùlù wena, ne kili tĕ a gà go.
- A ɔ wena zā gùbà do zā lu'du gole, ne nde a yengge 'bɔ 'dɔ lì, zā bili, ti kòlà, tabi falano ke owele wa ɔ ne ni. Ne a nyongɔ wena okɔla, do obe sa'denɔ ɔ ne okɔa.
- Wa ndɔ bili olo a ke a hɔ we kala do kɔlanɔ. Me a nawili, a únu ngándá wena.

nzá 'dɔ̀ lì (carn) p.4 : *mangouste des marais, enlève les poissons des nasses, commune (Attilax paludinosus)*.

- Cath* : Me a sa'de nu lì, ngo 'bètĕ, a nyongɔ wena a okòyó. Me a sa'de, a ɔ 'dɔ̀ lì ngo dígili, ne a hɔ nza we ba kɔla.
- Kɔ fala ke mɔ gu gĕ mó mó, kɔ nzá zɔa fala ne ia, ne a 'danga se sanga gĕ ni vĕ we nyongɔ kɔyɔnɔ kĕ ne ni. Gene kɔ mɔ yulu gĕ 'da mɔ gbaa tí kuku í, ne nzá a fa se te me wala 'dɔkɔlɔ ne fai na, a ba kɔ a fī nza nde, se ne sila a gĕ.
- Kɔ mɔ kō we hā ngamɔ hā a nde, ne mɔ oso tō bula kpo, ne mɔ ba de kō mɔ, ne mɔ ne we zɔ do gĕnɔ 'da mɔ. Fala ke mɔ kpa kɔyɔ sī kɔ gĕ kpo, ne mɔ a tōe ni te wa, ne mɔ zanga do wa vĕ, ne mɔ enze ma nɔ, ne mɔ e li sala te do ngo. Kɔ ma la tū bɔa, ya wa ba mbúlù, ne mɔ yala wa, ne mɔ a wa de ngo te fala mɔ gu do gĕ ni. Kɔ a hɔ, ne a nyongɔ se dí vĕ, kɔ we la ma ni, ya ma wé go, ne o'dangba wa kunu se a ngbŭ. Kɔ mɔ ne hɔ ma, kɔ mɔ zɔ na, fo kɔyɔnɔ ni bina, ne mɔ fa a be sī, mɔ fá se a

nyele wena go, ne mo kpa fia, ne mo ba a si do a, we nyonggo ta 'bo a olo koyonko ko mo a ia wa ve ni.

nzà'dàkùli, nzè'dàkùli p.7 : *voir* kùzùnggú.

nzalè (ong) p.5 : *oryctélope (cochon de terre), rare (Orycteropus afer).*

Zagb : Me a sa'de a anga nù, ne a za'da nyele wena. Wi limi fe, ne a ho nzalè, a anga nù, ne a ho gele fala ndúú.

nzàngà tí biá : *voir* nzà.

nzòlà, kòlófé (ins) p.3: *musaraigne, commune (Crocidura occidentalis).*

a) *Monz* : Me a zula ke gā 'da a nea ngo sebande be sí, ne nde nu a dulu wena. A a tū, ne nde kpírr gó. A gā ngboo go, ne nde me a zula kpo a de go! Fala tē a unu dé go, ne nu a 'bèlè wena, ma o nzóngbóó. A ho ko ongba a zulano ne wa de wèké! Wa pese hùr! We ke fala tē a unu sà sà sà ni. Fala ke a le 'bo ko tsa ia, ne ongambelano ko tsa ni, ngo te wa gē kí kí kí ! Wa usu vè, we ke wa i na kolofe lia ko tsa ge.

A a 'dā zula, we ke a nyonggo wena a ongba a zula, ne a nyonggo 'bo obe kolano.

b) A o zamo, ne a le 'bo ko tsa lia. Me a zula wa nyóngó a go.

c) Wa tó do gba lengge na : "Nzòlà tó há folo na : 'Fala ke mo ho li gba zó ia, ko mbulu zó dumu nyanga mo, ne mo he se mo!' Ne folo gese ta me 'bo hā a na nde : 'Mo nzòlà, fala ke mo gonko ngo zā wala ia, ne mo fe se!'" Ma ke soe ge folo ho li zó ko a dumu nyanga a do mbulu zó ia, ne a he mò kpú kpú kpú ge a ni. Ne kòlófé kú wala, ne a fe, olo kana nu folo." (zó to 'da fòlò do kòlófé)

nzòlámbi : *voir* dèngbè.

nzólànggú (rum) p.5 : *petite antilope huppée, à front noir, sans bande noire sur le dos, ongles longs, vit près de l'eau (Cephalophus nigrifrons).*

nzòlányàngá : *rat blanc de la savane (sàké?)*.

a) A o ne zula, ne gaza a dulu wena, ne a o fè.

b) A o wena do li zó.

nzúlà (rum) p.5 : *petite antilope toute rouge, à huppe haute, poils de la nuque retroussés, 50 cm au garrot, cornes de 12 cm (Cephalophus callipygus).*

a) Me a sa'de o ne ngbamu ni. Tē a o fila, zamba zu a gā go; mili zu a de sanga zamba zu a ngala wena, gulu ke wa sa li a na, nzúlà ge a ni. (= ànzálànggú ?)

b) A o zā kola.

pìpìli (cha) p.3 : *nom générique des chauve-souris comprenant les espèces insectivores:*

1) (*Glauconycteris sp.*) : *chauve-souris à taches blanches, vole souvent en plein jour, commune.*

2) (*Kerivoula cuprosa*) : *chauve-souris plutôt rare (Ubangi, Lisala).*

3) (*Rhinolophus sp.*) : *chauve-souris à museau en fer à cheval, commune.*

4) (*Hipposideros sp.*) : *chauve-souris à museau foliacé, commune.*

5) (*Lavia frons*) : *chauve-souris à grandes oreilles.*

6) (*Nycteris sp. sp.*) : *commune partout.*

7) (*Pipistrellus nanus*) : *chauve-souris naine, commune partout.*

8) (*Eptesicus tenuipennis*) : **bé pìpìli** *chauve-souris naine, commune.*

a) *Zagb* : Pìpìli me a nœ, sala 'baka a boe, ne a bũ bũlũ, a a nu fele dùnggì. Ne nde 'balí mo kpo, pìpìli á gā o ne dùnggì go. Me a be sa'de, ne gogo a boe. A ko a be sa'de, wa gā ngboo go, ne nde wa de nò wéná!

- b) Wa ɔ ti zɔ̃ tɔa, tabi kɔ plafond tɔ̀a, tabi kɔ kànggálá zu tɔa, tabi tí mäsámbá tɔ̀a fala ke ma día te wa ni. Kɔ wa délé di ia, ne kɔ tɔa únú dé gɔ we 'dɔlɔ wa.
- c) Wa he mɔ 'ser! ser! ser!' Do tṹ ia, ne wa gbo nza, ne wa ma ngo yengge ne fai, kɔ te wa ba we, ne wa kpolo te wa we ɔ nù. Wa yénggè yálí gba wèsè gɔ́. Owele wa nyɔngɔ wa nyɔngɔ.

pìpilidàlè (cha) p.2 : *chauve-souris insectivore, grosse de corps, commune partout (Taphosus mauritanus).*

pùá, àngàzè, hǒyà (hòéyà), **nyòngò mò tù, wànggálá** (carn) p.4 : *mangouste vivant en groupe, commune, déterre les arachides, surtout insectivore et frugivore (probablement : Crossarchus sp.).*

- a) *Zagb* : Mɛ a sà'dè, a ɔ ne biá ni, ne nde a gā vè ɔ ne biá gɔ. Sala tē a ɔ tũ mba do fēa ne. Nu wa dùlù wena, ne wa tulu nui do nu zɔ̃ wa ɔ ne ongbia ni. Mɛ a sa'de wa yengge fai zu wa délé wena, ne wa ì ti yù yù wena. Mɛ a sa'de ɔ ne ùkúkú ni, tē a ɔ beze beze ni.
- b) Wa kpa a wena ti bili 'bete tabi nu ngbaka fɔ tabi kɔ kō. . A anga nzo wena, a tulu nui do nu zɔ̃ ɔ ne ùkúkú ni. A nyɔngɔ 'bɔ ka'bele do ogele be sa'deno.

sàké, sèká (ron) p.7 : *rat des plaines herbeuses, vivant en colonies (Tatera dichrura).*

- a) *Zagb* : Mɛ a gā fēā zula ke a nea ngo ngba a zúlànò vè. Wa a fēā, do go'do wa dùlù wena. A a be tí kɔ kpā, we ke a ba bílí kòmbònù, kɔ wili te ne sɔ̃ gɔ, ne a de nganda na, a gɔnɔ fele ne nde.
- b) Wa ɔ wena li zǎ.
- c) Mɔ kō we gbɛ wa wena nde, ne mɔ zɔ̃ fala ke wa dɔ zɔ̃ɛ. Kɔ mbé ke ma ngo kunu de olo ne, ma dua ni, ne mɔ ndo okombonui wena, ne mɔ gbɛ se ta mɛ 'bɔ wa wena! We ke wa hɔ we nyɔngɔ mbé tòm̀b̀l̀l̀ zɔ̃ɛ ke ma ēfē ndir ni, ne do fala ni ne wa kala se bili 'da mɔ wena. Mɔ ba a kpo, ne a we wele bɔa, we ke a gā wena.

sindè (ron) p.6 : *petit écureuil à dos strié, commun (Tamiscus Emini).*

- a) *Monz* : Mɛ a be sa'de, à à nu fele kòá, ne nde li 'do a yɔlɔ gbíníní, ne gā wé kō do ngbongbo kòá gɔ. Gā a wia kō do gā sèngbambìlì. A ɔ be a fēā do fila ne. Dò go'do a ɔ be túséé. Li a sɔ̃ wena!
- b) A yengge fai do ngo nyaka do zā ndu'bu. A gɔnɔ̀ b̀l̀l̀k̀k̀, ne a mba do t̀g̀g̀d̀d̀ mò ngùnggè, ne a de do tɔa 'da a. A nyɔngɔ fele 'bete, ka'dangga, kɔni, do gele nyɔngɔ-menɔ nu ozula.
- c) Kɔ a yengge do ngo te, kɔ a zɔ̃ te nawili ia, ya a lá gɔ, ne a ma ngo nze mɔ, ne a he mɔ kér kér, te da do go'do a de ngo 'bír 'bír na, onɔɔnɔ do okòánɔ wa te, kɔ wa zɔ̃ sa'de ke a zɔa a ni.
Fala gbɛ a nganda wena we ke lí a sɔ̃ wena! Owele vè wa nyɔngɔ a iko, ne nde a gā be gɔ.

súkùbú p.7 : *rat des bois (Oenomys nypoxanthus).*

tìndilì (rum) p.6 : *nom donné à une petite antilope, qui est en fait le petit de différentes espèces, dissemblable des adultes; on dit qu'elle s'endort à tout moment durant la journée, mais c'est plutôt sa faiblesse qui l'arrête (Cephalophus sp.).*

- a) *Zagb* : Tìndilì mɛ a sa'de, a wia kō do dua tabi ngbamu, ne nde tē a ma a tũ, ne zamba zu a ma wia we hɔ cm bɔa. Ndàlá tē a mbɔkɔ wena.
- b) Wa kpa a ti kɔla tabi zā bìlì. A nyɔngɔ a kɔni, ka'dangga tabi wala kátákpú.
- c) Wa ia li a na tìndilì, we ke fala mɔ kpa a ia, ne a yu wùlù wùlù, kɔ a ne nyelɛ do mɔ sī ɔ ne 50m ni, ne a ɔ nù, ne ò mó a yala hā ni. Kɔ a mɔ ngo ɔ yala, ne mɔ gbɛ a iko, a

yòndò sa'de wena. Kò wa gbè ia, nè wa dò sala tē a, nè nde ndàlá tē a mbòkò wena, ò nè ndàlá tē gba zula mbati ni.

- d) Wa na, wuko do zā, nè a tē nyòngò tindili gò. Ní gò kò fala kè a kò ia, nè be a ò sè yala wena 'da fala fai. Ombé gàzànc kè wa a nwá tē wa nù dō iko ni, wa wè tē nyongò a gò, we kè ndàlá tē wa mbòkò wena, dō wa ba zèlè gaza gò. Wa a lí líá tē hā wa, sè nè wa nyongò de. "Kè mò ò yala ni, mò nyongò tindili nde?"

tòlòli, tũli (carn) : *loutre à griffes, assez rare, trouvée à Bwamanda et Bobito (Hydrictis maculicollis).*

- a) *Monz* : Mè a sa'de, a ò nè tolo mbunzu ni, nè nde tē a ma a tũ, nè sala tē a ma ò lèèè. A kò be kpo tabi bóa.
- b) Wa kpa a 'dò lì, nè a nyongò wena a okoyò.
- c) A ì ti zolo li wena. A le ti lì, nè a hò nza do gèlè fala. Kò a hò nza, nè tē a ma ò nè kè a yòlò 'dò lì gò ni. A gbè wele gbèa.

ùkúkú p.4 : *mangouste de la famille des pùá, etc.*

- a) *Monz* : Mè a sa'de zamò, a ò tũ, nè a gā nèa ngò mbusu. Sala tē a dulu wena, nè nde ma u dè nù lèé lèé ni. Mè a sa'de kpo a dè nò wena, nè nde fala tē a unu nganda wena. Tē a hasā wena. A yengge wena do zā kòla, nè a tulu mò tulu ò nè ngbià ni.
- b) Wa nyongò wénà a tolofè do fila 'bete, wa ì ti kũ 'bete wena. Wa yengge dèlè wena, kò wa kpa 'bete kpo na ma fila nde, nè ombe wa kũ ngò í, nè ombèé nè wa dungu tí wanc ni nu nga. Nè wanc wa kũ ngò í ni, wa ma ngò tafa okpòlò 'bete hā wanc nù nga ni na, wa nyongò, nè mè ni a wa gè ta mè 'bò ngò ò ni wa tē nyongò nè. Kò fala kè wanc nù nga ni wa zò wele, kò wa he mò, nè wanc ngò mò ni vè wa waka fala kpo, nè wa zī nù, nè wa dè wèké! Wa yu, wa pèse.
- c) Mè a sa'de a dè nò wena. Mò gbé a ia, kò mò mò ngò dò a, nè nò tē a zī dè li we kònyò kònyò. Okpasa winò wa tō zi na, wuko a nyongò ùkúkú gò, we kè mè a nawili sa'de ni. Sa'de a únú dé gò. Wi nga'ba sè nè a nyongò a de. We kè wa zòa zi na, mè a nò sa'de, gulu nè a ni (silà!).

vàlàkpàngbà (vòlòkòngbà) (ron) p.6 : *voir bàlàkpàngbà.*

vòlòmbélé (vòlòngbélé) (carn) p.3 : *chat doré, jusqu'à 1m sans la queue, dessus non tacheté (Felis aurata) (Bwamanda).*

- a) *Timb* : Mè a sa'de zamò, a gā nèa ngò gá mbusu, nè tē a ò bèzè bèzè né tē gò ni. Ma kè wa tō na : "Vòlòngbélé bà kó òlò gò".
- b) A ò wena zā kòlá. A à nyóngó ngbà à sà'dè, a ba dèngbè, nè a nyongò a. A a nàwíli.

vùlè (carn) p.4 : *1) genette, 57 cm + 42 cm., assez commune, trouvée à Mobay, Yakoma, Bwamanda (Genetta tigrina) ; 2) genette; on ne fait pas la distinction avec la précédente (Genetta servalina).*

- a) *Zagb* : Vùlè a be sa'de sī, a ò be sī dè ti gbàtà. Tē a ò nè kè 'da gò ni, ma ò mbār mbār, sala tē a hò wena, nè dò a dulu wena. A a be ti gò, a yamba gò. Tē a gézé gézè, tũ nè do fè nè. Zu a ò kili. Gbali a si tē gbali sa'denc nè tē è, ma zi kélé kélé. Èlè kò a ma ò nzéngéné nzéngéné. Fala tē a unu kà kà kà. Ngo gili vulè bóa : gba vulè, do dàngàdèlè.
- b) A yengge do tũ. A nyongò nzo, 'bete, a lí fila bō. A kōa fila papae wena, a hò tē nè ya ma fila, nè a kũ we nyongò má ngò i. A kala kòla, zula, do be dōa sa'denc. Bili ba zula, nè a ba a da dō. A zò kòla, nè kòla gbíní li è gò.

- c) A ɔ zā ndù'bu, kɔ tɔ dole, zugbulu te. Fala ke mɔ zɔ nu kɔ te tɔ dole, ne nde ma sa wena, kɔ mɔ ndɔ ma, ne ndɔti ne vɛ ne mbe gɔ ne vule fe te ne. Tabi fala ke mɔ zɔ bili, kɔ mɔ fi fila papae kɔ ne ia, ne sa'de a ba se bili ni gbaa me a vùlè.
- d) A a sa'de a de nɔ wena. Ne okpasa winɔ na, wuko te nyɔngɔ vùlè gɔ we ke a a nàwílí sa'de ɔ ne gɔ ni. Wa fulu ndala a do koe tabi ndasa.

– **sékéké vùlè** (carn) p.4 : *genette naine, 34 cm + queue de 42 cm, en captivité à Bobito, taches bien marquées, très irritable (Poiana richardson).*

vúlú (àvúlú) (ins) p.3: *fausse loutre, à poils lisses et queue aplatie de côté, assez rare (Potamogale velox).*

- a) *Monz* : Me a sa'de, a ɔ ne kpà ni, ne nde do a ma ɔ 'bàtà. Sala tɛ a ma ɔ 'bɔ a fɛa ne sala ti ngu'du kpà ni.
- b) Wa kpa a fai 'dɔ lì, ne a nyɔngɔ wena a okɔɔɔ. A le de 'da kɔɔɔɔ de kɔ gɛ í, kɔ a ne nyɔngɔ kɔɔɔɔ kɔ gɛ ni vɛ, ne a kombo zā gɛ, ne a hɔ nzâ, ne a la.

wànggálá : *voir* pùá.

yélé p.5 : *buffle*

- a) *Monz* : Me a ngɔmbɔ zamɔ. Ngó gílí wà bɔà :
yélé mbàli (rum) : *buffle rouge, ordinaire (Syncerus nanus).*
yélé gbàkólò (yéle ngbitò) (rum) : *buffle noir en savane, rare (Syncerus capensis).*
- b) Wa kɔ wena a lí zɔ tabi kundu bili ke ma de ngbala gba zɔ ni.
- c) Ne nde wa a osa'de wa dàlà wena. We ke mɔ ɔ do wí yàlí ze ngumbe, kɔ mɔ kpa wa ia, ne mɔ de zɔ dati ze ngumbe 'da mɔ, we ke ni gɔ, ne mɔ gbanga se, ne nde mbe kpo lɔ'bo mɔ ia, ne ma de bolo, ne bole ni me se a filá li bolo. A yu hùrr, ne a to mɔ do zu a fala kpo, ne a da mɔ de li ngo i. Kɔ mɔ ma ngo te ma ni, ne a e zamba zu a de tí mɔ, ne mɔ te de lí ne hɔr! Fala ke ta me 'bɔ mɔ ɔ do te bolo zamɔ nde, ne mɔ hɔ tí kɔ a. Kɔ ní gɔ, ne mɔ fe!

yìngbànggùlú : *voir* ngù'bu*.

yùmáyù (ron) p.7 : *rat arboricole*

zàlàbáná (carn) p.4 : *loutre à joues blanches, à petites oreilles (zálá à bíná), assez rare, trouvée à Bwamanda (Aonyx congica).*

zàmbélè (rum) p.6 : *'antilope harnachée', jadis très commune, roux-fauve avec quelques taches blanches alignées, 75 cm. (Tragelaphus scriptus).*

- a) *Timb* : Me a gā sa'de, nyanga a dulu wena, ne gele a dulu 'bɔ wena. A ne ɔ ne dua bata ni. Ne nde mɔ kpo a a ke, du gele a do ngala a de ngo ma la dua bata. Zamba a 'bɔ boe, mbè ma hɔ gbáá ne ma sa'ba, ne ma bɔɔ de ngo. Tɛ a ɔ ngòò, ne mbèé ne, te 'bolo zā a ɔ fɛ do tū ne.

Ngɔ gili zàmbélè bɔa : zambélè ngá nù, do zàmbélèlì.

- b) A yengge wena do safɔnɔ we nyɔngɔ zu nwa ka'dangga owukonɔ wa mi ni. Wa hɔ wena do sanga ze gbaa we hɔ 7h titole; ne wese gɛ ne a hɔ 'bɔ.

☺ zàmbélè té kɔ do 'da 'du ne gɔ = mɔ te de mɔ do 'da nílí zā zā mɔ nòlò ni gɔ.

zàmbélèlì (rum) p.6 : *grande antilope des marais, 120 cm, brun gris avec quelques marques blanches (Limnotragus spekei).*

- a) *Monz* : Zambèlèlì ge, a là ngba do zambèlè nga nu ngboo gɔ, ne nde zàmbélèlì gā nea ngo zàmbélè ngá nù.

- b) A yengge wena ta me 'bo do 'do li, do ngo o'bètè. Fala ke mbè go, ko a ho fala 'du 'bètè ia, ko a dè zĩ go, ne a zú'dú, ko a zú'dú ia, ne a fe de fala ni, ne mbè go ne mo ho ngo fia a. Tabi a bi gbaa ne a zu a kpo, ne a fe, ne a mbulu de dí ni. O ne ke lí a a zàmbélèli ni, a lili ta me 'bo wena do 'do li, ko a ho nga nza ia, ne a haka zā ndu'bunɔ, we ke a lili wena do 'do li.
- c) Sa'de zambelèli de wena, we ke gene ko wa hā nzani ne hā mo be sī iko, ko mo gí ia, ne ma hana se iko. A de no wena.

zùgbáguà (rum) : *espèce d'antilope; cerf.*

- a) *Timb* : Me a sa'de, a a nu fele zambele, ne nde a gā la tala zambelɔ vè. Nyanga a dulu 'bo wena o ne nyanga zambele ni. Wa sa li a na zùgbáguà, we ke zàmbá zú à má gbálá ngó ngbè délé wéná, nè má ó wàkàkà o ne gbá zu te ni.
- b) A yengge wena do li zõ, mba go a le zamɔ, ko zamba a ni ma haka ko ndu'bu ia, ne a wé fala la ne zāa. Mbè ne a bi fai, ne a kpa fio.
- c) A nyɔngo omɛnɔ ke gele zambelɔ wa nyɔngo ni.

zùlà (ron) p.6 : *nom générique de rat ou de souris.*

- a) *Zagb* : Zùlà me a sa'de ke a be sī, ne nde a do nyanga a nale, ne do a á dùdú. Wa ia li a na, zula, we ke, wa henze mo do lá, ko wa e ma nde, ne a 'donggo zā ne, ne a zū mɛnɔ ko ne ni.
- b) Ngo gili zula boa : zula toa, do zula zamɔ. Ne nde ngo gili zula toa, do zula zamɔ wa dele wena. Mo zele li wa se :

Zùlá tòà

- Gbàzùlà : *cobaye*
- Gbàzùlá mbàti : *lapin*
- Ngámbèlé : *rat des cases*
- Nditòà : *souris des cases.*

Zùlá zámò

- Dètòànúkò : Me a zula ke tē a ma a túsù'dùsùù. A kō we de toa 'da a nde, ne a zā kō, ko ma 'du, ne a de toa 'da a de nu ne nga, ne nde a dé ma do ko kō 'di go.
- fē zùlà (ron) : *souris des bois.* Me a zula, ti ngu'du a fē. A gā o ne gele zulano iko, ne nde a gā o ne sàkà go. Wa kpa a wena zā ngá bìli do ti kola. A yengge wena ngo nyaka o ne a dea kòá ni. A nyɔngo wena a fele 'bete. *voir p.7*
- Gbàkàmbú : Me a zula ke a gā nea ngo kòá, ne nde a o fai te ko te. A gbe ogō wena.
- Gbàtótó : *petit rat à queue courte, vivant dans les champs et près des villages.*
- Kòá : me a gā zula ke tē a nea we o na te bia ni, ne nde do a ma o túsèè ni. Li a sō wena. Pala ke a kpa gō tabi sa'de nde, ne a ma ngo nze a.
- Kpèlà : Me a zula ke tē a ma o gézè gézè né te gò ni. Sila a ma de kpélé kpélé ni we zū nyɔngomɔ. Wa gbe a wena we duzu nga'ba 'da a.
- Kpòlé, ndèké'dè : Bé kpòlé me a ndoti 'dā be zulano zamɔ ge vè. A a be fē zula, wa nyóngó à go, we ke a gā be go.
- Ndèké'dè : *voir kpòlé et sèbàndé.*
- Ngèlà : Me a zula ke a o ná ngumanggo ni, ne nde a o ke 'da a wena ko kò, ne a yengge wena do ti zõ tabi bùlúkù.
- Ngìndá (yì'dá) : *rat à ventre roux, à queue courte.*
- Ngùmànggò : Me a zula ke tē a vè ma a ngbee ni : *voir Ngùmànggò.*
- Ngbòá (tabi ngbòé) : Me a zula ke a o ne ngela ni, ne nde ngo go'do a ma a fila ngbee ni. A de toa 'da a wena te sanga ote gole do ngo.

- Nzàngbángólì (kùzùnggù) : Mε a zula ke kō a do nyanga a ma dulu wena. A yεngge wena do ti kola 'do li. Fala ke a te 'do li, ne a zolo gbaa, ne a kpo kulu ne.
- Nzólà (kòlófé).
- Sàké : Mε a zula ke ti ngu'du a ma a fēa, ne li 'do ma o tū o ne li 'do ngambele ni, ne nde a gā nea ngo ngambele.
- Sèbàndé, ndèké'dè : Mε a zula ke ti ngu'du a ma a fēa, ne li 'do a ma a tū. A gā be go, a o ndéké'dékéé (bi sī ni), ne nde a do hā zā wena. Fala ke a le tɔa, ne a yεngge nii, ne a ho nza, ne nde a ó o go. Wa sa li a na 'Nwà zùlà', we ke a ko tala zulano vè wi a a.
- Síndé : mε a zula ke a be sī ni, ne nde do a ma o túséé ni. A a zula nzè zu ogō.
- Tólé : Mε a zula ke tē a o ne sebande, ne nde a gā nea ngo sebande.
- Tùgbúgbú ? (yì'dá, gbàzùlàbà) : *Zagbālāfio-Gbamboko* : Mε a zula ke tē a vè a fílà ngoo ni, ne nde do a ma dùlù go, ne ndala tē a ma moko wena. A o wena te ko sabele we nyongo 'dolo iko.

zùláfìò zùlà (insect) p.3 : *taupe dorée, en savane (chrysochloria).*

Les oiseaux (lí òmbè ònóè)

àngbànzà p.26 : *voir nzèngbànzà.*

filá àngbànzà p.23 : *bulbul moustac à queue verte, commun en forêt secondaire; son cri et le ventre jaune le font remarquer (Bleda eximia).*

filá àngbànzà tí gàzà p.23 : *bulbul moustac à queue rousse, assez rare; en grande forêt (Bleda Syndactyla).*

bàdiyíṣì, lǐmò p.18 : *calao géant à casque noir, commun en forêt, le cri et le bruit de vol sont typiques (Ceratogymna atrata).*

- Sala tē a ma a tū, nε ma zángá do ombe gele sala tē a κε ma filá ɔ na kúlà ni. Sala zu a ma ó na sala zu kúlúdu ni nε nde ti gele a ma ó le'βεε ni, a a gá nεε.
- Wa kpa a wena te ti kɔla li, do zā ngɔnda, nε a he mɔ "bàòòhó, bàòòhó, bàòòhó, bàòòhó..". A nyóngó wena a ogbálá nganda (nzanggó tabi mbònggò tabi gba'baka).
- A δε tɔa 'da a do obe ogbá te te li sala ongálá te se nε a kó δε ngo nε δε. Fala κε a ne ko kúli se nε a δε tɔa 'da a δε, kɔ ni gɔ, nε a ó δε ngo ogbákó tenɔ 'diko.
- Fala κε wele a te kɔ a kala kúli a tabi obenɔ 'da nde, nε a nε, nε a fa wala 'biko nε a ndálá do ma.

bàlàbànzálé p.34 : *nigrette à front noir, commune, ne vit pas en groupe; son chant s'entend partout (Nigrita canicapilla).*

- Mε a be nε nε nde sala tē a vē ma a tū.
- Wa kpa wa wena te ngo owálá tenɔ te zā bìlì. Wa nyɔngɔ wena a wálá te'bonggo do wala tesē.
- Wa δε tɔa 'da wa wena do onwa bùlúkù ɔ na κε 'da ondélenɔ ni. Fala κε wa δε tɔa 'da wa, kɔ ma e, nε wa mbá ngba wa vē, nε wa ó fala nε kpo δε kɔ tɔa ni, nε nde wa gónó sanga te ngba wa gɔ. Wa δε tɔa 'da wa wena te ngo tesē tabi ngo te'bonggo. Wa yεngge zu wa dεε wena ɔ nε ondelenɔ ni.

bàsálá, bàzámházúyé, básélèzúyé p.31 : *pique-boeufs, bien connu dans la savane, inconnu au sud, exemple récolté à Bwamanda (Buphagus africanus).*

- Zagb : Mε a nε κε sala tē a ma a tū ɔ na te dandea ni.
- Wa kpa a wena te li zō, nε a nyɔngɔ wena a obe sa'denɔ κε wa dungu te yélenɔ ni.
- Mε a nε κε a dungu we kā mɔ te oyélenɔ, a dungu wena do ngo te te li zɔ we zɔ na nde fala κε wele boe nde, nε a búlú, nε oyélenɔ wa yu. Gulu κε wa ia li a ni gε a ni, a ɔ fai te fala κε oyélé wa di ni boe ni.

bàziákò p.15 : *coucou solitaire; on entend de loin son cri, surtout en forêt humide, commun.*

- Zagb : Mε a nε κε ti ngudu a ma filá ɔ na κε 'da ngòlò ni nε li 'do a ma gεze do tú nε.
- A ó wena te zā kɔla do 'dɔ li, nε nde wa dèlè ngboo gɔ fala kpa wa ma nganda wena. A δε tɔa 'da a do obe gbá te ɔ na κε 'da okpèléké ni, a δε fai te ngo ongálá te.
- Gulu li a we duzu hia mɔ nú a : "Bàziákò, kúnda kpá mí" (3), gulu nε na, mí bà zí à kò, má kúnda kpá mí gè.

bétòlógbànyà p.17 : *petit martin-chasseur ou -pêcheur.*

- Monz : Mε a nε, a gá la li gɔ, nε a ɔ wena te kɔ zá kō, a 'donggo kōε 'da a δε te 'balo zā nε ni, nε a le, nε a ɔ δε kɔ nε ni. A yu yu wena, nú a ɔ be a du nzólónggónggó. A dungu nu ia nε a kala hí a δε ngo, nε a gbese, ama 'da a tă 'bɔ hā ni.
- Ngɔ gili bétòlógbànyà tale : *il y a trois variétés :*

1) **bétòlógbányá tí kólá** p.17 : *petit martin-chasseur à tête rouge, vit en forêt, assez rare (Bwam.) (Myioceyx lecontei).*

- a) Mε a nɔε ke ti ngu'du a ma ó na ke 'da ngóló ni, ne nde lí 'do a ma ó tũ né bòlò ni (*bleu*) ne kɔa nu a ma fila (*jaune*) ne nyanga a ma ɔ 'bɔ fílà.
- b) A yengge ti kɔla do 'do lì, ne a nyóngó wena a okɔɔ.
- c) A ó wena kɔ kò, wena a k' sabele.
- d) A ne àmá ne, ne a áamá do gbángá ne.

2) **bétòlógbányá nzâ** p.17 : *martin-chasseur nain, commun partout (Ispidina picta).*

- a) li 'do a ma fila (*rouge*) ne ti ngu'du a ma fila yòò (*jaune*).
- b) a ni ò fai te kɔ sabele, ne a nyongɔ wena a 'dòlò do obe sɛkɛke osa'de ɔ na ongadí do otálá d'òkò. A yengge wena do 'do tɔa tabi zamɔ ke ma kɔlɔ do 'do tɔa tabi 'da le.
- c) li a sò ɔ, a yɔndɔ wena.

3) **bétòlógbányá 'dó lì** p.17 : 1) *petit martin-pêcheur huppé, moins commun que le précédent, vit près de l'eau ouverte (Corythornis cristata); 2) martin-pêcheur nain à ventre blanc, vit près de l'eau en forêt (Corythornis leucogastex).*

A 'bɔ a kpo kpo wele ke ti kɔla, ne nde a ɔ nu lì.

bílò p.12 : *caille bleue d'Afrique, assez commune en savane (Excalfactoria adonsoni).*

- a) *Ernest* : bílò mε a nɔε á gá ngboo ɔ, gá a ɔ ne zā tɔa k' we ge iko. Tē a ɔ be fila ma za zanga do fila ne do tũ ne ɔ ne tē gbàlè, ne nyanga do nu a vē ma 'bɔ ɔ ne ke 'da gbale ni. Ne nde gbale gā nea ngo a. Dò à ma dùlù ngboo ɔ, ma ɔ ne ke dò à bana ni.
- b) A ɔ wena ti zō do ke kpɛle wala. Mbè, mɔ mɔ ngo ne safɔ, mɔ ì we a ɔ, ne a gbanga mɔ do b'ũlũ 'da a iko. A nyongɔ wena mε a be onga'dinɔ ke wa yengge ti z'è ni.
- c) Wa ndó bili a, ne nde mi zò mbe na a bá mbe ma ɔ. Fala gbè a ngàndà wena, li a sō wena. Fala ke mɔ 'bana te tēà, kɔ zō ma yaka ia, ne d'ɔ, ne a b'ũlũ, ne a yu iko.
- d) Wa nyongɔ a nyongɔ. Mbe li a gbàlégbàwè, ne 'da le kulu 'Dua i, le sa li a na bílò.

bìndìlì p.8 : *grèbe castagneux africain, commun sur les eaux tranquilles (Polioccephalus ruficolis capensis).*

- a) *Timb* : Mε a be nɔε, gā 'da a wia kō do ke 'da gbàlégbàwè. Be nyanga a ma ndé'òò, ma dùlù wénà, ne kōa nú a ma bi dudu. Tē a ma ɔ ne te kula nwà ni.
- b) Mε a nɔε a yengge fai do 'do lì. A nyongɔ wena a okɔɔ. Fala a kɔlɔ fala ko ne, ne a de tɔa 'da a de zā wɔkɔwɔnɔ de nu lì, tabi de gbogbo 'du lì ke wele hó se'de ɔ ni. Fala kpa tɔa bìndìlì ma nganda wena.
- c) Wa gbε a fai do lasipe. Fala ndɔ bili hā a bina. 'Da fala mbé ne mɔ wia we gbε a do gálí, mɔ k'ɔ be kɔɔ nu gálí, ne mɔ da. Kɔ a te, a ne yɔ'dɔ kɔye ni, ne gálí k'ɔ be gele a. Wa nyongɔ a nyongɔ, a dè nɔ wena.
- d) Wa ia li a na "bìndìlì" we ke a le 'do lì súí, ne a hɔ do dati í mɔ ni.

bòmàsélè : *gobe-mouche drongo ou gobe-mouche noir, commun en savane boisée (Melaenornis edolioidis).*

bòyó p.26 : *cosyphe à tête blanche, esp. de grive, bel oiseau rouge-brun et noir, et bon chanteur, commun (Cossypha niveicapilla).*

- a) Mε a nɔε ke ti ngu'du a ma ó na f'èá tóló nwa ni ne li 'do a ma ó na te kóló nwà ni.
- b) Wa kpa a wena te zamɔnɔ vē iko, tabi 'do li tabi ti kɔla tabi zā bìlì, do lí zò, ne a nyongɔ wena a fílá tándàlà do osɛkeke obe sa'denɔ do otálá d'òkò.

- c) A do saka tɔa mó a bina, ne nde a ì me ge ti wele we wena. Ma ke wa tɔ do gba we na : “Bòyò si tè dè nú wè gbáá, ne dólè wǎ li sálá ‘báká à” (tabi : “- wè bélé sálá ‘báká à”, tabi : “- ǎ ǎ dé ngo kóá nwá”). A ó wena de ngo okóá nwa de búlú nù ge ‘diko.
- d) Me a nɔe a wele we wena a ɔ ne kpákùlú ni, lengge nu ongba a nɔenɔ vɛ ma ia de nu a, a ‘bá olo nu wa vɛ te ko híá me ‘da a. A ì tí òkòlò ongba a wena. A hé mɔ na : “Má dé yééé, ne ne nyóngó, kó má dè yèèè go, nè nè té nyòngò gó. Wálá te zǎ bilì ge gbɛa zi yaa le, né zila ndeééé? -Yòòò” (a zu a kpo ǎ a kǎ nú ne na : yooo). A hé mɔ ni we duzu fila wálá tàndálá na, nɔe fala ke ogèlè nɔenɔ wa zó filá tandala, ne wa te nyòngò gò, do wa fé go. Ko wa zó ke ma te fèlè ngboo go, ko mi si se, ne wa nyóngó de. Ke a de ni vɛ a sila filá tàndálá na, e zu e kpo e a e nyóngó ‘diko.

Camile : Bòyò wa do ngo kínggíli wa bɔa :

- * Wa ge wa ɔ tũ kpirr, zu ‘baka wa do fɛ́á me ni, a ni a ɔ wena te zu tɔ. Wano ni mɔ kpa wa, ne nde ɔ wa ó fai zu wa bɔa de zu tɔe ni, ne wa ma ngo he mɔ do zu tɔe ni. Nu wa mɔ ngo tɛkɛle te zu tɔe ni. Ma wa tɔ do gba we na ...
- * Ne mbèè bòyò ke bɔa, a ni tè a ɔ ne te ‘dɛ́wa ni, ne a ɔ wena do sala te, a he mɔ wena do zu te do ngo. Ko ‘da fala ke sɔe ge, mɔ do lasi kɔ mɔ, mɔ kenggele a we lo a nde, mɔ kenggele se a gbaa, ko gbalì mɔ hɔa tè a ia, ne a búlú do’do. Ne nde a gá o ne tɔa kɔ wi ge. Tɛ a ɔ fila ɔ ne te ‘dɛ́wa ni. Wa do bɔa ne, gá wa wia kɔ. Ne nde a wele ke te li zɔe, a ɔ zu tɔe ni, a ni dò a dùlù lá li go. Ne nde wele ke a ɔ te ngo te, a he mɔ do ngo te ni, dò a ɔ dùdù.

bòyò lí zǎ p.29 : *petit tchagra à tête noire, commun en plaine herbeuse (Antichromus minutus).*

dàmàkùsì p.13 : *gravelot à triple bande de Forbes, commun partout, ne niche pas en Ubangi (Charadrius Forbesi).*

dàmànggàlá, gòmònggàlá (dàmànggá) p.16 : *coucal à gorge noire; on entend souvent son cri en galerie forestière (Centropus leucogaster).*

a) *Zagb* : Me a nɔe ke a ó na dúúdú ni ne nde dúúdú gá nea ngo a. Sala tè a vɛ a tũ, ne kɔa nú a ma tũ, ne nyanga ma filá.

Cath : A a nɔe, a gǎ wena go, ne nde gélé a dùlù wena. Sala tè a ma ɔ tũ mbìi, ne kɔa nú a ma ɔ yòò, ne nyanga a dulu wena, ne tɛ ne yòò ni.

b) Wa kpa a falano vɛ : lí zɔ, zǎ gole, ti kɔla, ní dò ní, ne a nyongo wena a otala dɔko do onga’di, tabi osɛkɛke obe sa’denɔ.

Cath : Wa hɔ wena fala sabelɛ. Ne wa hɔ ngo gulu kɔyɔnɔ ‘da winɔ ke wa nea ti kɔlɔ lì ni. Ko fo wele ke zǎ ne bina, ne wa nyongo wa.

c) A de tɔa ‘da a do owɔkɔɔ, ne ma ó kilì, ne nú ne ma bí bilì.

d) Me a nɔe ke a hé mɔ fai dati hǎ okɔlanɔ do ogele nɔenɔ na, fala sa ni a hé mɔ wena do sá ke bɔa ‘do midi tũ. A a nɔe ke a ó wena fala ke owele wa ó ne ni, a he mɔ ni, ko wele zélé, ne a í na nde kɔla kɔlɔ fala he mɔ ia.

dándèà, dóndèà p.29 : *hirondelle hérissée à queue fourchue, petite hirondelle noire, commune, niche dans le sol (Psalidoproche chalybea).*

a) *Zagb* : Me a be nɔe ke tè a vɛ a tũ, ne kɔa nú a ma dè dó wena. ‘Baka a dùlù wena, ma ɔ pélé pélé ɔ ne ‘baka dunggi ni. A de mɔ pelengge pelengge, fo zu a kǎ ne bina, zu a pi wena, a né nɔ do zibɔlɔ go.

b) Wa kpá wa wena do ‘da le, tabi ko ta, tabi zu gànggàlá lì. Ko fala mɔ ne zo wa zamɔ, ne nde tɔa mó wele dí ni boe, tua wa fa wena fala ke owele wa do ma ni. Wa nyongo

wena a búlúkù tabi sáγγò tabi ossekeke osa'denɔ, tabi o'búlú nyongomeno ke ma alá olo wino ni.

- c) Me a nɔe ke a yengge 'bo wena te ngo gá li, gene kó li ma gā wena, ne á búlú se gbaa, ne a h́ kúlú ne, ne wa de tɔa 'da wa do i mo. Wa de tɔa 'da wa wena do 'bètɛ, wa kótó, ne wa de do tɔa 'da wa te ti gele tɔano 'da wino, wena tɔa manzanza. Tabi wa de 'bo tɔa 'da wa ko hólé ke kó ne lò wena ni, ɔ ne ko kó wa zā we lo do tɔa, ne wa 'donggo 'bolo zā ne, ne wa de tɔa 'da wa de di ni. Wa ia lí a ni tua we ke a dónđó fěá, ne a lá.

Camile : Mbè dónđèà ya gbà tú wele ke. A gā wena go, ne nde a tú né gèlé me ni. A ni a de tɔa 'da a wena, a zā a nù... 'Da fala ke mo zā kó mó mo sū ni, n'a te, n'a 'donggo de kpele lí ne, n'a de tɔa 'da a de ko ne mo ni, n'a ɔ de ko ne, n'a 'bélè de ko ne, se ne a ho do be 'da a de nza, ya be gbālā tɛ a sōa ia, se ne a búlú do a dé'dè.

filá dándèà (dándèà māsɔ) p.29: *on appelle souvent ainsi les hirondelles à croupion rouge*

- 1) *grande hirondelle à ventre roux (Cecropis senegalensis);*
- 2) *petite hirondelle à ventre roux (Cecropis semirufa);*
- 3) *hirondelle à dessous strié, commune, se voit partout, localement en grand nombre (Cecropis abyssinica).*

- a) *Zagb* : Me a nɔe ke li 'do a ma tū ne nde ma ndí ndílà, ne tí ngud'u a ma fila ngòò ni, kóa nù a ma tū ne nde ma á do kótófoló nì, ne do go'do wa ma ɔ dù.

Camille : Dónđà māsó, a ni a fila, ti gele a ɔ filà. A de tɔa 'da a wena do nù. A kótó nù, se ne a de do ma ti gele tɔa manzanza dé'dè, do ti ngu'du tíá tè.

- b) A ó wena do ko tà, ne a yengge wena do lí zō do 'do li kólò ne a dungu wena ngo kóló te, nde a nyonggo wena a ossekeke sa'denɔ. Wa yengge wena do olo kolo, ne wa zī nu takɔ wa kɔtɔ 'bètɛ we de do tɔa 'da wa, we ke wa de tɔa 'da wa do 'bètɛ wena wena te ko tɔa sambala do ti gele tɔa. A kótó nù, se ne a de do ma ti gele tɔa manzanza dé'dè, do ti ngu'du tíá tè.

dándèà gbúlúwàlà p.20 : *nom de diverses sortes de martinets; le nom "racloir usé" rappelle la forme de l'oiseau volant.*

- 1) *martinet à queue épineuse, assez rare, vit en grande forêt (Chaetura sabbini) (observé à Bozene).*
- 2) *martinet à queue épineuse et gorge tachetée, assez commun, vu même dans la savane de Bokilio (Chaetura ussheri).*
- 3) *martinet à queue épineuse et ventre blanc, se trouve le long des grandes rivières (Neafrapus cassini).*
- 4) *petit martinet à croupion blanc, commun là où il y a un emplacement convenable pour nicher (Apus affinis).*
- 5) *martinet européen, migrateur, passe mais se voit rarement en automne, retour dès mars, part en avril - mai (Apus apus).*
- 6) *petit martinet des palmiers, commun partout où il y a des palmiers.*

- a) *Zagb* : Ngo gili wa dele wena. Ne nde wele ke le zo a wena a wele ke ti ngu'du a ma fěà ne li 'do a ma ó tū (bleu marin), ne nde kɔa nu a ma óa tū ne nyanga a 'bo á tū. Sálá 'baka a nú ne 'bélè wena ó na wa se séa ni. Fo dò a bina, ne kili tɛ a gā 'bo be go. Ne a he mo né be kólà ni.

- b) Wa kpa a wena do fala sabele ne nde wa nyóngó wena obe sékéké sa'denɔ ó na odole kólà, nga'di, ni do ni. Wa kpa a te falano vɛ.

- c) A ɔ wena do zā gole tabi de zu te ke ma ku kula gbànzàkàlàà ni. Wa de tɔa 'da wa ko ta tabi ti gele tɔa manzanza tabi tí gbagba. A de tɔa 'da a wena tí ngu'du nwá 'bètè, tabi 'bètè ngbànggà (ngbànggá) do ngo, se ne a de tɔa 'da de ti nwá mâ.

d) Me a onɔe wa yengge zu wa dele wena, fala ke wa ndo búlú ne ia, ne nde fala dungu nù mɔ wa nganda wena. Kɔ fala ke wa dúngú nù ia, ne nde gene kɔ mɔ dá mò hã wa nde, ne fala ke na wa búlú ní ma nganda 'bɔ wena. Fala obenɔ wa zó wa ia, ne wa te, ne wa ndo ga zuma hã wa na "Gbúlúwálà e tebonggo, gbúlúwálà èè bonggo, gbúbúwálà mɔ 'bé a ngándá, gbulu wala ée tebonggo". Fala obenɔ wa ndo ga zuma ní nì ne wa ndo da mɔ hã wa, me ni, ne nde gbúlúwalanɔ ni wa bembɛ fèàà do kɔ obenɔ ni, me ni ne nde fala lo wa nganda wena.

dàsà p.9 : ombrette, assez commune (Scopus ombretta).

- a) *Zagb* : Me nɔe ke sálá tē a ma kala lí sálá te onɔenɔ kpi kpi vē de tē a, odā te onɔenɔ vē ma de tē a zu a kpo. Kóá nu a ma a fílá, ne ti gele a ma ge geze, ne nde gbogbo zu a ma ɔ fê, ma ɔ ne mbu ni, ne nde nyángá a ma fila ɔ ne kóá nú a ni.
- b) Wa kpa a wena do 'dɔ li, ne a nyɔngɔ wena a wálá te vē, do wálá ngumatulu, tabi wala te olo nu o'dafanɔ. A de tɔa 'da a do ngo gá fua li. Wa de ma do mɔ felenzabele, ne me wa á kɔ ne a osala te onɔenɔ vē.
- c) Dasa a nwá ngo onɔenɔ ngo nu ge vē. Fala ke a kó we de tɔa 'da a, ne a tó 'dã ne hã bòyó na, a sá mbúlá ne hã onɔenɔ. Bòyó sá mbúlá hã onɔenɔ na : "Onyae, lí le we kóé kóé kóé, hã le de tɔa 'da yàá le dása." Fala ke bòyó sa mbúlá ni ia, ne fala sa, ne bé onɔenɔ vē we, ne wa te, ne wa fá mɔ felenzábélé, ne wa fana ma fana ó na ke 'da ongòlò ni. Kɔ fala ke ma é ia, ne onɔenɔ vē wa zú'dú sálá te wa vē, ne wa ná kǒ ne, ne má ó á mbòkò, se ne a te we le kǒ ne de.

Fala ke a ne lè kɔ tɔa 'da a, ne a te, ne a yóló de nú tɔa ni, ne a de sálá 'baka a te dɔnggo tɔa ne do sambala, kɔ ma é, ne nú tɔa ma fí do tēe, ne a le. Kɔ a hɔa kɔ tɔa 'di ia, ne nú tɔa ma kpe do ti. Kɔ fala ke a kó we hɔ de nza, ne a te, ne a kó'bó do nú tɔa ni, ne a yáká 'baka a, ne nú tɔa fí do tí, ne a hɔ. Kɔ a hɔa ia, ne nú tɔa 'da a ma kpe do ti. Fala ke a ne kǒ ne, ne a kó fai a kúli kpo 'diko, a kó bɔa gɔ. Ne me a dálá do bé 'da a me a otálá dòkò do owálá te... Fala ke a lé, tabi a hó kɔ tɔa ne nú ne kpé, we duzu ke na dɔ de kó nàwílì le, kɔ a nyóngó be 'da a gɔ.

- Fala ke be 'da a gá kó a hɔa nza kɔ tɔa ia, ne a kulu te me 'bɔ kɔ tɔa ni do ti, ne a yengge ni gbaa kɔ fala ko kula 'da a ma kóló, se ne a sá mbúlú we tɔa 'da a de.
- Fala gbe a ma nganda wena. Ne fala kpa 'bɔ tɔa 'da a ma nganda wena, wi yálì engga se ne a kpa ma de.
- Owele wa de tɔa 'da a do ina zélé ngbídàfà. Wa ba ma, ne wa dɔ do mbito, ne wa hɔlɔ do be ke zele ngbídàfà ba a ni.

dètòàlínzâ p.25 : cisticole à ailes courtes, petit oiseau très commun en savane (Cisticola brachyptera).

- a) *Zagb* : Me a be nɔe ke a gâ gɔ, ne nde sálá tē a vē ma ɔ na kula nwa ni.
- b) Wa kpa a wena te li zō tabi zā bili tabi 'do tɔa ne nde nyɔngɔ mɔ nú a wena a dó gòlé do wálá áyá do owɔkɔsɔ, do kɔni do lósò.
- c) A de tɔa 'da a wena do nwà tabi wòkòsò, ne a ná kǒ ne a tùkíyà tabi dó gilà tabi yǎ (dó ndúkúpili). A dé ma wena dé ke zā wala de nu tabi zá zú tabi zā guba. A de ia kɔ mɔ zó, ne má ó ne ke a nālā de te ngbe nālā ni.
- d) Hía mɔ nú a ma dò wena, mbee ne a hé mɔ na : "Tè tēéé, tē tēéé, tē tēéé". Ne mbe a hé mɔ na : "Gòlé kí, gòlé kí, gòlé kí". Ne mbe a hé mɔ na : "Kpélà kpélà kpélà". A ókóló owele tabi gá sa'de te lí gba zō wena. Fala a zó wele te lã ne te lí zōe ia, ne a te viyóòò, ne a lá do kazā wí ní fí, ne wi ni gbanga. Tabi a zó fɔlɔ te li zō nde ne a te viyoooo, ne a lo tē a do zu zálá fólóé ni 'bǎé, ne fɔle gbángá, ne a ndi a yu ne, tua a lengge na nde me a wélè, kó a ndɔlɔ e.

dètòànúfélénzábélé p.32 : *malimbe à gorge noire, tisse ses nids à longue entrée au-dessus des eaux (Malimbus cassini).*

- a) *Monz* : Mε a nœ a gā wia kō do wiyεε. Nε ti ngu'du a ma ɔ filà kpángbángbá ni, nε lí 'do a ma tū kálí kálí ni, nε nde kɔa nu a do nyanga a ma 'bo a tū.
Centre Nad : Ngo gili wa bɔa: wílí nè do nàá nε. Wi wili wele ke, yolo te gbogbo zā a we hɔ te zu a ma a fila, nε go'do a ma a tū. Nε nàá wele ke tē a vē á tũ kpírr ni.
- b) Wa kpa a wena tí kɔla do 'dɔ li, nε wa dε tɔa 'da a do omɔ ɔ nε ngia nzànggó ni. A nyóngó wena a owala te nε a hó nza wena do fala sábéle.
- c) A dε tɔa 'da a do fáná nε ó na ke 'da ngòlò ni, nε nde ke 'da a nú nε dulu dε nù nεa ngo ke 'da ngòlò. Nε mε wa dε do tɔa 'da wa ni ma ɔ na ngía 'bete ni. Wa ia li a ni ni, we ke a dé tɔa 'da a fai te nyaka ke wa sa li nε na, félénzábélé ni.

dètòànúnúgàlá p.33 : *malimbe à calotte rouge, assez commun en forêt (Malimbus coronatus).*

dìli p.19 : *grand duc africain cendré, commun (Bubo africanus cinerascens).*

- a) *Zagb* : Mε a nœ, kili tē a ngboo ni ma gā go, nε dɔa nε a sala tē a iko, nε zu a gā wena. Gbali a ɔ wù'diì gā wena, nε ma tū kóló kóló. Tē a ó bèzè bèzè, tabi a fèà, tabi tū nε mba do fèà nε. Nu élé nyángá a tō wena, we ke a wia we ba do kòyó tabi ozula tabi otàlá dòkò.
- b) Wa kpa a wena te zamɔ 'do tɔa, tabi ti kólá, tabi 'dɔ li, nε a nyóngó wena a osékéké sa'de tabi kòyó. Do gba wese nde a yénggé yali go, tati a do tū iko. Do tūi nε a he mo na: "húgú'dú, húgú'dú, hũ".
- c) A ó wena te kɔ kúlá tē do fala ke a nε ko kúlí.
- d) Owele wena wa tó na nde dili a nœ túnúmɔ we ke a yénggé fai do tū, nε do gbo gba wese nε a dungu dε kpo fala. A a gba sō nœ.

dílí kóti (dílí fèá kòlá) p.19 : *grand duc tacheté, vit en forêt, paraît assez rare (trouvé à Karawa et Lisala) (Bubo leucostictus).*

- a) Tē a vē ma fèà wíví ɔ né te fèà kòlá ni nε nde a gā wena.
- b) Wa kpa a wena te zā mɔ 'dɔ li, nε nde nyóngómɔ nù a ma sì do tē ε do ké 'da otala gele dílíno go. Nε fala ɔi 'da a ma la 'bo ngbè do ke 'da ogelé wanɔ go.
- c) A hé mɔ ó na mádúkù ní, a hé mɔ na : "kũ kũ kũ", nε 'dɔ nε a hé mɔ na "hũ hũ hũ". Fala ke do gba wese, kó mɔ nε 'da a, nε a dε dà, nε a te we àngà mɔ do élé nyángá a.

dílí 'dó li p.19 : *petite chouette pêcheuse, assez commune en forêt; n'est petite qu'en comparaison à d'autres (Scotopelia bouvieri).*

dílí gbàsò p.19 : *grande chouette pêcheuse, un hibou géant, rarement vue (vue à Bwamanda, Bogbulu) (Scotopelia Peli).*

- a) Kili tē a ma a gā, nε nde tē a vē á filà ngòò ni, nε kóá nú a ma tū, nε nyángá a ma 'bo a tū, né nde élé nyángá a ma nzènggèngèngè ni.
- b) Wa kpa a wena 'dɔ li, tabi tí kɔla. Mε a nyɔngɔ wena a okɔɔ tabi osekeke sa'de. A ó wena te kɔ kula te, fala ke a nε ko kúlí ni.
- c) A hé mɔ wena do sâ gazala do gē wese do sâ tale do titole, a hé mɔ hí hí hí ni. Fala ke a dungu do gba wese, kɔ mɔ dá mɔ há a, nε nde a yú dō go.

dílí dɔà (dílí gbàgbàlàdànggá) p.19 : *hulotte africaine, commune en forêt (Ciccaba woodfordi).*

- a) Tē a ma beze beze ó na te gbàgbàlàdànggá ni, nε nde kóá nú a má á tū, nε nyángá má filà, nε élé nyanga a ma tū.

- b) Wa kpa a wena 'do tɔa tabi zamɔ ke ma kɔɔ do le dɔ ni. A ɔ kɔ kóló te, tabí ko wókóló nzunggo, tabi ko gbíní zu te 'bete. Ne a nyóngó wena a osekeke osa'de.
- c) Fala ke mɔ kpa a, kɔ mɔ dá mɔ hã a, ne a de dã, ne a te we gòmò mɔ. A sènè gbákulí do mbúsù do kpakulu wena, fala ke a kpa wa ia, ne a gbe wa do ti.

díyòyò :

Me a nɔe zamɔ ge, a he mɔ na "díyòyò díyòyò díyòyò"

dòfàndé, fúfàndé p.28 : *voir* dòpàndé.

dòmbúlínýlǎ (*voir* nyòlákèlékàmbà) p.33 : *veuve à dos jaune, tisserin assez grand, noir et jaune, très commune*(*Euplectes macrourus*).

- a) *Zagb* : A bi a gā, ne nde sálá tē a ma tū, ne ti ngu'du a ma bézé bézé ni, ne nde do a ma du, ne nyángá ma a filà.
- b) Wa kpa a wena do fala sabele, ne a dúngú wena te ngo dó zu gòlé do zu kènggélé kɔni, ne nde a nyóngó wena a dó zu gòlé do kòni, do sekeke sa'de ɔ na onga'di.
- c) A dé tɔa 'da a wena do mɔ gòlé, ne a de ma wena te lí zɔ.
- d) Fala ke mɔ kpa a ne nde a yú gɔ kó mɔ da mɔ hã a se ne a yú de.

dòpàndé (*ou* : dògódòpàndé, fúpàndé, tùtùfàndé, nóéfù) p.28 : *moucherolle de paradis ordinaire, commune; coloration parfois fort différente* (*Terpsiphone viridis speciosa*).

- a) *Zagb* : Me a nɔe, sala tē a ma zanga fěà ne do tū ne. Dò go'do a ma dùlù wena ɔ na fū pande ní. A mɔ ngo búlú ne, ne dó a ma de tū tū tū ɔ ne wa kpua fū pande go'do a ni. Ma ke wa sa li a na dògódopande tabi dèdégódòpande ni. Wa a nàà ne do wili ne nde a tati a wili ke hã do a dulu wena iko, ne nde nàà wele ke do a ma dùlù gɔ.
- b) Wa kpa a wena te ngo obúlúkùnɔ do 'da le iko ni. Ne a nyɔngɔ wena a onga'di do oseduli. Wa kpa 'bɔ wa wena te li zɔ do fala zɔɔ li kolo.
- c) Me a onɔe wa yengge wena, ne wa de tɔa 'da wa de ngo obi te de sanga nù, ne nde tɔa 'da ma ɔ tákáláká ɔ ne ke 'da kpèlékè ni. A ɔ kɔ ne, ne lí 'do a má ɔ dé nza 'diko. Wa ko fai a kuli bɔa iko, ne wa 'bélē wili ne do nàà, ne ne wa ba ngba wa. Me a nɔe wa hé mɔ ne onga'di ni.
- d) A kɔ wena we yengge do obé nɔenɔ ɔ na ondele tabi onyɔlā ni, wa kpa a wena do fala sábéle. Me a dia nɔe, a wa nyɔngɔ wa nyɔngɔ, a de nɔ wena. Wa gbe wa do dàpélé tabi lasipe.

dòtò'dónggò, fétígélèà p.23 : *barbu huppé à gorge blanche, commun en forêt; un mâle conduit les groupes d'oiseaux mixtes* (*Criniger calurus emini*).

- a) *Leopoldine* : Me a nɔe, kɔa nu a ma ɔ tū, ne sala tē a mbee ne tū ne, ne mbee ne fěa mɔ. Ti ngu'du a a fěa mɔ. Ne kɔa nu a do gaza a do dò a me a tū mɔ. Dò a ma dùlù la li gɔ. Gā a ɔ ne ngangala wi ge.
- b) A yengge do zamɔ do 'do tɔanɔ. Ne a hɔ ngo te ki ni, ne a mɔ ngo he me 'da a : "dòtò'dónggò, dòtò'dónggò" Ne nde gɔ a mi zò fala a de tɔa 'da a ni gɔ. Ne a yengge wena do 'do tɔanɔ wena. Ne hia me 'da ma há ni. A nyɔngɔ onga'di do obe sekeke sa'denɔ.

dóndèà : *voir* dándèà.

dúúdú (*ou* : dùdù) p.16 : *esp. de grand coucou à éperon, très commun; son nom imite son cri, une série de "doudou" descendants et ascendants vers le soir* (*Centropus senegalensis*).

- a) Mè à nòé, gā 'da a ma ɔ né zā 'baka wi ni, à à filà. Tē a ke si lí 'do a ma ngòò ní, ne nde sala ti gele a ma a fěà, ne nyanga a ma filà. Gàtó nyángá à boe ɔ ne ke 'da kɔla ni.

- b) Wa kpa a wena te zā gole, li zǎ, zā bili do ti kɔla. A nyongɔ wena a a be sɛkeke sa'denɔ ó na onga'di do otálá dǎkò. Me a nɛ ke a gbé a gǎ wena. Ne a kǎ we yengge wena do nù. Ma kpa a zā bili, ne a bǔlǔ pù pù pù pù.
- c) A de tɔa 'da a wena do wɔkɔɔ de sanga ogole tabi de ngo te de ngo. A he mɔ na "dúú; dúú, dúú". A he mɔ, ne mɔ ĩ na tǔ kɔlɔ fala tǔ ne ia. Ne dati sa fala a he 'bɔ mɔ dati hā okɔlanɔ vĕ. Dúdú hia mɔ ia, kɔlanɔ wa ne he te 'bɔ mɔ de 'do a.

'dáfáláziki p.10 : *aigle vautour africain, rare (Hieraaetus africanus) (Bwamanda, Libenge).*

- a) Me a gá nɛ, a tata 'baka a, ne ma wia we hɔ mɛtre kpo do do nɛ. Sálá lí 'do a ma a tǔ, ne ma geze do féá nɛ. Kóá nú a ma filà zàyòò ni, ne nde nyángá a ma ɔ be á féà, nde ma fèngè wena go. Ne élé nyángá a ma tǔ, nde nú ne tò wena ó né nú buluti ni.
- b) Wa kpa a wena te zamɔ ó na tí kólá, 'do lí, do zā bilí, do 'do le. Ne a dé tɔa 'da à do ogbá te de ngo te ke ma ngálá wena ni. Tɔa 'da a ma wia kǎ do ké 'da kònggò.
- c) A nyóngó fai a mɔ sòkpá. A a nɛ ke a dé sa do gele onɔe go, tua we ke fala wò ba a ia, ne nde wa hɔa nyóngómò nú a ia. A dúngú ngo tɔa 'da a, ne a ká mɔ ndúu we fa nɛ tabi sa'de ke a ne ba a, we nyongɔ a ni. Mbè a zǐlǐ, n'a dungu do kòlánò, kɔ li wa ne mɔkɔ nɛ, ne a ba mbe kpo, ne a bǔlǔ do a. A kala fai a gba gbele kòlá, ne a kala 'bɔ ogele ogā nɛnɔ, do odfa. Mɔ hɔ ti tɔa 'da 'dáfáláziki, nè mɔ kpa ofio sa'de kpi do kpi, mba go, a ba sa'de ia, ne a nyongɔ tati a sila a do kala zā a, ne a da kǎ a te fio sa'de ni iko.

'dǎwà

- a) *Zagb* : Me a nɛ ke a gā nɛa ngo kpèlékè, ne nde a a tǔ nɛ, ne nde ǎ tǔ kpírr go, ne ti gele a ɔ féa. Kɔa nú a do nyanga a ɔ tǔ. A de nɔ wena.
- b) Wa kpa a wena zā bili, ne a nyongɔ wena a osekeke sa'denɔ. Ne a nyongɔ 'bɔ wala te, wena wala ndĕlĕ, wala tandaguzi, papaye, ní dò ní. Tɔa 'da a ma ó na ke 'da kpèlékè ni, fala a ó kǎ ne nde, ne li 'do a ma ó de nza 'diko.
- c) Me a nɛ kpo ke li a ma sò wena, à zó mɔ ia, ne a yu do ti. Ne nde a mbòkò do fio wena, fala ke mɔ ló a ia, ne a fé do ti 'diko.

'dì'dàkòlò, 'dì'dikòlò, ì'dàkòlò : p.33 : *euplecte à calotte feu, appelé souvent petit cardinal, tisserin très en vue au temps des noces par la couleur de feu; en temps ordinaire, il est brun terne; rare, trouvé à Boyagati; gros bec rouge, écarlate et noir(Euplectus hordeaceus).*

- a) Mè à bé nòè, à ó né ngòlò ni. Sálá zu a ma filà ngbèe, ne zu 'baka a do tí gélé a do kɔa nú a ó 'bɔ ní, ne nde tala kílí tĕ a ma a tǔ, a nɛ ke a gā la li go.
- b) Wa kpa a wena te li zǎ tabi zā gòlè, ne a nyóngó wena a owálá áyà do kòni.
- c) A de tɔa 'da a do nwá zǎ tabi nwá gòlè, a de ma wena te fala ke owele wa hó tè ne ngboo go ni.
- d) A nɛ ke a hó nza wena do fala sábélè. A a nɛ ke a de sa do ogèlé onɔenɔ wena. A a nwa ngo onyǎlá. Ma ke owele wa ga zuma hā a na : "'Dì'dàkòlò wi ndò kálá ngbánggò yóló nù, kó mi tómbó mɔ hā nyǎlá."

èkòé p.29 : *voir* sàsàlàsià.

fétigéléà p.23 : *voir* dòtò'dónggò.

fúpàndé p.28 : *voir* dòpàndé.

gàlànútàngòlò (ndíyòlò) p.11 : *petit serpentaire, buse commune de la région, s'accroche aux nids des tisserins pour les tuer, dénicheur de petits oiseaux (Gymnogenys typicus).*

- a) *Zagb* : Me a gá nɛ ne nde tĕ a ma ó ngòò ni, ne ma geze geze. Kɔa nú a ma ɔ be á féà. Ne nyángá a ma filà yèè, ne élé nyángá a ma tǔ.

- b) Wa kpa a falano v̄e, wena fala ke ongòlò wa de do tɔa 'da wa ni. Ne a de tɔa 'da a do ogbā te ó na ke 'da kònggò ni, a de ma de ngo ngàlá te de lí ngo. A nyóngó wena a obé nɔɛno.
- c) Wa ia li à ni, tua ke, fala ke a hó nu tɔa 'da ongolono ne a gálá nú ne, ne a ndó gomo obe nɔɛno te nyongo wa. A nyóngó tati a obe ngòlò 'diko go, ne nde ogélé be nɔɛno v̄e, a nyóngó wa 'bo nyóngò. A kpa ḡo ne a gbɛ a ne a nyóngó a v̄e, a nyóngó 'bo wena a filá 'bete.

gànakèlè : voir gè'dèkèlè.

gè'dèkèlè (gèlèkàlè, gènèkèlè, gèlèkèlè, gèlèkèlè, (N) gbàkòlà) 30 : *corbeau pie, corneille à scapulaire, commun partout (Corvus albus).*

- a) *Zagb* : Me a gá nɔɛ ke t̄e a v̄e a t̄u ne te gélé a ma f̄éà.
- b) A yengge falano v̄e, ne nde a nyóngó wena a mo sɔkpā tabi fala ke wa mí nzò, ne a te, ne a anga ma de nza ne a nyóngó ma v̄e. A de tɔa 'da a do ogbā te te ngo te ke ma ngàlá de te ngo.
- c) A hé mo hāa hāa hāa. Fala ke a mo ngo la do ngo, ne obeno wa hé mo na : "Gànakèlèe, zele ngbele te nàá mo ia nde?" ne gèlèkèlè kó na : "Hàà, hàà, hàà..", te là ne.
- d) A a nɔɛ ke dea s̄okpá 'da a ma la lí ngele. Fala ke mo hú lā kɔyo mó mo, kó mo la, kó a hó, ne nde fo wele bina, ne a gomo zā ne, ne a nyóngó me kō ne ni v̄e. A hó te te nzango tabi 'bete ne nde ma nyongo do opóse, ne a anga li ne fai we nyongo opɔsɛno ni. A dungu wena te lí mbé fo 'bete ke opɔsɛno wa nyongo k̄o ne nyóngò ni.
Fala mo k̄í we gbɛ a, ne mo ba galí, ne mo z̄í t̄e ne nó, ne mo la. Kɔ fala ke a ho di ni, kó a zó, ne a gòmò se, kó a yó'do ia, ne gbalí galí ni kó'bo kɔ gélé a, ne a bí gbaa, ne a fe.

gè'dètùlù p.12 : *grand râle des forêts, se voit rarement; son nom imite le cri qui s'entend au crépuscule (Himantornis haematopus).*

- a) *Zagb* : Me a gá nɔɛ, sálá t̄e a ma ɔ filá ngòò ɔ ne te kòáli ni, ne nyanga a ma ó 'bo ne nyanga kòáli ni. La ngba wi wa do kòáli bina. Ne nde a he mo si te kòáli do t̄e ε. Wa ia li a ni tua we hia mo nú a. A he mo na "Gè'dètù, gè'dètù, gè'dètù...", ne sa nu a de zùrr de nù. Fala mo ngo sa ne, ne a he mo ni.
- b) Wa kpa a wena te ti kólá, do ti kɔla lì. A de tɔa 'da a do ogbā te de ngo onyakāno ke ma kɔlo do ngo li d̄ó ni, se a a zɔa kɔyɔno de. We ke a nyóngó wena a okɔyo. Ne nde a nyongo 'bo obe nɔɛno do onga'di, do otàlá d̄òkò, ní do ní.
- c) A a nɔɛ ke a bá galí wena, fala a bá galí, kó mó ì ti tele t̄e a dati go, ne mo lá do yu 'diko, tua we ke a de dà wena, ne a he mo na "hìrr gè'dètù, hìrr gè'dètù, hìrr gè'dètù." Wà nyóngó gè'dètùlù ngo z̄á bê gó. Wuko a de ni, ne sa nu bê ma de se wena ɔ ne sa nu gè'dètùlù.

gèlèkàlè, gènèkèlè, gèlèkèlè : voir gè'dèkèlè.

gòmògódó (N : dúmbilí) : *esp. d'oiseau, hochequeue.*

- a) *Zagb* : Me a nɔɛ ke li 'do a ma mbii né t̄u li nzâ, ne tí ngu'du a ma f̄éà ne nde do a ma dùdu f̄éà do t̄u ne.
- b) Wa kpa a wena do 'da le, ngo zubu do nú sàbélé, ne a nyongo wena á o'dā nyóngómó ó na 'dòlò ni. A de tɔa 'da a wena te gbogbo zu tɔa, a de ma wena do mílí zu wele tabi oéa tulu.
- c) Fala a z̄í nu ia, ne gódó a ma gómó lóbí lóbí ni, gulu ke na wa ia li a na, gòmògódó ge a ni. Obeno wa gá do zuma na nde : "Kèlè mo gómó gódó mo lóbi lóbí". A hé mo "Zoézoé, zoézoé".

gòmòngàlá p.16: voir dàlàngàlá.

gòmònzà : voir sòlèà.

gòmòtè p.21-22 : *nom générique des pics; espèces en Ubangi :*

- 1) *pic à oreillons bruns, assez commun, surtout en forêt humide (Campethera caroli);*
  - 2) *pic tacheté de blanc, très commun en forêt (Campethera nivosa);*
  - 3) *pic à taches noires, assez commun (Campethera fermista);*
  - 4) *pic goertan, pic gris à croupion rouge, assez commun en savane du nord (Mesopicos goertae);*
  - 5) *pic tacheté à huppe jaune (Mesopicos xantholophus);*
  - 6) *pic d'Elliot, à huppe rouge, vit en forêt (Polipicus ellioti).*
- a) *Zagb* : Mε a be nœ ó na kpèlèkè ni, li 'do a ma tũ do tí ngu'du a vë, nε nde nyángá a ma yooo ni, nε kóa nu a má 'bɔ a yòò ni, nε nde ma nganda wena.
- b) Wa kpa a wena tε fala kε kóló te ma boe ni nε nde a nyóngó wena a wálá te sē do wálá te'bongo tabi osekeke sa'denɔ.
- c) A gómó kɔ te kó kó kó gbaa, kó ma 'dú, nε a gbúnggúlú kǎ nε, nε a kó de di ni.
- d) Gòmòtè wa do ngo gílí wa nale : gòmòtè; gòmòkóló bole; kpē, do sǎékà'dàngà. Wa ia li a ni ni tua a gómó fai a te, se nε a ó kō nε de.

- **bé gòmòtè** p.21 : 1) *pic cardinal, petit pic vert à poitrine striée, commun en forêt secondaire et dans les champs (Dendropicos fuscenscens);*
- 2) *petit pic vert du Gabon, en forêt (Dendropicos gabonensis);*
- 3) *petit pic vert à poitrine tachetée, en savane (Dendropicos paecilolaenus);*
- 4) *petit pic à dos brun, en savane (Dendropicos obsoletus).*

gùvwùhíé p.12 : *grébifoulque; les pattes rouges ont des doigts frangés comme chez le foulque; le nom imite le cri à la parade (Podica senegalensis).*

- a) Mε a nœ ke a ó na gbàle ni, sálá tē a ma yoo ni, kóá nú à do nyángá à ma filà, nyanga a ó na nyanga kòkòlò.
- b) Wa kpá a fai 'do li nε a nyóngó wena a okòyó.
- c) A de tɔa 'da a do onyakà tabi ogbá te, nε a kálá omɔ ke ma a mbòkò ni, nε a á kǎ nε. A de ma fai de ngo dígilí de tε nù ge 'diko.
- d) Mε a nœ ke a ī ti yù yù 'do li wena. Fala a nyóngó mɔ, kó zā a hě, nε a búlú nε a dungu do ngo te ngo. Wa kpa a 'do li wena do fala hěá li, a lé ti li, nε a de mɔ, kɔ mɔ ī ti a dati gɔ, nε mɔ lengge na mólí ǎ a de menɔ ni. Giti 'baka a ma wélé do fala ke a lé 'do lí ni : "gùvwù gùvwù gùvwù", nε a hé mɔ "híé híé híé", gulu ke wa ia li a ni ni ge a ni. Fala kpa a we zɔ tē a ma nganda wena, owi dà gálínɔ, se nε wa kpa a de.

gbàbili p.17 : 1) *guépier à collier bleu, commun en terrain ouvert (Melittophagus variegatus)* ; 2) *guépier nain, fréquente le même terrain, ressemble au précédent, ne se mêle pas (Melittophagus pusillus).*

gbàfé, gbèáfé p.10 : *oie de Gambie, oie à éperons, assez rare, en petits groupes parfois sur les champs (Plectropterus gambensis).*

- a) Mε a bé nœ ke tē a a fěà, kɔa nú a do nyanga a ma filà.
- b) Wa kpa a wena tε kɔ fò nε a nyóngó wena a owálá te do otálá dòkò.
- c) A de tɔa 'da a wena do wòkòsò ke wa sa li ma na nyòngò nú ndélé ni. Wa na ma gbáa nε ma ó korr ni, ma gǎ wena gɔ.

gbàgbàlàdànggá p.11 : *buse unibande, commune partout (Kaupifalco monogrammicus).*

- a) *Zagb* : Mε a nœ, gā a ɔ nε gbàkùlī ni, nε a yu 'bɔ yu wena ɔ nε gbakulī ni. Tē a ma bèzè bèzè ni. Kɔa nù a ma tũ, nyanga a ma 'bɔ a tũ, nε nde élé nyanga a nú nε tō wena.

- b) Wa kpa a wena do 'da le, tabi sáfò fala ke owele wa ó tẽ ne ni, tabi zā mɔ. Ne a nyóngó wena a mɔ sòkpā.
- c) A de tɔa 'da a wena do gbá te de ngo ngálá te de ngo.
- d) A a 'dá nɔe we ke a kò obé nɔenɔ ke wa 'bana sanga ni go, a nyóngó 'bo wena a obé gá kóláno do okà'dá do okòá tabi gō. Wa do ngo gili wa bɔa, wano 'da le do wano zamɔ. Wano 'da le, lí 'do wa ma tū ne tí ngu'du a fěà, ne nde a nyóngó wena a obé kɔlano ke wa gā gá ni. Owano zā mɔ li 'do wa ma beze beze ni ne nde ti ngu'du wa ma filà ngoo, ne wa nyóngó wena a okàdá do onɔenɔ. Fala ke wo ba a, ne a hé mɔ na : "kàdá e le do mɔ kúlá kúlá kúlá", ko fala kàdà a zélé, ko a ne te ne, ne a gómó zu a gbà'dó, ne a gbe a, ne a nyóngó a.

gbàkòlálà'bà (ònda'bà) p.21 : *barbu à bec denté, assez rare, plus commun en savane (Pogonornis bidentatus); comparer avec nyòngògbàlà.*

- a) *Timb* : A nea we ɔ ne kpê ni, a a tũ. Kɔa nu a nganda wena. Ne sala nu a ma ɔ 'bo sala nu kpê ni.
- b) A ɔ wena ti kɔla. Wa sa 'bo li a na òndà'bà, we ke a kpa nda'bà ia, ne a 'bomɔ zu 'dó nda'ba do kɔa nu a, ne a ze a do te, ko nda'ba ne o ne, ne a yó'do nda'ba.

gbàkòlá (N) : *voir gè'dèkèlè.*

gbàkùlɪ p.15 : *oiseau, famille des pigeons :*

- 1) *tourterelle à collier, commune, grande tourterelle ordinaire (Streptopelia semi-torquata);*
  - 2) *tourterelle vineuse, plus fine que la précédente, se voit dans la savane, trouvée à Bokilio (Streptopelia vinaica);*
  - 3) *tourterelle à nuque métallique; son cri s'entend parfois en forêt; assez rare (Turturoena iriditorques);*
  - 4) *grand pigeon gris; son cri profond dans la grande forêt ressemble peu à celui du pigeon, assez commun (Columba unicincta).*
- a) *Zagb* : Sálá tẽ a ma ó na ké 'da pizǎ ni, tẽ a ma ó ne te kóló nwa ni, ne nyángá a ma ó á filà, ne nde kɔa nù a ma tū, ne tẽ a vẽ ma de gélé gèlè gèlè, gélé gèlè gèlè ni. (ma ndélé wena).
  - b) Wa kpa a wena te zǎ mɔ tabi ko fò ne nde a nyóngó wena a nzò, kòni, tàndàlà, fò tabi lósò do wálá áyà tabi gbálá kenze. A de tɔa 'da a do gbá te, ne a á owòkòsò kǎ ne, a de ma te ngo te ke ma ngala wena ni.
  - c) A a pizǎ zamɔ, fala a zí nù ia, ne lí a ma zi kpé kpé kpé ni, a yú yú ngándá wena. Wa yengge wena fai bɔa bɔa, wili ne do naa ne. Fala ke wili wele ke a fia nde, ne nde naa wele ke a bá se gele wili ne ke a do wuko 'da a boe ni go, á 'bo se gbaa na nde, fala ke gele naa ne a fia nde, kó wili a a 'bana zu a kpo nde, se ne wa bá ngba wa de. A ko fai a kúli bɔa, wili ne kpo do nǎ ne kpo, a hé mɔ "hùrr hùrr hùrr hùrr".

gbàlè p.12 : *francolin squamé, habite les jachères et le maquis, très commun (Francolinus squamatus).*

- a) Me á nòé, à ó né kòlá ni, ne nde kòlá a gǎ ne a ngo a. Sála tẽ a ma tū mba do filá ne ngòo ni, ne nyángá a ɔ be filà zànyàà ni, ne kɔa nú a ma 'bo a filà. Li wa sǎ wena. Do sanga zè ne a he mɔ we be na fala ma kɔlɔ do sa ma ia.
- b) Wa kpa a wena te zā bìli, ti kólá, nú fò tabi li zǎ, a nyongo wena a nzò kòni, ka'dangga, tabi fò.
- c) A do tɔa bina, a ó fai ngo te, kó fala ke a ne kǎ ne, ne a nè, ne a fa ti wòkòsò ke ma dí ni, tabi tí gísá nwa, ne a ngbu gótó kǎ dí ni, ne a kó de kǎ ne. A kó fai do fala wa ngá fò,

a dálá obenɔ 'da a wena do olilò, a ɣengge, kɔ a hó tẽ ne, ne a sálá ma hã wa, ne wa ndó gòmó ne.

d) A nɛ ke li a ma sɔ́ wena, a hé mɔ wena do sá ke tale do dó ne, dati sa fala tabi 'bɔ do sa ke nale tabi mɔlo dati sa fala do gba wese, ne a hé mɔ wena do sáno vɛ́, kó tũ ne tũ ne, ne a he 'bɔ mɔ. A hé mɔ :

"Gbàlìée sɔ́nzólò, gbàlìe sɔ́nzólò" tabi "gbàlèé sànzàlò (2)".

Mbe lengge ngo hia me 'da gbàlè.

- Mbe 'da fala kpo, ne mbe gbale kpo a ɔa yala, ne a yala zu a dè go. Kɔ fala sa, ne a ma ngo tɔ́ gulu ne na : "Aa nyae, ɛ yala ze, ne nde wa henze lí mɔ do nwa yòlò, nwá yòlò". Ne ngba a hé mɔ na nde : "Tɔ́ go, me a 'dá yárr, 'dá yárr, 'dá yárr, 'dá yárr".
- Mbe 'da fala kpo, ne gbale a ɣengge, kó a ne hɔ́ ne, ne a hó de nú fɔ kɔni mɔ wele, ne nde kɔni li fɔe ma de wena, kó a ne zò ni, ne a hé mɔ : "Hóá ngéé, kóni ó wòkòkò, hóá ngéé, kóni ó wòkòkò", ne a mɔ ngo sa mɔ hã onya a na me ni.

gbàlégbàwè p.12 : *francolin de savane, très commun en savane (Francolinus icterorhynchus)*.

- a) Sálá tẽ a vɛ́ ma ngòò ni, ne nde a bí á gâ, ne nde kóá nú a do nyángá a ma filà.
- b) Wa kpa a wena te lí zɔ́, ne a nyóngó me ó na ke 'da ogèlé gbaléno ni.
- c) A de tɔa go, ne nde a ó fai do ngo te ngó. Kɔ fala ke a ne kɔ́ ne, se ne a kó do tí wòkòsò nu nga de.
- d) Hia mɔ nú a ma si bé sí do tẽ ɛ do ke 'da ogèlé gbàléno.

gbàlú'dúgòlè (tètèá gbàlú'dúgòlè) : *voir* gbàsálágbéàlù'dù.

gbànɔ́é : *voir* gbòmbè.

gbànù p.12 : *pintade casquée, très commune, sur terrain ouvert (Numida meleagris)*.

- a) Me 'bɔ a nu fele okɔla. A a gã nɛ, ne nde sálá tẽ a ma beze beze ni, ma a a tũ, ne nde ma geze do fɛ́á ne de wena. Zu a ma ɔ kàkàlùkàà, ne 'dòkóló a ma 'bɛ́ 'bɛ́lã, fo sala tẽ ne bina, mɔ zó ne nde má ó na ke wa kè kélà ni.
- b) Wa kpa a wena te li zɔ́, tabi zã bìlì, wa ɣengge dele wena. Wa anga nzò wena, tabi kɔni.
- c) A do tɔa bína, a ɔ fai do ngo te, ne a ko de ngo owòkòsò de nù ge 'diko.
- d) Wa ɣengge do ngo gílì wa, wa ɣengge wena do nù te sala omɔ tabi olilò. A hé mɔ "tò tóé, tòtóé, tòtóé". Gulu ke 'dòkóló a ma 'bɛ́lɛ́ ni, tua we kafi a ba zé nú segbàndàlì (mɔ zo lengge 'da segbandali do gbanù).

gbàndélékpili p.16 : *coucou à bec jaune, commun, mais vit caché; comme les coucals, couve lui-même ses oeufs (Ceuthmochares aereus)*.

- a) Me a be nɛ ɔ ne ndele ni. Li 'do a ma tũ, ne ti ngu'du a ma filà, kóá nú a ma tũ ne nde ma dó, ne nyanga a ma tũ wena ne nde ma bé sí ni.
- b) A ɣengge wena te zã fɔ kɔni, ne a nyongo wena a otálá dòkò tabi 'búlú kɔni.
- c) A de tɔa 'da a do wòkòsò ke ma a mbòkò, wa sá lí ma na, nyòngònúndélé. A de ma wena te sala te do ngo.
- d) Me a nɛ ke wa ɣengge délé wena, ne wa hé mɔ, ne nde hia me 'da wa ma si do tẽ ɛ do ke 'da ogèlé ndéléno, a hé mɔ : "kórrò kórrò". A a nɛ ke wa lo a dɔ́ dɔ́ go, li a ma sɔ́ wena, fala ke a zélé gítì mɔ wele te tẽ ne ne a lá do yù.

gbànzióló p.32 : *voir* sòlèá.

gbàòkà p.8 : *héron à tête noire, ne niche pas en Ubangi, commun en hiver, également loin de l'eau (Ardea melanocephala)*

- a) Mε a gá nεε nε nde zu a má ɔ tũ, nε mbe sálá tē a ma mba do tú nε, nε mbèé nε ma yòo ni, nε mbèé nε ma ó na kóló nwa ni. Zù a ma gà bé gɔ, nε nde kóá nú a ma dùlù wena, nε nyángà a ma dùlù 'bò wena.
- b) Wa kpa a wena te 'do li do zòlò sábèlè, kó má h́ zòlò li kólò nε a sí de li z̄, nε a dungu wena ngo t̄ doleno. A nyóngó wena a okoyɔ. 'Da fala ke a né ko kua ni, nε a ɔ te ko kúlá tē ke ma do wolo ni. Kɔ ní gɔ, nε a ó wena de ngo ote 'diko.
- c) A yεngge wena zu a kpo 'diko, ko fala wa kpa ngba wa, nε nde mε sε a wili nε do naa nε. A kó wena a kuli bɔa 'diko.

gbàsálá p.30 : *rémiss à front jaune, assez rare; on a trouvé plus de nids que d'habitants, le nid est comme une bourse de feutre, l'entrée est en haut (observée à Bobito) (Anthoscopus flavifrons).*

gbàsálágbèálù'dù (gbàlù'dúgòlè) p.25 : *grande fauvette à moustaches, commune en savane, on y entend son chant partout (Melocichla mentalis).*

- a) *Camille* : Mε a nεε, tē a ɔ fila, nε nde ma fila kpángbángbá gɔ. Dā tē a ma ɔ nε kúlá nwá ni (gris). Kɔa nu a ɔ dudu, nε dò a boe, nε nde dò a dùlù wena ɔ nε gele odò nεε ge gɔ.
- b) A ɔ wena li z̄ ke má dè lù'dù wena ni, nε a de tɔa 'da a do kula nwá z̄ do kúlá nwá gòlè, nε a gɔɔ dó z̄ do dó gòlè, nε a ná de k̄ nε, ya k̄ nε lo de nε ge nde ni, nε a ko de ko nε.
- c) 'Da fala ke mɔ h́, mɔ kpá a ia, nε nde a zó mɔ ia, nε a bũlũ de ngo, n'a z̄ do zu 'bèlè gòlè.

gbàyànggè p.8 : *grande aigrette, n'est pas rare en hiver (Casmerodius albus).*

gbèáfé p.10 : *voir gbàfé.*

gbèlèdólà p.29 : *gonolec noir, commun, mais vit très caché dans les buissons touffus (Laniarius leucorhynchus).*

gbìnìkándàlì (gbìnìkávú) p.28 : *gobe-mouches caronculé à collier, commun surtout dans les vergers de manguiers (Platysteira cyanea).*

- a) Ti ngu'du a ma v̄ a f̄a, nε li 'do a ma v̄ a tũ. Kɔa nú a do nyángá a ma v̄ a tũ.
- b) Wa kpa a wena te z̄ kola tabi ti bili 'bete, nε a nyóngó wena owálá te ó na wálá tèsè.
- c) A de tɔa 'da a do wòkòsò ke li nε a nyòngònúndélé.
- d) Mε a nεε ke a yεngge zu a kpo gɔ, wa yεngge fai dεε wena, nε wa ó 'bɔ fala nε kpo. Fala ke a ndó bũlũ nε, nε gítí sálá 'baka a ma wélé "ká'bó ká'bó ká'bó", ma ke owele wa lengge na, mε giti nε ma d̄l̄ ni, mε a kɔa ndálá li wa, nè wà na, à tē bũlũ nè, nè à gbíní kóá lí à dò 'dā nè, nè má wélé ká'bó ká'bó. Né ndé mē má wélé ni mē à 'baka a.

gbòkó'dòlò p.20 : *1) petit barbu à croupion rouge, assez rare, mais s'entend dans toute la région (Pogoniulus atroflavus); 2) petit barbu à front jaune, en savane, rare (Pogoniulus chrysoconus).*

- a) *Zagb* : Mε a be nεε nε nde tē a ke si li 'do a ma ó na te kóló nwa ni nε tí ngu'da a ma f̄a, nε nde nyanga a ma tũ wena nε ma be sí ni.
- b) Wa kpa a wena do z̄ bili nε a nyóngó wena a owala áyá do wálá tàndàlà.
- c) A ó wena ko te.

d) wa ía 'bɔ lí a na "gbògò'dò", we ke a hé mò "gbògbò'dò gbògò'dò". Wa yengge wena zu wa bɔa, wili ne do naa ne. Wa ne sa mɔ hã ngba wa, ne mbe kpo hé mò "kpòrò kpòrò", ne mbèé ne kɔ nu a "gbògbò'dò gbògò'dò", ne 'da kala be sī, ne ngo te wa ma gɛ́.

Autres variétés :

- **gbòkó'dòlò** p.20 : *barbu nain écaillé, commun partout (Pogoniulus scolopaceus flavisquamatus).*
- **filá gbòkó'dòlò** p.20: *barbu nain à gorge jaune, commun partout (Pogoniulus subsulphureus).*
- **gbòkó'dòlò zètúlumbèlà** p.20 : *petit barbu à gorge blanche, plus ou moins commun par endroits (Pogoniulus leucolaima).*

gbòmbè, gbàńóé p.9 : *marabout, niche dans la région, ne se voit jamais en grand nombre, parfois apprivoisé (Leptoptilos crumeniferum).*

- a) Sala tē a ma fɛ̀à, ne nde ma mba do tú ne. A nɔe ke nyángá a do gélé a ma dùlù wena.
- b) Wa kpa a wena te 'do li, ne a nyóngó wena a okòyó.
- c) A do tɔa bina, fala ke a ne kɔ ne, ne a zɔ ngo dígilí, ne a ngeme kóá nwá de ngo ne, se ne a kó de di ni de.
- d) Oyaa lè wa gá zé zuma do zu li a na : "Gbà dú ngànggálá gbòmbè gbòmbé, kpà mé gbà dú ngànggàlà dó?" (Mɔ zele toe 'da Seto do Gbombe).

gbúlúwàlà p.20 : *voir* dándéá gbúlúwàlà.

ÿ'dákòlò : *voir* 'dì'dàkòlò.

kàkśá (kàkávà) p.18 : *grand calao.*

- a) *Zagb* : Me a nòé, sala te a geze do fɛ̀a ne do tū ne. Wa ɔ wena kɔ kpā te. Kɔa nu a ma ɔ fɛ̀ kpòkòyòkòò. Kɔa nú kàkśá, nú ne tɔa ó na nú bùlùti ni, fala ke a 'bómó kó mɔ, ne ma de dani do ti. Fala a zó tàlá dòkò nde, ne a fa se di ni fai na nde a ba a kó a nyɔngo a nde, se ne sila a ma gɛ́ de. Gulu fala ke wa ndó'ló do a wena ni ge a ni. Ba fili do kà mò 'do tàlá dòké.
- b) Wa nyɔngo wena a wala kpakalo.
- c) Okàkśá vɛ́, fala ke naa wele ke a kó ia, ne a kpóló sálá tē a vɛ́, ne a si de ngo kúlí a te kó te ni, ne wili wele ke a fá ndɛ̀lɛ́ ne a ló nu kɔ́ te ke wuko wele ke kɔ́ ne ni, ne a é bé lí hòlò be sí we èfè do nyóngómé hã wuko 'da a, do be wele ke. Fala ke wili wele ke a yengge gbaa kó a hò do nyóngómé dɔ́ gɔ, kó fala a ne hɔ́ ne, kó a éfé nú a we hã nyóngómó hã wa, ne wuko wele ke a 'bómó nú a, ne a ndó bí ne gbaa, kó zà a kś se ne a dá nù a te wílí wele ke, ne a ba nyóngómé nú a, se ne a nyóngó de. Fala ke sálá te naa wele ke do obenɔ ma hɔa kó ma tū ia, se ne wílí wele ke ge a te, ne a gómó ndɛ̀lɛ́ ke a lɔa nú kɔe ni, se ne naa wele ke do obenɔ wa hó nza we yengge ne de. Ma a ngámò we duzu naa wele ke do obenɔ 'da do fala ke wa gbɛ wili wele ke ni, tua fo se 'bɔ wi hã nyóngómɔ hã wa dí ni bina, ma fá dí ni na wa fé 'diko.

Ngɔ gili wa tale : *trois variétés :*

1) kàkśádàngàkàlà (sápélémá, sábolómá) p.18 : *calao rieur, commun en région forestière, se voit aussi en terrain ouvert (Bycanistes Sharpei).*

- a) *Zagb* : Sálá tē a ma wia kɔ́ do ke 'da ogele kàkśáńɔ 'díkó, ne nde mò á ke a gà ngbóo gɔ. Hi tē a bina, mɔ zu'du sálá tē a, ya kili tē a gà be gɔ.
- b) Fala wa kpa do a wena me a ti kɔla, kó fala ke a ne ò nu se ne a té de zà bìli nga de. A ó wena te ngo te, kó fala ke a ne kɔ́ ne, se ne a fá kɔ kúlá te, ne a kó kɔ́ ne de. A nyóngó menɔ vɛ́ ke gele kàkśáńɔ wa nyóngó ni.

c) Fala ke a ne bũlũ ne, ne a hé mɔ “háá háá”, ne a kú de ngo ó na ke a dǎngá kàlà ni, ne a zumu zu a de nù, ne a hé mɔ, ne a kũ de ngo, ne a zumu zu a de nù, ní do ní gbaa na nde ‘do a ma nyɛɛ, tabi a hɔa ne te fala a ne dùngù ne ni. Gulu fala ke wa sa lí a na kàkǎ́ǎ dǎngà kàlà ge a ni. Ne wa sa ‘bɔ lí a na “sápéléma”, tua we ke a gǎ go. Bolo sábolómá me a bolo ke owinɔ wa yu ne nga, ne wa kpa ‘bɔ wele go. Na me ni nɔe kàkǎ́ǎdǎngàkàlà a yu nga, kɔ mɔ fa we ndɔɔ a do kpili, ya mɔ kpá a go.

2) kàkǎ́ǎmbàdùà p.18 : *grand calao à cuisses blanches, commun en forêt, mais aussi en dehors (Bycanistes albotibialis).*

a) Tē a ma si do tē ε do ke ‘da gele kàkǎ́ǎnɔ go. Mɔ kpó a ke a gǎ wena, ne sala gulu ku a ma a fē. Ne kɔa nú wílí wele ke, ké si ngo ma de ngo ngbe bɔa, ne bé ne ‘bɔ bé sí de ngo ne ‘bɔ boe.

b) Wa kpa a falanɔ vē. Fala ɔi ‘da a wena te ngo ngàlá kúlá te do ngò. Fala ke nǎ wele ke a ne kǒ ne, ne a fá kɔ kúlá te, ne a ‘dónggó kǔ ne, ne a kó de di ni de. Nyóngómɔ nú a ma la ngbe do ke ‘da ogele wanɔ ge go.

3) kàkǎ́ǎ lí zǎ : *calao à joues grises en savane arborescente (Bycanistes subcylindricus).*

a) *Zagb* : Me a gǎ nɔe ne nde sálá lí ‘do a vē a tũ (bleu) ne nde zu ‘baka a do ti ngu’du a ma fēà, ne nyanga a ma tũ wena. Kɔa nú a ke si ngò ma de ngo ngbe ε bɔa ɔ ne ke ‘da kàkǎ́ǎmbàdùà ni .

b) A yengge falanɔ vē, ti kɔla, zǎ bilí, tabi gele zamɔnɔ. Ne a ó fai te ngo ngàlá te, kó fala a ne kǒ ne, se ne a kó kɔ kúlá te de. A nyɔngɔ wena a odɔkɔ zu te do otàlá dòkò, do owala te ó na wala bele, túlúkpalé, kombo, do kpákóló lí.

c) A ndó bũlũ ne, ne giti sálá ‘baka a ma dǎ́lǎ wàwìdòvú ni, ne a hé mɔ : háá háá háá! Mɔ gbe a, kó wa gí a, ne nde zǎ mulu tē a ma do nǐ wena, ma ɔ sàkpàtàkpàà, ne kɔ zu a ma ó wòkòlòkò ni, fo mbànggó kɔ ne bina.

kǎ́línǎ, kélénýàkà p.31 : *merle métallique à œil blanc; c’est un sturnidé, un étourneau à éclat métallique, commun, mais migrateur (Lamprocolius splendidus).*

a) *Leopoldine* : Me a be nɔe, tē a ma vē a tú mɔ, do nu a sũ me a tũ mɔ, do go’do a vē a tũ mɔ, ne gbali a ‘bɔ a tũ mɔ, ne a ndele wena. Gǎ a ɔ ne ngoto ni.

b) A ɔ wena safɔ, wena do ngo ‘bètè, ne a nyɔngɔ mbe wala tenɔ zamɔ ke ma ala ni, ma ɔ fila. A yengge do ngo tenɔ, n’á he mɔ seko do zu li a ‘bò. A he mɔ na : “Kǎ́línǎ, kǎ́línǎ ngóvwò, kǎ́línǎ ngóvwò”.

c) *Marlion* : Kɔ wese ma gē, ya wa yénggè vē de te zamɔ i nyèlè wena. Ne wa sí ní fai, ne mbèé ne wa ‘bana ‘do i. Kɔ wanɔ ge wa hɔa le dati ni, ne wa gɔnɔ dati ngba wa te dɔnggo wa fai, ne wa a sanga i, ne wa yolo do wanɔ i mɔ. Kɔ wa hɔ le nga, ne li wa wè go, ne wa ne fai, ne wa kpa ngba wa, ne wa mɔ ngo gɔnɔ dati ngba wa te de yangga ngba wa. Fai, ne wa te, ne wa ò nù sũ, tũ ni ne we tũ vē ni, ya wa de ngenggele osàlá ‘betenɔ ni, tabi ngo ombe gǎ tenɔ ke ma dɛdɛle wena ni, ne wa hé di ni fai, ne nú wa ma gɔnɔ fala ne kpo. Kɔ kɔla ne he mɔ kpo, ne wa kala hia me ‘da wa de nu wa, ne wa he mɔ faiiii. Kɔ fala ma ne we sa sũ ni, ne wa mba vē, ne wa la fala kpo, te fa nyɔngómɔ ‘da wa, ya mbee ne ‘bana ‘bɔ olo wa nga né go.

Ke te ‘bɔ mi zɔa ge há ni. Tua wa ɔ zi do ngo ‘bete do ‘do tɔa ‘da le iko. Wa sa zala wele wena, le ò yala go we te wa iko. Sanga titole ne mɔ tunu we wa iko. Ne wa kǒ wena a zu ‘betenɔ. Kɔ fala ne sa te ‘bɔ, ne wa yengge do zǎ linɔ we fa tabi nyɔngómɔ nu wa nde, tabi wa nyɔngɔ mɔ ge nde, mi ì go, we ke wa ɔ sala ‘bete ni. Fala sa wa hó ‘bɔ di go fai, kɔ wese gē, se ne wa hɔ we ɔ nu iko, ne wa mɔ ngo gɔnɔ dati ngba wa.

kànggúà : *voir* kúlúdù.

kélèbè, káyóló p.16 : *perruche commune, 'inséparable' en savane ou forêt claire, mangeuse de graines (Agapornis pullaria).*

- a) *Christine* : Mε a nɔɛ, tɛlɛ tɛ̃ a ɔ kpásáa né ndenge kpakulu ni, nɛ nde ǎ gǎ be go. Nε sala tɛ̃ a ma si tɛ̃ ε do tɛ kpakulu, wε kε sala tɛ kebebe tabi kayolo ma ɔ kpasaa ɔ né nwa kafe ni. Nyanga a do nú a ɔ tũ ɔ nε mε 'da kpakulu ni, nɛ nde a kε 'da a ma tũ wena, nɛ nde ma tɛ dó nɛ be sī, wε kε a a be nɔɛ.
- b) Mε a nɔɛ, fala kpa a na, mɔ kpa a dε nù gε iko ni, ma nganda wena, a yengge wena do zu tɛ do ngo, a ó do nù iko iko ni go. A nyongɔ wena a wala fò, tabi lɔsɔ kε mɔ mi ma, sɛ nɛ mɔ kpa a de.

kélèbè p.16 : *perruche à collier noir, assez commune en forêt, frugivore (Agapornis swinderianus).*

- a) Mε a bé nɔɛ kε tɛ̃ a ma ó na tɛ tóló nwá ní (vert), nɛ nde ti gɛlɛ a tũ kpírr, nɛ kɔa nú a ma fíla (jaune). Tɛ̃ a ma de wena.
- b) Wa kpa wa wena do zòlò sabele tɛ lí zò. A dε tɔa 'da a kɔ bùlúkù, a dε ma do nù de bùlú nù gε 'diko. Nε a nyóngó wena a kpo bùlúkúnɔ ni.
- d) Mε a nɔɛ kε á dε nú wè wena.

kélényàkà p.31 : *voir kàliyā*

kèlè p.14 : *nom de plusieurs pluviers, vanneaux et chevaliers.*

- 1) *Chevalier cul-blanc, migrateur d'Europe, commun en hiver, même en région forestière (Tringa ochropus).*
- 2) *Grand courlis, migrateur d'Europe, se trouve certainement en Ubangi (Numenius arquata).*
- 3) *Petit courlis, migrateur d'Europe, se trouve aussi dans la région (Numenius phaeopus).*
- 4) *Bécassine ordinaire, migrateur d'Europe, commune en hiver (Capella gallinago).*
- 5) *Bécassine double, migrateur d'Europe, assez rare, trouvée au Lac Linɔɛ à Gbosasa (Capella media).*
- 6) *Pluvier d'Egypte, commun le long des grandes rivières (Pluvianus aegyptius).*
- 7) *Courvite à taches bronzées, se trouve certainement en savane (Rhinoptilus chalcopterus).*
- 8) *Glaréole avec dessous des ailes noir, migrateur d'Europe ou d'Asie, rare (Glaréola nordmanni).*
- 9) *Glaréole avec dessous des ailes roux, rare (Glaréola pratincta Fulleborni).*
- 10) *Glaréole grise, se voit sur les rives des rivières (Galachrysis cinerea).*
- 11) *Glaréole à collier blanc, près des rivières, sur les rochers, assez commune (Galachrysis nuchalis).*

- a) *C.Nad, Hilaire* : Mε a nɔɛ, sálá tɛ̃ a ɔ be ngbànzà'dànzàà, a ɔ be do tũ mɔ, ǎ ngala be dε ngo nzánggánáγγáá.
- b) A ɔ wena li go, tabi do li zò. A nyongɔ wena a obe 'bulu osa'denɔ kε wa bũlũ tɛ li goe ni. Fala kε li goe ni lì ɔ tɛ̃ nɛ nde, nɛ nde odùlè kε wa ɔ tɛ do li ni, nɛ a mɔ ngo gɔmɔ wa.
- c) 'Da fala kε a zó mɔ ià, nɛ a mɔ ngo hè mò kélè kélè, nɛ a bũlũ. Gulu kε le sa li wa na kélè gε we duzu hia mε nu a. Nɛ nde mi zò tɔa wa go.

- a) *Monz* : Mε a nɔɛ, tɛ̃ a gεzɛ do fɛ̃a nɛ do tũ nɛ. A do wali wena, do go'do a ma dulu wena, kɔ a dungu nu, nɛ ma gɔmɔ ló'bí ló'bí. A kò wε dungu ngo gbogbo zù tǎa wena. Nyongɔmɔ nú a mǐlǐngɔ. A ɔ fai do 'dà lé.

C.Nad, Christine : Nε kélè gε, sala tɛ̃ a ma bεzɛ bεzɛ, ma gε gεzɛ. A do tɛlɛ tɛ sala tɛ̃ a tale, nɛ kε go'do a ma kεsɛna do sala tɛ̃ a nga, ma be né gele sala tɛ nɔɛ iko ni, nɛ ki ni mε tɛ 'bɔ fala kε ma ɔ be nɛ lundi dε go'do a nga, ma dudu.

b) *C.Nad, Christine* : Ne a ɔ te zu tɔa, a de te 'bo tɔ́á 'da a zu tɔa, ne li nàá wele ke ge a sòléá ge. Kɔ fala ke nàá wele ke ge dungu te 'bo ia, ne kèlé a yolo de te ngo a, ne ɔ ne ke a ɔ yɔla de ngo a ni ló'bé ló'bé. Dò god'a ni ma dulu ɔ ne lúndú ni. N'a ɔ yɔla de ngo a ni, ma na, a ne, n'a dungu nù, kɔ 'da kala n'a te, n'a yolo de ngo a, n'a mɔ ngo ɔ yɔla de ngo a, tabi dò go'do a de ngo a ni. Fai, kɔ ma ne ba ta 'bo te wa ni, ne wa bũlũ, ne wa la de dati te me ní do ní. Ne nde, sòléá ngboo ni gɔnɔ sanga wa hã ni. Li mbe kpo a kèlé, ne li mbe kpo a sòléá ge. Ne nde kèlé wi wílí wèlé ke, dò a dulu wena, ma ɔ ne lundu ni.

Marc : Ne a de tɔa i do ?

Christine : A de tɔa zu tɔa gɔe? te ti barazani tɔa.

Marc : Ne a de ma do ge ?

Christine : Onyɔngɔnúndélé, do odó gòlè, do osálá kòlà, do bí omili zu owele, do osálá te osa'de, do sálá te ongbá a nɔe. Ne a kala mɔnɔ ni vè, n'a mba li ma vè, oéá tulu, n'a mba menɔ ni vè, n'a de do tɔa, n'a ko de ngo ne.

Marc : Ne a nyɔngɔ mɔ wena a ge ?

Chr : A gɔmɔ nyɔmili, do 'bulu otula, do zĩ, ne a kɔ odole kɔlanɔ ni, ke wa fo olo kole ni.

– **gbà kèlé** p.13 : *vanneau armé du Sénégal, commun, mais seulement dans la savane (Bokilio) (Afribyx senegalus).*

– **bé kèlé** p.13 : *chevalier guignette, migrateur d'Europe, très commun en hiver (Actitis hypoleucos).*

kèlèngèà p.12 : *pintade bleue à huppe droite, en jachère et forêt légère, assez rare, Bwamanda (Guttera plumifera).*

a) Me a gá nɔe ke tē a vè ó na te gbanù ní, a a nya gbanù, fo la ngba wi 'da wa do gbanù bina.

b) Wa kpa a fai tí kɔla, ne a ó wena do ngo te do ngó, kó fala ke a ne kó ne, se ne a fá kɔ kùnggúlú te, ne a ko de dí ni de. A nyóngó wena me a olilò do odòlè tabi ofua tindáno ke wa ɔngge do nù ge ni.

c) Wa gbe zé wa do nzabele, ne di dɔ ni wa gbe wa do ngumbè. Sa'de wa de wena.

d) Me a nɔe ke wa ɔngge zu wa dele wena, ó 'bo né ke 'da ogbanúnɔ ni, a he mɔ na : "kòlà kòlà kòlà kòlà dé dé dé, kòlà kòlà kòlà kòlà dé dé dé".

kènggèlègòlè : *voir ngbèlètígòlè.*

kìnà p.15 : *pigeon vert, frugivore; ils se rassemblent en bandes en forêt, nichent hors de la forêt (Treron calva).*

a) *Zagb* : Me a nɔe ke a ó na ngótó ni, tē a ma ge geza, ne nde ma bézé bézé ni. Kóá nú a ma yoo ni, ne nyanga a ma ɔ be tũ.

b) Wa kpa a wena te zameno vè 'diko tabi kɔ kɔ, ne a de tɔa 'da a do ogbá te te ngo ngálá te. A nyóngó wena a owala te do nzò.

c) Me a nɔe ke a ĩ tí yù yù wena, ne nde nú ngu'du a ma ɔ sùnzù ní, nú ngu'du a gá wena, a búlú gbaa kó a ne dùngù nù ne a hé mɔ : "ngú'dù ò, ngú'dù ɔ". Ne mbe a he 'bo mɔ na : "kìnà kìnà wórò wórò, ngba mɔ wá kòlà, ne mɔ wá kòlà."

d) © Wà gá dò zùmà ná : "Wèlé lò kìnà, nyóngó 'dóló kìnà ndé? kìnà wô wô!" = wè bè ná, wèlé lò kìnà á á à nyóngó nú ngu'du kìnà : *chant* : "celui qui a tué le pigeon mange-t-il les excréments du pigeon?" = celui qui a fait le travail mérite d'en profiter le plus.

kòbèà, m̀̀l̀̀mbè : *calao à longue queue, se voit souvent en compagnie des singes (Tropicranus albocristatus).*

- a) Mè a kpo kpo nu fèlè òkàkà, nè nde kòbèà a búlú hiyòò, nè a dungu nù. Ya a hé m̀̀ hia ɔ nè kàkà gò. A a nɔe ke gā 'da a ma de sanga obe wano do ogá wano ge. Tè a ma ɔ tũ mbá do fèà nè, nè nde gbogbo zu a ma fèà ó na mbu ni, nè dó a ma dùlù wena.
- b) Wa kpa a tɛ zamɛno vè, nè nde wena tɛ zà bili 'bètè. A k̀̀ we dungu wena ngo bolɔ te ke ma te lèkpé ni. A ó k̀̀ ondù'bù, kó fala ke a nè k̀̀ nè, sɛ nè a kó kɔ te de. A nyóngó wena a otálá dɔkɔ do nga'di do osedúli tabi filá 'bete tabi owálá te.
- c) Mè a nɔe ke a yengge do dafano fai, kɔ m̀̀ zeze hia mè 'da a "kòòbèà kòòbèà kòòbèà", nè m̀̀ í na, odafa fala ge boe. Ma ke wa ia li a ní. Oyaa lɛ wa t́ zé na, bé zagbàl̀̀, fala a nyóngó kòbèà ia, nè m̀̀ kò ã bè sɛ a. Ma ke obezagbāl̀̀ano wa nyóngó a gɔe ni. Wa t́ 'bɔ lengge ngo a na : "Fala ke kòbèà kpa dafano, nè a he m̀̀ na "dáfá m̀̀ s̀̀, dáfá m̀̀ s̀̀, dáfá m̀̀ s̀̀ gó, nè mí sã nè m̀̀ há wí ndòlò wi, nè wi ndòlò wi ã ndòlò nè m̀̀". Nè dáfá a nè zeze ní ni, nè kili ba a, kɔ genɛ kɔ 'dɔlɔ bà sɔ a gɔ, nè a m̀̀ ngo ɔm̀̀ 'dɔlɔ do nga nè. Nde kòbèà ká m̀̀ dé tɛ a ni. Kɔ 'dɔlɔ hɔ go'do hiòò we te nè ni, nè kòbèà búlú, nè a ba, nè a nyongo."

kòkò p.23 : *voir tègbàl̀̀fò.*

kókóyà (kóyà) p.18 : *calao longibande, le plus commun des petits calaos, en forêt et en dehors, vu souvent sur les palmiers à huile (Tockus fasciatus).*

- a) *Zagb* : Mè 'bɔ a nu fèlè kàkà, nè nde kokoya a g̀̀ ɔ nè kàkà gò, a gá 'bana sanga, nè a ɔ be tũ, nè kɔa nu a ma 'bɔ a fèa. Sálá tɛ a ma tũ, nè nde ti ngu'du a ma fèa.
- b) Wa kpa a tɛ zãmɛno vè 'diko, nè a ó de ngo te 'diko, kó fala ke a né k̀̀ nè, sɛ nè a fá kɔ te, nè a kó de k̀̀ nè de. A nyóngó wena osɛkɛkɛ sa'de.
- c) Mè a nɔe ke fo hí tɛ a bina, a d̀̀l̀̀ gɔ, fala gba bũ ma fí, nè ma ba a, nè a la do 'dã nè 'diko, nè ma bɛmbe a. Fala ke a m̀̀ ngo búlú nè, nè a he m̀̀ na : "kwéyà, kwéyà, kwéyà", ma ke wa ia do lí a ni. A he m̀̀ nganda wena iko, nè nde a búlú nyelɛ gɔ.

kòlòmà p.10 : *voir kùkùmà.*

kòlòmà p.10 : *voir kònzákòkò.*

kólòtè p.15 : *coucou émeraude, foliotocole (?), commun, s'entend plus qu'on ne le voit (Chrysococcyx cupreus).*

- a) Mè a be nɔe ke gá a wia kɔ do gá ngòlò, nè nde tɛ a ma tũ, nè ti ngu'du a ma fèà.
- b) Wa kpa a fai zã kólá, nè nde we zɔ a ma nganda wena; a do tɔa bina, kɔ fala a nè k̀̀ nè, sɛ nè a de be tɔa be síi, nè a kó de k̀̀ nè.
- c) A nyongo wena a owala te.
- d) Wa ia li a ni ni tua we híá m̀̀ nú a, a hé m̀̀ na : "kólòò kólòtè, kólòò kólòtè; ngànggá ngànggá yóló". A do ngo gílí híá m̀̀ bɔa. 'Da fala ke kolo tɛ, nè a he m̀̀ na : "kólòò kólò tɛ, kólòò kólò tɛ", kɔ kole gɔno ia, kɔ wese to wena ni, nè a hé m̀̀ na "è sóé, è sóé, è sóé".

– **bé kólòtè** p.15 : 1) *coucou de Klaas, commun; son cri s'entend partout (Chrysococcyx Klaas)* ; 2) *coucou à gorge jaune, rare (Chrysococcyx flavigularis).*

– **fè kólòtè** p.15 : *coucou Didric, très commun (Chrysococcyx caprius).*

kònggò (*voir ngó'bè*) p.10 : *milan commun; en Ubangi, très nombreux en hiver, y niche, mais disparaît en été (Milvus migrans tenebrosus).*

- a) *Zagb* : Me a gá nɔɛ, sala tē a ɔ tũ, ne nde ma bèzè bèzè mba do fěà ne, kɔa nú a ma tũ ne nde élé nyanga a ma nzèngènènggè ni.
- b) Wa kpa a 'da le do zòlò lì kólò, kɔ do fala sabelɛ, ne wa kpa a 'do li. A ɔ fai zu ngàlá tenɔ, ne a de tɔa 'da a do ogbā te de ngo ngàlá te. A nyɔngɔ wena a mɔ sòkpá ó na obé kòlá, kòyó tabi félé 'bete. Sòkpá nu wa wia kō do gbàgbàlàdànggá. Fala ke mɔ ma ngo do fo ia, kɔ kònggò zɔ kutu ne ia, ne a te we pi tē a zā zé ne. A zɔ 'bo fia zula, ne a zīlī we ba à.
- c) Me a nɔɛ kpo ke a kò we zɔ te bé kòlà gɔ, fala ke a zɔ a ia, ne a fa se di ni fai na, ɛ ba, kó ɛ nyɔngɔ a, se ne sila a ma gé de. (Wè gulu sená ní, mò zó to 'da Tana do Konggo).

kònzákòkò, kòlòmà p.10 : *aigle pêcheur à tête blanche, assez rare (Haliaetus vocifer clamans).*

- a) Me a gba sɔ nɔɛ, a ɔ ne gbàgbàkàdànggá ni, ne nde sala tē a ma ɔ bézé bézé ni, ne gbali a fele wena. Fala zò tē a ma nganda wena, ne fala kpa 'bo a kɔ tɔa 'da a ma nganda wena.
- b) Wa kpa a do zɔlɔ sabelɛ, ne a ɔ ti kɔla, ne a ko kɔ te. A nyɔngɔ wena a okɔɔ do osɛkɛke sa'denɔ. Fala kpa a ma nganda wena.
- c) A he mɔ fai do zɔlɔ sabelɛ, ne a he mɔ fai do sangazɛ. Fala a hé mò sɔɛ gɛ ia, ne wélé fé, kó ni gɔ ne gá ngbangga ma hó kɔ le ni.

kòólò p.18 : *petit calao brun à bec rouge, commun en forêt d'où on entend ses cris répétés descendants (Tockus camurus); le petit calao à bec noir vit dans le même milieu, il est taciturne; le nom kòólò, imitation d'un cri, ne lui convient pas (Tockus hartlaubi).*

kòsò p.16 : *oiseau, famille des Touracos :*

- 1) *touraco vert à huppe verte, c'est le touraco ordinaire du centre de l'Ubangi (Tauraco persa);*
  - 2) *touraco à huppe blanche, observé en savane du nord de l'Ubangi où il doit être commun (Tauraco leucolophus);*
  - 3) *touraco vert à dos bleu, trouvé seulement au sud de l'Ubangi (Tauraco Schutti);*
  - 4) *touraco gris strié, trouvé en bandes dans la savane de Molegbe et Zongo (Crinifer africanus).*
- a) Kòsò me a nɔɛ, gá 'dà à ma ɔ ne gā gbàkùlī ni. Sala tē a ma a fila, ne gbali a ma fele gízí gízí ni. Kɔa nu ma tũ wena.
  - b) Wa kpa a wena falanɔ vē iko. A nyɔngɔ owala te do osɛkɛke sa'de. We zɔ tɔa 'da a ma nganda wena. A he mɔ : "kõr kõr kõr kõr".
  - c) Wi nyɔngɔ a a wi ke a kpa gā dani.
Mɔ gbɛ a ia, ne wa yenggele mɔ, tabi wa fi mɔ kɔ wili tɔa.
Mɔ nyɔngɔ a do usu ne, ne mɔ kpa se gā dani.

kòtóngólò : *petit oiseau ressemblant aux tisserins.*

- a) *Cath* : A a nɔɛ, tele te tē a ɔ ne be ngolonɔ ni.
- b) A ɔ wena zā bili. Fala ke wa wa fɔnɔ, ne a yengge do nu fɔnɔ. Wa li wala tenɔ, ɔ ne wala tandaguzi, do wala ngbòlótà, do 'bulu nyɔngɔmɔnɔ safɔ i. A de tɔa 'da a do li sàlá te. A kɔ'bo ma do nwá gòlè, ne a a nwá bùlúkù kɔ ne, ne a ko kuli a de ngo ne de. Wi kala kuli a bina, tua ke ma sulu wena. Ma hā obenɔ wa fi do gbèlègbèsè na "Mó nyóngó mbè kpò kuti kpò kúlí tí kòtóngólò ndé?"

c) A bŭlŭ, ne a dungu zu te ngo i, ne a he mo : “tòtóé tòtóé tòtóé, kótóngólò kótóngólò kótóngólò”.

kòáìlì (kòlá lì) p.10 : *canard de forêt, très commun en région forestière (Pteronetta hardlaubi).*

a) *Zagb* : Me a nɛ, a ó na kòkòlò ni, né ndé à gǎ ngbóó gò, à ó káfáláfáá íkó, nè dá lí à bíná. Sala tē a ma tū, ne nde ma ó ngòò ni, kóá nù a ma ó ‘bɔ na ke ‘da kɔkɔɔ ni, ne nyanga a ma ‘bàfùù ɔ na mbèláfo ni.

b) Wa kpa a wena te ‘do li. A ó do ngo te de ngo, kó fala a ne kǒ ne, se ne a ne, ne a zó zā wɔkɔwɔ ke ma de te nú lí ni, ne a kó de di ni. A nyɔngɔ wena a okɔɔ do mbúlú kà’dànggà, dò ósékéké bé sà’dè ó né zǐ, ní dò ní.

c) Me a nɛ ke a ï ti bindi lì wena, à lé tí lì, nè à zá’dá dò gélé fàlà. A ba a bílí gámá, nè nde li a sǒ wéná.

kòkò p.16 : *coucal à ventre noir, coucal noiron, n’est pas rare en savane; cri : cococ... (observé à Bokilio) (Centropus grilli).*

kòkòlíkò p.8 : *cormoran africain, commun (Phalacrocorax africanus).*

Me a kòkòlò ke tē a ma ó na wa sua li ne wa a tē a ni, tē a ma kpùu ni.

kòkòlò p.9 : *‘canard de Barbarie’, canard domestique, se voit souvent dans les villages.*

a) *Zagb* : Me a nya kòáìlì, ne nde a ó ke ‘da a do kɔ tɔa mó wele. Owele wa dala a dala. ngo gílí te wa ma dele wena, mbee ne a ó fěà, ne mbee ne a ó tū, ne mbee ne a tú ne zanga do fěà ne. Me a sa’dé a do nùlǐ wena, we ke a nyɔngɔ okòàlì, ‘dòlò, do omɔ vē ke owele wa ba wǎ ne go ni. A nyóngó ‘bɔ wena a o’búlú nyɔngɔmɛnɔ ‘da owele. Wa kǒ we yɛnggɛ li kolo wena, wa zele giti dī kolo nde ma de te wa wena.

b) A ó kɔ tɔa ti wele, ne a ko di kɔ tɔa ni ‘diko.

c) A a nadálámɔ kpo ke a de gbó wena. A zó fala wele a dungu ne ni, se ne a ne, ne a sǒ de gbali a de. Fala a kó, ne a ó ngo kuli a we ‘do zeke kpo do tū móló se ne a ‘bélé de. Fala a ‘bélé ia, ne nde a ï ti fa nyóngómɛ hā obenɔ ‘da a né ke ‘da kòlá ni go, a kpa nyóngómɛ ia, ne a wele tati a ma de nu a ‘diko. A zó konggo te de we ba be ‘da a nde, ne a hé mo “óyò óyò óyò”, ne nde a lá do obenɔ de dati go, ne konggoe te ne a ba be wele ke ‘diko. A ï ti nɔ li wena. Fala ke a ko, kó a sí ngo ne ia, kɔ fala kólò ma te, ne a hó ne a fóló te a de lí ne ni gbaa, kɔ te a sá, ne a le, ne a yolo de ke zā kuli ni gbaa na nde, tē a ma kula se ne a gú de ngo kuli a de. A de ní ni, tua we ke fala ke lì ma a te kuli a ia, ne nde a ‘bélé se ‘bɔ ma dia ni go. Wili wele ke hé mo “hò hò hò”.

kòkòlòlì p.10 : *oie casquée, de passage en forêt, séjourne sur les lacs en savane, mais n’y niche pas (Sarkidiornis melanotus).*

Me à gǎ nɔé, à ó né kòkòlò ni, nè à gǎ ó né kòkòlò ‘dá lé ni. Dá lí à bóé. Nè tí ngu’du à do ti gélé à má á fěà, nè lí ‘dò à má á tū, ne nde má ndélé wéná, ma ó né wa sua lì, ne wa a tē a ni. A nyɔngɔ wena à okòyò tabì tǎmbòlò dò mbúlú kà’dànggà, dò ósékéké bé sà’dè ó né zǐ, ní dò ní. A kó dò ngó dígilí.

kòlá p.11 : *poule domestique.*

a) *Zagb* : Me a nɛ ‘da le, ke a ó do wele kɔ tɔa kpo. Me a nadalamɔ ke wa dala a dala. Ombee ne sala te wa ma vē a fěa (fěà kòlá), ne ombée ne ma ó vē a tū (tú kòlá), ne ombée ne ma ó vē a filà (filá kòlá, tabi kòlá tɛgbènggɛ). Ne mbèé ne, mo zó sálá te a ne nde ma kó’boló de ngo ó na tē ni (kòlá ngénzè) ni do ni.

b) Wa kpa a fai te fala ke wele ɔ ne ni, ne nyɔngɔmɔ nu wa wena a óbúlú nyóngómɛnɔ ‘da owele. Wa kǒ wena a gbālā kɔni, nzò, silitùlà.

c) A ko kuli de kɔ tɔa ‘da wi ke a ó de kǒ ne ni. Ne a sí ngo ne we hènò mǎ ‘do pɔsɔ talɛ, se ne a ‘bélé de.

d) Okola me a dia kpale, a gala le wena. Wi wili wele ke a t́nú wele lí yala.

Kola a nea ngo sa'deno v́e le nyongo wa ge do d́ĺ lí.

Kola a a sa'de d́ĺ lí, we ke a a sanggo de do gene zu wele. Fala gene h́ 'da mo, kó mo gbe a a h́ a nde, ne gene ni si do dia zu li mo. Ta zu a éle se ngo kola a nyongo ni go gbaa fio 'da a. Gene ko a nyongo sa'de dua, ngbamu, folo, zambese ... ko fala ke a nyongò kola go, ya a ndá se sako meno a nyongo ni gbáá go.

Kola gala 'bo le wena, we ke mo kpa ngbanga ia, ko kola h́a nza ia, ne ngbanga 'da mo ni ma mboko v́e. O né, we wúkô, tabi fala ke mo te do ngbanga 'da leta, ni do ni.

Gulu ke okola wa o ti kó wele ni ma ke : mò zó to 'da Seto do Okola.

kólángòndà p.11 : *pintade noire de la forêt, ressemble à une poule noire avec cou et tête nus, rare (Bozense).*

a) Me a nxe, a là ngba a do kola 'da le go, ne nde a á t́, ne a á dó. Koa nu bi a t́, ne nyanga a ma o 'bo ne nyanga kola 'da le ni. Wi wili wele ke a do gátó nyanga a boe. 'Bali mo kpo, a hé mbula go. Nàá wele ke 'bélé, ne a yengge do obeno 'da a o ne ke 'da kola 'da le.

b) Wa kpa a ti kola tabi li bilí. A do t́a bina, ko fala ke a ne kó ne, ne a ngbu gódó kó te fala ke lí wè te ho t́e ne go ni, se ne a ko ne de. A nyongomo ke okolano wa nyongo ni, o ne obe sekeke sa'deno ni.

c) Wa ia li a ni, we ke wa kpa wena ti ngonda.

kòtòlò'bànggá : *voir* lò'bànggá.

kóyá : *voir* kókóyá.

kùkùmà, kòlòmà p.10 : *vautour d'Angola, commun, ne se nourrit pas de charognes mais bien des fruits de palmiers (Gypohierax angolensis).*

a) Me a nxe ke a gá wena ó na kòkòlò ni, sálá t́e a ma t́ mba do f́a ne kóá nú a ma f́a ne nyanga a ma filà ngoo ni.

b) Wa kpa a wena te 'do li, tabi te ngo dú 'bete ngbànggá ke ma fi fila ni. Ko fala ke a ne kó ne, ne a fá ogbá te, ne a de do t́a 'da a de ngo dú te ni, se ne a kó de ngo ne de. A nyóngó wena a okòyò do féle 'bete.

c) Fala obeno wa zó a te búlú ne, ne wa ndó ga zuma na : "Kùkùmàe, bê fia e, kùkùmà yú bèléé." Kùkùmà ḱ fala kpo, ne a dungu ngo 'bete de nù ge. Fala mo kpa a do nù nga, ne nde a te nyongo mo, ko fala a nyongo mo ia, ne a búlú, ne a dungu ngo ngàlá te do ngo.

kúlúdù, kúlù (kànggùà) p.16 : *touraco géant, bulikoko, commun en région forestière, ou même là où il y a quelques arbres (Corythaeola cristata).*

a) *Monz* : Wà á nu fele ogbanu, ne nde wa o ke 'da wa do zā kola. Me a gá nxe, ne nde t́e a v́e ma o t́ lí'dòò (bleu), ne te wa ndele wena, ne zu wa o t́sèè do zùkùdùnggù. Sálá dó a ma dùdù ni. Kóá nú a ma fila yòò ni, ne nyángá a ma t́ wena.

b) Wa kpa a wena ti kola tabi zamò ke ote te ne wena ni. Ne a ó wena te ngo te ke nwá ne te ne wena ni. Ko fala ke a ne kó ne, se ne a fa ogbá te, ne a de do t́a 'da a de. A de ma wena te ngo ngàlá te.

c) Wa nyóngó wena a owala te, ó na kpákóló, kòmbò do dènggáli, a nyongo 'bo wena a otómbòlò 'do lí. Wa ndo bílí okuludu fai ngo lí, fala ke t́mbolo boe ni.

d) A hé mo wena do sa ke kpo dati sa fala, a hé mo "kúlù kókókókó, kùvwù kùvwù kùvwù, kùvwù". Fala a hé mo "hòróó hòróó", ne nde nawili a ba a, tabi a ba 'bo a bili. A búlú fai zu a kpo, kó fala ke a dungu nù ngo te, se ne mbe ne búlú de, ne nde wa búlú do 'da kó go. Fala a ndo búlú ne, ne giti géle a ma wele h́ h́ h́ ni.

Fala ke wa dele wena, ko la mo wa de gele fala, ne wa la kpo kpo. Gulu ne ha wa to na : “Le ne do no mo kuludu”, gulu ne na, le la kpo kpo do owele wa i fala ne go. Wena wena a owi ‘bili dono, wa ka mo li ngba wa ia, ne wa la kpo kpo ni gbaa, ko mo ne gbanga ne, nde fo wele kpo bina, wa la de i do nde? Mo i go.

kpakulu p.16 : *perroquet gris commun, recherché et déniché des trous des grands arbres pour être vendu; restent nombreux (Psittacus erithacus).*

a) *Monz* : Me a nce ke sala te a ma nea we do a fea tabi tu ni, ne nde ma o beze beze ni. Ne sala ke ma ne de te do a ni ma ve a fea, ne do a ngboo ni ma fila kpangbanga, ma o fila nza ni. Koa nu a o ne koa nu kaka ni, ne nde ma du lu o ne ke ‘da kaka go, ne ma o tu, ne lefe a o ‘bo tu, ne nde koa nu a ma bi bili. Gbala zu nyanga a ma tale, ke la de dati ni ma bo, ne ke la de ‘do ma kpo.

b) Wa kpa a wena te falano ve, ne a o fai ko kula te ke ma nyele de ngo wena ni. A nyonggo wena a fela ‘bete, tabi koni tabi zo.

c) Me a ogba so nce, we ke lenggen o nu ge ve ma ia de nu wa ia. Mo to we ha kpakulu, ko mo la ia, ne a ‘ba olo nu mo. Mo sa li wele de ke kepele a, ne a ba li wi ni de nu a do ti. A wia ko do boyo te de nu we.

Dili sene a wena, fala a kpa a ia ne a gbé a do ti. Gulu sena ni ma yula ngo we fa woko (mo zo ‘buku gba to ngbaka).

A a nce ke a do wali wena, a ndo la ne, ne a la ‘dekéle ‘dekéle ni, a hé mo fai do zu li a, “kpakulu, kiyó”. Ne beno wa ko nu ne, “‘bete ‘bete si na’o”, we ke a ko fila ‘bete wena.

Fala ke kpakulu ‘bana zamo i, ne a ko, ko fala ke a hca ‘da le ia, gene ko mo o do wa bo, wili ne do naa ne de ko toa kpo, do mo lengge na wa ko se go, wa ho ‘da le ia, ya wa ko ‘bo go. Gulu ke a owi teke fea li dono, tabi owi teke ngbakono wa to do gba we ha wino ke wa go de ko wa ni na : “Kpakulu ho le ia, nde a ko ‘bo go”. Gulu ne na, mo go so de ti ne zamo i, ne mo kpa so, ko ma hca nza nga ia ni, li ma kula ia, wa ha ha iko go, wa u usa.

Wa lu do go do kpakulu do gali. Wa e sala do go do a ke ma o fila ze ni, ne wa mba ma do ina gali, ne wa lu ma do eta de te gali.

Wa de ‘bo gele inano do sala do go do kpakula wena. Mbe, ne wa de do ina ba wili, mbé ne wa yulu ma zu bic ‘da wa, ni do ni.

kpélékè p.23 : *bulbul à cul jaune, commun partout (Pycnonotus barbatus).*

a) *Monz* : Me a be nce a o ne nu ko wi ge iko, a ga nea ngo ngolo be si ‘diko. Do go do a ma o yo (jaune) ni, ne te a o kayu, o ne te kolo nwa ni. Ne nde ti ngu du a ma be si a fea, ne nde ma fenge la li go. A a nce a do no wena.

b) Wa kpa a wena te zameno ve, ne nde a nyonggo a fila sekeke tandala, do fele papale, tabi wala tesse, bate, te bonggo. A de toa ‘da a wena te li sala te bonggo tabi te ngo gba ka dangga tabi ngbala gele bo ke ma ku kua ni.

c) Me a nce ke wa yengge wena zu wa bo tabi tale. Hia mo nu a ma ke wa ia do li a ni, a hé mo : “kpélékè kpélékè, nyongo ko fole ko fole”.

d) Fala ke wa ho de ngo nawili sa de o ne go, kokoloko, dili, mbalawala, ne wa nze a gbaa, ko wi dia ‘dokolo ho do da ne, ne a gbe a iko.

kpé p.20 : 1) *barbu brun à gorge grise, commun partout où il y a de vieux arbres; il niche dans les trous (Gymnobucco bonapartei); 2) barbu brun de Sladen, rare, observé à Libenge (Gymnobucco sladeni).*

a) *Monz* : Me a nce ke a ga wia ko do ga kpélékè, ne nde te a ve ma tu, ne koa nu a ma zibiti bi ni. Me a nce a de no wena.

- b) Wa kpa a wena zā bili, ne wa ɔ fai kɔ kula te, wa ɔ dele wena. Nyongɔmɔ nu wa wena a ofélé papale do wala tèsè do odòlè kòlà.
- c) Fala ke mɔ kō we nyongɔ wa, ne mɔ gɔmɔ te ke wa ɔ kǒ ne ni, kɔ ma te dǒ wa, ne mɔ kala wa.
- d) A hɔ te nu te, ne a mɔ ngo hé mɔ “kpê kpê kpê kpê”, ma ke wa ia li ní ni.

kpògàlà p.17 : *martin-chasseur du Sénégal, commun partout (Halcyon senegalensis).*

- a) Mɛ a nɔɛ ke te sálá tē a ma de wena, mbe sálá tē a ma fila yoo ni ne mbe sala tē a ma tū lǐ'dǒ ni. Kóá nù a ma fílà ne nde ma dùlù wena, ne nú ne 'bèlè wena. Nyanga ma 'bɔ a fílà záyóo ni, ne nde nú élé nyanga a ma tò wena.
- b) Wa kpa a wena 'dɔ lí, ne a nyongɔ wena a okɔɔ. A de tɔa 'da a wena do bùlúkù ne a ná kǒ ne a dó gilà, a de ma de ngo te ma bili de ngo li ni. A de ia, ne a é fele ne, ne ma kó'bó te te, kɔ fala búí ma ndo fi ne ni, ne tɔa ma ndó dǎ ne línggée línggée ni.
- c) A ï ti zòlò li wena, a lé ti li ia, ne a hó do gelé fala. A le ti lí 'di se ne a kpa kɔyónɔ de.

– **fílá kpògàlà** p.17 : *martin-chasseur marron, en forêt, s'entend plus que l'on ne le voit (Halcyon badia).*

Dea mɔ tē a ma la ngbe do ke 'da kpogàlà gɔ, ne nde tē a ma vē a fila ngòo ni.

Autres espèces de martins-chasseurs et martins-pêcheurs :

- 1) *martin-chasseur strié, se rencontre en savane ((Halcyon chelicuti);*
- 2) *martin-chasseur à tête grise, se voit souvent en saison sèche ((Halcyon leucocephala);*
- 3) *autre forme du précédent, à ailes violettes, migrateur du sud, à Bobito (Halcyon leucocephala pallidiventris);*
- 4) *martin-chasseur à poitrine bleue, assez rare, se trouve près des mares (Halcyon malimbicus).*

kpókókìnà p.15 : *voir kinà.*

kpòndàlà p.17 : *martin-chasseur azuré, n'est pas rare mais vit caché près de l'eau (Alcedo quadibrachys).*

- a) *Cath* : Mɛ a nɔɛ, a ɔ tū. A ɔ ne dónɔdèà ni, ne nde a la ngba a do dónɔdèà, we ke a mɔ ngo bùlú ne, ne zu 'baka a ma he mɔ “kpòò ndràà, kpòò ndràà, kpòò ndràà”.
- b) Wa yengge 'da le, do zamɛnɔ ke te le ni. Ne fala ɔi 'da a wia kō do ke 'da dónɔdèà. A 'donggo kǒè 'bolo zā nùí, ne a ɔ kǒ ne. A nyongɔ owala tenɔ do obe dɔkɔnɔ zu fulɛɛnɔ, do ogbālā bùlúkùnò.
- c) Obenɔ wa na, lo ndo a, kɔ wa ne gi a, ne a unu nganda wena. Wa nyóngó a gɔ.

kpòngbòlilò p.12 : *francolin nain de forêt, poitrine noire tachetée de blanc, rare (Bobito, Bozenɛ) (Francolinus lathamii).*

- a) *Zagb* : Mɛ a nɔɛ ke a gā 'bana sanga, lí 'do a ma ó na bòló ni (*bleu marin*) ne ti ngu'du a mɔ ó bi a fèà, ne nde nyanga a ma nzángbée ni. Kɔa nú a ma dùdú nzóngbóɔ ni, ne nú ne 'bèlè wena, ne nde ma tū.
- b) Wa kpa a fai 'dɔ li ne a nyongɔ fai a okɔɔ. A de tɔa 'da a do ongbá te, a de ma de ngo te ke ma de ngo li ni.
- c) Mɛ a nɔɛ kpo ke tē a ma hàsà wena ne li a ma sǒ 'bɔ wena ne nde a ï ti yù yu do nù wena. Fala a zó mɔ wele ia, ne a ndo wele te a te he mɔ : “'dó 'dó 'dó”, mbè a hé 'bɔ mɔ, “kpólé kpólé”.

léfà p.19 : *nom générique des engoulevents; les espèces trouvées en Ubangi :*

- 1) engoulevent des forêts; ce grand engoulevent et son cri observés pendant des années à Bobito (*Caprimulgus Batesi*);
- 2) engoulevent terne (*Caprimulgus inornatus*);
- 3) engoulevent européen; migrateur, paraît rarement, Boyagati (*Caprimulgus europeus*);
- 4) engoulevent à queue blanche, en terrain ouvert (*Caprimulgus natalensis gabonensis*);
- 5) engoulevent à épaulettes noires, rare; observé au nord, sur le. rive de l'Ubangi; son cri a été entendu à Bwamanda (*Caprimulgus pectoralis*);
- 6) engoulevent à joues rousses, migrateur du sud, trouvé plusieurs fois (*Caprimulgus rufigena*);
- 7) engoulevent pointillé, en terrain rocheux, oiseau sombre en vol; trouvé un oeuf sur le roc nu (*Caprimulgus stritigma*);
- 8) engoulevent à longue queue, commun en savane, cri "kkkkk", 3 à 5min. (*Scotornis climacurus*);
- 9) engoulevent de Fosse, n'a pas encore été reconnu dans la région, mais y existe probablement (*Scotornis Fosseii*).

- a) Me a nœ ke a bi sī a gā, ne nde sálá li 'do a ma be tũ, ne nde ngboo go, ne ti ngu'du a ma bi a fěà. Kɔa nu a ma dó, ne nde nu a ma gā wena. A ngàndà go.
- b) Wa kpa a wena te zamɛnɔ vē. A ɣɛnggɛ do gē wese. A nyɔngɔ wena a obe sékéké sa'de ó na onga'di, sɛduli ni do ni. A do tɔa bina, a ó kɔ te tabi de búlú nù, ne a ko de bulu nù ge iko.
- c) A nœ a dungu wena de búlú nù ge 'diko, fala dungu mó a ngo te ma nganda wena. A bũlũ, nde a búlú nyéléé go, a bũlũ be sī ne a te, à bũlũ be sī ne a te. Ma ké wa tō na : "mò té mbáká mbákú ó né mó nyóngó léfà nǐ" : *tu tombes comme si tu as mangé du léfà.*
- d) © léfà gbà nú bé mó à dò tũ, nè má wénggè = mbè déá tò ké má wè dò tũ gò, kó mó dé mâ dò tũ, né ndé má dé sè ngbóó ó né ké gbà wèsé gò; mó né dè mò, nè mó dé mâ dò hí fàlà : *si l'oiseau "léfà" essaie de donner la becquée à ses petits la nuit, il ne trouvera pas leur bec = il faut choisir le moment favorable pour entreprendre quelque chose.*
kúlá léfà (O: kúlí léfà) (fig) = wà tó mâ wè dùzú òmènò ké wélé à 'dáfá mâ wè dè dò tò, ó né dè tòà, dè dà, fànà búnggù ní dò ní, né ndé wí dè tòè ní à sí tè lènggè gèlè mò íkó, tàbì à ángá 'bò lí mbé gèlè déá tò, nè mènò ké á 'dáfá wè tòè 'dá à ni má ó íkó, nè má 'dángá vê, nè wà nà : "Má déá kúlí léfà!", wè ké léfà à dé tòà gò, à kó dò búlú nù íkó : *du matériel qu'on a préparé pour un travail, qu'on a délaissé et qui est pourri et devenu inutilisable*

lò'banggá (kòtòlò'banggá) p.11 : 1) *vautour noir, grand épervier, assez rare (Boyagati) (Accipiter melanoleucus); 2) vautour africain, moins rare que le précédent, en forêt, mais aussi en terrain ouvert (Accipiter tachiro).*

- a) Cath : Me a nœ, ǎ gā wena go, a wia kō do zàkángà. Ne nde li 'do ma ɔ tũ, ne ti ngu'du a ma be a fě, ne kóá nu a ma dùlù wena, ne ma ɔ tũ, ne élé nyanga ma dùlù 'bo wena, ma ɔ nzèngènènggèè, ne ma ɔ 'bo tũ.
- b) A ɔ wena 'do le, ne a ɣɛnggɛ do zā bili, te kala obe nœnɔ, ɔ ne ndélé, do be ngólónɔ ke wa 'bélé wa 'dà kàlà go ni.
- c) A zī nù, ne a ɣɛnggɛ do kɔlanɔ, kɔ fala ke li wa ne mòkó ne ni, ne a lo a, ne a sanga do do élé nyanga gbá'dá, ne a la do â. A kala wena a owano wa mɔ ngo gā ne ia ni.

lògòlè p.25 : *voir sègbàlù'dù.*

lògbànù p.10 : *aigle d'Ayres; se trouve probablement en Ubangi, est-ce le chasseur de pintades? (Hieraaetus dubius).*

Iòmǎ p.18 : *voir* bàdìyǎlǎ.

màámbélé (màámbilá, mámábilò) : *tisserin gendarme noir, très fréquent (Textor nigerrimus).*

- a) *Ernest* : Me a nɔɛ, a a nu fele ngolo. Tē a ɔ tū, ne nu a 'bɔ tū. A gǎ ngbo gɔ, a be sī iko.
- b) Wa yɛnggɛ do gili wa dɔ wena. Wa de tɔa 'da wa fai do zu gole, tabi zamɔ. Hǎ do gēa wese, ne wa mɔ ngɔ he mɔ wena. 'Da fala mbee ne, le de wala tí wa, ne le mɔ ngɔ lo wa do lasi, tabi le ndɔlɔ wa do kpili. Kɔ wa de 'bɔ tɔa 'da wa, ne wa 'bili nwá zǎ, tabi nwá 'bete, se ne wa de do tɔa 'da wa de te zu gole de.

Marc : Ne wa nyɔngɔ mɔ ge ?

Ernest : Bon, é ì gɔ, tabi wa nyɔngɔ wena na wálá àyàncɔ te zamɔ i mɔ ne ni.

© tǎa ngòlò má 'bó wè dùzù màámbilá = lé má 'bó wè dùzù ògèncɔ : *il y a beaucoup de mouvement autour des nids de tisserins "ngòlò" à cause des tisserins "màámbilá" = des visiteurs suscitent beaucoup d'activité dans le village.*

málingbànggá* : *marabout.*

- a) *Cath* : Me a nɔɛ, gele a dùlù wena, ne kɔa nu a ɔ fê, ne sálá tē a ma ɔ tū mbii, ne ti gele a ma ɔ bèzè bèzè.
- b) Wa hɔ do fala sabele, ne wa ɔ wena te nu gǎ linò, ne wa nyɔngɔ okɔyɔncɔ ni. Wa hɔ ngɔ nga nù do dàgbálé iko, ne wa gɔmɔ obe nga'dincɔ. Kɔ wese mɔ ngɔ hɔ ne, ne wa la de nu lì i.
- c) Wa ɔkɔlɔ obe mbuma na : "Málingbànggá a ba ne mɔ!".

mámábùlè : *voir* màámbélé.

màndámábùá p.10 : *aigle huppé, assez commun (Lophoæetus dubius).*

- a) *Zagb* : Me a gǎ nɔɛ, sálá tē a vē ma tū, ne nde zu 'baka a ma fēa, ne ti ngu'du a ma fēà, kǎa nú a ma dǎ, ne nde ma tū ne nyanga a 'bɔ a tū. Sálá zu a ma wènggè wènggè ó na a gù tàmbálà zu a ni. Mɔ zɔ a, ne a ɔ ne kúlúdu, we ke zu a do zuku'dunggu, ne nde ke 'da a ma ge gea.
- b) Wa kpa a te ozamencɔ vē, ne nde a nyóngó wena a féle 'bete. A de tɔa 'da a do ogbá te de ngɔ te ke ma ngàlà wena ni.
- c) Me a nɔɛ kpo ke lí a sǎ wena, a dúngú wena ngɔ zugbulu te. Fala a zó mɔ wele, kó mɔ ba kǎ mɔ dé ngɔ we dà mɔ hǎ a ia, ne a búlú do ti. Fala mɔ zɔ a, kó mɔ tǔ na : "Màndámábùá mɔ bé li wala Gemena hǎ mi!", ne a gé zu a de di, ne a gé mbe ne de dí.

mòlòmbè : *voir* kòbèá

mbònggòyáyá p.10 : *buse criarde ou faucon blanc, commune en savane, rare en région forestière (Elanus coeruleus).*

- a) *Zagb* : Me a nɔɛ a ó na gbàlé ni, sálá tē a ma yòo ni ne nde géle a ma bi a du, ne nyanga a ma filà.
- b) Wa kpa a wena te li zǎ ne a nyóngó wena a odòlè tabi o'búlu nyóngómò, a sálá mɔ ó ne gbāle ni. A kó de ti wɔkɔsɔ de nù ge 'diko. A ó do ngɔ te ngó.
- c) A hé mɔ : "hóyàgá, hóyàgá", ma ke wa ba hía mɔ nú a, ne ma ó do lí a ni.

nóébòlò (nóésèlè) p.19 : *chevêche à queue barrée, vit en forêt, crie en vol (observé à Bwamanda et Bozene) (Glaucidium sjostedti).*

- a) *Zagb* : Me a nɔɛ a gǎ bi gɔ. Tē a bi a tū ne nde ngboo gɔ. Zu a ma ɔ ne zu mandambua ni, ne nde fala zò tē a ma nganda wena.
- b) A ɔ fai tí kólá, ne a hé mɔ wena do sanga zè. A nyɔngɔ owala te, tabi osekeke sa'de. Fala kpa tɔa 'da a ma nganda wena. Fala he mɔ mó a ma nganda wena. A hé mɔ gbáa ia, ne te mɔ ma gé zǎé 'diko, a hé mɔ : "òàòòòò" , me a hia mɔ nu 'bakô. Okpasa winɔ

zé dati ge, wa zélé ní ia, ne wa ī na, bole ma ne bi lo bī, ne wa kulu fala ni do'do, ne wa yu de dati. Gulu ne hā wa ia li a na "nóébòlò".

- c) Wa ga do zuma hā ogazano na : "Aa ná, kòlàngélé hé mò, ne nóébòlò hé mò 'òàóó'", na wa ī na, fala sa ngamo se boe, we ke wa ne gɔɔ wa.

nóébòzò (*litt. oiseau des mânes*).

- a) *C. Nad.: Christine* : Nóébòzò ge me a nɔe a ɔ ne ngbákátá ni, gá 'da a gā bé la ngbákátá ndambo. Ti ngu'du a ma geze geze, ma ɔ do fě ne do tú ne.
b) Ne nde a ɔ fai do zā kɔla, n'a he mɔ wena do zā kɔla. Ne fala ke wele a fé 'bɔ ia, kɔ ma ó 'bɔ fio bolo 'bɔ ia, n'a he 'bɔ mɔ wena 'bɔ ni.

Marc : A he mɔ ndenge ne ne ?

Christ. : A he mɔ na "áòò, áòò, áòò" ní, ne nde a he mɔ, ne a gbɔto gbɔto, a gbɔto nyanga ne gbɔto. A he mɔ "áúúú, áúúú", ɔ ne ke me a wele a ala nu a ni.

Marc : Ne a he mɔ ni ɔ ne owino wa fia zano i, tabi ɔ ne bɔzo a he ni?

Christ : ɔ ō, me a te 'bɔ ke na, a he mɔ ni gbáá we ke mbee ne me a ngbongbo wele ngboo. We ke a fé ia, kɔ 'do ne ma nyele ni, ne nɔe ni a hɔ te 'bɔ a hɔa. A gifi nɔe ni, ne a mɔ ngo he mɔ te 'bɔ ne me ni, tua do ke hi wi ke 'da Gale ma la ia, ne ngbongbo ke te 'bɔ ke nù nga ma na, ma gifi nɔe ni, ne ma mɔ ngo he mɔ né me ni iko.

nóéfù : *voir* dòpàndé, fùpàndé, tùtùfàndé.

nóégòlò (bì gòlò) p.21 : *nom générique des indicateurs, oiseaux qu'on voit souvent près des nids d'abeilles; espèces en Ubangi :*

1) *indicateur à gros bec, assez commun; on entend son cri haut dans les arbres rrr ki ki... (Indicator conirostris);*

2) *indicateur à bec grêle, rare, Bobito, Bokala (Meligomon zenkeri);*

3) *petit indicateur de Willcocks à poitrine vert-olivâtre, rare, Bobito (Indicator wilcocksii);*

4) *indicateur minule à poitrine grise, rare, Bobito (Indicator exilis);*

5) *indicateur tacheté, vit en forêt, rare (Indicator maculatus);*

6) *indicateur ordinaire, vit dans les savanes du nord (Indicator indicator).*

- a) *Zagb* : Me a nɔe ke a zó fala ogòlɔɔ wa dea do nó wa ni, ne a té, ne a fí me zā wa, kó wa ne bŭlŭ ne ni, ne a yúlú nú a te nó ma ni, ne a ndó nǎ ne. Me a de me ni ne nde ogòlɔɔ wa tó a kɔpó gɔ. Me a 'dá nɔe.

nóéngélé, nóésábèlè p.9 : *cigogne d'Abdim, petite cigogne noire, parfois en grand nombre lors de migration (Sphenorhynchus Abdimi).*

- a) *Zagb* : Me a gá nɔe, li 'do a ma vĕ a tŭ, ne ti ngu'du a ma vĕ a fĕà, ne nde gele a ma dŭlŭ wena, ne nyanga dŭlŭ 'bɔ wena. A zī nù, ne a ngàlà wena. Wa yengge zu wa dò wena, wa hɔ do fala sabelɛ.

b) Wa ó wena te kó tà, ne wa yengge wena do nu li, we nyongo kɔyɔɔ.

- c) Me a nɔe ke a hó nza wena do fala sabelɛ, ne wa yengge zu wa dele wena. Wa yolo fala 'da wa, ne wa zī mbènggèlèè, ne wa gifi te wa de li zō, ne wa si de kɔ ta olo wa i. Ne fala ni, kɔpasa winɔ wa ī na, li sabelɛ fila ia, we ndo wá mè. Kɔ wa bia te wa hā owele ia, ne wa lá de 'do li 'di we nyongo okɔyɔɔ.

nóésélè p.19 : *voir* nóébòlò.

nóézàmbèlè p.8 : *héron goliath, rare (Bwamanda, Lisala) (Ardea goliath).*

- **bé nóézàmbèlè** p.8 : *héron pourpre, assez commun, migrateur, mais niche en Ubangi (Pyrrherodie purpurea).*

ndélé p.35 : *spermète à capuchon; petit oiseau brun, noir et blanc, petit gros bec, vit en bandes sur les hautes herbes, commun partout (Spermestes cucullatus).*

- a) Ndele me a obe nɔe wa gā go, wa ɔ ne mbé be 'bélé nzo kola ni. A a tū, ti gele a do nu ngu'du a ɔ fɛa, ne nde ma bi a bézé bézé ni. Kɔa nú a ɔ tū, ne nyanga a ma gā bi go. Wa yengge dele wena ɔ ne 'bu wa mɔɔ we ho kama kpo. Wa bŭlŭ gbaa ko wa ne dungu nŭ ia, ne wa vɛ wa dungu nŭ 'da kŏ.
- b) Wa kpa a wena 'da le tabi zamɔ. A nyóngó wena a gbālā mŭlŭmŭ, tábì gbālā búlúkù, li ne a nyòngònúndélé ni. Ne a de tɔa 'da a do kpo kpo wɔkɔse ni. A de ma, ne ma ó kórr ni, wa dé ma te ngo te ngó, ne mbè ne wa de ma de nŭ ge 'diko.
- c) Ndele me a nɔe ke wa yengge zu wa délé wena. Wa de tɔa ne wa á nú ne bɔa tabi tale fala mɔ hó kó mɔ fua te tɔa 'da ni ia, ne wa gbálá do zŭ ne pásì. Me a nɔe ke wa de ndi wena tua wa sŭ de ko tɔa 'da wa 'diko. Wa kó délé wena. Wa hé mɔ: "fé fé fé, ndélé ndélé e", ne wa de gbòrr. Ko 'da kálá sí se ne li wa ma ndó wɛ ne de. Ne nde ngo gili wa tè é do tè é.

ndélé gòlétà p.34 : *astrild ondulé à bec rouge, assez commun (Estrilda astrild occidentalis).*

- a) *C. Nad.: Camille* : Me a ndele, a gā bí go. Tɛ a ma filà yòò ni, ne ti ngu'du a ɔ fɛ. Kɔa nu a ɔ tū, ne nyanga a ɔ 'bɔ tū. Kɔa nu a á dó, ne nde kɔa nu a tŭ wena. A 'bili me 'da a do nu a, do kɔa nu a ni.
- b) Wa kpa a wena zu gòlétà, ne a nyongo wena a wala goleta. Ma ke wa ia li a ndélé gòlétà. Nyóngómɔ nú a ma la ngbe do ke 'da ogele wanɔ ni go. A de tɔa 'da a do golétà de búlú nŭ ge 'diko. A de ma wena sálá ndimɔ do sálá o'betè tabi sálá odómò, tabi sala mangge, tabi sala ote kpí do kpi, do sala kafe.
- c) Dea mɔ tɛ a ma la 'bɔ ngbe do ke 'da ogélé wanɔ ge go.

– **gbà ndélé** (ndélé lì) p.35 : *spermète pie, assez commun, moins en régions sèches (Amauresthes fringilloides).*

- a) *Cath* : Me a ondelé, ne ndé wa gā be nea ngo tala ogele ndelenɔ. Lí 'do wa ma tū, ne ti ngu'du wa ma fɛà. Kóá nu a ma ɔ tū, ne nyanga a ma tū.
- b) Wa kpa a wena 'da le, do nu lì, ne a nyóngó wena a o'búlú nyóngómɔ, do obe sa'deno te nu lì ni.
- c) A de tɔa 'da a do be wɔkɔso nu lì ni, ne a 'bélé de te nu lì, ne nde a 'bélé de ngo nza iko iko ni go. Do fala sábele, ne a fóló tɛ a wena 'do li ti kólá.

ndélé gbànù p.35 : *spermète bicolore, assez commun, moins en savane (Spermestes bicolor poensis).*

ndélé wòyò p.34 : *astrild à joues orangées, commun partout (Estrilda melpoda).*

- a) *C. Nad.: Camille* : Me a onɔe, wa a kɔasa ondelé, ne nde a, we kili te wi 'da a, ndele woyó ă gá be go. Ne nde wa yengge délé wena, Wa yengge ngo gili wa délé wena. Sala tɛ a do dó a vɛ ɔ fila ngòò ni, ne kóá nú a 'bɔ a fila.
- b) Wa kpa wa wena te fala wa sa li ma na, nyongonundele, ne wa nyongo wena wala onyongonundelenɔ ni, do gòlétà. Wa yengge wena do nŭ we gómɔ olakanɔ do gele 'bulu nyongomenɔ. A de tɔa 'da a de zā bulukù dé nŭ ge 'diko.
- c) Wa yengge fai zu wa bɔa 'diko, wili ne do naa ne. Wa yengge dele wena go, wena wena zu wa mɔɔ we ho 'bu.

Marc : Ne mɔ zɔa na, ngo gili wa bɔa : fé wa ge do fila wa ge ?

Cam : Ke mi zɔa ni, me a fila ndéléwoyo, ne nde ke wa tŭ na fɛ ndele woyó, mi zò te 'bɔ go, mi zɔa g'a fila wa ge, ke na, nú wa ɔ fila ni.

– **fěá ndélé wòyò** p.34 : *astrild nonnette à croupion rouge, assez commun en terrain un peu boisé (Estrilda nonnulla).*

– **filá ndélé wòyò** p.34 : *astrild à flancs zébrés, nombreux par endroits (Amandava subflava).*

a) Mε a ndele, ne nde ti ngu'du a, do li 'do a, do kɔa nu a á filà. Wa yengge fai ngo gili wa.

b) Wa kpa wa falano v̄e iko. Wa de tɔa 'da wa do bùlúkù, ne wa nyongo wena a gbālā buluku tabi sɛkɛkɛ osa'de.

c) Wa ia li wa ni we duzu hia mɔ nu wa ni.

ndìò : *oiseau de proie; le nom est appliqué à divers genres.*

a) Mε a mbe li ngo gili onɛ ke wa nyongo ongba wa nɛnɔ tabi gele mɔ sɔkpā, ɔ ne kònggò do gbàgbàlàdànggá.

b) Wa kpa wa te falano v̄e, ne wa de tɔa 'da wa do gbá te.

ndíyòlò p.11 : *voir gālànútɔàngolò.*

ndòndò p.12 : 1) *râle nain à taches blanches, commun dans les marais (Sarothrura pulchra); 2) râle nain strié, rare (Sarothrura rufa).*

Mε a be nɛ, a kò ndí gó, a yengge do ngo nyaka te gɔmɔ bi okɔɔ; a hé mò d̄ɔ d̄ɔ gɔ.

ndù'dì p.34 : *astrild tacheté de Monteiro, commun partout où il y a des buissons bas (Clytospiza monteiri).*

a) *Zagb* : Mε a be nɛ, a gā ne ngo ngòlò gɔ, ngòlò a gā la a. Tē a ma geze beze beze ni, ne nde ma filà ngò, ne nde kɔa nu a ma ɔ tū, ne be fěa sala hɔa li 'do a si ngo go'do a. Wa a kpo nu fele ondele, là ngba wí wa do wa ngboo bina. Wa yengge wena zu wa bɔa tabi tale.

b) Wa kpa a wena zamɛnɔ v̄e 'diko, ne a nyóngó wena a nù tabi 'dòlò do wálá áyà. Wa yengge wena do li wala olo nyanga winɔ, we gɔmɔ be 'bulu nyongomɛnɔ ma ala ni. A de tɔa 'da a de zā gòlé.

c) Mε a nɛ ke a a zī te ombe wele, ó na o'Bogezɛ, wa wè te nyongo a gɔ.

– **bé ndù'dì** p.34 : 1) *sénégalí du Congo, commun partout, a un chant mélodieux (Lagonosticta rubricata); 2) sénégali commun comme le précédent, même plus nombreux en terrain herbeux (Lagonosticta rufopicta); 3) astrild tacheté à dos vert, en forêt ou en lisière, rare, Bobito, Bwamanda (Mandingoa nitidula).*

– **ndá ndù'dì** p.34 : *astrild à gros bec bleu, assez rare, vit caché dans les buissons (Spermophaga haematina).*

ngákèlè p.10 : *canard nain, commun sur eau ouverte en savane, ne se voit jamais en grand nombre, y niche (Nettapus auritus).*

ngándá : *voir nyòlà.*

ngè'dèndò p.8 : *petit héron à tête noire, assez commun (Butorides striatus).*

a) Mε a be nɛ, gélé a do nyanga a ma á dùdù, ne kɔa nu a ma 'bɔ á dùdù, ne nde ma í filà. Sala tē a ma a tū. A ne b̄lū ne, ne a makā yègé yègé yègé ni, sɛ ne a b̄lū de.

b) Wa kpa a 'do li, ne a nyongo wena a okɔɔ. Wa de tɔa 'da wa ngo ngàlá te.

c) Wa ia li a ni, tua fala kpa nyóngómé 'da a mε a nú ndò tabi 'do li.

ngélá, sòléá p.22 : 1) *bergeronnette africaine blanche et noire, commune partout, surtout près des habitations (Motacilla aguimp vidua); 2) bergeronnette grise d'Europe en migration; se voit parfois en hiver (Motacilla alba).*

(Notez la différence d'appellation entre Est et Ouest).

- a) *Monz* : Mε a nε ke tē a ma ó na te kúlá nwa ni, ne nde do a ma bi a dó. A a nu fele kpeleke, là ngba wí wa do kpeleke ngboo bina. Wa yengge fai bɔa bɔa, naa wèlé ke do wili wèlé ke. Ongbaka si 'biti gēa wese wa sa li wi wili wele ke a kèlè.
- b) Wa kpa a wena te 'da le, ne fala dungu 'da wa wena a ngbala gele 'bete, te fuléle, tí mɔnggɔɔ tɔ̀à, tabi ko wókóló nzanggo. Wa yengge wena do bulu nù we gɔmɔ o'bulú nyóngó mɔ tabi osekeke sa'de ma zɔa wa ni.
- c) A de tɔa 'da a do ó'bulú wòkòsò tabi oéa tulu, a de ma wena te ti géle tɔa mó wele

Christine (C. Nad) : Wa sa li naa wele ke a sòlèà, ne wa sa li wi wili wele ke kèlè. (Ne nde ma la ngbe do ngbaka Karawa. Wa sa li a na sòlèà ké nzá ngà, ne kèlè si tē ε do wa, voir p.44).

– **filá ngélà** (ngélá tükíà) p.22 : *bergeronnette jaune, migrateur d'Europe, vient en grand nombre en savane et endroits ouverts (Motacilla flava).*

ngó'bè p.10 : voir kònggò.

ngòlò p.32 : *nom générique des tisserins du genre Textor dont sept espèces en Ubangi :*

- 1) *tisserin gendarme jaune, commun partout près des habitations (Textor cucullatus);*
- 2) *petit tisserin, assez rare, n'a été récolté qu'une fois (Textor luteolus);*
- 3) *tisserin à tête noire, assez rare, plus commun par endroits (Textor melanoploceus);*
- 4) *tisserin gendarme noir, très commun, n'est pas tellement lié aux lieux habités (Textor nigerrimus);*
- 5) *petit tisserin moine, rare, trouvé près du fleuve (Textor pelzelni);*
- 6) *tisserin de Weyns, rare, trouvé près du fleuve, Bumba (Textor weynsi);*
- 7) *tisserin noir à manteau jaune, rare, Bobito, Bokala (Phormoplectes tricolor interscapularis).*

- a) *Zagb* : Mε a nε ke li 'do a ma fila beze beze ni, ne nde tí ngu'du a filà (jaune), ne te géle a ma tū. Mbee ne wa ɔ tū, ne mbee ne wa ɔ filà yò̀ò, wano ngo gili wa bɔa ni wa de tɔ̀à 'da wa fala ne kpo. Wano ge ke te wa ɔ tū ni gbalí wa kɔ̀ ne mɔ ni ma ɔ fila zézéwéléé ni; le sa li wa na gba tú ngòlò.
- b) Wa kpa a wena te 'da le tabi te zamɔ ke owele wa ó di ni ɔa ni. Ne a nyongɔ wena a o'bulú nyongɔmɔ. Wa de tɔa zu te, ɔ ne gilà, 'bete, nzànggó, mangge, túlú lé, ne wa dele ngo ne wena. Wa é mɔ nzanggo tabi 'bete, ne wa k'óbó do ngbè, ne wa bílí nu ne bílí, ne wa á owòkòsò kɔ̀ ne, se ne wa ko de ngo ne de.
- c) A de nú we wena ɔ ne bùyó ni. Tɔa 'da wa ma 'bó we duzu màámbíá.

Camille : Mε a nε, mbee ne wa de tɔa te zu 'bete, tabi ngo te ke ma dùlù wena ni do gbogbo le. Ngolo wa ge wa de tɔa te zu te ni, te ombe ne ɔ fila.

Mbèé ngolo ke wa de tɔa gbogbo le 'do zu 'betenɔ ni, mbèé ne wa sa li wa na, ngòlò 'bògbambe. A ni ǎ tū wena, ne nde mɔ zɔ gbalí a, gbalí ma zī kélé kélé, gbalí a dúngú fio ni gɔ, ne nde gbalí a ma la ngba te ogele wano ni.

Marc : Ne ongolonɔ vè wena wa nyongɔ mɔ ge ?

Cam : Ongolonɔ vè wena wa nyongɔ o'bulu okòni. Mbee ne wa nyongɔ wena be ofū olo kolano, do obe olakano, ke kuli wa ɔ be búútú, ne wa mɔ ngo gɔmɔ ma go'do go'do ne wa nyongɔ, ne wa dungu ne de'de.

ngólò 'bó tú p.8 : *oiseau-serpent, grand comme un canard, à long cou et bec aigu, assez commun sur grandes rivières et lacs (Anhinga rufa).*

ngòlò 'dò li p.32 : *tisserin orangé, n'est pas rare près de l'eau (Textor aurantis).*

- a) Ngolo 'dò li, ngólóngàlá, ngólóngàlá zǎ bili wa a ngolo ke tē a vē a filà ngò ni ne nde nyanga ma bi a fěà, ne nde ngboo go.
- b) Ne nde ngòlò 'dò li, wa ɔ 'dò li do zā bili. Wa yengge wena do zā bìli, ne wa yengge wena zu wa né bɔa, tabi tale tabi nala, ngo gili wa hā ni. Ne wa yénggè na wa dó wena ni go. A de tɔa 'da a do obé fɛle, ne a fana tɔa 'da a fana. A de nù tɔa 'da a dúlú wena dé nu. A nyóngó wena a kòni do osékéké sa'deno, a nyongɔ 'bɔ nzo nyóngó.
- c) A si do tē ε do ngolo tua we hia mɔ nu a do tele tē a fala a yengge za bìli kɔ fala ke wese h́ gbogbo zu (midi) ne a lá de 'dò li 'di.

ngòlò ngàlá p.33 : *tisserin à col noir, commun, en régions forestières (Hyphantargus nigricollis).*

- a) *Cath* : Tɛ wa ɔ fila ngò, ne ti gele wa ɔ tũ. Wa gā la owano wa de tɔa 'da wa 'da le nga, ne wa gǎ 'bò la ngolo li ge do'do. Wa kó délé wena.
- b) Wa ɔ wena tɛ zamɔnɔ ke ma do 'bɔa tenɔ, ɔ ne zā gole do zā bilinɔ ke te boe ni. Ne wa de tɔano 'da wa de kpo zu tenɔ ke ogele wa ge wa de do tɔano 'da wa ni. Ne wa nyongɔ kɔni wena. Titole belee, ne wa la safɔ i te fa kɔni. Kɔni 'da mɔ mɔ mi ma do'do, kɔ ma né gǎ vē na ma fenge nde, ne wa 'banda gɔmɔ li ma.

Hilaire : Ngolo ke le t̄ we 'da wa ε, me a onɔe wa yengge ngo gíli. Ne nde 'da fala ke wa ne de tɔa 'da wa ni, ne wa de tɔa di ni wa délé wena. Wa gɔnɔ onwá 'bètè, tabi nwa nzanggo, ne wa de ne tɔa 'da wa.

Ngolonɔ me a osa'de zala wa ma la wena. Wa ho tɛ li fɔ ḿ mɔ tabi mɔ mí bɔɔ kɔni ia, ne nde wa 'bili ne kɔni sũ. Kpo kpo ongolonɔ ni, kɔni ma ne ni gbaa, kɔ ma ne we fenge ne ni, wa ge wi dati we ne, we e 'bɔ fenge kɔni ni. Ongolonɔ wa ne 'bɔ, ne wa de tɔa 'da wa de zā kɔni 'da mɔ ni, se ne wa mɔ ngo 'danga ne ma de.

ngòlò ngàlá zǎ bìli p.33 : *tisserin à lunettes, en savane boisée ou forêt claire, commun (Hyphantargus ocularius).*

- a) Mɛ a mbe ngo gili ngòlò ngàlá, ne nde wa la ngba wa we mbá lá li wa.

ngótó p.14 : *tourterelle à taches bleues, très commune en terrain ouvert, dans les champs, près des villages (Turtur afer).*

- a) *Zagb* : Mɛ a nɔe, a ɔ ne gbakulí ni, tē a ma ngò ni, ne nde ma gézé do tú ne mbá do fěà ne. A a nu fɛle gbàkùl̄f̄, a hɔa de 'do gbàkùl̄f̄ hɔa, a yú yu ɔ ne gbàkùl̄f̄ ni.
- b) A yengge wena do nù, ne a kɔa wena a ti fɔ kà'dànggà, olo dākàbili nɔ, do lí wala olo nyanga wínɔ ke ma ba de 'dò li tabi safɔ. A zī nù, ne a ma ngo ba do li wala, ne zu a de 'díkó 'díkó 'díkó, tɛ gɔmɔ be 'búlú nyongomɔnɔ. A nyóngó wena a nzo do kɔni tabi ogele 'búlú nyongomɔ, do osekeke be sa'deno.
- c) A de tɔa 'da a de li sala ote, a de ma do owɔkɔɔ.
- d) Ngoto me a nɔe kpo ke kóa nú a ma mbɔkɔ wena, fala mɔ dá mɔ, kó ma lua kóa nú a ia, ne ma de dani do ti. A hé mɔ "úúúú, úúúú", fo nga tɛ hía mɔ ḿ a bina.

ngótó li p.14 : *tourterelle à tête blanche, en forêt et galeries forestières, commune (Tympanistria tympanistria).*

- a) *Camille* : Mɛ a nɔe, ǎ gǎ wena go. A nɛa we ɔ ne be piz̄ ni. Ne nde nu a ma ɔ dó, kɔa nu a ɔ tũ, ne nyanga a ɔ filà, ne nde a, tē a vē ɔ fila, ne zu a ɔ fěà.
- b) A yengge fai do nu ngbaka li, a mɔ ngo búlú ne, ne a ba do 'da fua li. A kpa te ya ma fende de ngo li, ne a dúngu nù de ngo ne. Gulu ne a wa sa li a na ngótó li ge a ni.
- c) A de tɔa 'da a wena tɛ li kpóló te. A kálá ogbá te do onwá, ne a de do ma.

d) Mε a ngoto kpo ke lí a s̄ wena. 'Da fala ke m̄ kpá a, m̄ m̄ ngo yengge tabi we z̄i gálí, tabi yengge yali da nzabele, tabi m̄ a wi da lasi nde, k̄ m̄ h̄ se, n'á z̄ se m̄, n'á b̄l̄ do ti. K'á ne b̄l̄ ne ni, ne a z̄ se te ma finda ngo lí ni, ne a dungu de ngo ne. Tabi a b̄l̄, n'á dungu do nu ngbaka lí do z̄ onyakā. K̄ m̄ ne la do'do, se ne a te, n'á kpolo t̄ a de'de.

ngótó z̄ ḡz̄à p.15 : *tourterelle à tête bleue, brun-rouge, couleur de feuilles mortes, assez commune en forêt (Calopelia puella).*

a) *Camille* : A ní t̄ a fèlè kpangbangba ḡ, ma fila we de te ne. Ne ḡ a wia k̄ do ngoto lí iko, ne nu a kpasaa ɔ ne wele ke 'do lí iko.

b) M̄ kpa a wena z̄ okólán̄. 'Da fala ke m̄ ne we ze kusukola tabi we fa onda'ban̄ ni, se ne m̄ kpa a te 'b̄ do z̄ kólán̄. Mbè m̄ ne we h̄ ne, k̄ m̄ ne gbanga ne, ya a sala olo kusukola ni, k̄ a nyonḡ be osa'den̄ z̄ ne ni do'do.

c) Ne nde a nyonḡ wena a ofua odole tabi olò.

ngòvwó (*ou* : ngòvwó, ngòvw̄) p.28 : *gobe-mouches châtain à queue courte et poitrine blanche rayée de noir; châtain est la couleur de la famille; commun en forêt (Diaphorophya castanea).*

a) *Zagb* : Mε a be n̄e, a ɔ ne gbākūlī ni. T̄ a v̄ a t̄, ne nde te gélé a ma a f̄à, ne gbalí a ma fele gízí gízí ni, ne nyanga a ma 'b̄ a t̄.

b) Mε a wèlè ke a yengge ta 'b̄ fai do z̄ gaza do n̄, ne ma ngo yengge te fa nda'ban̄ ia, ne ne kpa a te b̄l̄ do n̄ ḡ. A nyonḡ wala vwùndù, do s̄e s̄e sa'de. Fala z̄ t̄a 'da a ma nganda wena.

c) Hía m̄ n̄ a ma wa ia do li a ni, a hé m̄: "ngòvwó ngòvwó". Li a ma s̄ wena, fala a ne he m̄ ne a úsú t̄ a nganda wena te z̄ nwan̄.

Mbe ngòvwó 'b̄ a be n̄e, a ḡ be ḡ. A nyonḡ wala te, d̄k̄, tes̄ do tálád̄k̄. Sala te ḡe a ɔ f̄a, ne zu a do li 'do a ɔ t̄. A he m̄ "ngòvwó!"

ngókílò p.30 : *loriot à tête noire, assez commun, en régions forestières (Oriolus brachyrhynchus). Autres loriots de l'Ubangi :*

1) *loriot à ailes noires, moins commun (Oriolus nigripennis);*

2) *loriot jaune d'Afrique, n'a été rencontré qu'une fois (Bobito), mais est probablement plus fréquent (Oriolus auratus);*

3) *loriot jeune européen, pourrait se rencontrer en migration (Oriolus oriolus).*

ngòvw̄ p.28 : *voir ngòvwó.*

ngbákátà p.11 : *nom générique des faucons; espèces :*

1) *faucon crécerelle, forme africaine, assez commun (Cerchneis tinnunculus rufescens);*

2) *faucon crécerelle d'Europe; deux observations : Bobito, Bokilio (Cerchneis tinnunculus tinnunculus);*

3) *tú ngbákátà : faucon ardoisé, commun (Dissodectes ardisiaceus);*

4) *faucon africain, remplace le hobereau, chasse même les martinets, assez commun (Falco cuvieri);*

5) *faucon pèlerin, migrateur de l'Europe, rare (Falco peregrinus);*

6) *faucon hobereau, observé à Bokilio (Falco subbuteo).*

a) *Cath* : A a n̄e, a nu fele 'da lo'bangga. Kili t̄ a ḡ be ḡ, ne sala li 'do a a t̄, ne ti ngu'du a ma ɔ f̄. Ne ēl̄ nyanga a ma sasala tal̄, ne ma d̄l̄ wena, ma ɔ nzèngènènggè. Ne k̄a nu a ma d̄l̄ wena, ma bi bili, ne ma 'b̄ a t̄.

b) Wa kpa a wena te 'do le, a yengge wena do 'do t̄an̄ fala ke ma do k̄l̄ wena ni.

- c) A a nɔɛ kpo a do sòkpá wena. A nyɔngɔ wena a obe kòlá, obe kɔkɔɔ, do mbe obe sa'denɔ ɔ ne gbàkàmbú do kàá. A dungu do li sálá te ngó, ne a soko kolanɔ do dia ne, kɔ a ĩ na, ɛ ba se a ni, ne a bŭlŭ ngo te i fala kpo nga, ne a kɔ a do ɛlɛ nyanga a do ti, ne a la do a we nyɔngɔ a. A a nɔɛ, li a sò wena, wa gbé a dɔ dɔ go.

ngbèlètígòlè (kènggèlègòlè) p.25 : *rousserole turdoïde; oiseau migrateur de l'Europe, en hiver assez commun en terrain ouvert, loin de l'eau (Acrocephalus arundinaceus).*

- a) *Cath* : A a nɔɛ, a ɔ ne dúúdú ni, tele tē a ɔ ne pizō. Ne nde a la ngba a do wa, we ke tē a ma ɔ tŭ mbii, ne zu a do ti ngu'du a ma ɔ be fê kpyéé.
- b) A ɔ wena do sala gole, ne a yengge wena do ti wɔkɔsɔ tabi ti goleno do nù. Gulu ne hā wa sa li a na "ngbèlètígòlè". A bŭlŭ, ne a la do nù ge iko. A sala gulu gole, ne a nyɔngɔ olono do obe sékéké sa'denɔ zā nù i ni.
- c) Wa ndo bili a ndɔa. Wa ndo nù nga, ne wa a fila tandala kɔ ne.

nyàngópúpúsálá p.24 : *grive akalat brune, commune, en lisière de la forêt, chant bégayé mais mélodieux (Malacocincla fulvescens).*

nyòlá, ngándá p.33 : *travailleur à tête rouge, petit tisserin brun, à tête rouge en temps d'accouplement, vit en grands groupes en savane herbeuse (Quelea erythroptus).*

- a) *Zagb* : Mɛ a be nɔɛ ke tē a ma bézé bézé ni, kóá nú a ma bi a fèà ne nyanga a 'bɔ bi a fèà.
- b) Wa kpa wa wena zā gole do zā áyà, ne a nyɔngɔ wena mɛ a fò do dó gòlé do wálá áyà. A de tɔa 'da a do nwa gole de ngo gole ngó, tabi a de ma do nwa gole de búlú nù 'diko. Wa sa 'bɔ li a na "liwálááyà".
- c) Mɛ a nɔɛ ke wa yengge zu wa délé wena, mbe fala kpo ne a yengge wena do ondelé fala ne kpo 'diko. Nyòlá a gifi tē a kpi do kpi wena. Mbe 'da fala kpo ne a ó tŭ, ne mbe 'da fala kpo ne a kpolo 'bɔ ma ni do ni.
- d) Gulu li a ma ke : "Mbe fala kpo ne gale a dea osa'denɔ vɛ, ne a henze li wa ke wa wia we sa ne ni do lá, ne a tombo wa hā wele na nde wele a zó li wa kɔ lá ni, se ne a sa do li wele ki ni de. Osa'denɔ vɛ wa zila, ne wa ba lá lí wa ni de kó wa, ne wa lá ne hā wele. Fala sa'de wele kí a hó, ne a ba lá lí a ni hā wele, ne wele a yálá, ne a zó li a ni, ne a tŭ hā sa'de wele ki ni na : 'Mɔ zɔ li mɔ ke gale a dea ma de kɔ lá ge ni ma ke'. Ne a sa li wele ki ni, ne a ni a lá. Ma nea ni gbaa, ne ma hó ngo nyòlá, ne a te, ne wele aka a na : 'Lá li mɔ ke Gale a tombo do mɔ na mi sa hā mɔ ge, ma ni dó nde?' Ne nyòlá tŭ na : iFo ma bina.' Ne wele ká mɔ ni gbaa, ne a tŭ na, ná ke fo lá li mɔ bina ni ɛ, yolo do sɔe ge wa sà se li mɔ na: yòlá, gulu ne na; ǎ yòá lá lí a. Ma ke tia do sɔe ge, wa sá li a na: nyòlá ge a ni."

– **bé tŭ nyòlá** p.33 : *'bombassou', petit oiseau noir à bec blanc et pattes rouges, parasite, vit en savane (Vidua funerea).*

- a) *Hilaire* : Wa sa li a ni, we ke a te 'bɔ nyòlá wèlé ke a be sī, ne a ɔ tŭ, ne nde nú a ma ɔ fèa. Wílí wa boe, ne nde dó wi wili wèlé ke ma dulu ne gèlé mɛ ni. Ma ɔ ne ndenge 'da wele ke wa sa li a na dó dofande ni, dó a ɔ kpasaa na mɛ ni. Ne kili tē a ma ɔ kpasaa ne kili te otŭ ndelenɔ ni, se ne mɛ a sala tē a ma si tē ɛ te wano ni.
- b) Wa yengge zu wa bɔa bɔa bɔa. Mbe ne wa te te 'bɔ se ne wa ala de zame, se ne wa nyɔngɔ de'de. Ne nde nyɔngɔmɔ nu wa a wala obe wɔkɔsɔ ke ma de nu ge ni, nyɔngɔnundele.

Marc : Wa ɔ wena i do ?

Hil : Lɛ zó tɔano 'da wa go. Wa yolo de gele fala, ne wa zílí te 'bɔ iko. 'Da fala ke be nyòláne wa ala de nù nde, ne nde wili wèlé ke a te di, n'a mɔ ngo de dó a na "tèé, tèé,

tɛ́ɛ́” de ngo gele wa ni. Se ne nɔɛnɔ wa ne zo ni, ne wa ma te ‘bo, ne wa bũlũ, ne wa zĩlĩ de ngo te, ne a mo ngo ne te ‘bo de ‘do wa ni, ní do ní.

nwá nyòlá

a) Nwá nyòlá a a nɔɛ sabele. A ɔ zā gole, do zā kundu mo. Kɔni bina, nè a nyɔngo wala aya. A ko kuli, n'a si ngo ne. Kɔ fala te wi ulu a, n'a o kuli a, n'a yu.

b) (1^{ière} version) A kifi tɛ́ a kifi. 'Da fala sabele, ne wa a gā, ne sala te wa ho, ne ma geze do fila ne, ne le sa li wa na “í'dàkòlò”. Wa dungu fai zu dó gbàkà do zu dó gòlè, we nyɔngo ma. Ne dā te wa ɔ mbí ɔ ne tɔlɔ nwa ni (vert). Ne ‘da fala li kolo (aug.-sept), ne wa gifí nyòlá. Ki ni te wa ɔ gbèzèkèkè ɔ ne te kula nwá ni.

(2ième version) A kifi tɛ́ a kifi. 'Da fala sabele, do fo fo, ne wili ne wa kifi te wa. Ngbala gele a ɔ tũ, kili tɛ́ a ɔ fila. Sabele e, ne te wa ma we de olo ne sũ de. A he mo na tséké tséké tséké...

Wa 'bɛlɛ kɔni do'do, ne onwanyòlá wa zu'du sala te wa do'do. Wa zu'du sũ, wa lá mbe kpo go. Ne wa ɔ fai, kɔ sala te wa ne ho ne ni, ya ma si tɛ́ ɛ te ke zi ma ɔ fila ni, ma ó 'bo fila go. Ne wa yu sũ de zā áya, ne wa sa li wa na nyòlá (fila me zi te wa ni ma 'bo bina)

Fala mi kɔni, ne wa zu'du sala te wa do'do, ne fila ne ho. Ne wa sa li wa na, nyola.

Ombe wa kifi te wa sũ do tũ ne. Wa sa li wa na yòlombà.

nyòlá dɔpàndé p.33 : *veuve dominicaine, veuve parasite, mâle à longue queue, très nombreuse partout (Vidua macroura).*

nyòlá kèlékàmbà p.33: *voir dombúlinyòlá.*

nyɔngògbàlà, òndà'ba p.20 : *barbu pourpré à bec jaune, rarement vu; son cri répété s'entend partout en forêt (Trachylaemus purpuratus).*

a) Li 'do a ma tũ, ne ti ngu'du a ma ngbèè ni, ne kóa nú a ma fila, ne nyángá a ma 'bo a tũ.

b) Wa kpa a wena te ti kólá tabi te 'do li ne a nyóngó wena a òndà'ba. A yengge kɔ a ho fala ke onda'banɔ wa boe ni, ne a mo ngo sala ti kɔa nwa gbaa, kɔ a ne kpa ndaba kpo ne a ba a, ne a o sanga a wòkó wòkó ne a nyɔngo a. Ma ke wa sa li a na “òndà'ba”.

c) A do tɔa ɔi ngbóó né ni bina, fala ke a ne kó ne, ne a tǔlú ngo dígilí de 'do, ne a ná okɔa nwa de ngo ne, se ne a kó de ngo ne de. Gònò kó kólò ma te, kó li ma hɛ́, ne nde ma 'dángá fala kpo go, ne a 'bɛlɛ ma vɛ do dia ne 'diko.

d) Me a nɔɛ ke á de sòkpá wena, fala a kpa ndà'ba nde, ne a 'bómó nda'ba ni do kóa nú a, ne a zé a do te gbaa kɔ nda'ba ó, ne a nyɔngo a, se ne a lá de dati de. Fala mo yénggé ti kólá, kó mo zélé giti mo ma dǔlǔ “gbá gbá gbá”, ne me a ondà'ba, kó a te o ndà'ba hã ni.

nzèdèngbè p.23 : *bulbul à bec grêle, commun, se déplace bien plus que les autres (Andropadus gracillirostris).*

nzèngbànzà (zèngbànzà, àngbànzà) p.26 : *1) alèthe à queue rousse, commun, en forêt dense; la signification du nom nzengbanza provient du cri quand il chasse près des colonnes de fourmis rouges (Turdides : Alethe castanea):*

2) alèthe à poitrine brune, vit dans le même milieu, mais moins commun, Bwamanda (Turdides : Alethe poliocephala);

3) rouge-gorge de la forêt, vit en forêt dense, assez rare, Bwamanda (Turdides : Stiphornis erythrothorax);

4) rouge-queue à dos roux, petit turdide, commun, répète le même air en chantant (Erythropygia leucophrys).

a) *Ambroise* : Zèngbànzà, me a nɔɛ ǎ gá ngboo go, a ɔ ne kpèléké ni. Tɛ́ a a filà, ne nde dó a geze do tũ ne do fila ne.

- b) A ɔ wena zā bili tabi zā kɔla, tabi nu ngbaka li, tabi wena a ɔ 'bɔ kɔ kula te. Ne a de tɔa 'da a ɔ ne ke kpelekenɔ wa de ma ni. Wa he mɔ fala ke ngbanza wa tɛ ne ni. Fala ke a he mɔ, kɔ mɔ hɔ di ne, ne mɔ kpã ne ngbanza di ni. Wa he mɔ sèrr sèrr sèrr.
- c) A nyɔngɔ 'bulu sa'denɔ, ke ongbanzanɔ wa mɔ ngo te bolo ni ne osa'denɔ wa mɔ ngo kùtú ne ni, ne a 'banda kɔ sa'denɔ ni te nyɔngɔ wa, bi onga'di tabi be ozakaye, ne wa 'banda gɔmɔ wa.
- d) Wa ndɔ bílí a. A ba wena a bili ke na olo sa'denɔ, tabi wa a ndakā a, se ne a lo ma de, tabi wa lo a do lasɛɛ.

òndà'bà p.20 : *voir nyòngògbàlà.*

òndà'bà 'dò lí p.9 : *anastome à lames ou cigogne à bec ouvert, vient régulièrement en Ubangi, n'y niche pas (Anastomus lamelligerus).*

pìngèlèngèlè p.23 : *bulbul tacheté, commun en forêt. ils se déplacent en groupes criards (Ixonotus guttatus).*

- a) *Zagb* : Me a nɛ ke tɛ a vɛ ma wia kɔ do ke 'da kèlè, ma tū mba do fɛa nɛ. Me a nɛ ke wa yengge zu wa délé wena, hīa mɔ nú wa ma ke wa ia do lí a ni.
- b) wa kpa a wena do tí kólà ne a nyóngó wena a osekeke sa'de.
- c) fala kpa tɔa wa nganda wena.

pùpúsàlá (*ou* : pùpúsàlá) p.23 : *oiseau de la grandeur d'un moineau, un peu verdâtre sur le dos et les ailes. Cinq espèces surtout sont communes en forêt et aux abords de la forêt, même près des villages :*

- 1) *bulbul grêle, commun en endroits boisés (Andropadus gracilis);*
- 2) *bulbul à moustaches jaunes, commun en forêt (Andropadus latirostris);*
- 3) *petit bulbul vert, commun; son chant pauvre mais agréable s'entend dans tout le bois (Andropadus virens);*
- 4) *bulbul doré, se trouve probablement en forêt (Calyptocichla serrina);*
- 5) *bulbul à queue blanche, n'est pas rare, mais on l'entend plus qu'on ne le voit (Baeopogon indicator).*

- a) *Zagb* : Me a bé nɛ ke tɛ a ma ɔ vɛ na kóló nwa ni. A kpo nu kpala kpèlèkè. A mɔ ngo he mɔ kɔ mɔ kpokɔlɔ fa a ia ya i ia, we ke a dungu ne a usu tɛ a wena.
- b) Wa kpa a wena ti kɔla, do zā bili ke sabelɛ ma la do wena wá wà 'bɔ ma go ni, tabi ti bili 'bete, ne wa dungu wena zā ndù'bù. Wa nyóngó wena a féle wálá te'bonggo tabi tandala.
- c) Tɔa 'da a ma la ngbe do ke 'da kpèlèkè go, a de ma de sanga nù ge 'diko.
- d) Me a nɛ ke fala a yengge, kó a zó gɔ tabi kókólòkó kò te nde, ne wa ngeme ngba wa te nze a. Wa de nu we wena ɔ ne bùyò ni.

pùpúsàlázákólá, sákólá p.22 : *bulbul curvirostre, à gorge grise, commun en endroits boisés (Andropadus curvirostris).*

sàlò : *grive hurricane ou grive grise à bec jaune, commune (Turdus olivaceus).*

- a) Me a nɛ, a gā ɔ ne gā kàlìyà ni, ne nde tɛ a ɔ fila, ne kɔa nu a ɔ fɛa.
- b) A ɔ wena te safɔ do zā bilinɔ, ne wa hɔ de nu ngbaka fɔnɔ ke wa wa ni. A nyɔngɔ tandala, kɔni, lɔsɔ do owala te.
- c) Wa ndɔ bili a de nu ngbaka fɔ, de nù ge. Ne wa a kɔni tabi fila tandala de li nɛ. Ne nde li wa sò wena.

sápélémá, sábólómá : *voir kàkádàngàkàlà.*

sàsàlàsìà, èkòé, sùtùkòé p.29 : 1) drongo à dos velouté, assez commun, en forêt (*Dicrurus adsimilis*); 2) drongo de forêt luisant, rare, observé à Bwamanda (*Dicrurus atripennis*); 3) drongo de Sharpe, rare, a été trouvé au nord sur les rives de l'Ubangi (*Dicrurus ludwigi sharpei*).

a) *Christine* : Sasalasià ge me a nɔɛ, a gā 'bana sanga iko, kpeleke gā la a be sī. A a tū, ǎ tū wena, nɛ nde tē a ma gèzè go. Nyanga a tū kóló kóló go, nyanga a ma ɔ te 'bɔ né nyanga nòé ni íkó. Nɛ ke 'da kɔa nu a ni, wa na, ma 'bɔ a tū. Nɛ nde we ke wá gbè te 'bɔ a de te nù nga do ke mi zó a go. Kasi me nɔɛ ke a búlú do ngo, nɛ a zǐ nù ni iko.

Zagb : A a bé nɔɛ, gá à ó na gá ngoto ni, nɛ nde a a dùlù, nɛ sálá te a vè a tū, nɛ nde dò a ma ó na dò kòyò ke wa sá li a na kpákàlà ni.

b) *Christine* : A yengge falano vè ke onɔɛnɔ wa nɛ ni, nɛ a de tɔa 'da a wena ngo ngàlá te ngo. Nɛ nde a de tɔa 'da a fai do sálá te ongba a nɔɛnɔ

Me a nɔɛ kpo li a sǐ wena. Fala ke te ma ɔ á dùdù, kɔ ma ɔ ngo tɔa ni, n'a de tɔa 'da a do zu nɛ ngo m̀. Nɛ nde a ó nù ngbo ngbo go, nɛ a yengge 'bɔ do nù ngbo ngbo go. Li a sǐ wena. Nyóngómɔ nú a a osɛkeke obé sa'de do owálá te.

c) A zu'du sala te ogbàgbàlàdànggá dò sa'de ke wa kálá kɔla ni, zàkàngà. Fala ke ǎ zó a sɔɛ ge ia, n'ǎ kpè se dɔkɔlɔ a ni, n'a mɔ ngo zu'du sala li 'do a, ya á à he mɔ ni, ya wá wà yu do â ni, fàì, n'a nyɛɛ de gele fala. Kɔ a dé tɔa 'da a ngo tɔa 'da mɔ ia, nɛ nde nɔɛ ke a búlú do ngo ni, a kálá kòlá m̀ mɔ ngboo go. ɔ nɛ gbagbaladangga do kònggò do zàkàngà ni, a kálá sɛ kɔla m̀ mɔ ngboo go. Tua do ke a zɔ sɛ wa te te i mɔ iko, nɛ a mbese kɔlano do nù nga do hia me 'da a do ti. Nɛ kɔlano wa nɛ usu nɛ do'do, n'a kpe de 'dɔkɔlɔ wa ni, n'a mɔ ngo ndaka a ndaka iko, te zu'du sala li 'do a, nɛ nòé mɔ ngo yu te 'bɔ, gɛnɛ kɔ gá nɔɛ ni, n'a mɔ ngo yu a gbaa, nɛ 'do a nyɛɛ do a iko. Nɛ nde me a sa'de a ɔ ngo tɔa 'da mɔ ia, nde onɔɛnɔ ni wa túngísá kɔla 'da mɔ ngboo go.

Marc : Wa sa 'bɔ li a na èkòé nde ?

Christ. : Me a hia mɔ nu a "sùtù kòé, è kòé, sùtù kòé, è kòé", me a wila we nu wa.

d) *Zagb* : Wa ia li a ni tua fala ke a kpa ngba do gelé nɔɛ nde, nɛ a ndaka a te he do mɔ na : "sùtùkwé èkwé, sùtùkwé èkwé" gbaa na nde a zu'du salá te nɔɛ ni, sɛ nɛ a lá a de mɔ de, otala gelé nɔɛnɔ vè wa yú a yù. Fala mɔ gbe a, kɔ mɔ nyóngó a, nɛ nde a ó nìkìtìkì ni, nde a 'bɔ á fǎ.

sàwà p.23 : 1) bulbul à gorge blanche (ailleurs à gorge jaune), taille de grive, commun (*Chlorocichla flavicollis soror*);

2) bulbul modeste, à gorge blanche et cercle autour de l'oeil, commun (*Chlorocichla simplex*);

3) bulbul à queue tachetée, taille de grande grive, vit dans les palmiers de raphia (*Thescelocichla leucopleurus*).

a) Me a nɔɛ ɔ nɛ kpakulu ni.

b) A gbini gbā te, nɛ a de do tɔa te sala tenɔ. A kala wala tenɔ, nɛ a búlú, nɛ a kũ nɛ de kɔ tɔa 'da a.

sègbàlù'dù (voir lògòlè) p.25: fauvette mystique aquatique rougeâtre, très commune, vit cachée loin de l'eau dans les herbes à éléphants (*Calamocicla rufescens*).

a) *Zagb* : Me a be nɔɛ ke wa ó na ondèlè ni, nɛ nde sálá te a ma ó na te kóló nwa ni.

b) Wa kpa wa wena do ti gole de nù gɛ, tabi do 'da li wala. Nɛ a nyóngó wena a obúlú nyóngómɔ ke ma álá kó owino ni.

c) Wa de tɔa 'da wa de zā obí wɔkòsò de nù gɛ 'diko.

d) Me a nɔɛ ke li wa sǐ wena, fala ke wa zɔ wele kpo ia, nɛ wa búlú vè 'diko.

sègbàndàlì p.25 : *fauvette roitelet à moustaches, très commune, remplace le roitelet troglodyte (Prinia subflava immutabilis).*

- a) Me a nɔɛ, a ɔ kpasaa ne tètèá, ne nde a be sī wena. A ɔ ne be 'bēlē nzo kola ni, tètèá gā bi nēà ngo à.
- b) A ɔ wena te li zō. A de tɔa 'da a né : a ho ti bi gisa nwáno nde, ne a ba nu nwáno ni, ne a 'bonzolo ma de te ngbe, ne a fulu do mo ɔ ne nyakato ni de te ngbe, ne a á mo yā ko ne, ne ko ne ɔ a mboko bumbusu'duu, se ne a ko de ngo ne de.
- c) (zó toe 'da folo do sègbàndàlì).

sòégè'dè, tòégè'dè (ou : sòékà'dànggà) p.16 : *rollier africain, commun (Eurystomus afer rufobuccalis).*

- a) Me a nɔɛ, a gā ngboo go, a gā do nu ngu'du a iko. Gá a wia kó do ngótò, ne nde tē a ma ngoo ni, ne ti gele a ma fēà. Gbali a a ma gā wena, kó a nú a ma fēà, ne nyanga a ma tū.
- b) Wa kpa a wena zamɔ tabi sáfò, ne a nyóngó wena a otáládòkò. Wa yengge fai boɔ boɔ, ne wa ɔ ngo gole. A ó ko te.
- c) Híamɔ nú a ma ke wa ia do li a ni. A hé mo: sòékà'dànggà sòékà'dànggà sòékà'dànggà.
- d) Ngó gili wa dele wena.

sòlèà (voir ngélà) (gòmònzà) p.22 : (O) *moineau*, (E) *bergeronnette (Passer griseus).*

- a) *Camille* : Ngo gílí solēa boɔ : Wele ke nza nga do wele ke li zō.
Wele ke nza nga. Ongbaka Karawa wa sa 'bo li a na ngèlà : *voir ngélà*.
Ne wele ke boɔ : Sala tē a ma do ngo gili ne boɔ : í mbee ne ɔ tū, ne í mbee ne ɔ fēa.
Wa yengge fai zu wa dele wena.
- b) Wa ni wa ɔ li zō, ne wa yengge wena olo bele we. 'Da fala ke we bele ni, n'a mo ngo yengge olo ne. Wa nyongɔ wena a obe ozī, do obe osa'deno wa bele olo bele we ni, n'a mo ngo nyongɔ wa. Ne nde wele ke li zōe ge ke mi ī ti a ni me a wele ki ni.

Marc : Ne a de tɔa i do ?

Cam : Ne nde mi zò fàlà dea tɔa 'da wa ni go. Fala zo tɔa wa de ni ma ngàndà wena. Wa ge mi zoa dea tɔa 'da wa me a wa ge de nza nga ke wa de ma zu tɔa ni.

sòlèà, gbànzìóló p.32 : *moineau domestique de l'Afrique, commun partout (Passer griseus).*

- a) A bé nɔɛ ne nde tē a vē má ngòo ni. Me a nɔɛ ke a yengge wena do osòlèà.
- b) Wa kpa a wena te 'da le ne a nyóngó wena a o'búlú nyóngómɔ do osedúli, tabi nga'di tabi a tàlá dòkò.
- c) A de te tɔa 'da a wena te ti gélé tɔa mó wele tabi te ko nzòlo'beté.

sòsò (ou : sòsòè) p.32 : *nom générique des nectarins de différentes espèces; les petits s'appellent sòsò, les grands à long bec s'appellent sòsò fólò :*

- 1) *souimanga à ventre gris, vert brillant au dessus et à poitrine rouge, très commun (Cynnyris chloropygius);*
- 2) *souimanga éclatant, assez rare, reconnaissable à son cri de 5 syllabes (Cynnyris coccinigaster);*
- 3) *souimanga cuivré, noir à lustre rouge cuivré, commun en savane (Cynnyris cupreus);*
- 4) *souimanga de Mme Verreaux, commun au centre de l'Ubangi (Cynnyris johannae);*
- 5) *souimanga minule, vit en forêt, échappe facilement à la vue, se trouve probablement en Ubangi (Cynnyris minullus).*

- a) *Zagb* : Me a nɔɛ a gā go, tē a ɔ tū, ne tē a ndele wena. Tē a ma de wena, ma ó na te tóló nwa ni, ne mbē ne ma ó a fila yèè (jaune); kóá nù a ma tū, ne nde ma dùlù wena, ne ma bí bìli, ma 'bēlē wena. Nyanga a ma 'bo a tū.

- b) Wa kpa a te zāmeno v̄e, ne a nó ɛ́fɛ́ mɔ́ ɔ́ ne li kɔ́ dó kángà, do li kɔ́ dó gbangboa.
- c) A de tɔa 'da do tóló nwa, a fúlú ma de te ngbe, ne a ndó na ogele wɔkɔsɔ kɔ́ ne; se ne a fá dó gila, ne a ná 'bɔ́ kɔ́ ne, ne ma ɔ́ a mbòkò, se ne a ɔ́ kɔ́ ne de. A de tɔa 'da a ia, ne nú ne ma bí bílì. Ma ke wa t̄ɔ do gba we na : "Sósóé dèà t̄à nú kpóló kólà wè zèlè sékpélé wè." Wuko gula a dungu te ge zala a te zele sí'bili lengge ke gula a a t̄ɔ ni.
- d) A nɔe ke a kò ndi gɔ, tua fala ke na nde a nyóngó 'dá nyóngó mɔ́ ni ma nganda wena. Falano mɔ́ zó a nde, ne mɔ́ de yangga de t̄e a 'diko, tua we ke t̄e a ma ndélé wena. Fala kpa a ne nde a dungu de búlú ge ni, ma nganda wena.

sósófólò p.31-32 : 1) *souimanga brun à gorge bleue, assez commun (Cyanomitra cyanolaenum); 2) souimanga éblouissant, assez commun, localement; c'est le plus grand des nectarins (Cynnyris superbus); 3) souimanga à longue queue et ventre noir, vit le long du fleuve (Nectarinia congensis).*

- a) Me a sósó, ne nde a gá nea ngo gélé sósónɔ. T̄e a ma geze do tú ne de tóló nwa, tabi do fila ne. A ɔ́ kàyùù (brun clair) ɔ́ ne dólèà ni. Wa ia li a ní we ke a gá be nea ngo ongba a sí iko.
- b) Wa kpa 'bɔ́ a falano v̄e, ne nde nyóngómɔ́ nú a ma là ngbe do ke 'da gele sósónɔ gɔ. Ne tɔa 'da a ma là 'bɔ́ ngbe gɔ. A de tɔa 'da a de sanga gbala ngo de mba wala we zele osekpèle we. Híá mɔ́ nú a la si do t̄e ɛ do ke 'da ongba a sósónɔ.

sùtùkòé : voir sàsàlàsìà.

tàngàfiòná p.15 : 1) *coucou huppé de Cafreterie, se montre par périodes, se reproduit ailleurs, commun (Clamator levaillanti); 2) coucou huppé de savane, gorge non striée (Clamator jacobinus).*

tègbáláfò (ou : kòkò) p.23 : *nicator à gorge blanche, commun, reconnaissable à son cri; son chant est plus rare (Nicator chloris).*

- a) *Zagb* : Me a nɔe ke nyángá a ma bi dé ngo nzánggée ni, ne li 'do a ma ɔ́ na tóló nwa ni, ne nde ma bézè bézè ni. Gulu ke wa sa li a na tègbáláfò ge a ni.
- b) Wa kpa a wena kɔ́ bili ne a nyóngó wena a o'búlú nyóngómɔ́ do owala te'bonggo. A de tɔa 'da ɔ́ ná ke 'da kpèlékè ni.
- c) Me a nɔe kpo ke a de nɔ wena. T̄e a hàsà wena, a zó wele ia, ne do ti, ne a yú do sala goleno. A hé mɔ́ ná : "kpô kpô kpô", tabi : "Yengge do kòkò gbé koko, zú'dú sálá te kòkò nyóngó kòkò gbálé kòkò", ma ke owele wa ia li a na : kòkò ni.

tètèà (ou : tètê) p.25 : *camaroptère à dos gris, ailes vert olivâtre, très commun partout (Camaroptera brevicaudata).*

- a) *Zagb* : Mè à bé nòé à ɔ́ ná sósó ni, ne nde li 'do a ma yòò ní, ne tí ngu'du a ma f̄éà. Ne nde nyanga a gá bi gɔ. Fò hí t̄é à bíná, mó ló à do tàpélé ià, mbè gɔ nè gbálá tà bá à gbáá nè má fí à gélé fàlà.
- b) Wa kpa a wena te zā bili, ne à ɔ́ wénà z̄á gòlè. A nyóngó wena a otálá d̀̀k̀̀ do owálá te do o'búlú nyóngómɔ́. A do t̄à mó à ngboo bíná, wèsé má ngo ḡè má, nè à má ngo fà fálá ma wia ná à ɔ́ nè ni. A ɔ́ wena te sanga onwá àwólógbálè, d̀̀ò do nù 'diko, ne fala sa, ne a la de dati.
- c) Hia mɔ́ nú a ma ke wa ia do lí a ni, a hé mɔ́ : "tètéé tètéé tètéé ". (Mɔ́ zó to 'da bíláfù).

tètèà, wīlīwī p.20-25 : *coliou à yeux blancs, commun dans toute la région (Colius striatus leucophthalmus).*

- a) *Zagb* : Me a nɔe ke á gá nèà ngó kpèlékè sí íkó né ndè t̄é à v̄e má ɔ́ ngòò ní. Kóá nú à má ɔ́ 'bò ngòò ná t̄é à ni, dò nyángá à v̄e. Dò gó'dó wà má á dù. Sálá t̄é wà má ɔ́ né t̄é

kúlá nwá gòlè ni. Ne sálá zú à má bòà ó ná zámá zú à ni, ma ó na sálá zu màndámùà ni. Wa yengge zu wa délé wena.

b) Wà kpá à wéná 'dà lé tàbì zà bìlì, nè à nyóngó wéná à fílá pàpálè do féfé wala te 'bonggo do otálá dòkò. Tɔa 'da a ma wia ko do ke 'da kpèlékè, à dé mà dé ngó mò nzànggó. Wà dé mò té wà ó né òkúlúdu ni, wé ke wa délé wéná, kɔ wà kɔ wé bùlú nè nde, nè wà lá kpó kpó.

c) Mɛ a nɔɛ kpo ke zala a ma la wena, fala mo dá mo hā a, ne nde a kɔ we yǔ ne go. Hía mo nú a ma ke wa ia do li a ni, a hé mo : "wíwí wíwí wíwí".

tiki p.19 : 1) engoulevant porte-étendard, migrateur, passe deux fois en grand nombre; niche au sud du Congo-Kin (*Cosmetornis vexillarius*); 2) engoulevant à balanciers, en savane, rare, observé à Boyagati (*Macrodipteryx longipennis*).

a) Mɛ a nɔɛ, a gā be go, ne 'baka a ɔ wànggò ni. A wia kɔ do léfà do búlú 'da a. Sala tɛ a ɔ bèzè bèzè, ne ma geze fɛa ne do tū ne. Mbe du sala tɛ 'baka a, ko a bŭlŭ, ne ma de ɔ ne wa kpua tulu tɛ 'baka a kpua ni.

b) Wa zó a dɔ dɔ go, ko fala ke beno wa zo a ni, ne wa na, wa mɔlɔ do kene a, ko a tɛ kulu tɔa.

tòégè'dè : voir sòégè'dè.

tòâná (ou : tɔhààná, tɔhààgò) p.9 : *ibis huppé, petit ibis noir à pattes rouges, commun, vole seulement au crépuscule en criant (Lampribus rara)*.

a) Zagb : Mɛ a gā nɔɛ ke a gā wena, né nde tɛ à má ó ná té kòàlì ni, gélé à má dùlù wéná, dò à má ó fítóó ní, kóá nú à là ngbè dò ké 'dà kòàlì gó, nyángá à má ó 'bò ní. Sálá tɛ a ma tū mbii ni, kɔa nú a ma tŭ, ne nyanga a 'bo a tŭ, ne nde ma dùlù wena (ma ngàlà wena). Tí gélé a ma dòkpòò ni, ma álá lè'bé lè'bé ni, ne nde dò a ma dùlù la li go.

b) Wa kpa a wena fai 'do lì, ne a nyóngó wena a okoyó do otáládòkò. A ó fai ngo kóló te. Fálá í fálá kúlá 'dà à má ngàndà wéná.

c) A yengge do okòàlì fala ne kpo, ne nde li a ma sò wena, a dungu fai ngo ngàlà te dúlú wena, a hé mo : "hádá hádá, tɔhààgo tɔhààgò", ma ke wa ia do li a ni.

tòégè'dè : voir sòégè'dà, sòékà'dànggà.

tùtùfandé : voir dópandé.

wàinàbò p.13 : *parra africain avec de longs doigts de pied; il trotte sur les feuilles des nénuphars, commun sur les flaques d'eau à nénuphars (Actophilornis africanus)*.

wíwí : voir tètèã.

wíyèlé p.18 : *guépier à gorge blanche, très fréquent, mais part pour nicher plus au Nord (Aerops albicollis)*.

a) Monz : Mɛ a nɔɛ ke gá 'da a ma wia kɔ do gá 'da kpèlékè, ne nde tɛ a vɛ ma ɔ na tɛ tóló nwa ni (*vert*). Nú a ma dúlú, ne nde ma 'bèlè wena.

b) Wa kpa a wena tɛ li zɔ té ngo gbésé'désé dónò ni, ne a nyóngó wena a obe sa'deno ke wa búlú de ngo ni, ɔ ne osèdúlí, nga'di, do otáládòkò, do odòlè kɔlà. A a ó ko te.

c) Wà yénggé délé wéná lá kámá kpó lâ. Wà yénggé tí kólá í dò fálá ké mboɛ bóé ni, ní gbáá kó wèsé má ngo gè ma, nè wà hó vɛ gèmbè gèmbè gèmbè dé lí zɔ ngà wé fà fálá òi 'dà wà. Ne wà dúngú, nè wà lé ngbá wà léà. Mɛ a nɔɛ sabele, wa he mo na "wíyèlé wiyèlè...", ma ke wa ia do li a ni.

– **tú wíyèlé** p.17 : *guépier noir à gorge rouge, n'est pas rare en région forestière (Melittophagus gularis)*.

yàlélé, yàmòlènggè p.10 : *canard siffleur africain, dendrocygne veuve, commun en savane, niche plus au nord (Dendrocygna viduata).*

yànggè p.9) : *héron garde-boeufs, en grand nombre, excepté à la période de la couvaison (Bubulus ibis).*

- a) *Zagb* : Me a nɔɛ kɛ tɛ a vɛ a fɛ̀à túrr ni, nɛ nde nyanga a ma tũ wena, nɛ kɔa nu a ɔ fila yòò ni. Kɔa nu a ma 'bé 'bélé.
- b) Wa kpa a wena fala kɛ ongómbè, yèlè tabi fòlò wa di boe ni. A nyóngó a ofi do ofééno tɛ osa'denɔ ni. Nɛ a ɔ kɔ ta tabi ngo ngàlá te de ngo.
- c) Wa hɔ wena 'da fala sabelɛ, kɔ fala li kole, nɛ wa si de kɔ ta i. Wa mɛ kɛ wa yengge zu wa délé wena. Nɛ nde owele wa gbé wa gɔ.

yènggènú p.22 : *alouette sentinelle à gorge jaune, commune en prairies à herbes courtes (Macronyx croceus).*

zàkàngà (yènggènú kpóló te) p.11 : *nom générique des éperviers et des vautours; espèces :*

- 1) *vautour shikra, assez commun en forêt ouverte (Accipiter badius sphenurus);*
- 2) *vautour à flancs roux, en forêt, assez rare, Molegbe, Ebonda (Accipiter tachiro);*
- 3) *vautour à poitrine rousse, assez commun, plus forestier (Accipiter tousseneli);*
- 4) *faucon kobez, migrateur d'Europe, observé à Bobito (Erythropus yespertinus);*
- 5) *bé filá zàkàngà : petit épervier de Zenker, en forêt seulement (Accipiter erythropus).*

- a) *Zagb* : Me a gá nɔɛ, tɛ a ma bèzè bèzè ni. Kóá nu a ma fɛ̀a bɔ̀sɛ̀e ni, nɛ nde nyanga a ma ɔ filá. Élé kó à ó né élé kó mbáláwálá ni, má lé tɛ kólá iá, ndé à kpásá gó, wé kɛ má dálá wéná.
- b) A ó nyélé wéná dò zamɔ, nè à hɔ 'dá lé ngà wé kálá ókólánò. Nɛ wa kpa a wena tɛ nú okpóló te, nɛ a nyóngó wena a obe nɔɛ do osùkpùtù do obe sa'denɔ kɛ wa sɛkɛkɛ ni. A de tɔa 'da a do ogbá te de ngo te kɛ ma ngàlá wena ni.
- c) A nɔɛ kpo kɛ a de sòkpá wena. Dɛa mɔ tɛ a ma ɔ nɛ dɛa mɔ tɛ kònggò, lò'banggá, gbagbaládánggá. Nɛ nde a ba wena a ogá kólano.

zèngbànzà : *voir* : nzèngbànzà, àngbànzà.

zètúlumbèlá p.20 : *voir* gbòkó'dòlò.

zìbìtì p.20 : *barbu hérissé, commun en forêt (Tricholaema sladeni).*

Me a mbè ngo gili kpé.

zìkì p.10 : *aigle couronné, n'est pas très rare en grande forêt, y niche régulièrement (Stephanoaetus coronatus).*

- a) Zìkì a a gba gbɛɛ nɔɛ, a ɔ zòbò'dòò (a ngala wena). Élé kó a ɔ nzèngènggè. Fala a bũlũ, nɛ giti 'baka a dɔlɔ nɛ gba bũ ni viò viò viò.
- b) A nwa ngo nɔɛnɔ. A dé tɔa 'da a do gele wɔkɔsɔ iko gɔ, a de ma do gbā te. Onɔɛno wa ngbolo we de tɔa 'da ziki... ma ia, nɛ wa he mɔ. Nɔɛ kɛ a nɛ ngo ngoto, nɛ a ba ngoto, nɛ a zu'du sala tɛ a sũ, nɛ a a kɔ tɔa 'da ziki (we 'dafa mɔ ɔi 'da a).
- c) A dè sòkpá wena, a kala ogá sa'denɔ wena, ɔ nɛ kɛ dafa, gbanu, bàdìyólò, mɔlɔmbe, ní do ní. A ba sa'de, nɛ a gɔmɔ zu a sòkpó! Nɛ élé kó a ma sanga sa'de nzáká, n'a bũlũ do a, nɛ a fi a kɔ tɔa 'da a, n'a gɔmɔ sanga a síkílí síkílí. Mɔ hɔ tɛ tɔa 'da a, ya gbālā sa'de ɔ gbàlàgbànyà. Wi yali engga hɔ tɛ fala 'da a, a ba fia sa'de olo a, ya dani ma sí gele fala gɔ, dani tati a de zu a.
- d) Mɔ kó we kala obenɔ 'da a, nɛ mɔ fana fā wé do 'da zu mɔ. Nɛ mɔ a mɔ kà'bó bɔ kɔ nɛ. Fala mɔ mɔ ngo kũ nɛ, nɛ mɔ da mɔ ka'bo bɔɛ hā a. Nɛ a yu do ma, nɛ élé kó a sala zā nɛ sũ, sɛ nɛ mɔ kala benɔ olo a de.

Mɔ a be, mɔ tɛ nyɔ̀ngò a gɔ. Ní gɔ, mɔ ko be, nɛ dani ma dɛ zu a. Ziki hã a gɔmɔ a.

zùkúlingòlò

- a) Mɛ a nɛ kɛ gá a wia kɔ̄ do ngòlò nɛ nde sala do a ma dùdú ɔ na kɛ ‘da kélé ni nɛ nde tɛ a ma geze do tú nɛ mbà do féà nɛ.
- b) A yɛnggɛ wena tɛ fala kɛ ongolonɔ wa di ni boe, nɛ nde nyóngómɔ nu a ma la ngbe do kɛ ‘da ongolónɔ gɔ. A dɛ tɔa ‘da do ofélé nwa nzanggó ó na kɛ ‘da ongolónɔ ni, tabi félé mɔ ‘bete nɛ a ná nwà kɔ̄ nɛ.
- c) Toe ‘da a fai a zù kúlí ongolonɔ, nɛ a á ma kɔ tɔa ‘da a ‘di nɛ a sí ngo nɛ, kɔ a nɛ ‘bèlé nɛ, nɛ a ‘bélé tati a tɛ a ni. A wele nɛ a kó kuli gɔ, a zú kuli ongolonɔ, se nɛ a ó ngo nɛ, nɛ a ‘bélé de. A zó na nde, ongolonɔ wa dɛa tɔa ‘da wa ia nde, nɛ a nɛ, nɛ a dɛ tɛ me ‘bɔ kɛ ‘da a dɛ ti tɔa wa ni.

Ongolonɔ wa kò a gɔ, fala wa zɔ a ia, nɛ wa ndaka a fai na, ‘do a ma nyélé, se nɛ wa gili tɛ wa de. Fala a ó boe, nɛ nde ongolonɔ wa dungu do dia nɛ gɔ, tua we kɛ dɛ tɔa do wi zū ma de gɔ. Gulu kɛ wa ia li a ni ni, tua dɛa toe ‘da a fai a zùkúlingólónɔ.

Noms d’oiseaux non identifiés, nommés en région Karawa

bàdìgbò	kpòlókófiò	nyòngòngùlú
bebetu	kweza	sòmònzâ
bòbò	lowe	sèfùzà (sèzàfà)
búkè	màsòlòngbò	tènù
dàgbàù	mbàlàmbìlì	tonzenzeo
díyòyò	mbùyé	tuli : gè’dètùlì ?
pitotia	ndolombe : mòlòmbé ?	wíyèlékònù
gagu	ngbédònò	yàngùmbà
gokina (kinà?)	ngbele	yògbàlà mànggá
gbaya	ngòndàlà : kpòndàlà ?	yutu
kànggàlà gbàswe	nóéngòndà	zòlògbàlì : kòálì
kpenzenze	nóéngùlú	

Les reptiles

Les serpents

gǎ́ béléà : *serpent gros comme un pouce, 50 à 60 cm de longueur; considéré comme le serpent de jumeaux.*

- Cath* : Mε a gǎ́, a gǎ́ wena gɔ, a wia we ɔ ne gba'biti zu kǎ́ le, mbè ne ho 'bu cm molo tabi gazala, fala ke a dea kpàsá. A ɔ tǔ kóló kóló, ne ti ngu'du a ɔ be fē.
- A ɔ wena ti wɔkɔɔ ke ma gē lílí. A nyóngó kuli kola wena.
- A nyongɔ wele ne ma ba a, ne nde wena gɔ, ma ta tala. Owele wa nyongɔ a nyongɔ.
- A a gǎ́ bé dà, a a zǐ te wa. Owi kò wa do onya wa wa gbé a gɔ.

gǎ́ búbulúbú p.36 : *nom donné aux petites vipères du genre Causus, mais aussi aux Atheris : 1) la plus commune des petites vipères est la Causus rhombeatus ;*

2) petite vipère à museau retroussé, vivant dans les feuilles pourries des marais (Causus defilippi) ;

3) petite vipère vert foncé, rayée de vert et de jaune, vivant dans le feuillage (Atheris squamifera).

- Búbulúbú mε a gǎ́, a dulu olo li cm 25-30, ne nde a gǎ́ gɔ, a nea ngo gbālā kiliyǎ́ be sǐ iko. Tē a fē kpùyèè ɔ ne bǔ we ni.
- Wa kpa wa falano vē iko, ne a nyongɔ ozula, okɔa, ní do ní.
- Búbulúbú mε a gǎ́, a 'dàngà wena. A ɔ zu nwá ke ma ke zǎ wala ni, ne a kasa de di ni we de bálíá 'da a. A ne nyongɔ mɔ, ne a búlǔ, ne a te te mɔ, se ne a nyongɔ mɔ de.
  - A nyongɔ mɔ, kɔ mɔ nyεε do le wena, ne mbè, ne mɔ fe iko. Ba wi 'da a é 'bo dǎ 'bo gɔ. A nyongɔ kǎ́ mɔ tabi nyanga mɔ, ne ma hē gbaa, kɔ fo ina ne bina, ne ma de kunda do' do.
  - Wa nyongɔ wele, ne wa fa kole gǎ́, ne a nɔ, ne wa henze 'bo do fala a gomɔ a, tako ma gbɔɔ dā ne vē.
  - Zi dati, fala ke wele a yengge, kɔ a kpa gǎ́ ni, ne a gbe a, n'a si, n'a de kúlá a. Kɔ fala ke kasikpo (katakpu) ne ba be ni, ne wa ba kula gǎ́ ni, ne wa fi 'do lí, ne wa gi ma, ne wa hā lí ne hā be ni, n'a nɔ, kɔ ma ne te ngo kasikpoe ni kɔ zǎ a i, ne a ǎ́lǎ́ sùlùlù sùlùlù, ne ngo sila a sa, ne a kpasa.
  - Wino wa nyongɔ a ni wa dèlè gɔ, wa na, mɔ nyóngó a, kɔ mɔ ho kpasa ne, ne li mɔ o ua. Ma hā tati a ombe kpasa wino wa nyongɔ a, ne nde ngboo gɔ.

Wa sa 'bo li bubulubu ni na "Zélékúmbí".

Gulu ne na, we ke mɔ ɔ di do kpasa wi, kɔ mɔ dé mɔ do kǎ́ tǔnɔ ni, ne wa na: "Mε a we zi de mɔ tǎa ni, ma ke gǎ́ nyongɔ mɔ ni". Ya mε ni ma yolo 'da oyaa le zi. 'Da fala wele tǎ we ni, ne wi tunumɔ a ba olo nu a, ne a de mɔ do a. Ma wa ia li a na zélékúmbí ni. Ne nde mε a gǎ́ bubulubu, kɔ a nyongɔ mɔ do 'da fala ke ne mǎ́lǎ́ do wele, ne ma là tǔ délé gɔ, hā gǎ́ ni nyongɔ mɔ, ne wa na: "Mε a zele olo kumbi de wa ba zu a ge, ma a gǎ́ nyongɔ a ge". Ní a wi ke wa mǎ́lǎ́ do a ni, a gifí gǎ́, hā a nea, a nyongɔ wi ni. Ma wi ni a fia, tabi a do zele olo gǎ́ ni. ('Bosengwene)

'bàlà'bùsù p.36 : *voir ngúmatígòlè.*

gǎ́ 'bètè (ou : gǎ́ libindu) p.36 : *serpent non venimeux, vivant dans la boue des cours d'eau.*

- Timb* : Mε a gǎ́, a gǎ́ ngboo gɔ, à ɔ né gba 'biti zu kǎ́ wi ge iko, ne tē a ma kayuu ni.
- Wa kpa fai do 'do li 'diko, ne a ɔ wena ti 'bètè iko a, ne a nyongɔ a be kɔyɔnɔ iko.
- A nyongɔ wele ne nde ma bá a gɔ, we ke pǎ́lía ma dǎ́lǎ́ gɔ. A nyongɔ wele ne olo nú a ni ma tala tala iko. Wa nyongɔ a nyongɔ.

gǎ́ dàmbú p.36 : *voir gǎ́ tǎ́lónwá.*

gǔ dǎnúàsé (dǎlìwèsé) p.36 : *vipère cornue, très grosse et courte (Bitis nasicornis).*

- Cath* : A dǔlù gǔ, a hǒ 'bu cm tale tabi nale ni, nē nde a gǎ wena, a ó nē nu kǒ wi gē, nē zǎmbá zu a tusa de ngo bǎa. Nē dǎ tē a ɔ mbà'dá mbà'dá (gris), nē ma ɔ hàrkàkà, nē ti ngu'du a ɔ fē, nē ma lǎa kpúlúú.
- A ɔ wena ti wǎkɔsɔ gùbà, tabi kǒ gɔtɔ kǒ ke zǎ walano. A a gǒ a yénggè ngboo gǔ. Kolo tē nganda wena, sē nē a hǒ nza, nē a mǔ ngo bà do 'da li kole. A nyɔngɔ wena a fila nù, do obe sílílí sa'deno, ɔ nē otɔɔfē, do obe zulano. A kǒ kuli kua.
- A nyɔngɔ wele, nē ma ba a, nē nde ngàndà wena gǔ. Owele wa nyɔngɔ a nyɔngɔ. Ombe winɔ wa nyɔngɔ ina gǒ (kole gǒ), nē gǒnɔ wa nyóngó a gǔ, wa má wa do nyanga wa iko.

dàngbólóná (zélégélèbiànà) p.36: *petite vipère noire, assez allongée, à vie souterraine; sort la nuit (Atractaspis sp. sp.).*

- Monz* : Mè a gǔ, á gǎ lá li gǒ, nè à 'bò á dǔ gǒ, à ó tǔ kpírr ní. A mé gè à 'dá bé gǔ bé sí kpǎ, né ndé 'dàkálá ké fàlía à gbé wélé gǒ.
- A yénggè yàlí gbà wèsé gǒ, wénà dò tǔ, dò sǎngá zè. A nyóngó mǒ nè má bá wénà. Nē má wè ná wa tē hè mǔ de ke zǎ a gǔ, nē a tē zèlè gítí gélé zéá bià gǒ. We ke a zele ma, nē hi zu a ma la sē do 'da nē hàó, nē a fé. Gùlú nè há wà ià lí à na : zélégélèbiànà tabi Zélé gélé bià gǒ.
- Marc* : A nyɔngɔ wele, nē a de gè ? *Timb* : dàngbólóná fala ke a nyɔngɔ wele ia nde, nē a fá fala, nē a usu tē a we 'bǒ na, wi ni fia nde. Kǒ fala a usu tē a ni fai, kǒ a zélé nzèè, nē nde wa tē hé kǒa fio wi ke a nyɔngɔ a ni nde, sē nē a lé zamɔ de kǒ ni gǔ, nē a dé de fala ni tǔ tale. Kǒ fala a zélé kǒa gǔ gbáá ni, nē a ï na wi ni kpsa ia sē nē a lá de.

gǔ 'dole p.36 : *non identifié.*

'dònggòlè p.36 : *non identifié.*

gǔ fèlè (*litt. serpent/ficelle*) : *serpent aquatique, mince comme une ficelle.*

- Monz* : A ɔ be nē gbālā ngbanza iko, nē nde a dǔlù wena, a wia we hǒ né 'bu cm gazala tabi sambo. A ɔ be a fila kaki. Fo zu a bina, nē nu a 'bèlè wena ɔ nē nu tɔɔfē ni.
- Mbe nē wa ɔ wena 'dǒ lì, nē wa kasa tē be tenɔ 'dǒ lì i. Nē nde mē a gǔē wa kpá a dǒ dǒ gǔ. Mbe nē mǔ le 'dǒ lì, nē a kasa tē nyanga mǔ, nē mǔ mísí a.
- Lē zèlè mbe ke na a nyɔngɔ wele wena wena ni gǔ.

gǔ fǎlò (*ou* : gǔ gbàlà) p.36 : *gros serpent brun-gris, venimeux, mangeur d'autres serpents, siffle quand il s'irrite.*

- A dulu wena, nē mbe wa nē ngo metelē kpo. Mbe wa ɔ zǎ kafe, wa ɔ sala kafe.
- A nyɔngɔ wele nyɔngɔ, nē ma ba a ba, nē nde ma gbé a gǔ. A yǒ'do ngba a gǒ yǒ'do. Wa nyɔngɔ a nyɔngɔ.
- Wa sa 'bǒ li a na "gǒ gbàlà" we ke a do mulu tē a ngboo bina.

gǔ gindi p.36 : *petits serpents aveugles à tête et queue arrondies, s'enfoncent dans le sol comme des vers de terre (Typhlops sp. sp.).*

- Cath* : Mē a gǒ, a dǔlù wena gǔ, a wia we ɔ 'bu cm tale. Mbèé nē ɔ nē gba'biti zu kǒ wi gē, nē mbèé n a gǎ 'bǒ ɔ nē gba'biti zu nyanga wi gē. Dǎ tē ɔ bèzè bèzè fē nē do tǔ nē, nē ma ndélé wena. Fo zu a bina, ma ɔ vilikindì. Kǒ mǔ zǒ a, nē kili ba mǔ, we ke a yengge kpér kpér kpér kpér. A ɔ zǎ nù. Nē nde a nyóngó wele gǔ.
- Wa kpa gindi wena zamɔ ti kǒla do zǎ bili tē ti ombulu tia tē. Owele wa nyóngó gindi gǔ.
- Zé 'da oyaa lē, wa zǒ ngindi né sǒ sa'de. We ke wa tǒ zi na, fala ke mǔ yengge, kǒ gindi yolo zamɔ, kǒ a hǒ de ti mǔ, nē mǔ ï na, ε kpà ngbè do 'dá mǔ, tabi ε kpa gbálé. Nē mǔ

te là gọ, ne mọ gbe a. Kọ mọ ne sọ a safọ nde, ne mọ si 'do iko, tua ke mbe gọ, ne mọ ne, ne mọ kpa tabi dani, te toe ke mọ ne we ne ni, tabi mọ kpa gèlè ngamọ. Mbe gọ, kọ ma la tũ kpo tabi bọa, ne mọ kpa to na, mbe wi na mọ mọ kpo ǎ fi fiá. Ma ke oyaa le wa zọ ngindi né sa'de gbàlè, ti a do sọe ge.

- d) *Timb* : Wa tő do gba we na: "Mọ dea né gindi". Gulu ne na: wa tő ma hā wi ba ngalangba, we ke : "Mọ dea ne gindi ni nú mọ bọa." Wa tő hā wi ke a siki nê, n'a tő we, kọ a ne siki nê, ne a tő gele ne ni ọ ne wi tő ngalangba. Mba gọ, fala mọ 'bili zu gíndí, ne a siki ne a lá do go'do a né zu a ni.

gǎ gbàmbúlútè p.36 : *serpent de 60 à 70 cm, comestible.*

- a) *Cath* : A ọ dọ, ọ ne 'bu cm gazala tabi sambo ni, ne nde mbèé ne wia we ọ ne nu kő wi ge. Ndàlá tē ọ ngòò (kaki). Fo zu a bina, ne nde nu a do ti gele vilikindì.
b) A ọ wena do ti ombulu te, fala ma gē yílíí ni.
c) A nyóngó wele ngboo gọ. Kọ a nyóngo wele, ne ma ba a ngboo gọ, ma ta tala iko. Ne nde wele a nyóngo a nyóngo, a dè mùlù wena.

gǎ gbàlǎ p.36 : *voir gǎ fòlò.*

gǎ gbàlásindì p.36 : *petite vipère commune, dans les villages, sort la nuit (Causus rhombeatus, voir búbúlùbú).*

gǎ kánggè p.36 : *grand cobra arboricole, vert jaunâtre, plus ou moins foncé (Dendroaspis sp.).*

- a) *Cath* : Kánggá dùlù wena, a wia we họ metre bọa. Wele ke a de ngùmù a wia we ọ ne nukő wi ge. Li 'do a ọ tũ bì bì bì bì, ne ti ngu'du a do 'bolo zā ma ọ bèzè bèzè bèzè. Mbe ne wa ọ tũ, ne mbe wa do dā te wa boe.
b) Wa kpa wa wena zamọ, ọ ne ke ngu'du li, do ngo te. Mbè ne wa ọ ngo 'bete. Kọ wọ ba a, ne a yengge do nù, we fa be osa'de. Wa nyóngo wena a fila 'bete, do zulanọ. A 'bọ dolo olo zulanọ, ne a kala wa. A nyóngo 'bọ okóánò, do gele be sékéké sa'denọ ke a kpa wa gele 'bete i. A nyóngo mọ ia, ne a kasa nzee, ne a ọ te zā ndu'bi iko. Owele wa nyóngo a nyóngo.
c) A nyóngo wele, ne ma ba a nganda wena. Fala ke wa kpa ina ne dő gọ, ne a fe iko. Fala gő nyóngo wele, ne mbèé ne wa dọ gǎé ni do mbito, mbá do gele inano ke ma wia do de zele 'da gōe ni, ne wa kpe ma, ne wa gba ma de te wele ke gōe nyóngo a ni.
d) Fala sabelé, ne okangge wa yengge wena. Gulu ne hā okpasa winọ wa tő na : "Sabèlè sá, ne dó kánggè lé nù". Gulu ne na, sabelé sa, ne fàlíá a dala ia, a nyóngo mọ, kọ 'dọkọlọ mọ dè gọ, ne mọ fe iko. Wa nyóngo wele, ne ma ba a nganda wena, ne ma wia we gbe a.

kókó 'dángbà p.36 : *non identifié.*

kóló p.37 : *grosse vipère heurtante, lance la tête vers son adversaire (Bitis arietans).*

- a) *Cath* : Mè a gő a gǎ wena, ne a dùlù 'bọ wena, a wia we la metre bọa, ne gǎ zā a wia te la nu kő wi ge. Tē a ọ mbǎr mbǎr, ma geze fē ne do tũ ne, fē ne do tũ ne. A a nwá gǎ.
b) A gő kpo, a yénggè ngboo gọ, ne wa kpa 'bọ a dő dő gọ. Ne nde a ọ wena kọ gọtọ kő zā kọla. A ngbu gọtọ kő, ne a ọ de kọ ne, ne a gbutu kọa nwánọ de ngo gele a. Mbè ne a ọ di, kọ wọ ba a, n'a yengge we fa obe sa'de, tabi zùlà, tabi kọá, a kpa a, ne a yọ'do a, ne a si kọ kōe 'da a, ne a ọ nzee, a yénggè kili kili iko gọ. A nyóngo 'bọ wena nwá kóákò, a 'bili ma, ne a sutu sutu, ne a nyóngo.
c) Dā ba a de te wele ke a kpa a ni, ne a lo a do gogo a, ne ma do fàlíá ne boe, ma ba wele ba. Fàlíá a dǎlǎ wena, wele a wia te fe te ne. Ne nde a de ma dő dő iko gọ. A a gő a tómbọka dő dő gọ. Kọ a zọ na, wele a ne de mọ do a, tabi a ngma a ni, se ne a lo a do

gogo a de. A kǎ ngba a do tolo gɔ. A zɔ tolo, nɛ ɛ dɛ dā, nɛ a fūlū gogo a, nɛ a lo do a, nɛ ma wia we gbɛ tolo.

- d) Kpasa winɔ wa tǎ zé na : “Mò ó tǎà dò kóló, nè mò tǎ na, é kpá gbálé nde?” We kɛ kóló a wi ò fala bawe tɔa gɔ, a ɔ fala gē fala yílíí. Kɔ a lia tɔa ‘da mɔ ia, ya mɛ a gbálé.

kókóli (búbúlùbú) p.37: *espèces de petites vipères.*

gǎ kúlà : *voir* gǎ mbàli.

kúli p.37 : *grand serpent noir à deux bandes claires sous la gorge (Naja sp.).*

gǎ kúmà p.37 : *python, très grand serpent étrangleur, non venimeux, jusqu'à huit mètres de longueur (Python sebae).*

- a) Mɛ a gǎ. A gǎ wena, a ɔ du du ngbòndó ngbòndó, a wia we hɔ mɛtrɛ mɔlo tabi gazala. Dā tē a ɔ mbàrá mbàrá, ma gɛzɛ do tū nɛ do fē nɛ, ma bèzèkèkèkèkè. Gogo a tó tóngbò, ma ɔ be silili, nɛ ma kala dɛ kɔ nu a. 'Bangga a ma kòlò dɛ tɛ ngbɛ ɛ gɔ. Soti zu do a sa sala bɔa. Mɛ a gátó a, ma ɔ nɛ tambala kǎ a. Mɔ gbɛ a, kɔ mɔ 'bìli mɛ ni gɔ, n'a yu do ma fai, n'a fe gele fala ndúú. Ngawi 'da a ma yolo tɛ gátó a. A bēlē ma nù, sɛ nɛ a gbini 'do wi, n'a bìli a. Kuli a gǎ wena, ma ɔ fēa. A do nɔ tē a wena. Fala kɛ wa gi a, nɛ nɔ a hɔ wena.
- b) A ɔ zu li, tabi ngɔ ta, dɛ tɛ sala tanɔ ni, tabi kɔ tǎ dole, tabi kɔ gele kǎ wa sa li ma na, di, gulu nɛ na, fala ɔi 'da kuma. Fala a zɔ dolo olo sa'de, n'a ɔ dɛ li nɛ ni. Kɔ sa'de hɔ, n'a bɔnggɔ kpo nga, n'a ba a. A ɔ nɛ dengbɛ, n'a yɔ'da a iko. A ɔ nɛ zambɛɛ, n'a nɛ we so li, n'a a tē a, we kpakɔ tē a ma 'bɔ zòlò'bòtò, sɛ nɛ a yɔ'do a de (si fala nyanga a). Mbe nɛ wa kasa tɛ sa'de, tabi tɛ wele, nɛ wa gbini 'do a, nɛ wa mɔ ngɔ yɔ'do a.
- c) Ngɔ gili kuma bɔa : gǎ wele kɛ, wa sa li a na, kuma ndumbe, a dúlú wena, nɛ a ɔ fila; nɛ be wele kɛ, dā tē a ɔ beze beze, ma mba fē nɛ do tū nɛ (ma mbòlò mbòlò do tū mɔ) Fala wa ɔ bɔa, nɛ mɔ zɔ sɛ gbali wa bɔa iko, tua kɛ a umu mbèé nɛ do'do. A hɔ sa'de ba kafi a gɔ.
- d) Otonɔ wa dɛ do a ni :
- Wa dɛ do ina zɛɛ kuma gbalazā wi. Wa ba gbālā kuma, tabi nɔ a ni, kɔ ma ɔ do mbítò nde, nɛ wa mba do líā tenɔ kɛ wa dɛ do zɛɛ kuma ni, nɛ wa do do ma do mbito, nɛ wa kpe ma we gba do tɛ wi zɛɛ kuma ni. Tabi wa ba 'bɔ gbālā nɛ, nɛ wa mba do líā tɛ, nɛ wa sili ma, we a do zā a, tabi we gi do nyɔngɔmɔ hā a.
  - fala kɛ we ma bɛɛ wele, nɛ wa wia we ba 'bɔ nɔ kuma, nɛ wa kɔ li dani nɛ.
  - Owino wa nyɔngɔ a nyɔngɔ, nɛ wa nyɔngɔ 'bɔ nɔ a nyɔngɔ. Owukonɔ wa nyɔngɔ 'bɔ a nyɔngɔ, we kɛ a la ngbɛ do ogele gǎnɔ ni.

gǎ kpákǎ : *non identifié.*

- a) A wia we kɔlo do mɛtrɛ kpo.
- b) Wa ɔ zā kɔla, nɛ nde wa kpá wa dǎ dǎ gɔ. A nyɔngɔ wele nyɔngɔ, nɛ ma ba a nganda wena, nɛ a wia tɛ fe tɛ nɛ. A a 'dǎ gǎ. A ndi 'bɔ dafanɔ wena.

gǎ lèkòndèlè p.37 : *serpent venimeux, long et foncé, arboricole (Dispholidus typus); le même nom est souvent appliqué à d'autres espèces de serpents arboricoles noirs mais peu venimeux (Thrasops sp. sp.).*

- a) Mɛ a gǎ, a be a gǎ, a wia we ɔ nɛ nu kǎ be. Nɛ a dulu 'bɔ wena, a wia we hɔ mɛtrɛ bɔa do do nɛ.
- b) A ɔ zā kɔla, do nu nga bìli.
- c) Wa tǎ na, mɛ 'bɔ a dā gǎ. Wa kpá à dǎ dǎ gɔ, nɛ a nyóngó wele dǎ dǎ gɔ. Kɔ fala kɛ nu mɔ ɔ tɛ mɔ, sɛ nɛ a nyɔngɔ mɔ de. Kɔ fala kɛ a nyɔngɔ wele, nɛ ma ba a wena, mbè gɔ a wia tɛ fē nɛ.

d) Wa ia li a na lèkòndèlè, we ke oyaa le wa ne zi do ndèlè 'da wa safò i, ne wa gālā de nu kunggi, ne wa si te wà me, ne a hala, ne a le ko fā ndele 'da wa. Ko si mó wi ni, ne a ba ndele 'da a, ne a gālā, ne a si do a gbaa, ne a ho do a le nga. Ko a ne ho le nga, ne a gālā ndele 'da a de nu ngambe, ko wese ne we ba we tē a ni, ne gōe za'da ko ndele, ne a zīlī, ne wa gbe a, ne wa nyongɔ a. Ma hā wa ia li a na "le ko ndele". Dɛa to tē a wia kō do dea to te búbúlúbú.

gǎ libindu: *voir* gǎ 'bètét.

gǎ lǎlè : *voir* gǎ sòlòté.

gǎ lǎmbòdàlè p.37 : *serpent mangeur de crapauds, peu venimeux, très commun.*

- Cath* : A a gǎ, a dùlù ngboo gɔ, a ɔ ne cm 'bu ne boa iko, ne kili tē a ɔ ne zu kō le ge. Dā te a ɔ ne dā te kólò, ma mbàrá mbàrá, fē ne do kaki.
- Wa ɔ wena ti owɔkɔsɔ de 'da le ge iko do 'do tɔanɔ, do sala obe liā tenɔ. Mɔ ì fala a gɔ, ne mɔ dungu de ngo a.
- A nyongɔ kuli kola wena. A yɔ'do ma yɔ'do iko. Ne a yɔ'do 'bo dalenɔ wena. A nyongɔ wele nyongɔ, ne nde ma bá wele nganda wena gɔ. Ne winɔ wa nyongɔ a nyongɔ.

gǎ mbàli (*ou* : gǎ kúlà) p.36 : *serpent rayé de rouge en longueur, recherche les endroits humides (Bothroptalmus lineatus).*

- Cath* : A dulu la do metre kpo, ne a ɔ ne gba'biti zu kō wi ge. Dā tē a ma yolo binyóó binyóó fila ne do tū ne, ne a ndele wena.
- Mɔ kpa wa wena 'do li, ne mbèè ne wa yengge 'bo nga nza yengga. Wa nyongɔ wena a lakano ngo digili do be sékéké sa'denɔ, ɔ ne kabèlè do obe sùkpáté. A nyongɔ wele, ne ma bá a bâ, ne nde fàlía dàlà wena ɔ ne ke 'da ogele dā gǎnò ni gɔ. Wa nyongɔ a nyongɔ.
- Wa kpá a dǎ dǎ gɔ. Oyàá le wa zo zi a né gǎ gbale, fala ke mɔ kpá a, ne mbè gɔ, mɔ zele se to fio. A a sǎ gǎ.

mbèlâ p.37 : *grand serpent brun olivâtre, siffle, non dangereux (Psammophis sibilans).*

- Monz* : Mè à gǎ ã dùlú ó né metre boa, ne a ɔ ne nu kō wi ge. Tē a ɔ ngòò ɔ ne kaki ni, ne ma ndele wena. Mɔ kpa a, ne a yu hàzóó, ne a yolo nù, ne a ma ngo te yù ne, ní do ní. A yú yù hó ngó 'bu metre boa gó, nè à yóló nù, nè à ma ngó bì silà à, à yu bé sí nè silà à dóló à fùkúkú.
- A ó wena te li zǎ, do ti bili 'bete, do kò tǎ dólè. Wà kpá à dò zóló li kólò fé gó, wéná dò wèsé ngánggá zéké 'dà sàmbò dò ngbè'dè'dè, dò zóló sábéle. A hó, nè à kásá dé lí wèsé tē ò ma, kó mó ì fálá à gó kó mó né hò dé ngó à né, nè à gbángá fàlà kpó nè à yálá kàrr. Kó à né yù bé sī nè à yóló nù, nè à síkí lí à wé sòkò fálá mó né là nè ni, takɔ a we zu mɔ.
- A nyongɔ wena a kuli kola. A le ko tɔa, ko a kpa kuli kola mɔɔ, ne a yɔ'do ma vè. A nyongɔ 'bo zulano do obe sékéké sa'denɔ ke a kpa wa ni, ɔ ne kabèlè. A nyongɔ wele, ne ma ba a wena. A nyongɔ mɔ, ko wa kpa ina ne dǎ gɔ, ne mɔ fe. Ne nde a nyóngó wele dǎ dǎ gɔ.

mbilwili (tú gǎ) p.37 : *grand cobra noir, comestible; sa morsure est venimeuse. Il vit dans les petites termitières ou sous des arbres tombés; se nourrit de rats, de petits écureuils, de lézards, etc. (Naja sp. sp.).*

- Mè a gǎ, a tǎ wena, ne tǎ wi 'da a ma ndi ndila 'bòli 'bòli, ne ti gele a ma 'bíli binyóó binyóó, ne ma ɔ be fé. A dùlù wena, a la ngo metre boa, ne gā 'da a ɔ ne nu kō wi ge. Be kola, ne a yɔ'do a vè.

- b) A ɔ wena zā kɔla, tabi zā nga bilinɔ, do zamɔnɔ 'do tɔa nga. Ne a fa falanɔ ke ma do be tɔ boe ni, ne a ɔ de kɔ ne. Se ne a ho, ne a yengge we fa nyɔngomɔ de. Mbe a ɔ kɔ ā gbele kɔe olo kpā tabi olo zula, tabi kɔ tɔ tinda, tabi kɔ te ke ma de nù ni. Kɔ mɔ ndo bili a ke zā nu kɔe, ne ma wia we ba a.
- c) A nyɔngɔ okòánɔ do ozulanɔ, do obe sa'denɔ ɔ ne kada. Ne a nyɔngɔ 'bo fila 'bete nyɔngɔ. A nyɔngɔ wele, ne ma ba a wena, ne a kpásá ngboo go. Owele wa nyɔngɔ a nyɔngɔ. Obe gazanɔ wa de mɔ te wa, wa sa li ne na mbiliwili, ne wa dulu do 'bánggè.

mbɔɔfɔɔ p.37 : *non identifié.*

ngúmátígòlè ('bàlà'bùsù) p.37 : *grosse vipère à large tête aplatie (Bitis gabonica).*

- a) Me a gɔ ke a nea we wè kɔ do dànúàsé, ne zu a ma mbe'dembembe ni. Ne dā tē a boe ɔ ne dā te dànúàse ni.
- b) A ó wena ti lu'du gole tabi ti gùbà, ne a nyɔngɔ wena a oĩula. A kó kuli go. A ba zā, kɔ zā a délé, ne a ɔ de kpo fala, ne be do be nyɔngɔ 'bolo zā a, ne a gbala pasī, ne a ho, ne a la. Gene kɔ wa ɔ 'bu nde, ne wa nyɔngɔ zā a ní do ní, ne wa la vè, ne wa lá kafolo a de di ni iko, ne a sɔngbo de di. A kó fai fala kpo iko, tua a bá zā, ne nde fala kula 'da a me a ndoti tū kpasi 'da a na a fe ni. Maa ke oyaa le wa tɔ do gba we na : "Aa beno ge, ne nyɔngɔ zā naa ne, ɔ ne 'bàlà'bùsù". Wa tɔ ma hā beno ke wa zélé we nu naa wa go, ne wa dé mɔ hā a go. Tabi : "Aa beno, ne deà 'bala'busu, kó nè gbálá tí kɔ wèlè nè" we be na : "Ne zélé mbula go".

gɔ ngbòkà p.36 : *vipère verte vivant dans les buissons et le feuillage (Atheris sp.).*

- a) *Timb* : Me a gɔ ke tē a ɔ ne te tɔɔnwa ni. Ne nde a gā ngboo go, wena a ɔ ne gezele kɔ wi ge iko.
- b) Wa kpa a wena ti kɔla, ne a ó wena do zā gisa nwánɔ do ngo. A nyɔngɔ obi sɛkeke sa'denɔ ɔ ne olakanɔ do onga'dinɔ ni.
- c) Me a gɔ, a nyɔngɔ wele, ne ma bá wena, mba go, gene kɔ a bi sī ni, ne palīa a dālā wena.

pàkàlà p.37 : *cobra vivant près de l'eau, noir à plusieurs bandes claires en dessous, venimeux (Boulengerina annulata).*

- a) *Cath* : A wia gā ne ɔ ne zā tɔa kɔ wele ni, ne a dùlù wena, a wia we la metre bɔa. Tē a vè a tū, ne ti gele a gɔnɔ do fēa ne tū ne, ma ɔ bèzè bèzè.
- b) A yengge wena do 'do lì, tabi ke zā nu lì, tabi kɔ digili, tabi do ti kɔla li i. A ɔ nza go. A nyɔngɔ wena a okɔɔ, do obe sa'denɔ ke wa yengge ngo digili ni.
- c) Wa kpá a dɔ dɔ go. Owano wa yengge 'do lì, se ne wa kpa a de. Ne wa de kili a wena, we ke a dālā wena. A nyɔngɔ mɔ ia, ne ma ba mɔ wena, ne nde mɔ kpasa te ne go.

gɔ pètò (pòtò) p.37 : *cobra à gorge noire, crache du venin (Naja nigricollis).*

- a) A a gɔ ke a dulu wena, mbè ne a wia we kɔɔ do metre bɔa, ne a ɔ ne nu kɔ wi ge. A ɔ tū kpírr, dā tē a bina.
- b) Mbè ne wa ɔ kɔ ngbo 'da okɔlanɔ, ne nde wena kɔ sabele. Wa nyɔngɔ 'dɔɔ wena, do zulanɔ kɔ sabele. A fa zulanɔ kɔ sabele zāa, ne a ho nza, ne a we obe kɔlanɔ we yó'do wa. Wa yó'do obe kɔlanɔ. Mbè ne a gbe gā kɔla, ne nde we yó'do a ma wé go. A gbe wa do sa nu a. Fala ke kɔla ɔ ngo kúli, ne a ne gbe kɔla do'do, ne a te te kuli, ne a yó'do vè.
- c) Wa nyóngó wele ngboo go, ne nde wa tū sa nu wa te mɔ, ne ma ngbenze wena, ne ma dofo ɔ ne we ni. Kɔ fala ke ma kpa gbali mɔ, kɔ wa fòlò ma do ina da dɔ go, ne ma wia we 'danga lí mɔ. Owi wilinɔ wa nyɔngɔ a nyɔngɔ, ne nde owukonɔ wa nyóngó a go.

sàmànù p.37 : *serpent aveugle, vivant sous terre (Typhlops sp.).*

gǎ sàmbè p.36 : *non identifié.*

gǎ sèkúlángòkǎ : *petit serpent venimeux, non identifié.*

- a) *Cath* : Mè a gǎ, a gǎ be gǎ, a be sī léngéléngé ɔ nè gezele kǎ wi ge iko, nè a wia we ho olo li 'bu cm tale. Tē a ɔ ngòò, kàkí.
- b) Wa kpa a wena zā ngonda. A ɔ wena ngo obe te, te sala obe gbá te, do sala o'bo nwa, nè a vwanda tē a do 'da nè. A nyongɔ obe sa'denɔ, ɔ nè lakano do obe kabelenɔ.
- c) A nyongɔ mɔ, nè ma ba mɔ wena, nè ma wia we gbe mɔ. Wa kpá a dǎ dǎ gǎ. Wa wia te nyongɔ a. Wa sa li sèkúlángòkǎ, we ke a dàlà wena.

sindi p.37 : *petit serpent aveugle, à tête et queue arrondies (Typhlops punctatus).*

gǎ sòlóté (*ou* : lǎlè) p.37 : *serpent vivant dans l'eau, non venimeux.*

- a) *Cath* : Mè a gǎ ke a ɔ 'dɔ li, a gǎ ngbo ngbo gǎ, a ɔ nè gba'biti zu nyanga wi ge. Nè a dùlù 'bo wena wena gǎ, a wia we hò 'bu cm tale.
- b) A ɔ wena 'dɔ li do ti kùkù. A ɔ fala nè kpo do koyonɔ, nè a nyongɔ wa nyongɔ, nè a sama 'bo 'bētē 'dɔ li.
- c) A nyongɔ wele, nè ma ta tala, nè nde ma bá wele ngboo gǎ. Nè wele a nyongɔ a nyonga.

subunu p.37 : *non identifié.*

gǎ tìkùlúsà :

- a) Wa gǎ la li gǎ, nè wa dulu ɔ nè cm 50-60. A ɔ wena ti kulusa, nè a nyongɔ be osa'de iko.
- b) A nyongɔ wele, nè ma ba a, nè nde ma bá a nganda wena wena ni gǎ. Owele wa nyongɔ a nyongɔ.

gǎ tókpǔ (túkpǔ) p.37 : *serpent aquatique, venimeux.*

- a) *Cath* : A 'bo a gǎ 'dɔ li. Wa tǎa na, a ɔ a gǎ, fala ke 'dɔkɔ a nyele wena, nè a ɔ nè nu kǎ wi ge, nè a dulu ɔ nè olo li 'bu cm tale. A dàlà wena.
- b) A ɔ wena te nu ngbaka li, tabi ti kùkù. Nè a nyongɔ wena a koyɔ. Nè do tū a ho ngo digili nza i, nè a nyongɔ olakanɔ, do be gele sa'denɔ ni. A kǎ we zele gítí túa gbùlé (ze biā li) gǎ. Obezanganɔ wa mɔ ngo to ma 'dɔ li ia, nè a ho, nè a to mbe kǎ wa kpǔ. Nè nde ma zélé do ti gǎ, kɔ 'da kala sī, nè ma mɔ ngo ba mɔ.
- c) A nyóngǎ mè ge wele gǎ, nè nde a to mɔ do nu a, kɔ wa wèlè mɔ nganda wena gǎ, nè mɔ wia te fe nè. Owele wa nyongɔ a nyongɔ. Mè sa'de tunumɔ, we ke gogo a bina, nè a to mɔ iko, nè mɔ wia we fe nè.

tú gǎ : *voir* mbiliwili.

gǎ tólónwá (*ou* : gǎ dǎmbù) p.36 : *cobra vert, arboricole (Dendroaspis Jamesoni).*

- a) *Cath* : A gǎ be gǎ, a be kókólókó ɔ nè kili te kiliyǎ iko, nè a là 'bo 'bu cm tale gǎ. Dǎ tē a wia kǎ do onwá tenɔ.
- b) Mè a gǎ ke wa lili wena we ɔ ngo te ndimɔnɔ tabi manggenɔ, avokati ke nwá nè 'bó wena ni. Li mɔ tǎ gǎ, ya mɔ zó wa gǎ, we ke wa wia kǎ do nwá tenɔ ni. Wa nyongɔ obe lakano do okaka'be iko.
- c) Wa nyongɔ wele, nè ma ba wele nga nganda, nè nde a kpa ina, nè a fe te nè gǎ. Owele wa nyongɔ a nyongɔ.

yúnggú p.37 : *grand serpent aquatique, piscivore, non venimeux;*

- a) Mè a gǎ, a dulu la mɛtre kpo lá. Nè nde a gǎ gǎ, be kènggá nè a ɔ nè nu kǎ wi ge, nè gba gbele wele ke ngboo a ɔ nè nganggalà wi ge. A ɔ te 'bo ngòò kàkí ni.

- b) A a gǎ 'dó lí, a ɔ do kòyónɔ fala ne kpo, tabi zā 'bētē 'do lí, a a nya 'da kɔyɔɔ, a hó nz a go. Nyɔngɔɔ nu a a okɔyɔɔ iko.
- c) A nyɔngɔ mǎ, ne ma ta tala iko, a do fàlǎ à ma dǎ gǎ. 'Bali mǎ kpo, a nyɔngɔ mǎ, kɔ ma mǎ ngo tala ne, ne mǎ te nònò gǎ. Mǎ nɔnɔ ia, ne ma ba mǎ, ɔ ne ke 'da gele gǎ a nyɔngɔ mǎ ni. Owele wa nyɔngɔ a nyɔngɔ. Owukonɔ wa nyɔngɔ 'bɔ a nyɔngɔ, we ke a a kɔyɔ.

zélégélébiáná : voir dàngbólóná.

Lézards, Crocodiles, Tortues, Grenouilles

bàkòà p.38 : *petit crocodile des forêts marécageuses (Osteolaemus tetrapis).*

- a) Mɛ a sa'de, a ɔ ne mbalawala ni, ne nde a gǎ nea ngo mbalawala. Zu a ma nganda ɔ ne ta ni, nu a ma dùlù wena, ne ma gǎ 'bɔ wena. Gogo a, nu ne 'bèlè wena. Tē a ma hàkàyàkà ni, ne wɔɔ tē a dùlù wena. Gbali a ma ɔ nzòngbò ni, ne tē a ma kutu kpù. A ko kuli, se ne a 'bèlè obe ne de. Kuli a ɔ ne kuli tana ni.
- b) Wa kpa a wena te 'do lí, tabi ti kɔla ke ma kɔla dɔɔ do lí. A nyɔngɔ wena a okɔyɔ, kɔ a yengge nza, kɔ a kpa ogele obe sa'de, ne a nyɔngɔ wa iko.
- c) Wa ndɔ bili a ndɔa. Wa zɔ dolo olo a ke a ne nza nga ni, ne wa ndɔ bili de di ni. Ne mbè, a le 'bɔ kɔ gē, wa fana gē 'da a do tē ε. Owino vē wa nyɔngɔ a nyɔngɔ. Wuko bē, nde a a wi naa zā.

Mulu a de wena, li ma ɔ fē ɔ ne li mulu kɔla ni. Ne kala zā a ma de 'bɔ nɔ wena. Fala mǎ gbe a nde, ma wia na, mǎ fi a li we, ne kɔa tē a ma hàkàyàkà ni ma mbɔkɔ, se ne mǎ gbele ma, ne ma hɔ sū, se ne mǎ gba zā a, ne mǎ gɔmɔ a we gi a dē. Tabi wa do lí li we, ne ma anga zàlà zàlà, ne wa fi a 'do ne, ne kɔa tē a ma hɔpɔ vē, ne tē a ɔ mbòò iko, se ne mǎ gɔmɔ a de.

Wa kala gbālā bàkòà, ne wa fi 'da kpale ke wa ne mi ma ni, ɔ ne nzo, kɔni, ní dò ní, dǎ kɔ kpaleɔ ma kóló tabi ma 'dángá ti nù go. We ke bakɔa a sa'de 'do lí, ne kpaleɔ 'da mǎ ma tɔ'bo de wena.

dàlè p.38 : *crapaud ordinaire (Bufo sp.).*

- a) Mɛ a be sa'de ke tē a ma sèrèkèkè ni. Kǎ a ke dati ge ma bɔa, ne nyanga ke 'do ge ma 'bɔ bɔa. Gbali a ma so sula. A a sa'de ke a né nɔ nea go, a bŭlŭ nzá'dá nzá'dá. A he mǎ kpóròrò kpóròrò ni. A ko a kuli, se ne a 'bèlè de. (mǎ zó dùlè)
- b) Mɛ a sa'de ke le zɔ a na, a do ndi wena, we ke a ɔ do 'do lí kolonɔ, tabi do nyanga zu'bu, tabi ti ombulu te, tabi te ti ngu'du dele tɔa. A nyɔngɔ wena a osekeke sa'denɔ.
- c) Dale, mǎ kpa a, nde a yu yu, ne li mǎ sǎ, we ke di ni a gǎ 'do a, a te ndaka a. Ní a 'da le nga, le 'bé tē a go.

Wa fo kala zā dale, ne wa e a go'do we. Hā a kolo, ne wa gi a, wa sulu a do dambu. Ne wa fo a 'do dambui do'do, ne wa hā dambui ni hā be, ne a nɔ te zele katakpu.

Ombè winɔ wa kala wa, ne wa a kɔ gē né kɔyɔɔ we nyɔngɔ wa, ne wa gbe wa.

d) *différentes espèces de crapauds et de grenouilles* :

Owanɔ wa ke wa ɔ 'do lí ni a :

- Mbémbéte, mbètè'bé : voir mbété'bé
- Mábàmbà, mabèmbà, mòbàmbà, hàù : voir mabèmbà
- Kisòlà : voir kisòlà.

Owanɔ ke wa ngo nzâ :

- Zàmbòlò : voir zàmbòlò
- Nòsògùbà : voir nòsògùbà.

- e) *Timb* : Tελε τε κε dàlè, mbémbété, màbèmbà, do zǎmbòlé wa gā do ma ni :
 Wa sū ni wa kó dati a **kúli**. Ne kuli wa ni ma de yeke yeke ne tǎmbòlo ni. Kó fala wa ne ko ia nde, ne wa zo ngo li de fala li wese, ne wa kó, ne wa kó, ne wa lá kuli de di ni, ne ma ɔ ne wese te to de te ne fai, ne ma 'bélè. Dati ngboo, ma 'bélè do **odule**.
 Fala ma ɔ na kuli mbémbété, mabemba tabi háú ke wa nyongɔ wa nyongɔ ni nde, ne odule ne wa a tǔ, kó fala me ta 'bo a kuli dale, zǎmbòlò tabi kisolà nde ne odule ne ni wa fila. Se ne odulenɔ ni wa yengge ni gbáá, ne dó wa ma kpólǎ.
 Ne nde dati ne nyanga wa ke dati ge ma h́o bɔa, kó fala dó wa ne kpólǎ do'do ni, ne dala ne bɔa ke 'do ge ma h́o, ne a de be dale, kisolà, zambolo, mabemba, háú tabi mbémbété de'de (zó dùlè).

dale gbálé ou **gbàdàlè** (gbà śs̀ sà'dè) : *espèce de grande grenouille*.

- a) *Cath* : Me a sa'de kpo ke ndala tē a ma ɔ se'deke se'deke ɔ ne ke 'da ngbongbo dalenɔ ni. Nyanga a do gbali a sū wia kō do dale, ne nde mo kpo a ke a gā wena ɔ ne tia wala nzilo ni.
 b) *Zagb* : Lè kpá à wénà nó nzâ tí mbúlú tē tabi 'dó li. Wèlè ké nzâ tē à vè á tǔ, nè wèlè ké 'dó li lí 'dò à á tǔ, nè tí ngú'dú à á fèà
 c) *Cath* : Me a dale kpo wa kpá a dǎ dǎ go. Ne a 'bo a sa'de ke Gale a dea a ni go, me a kifi wi tunumo iko. Tua ke fala wele kpa a ia ne a fé, tabi a kpa gā zele ke na, a h́o fena fio ni. Mi ī go, tabi a kó kua nde, wa kpa me ge a zamɔ, mi zò te me 'bo a fala kpo go, ne mi zi zila iko.

dàlètètè, dàlédónwá p.38 : *rainette, vivant sur les feuilles près de l'eau*.

- a) A a dàlè, ombè te wa ɔ ne te tɔlo nwá ni, ne ombèe ne te wa ɔ a fíla tabi fèà b̀t̀t̀r̀t̀t̀ò̀.
 b) A ɔ fài te te, tabi 'do otɔlo nwánò. Ma ke wa sa li wa ni.

dùlè : *têtard, alevin de batracien*.

- a) Mè à óbé dàlè (mbémbété, màbèmbà).
 b) Tελε τε κε dùlè kifi do tē a, ne a h́o dalè. Dati gbàà a a dùlè, nde do go'do a boe. A yengge nííí, ne do go'do a te, ne nyanga a mo ngo h́o ne, ne wa sa li a na mbémbété. Ne mbémbété a te yengge 'do kɔyɔɔ, ne geɔ do geɔ a h́o màbèmbà (zàmbòló), ya ki ni a mo ngo he mo do ti wɔkɔsɔɔ 'do lino. 'Do ne, ne màbèmbà yengge gbaa, ne tē a nganda, ne wa sa li a na dàlè. Ne a mo ngo yengge wá ngo nga nza te ti ombulu te, se ne a le 'bo 'do li, ne a ko kuli a, ne a 'bélè dùlè.

félé (mbònggi) : *grand crocodile du Nil (Crocodylus niloticus)*.

- a) Félé a sa'de li. A ɔ ne bakɔa ni, ne nde a si te bakɔa do tē e, we ke a dulu wena nea ngo bakɔa. Nu a dùlù 'bo wena, ma ɔ lɔngbìzɔngbì. A 'ba nu a, ne ma dǎlǎ ne ge nde ni. Gogo félé ma kpula ngbe kpula, ma dúlù ti ngbe dúlù. mbee gogo a ma kala (tingbi) de kó nú a i, ne mbee ne kala de nza. Zu a ɔ dudu 'b̀ǹg̀g̀l̀l̀ǹg̀g̀ò̀, ne gba li a do ngo zǎ a. Li a kòlò wena, ma h́o, ne ma sala ngo nu a do'do. Kɔa tē a bina, tē a ma lo iko. Mo kpo a ke ngonggonzo dó a ma ɔ ne nú scie ni, ne do a ma tɔ né nu dugbu ni. Li mulu a ma ɔ fèa ndé ndé.
 b) A ó 'do li ke ma 'du wena ni. A ɔ ti sálá tǎ, ti dànggá, te zí li ('du li), ti lùmbá, ti kùnggúlú dènggá 'do gba li, 'do wili li. A nyongɔ fai a kɔyɔɔ. Ne wa tǎ 'bo na, sabele kpo kpo a yo'do kili ta. Li félé sǎ wena, fala a yengge nza nga, kó a sí do ke olo a ni go, tua ke a goe tē a goe (a gbili wala olo a).
 c) A ko kuli a de nza nga ge iko, ne a tulu kɔa nwá de ngo ne. Kó fala ke sa'de tabi wele 'be te ne, ne ma he mo híyé híyé. Kó a zele ma, n'a h́o we duzu ma. Kó a kpa wele tabi sa'de te ne nde, ne a gbe a do ti. Kutu kuli ke a kó ni a wili ne.

d) Mε a sa'de wa nyongɔ a nyongɔ. Wa ndɔ bili a do kala zā zεmbe. A yulu nu a, ne bili ba nu a ni ngboo. Wa ndɔ 'bɔ mbe wa do gāli ke ma gā wena ni.

gbàtáná : *tortue géante*

- a) *Cath* : Mε a táná, ne nde a gā nea ngo ogele tanano v̄ē.
- b) A ɔ 'do gá lì, be fua lino mɔ kpá se a go, gá lì se ne dē. A nyongɔ wena a 'bētē, do be kɔyɔnɔ ke wa ɔ sílílí ni. Ne do tūi, ne a ho de nza, ne a nyongɔ olakano.
- c) Owi 'do lino, wa fana gē, ne a le kɔ ne, se ne wa ba a de nza dē. Tabi wa ndɔ bili olo a, te dolo olo a ke a yengge do tū ni.
- d) Wa gbé a ia, ne wa gba sanga a, ne wa ēlē kɔa 'do a, ne wa gɔmɔ sa'de a, nde ma gā wena. Ne kɔa 'do a, wa do ma, ma kolo, ne wa de do inano 'da wa. Mɔ de mbé tɔa, ne mɔ fa kɔa gbatana, ne mɔ mba do gele inano, ne mɔ mi ti tɔa 'da mɔ. We ke a a sa'de ke wa kpa a dō dō go, ne a nganda wena. Ni a tɔa ɔ se te 'bɔ wena.

gbele : *espèce de varan ressemblant au varan de Nile mbáláwálá.*

- a) A ɔ ne mbáláwálá. Mbèé ne wa ɔ fila, ne mbèé ne wa ɔ tū. Fo dā te wa bina, ma ɔ gākàlākà iko. Ndala te wa ma ɔ kàtàkpàà né te fɔlɔ ni, ma ɔ ngà'bálá ngà'bálá, ma lò go. Lefe a ma sa sala bɔa. Do a ma gā si gulu ne, ne sɔti ne ma ɔ fēa. Zō a ma ɔ vilikindi.
- b) Owa ge wa ɔ filà wa ɔ kɔ tō dole, ne owano wa ɔ tū wa ɔ ti kusukɔla. A so tukudu zō, ne a ɔ ngo ne. A nyongɔ koali, laka. Wa nyóngó kala zā a go, tua we kɔalino.

kà'bélé p.38 : *lézard à peau lisse (Mabuia sp. sp.).*

- a) Mε a be sa'de, a ɔ ne mbalawala ni, ne nde a gā bi go, ne do a boe. Tē a ma ló 'diko. Ombe li 'do wa ma tū, ne ti ngu'du a ma filà ngòò ni, ne nde ombèé ne te wa v̄ē ɔ ne te kóló nwà ni.
- b) Wa kpa wa te falano v̄ē, tabi ti wɔkɔsɔnɔ, tabi zā bili, ne a yengge 'bɔ wena te ngo tɔa. A ɔ ti gēlē tɔa tabi kɔ kō. Ne a nyongɔ wena a obe sɛkɛke sa'deno.

kà'bélé li p.38 : *lézard vivant près de l'eau.*

- a) Tē a ma gélé gélè gélé ɔ ne te kpàsà ni. Mɔ kpa a, kɔ li mɔ sò go, ne mɔ lengge na nde, ε kpa kpàsà. Mbee ne, zu wa ma tū mbìì ɔ ne li nza. Ne mbee ne a do dā tē a boe, ma geze tū ne mba do fēa ne, ne nde a gā wena.
- b) Wa kpa a fai te 'do lì, ne wa ɔ wena te zā dígílí. A nyongɔ 'bɔ obe sɛkɛke sa'deno.

kà'bélé ngó tà (ou : kà'bélé gò) p.38 : *lézard des rochers.*

- a) Li 'do a ma yɔ yɔla, ne nde tē a ma ɔ na te tóló nwà ni.
- b) Wa kpa a wena te li go tabi te ngo ta. A nyongɔ obe sɛkɛke sa'deno do o'bulu nyongomɔ.

kàdá p.37 : *lézard agama commun, à peau rugueuse, au dos coloré de rouge ou de bleu (Agama).*

- a) Mε a sa'de ke a ɔ ne ka'bele ni, ne nde a gā nea ngo ka'bele, ne tē a ma ɔ hàrkàkà ni. Li 'do a ma ɔ ne te kula nwà ni, ne si gulu do a ma ɔ a filà tabi á tū mbìì ni. A ɔ li wese wena.
- b) Wa kpa a wena te 'da le, tabi te zamɔ, ne a ɔ te ngó te ngó. A nyongɔ wena a osekeke sa'deno.
- c) A ī ti kū te wena. Fala ke a kū te ia, ne a ze zu a do te lígbó lígbó ni. Ma ke obeno wa ga do zuma na : "Kàdá, mò zé zù mò dò tē 'dó (2), kàdá kàdá kàdá hárr!"

kàdá'bálá (ou : ngòé) p.37 : *lézard gecko; ses doigts à ventouses, lui permettent de s'attacher à des surfaces lisses (Gecko sp. sp.).*

- a) Mε a kàdá, nε nde a gǎ wena. Li 'do a ɔ filà, nε zā a gǎ wa. Gbālā zu kǎ a ma gǎ wena, nε nde tambala kǎ a ma ɔ sèrèkèkè ni, do wala 'da ma, ma ke a kǔ do otenc dǎ dǎ ni.

kìsòlà p.38 : *grenouille vivant dans l'eau.*

- a) Mε a sa'de, a ɔ nε màbàmbà ni, nε nde màbàmbà gǎ nea ngo a. A bǔlǔ, nε a te nyélé wena ɔ nε metele nale tabi mǎɔ. A he mǎ "ó órr órr".
- b) Ngo gili wa bǎa :
- Owanc wa kpa wa 'do li. Owele wa nyongɔ a nyongɔ.
  - Owanc wa kpa wa ɔ fai te 'do li kólò. Tèlé tē a ma la ngbè do ke 'da kìsòlà bí sī. Wa kala ngba wa de li 'do ngba wa bǎa bǎa bǎa. Nε nde te wa ma yó yólà gbìníní gbìníní ni. Ongbaka wa nyóngó wa ɔ, wi a ombanza, se nε wa ī ti nyongɔ a de. Wa sa li wa na "ngbàkú".

kòkò p.38 : *tortue aquatique, vivant dans l'eau (Trionyx sp.).*

- a) Mε a tana, nε nde a ɔ 'do li. Gbali a ma a filà gízígízí ni. A gā la li ngele, wa fi a ko sanggi, nε ma 'bana bi sī na a dunu ma 'diko. Kɔa 'do a ma tǔ, nε ti ngu'du a ma ɔ fèà vǎyùù ni. Li 'do ma de dǎndǎ wena. Fala mǎ e nyanga mǎ ngo a ia, nε mǎ tili dǎndǎ 'do a do ti iko.
- b) A dè tana wena. Fala mǎ kpa a ia, nε nde mǎ kpá 'dā mǎ tabi né zele mǎkɔla ɔ.

kpàsà p.38 : *lézard vivant sous terre, dans des tas de débris etc.; son coup de griffes est très venimeux (Lygosoma sp.).*

- a) Mε a sa'de a ɔ nε kà'bélè ni, nε nde a gā nea ngo ka'bélè, gā à wénà ɔ nε nu kǎ be nzo be ni.
- b) Wa kpa a wena do 'do le tabi zamɔ, nε a ɔ fai kɔ dǎ à. Dǎ à ma do holo dele wena, a kpe nu ma fai do gbàkùtù (yátò), ma de gélè gélè gélè. A nyongɔ wena a okùnzélé do odó tè, do o'buá, tabi omɔ ke ma mbɔkɔ ni.
- c) A a 'dā sa'de, tua ke a gbε wele gbεa. Fala a kpa mǎ, kó nú mǎ má ɔ tè mǎ nde, nε a anga mǎ do èlè kǎ a, nε ma ndo ba mǎ. Kɔ fala ke wa wèlè mǎ á ngá ɔ, nε mǎ fe 'diko. Kɔ fala ke fo nú mǎ tè mǎ bina nde, nε a dé se mǎ do mǎ ɔ. Kpasa winɔ wa tǎ zé na, a nyongɔ mǎ kɔ a ká mǎ lí gbá wese dati hā mǎ, nε mǎ fe, kɔ ní ɔ, kɔ mǎ a mǎ ka mǎ li wese ta 'bɔ datí hā a, nε a fe.
- d) Mε sa'de gbale. Fala kpa a nganda wena, mǎ kpa a nde mε a gbalé. Wa nyóngó a ɔ, fala ke wa gbε a ia, nε wa gálá à ke zā wala, nε wa e ta ngo, nε a mbulu.

màbèmbà (ou : màbàmbà, mǎbàmbà, mbétè'bé, hàù, màhù) (*voir aussi dàlè*): *grenouille aquatique.*

- a) Màbèmbà mε a sa'de a ɔ nε zǎmbòlò ni, nε nde a a gǎ. Fo do go'do a bina, nε li 'do a bi sī a tǔ, nε ti ngu'du a ma fila yoo ni, nε li gbili tē a ma 'bílí ngèlélé ngèlélé ni. A he mǎ na "hà hú hà hú, hàù hàù ", ma ke wa sa li a ní ni.
- b) A ɔ 'do li. A kó kuli a nε ma de yeke yeke nε kuli dale ni, 'do nε, nε kuli ó gbáá nε ma 'bélè do ī tē ε iko. Kɔ fala ma 'bélè gbàà ni nε ma 'bélè sū a odulé, se nε 'do nε dò wa ma kpǎlǎ nε nyanga wa hó de. Nε nde odulé nε ni mε otū wanc ɔ, tua ke fele dǔlénɔ mε a odale. Owele wa nyongɔ màbèmbà nyongɔ, a unu ɔ nε kɔɔ ni.
- c) Fala wuko a do zā, kɔ a nyongɔ a, kɔ fala a nε kǎ nε, nε nde te be ma de wena, nε li ngèlé tē a ma 'bili ngénggèlélé ni. Ma be we tǎ na, màbàmbà a 'dafa be 'dafa.

mǎli : *monstre aquatique légendaire.*

- a) Mǎli a a gba sǎ sa'de. A a sa'de 'do li. A gā wena. Gbali a kponga de ngo zǎ a. Mǎ zo gbali a, nε te mǎ de gē dea. 'Do a ɔ nε kolonggo ni, nε tē a ɔ nε tómbòlò ni, nε 'baka a ɔ vǎlàkpàngbà ni. Fala a ba wi, n'a lɔmbo a do tē a sū, ya li ma 'bɔ tē a ɔ.

- b) Fala ɔi 'da a : A 'donggo kō tɛ ti digili 'dɔ li, si 'biti gba soe. Ne me ni a zā kō, n'a wunggulu ma, ne ma la gbaa. Kɔ a zā kōɛ ni, ne ma nyɛɛ, ne ma sasala boa. Mbe fala li ne a fala dungi 'da a, ne mbe kōɛ ma engge si fala gale, me a fala ɔ ne.
- c) Golo a : Dati a zumu nu ma de nù, se ne a do nu ma ngo de. Fala ni ma kola do ngo ndàlá nùì da dō. Fala gē ma ba a, n'a le li 'do a do nùì, ne wese mɔ ngo a tē a. Mbe fala kpo, n'a kō we ɔ li wese tɛ ngo kenze nu li, n'a 'ba nu a hàkpáá, ne kaka'benɔ wa le de kɔ nu a sū, n'a kpe nu a de ngo wa ngbà'bú, n'a gulu wa. Do a ɔ ne bila. Kɔ fala a ne ba wi, n'a so li do gba gbeɛ do a ni wau, n'a a li mɔ, se ne a ba mɔ de. A ne ba wi, ne dati, mɔ zo tū kɔɔɔɔ 'do a ne ge nde ni. De 'do wa ni, kɔɔɔ li ne a ngbi. A dolo hi winɔ, a ɔ de ngo hi wi, ya wi la zāa, ne mɔli tɛ, n'a ba a, ne a bēlē a bēlē. Ne wa na mɔli ǎ bēlē a bēlē.

mbáláwálá p.38 : *varan du Nil, rayé de noir sur jaune verdâtre (Varanus niloticus).*

- a) Me a sa'de ke a ɔ ne bàkòà ni, ne nde bakɔa gā nea ngo a. Dò a ma dulu wena. A ngàlà go, ne nde wɔɔ tɛ a ma be sī a du, ne tē a ma lè go, ma ɔ hàràkà. Do go'do a ma ɔ fàtá'bàlà, ma a 'bàtá, ne ngòngònzó dò a boe. Fo zala a bina, a zélé mò gó. Mɔ gbe a kɔ mɔ de kolo a, ne nde a unu kula kòyó. A tī ti yù yù wena. A ze wele dò dò a zɛa. A ze mɔ ia, ne ma 'bili mɔ ɔ ne ke wa 'bili mɔ do be kɔya ni.
- b) Wa kpa a wena do ti kola, tabi zā bili 'bete, tabi nu lè ngo nga nzâ, ne a ɔ fai ngo te ɔ ne kada ni. A do tɔa mó a bina. A nyɔngo wena a ondà'bà, do gele obe sa'denɔ ɔ ne okɔanɔ do zulano ke wa ɔ do ngo te ni.
- c) Wa gbe a do bili, wa ndɔ do dolo a ni. Wa gbe a, ne wa ēlē ndàlá a, ne wa de do 'dē. Fala ke wele a nyɔngo a sɔe ge, tabi a he'de 'dē ke wa dea do ndàlá a ni, kɔ fala a kù do dō mó wele nde, ne dōɛ ni ma gɔnɔ se do ti.
- d) A a nàwílí sa'de, wuko nyɔngo à go. Ne nde sɔe ge owukonɔ wa nyɔngo a nyɔngo. Wa zo a ɔ ne sō sa'de. A ba bili mó mó kɔ a tɛ fè go, kɔ mó hó we gbe a, kɔ mɔ de zī go, ne a fú mɔ do do a hàò fala kpo ne mɔ kpa dani.

mbémbété : *grenouille de couleur foncée à pattes largement palmées, vivant dans l'eau, comestible (Xenopus sp.).*

- a) Me a sa'de a nea we ɔ ne màbàmbà ni, ne nde a gā be go, ne a ɔ bi sī a tū. Màbèmbà gā 'bo lá ngo mbémbété.
- b) Wa kpá mbémbété wena 'dɔ li ke ma fó ngboo ne ndɔnɔ ni. A kó 'bo kuli a né kpo ke màbèmbà ni. Ne ma ɔ fai ne ma 'bēlē dati a odule, se ne 'do ne dò wa ma kpólō, ne nyanga wa hó ne wa kifi mbémbété de.
- c) Owele wa nyóngó mbémbété nyòngò, ne nde a de nɔ wena. Wa tī ti le gē wena. Mɔ gi a, ne nɔ tē a ma hɔ wena, kɔ mɔ ba fili do nò mâ, ne o'dangba wa gɔnɔ mɔ. We nyɔngo wa do dia ne, ma wia na, mɔ gi a, kɔ a mbɔkɔ, ne mɔ fo a 'dɔ li ni do'do, ne mɔ sō lí fanza, ne mɔ é a ngo we, kɔ a nɔmɔ, se ne mɔ tī ti nyɔngo a de.

mbétè'bé : *voir màbèmbà (voir aussi dàlè).*

mbònggì : *voir fèlè.*

ngòsògùbà (voir aussi dàlè): *petit animal comme un crapaud.*

- a) Wa a sa'de ɔ na okìsòlà ni, á gà bé gò, nè à ó filà ngòò,, nè fo dā te wa bina. Nyángá wà nèà ngó nyángá dàlè. A nósó gbáá, nè à búlú nyélé wéná ó né da metele molo tabi gazala, sè nè à zí nù dè. Fala a nè bŭlŭ nè, nè li ma kpā go'do a nzí vĕ.
- b) Wa ɔ fai do ti gubano ke owukono wa wà gɔe ni, te he do mo. Ma ke wa ia li wa na nɔsɔguba ge a ni. Do fala sabelɛ, nè wa usu te wa, ko fala ndo nyanga zolo li kolo, nè wa ho. Hia mo nu wa ma si tē ε do ke 'da okìsòlano.
- c) Wele wè te nyongo wa go.

ngà'bàlà : *crocodile à long museau (Crocodylus cataphractus).*

Mé a sa'de 'do li, a dulu wena, nè tē a ɔ ka'bala ka'bala, a gbɛ wele gbɛa.

ngùkù (voir aussi dàlè) : *petite grenouille vivant sous terre (Hemisus sp.).*

ngbĕlè (bàkòà?) : *caïman.*

- a) Ngbĕlè a a sa'de 'do li. A ɔ nè féle ni, nè nde a dùlù né fele go.
- b) A yénggé do gbo gba wese fĕ fĕ go. Wa nyongo a nyongo. Wa le gĕ, nè ma ba wa.

nzènggú : *animal semblable à un crapaud, qui vit près des sources, non comestible.*

Mé à bé sà'dè, à à nú kpála ódàlè; wà kpá à fàì tē nú 'dè, nè à hé mò ngàndà wéná. Wélé nyóngó à gò.

sínyè (voir aussi dàlè) : *petit crapaud ou grenouille aquatique.*

- a) A ɔ nè zǔmbòlò ni, nè nde a gà be go. Fo dā tē a bina.
- b) Fala mo zo a, nè kili ba mo iko. Wa nyóngó a go.

tána : *tortue (Cynyxis sp. sp.).*

- a) Tána a do kɔa 'do a boe. Ngo 'do a ma kusu de ngo, ma ɔ kúkpáá (sùnggù'dùnggùu), ma nganda kpí kpí ɔ nè kɔngba ni. Mulu a ma efe liɔ. Dò tana bina, ya mò te li go'do a ni, li ma a ndòbiá : ma ó nù go, ma yolo de ngo 'bé'dè'dé, ma ũlŭ 'danga nè ge nde ni. (ma ɔ 'bo nè 'do wukono). A 'bɔmo wi do fala ni 'bɔma. A 'bɔmo zu kō mo, nè ma wia te 'bili nè.
- b) We kpa a ma nganda wena. wa kpa wa wena do 'da fala hoá 'bua, zɛkɛ 'da kusi. Mo mo ngo yengge zamɔ, ko gale mó zamɔ ò te mo wena go, ya mo kpá a go. Gene ko a ɔ de ke zā nyanga mo ge, nè nde mo zó a go. We duzu ke tē a wia kō do nwáno yerr. Ko gale, ke mo yengge zamɔ, nè mo do gbɛ sa'de de wena ni, ma ɔ te mo, sɛ nè mo kpa tana de. Tana ba bili zagba ba. Owino vĕ wa nyongo a nyongo.
Fala ke mo bá tana ia, nè mo é tē nú a, nè mo e go'do a, nè mo henze a do nga fele, ke ma wè te gono nè go. Nè mo dā we, nè ma nye nganda, nè mo fi a li nè, nè kɔa tē a bɛle, sɛ no mo gba sanga a, sɛ nè mo 'do a ko kɔa nè de. Tabi mo e li li we, ko ma anga zàlà zàlà, nè mo fi a 'do nè. Nè ma nŏlŏ fai, ko fala ke kɔa tē a ma mangga hàà, nè mo e nù. Ma gĕ, nè mo gba sanga a, nè mo fo a ko kɔa nè, nè mo gomɔ sa'de a ɔ nè ke wa gomɔ do kola ni, sɛ nè mo gi a de.
- c) Tana a ko kuli, kuli a ɔ fĕa, ya a 'bĕlĕ ma 'bĕlĕ go. Beno wa 'bĕlĕ do kpo te wa iko. Wa nè ho nè, nè wa efe nyanga wa do kō wa do zā kuli, nè kɔa kuli ni ma gono sanga te ngbe bɔa, mbe 'bana de li 'do a, nè mbe 'bana de ti ngu'du a.
Obeno ni wa yénggé do naa wa fala nè kpo go, wa yengge te me zu wa kpo. Ya me ni beno wa yó ti nyongomɔ olo nu naa wa ni go. Ma ke wa na : "Li mo sōa né li be tana ni!"
Tana ho, n'a ga mo na : su.. su.. Ko mo nè ka mo, n'a gbese lè mè lè mè de nù (a si de nù gɛɔ, mo zó a go).
- d) Mbe tonɔ owino wa de do kɔa tana ni ma ké :

- Wa de kɔa a do kembe.
- Wa fi 'bo ma ngbala gele beno, we duzu zele mɔkɔla.
- Oyaa le wa e zi kɔa tana go'do yànggá dati ke na wa a kɔni kɔ ne, se ne kɔni ma é dɔ go de. Wa de ni, we ke tana a a sa'de kpo a nganda wena, ne a nò nù wena. Kɔ mɔ mbá a do kɔni ia, ne kɔni ma ɔ te me 'bo ne kɔa tana ni. Gene kɔ mɔ kálá ia, ne nde ma tǐngbí go. Mɔ kala, ya ma ɔ ngé ngé ngé ngé, ya ma tǐlí go. Mbe ne wa mba do kɔa kpā, do ngazu, we ke menɔ ni ma nganda te 'bo wena.
- *Timb* : Wa do kɔa tana, ne wa ndo do bílí gbàkàmbú. We ke ma unu wena. Mɔ e li bili ia, kɔ ma unu gbakambu, ne a te we ne. Ne nde tolo nyóngó ma go, a nyongɔ, ne a ba zele, ne a fe.

Ngɔ gili otana ma ke :

- táná sàlà *ou* táná lì : *tortue vivant près de l'eau*.
  - a) A gǎ be go, ne nde a gǎ me ge nea ngo tánákǎli.
  - b) Wa kpa a wena nu lì. Wi kpa wa wena a wi yali engga. Fala mɔ kpa a ia, ne nde mɔ kpá se 'dā mɔ go.
  - c) Wa nyóngó a go.
- Gbàtáná : me a wele ke le tɔ so we 'da a. Mbe wa kpa a 'do li, ne mbe le kpa ngo nza.
- Tana kò tabi kòkò : Me mbe ngɔ gili tana ke wa ɔ 'do li.
- tánákǎlí :
  - a) A gǎ ɔ ne koko go, a gǎ 'bana sanga, ne nde gballi a fèlè 'bo wena.
  - b) A ɔ 'bo 'do li, ne a nyongɔ wena a 'bètè do délé.
  - c) Fala mɔ ne 'do li, kɔ mɔ kpa tanakáli, kɔ mɔ ī na à á ni nde, ma wia na, mɔ o gballi a bɔa ne. Kɔ ní go, ne mɔ kpa se zele mɔkɔla. Gene kɔ ne nea zamɔ, kɔ ne zu ne a délè nde, ma wia na, mɔ o li a, kɔ ní go, ne ne vè ne kpa se zele mɔkɔla.

yànggèlé p.37 : *espèce de lézard (agama sp.)*.

zàmbòló (*ou* : zómbòló) (voir aussi dàlè) : *grenouille ordinaire à longues pattes (Rana sp.)*.

- a) *Timb* : Me a kpo nu fele 'da dale. Mɔ kpo a ke zàmbòló nea we ɔ ne màbèmbà ni. Mba go, ka go'do a bina, go'do a tófɛe né kpo go'do màbèmbà ni. Ne nde li ngele nyanga a dulu wena, ne tē a fē kayuu ni. Ne yolo te zu a we la de 'do a, bi tū mɔ yóló līyɔɔ ni. Wa kala ngba wa de li 'do ngba wa bɔa bɔa bɔa. Ombe winɔ wa sa 'bo li a na "kìsòlà 'do li kólò".
- b) Wa ó wena 'do li kolo. Wa ko 'bo kuli wa, ne ma de yèkè yèkè 'bo né kuli odaleno ni. Ne dati ne vè ma a odule, se ne wa kpɔlɔ dɔ wa ne nyanga wa hɔ, kɔ wa de zàmbòló de.
- c) Ombe winɔ wa nyóngó wa nyóngò, ne nde owino vè go. Wi a ombanza, se ne wa ī ti nyongɔ a de. Wa sa li wa na "ngbàkú".

zò p.38 : *caméléon (Chameleon sp. sp.)*.

- a) *Cath* : Zo a ɔ ne kà'bèlé ni, ne nde a la ngba a do kà'bèlé, we ke do a ma da si ngɔ, ne ma ka kasa. Dā tē a ma kífí wéná : mbè, ne a ó fèà kpùù ɔ ne bũ ni, ne mbè, ne a ɔ fílà kálálá, ne mbè, ne a ɔ tũ mbii, nè mbè, ne ɔ ne tóló nwá, ne mbè, ne a ɔ fílà yèè, ní do ní. Ma ke wa tɔ na : "Mɔ kífí te mɔ ɔ ne zò ni!"
- b) Wa ɔ wena li zō dò zā vú'dà. We kpa a ma nganda wena. Mɔ kpá a ia, ya mɔ kpa gbale. Mɔ kpa a, ya a yú go, ne a mɔ ngɔ soko mɔ iko. Mɔ éfé te hā a, ne a kũ ngɔ ne.
- c) Wa nyóngó a go. Okpasa winɔ wa de zi a do ina kifi 'da wa.

Les poissons

àngàwàrà : voir là.

bàbà (gbòè) : *poisson de la famille des Bagrides Chrysichthus sp.*

- Mε a gā kɔɔ, tē a vē ma lo 'diko, ne nde ndala tē a ma mbà'dá mbà'dá ni, nè ngu'du a ma ma a fēa. Gànggá à ma tale. Mbe kpo ma si 'do gele a, ne mbe bɔa ma si gulu zala a bɔa ne. Giti gulu zala wa wele 'boro 'boro ɔ ne ke a o gbālā ni.
- Wa kpa a wena te 'do gā li, ne a nyɔngɔ wena a 'bētē, do mbulu nwánɔ te 'do li ni, do okusi, do ngba a kɔɔɔ.
- A ɔ fai kɔ kō ke wa 'donggo ma. Ne nde a ó kɔ kō zu a kpo 'diko ɔ, wa ɔ zu wa dele wena. Fala ke mɔ kpa nu kō wa nde, ne mɔ zā ma, ne mɔ wia we gbɛ wa hɔ ngo 'bu ngo ne tē ne tabi 'bu wa bɔa. Wa nyɔngɔ mulu a do dò go'do a, we ke zu a ma do mulu bina. Ne nde wi naa zā nyóngó a ɔ. A nyɔngɔ a ia, ne be ne a he se na bǒr bǒr bǒr ne me kɔɔ ni he mɔ ni.

bánggéléná (kòyó pèdúli) : *espèce de poisson volant.*

- Cath* : Με a kɔɔ, a ɔ ne kpákálà ni, kɔa tē a ma ɔ fē. Ne nde sala 'baka a boe. Fala ke wa gala li ti a, ne a tata sala 'baka a, ne a bŭlŭ pŭrrr, ne a te 'do 'du li, ne a la. Li a sǒ wena.
- A yɛngge wena do kpakalanɔ, ne a ɔ 'bɔ de kpo fala ke okpakalanɔ wa ɔ ne ni, ti kɔa nwánò nu ngbaka li.
- A ba gálŕ ɔ, wa gala li, se ne wa gbɛ a de. Wa ne gi a, ne wa gbɛle kɔa tē a, ne wa gi a ɔ ne gele kɔɔɔ ni. A dè mulu wena nea ngo kpakala, fo gbālā tē a ngboo bina, a dé 'bɔ nɔ wena.

bébélé (kítílí, gbāmàkó) : *petit poisson de la famille des Anabatidae (Anabas sp.).*

- Kuta* : Με a hāsā kɔɔ ke a a be sī iko. Tɛle tē a ɔ ne kpákálà ni, ne nde a gá vē ɔ ne kpakala ɔ, a gā 'bana sanga iko. Kɔa tē a boe, ma ɔ hàrkàkàà, ne ma ge geza ɔ tŭ do fila ne. Ne ngòngónzó 'do a ma vē do tē.
- A ɔ wena te li gbàgbá li 'diko, ne wa kpa a wena te ti okɔa nwánɔ 'do li, tabi ti gú linò ke ma de ke zā nu li ni. A nyɔngɔ wena a 'bētē, tabi okusi, tabi ombulu nwánò 'do li ni.
- Owele wa lénggé do a wena wena kɔ gala li tabi da gálŕ ɔ, we ke me a kɔɔ ke a do dí bina. Dia nyɔngɔ a ili do tɔɔ ne, we ke me a kɔɔ a èfè ngboo ɔ, a ɔ sàkpàtàkpàà ɔ ne sa'da te ni. Mbè ne wi gala li tŕ na : "È kpà kòyó ɔ, é kpà bébélé iko". Gene kɔ na me ni, sako li bébélé dŕlŕ wena, we ke wa dɔ wena.

bèténdé, yòndó : *grand poisson des rivières comme la Bànggá, Sàà ou 'Dùà.*

- Kuta* : Με a gba gbɛle kɔɔ, a ɔ ne zā kō wi, ne a wia we la mɛtre kpo. 'Bala tē a boe, ma pɛse ɔ ne gbālā mbili ni, ma ɔ fà'bálá fà'bálá. A ɔ tŭ. A do nɔ tē a wena.
- A ɔ wena te 'do gā li, ɔ ne Bànggá, do Sàà, do 'Dùà.
- Takɔ wele a gbɛ a do yɔkɔ tabi galí, ne nde wi ni a bi se a do nganda, se ne a fe de. Do fala ke wele a gbɛ a, ne a dā we ti gulu, ne nde ma wè do bé bē sī ɔ, tua ke a do nɔ tē a wena. Kɔ fala ke bé ne we dā we, kɔ a dè zī ɔ, ne nɔe wia we kpŕlŕ tē a. Owino vē wa nyɔngɔ a iko. Tati a ombé gazanɔ wa nyóngó a ɔ, we ke a mbòkò wena, kɔ wa nyɔngɔ a, ne wa kpa se zele gaza, zele ngbɛle, ní dò ní.

bìwè : voir là.

'bóákòyó (ou : 'bóánà, nà, nókòyó, túnúkòyó, mbònggò*) : *Tetrodon sp. (voir aussi "nà").*

- Mε a kɔɔ ke tē a vē ma lò 'diko, fo tē tē a bina. A gā fai, ne a ɔ ne nókòyó ni, 'da du te wa ɔ ne 'bu cm bɔa, ne mbe ne wa ɔ be dó. 'Da pɛse li wa ni ma ɔ ne cm 'bu. Με a

koyɔ ke a de nɔ wena, ne nde a mbɔko wena. Ko wa gí a, nde 'dà kala mbɔko a go. Fala mo ba a de kɔ mo, ko mo 'bala a nganda wena, ne a fe 'diko. Nu wa dulu wena.

- b) A koyɔ a ɔ ko kɔ, do ti osala tɔ, tabi ti ogbàzàlà. Ne a nyɔngɔ wena a 'bētē, do mbulu koa nwá, tabi okusi, tabi líá osala tɔnɔ ni.
- c) We gbe wa, wa gala li gálà, tabi wa a gē, se ne wa le de, we ke wa bá gálí go. Mo mo ngo gala li gbaa ko wa gbini de ti mo ia, ne mo te zè 'bo nu mo go, ni go ne wa bindi 'bētē vē, ya mo kpá 'bo wa go. Owino vē wa nyɔngɔ a nyɔngɔ. Ne owi zele gú lino waa nyóngó wa go, we ke wa mbòkò wena. Ne nde wa vē, wa èfè koyɔ wena.
- d) Wa do ngo gili wa do wena :
- 'bóákòyó : wé ké à mòkò wéná.
  - 'bóánà ou nà : wé ké wà yénggé délé wéná.
  - mbònggò* : mè á nú línɡálà.
  - zóló (málè zólè) : nú a ma dùdú 'békóó ni, ne nde a a gā, ne tē a ma tū.
  - kilingbèné : a a gā, ne nde nu a ma de do wena, ma ɔ mbùtùlùtù, ne tē a ma tù ngboo go, ma ɔ kpúyéé.
  - nókòyó núàgbá (bé kilingbèné): *Guathonemus (elephas)* : nu a ma dùdú nzóngbó ni, ne nde a gā be go. A ɔ ne gbālā zu kó wi ge, ne a ɔ be kili.
  - málè : zu a ɔ kòtòfòlò ni, ne nde tē ma a fèà, ma là'bà là'bàà. Mo hu a hu, ne mo nyɔngɔ do gbālā zu a sū.

dànggá : *petit poisson de la famille des Claridae.*

- a) *Kuta* : Dangga me a koyɔ, a ɔ ne gbālā zu ko wi ge iko, ne nde a ɔ dudu ɔ ne gɔ tolo nwá ni. Tē a a fila ngòò. Zu a wia ko do zu gɔ, ne 'da wolo tē a ɔ ne olo li 'bu cm nale.
- b) A ɔ wena ko 'bētē, te ti ngàtá, do ti lùmbá. Wa ɔ ti kùkù go.
- c) We gbe a, ne wa gu gē, ne wa le ko ne, tabi wa gala li, tabi wa da a do gálí. Wa gbe a ia, ne wa sɔ a nu fanza. Ne nde wa sɔ a ɔ ne gele okoyɔ iko go, wa kasa a, se ne wa sɔ a de. Tabi wa sɔ wa nu fele kángbá, ne wa kasa wa. Se ne wa de kula wa de. Wele vē wa nyɔngɔ a nyɔngɔ, ne nde 'da kpasa wino zi ge, bulu be tabi boko be ke wa 'bana do manda'ba, wa te nè gaza go, wa wè te nyɔngɔ wa go. We ke wa nyɔngɔ, ko wa gɔnɔ wa do gaza, ne manda'ba kunu de olo ne kunu. We ke mo kpa dànggá, ne mo wè te ba a iko go, mo ba a, ne a zóló de kɔ mo fai. Ní a mo gɔmɔ a gɔmɔ, se ne mo ba a de.
- Wa de a do ina dea. Okpasa wino wa gi a do ina wuko wena.
- Wa de a do ina hā wi zele gúli, we ke a nga koyɔ, a mbòkò wena go.

dànggáyòlò : *petit poisson de la famille des Claridae comme le dànggá mais plus mince.*

- a) *Cath* : Wa gā ɔ ne dànggá go, wa ɔ be sílílí ɔ ne gezele kɔ wi ge, wa wè te sɔ wa nu fanza go, ne nde wa dulu me ge ɔ ne odànggá. Wa ia li a ni, we ke wa ko ti líá yòlè ke 'do li i.
- b) Wa ɔ wena ti sala tɔ do ko 'bètē.
- c) Wa gbe wa, ne nde wa sɔ wa nu fanza go, we ke wa gā be go. Wa sɔ wa nu fele kángbá. Ne nde we nyɔngɔ ne ma wia kɔ do ke 'da dànggá.

dèlè : *poisson de la famille des Claridae.*

- a) Me a koyɔ ke a ɔ ne be songgo ni, ne nde koa tē a boe, ne a ɔ fèà.
- b) Wa ɔ wena de ngo 'bētēnɔ ke fala zílí lino ni. Wa kpa wa wena te li gbàgbá li, ne a nyɔngɔ wena a 'bētē, do okusi, tabi obe sa'denɔ ke wa ala de ngo li ni.
- c) Wa yengge zu wa á délè, ne nde li wa sɔ go, wa ba gálí do ta zu wa 'diko.
- Ngo gili wa boa : dèlè íkó, do dèlè kénzè.

dika : poisson de la famille des Cichlidae (*Telapia sp.*).

dòkpólò : petit poisson de la famille des Cyprinodontidae.

- a) *Cath* : Με a hāsā kɔɔɔ, a gā bi ɔɔ, a ó né gezele kō wi ge. Mɔ zɔ a, ne nde a nea we ba tele te gālā, a ɔ kpasaa ɔ ne mbe 'bēlē gālā ni. Gogo a bina. Tē a ma ɔ bi a fēà, ne nde ma mba do bi filá ne, ma ndi ndila.
- b) A kō wena a wala gele li, ke ma fo kpélé kpélé ni, ne nde a do kō we ɔ kɔ ne bina, a ɔ fai de li gbàgbá li 'diko. A nyɔngɔ wena a 'bētē do okusi. Mɔ hɔ 'do li, kɔ mɔ zɔ na wa boe, kɔ mɔ tū sã nu mɔ 'do li, ne wa te we ne sàà.
- c) We gbe a, wa gala li, ne wa kala wa iko. Winɔ vē wa nyɔngɔ a nyɔngɔ. Mɔ hana wa, ne mɔ á tō te wa, ne mɔ á fila nɔ te wa, ne ma òsò ngbà'dá, ne nde ma hɔa sanggo ia, ne mɔ nyóngó do kà.

Kuta : Obenɔ ke wa dungu do tɔa gba weseno ni, fala ke wɔ te gala li ba wa nde, ne wa ne, ne wa gala, kɔ ma òsò, kɔ gene kɔ wa kpà kɔɔɔ ɔɔ, ne wa dɔɔ osukpateno ni fai, ne wa si do wa do mɔ mó bê ni, ne wa nyɔngɔ wa. Ne nde me a kɔɔɔ wa wia te e wa nu galí, ne wa ndo hã ogã wa ge ɔ ne òsònggò òmàmbàlá, ngbì ni do ni.

Do tele te kɔye ni, ne owele wa tō do gba lengge na : "Mi a dokpolo, wala si mó mi wala gele waya". Gulu ne na : Mi do wi na te mi bina, ma ke mi si nu zò, kɔ mi dungu zu mi kpo ge.

Ombe winɔ wa tō na, kúlúsòè ma á te mɔ sílílí, ne mɔ ba sukpate, ne mɔ hɔnɔ te ne, ne ma ala. Ne nde ma únú sè wena.

dòngbò (múyóló, linggánggá) : poisson de la famille des Claridae.

- a) *Cath* : Με a hāsā kɔɔɔ, ne tē a vē ma lo 'diko, ne ma a tū. A bi a du, a wia we hɔ 'bu cm tale, ne a ɔ kilí. Fo tē tē a bina. ne nde gànggá à ngàndà ɔɔ. A ɔ ne lò ni, ne nde zu a ma nganda wena.
- b) Wa kpa a wena kɔ ndo, tabi kɔ dúnggù, ne a ɔ wena kɔ kō mó a, ne wa ɔ kɔ kō 'da wa zu wa dele wena. Wa nyɔngɔ okusi do 'bētē, do obe sa'deno ke wa ala de ngo li ni, do ombulu nwánɔ 'do li ni. Wa kò 'bo 'bete wena. We gbe wa, ne mɔ zɔ nu kōe 'da wa, ne mɔ a 'bete kɔ gē 'da mɔ, ne mɔ gu ma de nu kōe ni. A ba 'bo galí wena.
- c) We gbe a, wa wia we da wa do galí, tabi wa gu gē hã wa, tabi wa gala li, ne wa kpa 'bo wa. Mɔ gu gē hã wa, ne mɔ a 'bete kɔ ne, ne mɔ gu ma de nu kōe, ne 'bete ma unu se wa, ne wa hɔ nza we nyɔngɔ 'bete, ne wa le de kɔ gē 'da mɔ iko.
- d) Wa a ngá kòyò, gene kɔ a kolo, ne wa gi a, nde a 'bó ɔɔ. Wele vē wa nyɔngɔ a iko. Gene kɔ a kolo wena, kɔ wa gi a hã mɔ ia, ne mɔ ba se a 'do li dambui tabi yiki nzee iko ne mɔ nyɔngɔ a. Gbālā tē wa sōa ɔ ne gbālā te dànggá ni. Owi bè mɔ, ɔ ne wi zele gúlí, a wia we nyɔngɔ a, we ke a a nga kɔɔɔ.

'dò : poisson de fond, sans écailles, à tête large.

fónggò : non identifié.

- a) *Kuta* : Με a kɔɔɔ li a a pesɛ, ne nde 'bala tē a boe, nde a dùlù ngboo ɔɔ.

gálà (N : gànà) : poisson de la famille des Cyprinidae (*Barbus pelegri*).

- a) Gālā me a hāsā kɔɔɔ, ke 'bala tē a boe. Tē a vē ma fēa, ne 'balo zã a ma yɔɔ do filá ne do tú ne gbaa we a te do a nga. Kɔa tē a boe ɔ ne ke 'da kpakala ni, ne sala nu a 'bo boe. Wa a obe kɔɔɔ iko, ne nde 'balí mɔ kpo te wa hāsā wena.
- b) Wa kpa a wena te 'do li, te li gbàgbá li, ne a ɔ fai ti okɔa nwá tabi ti owkɔso ke ma de ke zã nu li ni. A nyɔngɔ wena a okusi, do olakanɔ, tabi 'bētē.

- c) Wa da gālā fai do kúlí kòkómbò, kusi, sámá ka, ka'dangga, ndòkò zā 'bòmbò kòni, tabi kprangga. Fala ke mɔ nyɔngɔ a, nde zu a fai a pá. Ombe winɔ wa kò we nyɔngɔ gālā gɔ, we duzu pá me ni.
- d) Gàlǎ a a kɔyɔ kpo ke zu a zí wena, fala dungu mɔ a de kpo fala ma nganda wena. Ma ke, fala ke bò te zí zu wele dati tia nde, ya a wè te nyɔngɔ gālā gɔ, na da de kò bɔ̀é 'da a kpolo tē e gɔ.
- Ne ɔ ne ke zu gālā zī wena ni, a ba galī do ta zu a iko. Ma ke wa tō do gba we na : "Tá zú gālǎ gbá, ndé á hɔ́á kò yèlè".
- Wa fi 'bɔ̀ gālā li ina, we yufu do zele te wele, tabi li liā te ke wa gi hā ogazano olo gaza 'da wa.

gálá mbàtì (ou : gálá dùà) : *petit poisson comme le gálá mais plus court et plus gros.*

Tele tē a ma ɔ vè ɔ ne gālā ni iko. Kɔ mɔ kpo a ke, a be a dɔ, ne zā a la zā ngbongbo gālā ge, ne a ɔ tū.

gònmòzàlà : *voir* sónggè.

gbàbè : *poisson volant, avec l'apparence d'un crapaud; se trouve dans les grandes rivières.*

- a) *Kuta* : Me a kɔyɔ, ne nde a ɔ ne dale ni. Nde li ngèlé tē a 'bili mbɔ̀r mbɔ̀r ni, ne a bŭ bŭlŭ.
- b) Wa kpa a wena kɔ gā lino.

gbádàmbá

- a) A a kɔyɔ ke tē a ma vè a féà, ne 'balò zā a ma yɔlɔ dò tú ne gbaa we hɔ te go'do a, ne do a ɔ fila. A do kɔa tē a boe, ne sala nu a 'bɔ̀ boe. A ɔ ne gālā ni, ne nde a dulu nea ngo gālā. Wa yengge zu wa dele wena ɔ ne ke 'da gālā ni, ne nde fala a ɔ ne ni, a kò we dungu fió gɔ. A dungu ia, ne a fo tē a de di ni do'do. A a kɔasa wi ti gālā.
- b) Wa kpa a wena kɔ gā li, ne a ɔ wena te li gbàgbá li, ne a nyɔngɔ wena a 'dɔlɔ go'do wele, do ongà'di, do obe sekeke sa'deno ke wa ala de ngo li ni, do okusi tabi sama ka ke wa da 'dɔ li ni.
- c) Wa gbe a do galī tabi do yɔkɔ. A a kɔyɔ kpo a de nɔ wena.
- d) Fala a 'bana do be ne, ne wa sa li a na gbádàmbá (sabele be).
Fala ke a gā, ne wa sa li a na tànggè (sabele zagbālā).
Fala ke a de kpàsá, ne wa sa li a na nzènggè (sabele kɔasa wi), ne nde a bá 'bɔ̀ galī gɔ, a ba galī, ne a 'bili fele ne.

gbákágbòkò (ou : gbámànzànggà, hógòhógò, hàkàgélégbàkòyó, gbàzú'bòmélé).

- a) Me a kɔyɔ ke tē a vè má lo 'díko, a wia kò do lò, a ɔ féà. Fala ke a gā ia, ne a wia we ɔ ne nu kò wi ge, ne nde a gā wena si zu a iko, dò à gā be gɔ. Gangga a ma tale : mbe bɔ̀a ma si gulu 'banga a, ne mbe kpo ma si 'do gele a.
- b) Wa kpa a wena te li gbàgbá li, do nu nyanga li, ne a ɔ wena kɔ kòe 'da a. Ne nde wa mba kɔ kòe 'da wa délé wena. A nyɔngɔ wena a okusi, tabi 'bètè, tabi kɔa te liā teno ke ma de ti li 'di ni.
- c) A a kɔyɔ ke a ba galī wena, wa ndɔ nu kòe 'da wa. Owele wa nyɔngɔ a nyɔngɔ, me a kɔyɔ a de nɔ wena, ne nde zu a do mulu bina, ma ɔ wòkòlòkò iko. Fala ke wele ɔ do zele gboe, ne nde a nyóngó gbákágbòkò gɔ, a nyóngó gbámànzànggà gɔ, a nyóngó lálá gɔ gbaa na, zele ni e do'do, se ne wi de ina a a ma li liā te hā a, se ne a nyɔngɔ de.
- d) Ne nde a dè kɔyɔ gɔ. Tua fala ke tē tē a ni ma dumu mɔ si te gbālā zu kò mɔ ia, ne gulu 'baka mɔ ma hē. Kɔ fala ke a dumu nyanga mɔ nde, ne zele ne ma si te gulu ku mɔ.
A gbe 'bɔ̀ ogā kɔyɔnɔ wena. Fala a si te li gbàgbá li ia, ne a lɔmbɔ̀ otèno tē a ni vè, ne fua li ma ndo la do a si gɔtɔ yé yé yé ɔ ne me a gele be sa'de, kɔ a tia ngo li ni. Kɔ fala ke gá kɔyɔ a zɔ a, ne a lengge na, me a gele be kɔyɔ, kɔ e yɔ'do a. Kɔ a ne yɔ'do a, ne a

tòndò gangga a, nẹ ma haka gẹlẹ kọyẹ ni vẹ, nẹ a bi fai gbaa, nẹ a fe 'diko. Gulu fala ke wa ia li a na "hàkàgélégbàkòyó" gẹ a ni.

Wa ia 'bò li a na, hógòhógò, we duzu ke, fala mọ da a do galí nde, kọ fala a nẹ hò de nza nga, nẹ a he mọ na "hógò hógò", nẹ a tòndò ogangga a de ngo vẹ. Kọ fala ke mọ hámà gọ, nẹ a dumu kọ mọ.

Wi ke a tẹ lengge fai gulu nẹ bina ni, nẹ ma há yangga hā wele gọ, tabi a ba we te ngba a te lengge wena, nẹ wa tẹ hā a na : "Mọ gẹ, mọ a kọyọ gbákágbòkò, mọ haka kọ gẹlẹ ẹ wena!"

gbàkálá : *voir kálá.*

gbàkàtà : *crevette.*

- a) Mẹ a kọyọ, nẹ nde a si do tẹ ẹ do tala ogele okọyọnọ vẹ. A ọ be kókóyóló ọ nẹ kálá ni, nẹ a ba tele te ngà'di, nẹ nde gbakata do sala 'baka a bina. Tẹ a a tũ, kọ mọ gi a tabi mọ fi a li we nde, nẹ tẹ a vẹ ma fele. Nyanga gbàkàtà ma dèlè wénà. Nyanga a ke dati ni ma bọa, nẹ ma dùdù, nẹ sọti zu nẹ ma sa sala bọa, nde nu nẹ ma tò wena. Nẹ nyanga à ke 'do gẹ ma nàlẹ, ma ọ be sẹkẹkẹ, ma gǎ be gọ. Nu a ma ọ nẹ tẹ ni, nẹ nde ma 'bèlè wena, ma ọ nẹ tọnga ni. Sala nu a boe, nde ma dùdù. Kili tẹ a ma a kílì, nẹ nde go'do a bili gò'bókònggọó ni. Fala a ndo nẹ nọ, nẹ a nẹ ènzé ènzé ènzé ni, a né nọ ngó ngá gọ. Nẹ nde a ndòlọ, nẹ a te nyelẹ wena.
- b) Gbàkàtà ọ wena kọ kùkú te li mbá lì. A nyọngọ wena a 'bètẹ do okusi. Wa kpa a wena 'da fala gálà lì, do 'da fala òsò lì.
- c) Wa nyọngọ gbàkàtà nyọngọ, wa de wena. Kọa 'do gẹlẹ a ma bi a ngá, nẹ nde kọ kili tẹ a vẹ ma mbọkọ 'diko, nẹ ma de mulu wena. Go'do a do mulu wena, nẹ nde zu a ma ọ wòkòlòkòò iko. Fala mọ kọ we nyọngọ a, nẹ mọ fo kọa 'do gẹlẹ a, do gba du nyanga a bọa ni do'do, sẹ nẹ mọ nyọngọ a dẹ. Ma dia fẹ na, wa hana wa vẹ, nẹ wa e wa te nu dọ kọni tabi nzangọ, nẹ wele nọ nẹ.
- d) Gí gbàkàtà ó filà, ma ke oyaa lẹ wa tẹ do gba lengge na : "È a gbàkàtà, ẹ kpá filà ngo wè". Wa tẹ 'bọ na : "Nàá mọ bínà, nẹ gbàkàtà félé kọ mọ nú galí", gulu nẹ na ...Naa mọ bina, nẹ wi lengge sẹ do mọ bina, nẹ mọ gi mọ do te mọ. Tabi wi 'do mọ bina, ya mọ kpásá sẹ gọ.

gbǎmàkó (kítìlì,) : *petit poisson, variété des bèbèlè.*

- a) *Zagb* : Mẹ a kọyọ, a gǎ gọ, a ọ nẹ bèbèlè ni, nẹ nde ti ngu'du a ọ filà, nẹ ma ọ 'bọ be fẹ, nẹ kọa tẹ a boe. A kọ kọ ndọ wena, we ke a a kọyọ olo lì, tua ke wa gbẹ ogèlẹ gǎ kọyọnọ vẹ, nẹ wa gbẹ wa do olo nẹ. Wa gbẹ waa do zọlọ hẹ a li ngboo gọ.
- b) Wa kpa a wena te ti kọa nwánọ 'do lì, de te li gbàgbá lì. A nyọngọ wena a okusi, tabi 'bètẹ do mbulu nwánò.
- c) Mẹ a kọyọ ke wa kpa a wena te zálá lì (li ke wa gala ma dati, nẹ 'dọ nẹ, nẹ wa gala 'bọ kpo kpo ma ni). Kutì ke wa gala lì ni, nẹ wa gala wa de nza iko. Kọ wa ba lì do'do, wa le de kọ nẹ, takọ wa fa fala de ti mbé kọa nwánò ma le de 'do lì ni. Kọ ma la tũ bọa, nẹ wa kpe 'bọ kpo lì ni, kọ wa nẹ gala nẹ ni, nẹ wa gala de kọ yèkèsè, nẹ di ni wa kala sẹ wa wena. A a dia kọyọ, owino vẹ wa nyọngọ a iko.

gbámànzànggà : *voir gbákágbòkò.*

gbàmásámbà :

Kuta : Mẹ a gǎ kọyọ, nde 'bala tẹ a boe, nẹ a do nọ tẹ a wena.

gbànúà : *voir tùlùkènzé.*

gbàzòlò : *grand silure, poisson à large tête (Clarias lazera).*

- a) *Kuta* : Με a gā kɔyɔ, we ke wa wia we 'bili sanga a 'bu ngo ne bɔa. Tē a vē ma lo 'diko, a ɔ tū ɔ ne lò ni, ne nde ndalá tē a ngàndà wena. Gangga a ma si gulu zala a bɔa ne. A do kɔa tē a boe, ne a nganda la li wena. A gbini 'bɔ̀ l̀i kpasaa ɔ ne ke 'da wili kɔyɔ ni.
- b) Wa kpa a wena te 'dɔ̀ gā̀ li, ɔ ne Mbànggá tabi 'Dua ni. A ́ kɔ̀ kɔ̀ gɔ̀, a ɔ fai kɔ̀ gbògbò̀ l̀i.
- c) Le gbe a wena do gba galí tabi yɔkɔ. Ne nde fala gbe a ma nganda wena. Fala a ba galí ia, ma wia na, wa sele ogisa nwá, ne wa efe ma de nu a, kɔ a ma ngo nyɔngɔ ma nde, se ne wa ndo wele a we gbe a de. Kɔ ni gɔ, kɔ fala ke a he mɔ ia, ne mólì kɔ nu a, ne a te.
- d) Kɔ fala ke wa gbe a ia ni, ne wa gɔmɔ a do dugbu ke nu ne tò wena, ne wa gba sanga zu a do kpenemɔ. Wa gi a ɔ ne wa gi do gele kɔyɔnɔ iko, ne nde dia fē na wa de kula a, we ke a de nɔ la li ngele. 'Da kpasaa winɔ zé dati ni, owukonɔ wa nyóngó a gɔ, we ke a de nɔ wena, ne a unu sē wena. A a kɔyɔ kpe ti moli.

gbàzù'bòmélé : voir gbákágbòkò.

gbóé : voir bàbà.

gbòzò

Kuta : με a hāsā kɔyɔ, ne nde a do tē tē a tale ke ma dulu wena.

hàkàgélégbàkòyɔ : voir gbákágbòkò.

hógòhógò : voir gbákágbòkò.

ìbèli : poisson de la famille des Cyprinidés (*Labeo sp.*).

ìkò'bè (*ou* : mòkò'bè, sànggù) : poisson de la famille des Characidae (*Alestes grandis-quammis*).

- a) Με a kɔyɔ, a gā gā, ne nde a gā la li gɔ. A ɔ ne kpàkálà ni, ne a dùlù nea ngo kàkálà. Kɔa tē a boe, ma ɔ fē, ne dò a ma sasala bɔa, ne ma ɔ filà ngòò.
- b) Wa kpa a wena 'dɔ̀ gá̀ li, ɔ ne Mbànggá do gele ogā lino ni. A do kɔ̀ mó a bina, a ɔ de gbàgbá̀ l̀i iko. A nyɔngɔ wena a 'dɔ̀lɔ, do be sékéké sa'denɔ ke wa ala ngo l̀i ni, do okusi, do o'bulu nyɔngɔmɔnɔ ke ma la do ngo l̀i ni, we ke a h́ nu ngbaka l̀i gɔ.
- c) Wa gbe a wena do galí. We gi a, ne wa gbele kɔa tē a dati, se ne wa gi a do dia ne de. Li mulu a fèngè wena, ne nde zā mulu tē vē a be gbálá iko. Gene kɔ ne me ni, nde ă èfè kɔyɔ wena. Wi bē gene a bina. Gene kɔ wi zele gúlì a wia te nyɔngɔ a.

kákálákà (kékèlékè, kàkàlàtò, kèkèlètò) : petit poisson de la famille des Anabatidae (*Anabas sp.*).

- a) Mè à bé hásá kòyɔ a wia kɔ kpasaa do bebele, ne nde a gā nea ngo bebele be sī. Tē à á tū, ne ma be a mbá'dá mbá'dá. 'Bálá tē à bóé ɔ ne 'bala te kpakala ni.
- b) Wa kpa a te 'dɔ̀ li dúnggù, tabi ndò, tabi ti gbàgbà, ne fala si mó wa wena a kɔ kùnggúlú te fala zumu l̀i ke lí ne tū wena ni, ne wa ɔ di ni. A nyɔngɔ wena a okusi, do 'bētē, do obe lakanɔ wa ala do ngo l̀i ni.
- c) Με a kɔyɔ a ī ti ba galí wena. A ba galí ɔ ne tēlé te ngànggè ni. Wa kpa wa wena do zeké 'da bɔa. Wa dɔ wa dɔa, ne kɔa te wa bele, ne wa gi wa ɔ ne gele kɔyɔnɔ ni. A a kɔyɔ kpo a do mulu wena, ne a dé 'bɔ̀ nɔ wena. Wi bē gene a bina.

kálá : crabe.

- a) *Mɔnz.* : Με a sa'de, a ɔ do okɔyɔnɔ kpo, ne nde a si te tala ogele kɔyɔnɔ do tē ε. A ɔ ne gbàtòálànggá ni, nde fo falía a bina. Kili tē a vē ma ngá, ne a ɔ 'bàtà. Nyanga a ke dati ma a dù, ne nu èlè nyanga a ma tò wena, ne ma gala a we anga kɔ. Ngawili

nyanga a 'bɔ a ke ma gala a we 'bɔmɔ do mɔ, ne we ɔ do nɔ nganda wena, a ne nɔ gá gá gá ni. Ne otala be nyanga a ni ma nala. Kili tē a vē ma tū. Mɔ ba a, kɔ mɔ dè zī ɔ, ne a hā dani hā mɔ do ma.

b) Wa kpa a tē 'do linò vē ke kɔɔɔɔ wa ɔ ne ni. A ɔ kɔ kō mó a do nu ngbaka li, ne a ho ngo nza we fa nyongomɔ. A nyongɔ wena a okusi do okɔɔ. A yɔ'do 'bɔ mbe kpo benɔ 'da a.

c) Mɔ fi kálá li we, ne tē a vē gifi filà. Kɔ mɔ nyongɔ a, ne giti nu mɔ wele ngór ngór ɔ ne mɔ nyongɔ mako ni. Ne a fanga 'bɔ ɔ ne mako ni, we ke fo mulu a bina, a a wokolo kɔɔ iko. Wa le gē dɛle wena, ne giti wa wele hākàɔà. Wa wia 'bɔ tē dɛ kula wa vē, ne wa a zā nwa ka'dangga, tabi wa 'bala wa do ngbesɛ.

d) Toe 'da kálá a àngà kō hā ogele kɔɔɔ vē. Fala a 'donggo kō, se ne okɔɔɔ wa anga 'da ne dɛ 'do, ne wa ɔ kɔ ne dē. Ma ke wa sa li a na "kpàsà kòyó", we ke a 'dafa fala hā ogele kɔɔɔ vē. Yolo do a, se ne otala kɔɔɔ wa kpa kō ɔ de.

Ngɔ gili kálá ma bɔà : kálá ke le tōa we ne ni, do kálá ngúyà.

Ne nde kálá ngúyà a tē 'bɔ a sa'de 'do li, a ɔ do kɔɔɔ kpo. Tɛle tē a ma wia kō do gele kálá iko, ne nde a gā nea ngo kala. Fala ke mɔ zò kuti a ɔ, kɔ mɔ zɔ li 'do a 'do li i, ne mɔ lengge na me a be tánà, we ke a gā wena. Gba'biti zu kō a, ma ɔ ne gba'biti zu kō le wele ge, ne ma tò wena. Ma wè tē 'bɔmɔ zu kō wele ɔ. Mɔ zó a ia, ne mɔ dé zī, mɔ bá te, ne mɔ tafa do a dɛ nza, tabi mɔ ba dugbu, ne mɔ ɔmɔ a, ne mɔ ba fía a iko, ní ɔ ne mɔ kpà se dani iko. Wa sa li wa na "kálá ngúyà" we ke wa gā wena. Wa wia we kpa wa 'do li ɔ ne "Gbò" do "'Dua". Ne nde wa kpá wa 'do gèlé lino ɔ.

kànzálángélè : *esp. de poisson.*

a) Me a kɔɔ ke 'bala tē a boe, nde a pɛse ɔ ne mbélé ni. Gā wi 'da a ma là ta me 'bɔ li ɔ.

b) We gbe a ma wia do ɔkɔ, we ke a bá galí ɔ. A ēfē wena.

kéfè (*ou* : m̀ngànggú) : *poisson notoptéride (Notopterus sp.)*.

a) Me a kɔɔ, ne nde t̀lé tē a ɔ ne tɛle tɛ ngànzò ni. Tē a ma lò 'diko, gbali a fele gizigizi ni, ne a do gànggá nè boe. Kɔ gbogbo zu a ni, fēa be ta ma kɔ ma boe, ma kpa zu wa vē. A ɔ 'bàtà, ne a ɔ péáá ɔ ne kéfè kɔɔ do kà ni. Sala 'baka a boe. A 'bana ve sanga, nɛ wa sa li a na nwábàlà.

b) A ɔ 'do li ti kùkù, kɔ a ɔ kɔ kō, ne a he mɔ na, ù ù ù. Kɔ fala ke wa gala li ti a, ne a yolo ti kùkì, ne a hala ngè ngè ngè ngè dɛ nza, se ne mɔ ba a de. A nyongɔ wena a okusi do 'bētē.

c) Wa gbe a wena tɛ gala li, ne a be 'bɔ galí ba, ne nde ngboo ɔ. Ne nde a 'bómó zu kō wi ɔ. Ne mɔ élé kɔa 'do a, ya kili tē a ngboo ma ɔ 'bàtà. Ne mɔ gbini nyanga a ke ma ɔ siílíli ni, ne mɔ á nù, se ne mɔ fi a kɔ yele de.

d) Wa dɛ kula a dɛa, ne nde ngboo ɔ, we ke a do mulu ngboo bina. Mɔ kō we nyongɔ a do dia ne nde, ne ma wia na, a 'bana do tɔlɔ ne, se ne mɔ gi a, ne mɔ nyongɔ a dia de. Kɔ fala ke a kula ia, ne nde gbālā tē a wena, ne mɔ gí a do tóló ne.

kékèlékè : *voir kákàlákà.*

kìtìli : *voir gbàmàkó.*

kòànggá (E : ngákòyó) : *poisson de la famille des Polypteridae (Polypterus sp.)*.

a) Me a kɔɔ kpo a nganda wena. Li 'do a ma tū, ne ti ngu'du a ma filà. Kɔa tē a ma hākàɔkà ni. Ngànggɔnzɔ 'do a we sɔkpo tɛ dó a vē me a tē 'diko. Me a kɔɔ a ɔ kili, ɔ ne nu kō be nzo be ni, kɔ a gā ngboo kɔ gā lino ni, ne a ɔ ne nu kō wi ge. Ne nde a dùlù wena, a wia we ɔ ne 25 cm ni. A ho nza 'do li ne a yu do nga nza ɔ ne gǒ ni, se ne a gifi

tē a 'dɔ̀ lɪ̀ de. Wa ɣɛnggɛ zu wa dɛ́lɛ́ wena. Fala wa ndo la nɛ, nɛ wa nyɔngɔ zu dɔ̀ ngba wa, sɛ nɛ wa ndo la ne de, nɛ wa ba fai wala 'dɔ̀kɔ̀lɔ̀ wɛ́lɛ́ kɛ̀ dati ni.

b) Wa kpa wa wena tɛ li gbàgbà lɪ̀, nɛ wa ɔ̀ wena kɔ̀ kɔ̀ tabi 'da li gbagbā lɪ̀. A nyɔngɔ okusi, do obe sɛkɛkɛ sadenɔ̀ kɛ̀ wa ala do ngɔ̀ lɪ̀ ni. Nɛ wa nyɔngɔ 'bɔ̀ fila 'bɛ́tɛ́ wena.

c) Wa sa li a na, ngátékòyó, tua kɛ̀ tē a vɛ́ ma nganda wena. Dati gi a, ma wia na, mɔ̀ fi a li we, nɛ mɔ̀ dɔ̀ a lù'bù lù'bù lù'bù, nɛ kɔ̀a tē a nɛ doko nɛ ni, nɛ mɔ̀ ba a dɛ̀ nzâ, nɛ mɔ̀ gbele ma vɛ́ dɛ̀ nu, nɛ mɔ̀ la tati a mulu tē a iko, sɛ nɛ mɔ̀ gi a de. Fala kɛ̀ mɔ̀ gba zā a, nɛ kɔ̀ zā a ma wòkòlòkò ni, fo mɔ̀ kpo bina, tati a kuli a kɛ̀ ma ɔ̀ tui ni, mba do kala zā a 'diko.

Mɔ̀ zɔ̀ a nɛ kili ba mɔ̀, we kɛ̀ a ɔ̀ nɛ gɔ̀ ni, tē a ɔ̀ hàrkàkàà. Wa fo kafolo a do'do, sɛ nɛ wa nyɔngɔ a de. Mɛ a kɔ̀yɔ̀ wa gi a do ina ngawi tɛ̀ wi wili, tabi wa e li liā tɛ̀, wena we duzu gaza wili.

zɛ́lɛ́ kóànggá = wá lúá à dò kóànggá.

kòmbɛ́lá (mólélé*)

Kuta : Mɛ a gba gbele kɔ̀yɔ̀ kɛ̀ 'bala tē a gā wena, nɛ a wia we 'bili sanga a talɛ̀. A nganda wena, nde we gbe gā nɛ, ma goa sōa gbālā tē.

kòyó-bàlà : *voir* nwábàlà.

kòyó-mónó = kɔ̀nggɛle, sámbé.

a) *Kuta* : Mɛ a 'bala tɛ̀ kɔ̀yɔ̀. A gā wena, nde nu a ma bi sīi iko.

b) A a kɔ̀yɔ̀ a kò bi lɪ̀ go, tati a gā lɪ̀ iko. Nɛ mbe li a 'bɔ̀ a kɔ̀nggɛle.

kòyó-zàmbɛ́lɛ́

Kuta : Mɛ a 'bala tɛ̀ kɔ̀yɔ̀, nɛ nde dā tē a ɔ̀ nɛ dā tɛ̀ zambɛle nza ni.

kúnzɪ́ (nzèkè'dè) : *espèce de petites crevettes.*

Kuta : Mɛ a kpo kpo ogbakata, nɛ nde kɛ̀ 'da wa, wa a sɛkɛkɛ iko.

kùzùnggú (mbɛla) : *voir mammifères : rat vivant près de l'eau.*

kpàkálá : *poisson de la famille des Cichlidae.*

a) Mɛ a 'bata kɔ̀yɔ̀ a ɔ̀ pèrr ni, nɛ nde a bi a gā, nɛ nde ǎ wè tambala kɔ̀ wi go. Ngɔ̀ngɔ̀nzɔ̀ 'do a ma vɛ́ do tē, nɛ tē a fɛ́, nɛ nde 'balɔ̀ zā a ma ɣɔ̀lɔ̀ do tui nɛ. Kɔ̀a tɛ̀ wa boe, nɛ mɛ a okɔ̀yɔ̀ wa do gbālā wena.

b) Wa ɣɛnggɛ fai do nu ngbaka lɪ̀, nɛ wa usu tɛ̀ wa wena do tí kɔ̀a nwánɔ̀ nu konggolo li ni. Kɔ̀ hi mɔ̀ gɔ̀mɔ̀ wa tí lɪ̀ í ia, nɛ wa vɛ́ wa kpe 'do ngba wa, nɛ wa ma ngɔ̀ yu gbì gbì gbì si ngɔ̀. Wa ba 'da lɪ̀ wena si ngɔ̀. Wa nyɔngɔ wena a okusi do ogele be kɔ̀yɔ̀nɔ̀, nɛ wa nyɔngɔ 'bɔ̀ ka'dangga kɛ̀ wa a 'dɔ̀ lɪ̀ i we dɛ̀ do kɔ̀nggá ni.

c) Wa gala lɪ̀, sɛ nɛ wa gbe wa de. Tabi wa da wa do gálí kɛ̀ wa sa li ma na nzé'dé ni. Nɛ ma dia fɛ́ na wa gí wa do fɔ̀lɔ̀ 'bete, sɛ nɛ wa mbɔ̀kɔ̀ ngboo ɔ̀ dia de, we kɛ̀ zu a do gbālā wena.

d) A ko obe dɛ́lɛ́ wena. Kɔ̀ fala kɛ̀ wɔ̀ ba a ia, nɛ a le ti 'bɛ́tɛ́, nɛ lí li ma dɛ̀ gbùtù. Kɔ̀ fala kɛ̀ obenɔ̀ 'da a, wa ma ngɔ̀ dɛ̀ tú tú tú ni, nɛ a nyɔngɔ mbě nɛ do tí. Ma kɛ̀ wa tɔ̀ do gba we na : "Li lɪ̀ ma dɛ̀ gbùtù ia, nɛ nde kpàkálá a í 'bɔ̀ ti be mɔ̀ ɛ̀ go". Gulu nɛ na, bole tɛ̀ ia, nɛ wele í 'bɔ̀ ti nya a tabi be nɛ a go.

Wa tɔ̀ 'bɔ̀ do gba we na : "Wɛle mɔ̀ wɛle ba zu kpakala", gulu nɛ na, wa a mɔ̀ dɛle wena, kɔ̀ nɛ do ongba nɛ nde, nɛ mɔ̀ tɛ̀ wè wɛle go, we kɛ̀ mbe go nɛ mɔ̀ ba 'dā kɛ̀, nɛ wele kɛ̀ a wèlè go ni, a ba dia kɛ̀ ngɔ̀ go'do.

Ngɔ̀ gili okpakala dɔ̀ wena :

- **kpàkálá gbà'dòlò** : (*Lamprologos sp. sp.*) : Li 'do a vĕ á tũ, nè tí ngu'du a á filà. Wa kpa wa 'do linò vĕ iko. Wa lili we ɔ te me do ti 'bĕtĕ do nu ngbaka lì.
- **kpàkálá kótà** : (*Lamprologos sp. sp.*);
- **kpàkálá ngómbá** : (*Hemichromis sp. sp.*);
- **kpàkálá-ngòná** : Me a gā kpakala, ne tĕ a fila, ne dati a ma mboko yènggĕ yènggĕ do li nɔ ngboo. A kōa wena we ɔ te ti gbānɔ 'do lì ni, tako a nyongɔ mbulu nwánò ke ma ala dī ni.
- **kpàkálá ngbòlòmà** : Li 'do a ma ɔ ne tóló nwá ni, ne 'balò zā ma yolo do tũ ne, ne nu a do ti ngu'du a ma á filà zàyòò ni.
- **kpàkálá yòlòngálì** : ...
- **kpàkálá-wóyó** : A ke 'da a be sī, ne 'bala tĕ a boe ɔ ne kɔa te ke 'da onya a ni. Ne nde nu a do ti gele a a fila de wena ɔ ne nu be nɔ be ke wa ko a 'dàkàlà ɔ ni. A ni a de wena, we ke mɔ zɔ ndala tĕ a, ne mɔ de yànggá do ma. Wa de 'bɔ mɔ te wa kpasaa ɔ ne ke 'da kákàlákà ni.

kpàkpání = kòyó zèkè.

kpéyó : *poisson volant (Pantoda sp.)*.

kpòlóngúmà : *voir* ngúmà.

kpòkpò : *voir* sònggè.

lìnggànggá : *voir* dòngbò.

lálè

- a) **Cath** : Me a kɔyɔ ke a a be sī. Gā ne a zu a, ne dò go'do ɔ be sī iko. Ne nde a do tĕ tĕ a tale. Mbe kpo 'do gele a, ne mbèè ke zā zu a bɔa ne. Mɔ bá a ia, ne ma dumu kō mɔ, ne ma zele wena, ne mbe ɔ, ne kō mɔ hé wena.
- b) Wa kpa a wena te li mba lì, te fala lì ma sulu ne ni, ne a ɔ ti kùkù. A hó nza ngboo ɔ. A nyongɔ wena a 'bĕtĕ do be okusinɔ. A a kɔyɔ wa kpá a dđ dđ ɔ.
- c) Wa gala lì, se ne wa gbe a de, a bá galí ɔ. Wa mba wa do gele kɔyɔnɔ ne wa gi wa de, we ke wa gā be ɔ.

lò : *silure (Clarias longibarbus)*.

- a) Me a kɔyɔ kpo, fo kɔa tĕ a bina, tĕ a lo de wena, ma ke wa ia lí a na me ni. A ɔ tũ. Gangga a boe, ma si gulu zala a bɔa ne. Wa gā kili kili iko. Mbee ne ɔ ne gezele kō wi iko, ne mbee ne ɔ ne nu kō wi, ní do ní, ne mbee ne ɔ ne ku wi ni. Ne gā wele ke sanga wa vĕ a gbàzòlò, wa sa li a na "wílì lò" tabi "kpètímólì".
- b) Wa kpa wa wena te ti okùkúnò tabi kɔ kō mó wa. Wa ɔ wena kɔ kō, gene kɔ wa dele wena, ne wa na ngba wa 'dàfú 'dàfú gbaa ne wa we de kɔ ne, ne wa ɔ, ne te wa ba we, wa a okoyó dea na. A nyongɔ wena a 'bĕtĕ, do okusi, do mbulu nwánò 'do lì ni, tabi olaka, fila 'bete, mbulu ka'dangga. Do tũ, ne wa hó nza, ne wa yengge ngo digili, we fa olakanɔ do kòlìnò.
- c) We gbe a, ma wia do galí, se ne wa gbe a de. Tabi wa gala lì, se ne wa gbe wa de.

Ngó gílì òlò ma do wena : *différentes variétés de silures*.

- **lò bìwè**, tabi gba tũ bìwè : a ni tĕ a a tũ. A dé nɔ wena, mɔ sś a nu fanza ia, kɔ mɔ e a ngó gùlì, ne nɔ tĕ a ni ma mɔ ngo si de li wé fai, ne ma wia we bi wè. Gulu ke wa ia li a na bìwè ge a ni.
- **filá lò** : tĕ a vĕ ma yèlèlè ni, a de 'bɔ nɔ wena.
- **lò ngányá** : me a obe lonɔ, wa be sekeke iko, ma ke wa sa li wa ngányá ge a ni. Wa kpa wa kɔ ndɔ, ke wa kua wa 'do ne ni.

- ló lúfú : ...
- ló màmbàlá : me 'bɔ a lò, ne nde tē a ma do dā mbá'dá mbá'dá ɔ ne te gó kólò ni. A gā nea ngo bìwe, a wia we hɔ 'bu cm tale. Zu a ɔ pèmbè'dèmbèe do mulu wena, ne ti gele a ɔ fê mbòò. Lí mulu a ɔ fē, ne nde 'bali mɔ kpo a dè nɔ ɔ ne bìwè gɔ, ne a èfè ɔ ne lò bìwè gɔ. A ì tí bì galí wena, mɔ hò dō gɔ ne a gɔnɔ galí 'da mɔ.
- ló tēgbálábùlúkù : me a lò, tē a ma tū, ne nde ngboo gɔ, ne tē a ma ɔ mbà'dà mbà'dà ni. Tē a ma ɔ ne kɔyɔ ke wa sa li a na "Tēgbálábùlúkù" ni.

Mbè wa tō do mbula na : "lò kò 'dè", gulu ne na, we ke a hā wala, se ne lí ma anga kɔ ta de nza de. Ma ke wa gbé a gɔ. Mɔ gbɛ a ia, ne li ma ɔsɔ.

màkànzà :

Kuta : Mè a kɔyɔ ke 'bala tē a bina, nde tē tē a gbaa tale vè. A gā we de se'de iko.

màlè : voir 'bóákòyó.

Kuta : Ngo gili wa do wena. Ombe wa ɔ 'do bi lì, ne ombe wa ɔ 'do gā lì, ɔ ne male-zólè.

màlé-zólè : voir 'bóákòyó.

- a) Mè a wele ke a gā ne ge nde ni. Ne nde nu a ɔ do iko. Tē a ma mbà'dá mbà'dá ni, ne ti ngu'du a ma fèà. Gangga a boe.
- b) Wa kpa a 'do linò vè, ne a ɔ wena kɔ kò. A nyɔngɔ okusi, làkà, kòalí, obe kɔyɔ, do odokɔnɔ wa ala 'do lì ni.
- c) Mè a kɔyɔ ke a de sɔkpā wena, ne nde a ba galí wena.
- d) A gā wena, wa wia we 'bili sanga a bɔa tabi tale. Li mulu a vè a fèà ɔ ne li mulu kɔla ni. A dè kɔyɔ wena.

màmbàlá : voir lò.

mandaye = sombo : *non identifié.*

mòkò'bè : voir ikò'bè.

mònggànggú (kèfè *ou* nwábàlà) : *poisson notoptéride (Notopterus sp.).*

Mè a nwábàlà ke a gā ia ni.

nwábàlà (*ou* : ndàgbà) : *voir kèfè.*

múyóló : voir dòngbó.

mbê (*ou* : mbèlé) : (N : gànà) : *petit poisson de la famille des 'gálá'.*

- a) Mè a nu fele ogālā, ne nde a ɔ fê búútú, ne kɔa tē boe, ma de gélé gèlè gélé, ma ndele wena. Wa yengge do ogālānɔ fala ne kpo.
- b) Wa ɔ wena te fala li ma mba li ngbe ni, ne ma sulu, ne kenze ma tulu de ngo ni, ɔ ne ti gbagba ni.
- c) Mɔ da a do galí kɔ mɔ ne ba a, nde ɔ ne mɔ ba kɔa nwá ni, fo hi te wa bina. Wa ba wena a gálí bánzé'dé ke wa da do kuli okokombo tabi samaka ni. Ne wa gí 'bɔ wa, nde 'da kálá mbɔkɔ wa gɔ. A do mulu wena, ne a dè 'bɔ be nɔ wena ɔ ne mbònggò ni. A dè kɔyɔ wena.

mbòmbònggò : *poisson de la famille des Citharinidae (Citharinus gibbosus).*

mbótó : *grand poisson se nourrissant de végétaux et de fruits (Distichodus antonii).*

- a) *Kuta* : Mè a kɔyɔ, a ɔ ne kpàkálà ni, ne nde a gā wena. A ɔ 'bata, pɛɛ li ne wia we la 'bu cm bɔa, ne dudu ne wia we kɔlɔ do mètre kpo. Wa wia we 'bili sanga a bɔa. Kɔa tē a bɔa, ma ɔ gáfálá gáfálá, ne tē a vè ma ɔ fê.

- b) A ɔ wena 'do ebale, wa kpá a ko be linò go. A nyɔngɔ wena ongba a kɔyɔɔ, do 'dɔɔ, do 'bulu nyɔngɔmɔɔ ke ma la ngo li ni, ɔ ne okɔa nwà do wala tenɔ.
- c) Wa gbe a do gálí, tabi do gba gbele ngbanda 'da winɔ nu gā li. We gi a, ne wa gbele kɔa tē a, ne wa gi a né ke wa gi do gele kɔyɔɔ iko. Li mulu a ɔ fē mbòò. Fala ke wa de kula a, ne li mulu a ɔ nyòèè (jaune léger) ɔ ne wa a kambili tē a ni. A dè nɔ wena. Owino vē wa nyɔngɔ a nyɔngɔ.

mbòká (záká'dànggá) : *poisson de la famille des Bagridae (Achenoglamis occidentalis).*

- a) *Cath* : Me a be kɔyɔ, dudu a là cm 'bu ngboo go, ne a ɔ kili. A kɔpa wí tí gbákágbòkò, là ngbà wí wa dò gbakagboko bína, ne nde we ke mbòká a gā nea ngo gbakagboko, ne do go'do a dù, ne zu a gā wena. Zu a ma do tē te ne tale, mbee ne gbogbo zu a, ne mbee ne ke zā li a do bɔalo. Dā tē a ma de be mbá'dá mbá'dá ɔ ne gbālā sɔndi.
- b) Wa kpa a wena ti kùkù. A nyɔngɔ 'bētē do obe sílilí kɔyɔɔ, do obe lakano wa ala ngo li ni.
- c) Wa ba gálí, tabi wa gala wa, se ne wa gbe wa de. Kɔa tē a bina, wa gi a iko. A dè me ge kɔyɔ wena, ne we ke 'bali mɔ kpo a do li tē a wena. Owele vē wa nyɔngɔ a iko, tati a owi zele gúlì do owi zele gbòé wa nyóngó a go, we ke li tē wa.

mbònggò* (O) nókòyò; (E) 'bóá kòyò : *voir* 'bóá kòyò.

Mé a bóá kòyò; ngó gílí wà bɔà : mbèé ó dó, ǎ dùlù ngbóó gó, nè kili tē à bé á gā, nè mbèé à á dùdù, nè nú à dùlù wénà, nè kili tē à 'báná sàngà; mè à kòyò béá mò.

mbùmbá :

- a) a ɔ tū.
- b) Mòkèlèlè = me a mbe ngo gili mbùmbá, ne nde a fē.

mbúmbù (ou : susu) : *petit poisson de la famille des 'gālā'.*

- a) Wa a nu fele gālā, ne nde wa be sekke iko. Wa be a fē. Wa yengge zu wa dele wena.
- b) Wa yengge wena nu ngbaka li, we ke ogā kɔyɔɔ wa kò wa go, wa nyɔngɔ wa wena.

nà ou 'bóánà : *voir* 'bóákòyò, mbònggò*.

- a) Me a 'bóákòyò, a ɔ be yɔla yɔla, ne nu a ɔ be dudu; a gā ia ne wa sa li a na, yòndó.
- b) Fala ke mɔ gala li, ko ma mɔ ngo ɔsɔ ne, ko mɔ zo 'bóánà nde, ne mɔ wele wa do tū nu mɔ, ní go, ne wa bindi se 'bētē. Ma ke wa sa 'bɔ li a na túnúkòyò.
- c) 'Bóánà wa a kpè dati mólì; fala ke mɔ hɔa nu gā li, ko o'boana wa gbini de ti mɔ dele wena, ne mɔ de zí, we ke 'do wa mólì boe. Mólì ne ba wele, ne a tombo o'boanà dati.

nókòyò núàgbá : *voir* 'bóákòyò (*Guathonemus elephas*).

nókòyò tòlò : *voir* 'bóákòyò (*Petrocephalus grandoculis*).

nókòyò zòlò (nzèmbè) : *voir* 'bóákòyò (*Mormyrops lineatus*).

nòlìngbí : *voir* ngbìlì.

ndàgbà : *voir* nwábàlà.

ngákòyò : *voir* kòànggá.

ngámbugólá : *voir* tǎnggé.

Kuta : Me a kpo nu fele kula 'da otangge, ne nde a gā nea ngo tangge be sí.

ngànggè : *petit poisson de la famille des Cypronodontidae (Epyplatys senegalensis).*

- a) *Kuta* : Mε a be hāsā kɔɔ, nde 'bala tē a boe. Zu a pì wena, a ɔ tū ne kili tē a ma vē a kili né kili te kákàlákà, ne zu a ma a lidoò ni, ma nganda wena. Ne gene kɔ a be kɔɔ iko ni, nde a a kpe dati ogā kɔɔɔ we gbini li.
- b) A yénggè lí gbàgbá li gɔ, ne nde fai do nu ngbaka li tabì wena wena 'do ndò. Ne a ī tí yu yu wena ɔ ne sònggò ni, a yu 'do li tsjèrr. A nyɔngɔ wena a okusi do be lakano, do be wala tenɔ ma ala de ngo li ni. A do nga'ba wena, we ke mɔ fi gālì 'da mɔ 'do li né, kɔ a zɔa kusi nu ne ia, ne a yu gárr, ne a te, ne a yɔ'do fala kpo gbaa de kɔ zā a í.
- c) A dia kɔɔ, wi bē a bina, owi zele gúlinò wa nyɔngɔ 'bo a nyɔngɔ we ke a a ngá kòyó. Tati a wi naa zāɔ wa nyóngó a gɔ, we ke a yu gárr. Kɔ wa nyɔngɔ a, kɔ wa ko, ne be a kpolo tē a gárr de kɔ zā a i. Dia nyɔngɔ wa do tɔɔ ne. Mɔ dé kula a ia, ne ma do mulu bina, ne gbālā tē a ma ɔ fàkàkà.

ngányá : *voir là.*

ngúmà (*ou* : kpòlóngúmà) : *poisson de la famille des Ophiocephalidae (Ophiocephalus obscurus).*

- a) *Cath* : Mε a kɔɔ ke a a gā, dudu a wia we ho 'bu cm tale, ne a ɔ ne nu kō wi ge. A do kɔa tē a boe, kɔa tē a ɔ 'bàráká 'bàráká, ne tē a vē ma ɔ tū. Sala nu a ma ɔ ne sala nu bángéléná. Mɔ gala li, ne li òsò ti a, ne a tata sala nu, ne a mɔ ngo yu do mâ.
- b) Wa ɔ wena ti sálá tónò, ne wa ɔ 'bo wena ti mbulu te ke ma tia de 'do li ni. Wa mba dele wena, a a kɔɔ de nà. A nyɔngɔ 'bētē, ne a yɔ'do 'bo ongba a be kɔɔ wena, ɔ ne be lonɔ, gbàkàtá, kalanɔ.
- c) Ne nde we gbe a ma gɔa do yɔkɔ. We ke a bá galì ngbo ngbo gɔ. Owi 'do li wa gu gē nu kō 'da wa, ne wa a be o'bulu kɔɔɔ kɔ gē. Wa kpa 'bo wa te gala li. A yòndò wena, a ì ti yù yù gɔ, li òsò ti a, ne mɔ gɔmɔ a iko. Ma hā wa tō na : "Mó yòndò né kpòlóngúmà ni."

ngbî (N : "ngbû") : *poisson électrique de la famille de Malopteruridae (Malopterus electricus).*

- a) *Kuta* : Mε a gā kɔɔ, dudu a wia we ho 'bu cm tale, a ɔ kilì. Mɔ wia we kpa be wa ge, wa ɔ ne gba'biti zu kō wi, tabi nu kō wi, ne nde gba gbεε wele ke a ɔ ne kú wi ge. Ndàlá tē a dí díli, ne ma lò wena, ne ma ɔ tū. Dò a sasala boa. Mε a kɔɔ a ɔ vwùmàà, ne gā ne a zu a, ma ɔ 'bùtùlùtù.
Mε a kɔɔ a do gànggá a bina, ne nde a dālā nea ngo tala okɔɔɔ vē ke wa do gànggá wa boe ni. We ke mɔ ì tǎ ne gɔ, kɔ mɔ 'be tē a ia, ne a ngbi mɔ, ne te mɔ gē yókókó ni. Tabi mɔ kpa a nu gālì mó mɔ, tabi te gala li nde, kɔ mɔ ba a hùvwúvwú do te zu mɔ iko, ne a ngbí mɔ gbīr fala kpo, ne mbe gɔ ne mɔ tē, ne gulu 'baka mɔ fe to yókókó. Tabi mɔ tō na ε gɔmɔ a do dugbi 'da ε nde, ne mbe gɔ ne dugbí ni ma ndò kō mɔ ví, ne ma te gele fala. Ma wia na, mɔ ne gbe a nde, ne mɔ ze a do kula te ke ma a ngá ni.
- b) A ɔ wena 'do gā linò, ti kùkù. Wa gbe a do gālì, ne mbee ne wa gala li ti wa gala, se ne wa gbe a de.
- c) Mɔ wia nyɔngɔ ngbî do tɔɔ ne, ne mɔ élé ndala a vē, ne mɔ gi mulu a do tɔɔ ne. Ne nde ndàlá mɔ élē ni, mɔ e ma ngo yinggili, kɔ ma kolo, ne mɔ gi do sàbìndá, kɔ mɔ nyɔngɔ, ne mɔ kō! Tabi wa de kula a. Wa élē ndàlá a sū, ne mɔ e kili tē a ngo we, ne ma kolo. Owele vē wa nyɔngɔ a nyɔngɔ iko, tati a wi zele gúli nyóngó a gɔ.

ngbiáli (ou : nòlínbí, N : ngbǐli) : *grand poisson gras, sans écaillure, grande tête (Mochocidae : Synodontis nutatus).*

- Kuta* : Me a kɔɔ a do 'bala tē a bina, ne nde nu a ɔ ne nu ngbia lenɔ ni. Go'do a be sī iko, ne nde zu a gā wena, ne gbālā zu a nganda wena.
- Wa kpa a 'do gā li ɔ ne Dεkεε tabi Kambia. Wa gbe a do ɔkɔ tabi galí n°12,14,16. Kɔ fala ke a gā wena, ne le wia te 'bili sanga a bɔa, ne me ni mɔ 'bili zu a ia. (*Kuta*)

nwábàlà (ou : ndàgbà) : *voir kéfé.*

- Me a mònggànggù tabi kéfé ke a 'bana do be ne. Me a hasā kɔɔ, a ɔ 'bata, ne nde a ɔ tū, ne a be a dudu ɔ ne sònggó ni. A kɔlɔ do 'bu cm bɔa, ne pεse li a wia we hɔ cm tale tabi nale. Ne ti ngu'du a ma ɔ ne rasoir ni, ma do gbālā wena. Mɔ ba a nde fo hí tē a bina.
- Wa ɔ wena do ti kùkù te fala zílí li, wa ɔngge wena do 'bɔakòyónò fala ne kpo.
- Wa gbe wa wena do gē tabi yóli, tabi wa gala li ti a. Día nyɔngɔ a wia do tɔlɔ ne. A kolo, nde fo 'bɔ saka mulu tē a bína, ne a ɔ wòkòlòkòo iko, ne a ɔ 'bɔ ēfē ngboo go. Wi zele gúli a nyóngó a go, we ke a ɔmɔ vǐ vǐ, kɔ wa nyɔngɔ a, ne benɔ wa ba ne zele, ne wa mɔ ngo ɔmɔ nganda wena.

nyòli : *espèce d'anguille (Mastasembelus sp.).*

- Me a hasa kɔɔ iko, a ɔ kílì, ne nde tē a ɔ beze beze ɔ ne te gōe li a kolo ni, ne a ɔ dudu ɔ ne 25-30 cm ni. Nu a 'bèlè wena, a ɔ ne gǒ ni. A yulu nu a ti kenze tabi ti 'bētē, ne a la. A dè dòndò wena, mɔ ba, ne a hɔ ti kō mɔ dô. A a nu fele 'da odòngbò, tabi odànggá.
- A lili do ɔ wena zā 'bètē. Owukonɔ wa gala li, kɔ wa kpa a ia, kɔ wa da da'ba, ya wa bá a go, we ke a zɔ na, li ɔsɔ tí ε do'do ni, ne a ma ngo le nu, le zā 'bètē. A bá galí go.
- A a ngá kòyó, owele vē wa wia we nyɔngɔ a. Dia nyɔngɔ a a tɔlɔ ne. Wa nyɔngɔ a mba do gbālā a vē iko. Wa pí 'bɔ a lí lía te hā wuko ke a do zā ni na a nyɔngɔ. Kɔ ngba soe kula nde, ne be e zu ε ne a hɔ kpír dō ɔ ne me nyɔli a de ni.
- Me a kɔɔ wa sǒ a nu fanza go, we ke wa dè dòndò wena, wa sō wa nu fele. Owele wa sengela do a wena we de a do ina. Wa fi a li liā te ke wi wilinɔ wa nyɔngɔ ni.

nzà'bí (ou : 'bálágáná) : *poisson-capitaine très recherché (Lates niholicus).*

- Me a kɔɔ a gā wena, wa kpa a 'do Dεkεε.
- A kɔɔ bolo, wa gbe a do gā ngbanda tabi galí n°1, ne wa é nu ne a kɔɔ tabi savō.

nzèmbè : *voir nókòyó zòlò.*

nzèkè'dè : *voir kùnzi.*

nzéngè : *esp. de poisson vivant dans les grandes rivières.*

- A a 'bala te kɔɔ, a a gā; à ɔ ne sònggó ni, ne nde a gā wena; gogo a ɔ ne gogo tolo ni, n'a nyɔngɔ ngba a kɔɔwɔ wena.
- A ɔ kɔ gā linò ɔ ne 'Dua tabi Mbari.

nzéngé mbènggà : *poisson de la famille des Characidae (Hydrocyon sp.).*

A gā wena, ne a nyɔngɔ ngba a kɔɔwɔ wena; wa gbe a do galí n°8.

nzéngé tómbá : *poisson de la famille des Characidae, très vorace (Hydrocyon goliath).*

nzòmbó*

Kuta : Me a kɔɔ ke a gā 'bana sanga, nde tē tē a boe, ma a tale vē. Ne a ēfē wena ngboo ni.

pèdúli (kòyó pèdúli) : *voir bánggéléná.*

sàmàkènzé : *poisson de la famille des Cichlidae.*

- a) Mɛ a kɔyɔ kɛ li a a pɛsɛ, gā wa nɛa ngo tambala kō wi, nɛ nde kɔa tē a boe.
- b) A ɔ ngo kenze iko, nɛ a kpa nyɔngɔmɔ 'da a dɛ di ni.
- c) A bá galí gɔ, nde tati a yɔkɔ sɛ nɛ lɛ gbe a de.

sáγγú : *voir ikó'bè.*

sèndí : *espèce de petit poisson.*

- a) *Kuta* : Mɛ a hāsā kɔyɔ iko, a ɔ nɛ zu kō wi, nɛ tē a tū kpá kpá, nɛ nde a do tɔkɔ la li ɔ nɛ gā kɔyɔ ni. Nɛ nu a kɛ a nyɔngɔ do mɔ ni, ma do ngo nu a do ngo.
- b) A bá galí gɔ, wa gbe a do dò tabi gala lì. Kɔa tē a boe, nɛ dati gi a, nɛ wa gbɛlɛ tē a gbélè. A unu sē wena, mbe winɔ wena wa kō we nyɔngɔ wa gɔ. Manda'ba nyóngó a gɔ, da dɛ kɔ na, pala gɔnɔ a, kɔ tɔkɔ tē a sí nù wena gɔ.

sòγγè : *poisson de la famille des Ciharinidae.*

sòγγó :

- a) Mɛ a hasā kɔyɔ 'bana sanga iko. A ɔ nɛ kpàkálà ni, nɛ nde a dulu nɛa ngo kpàkálà, a wia we hɔ 'bu cm bɔa. A ɔ be yóngbéé, nɛ a ɔ 'bàtà, fámhá lí a gā la li gɔ, ma wia we hɔ cm mɔlɔ tabi gazala. 'Bala tē a boe, ma ɔ fē zanga do be fila nɛ. Dò gó'dó a sasala bɔa, ma ɔ fila zèè. Gogo a ɔ nɛ gogo tòlò ni, ma ɔ dɛ nza.
- b) A ɔ wena 'dɔ gā lì, ɔ nɛ 'dɔ Mbànggá, do ebalenɔ. A lili do nyɔngɔ ongba a wena, nɛ a nyɔngɔ 'bɔ 'dɔlɔ, do 'bulu nyɔngɔmɔnɔ ma ala ngo lì ni.
Mɛ a kɔyɔ kpo fala gbe a do galí tabi 'da fala gala lì iko ni ma nganda wena. We kɛ mɛ a kɔyɔ a zɔ na, di dō ni ngamɔ do lo boe, nɛ wa ma ngo yu nganda wena na wa kpa. Tabi fala kɛ wukonɔ wa ma ngo kpe nguma, kɔ 'bētē kpíá lí wa gɔtɔ í ia, nɛ wa a ngba wa li wala vē, nɛ wa ma ngo ba 'da li si ngo nga gbaa, kɔ wa nɛ hɔ ngu'du nguma owukonɔ wa kpe ni, nɛ wa ma ngo waka nɛ, nɛ wa bŭlŭ 'do nguma gɔtɔ í, nɛ wa te 'do nɛ ngo nga.
A ba 'bɔ galí 'da mɔ, kɔ fɛlɛ galí lè sala gogo a gɔ, nɛ a gɛ nu a, nɛ a 'bili fɛlɛ galí 'da mɔ fala kpo nɛ a la. We kɛ gogo a ɔ nɛ gogo be tolo ni. A zɔ 'bɔ hí bele wuke tɛ gala lì nde, nɛ a waka fala kpo, nɛ a kɔ ma. Wa ma ngo lu mɔ do gá nde, nɛ mɔ a kɔ mɔ dɛ sala ku mɔ kɔ gá i, ní gɔ kɔ mɔ 'be nu konggolo ga, kɔ sòγγó zɔa ia, nɛ a waka fala kpo, nɛ a nyɔngɔ kō mɔ.
Ní a wa gbɛ wa wena do gā ngbandanɔ kɔ gā lì i. Fala kɛ wa waka, kɔ wa bŭlŭ dɛ 'do nguma i, nɛ wa le kɔ ngbanda 'da wa.
- c) We nyɔngɔ wa, nɛ wa gbɛlɛ kɔa tɛ wa, nɛ wa gi wa ɔ nɛ kɛ wa gi gele kɔyɔnɔ. Nɛ nde dia fē na, mɔ gi a do tɔlɔ nɛ, we kɛ wa do gbālā wena. Wa fí a lí liā tɛ gìγγìlì do tɛ wi. Mɛ a ina bolo.
- d) Ngo gili wa bɔa : sòγγó gbà tŭ, tē a ɔ tŭ mbŭi ni, nde a gā ɔ nɛ tɔa kō wi. (*Kuta*)

sùkpáté : *petits poissons de toutes sortes.*

sùsù : *voir mbúmbù.*

táfúá : *poisson notoptéride (Xemostes sp.).*

tāγγé :

- a) *Kuta* : Tāγγé mɛ a kɔyɔ, a gā gɔ, nɛ a èfè we do gā kɔyɔnɔ gɔ.
- b) Wa sa li gā tangge na, ngámúkólá.

tègbálábùlúkù : *voir là.*

tègbálásìndi :

- a) A a be hāsā kɔɔɔ, ǎ gǎ gɔ, dudu a hò cm 'bu gɔ, nɛ a ɔ be kílì. Be gànggá a boe, ke zā li a do bɔalo. Nɛ nde tē a lò wena, nɛ ma ɔ be mbá'dá mbá'dá ɔ nɛ gbālā sìnɔ̀dì ni, tē a gɔɔɔ dā gɔɔɔ, tū do fēa nɛ. A a nu fele 'da olò.
- b) Wa ɔ wena ti be kɔa nwá do nu ngbaka lì. A ó ti kùkù ngboo gɔ. A bá gǎlì gɔ, a gǎ gɔ, wa gala a do lì iko.
- c) Nɛ nde owino vē wa nyɔngɔ a nyɔngɔ. A dè wena, a do gbālā bina.

tòtà : *espèce de poisson moyen vivant entre les pierres des rivières où il se nourrit de la mousse sur les pierres.*

- a) *Kuta :* Mɛ a kɔɔɔ a gā wena, a la tambala kō wi lâ, nɛ nde 'bala tē a boe.
- b) A ɔ wena ngbala ta, tua ke a nyɔngɔ wena a dōdōlídō tɛ ta (*mousse sur les pierres dans les eaux*). A fe tati a do yɔkɔ tabi dò, nɛ nde a bá galì fala kpo gɔ.

tùlùkénzè (ou : gbànúà) : *espèce de petit poisson.*

- a) Mɛ a be hasā kòyó, wa ɔ be fē ɔ nɛ mbémbété ni. Tele tɛ wa ɔ nɛ kpakala ni, nɛ nde wa gǎ gɔ, wa ɔ sékéké iko, nɛ wa fèngè wena.
- b) Wa ɔ wena tɛ fala sulu lì, ke kenzɛ tulu dɛ ngo ni. Nɛ mbee nɛ wa ɔ tɛ fala lì òsò do ma ni. Wa yengge zu wa dɛle wena. Nyɔngɔmɔ nu a a be lakano do kusino.
- c) Obeno wa da wa do gǎlì nzé'dé, tabi wa yulu wa do yèkèsè. We nyɔngɔ wa, nɛ wa gbɛle kɔa tɛ wa do'do, nɛ wa gi wa. Dia nyɔngɔ wa wena wa hu wa hù. Wa dé no wena, nɛ wa ɛfè wena.

túnúkòyó : *voir* nà, 'bóaná.

vwû : *poisson de la famille des Tetrodontidae (Tetrodon sp.).*

- a) *Cath :* Mɛ a kɔɔɔ ɔ nɛ ngbì ni, nɛ nde tē a ɔ sè'déké sè'déké ni. Mbè a gā a ɔ nɛ nu kō wi ge, nɛ mbè a gā nɛa ngo ki ni. A gā nɛa ngo ngbì. Ndala tē a ɔ tū, nɛ ma dīlì wena, nɛ má nì 'bò wéná.
- b) Wa kpá wa 'do be lì gó, gā lì sɛ nɛ de, wa yengge 'da gā fua li ke ma de ngele dea ni. Wa da a do galì n°8. Kɔ mɔ nɛ fi a nza, kɔ mɔ zɔ a, nɛ nde a hana gā wena.
- c) We nyɔngɔ a, nɛ wa ɛlɛ kɔa ndala tē a, nɛ wa gi a do tɔlɔ nɛ, tabi wa dɛ a do kula nɛ ɔ nɛ ke 'da ngbì ni. Wa nyɔngɔ ndalá a gɔ, ma nì wena. Ma kolo, nɛ wa fulu do koe tabi foko kɔya.

wilibángéléná : *variété des* bángéléná.

Kuta : Mɛ a kpo kpo bángéléná iko, nɛ nde ombe wilino wa nyóngó a gɔ.

wilíkòyó : *nom donné à de grands poissons, surtout le grand silure (gbàzòlò).*

- a) Mɛ a gā kɔɔɔ. Wa a nu fele lò, wa a gba gbɛle ló ke a kpe dati kɔɔɔni ni. A yolo 'do ndò do 'da fala li kolo, ɔ nɛ ke linò ma hē wena ni.
- b) Wa gbɛ a, nde a wia 'bili sanga a bɔa tabi talɛ.

yili : *voir* sònggè.

yòndó : *voir* bétèndé.

záká'dànggá : *voir* mbòká.

zèmbè : *poisson comme grosse anguille vivant dans la boue des mares et des cours d'eau, recherché, commun (Protopterus aethiopicus).*

- a) Mɛ a kɔɔɔ, a dulu wena, a wia kō do gōɛ wa sa lí a na kólò ni, gā wa ge wa wia we ho mɛtrɛ kpo. Zu a ɔ pèmbè'dèmbèè ɔ nɛ zu kolo ni, nɛ kili tē a ɔ kílì, mbee nɛ ɔ nɛ nu kō wi ge, nɛ mbe nɛ ɔ nɛ nganggala wi ni. Ndala tē a tū mbì. Bele a boe, nɛ ma ɔ nɛ bélé

okusinɔ ke wa da wa do galí ni. Ma si de go'do a, ma bɔa, ne ma ɔ ne gátó a. Dò go'do a dùlù wena, ne ma do nɔ wena.

- b) Me a kɔyɔ kpo a hó nza dɔ̄ dɔ̄ gɔ, a ɔ wena kɔ kɔ́ 'da wa do ti kuku. Kɔ we da a do galí nde, ne ma wia na, mɔ́ fí galí gbaa de kɔ kɔ́ í, se ne mɔ da se a de. Fala gbe zembe do lí gbàgbá lí né iko ni, ma nganda wena. Gene kɔ ma ɔ 'bɔ do owukonɔ, kɔ wa gala li gbaa kɔ ma ɔsɔ́, kɔ wa fi kɔ́ wa kɔ kɔ́ gɔ ya wa gbé se zembe gɔ. Wa da a wena do galí kpùlù do gba wèsé ge iko. Wa gbe ozembe wena do galí n° 16,18,20.
- c) Wa gba zā zembe ɔ ne ke wa gba do zā kolo ni, ne wa fo kala zā a do sila a ke ma ɔ dù ni, ne wa gí 'bɔ ma, ne wa nyɔngɔ. Me a kɔyɔ kpo a de wena, a ɛ̀fɛ̀ wena. Gene kɔ wa gi a do tɔlɔ ne ne nde a ɛ̀fɛ̀ wena, gene kɔ a kolo 'bɔ kula ya a fai a dia iko. Díá nyɔngɔ zembe na, mɔ́ é ngɔ a we 'do tù kpo, kɔ a kolo nyòò, se ne mɔ de wá mbálá a we nyɔngɔ a de, we ke a dè lí wena. Wa gi a wena do fɔlɔ 'betè, kɔ a kolo ngboo, se ne mɔ gi a do yìkì de.
- d) Oyaa le wa ɔkɔlɔ zé wukonɔ na me a nawílí kɔyɔ, wuko nyóngó a gɔ. We ke bele zembe boe. Kɔ fala ke wuko a nyɔngɔ zembe, kɔ fala ko kula mó a, ne zembe a hɔ se sala ku wukoe ni, ne bele a ma dulu se ɔ na bele zembe ni; í na me wa bé ni, we ke wa í na, dò gó'dó zembe ma do nɔ wena. Kɔ di dɔ̄ ge owukonɔ vɛ wa hɔa ngɔ gulu oyaa le te we ni, ne wa zu'du te wa te nyɔngɔ zembe di dɔ̄ ge wena.

Les invertébrés

coléoptères, abeilles, guêpes, fourmis, termites p.41-43

mouches, puces, moustiques, cigales, punaises, poux, libellules, p.43-44

grillons, criquets, mantes, blattes, mille-pattes etc. p.44-46

báiná (pénzè'dè, féndèlé) : *espèce de libellule vivant sur les eaux.*

- Mε a be sa'de, sala 'baka a nale, ne a gā be gā, a nea we ɔ ne kàka'be, ne nde a dulu nea ngo kaka'be. Zā a ɔ léngéténgé, ne go'do a ma bili ɔ ne go'do bilindi ni. Nyanga a ma nale, ma ɔ nzàngàlàngà.
- A yengge fai do nu ngbaka li. 'Bali mɔ kpo, a lé ti li lia go, a yengge do ngo ne iko. Wa no li, ne wa nyongo obe lakano wa ala ngo li ni. Ne dea to 'da a wena me a gala li do nyanga a de nza gbaa, ko ma ba we tē a, ne a ma ngo gala de 'da li si ngo gbaa, ko ma ba tē a, ne a siki li a si goto, te me ní do ní, a do 'bití gala li mɔ a bina.
- Wa nyóngó báiná go.

bàini : *espèce de libellule vivant dans la forêt.*

- Mε a féndèlé zā ngonda. Tele te wa wia kō, ne nde 'bali mɔ kpo wa gálá li go.
- Wa nzó'bó (dama) li ko dó teno. Ne wa nyongo obe lakano.

békòé p.41 : *petite guêpe, nid comme un sac.*

- Mε a obe sa'de, wa ɔ ne tele te gòlò ni, ne nde wa tū kóló kóló, ne sala 'baka wa ɔ tũ.
- Wa de tsa 'da wa, ne ma yonggolo yòéé. Wa ó de ko ne go, wa na de 'do ne nza nga, ne nde wa dele wena. Ma ɔ ne fúlú ngúlá ni. Ma ke le zo wa do tele te ke wa do ma ni, ne le tō na, me a ongulano, ma ke wa kifi gele sa'de, ne nde ma ní go.
- Ko fala ke wa ɔ boe nde, ko mɔ ì fala wa go, ko mɔ ho de ti wa ia, ne wa zu'du vē de te mɔ, te to mɔ. Wena wena wa to a owi yálí ngumbe do owi yali fa ndà'bà. Mε a obe sa'de wa dè go. Wa to mɔ, ne nde ma zele wena, ko mɔ si, ne te mɔ de gē zòéé. Ko fala wa to wi naa zā, ko zòlò go, ne zā a 'danga.

bélà p.42 : *grandes fourmis prédatrices en petites caravanes (Megaponera).*

- Cath* : Mε a sa'de a ɔ tū, ne a ɔ kó'bóló'bóó, nyanga a gazala, ne zā a ɔ léngéténgé, ne a ɔ dudu. Tele te ɔ ne kòkòmbò ni, ne gá wa wia 'bo kō do kòkòmbò ni. Fala tē a unu dé go. Wa yengge do fele de 'do ngba wa ɔ ne ngbanza ni.
- Wa kpa wa wena zā ngonda, do zā obilino, wa hó 'da le ngboo go. Wa to wele, ne ma zele wena, we ke wa gā wena. Ma zele mɔ 'dòkolo ne nyele, se ne ma gē de.
- Fala ke o'dangba wa he mɔ zā tolo wena, ne mɔ kala bélà tale, ne mɔ tā zā kà, ne mɔ a wa de zā ne, ne mɔ fi ma hā tole, ne a nyongo. Gene ko tole òkō 'bo òkō iko, ne mɔ de ma kpasaa na me ni, ne tole mɔ ngo gā ne iko.
Wa ba a, ne wa gbe a, ne wa fi a go'do kolonggo, ne mɔ fi ina zì li bê ngo ne, ne wa zì li be, tako a ne dǎ. Tua ke a a sa'de a hàsà wena.

'bisi p.44 : *poux.*

- Mε a be sa'de, wa be sī ɔ ne yonggólóngumbè ke wa ɔ te tuluno ni, ne nde wa ɔ tū, ne yonggólóngumbè ɔ fē. Wa ko kuli dele wena, ne kuli wa ɔ fē.
- Wa ɔ ti mili zu wele, ne wa nyongo zu wele wena, ne olo nu wa ni ma tala lòkòtòò, ne mbè go ma de dani sū. Ne wa sa li dani ne na "dó'dó". Fala ke wa ko zu mɔ wena, ne kuli wa ni ma ɔ ke zā lí mɔ ròò. Fala ke 'bisi wa te zu mɔ wena, nde fo de gā te mɔ ngboo bina, we ke wa nomo toko te mɔ wena.

- c) Owuko wa ì ti 'biti wa wena, we ke, mbè go ne sɔe ge, ne owuko tabi tale wa dungu de olo tua gba wese, yolo do titole gbaa we ho tũ tati a fa 'bisi do fa 'bisi te zu ngba wa.
- d) Ina gbe do 'bisi ma ke : mo to nwá dò sũ, ne mo kpílí lí ne de ti zu mo, ne wa fe do kuli wa v̄. Tabi mo gbele ti ngu'du kɔafe kayolo, ne mo kpílí de ti zu mo.

dàágbàkò : voir nàágbàkò.

dàálènggò (dàálènggò) p.44 : *mante religieuse*.

- a) Me a sa'de, a ɔ ne kpasá wi datí ongà'dínɔ v̄ ni, ne nde 'bali mo kpo, t̄e a h̄àsà ɔ ne te nga'di go. A ɔ be dudu, ne z̄a a ma ɔ léngéténgéé, ne nyanga a ma dùlù wena. A ɔ ne tóló nwá, a tũ né tɔlɔ nwá ni go. A ne nɔ geɔ, ne a we nyèngé nyèngé ɔ ne zò ni, ne a tili de datí geɔ. Kɔ mo 'be t̄e a, se ne a b̄ulū de.
- b) Wa kpa wa zamɛnɔ v̄ iko, do 'da le, do ngo wɔkɔsɔnɔ v̄.
- c) Dàálènggò kpá obe kɔlanɔ ia, ne a kala k̄ɔ a de ngu'du a, ne a hala wa ni gbaa, kɔ a ne kɔlɔ do mbe kpo sanga wa ni, ne a mba'da li be kɔla fala kpo, ne be kɔla ni he mo kpú kpú, ne a 'b̄ulū de 'do, ne li be kɔla o dô. Okɔlanɔ wa nyɔngɔ a wena, ne nde wele nyóngó a go.
- d) ☺ Wa t̄ɔ do gba we na : "'Dènggè wè h̄á kpólò li dàálènggò" = Owele wa mo ngo bi bolo, ne mo k̄è we amba wa go, ne mo yolo de di ni te 'dengge ne fai, kɔ fala ke mbe kpo de ngbe e 'danga, ne nu mo ma kp̄l̄ɔ se te t̄ɔ gulu ne, ne mbe go, mo le bɔlɔkɔ yolo ngo 'dengge we 'da mo.

dàáli : voir yààngólì, zíkili p.41 : *gyrin, petit coléoptère nageant sur l'eau*.

dàkànò (voir tons) p.41 : *coléoptère vivant dans l'eau*.

- a) A a be sa'de, nyanga a boe, ɔ ne nyana fɛndɛle ni, ne ma dùlù ní go. T̄ele t̄e ɔ ne t̄élé te ngánzò ni. Sala 'baka a boe, ne kɔa 'do a ke ma ngo sala 'baka ni ma ngàndà wena. Kɔ fala ke mo élé kɔa 'do a, ne mo kpa be mo li 'do a ma ɔ sólóló ma ɔ fila yèè. Kɔ mo ne o ma, ne ma ɔ na nɔ ni, ma ke wa sa li a na dákànò ni.
- b) Wa ɔ 'dɔ lí, te ti kɔa nwá do nu ngbaka lí.
- c) Obenɔ wa kala wa, ne wa fo kɔa 'do wa, ne wa dɔ wa, ne wa nyɔngɔ wa ɔ ne wa nyɔngɔ ongánzònò ni.

dànù : *fourmillon (myomeles f.)*.

- a) Me a be sa'de, a ɔ ne ke 'bisi ni Be zamba zu a bɔa, ne be nyanga a nale, a ɔ be f̄é kpúyéé.
- b) A ɔ z̄a nù, ne a siki nù de ngo, ne a da, ne nde mo zó à gó. Mo k̄ɔ we ba a, ne mo ufu nui nganda, se ne mo kpa a de. Wa kpa wa wena te ke z̄a tɔa, ti m̀ngóló (màngóló) tɔa ke ma do b̀nyá (b̀tù kénzé) nù boe ni, tabi safɔ.
- c) Wa de 'bɔ a do ina nɔe 'da benɔ, we ke t̄e wa h̄àsà wena (zó dàáli).

d̄élé p.43 : *taon*.

- a) Me a be sa'de ɔ ne zífát̄ò, wa ɔ tũ.
- b) Wa de tɔa 'da wa wena te be onu te ke k̄è ne boe ni. Wa nyɔngɔ osa'de ke wa do sala te wa boe ni, wa nɔmɔ tɔkɔ te wa.

díngò p.44 : *grand grillon ordinaire, comestible*.

- a) M̄é à be sa'de, sala 'baka wa boe, wa nea we we k̄ɔ do ngánzò, wa ɔ tũ né ngánzò ni, ne nde a wa ḡá nea ngo nganzo, ne wa la ngba wa do ngánzò, we ke wa a sa'de ke wa 'donggo k̄ɔ, ne wa ɔ kɔ ne. Wa yengge fai do tũ, ne wa he mo t̄ééé. Kɔ fala ke

mọ kọlọ do wa ni, nẹ hia mọ 'da wa ma la zala mọ ndéé. Dínḡó do dínḡó a he mọ de nu kōe 'da a.

b) Wa họ wena do ndo nyanga sabelẹ. Wa 'donggo kōe 'da wa safọ i do 'da le nga. Obenọ wa kala wa, nẹ wa do wa dọa, wa dè nọ wena.

c) Ngo gili dínḡó tale :

- dínḡó là ngọ : wanọ ni wa 'dónggọ kō go, a he mọ, nẹ a la iko.
- gbàmbálà : wele ke a he mọ nganda wena, ọ nẹ ke a te tela ni. Kọ mọ nẹ kọlọ do a, nẹ a le kō, se nẹ mọ zā nẹ mọ ba a de. Sala 'baka a ma be do mbálà, ma ke wa sa li a na gbàmbálà.
- dínḡó lètèlè, wí kùlì : me a naa nẹ, a hé mọ go. Sala li 'do a ma lò wéná, má ke wa sa li a na lètèlè. A 'donggo kōe, nẹ a mūlū nù dé ngọ sùkèé, nẹ li wolo ma kpe, mọ zó 'bọ ma go. Nẹ mọ fọ mūlū nui ni do'do, nẹ mọ kpa fila nù, nẹ mọ zā do 'da nẹ, nẹ mọ kpa a.
- Wa tō do gba we na : "Mọ a dínḡó, mọ télé mò de nú kò mó".

dínýè p.44 : *cigale (grillon des arbres)*.

a) *Cath* : A ọ nẹ ke gòlò ni, nẹ nde ǎ gǎ wena, nẹ sala 'baka a ma ọ fê. Nẹ ndala tē a ma ọ fê kpùyèè. Zamba zu a bọa, nẹ gbali a do gbogbo zu a ma gǎ wena. A mọ ngo he mọ, nẹ a tata sala 'baka a, nẹ sala 'baka a ma mọ ngo dóló nẹ téeé téeé. Wa he te me mọ do gba wese fai 'bọ 'da tū iko. Gulu ke wa sa li a na dínýè sóé.

b) Wa ọ do ke te li te do ngo, te zā kola. Wa nyongọ be lakano 'da te iko. Okpasa winọ wa kálá zé wa ke zā li te, nẹ wa gbe wa, nẹ wa hā wa hā benọ, nẹ wa nyongọ wa. Wa hā wa wena hā obenọ, wa ke wa ko wa, ya wa ì ti wele we ngboo go ni. Wa do wa, nẹ wa nyongọ takọ nu wa sa te wele we.

dìnyà p.42 : *fourmis rouges logeant dans les feuilles enroulées; on les trouve dans les arbres*.

a) *Cath* : Me a obe sa'de ọ nẹ ngbànzà ni, a ọ 'bọ fila ni. Nẹ wa la ngbe, we ke ngbànzà wa ọ kọ kō, nẹ dìnyà wa ọ do ngo nwá do ngo. Wa 'bonzolo nwanọ de te ngbe, nẹ ma họ fala ọ 'da wa, nẹ wa kọ kuli de di. Kuli wa ọ be fê búútú, nẹ ma ọ be yónggóló yónggóló. Wa nyongọ mọ, nẹ ma zele ọ nẹ mīlì tuà mọ tuà ni, nẹ olo nu wa ma ngbé ngbénzà.

b) Wa ọ te zu onwá tenọ ọ nẹ kafé, ndima, mangge, avoka, do zā nwá yòlò. Ngo gílí odìnyà bọa : fílá dìnyà do gba tū dìnyà.

Ofila dìnyà, te wa ọ fila ngòò. Le nyongọ wa nyongọ.

Le ba wa, nẹ le mba wa do kulí wa vè, nẹ le gí wa, nẹ le 'bala yìkì, nẹ le fi te nẹ, nẹ le nyongọ do kà. Ya ma ọ be kpá, ma ke le fi yìkì te nẹ, we ke wa kpálà wena.

Nẹ mbèé nẹ 'bọ, fala ke kula kọyo bina, nẹ le to wa do ngbese, nẹ le nyongọ. Wuko olo kula, wa nyongọ ma, nẹ ma fo takọ kọ zā wa de nù, we ke ma kpálà wena.

Nẹ gbà tū dìnyà, tele te wa wia kō do fílá wa ge, nẹ nde wa ọ be tū, nẹ wa dè tọa go, wa yengge do 'da tenọ mba mba iko.

© Dìnyà lá fálá kpá è go *tabi* dìnyà ómó kò kpá è gó : *la fourmi rouge ne perd pas son odeur amère = on ne change pas d'habitude*.

© Kpó kó bá dìnyà gó = mọ ba do kō mọ kpo, nẹ wa nyongọ se mọ wena : Wele a dungu do ngba a, se nẹ ma we se de. Kọ a zu a kpo, fo wi gala a bana, nde ma wé se go.

dòè (ou dùè) p.46 : *sangsue*.

a) *Monz - Cath* : Mε a be sa'de, a nεa we we kō do là'bàdì, nε nde a ɔ tū. A ɔ nε gba'biti zu kō wi γε. Nε fala ke a ngbala, a wia we hɔ cm 'bu, kɔ fala ke a nɔsɔ, nε a hana, nε a ɔ vwú. Tē a á ló kpéé, nε nu a bɔa, mbee nε dati, nε mbee nε 'do. A lé mɔ ia, nε a nā nu a dati, nε a nā 'do nga, nε a mɔ ngo mana tɔkɔ te mɔ.

b) A ɔ fai 'do lì, wena wena fala 'bètè do li ke okɔɔ wa 'dǒ nε wena ni. Fala ke mɔ mɔ ngo da galí, tabi dε gele mɔ ia, kɔ gbùtí nε dε la li ni, nε a hɔ, nε a le te mɔ, nε a mɔ ngo yulu nu a te mɔ ia, nde mɔ í fala nε go. Nε a yulu nu a, nε a nɔ tɔkɔ te mɔ gbaa, nε zā a ma dunu do ma 'dèé. Fai, kɔ ma dεle tē a, nε a nyɔngo mɔ ngír, sε nε mɔ í na, dòè lia ε de.

Fala ke doe nɔ mɔ ia, kɔ mɔ nε fo a, nε mɔ so kenze nε mɔ níli do a, nε a hɔ dō de. Ní go, kɔ mɔ tō na e fo a do k'ε ia, nε a nálá 'bɔ dε te kō mɔ. Fala ke wa le mɔ li wese kpo fala dō wena, kɔ mɔ sí tɔa, nde yale zu mɔ tǒ hā mɔ díà go.

c) Wa fí doe lì líá te kífí. Nε wa fí 'bɔ a lí we gbaa kɔ a nε ngbala sǎíí nì, nε wa dε 'bɔ a do fele ngbengbe 'da ogàzà wíli.

Wa dε 'bɔ dùè do ina dani bolo. Wa dε kula a, nε wa mba do kpùá tabi tà'dà, ke wa sa li ma na ndàmà ni, nε wa mba do kula dùè, nε wa sili, ma gbala, nε wa fi kɔɔ li a kòànggà li nε, nε wa hā hā wi ke a kpa gba gbεle dani gā wena, nε a nyɔngo ma, kpakɔ dani ma te dε te ngbe nε ma é dō, ɔ nε ke dùè nɔmɔ ma nɔmɔ ni.

dòlè p.42 : *nom générique des grands termites*.

a) *Cath* : Dole, wa a be sa'de ke wa a silili, wa ɔ be fila. Gā nε a zu wa, nε go'do wa gā be go. Wa nyɔngo wi wena.

b) Wa ɔ kɔ tō nε. Wa le ti nu, nε wa kunu dε ngo, nε ma dε tō, nε wa ɔ kɔ nε, sε nε wa sa li ma na "tǒ dòlè". Wa í ti 'danga tɔa wena. Wa le ti nù, nε wa ba 'da tɔa dε ngo, nε wa li tenɔ vē, do zōε, kɔ mɔ nε gbanga nε, nε nde tɔa 'da mɔ te iko. Wa nyɔngo wena mbònggò zā tenɔ, do kula wɔkɔsɔ, do kula kòni.

c) Owele wa nyɔngo wa nyɔngo.

We siki dòlè :

Tεle te siki dole ma né. Lε dε mbe te zamɔ γε, wa sa li ma na, gbàkòndà, ma unu wena, nε le 'bili tè, wa sa li ma na, te yòlò, ke le lí wala nε lí ni, nε le gba zu nε nale. Nε le ē sanga fele gbakònda sililili, nε le a ma sala nε, nε le fende, nε le enze do dudu fele gbakònda zǔ nε, na dɔ ma yálá go. Nε le sa li ma na "yà".

Nε le nε, nε le 'donggo tō dole, nε fala ke ma 'dɔlɔ dε kɔ nε i ia ni, kɔ mɔ zɔ na, wa mɔ ngo hɔ wena, nε mɔ ba gbakònda mɔ dεa ma do te yole, nε le pi ma dε kɔ kō le 'dungga ni. Kɔ fala 'dɔkɔlɔ nε nyεle be sī, ya wa 'bua te yà ni, nε mɔ ba ma dε nza, nε mɔ mɔ ngo siki ma dε kɔ katini, tabi dε kɔ yele, nε wa mɔ ngo ala dε kɔ nε. Kɔ wa e nu nε dō, nε mɔ pi 'bɔ kɔ nε i, ní do ní fai. Kɔ fala ke mɔ zɔ na, wa hó 'bɔ go ni, ní a wa ia kɔ tō ki ni ia, sε nε mɔ la dε dati de. Tεle te ke wa siki do fila dole ma hā ni.

Wé fúá dòlè :

Odolenɔ wa fo wena do zεke 'da nale 'da fala tua wese sabεle ni. Nε le 'bili gole ke ma ku kula na, nε le yele ma li wese, kɔ ma ngenze, nε le 'dene ma sū, nε le enze ma do be lá nε yómbé yómbé, le sa li ma na tàndà tabi ká gòlè. Lε dε ma ni vē do gba wese. Wese gē, nε le enze ma sū, nε le a ma, nε le le tɔa.

Kɔ le ɔ te mε 'bɔ yala fai, kɔ ma nε hɔ dε te midi tūi ni, ya ma wia ta 'bɔ dε te 'da fala wa hɔ nε ni. Nε mbe go, kɔ mɔ kō na, dɔ dε kɔ ε yó 'da fala hóá 'da wa go ni, nε mɔ tū

mwinda, ne mɔ e ma. Kɔ mɔ e ma ia ni, kɔ fala ke wa fo dati, ne nde ne te tɔnɔ gɔ ni, ne mbe gɔ ne li holo te tɔa boe, ne wa le se, ne wa lo mwinda, ne giti wa mɔ ngo dɔlɔ ne, ne mbe gɔ, ne wele ke a tunu dati, ne a na : "E ! doleno wa mɔ ngo fo ne ia !"

Ne ki ni, ne ne ho do sanga tui, midi tu ngboo, ya mɔ wa so fala 'da mɔ do gbo gba wese, tabi mɔ zɔa mbe tɔ dole ke na wa kɔ ne boe ni, kɔ mɔ wa ke zã ne sũ, ne mɔ zã kɔ sũ, ne mɔ kala tanda 'da mɔ, ne mɔ ba tabi gba sani nde, ne mɔ ne, ne mɔ do de di, ne mɔ a li kɔ ne. Ne mɔ tui tanda, mɔ ne tui tanda de te ke zã tɔ dole ni, ne wa mɔ ngo ho do be li hole zã tɔ dole ni púr púr púr, ne wa mɔ ngo ne 'dɔkɔ we ma nye ne ge nde ni. Ne wa mɔ ngo ne de te nye we ni, ne wa mɔ ngo ala de te 'dɔ li kɔ gba sani ni.

Ní fai ne wa ne ala i mɔ do'do, ne sala 'baka wa kpɔlɔ do'do, ne fo fala do ke wa bũlũ bina. Ne wa mɔ ngo ne 'da we nea fai fai fai. Kɔ fala ke mɔ zɔ 'bo na, wa hó gɔ ni, ní a wa ho kɔ tɔ ki ni wá i ia ni, ne mɔ la de dati, fala ke ne dɔ wena gɔ. Ní fai kɔ fala mɔ ngo sa ta 'bo, kolano wa he mɔ: "Kòkòlíákòò" ni, ne wa ama te fo ne. Ne di da dɔ ni, ne ba mwinda, ne ne 'banda dɔlɔ gbãlã wa ge so wa hala do nui ni, tabi mɔ ne so wa ge kɔ kɔe mɔ zã so ke zã tɔ dɔlɔ ni. Tua ke gbãlã doleno ke wa ala so do ke zã sani de nù do 'da nye we ni, ne sala 'baka wa kpɔlɔ, ne wa ala kɔ kɔe, ne wila fala na wa bũlũ bina, ne mɔ ne we so wa.

Ní a tele te ke wa kpa do fua dole ma ni. Ma la ngbe do ke 'da siki fila wa ge.

Wé nyongò fúá dɔlè :

We nyongɔ fua doleno, wa a wa kɔ gbàlã, ne wa hana wa. We ke ne dɔa wa do tui de 'do li ni fai, kɔ fala sa ni, ne mɔ ba se a sanggi, ne mɔ a wa 'dɔ li kɔ gba sani ni de kɔ sanggi, kpako li hulu ti wa do'do. Ki ni a sala te wa 'bo wena gɔe? Ne mɔ ba bunggu, ne mɔ yele ma li wese, ne mɔ a wa ngo bunggi ni. Ne wese to de te wa, kpako sala te wa ni ma kolo. Kɔ sala te wa ne kolo do'do, ne mɔ a wa kɔ yèkèsè, ne mɔ ba ngbànzã ke me a mbé ne, mɔ te mìli do mɔ gɔ ni, ne mɔ mɔ ngo fele do te wa, fele te wa, takɔ sala te wa ni ke ma nganda gɔe ni, ma ala e vɛ. Kɔ ma ne ala e sũ ni, ne mɔ do we li, se ne mɔ a wa 'dɔ ne, ne mɔ folɔ te wa sũ de kɔ sasoe, ne mɔ a gbãlã tɔ te ne, ne mɔ zĩ nɔ te ne, ne mɔ hana wa. Kɔ li tí wa ɔsɔ́ kpár, ne ma kutu kpùnyèè, ne mɔ nyongɔ do kà, tabi do kpánggà, tabi do bɔ́, ní do ní.

Kɔ mɔ kɔ 'bo we to do ngbese, ne gbãlã me 'da mɔ boe, ne mɔ to ma, ne mɔ yaka fũ ne sũ, ne mɔ kala wa ke mɔ fua sala te wa ia ni ne mɔ folɔ te wa sũ, ne mɔ to wa tua, ne mɔ a fũ gbãlã me de te ne, ne mɔ 'bo do ngbese, ne mɔ do li lí we, kɔ ma anga zàlã zàlã zàlã, ne mɔ kala de 'dɔ ne de li we i. Ma nɔlɔ fai, ne mɔ á tɔ́, kɔ ma ɔsɔ́, ne mɔ é ma nù. Kɔ mɔ kɔ we nyongɔ do kà, ne mɔ fi yiki te ne, se ne mɔ nyongɔ do ka. Kɔ mɔ kɔ we nyongɔ iko, ne mɔ dé mbe gele mɔ te ne gɔ, ne mɔ nyongɔ kula ne iko, ya ma ɛfɛ 'bo wena.

Tele te nyongɔ fua dole ma ni.

dòlèkòlã p.42 : petits termites à ailes noires.

a) *Cath* : Tèlé te wa wia kɔ do doleno, ne nde wa gã be gɔ, wa a be silili, wa ɔ tũ. Sala 'baka wa boe. Wa fo fua, ne nde wa do 'da fala bina. ɔ na ke di dɔ do 'da fala li kole ge ni, kole ma te fai, kɔ ma ne gɔnɔ do'do ni, ne wa mɔ ngo de olo kole, ne wa mɔ ngo bũlũ ne, ne kolano wa mɔ ngo gɔmɔ wa. Wele wa nyóngó wa gɔ, wa unu nganda wena. Wa sa li wa na dòlèkòlã, tua ke wi nyongɔ wa a kolano.

b) *Timb* : Wa kpa dòlèkòlã de zã nù gè ikó. Wa yolo te kokobolo.

Cath : Wa ɔ te me 'bo kɔ ombe be menɔ, ma de be né be tɔ ni, ne ma de be 'dín gbã. Dolekɔla wa yolo te kusikɔla. Kole te ia ni, ne wa yolo te zã ne, ne wa mɔ ngo bũlũ ne, ne wa mɔ ngo ho ne. (? ? ?)

Marc : Ne wi de tɔa ni a wio ?

Cath : Ma de zĩ le ge, le lengge zi na, me a obe sa'denɔ wa ɔ na tɔɔfe ni. Kɔ fala ke mɔ gɔmɔ zã ne ne mɔ kpa obe olonɔ ni. Nĩ a odolekɔla wa yolo te sa'denɔ wa sa li wa na lilo. Wa de be tɔa 'da wa be lɔtɔtɔ ni. Nĩ a wa ni, wa fo wena te me do olo kole iko, wa do 'da fala bina. ɔ ne me te me 'bɔ, mɔ gɔmɔ kusikɔla, kɔ mɔ gbɛ mbe ne, ya wa unu nganda wena ni. Wa dè gɔ, wa a 'dã dole.

dòlòkùsì p.43 : *termites à nids de terre en forme de champignons.*

- Timb* : Dòlòkùsì me a obe sɛkeke dolenɔ ke wa ɔ kɔ kusikɔla ni. Wa wia kɔ do obe sa'denɔ zu "bùá kólánò ni. Wa á filà, ne nde wa fèlè ɔ ne ngbongbo dolenɔ gɔ.
- Wa ɔ kɔ kusikɔla ke wa de nui, ne zala ne tata pèrr ɔ ne zala 'buano ni. Ki ni ya tɔ dolokusi hã ni. Ma wena ti kɔla do zã bili fo.
- Me a obe sa'de ke wele nyóngó wa gɔ, wa ze dolokusi hã kɔla iko, we ke wa unu de gɔ, wele wè te nyongɔ wa gɔ. Wa a nu fele olilo.

(O) **dòlòngbà'di**, E : 'dòkòlòkùngbá, *voir aussi* gbòtè : *petit coléoptère, perce-bois.*

- Monz* : Me a be sa'de, tele tẽ a ɔ ne tele te dókòmbè ni, a ɔ fẽ, ne tẽ a 'bili ngèlélé ngèlélé, ne nde a dùlù nea ngo dókòmbè. A wia kɔ kpasáá do wàikpùkùlù ke wa anga wa zã nui ti mbulu te, ne wa nyongɔ wa nyongɔ ni, ne nde wa gá vè ɔ ne osukpùtù gɔ, a 'bana sanga be sī.
- Wa kɔ wena a fala gèá falano. Tòá ke wa de ma de tí te ɔ ne mangge, nzanggo ni, 'dà kálá do ke o'dòkòlòkùngbá wa le te ne gɔ, wa nyongɔ wena a z'z' tòà. Mbee ne wa kpa 'bɔ wa zã mbulu te, ne wa nyongɔ mbònggó zã te. Me a sa'de 'danga mɔ.
- Owele wa nyóngó wa gɔ. Wa da wa do gālĩ iko.

dòlòwényé (ndòlò wényé?, ndòlò'béá?) : *très petits vers rouges dans l'eau.*

dólá p.44 : *grande sauterelle, ou criquet migrateur.*

- Cath* : Me a nu fele 'da ongà'di tabi sa'denɔ wa sa li wa na nɔlɔ ni. Sala 'baka wa boe, ne dã te wa ɔ fila ngòò (kaki).
- Wa ɔ kɔ ta, ne wa hɔ wena do 'da fala sabelɛ. Wa hɔ do titole kpo, ne wa kutu do li fandano vè kpùù te te bolo. Ne okpasa winɔ do obenɔ wa kala ongbanzá, ne wa mɔ ngo ze wa, ne wa sɔ wa de nu fanza, ní do ní gbáá, kɔ wese to ni, ne wa ɔmɔ te te bolo, ne wa yu de zamɔ i vè. Ne wa si zu nwá kɔnino, ne wa nyongɔ ma, do zu nwá sanggɔnɔ ɔ ne sabinda, pāsanggonɔ, sèsè, sòlè, ní do ní, ne wa nyongɔ nwá ne sū vè, ne ma ɔ gbànzàkàlà vè.
- Me a sa'de wa dé nɔ wena, owele wa nyongɔ wa nyongɔ. Wa ɔ kɔ ta, ne wa té dɔ dɔ dɔ gɔ. Mbè ma la sabelɛ dɛle wena, sɛ ne wa te de, kɔ fala ke wa te, ne nde wa te do wena, 'da le vè kutu kpùù. Wa ga do zuma na : "Aa dólà, aa dɔla, wa kala ngele, wa a te gbɛ mɔ, zã kɔ dé, n'è gbɛ wi ò. Nzàngbá wia, aa dɔla wi gbɛ wi fo a de, nzàngbá wia!"

dólá sèdátò p.44 : *criquet voyageur.*

dólá gbàgílè p.44 :

'dángbà p.46 : *vers intestinaux.*

- Monz* : Me a osa'de kɔ zã wélé, a ɔ kɔ kala zã wi, a kpa zã owele vè. Ne nde ngo gílĩ 'dangba ma dɛle wena. Ngbongbo 'dangba ngboo ni, ombe benɔ wa s'í wa do lí go'do wa. Wa ɔ ne tɔlɔfè ni, wa dùlù wena, wa wia we hɔ cm nale tabi mɔɔ, nu wa tū kóló kóló (ascaris).

Ne osekeke 'dangba wa ta me 'bo boe. Le wia we zo ombèé ne do gbali le ke wa a sekeke ni zā 'dòlò, ne nde ombee ne le zó wa do gbali le go, tatí a masini microscope ke ma a ma be wa.

- b) Zé 'da oyaa le wa ì zé ti gulu 'dangba ngboo go. Ne wa nyonggo zé fá mɔ wena, ɔ né wala ngòzé, fú kàlínýà, ngònzólótš (sendeni), nwa tè'bonggo (tandagusi) we a li dō. Ne mbee ne wa nɔ 'bo iko, tabi wa a do zā wi, we ke o'dangba wa kò fá mɔ ngboo go. Mɔ nyonggo fá mɔ wena, nde 'dangbanɔ wa zélé te mɔ go.

(E) 'dòkòlòkúngbá (voir O : gbòtè) p.41 : *petit coléoptère, perce-bois.*

Note : (O) dòlòngbà'di = (E) 'dòkòlòkúngbá

(O) 'dòkòlòkúngbá = (E) gbòtè

fànàsáγγì p.44 : *espèce de mante.*

- a) Tεε tē a ɔ ne zufa ni, ne nde a gā wena, ne a ngálá 'bo nea ngo zufa. A ɔ tū, ne a bŭlŭ bŭlŭ, ne nde a bŭlŭ nyεε wena go.
- b) A ɔ zamεnɔ vē iko, ne a hɔ 'bo 'da le hɔa. A ɔ wena ngo kɔa nwánɔ nu ge iko.
- c) A do dea to kpo bina.

fénzèlè (ou : pénzèlè, féndèlè, pénzè'de, péndèlè), voir aussi : báiná p.44 : *libellule.*

fî (O : pî) p.43 : *mouche tsé tsé.*

- a) *Monz* : Mε a gba zī, a wia kō do gòlò, ne nde a ɔ tū ne sala 'baka a ma fende ngo ngbè fínda.
- b) A ɔ wena te falanɔ ke ma ɔ tikisikì, ɔ ne kafenɔ ke ma kulu vē do ondù'bú anukānɔ, do ogele wɔkɔsɔnɔ ni.
Fala ke ongulu wa lili do te dangga 'da wa fai ni, ofi wa kò di ni wena.
Nu 'denɔ ke ma do ndi wena, ne wɔkɔsɔnɔ 'bo wena ni, fala 'da wa a ni.
Ngo nganda gi ngbako, ke ma do ndi wena ni, fala 'da wa hā ni.
Nyongomɔ nú a fai a kǎá mε a tɔkɔ te wele we nɔ ma. Ne nde wa nyonggo 'bo osa'de nyongò. Ne ɔ ne ke nyongomɔ nu wa wena a tɔkɔ te wele ni, fo fala do ke na wa de tɔa gele fala bina, tati a fala ke owele wa boe ni, se ne wa kó we ne de dí ni de.
- c) Wa nyonggo wele, ne wa nɔmɔ tɔkɔ tē a, ne olo nú wa ma hē hēa. Wa nyonggo mɔ, ne ma wia we hā zeε hā mɔ, ke wa sa ma na "zélé yàlà" tabi "dànggí" ni. Ma ba mɔ ia, ne mɔ ɔ yala wena, ne dungu, ne mɔ òkō fai, ne mɔ fe iko.
We ndaka wa ma wia na wa wa wɔkɔsɔnɔ vē ke ma usu zu wa ni dó'dò, kɔ wese fí tē ε di ni ia, ne wa yu se iko, we ke wa kò bawe mɔ go.

fšè, pšè p.45 : *tique.*

- a) *Cath* : Mε a be sa'de, a ɔ ne ngùsú ni, ne nde a la ngba a do ngusu, we ke nyanga a boe, ne a gā 'bo wena nea ngo ngùsú ni.
- b) Wa ɔ 'da le ngboo go, wa ɔ wena zamɔ. Wa de be tɔa 'da wa ɔ ne yàtò ke seto de ni, ne wa de ma wena ti ndù'bú. Kɔ fala ke mɔ yengge zamɔ i, kɔ mó ì fala wa go, kɔ mɔ le ti ndù'bú wa, ne mbè ne wa te te mɔ, ya mɔ í se di fala a go, ne a le te ndàlá te mɔ do gulu sala te mɔ, ne a nyonggo gulu sala te mɔ nzákí, ya mɔ í fala ne go. ne mɔ yengge te mε iko, ya a te gbutu tɔkɔ te mɔ fai, kɔ a mɔ ngo gā be ma ni, ne nu a ma 'banda zeε mɔ, ne mɔ lengge na mε a tálè ke ma a te mɔ, ne mɔ nɔnɔ ma, ne mɔ la iko. Kɔ a gā de te mɔ ia, ne a mɔ ngo nyonggo mɔ ngír, ne mɔ dungu nù, ne mɔ be ma hā ngba mɔ, ne a na : "Mε lia mɔ ge a fšè!" Se ne wa 'dɔ nu a te mɔ. Gulu ne hā le tō na, fšè wia kō do ngusu, we ke a le mɔ, ya mɔ í fala a go. Ne nde a lé ti ndàlá te mɔ go, a 'bana de ngo ndàlá te mɔ nza nga iko. Wa le 'bo te tolenɔ wena, do kolanɔ.

gila, kùlumbì p.41 : *petites abeilles; productrices de miel.*

gòlò p.41 : *abeille.*

- a) *Monz* : Gòlò a a sa'de ɔ ne zī ni, kɔ a ɔ fila, ne a gā nea ngo zī do'do. Sélé mbílí a boe. Me a sele bolo 'da wa, gulu ne na, a ga ma do wino tē a.
- b) Dati ke na, sabele ma sa, kɔ fala teno ma do ne ni, ya fala ndo nyanga de no wa hā ni. 'Da fala sabele ho ni, ne wa kala do teno sū, se ne wa ko ne kuli sū. Kɔ kolo mo ngo te ma, kɔ mboe mo ngo de zu wɔkɔsɔnɔ, ya wa ne de no wa hā ni.
- c) Mo ne we bi ogolo, ne mo ne do zō we gulu do wa, do wa tó mo go. Ne mo to sabinda, ne mo na nu kō wa, ya wa ɔmo zāa, ne wa mboko vē, ngawi te wa 'bo bana. Ne wa ho se, ne wa de se hēè ni gbaa, ne mo fi kō mo, ne wa lo'bo te kō mo vē, ne nde wa tó se mo go, ne mo kala se ngele wa iko.
Wa do gba yaa wa boe, ya wa dua a kɔ dia kō te. Gba yaa wa a a nwa ngo wa. A ne ne we la de di ni, ne nde sala 'baka a bina, ne wa a wa ba a, ne wa ma ngo bŭlŭ do 'da le, ne wa la hŭirr. Ne wa na, ogolonɔ wa la ni. Ne nde go a, a la de ngo 'baka wa iko.
Kɔ a ne la de nù i, ne wanɔ ni wa 'bo, ne wa le ti a, ne wa ba a de ngo. Ne wa la do a ní gbaa, kɔ wa ne e a nù do'do, se ne wa de tɔa de fala ni de.

góló ngùmbè p.41 : *espèce d'abeilles sans dard.*

gòvì, vòvì p.41 : *espèce de coléoptère.*

gòvìyéle p.41 : *grand coléoptère des bananiers.*

- a) *Cath* : Me a sa'de, a ɔ ne ngánzò ni, ne nde a gā nea ngo ngánzò, mbè ne a ɔ ne nu kō wi ge. Sala 'baka a boe, ne zamba zu a boe, ne ngo zu a ma yolo do fē ne do tū ne, ne kɔa tē a ɔ fila, ne ma ngàndà wena. Ne nyanga a ma gazala. A ne ni fai, ne 'da kala ne a tata 'baka a, ne a bŭlŭ vîí, ne a te tabi sala bō.
- b) Wa ɔ wena de sala bō, te nyongo nzóló bōe, te no li kɔ ne, ne bōe kolo olo wa do'do. Wa a sa'de kpo wa 'danga bō wena, wa nyóngó gele mo go. Wa kpa wa wena 'da fala sabele.
- c) Wa nyongo wa nyongo. Wa kala wa, ne wa ēlē kɔa te wa, ne wa do, ne wa nyongo wa ɔ ne ke wa nyongo do nganzoe ni.
- d) Ombe wi wilino wa gi do ina kifi, ne wa ho gòvì. Kɔ 'da fala bolo tabi gele ngamo nde, ne wa kifi gòvì, ne wa bŭlŭ, ne wa ho nza kɔ ngame ni. Ma hā wa tō do gba ngbaka na : "É hoɔ ti mo do gòvì, ma ke mo kpà mi goe ni".

gòvìyéle sùkpùtù p.41 : *la larve du "gòvìyéle", vivant dans les racines des bananes.*

- a) Me a dòkò, gā wa ɔ ne gba'biti zu kō wi ge. A ɔ fē.
- b) A ɔ kɔ mbulu te, owino wa gba wa, ne wa nyongo wa. Kɔ wa gbà wa go, ne wa ɔ ní fai, ne wa de 'bòkólè, ne wa kifi gòvì, ne wa bŭlŭ. Ma ke wa sa li wa na gòvì sùkpùtù.

gùgà, gbùgà p.41 : *petites abeilles noirâtres, productrices de miel.*

gbàbiálàkà p.42 : *très petites fourmis rouges; on les voit souvent sur les aliments.*

- a) *Cath* : Wa a be làkà, wa ɔ be silili, ne wa ɔ fila.
- b) Wa ho fai te fala ke nyongo mo boe, mbee ne wa mulu te dùlú tɔano i, ne wa fi be fele wa te fala nyongomɔ boe ni.

gbàbìlìndì p.41 : *mouche maçonnerie, guêpe jaune rayée de noir.*

- a) *Cath* : Mε a sa'de, ǎ gǎ wia kō do kàkǎ'bè, nε nde sala tē a ma ɔ do, nε a ɔ be fila be sī, nε tē a ma ɔ lù lù lù, nε zā a ɔ léngéténgé.
- b) A ɔ fai tε dūlú tɔano, do gbangga nu tɔano, do ti mεza, tε falano ma usu tē ε, nε ma ɔ tū ni. Wa koto 'bètè, nε wa de do tɔa 'da wa. Nε a kala otàládòkò, nε a a wa kɔ nε, nε a ɔ do wa de di, nε a mɔ ngo dala wa. A hɔno wa fai, kɔ dungu nε wa 'bélè tε wa, nε wa hɔ a be táládɔkɔno ni, wa kifi be bìlìndì. Ma kε okpasa wino wa ze le giti wa "hú hú hú" ni, nε wa na, gbabilindi tō táládɔkɔno na "hó mi, hó mi, hó mi". Nε taladɔkɔ hɔ bìlìndì, nε a bŭlŭ. Ma ɔ nε naa be tō mbula hā be 'da a, kɔ be ze le mbula, nε a hɔ naa a.

gbàdòkà p.44 : *mante religieuse.*

gbàdólá p.44 : *grande sauterelle ordinaire.*

gbàtòálànggá p.45 : *araignée-scorpion, venimeuse.*

- a) Gbàtòálànggá a ɔ nε seto ni, a ɔ tū, nε tē a ma do sala lù lù lù, nε nde a gā nεa ngo sètò. Gaza a gazala, ma i tale, nε ma i tale, ma ɔ nzànggàlàngàà. Kili tē a ɔ léngéténgé (ma mε de gbogbo nε), nε a do yato tε go'do a. Nu a sasala bɔa, nε ma bili de ti ngu'du a. Mulu tē a ɔ fēa (fū zā a ma ɔ kpùsèè). A de mulu wena, owino wa nyóngó a go, a gba sō sa'de. Nε nde mbe kpasa wino kε wa de kpasa wena ni wa nyongo a nyongo.
- b) A ɔ kɔ kō, nε nu kō a ma ɔ a gā, ma ɔ wòrr. Nε we le 'da a i mɔ ma sa wena, nε de nza nga mε a yato a, ma kele nu kōε, nε ma usu a, nε nde de kɔ nε ni a boe. A kɔ'bo yato a de tε nu kōε, nε yato kpa de nu ma sū, nε a do gòlǎ nε i.
- c) A yolo de nu kōε, kɔ mɔ nε la ma, n'a bŭlŭ, n'a lo mɔ nzà'bí, n'a 'ba nu a ngànggàlànggá, nε a nyongo mɔ rú, nε li mɔ nye we gbǎrr. Fālia a boe, kɔ a nyongo mɔ ia, nε ma ba mɔ, ya 'dɔkɔlɔ nε nyélé go, nε mɔ fe iko. Wa ndo bili a do fe le yàndi.
- d) Ina we wi kε gbàtòalàngga nyongo a ni ma ké :
- Wa fɔlɔ sala ku wuko, nε mɔ nɔ ma. (Mε a boko be kε a ì ti wili go, we kε mε a zī tē a).
  - Wa fa 'dɔlɔ gò, tabi gele kula 'dɔlɔ, nε wa fε'de ma, nε mɔ nɔ. Gulu inano ni na, ma fò fāliā nε tε ngo sila mɔ dô, sε a bá nε é tε mɔ de.

gbávǎ p.43 : *petits moucheron; leur piqûre est douloureuse.*

gbàzǎ p.43 : *mouche verte luisante (voir zǎ).*

gbéá p.42 : *voir tòyó.*

gbèzè : *espèce de termite.*

- a) *Cath* : Mε a be sa'de, a ɔ nε dólè ni. Tèlé tε tε wa wia kō. Zu wa a gā, nε go'do wa ma lé léngà. Tē wa ɔ filà. Wa kunu ɔ nε tō dole ni, nε nde ma ngálá de ngo ɔ nε kε 'da dole go, ma 'bana sanga iko, ma a be 'díngbá tǎ ni. Wa kulu do'do, nε 'bua olo kε wa dea do tɔa 'da wa, wa sa li nε na 'búá gbèzè.
- b) Wa le 'bo tɔa wena, nε wa kunu 'bolo zā tɔa. Tabi wa yolo 'bo do ti nù, nε wa kunu do kɔ tɔa i. Wa le tɔa ia, nde tɔa 'danga ia, mɔ 'dafa 'bo zāa.

gbìnikòándàlì : ...

gbìninyángánàáwi p.44 : *sauterelle comestible.*

gbòtè (O : 'dòkòlòkùngbá) p.41 : *perce-bois.*

- a) *Cath* : Mε a be sa'de, ǎ gǎ be go, nε a ɔ kilì. Kɔa tē a boe, do sala tē a, nε a ɔ tū.

b) A ɔ zā kula tē, a gbo tē fai nē a ɔ de ko nē. Ma hā wa sa li a “gbòtè” ni. Nyongomɔ nu a mē a mbònggó zā te iko. Wa nyongɔ a nyongɔ. Wa gba sanga te, nē wa fa wa zā nē, nē wa fo kɔa ‘do wa do sala ‘baka wa, nē wa dɔ wa, nē wa nyongɔ wa iko. Fala kē wa dɔ wena, nē wa a wa ko saso, nē wa a lì ti wa be sī, nē wa a tō tē wa, nē wa hana wa, ko wa kolo, se nē wa nyongɔ a de.

gbùgà : voir gùgà.

hèlè (NO : hélélè) p.43 : *petits termites; deux espèces : 1) ceux qui se trouvent dans la savane et rongent la paille, destructeurs des toits des cases; 2) ceux qui vivent sous terre et rongent le bois.*

a) *Cath* : hèle wa a be sa’deno sílíí wa ɔ nē sa’deno ko kúsúkólá ni. Tete tē wa wia kō do lìlò. Wa ɔ léngéténgéé, zu wa ɔ be filà, nē dɔ go’do wa ɔ be fē. Wa unu nganda wena. Wà gónó sàngá òhèlè bòa : hèle zā z̄ ò hèle tí nù.

b) • Ohèlè zā z̄ wà nyóngó kúlá z̄ wéná. Wa le ‘bo te tɔa, nē wa li ma fai, nē wa hɔ tē mbònggó nē. Nē wa kū ‘bo ngo tɔa, nē wa li zō tɔa. Ko wa li ia, nē ‘dòkòlòkúngbá wa le tē nē, nē wa ‘danga tɔa vē.

- Nè òwàno wà ó tí nù í, wà únú ngándá wéná. Wà à sà’dé nyòngò wélè, fálá kè wà mí lé tí nùí, nè wà kpá mà tí nù í, nè wà lí mà’báyá fài, nè wà hó tē kili tē lé wélè. Wà à ò’dá sà’dè, wà dé dé mò gó, kílí wà bá lé bâ.

- *Fumbèlè* : Wà gónó sàngá hèle tí nù ò hèle zā z̄ : *on distingue le “hèle” souterrain, et le “hèle” ordinaire.*

- Ohèlénò wà ó zā nù iá, nè wà ndáká ògbézènò tàbì òdòlènò fálá ni dódò : *quand les ‘hèle’ se trouvent dans un sol, ils en chassent les autres espèces de termites.*

kálíwè p.42 : *petites fourmis noires nichant sur les feuilles; leurs piqûres sont venimeuses, elles peuvent provoquer un avortement chez une femme enceinte. (Comparez avec kpáfù).*

a) *Cath* : Mē à bé sékéké sa’de, wa ɔ wà ó bé gbéngéléngéé ɔ nē làkà ni. Wa ó né kpáfù ní, nè ndé wà ó bé filà, nè okpáfù wa gā nēa ngo wa be sī.

b) Wa ɔ wena tē zu nwá kafe do nwá ndimu, do tē nwánò zamo i. Wa de tɔa ‘da wa né tete tē kē ‘da dinya ní, wa ba zu nwá, nē ma ‘bo ngbe ɔ nē kolonggo ni, nē wa ɔ de ko nē. Wa nyongɔ onwánò do be ngba wa lakano kē wa ɔ be sílíí ni.

c) Fala kē mɔ ì fala wa gɔ, ko mɔ le ti tɔa wa, nē wa zu’du de tē mɔ vē, nē wa mɔ ngo nyongɔ mɔ, nē olo nu wa ngbenze tē mɔ ɔ nē tandala ni, ma de ngbá’dó ngbá’dò ngbá’dò. Ko fala kē ma ɔ do zamo ma nyèlè wena, nē mɔ si fai we hɔ le nga, ya olo nu wa, ma kpua tē mɔ kitíkí kitíkí, nē tē mɔ ma dé gè z̄z̄éé tati nē a ngawi olo nu wa ni kē wa nyongɔ mɔ ni, tua kē wa dālā wena. Ko fala kē wa a tē wuko kē a wi naa zā nde, nē zā a ma sí nù, nē ma ‘danga.

kààngá : voir ndà’bà.

kànzáláyélè : *esp. de mille-pattes, ressemblant à “ndàndòkò”, mais plus grand.*

a) Mē à dòkò, nyángá à dèlè né nyángá kòàli, à ó tū, nè ǎ gā nēá ngó ndàndòkò.

b) Wà nyóngó à gó.

kàvwú p.45 : *huître.*

a) *Monz* : Mē a ndá’bá tí lì, à ó tū, nē a ó dó, nē tē a a tū. Mba nu a boe, má ngàndà wena. Ombè wa gā gɔ, wa ɔ nē gba’biti zu nyanga wi gē, nē nde ombè ko gā lino, wa gā wena, wa ɔ nē ngangala wi ni.

b) Wa ɔ fai do ti lì, wa ‘dɔ gā lino boe. Nyongomɔ nú wa a ‘bètè. Wa nyongɔ ‘bò ‘bete do nwá ka’dangga.

- c) Owele wa 'bala wa zā 'bētē ti li i, tabi wa yulu wa do yèkèsè, ne wa nyongwa wa. We nyongwa wa, ne wa kala wa 'do li í sū, ne wa ho dō wa. Wa sulu wa sulu o ne ogèlé ndabano go, wa o sanga wa do tolo ne vè, ne wa folo te wa vè we duzu okwa te wa ke ma 'bana ni. Ne wa gi wa tabi wa hu wa do nzo, múnú tabi gbālāmo. Tabi o 'bo ne soya, ne ma wia na, wa a tandala te wa, tua ke me a ondà'bà wa èfè wena. Tete te nyongwa kàvwú a ni. Ogā wa ge ngboo ni, oyaa le wa fó zé mbá nú wa, ne wa de do kèlé, we nò dò kò, tabi wé nyongwa do gèlé mo.

kèlé p.45 : *moule (lingala : mbàmbà)*.

- a) *Cath* : Me a be sa'de, a a nu fele 'da kàvwú. Kwa tē a ma nganda nea ngo kwa kàvwú, ma bwa, ne ma gu de ngo ngbe gu, ne a o de ko ne. Kwa te wa o be fē, ne mulu wa ko ne ni o 'bo be fē.
- b) Wa o ti li, wa o fala ne kpo do kàvwú. Wa nyongwa te me 'bo 'bētē iko. Owele wa nyongwa wa nyongwa. Wa kala wa, ne wa sulu wa o ne wa sulu do kavwuno ni. Ne kwa te wa ni ma 'ba, ne wa kala sa'de wa ko ne, ne wa hu ma do nzo tabi gbālā mo, tabi gbālā sindi, ne mo nyongwa do kà tabi bō tabi kpànggà.
- c) Ne kwa wa ni, ke wa 'bana sanga ni, oyaa le wa kala ma we gbete do ko kpanano wa 'bo ni, tako ma lí. Ne kóá gā wa ge ni, wa ke'de do no.

kìmilì'dòlò p.41 : *coléoptère bousier*.

- a) *Cath* : Me a be sa'de a o ne ngánzò ni, ne nde a gā wena go, ne a be do. Ne a o tū kóló kóló. Zamba zu a bwa, ne nyanga a gazala. Ne kwa 'do a boe, ne sala tē a de ti kwa ne ni.
- b) Wa kpa a fai te fala ke 'dolo boe, ne dea toe 'da a fai a ngeme lí ó'dólónò vè ke a kpa ma de bulu nù ge ni, ne a 'bo be ma ngímíímíí o ne gbālā zú kó bê ni, ne a síkí gó'dó a de tē ne, ne a ma ngo kímilì ma te là nè, gulu lí wa ia zu a na kímilì'dòlò ge a ni. Ne nde owele wa do wò te a bina, we ke a a sa'de ndi.

kítànggèlé (*ou línggè, nyòngòlímbùlúkòni*) : *coléoptère vert luisant comestible, sur les hautes graminées; on les récolte pendant les mois d'octobre et novembre.*

- a) Me a be sa'de a o ne be ngánzò ni, kwa 'do a boe, ne nyanga a gazala, ne be zamba zu a boe. A o tū, li 'do a ma yo yola. A do sala 'baka a boe, a bū būlū.
- b) Wa kpa wa wena te li zō, te ngo dó goleno tabi hi pèà, ne wa no li fuleleno ke ma dó ni. Wa ho 'bo wa ngo dó zu koni, se ne wa yolo ne wa zili te kua kòni we nyongwa gbalí ko ni ke ma te fèngè ngboo go. Ma ke wa sa 'bò li wà nyòngòlímbùlúkòni. Wa ho wena do ndo nyanga sabele. Wa dungu, ne wa ndengele de li 'do ngba wa bwa bwa.
- c) Owele wa nyongwa wa nyongwa; wa do wa o ne ke wa do do ngánzòno ni.

kòkòmbò p.42 : *gr. fourmis noires logeant dans les jeunes branches et les pétioles des feuilles de l'arbuste 'kokombo' (Barteria sp.).*

- a) *Monz* : Me a be sa'de, a o tū o ne bélà ni, ne gā wa wia kō, do tete tē a vè. Ne nde wa la ngba wa we ke kokombo wa o ko te.
- b) Wa o ko gbákó tē, lí ma 'bò á kòkòmbò, te ni ma o filà, ne gbakō ne ma sánzá délé wénà, ne nde gbakó nè ni, ma o ne gbákó tē papae ni, hòlò kó ne ni.
- c) Mo kó we dà ógàlà wena do bánzédé nde, ne mo né, nè mò bí okokombo, ne mo kala kuli wa we da dō wa. Ogáláno wa kò okúlí kòkòmbò do ombé 'bélé wa ge wénà.

We do kokombo, ne mo ne tu kpo dati a da galí, ne mo fa te wa. Ko mo ne kpa ma, ne mo kúnú sílà mò, ne mo gomo do gulu ne gbaa ne mo lo nu. Me ni nde wa á wa to mo ni, ne mo te yu go, wa nyongo mò, ne mo dé sá nú mo òló ne.

Ko fala ke mó gómò te wa gbáá, kó má tiá ia, ne mo mó ngó 'dengge (lè) gbákó ke wa o kó ne ni. Ne mo ngeme ma de kpo fala gbaa, ko ma í iá, ne mo enze ma, ne mo ba lá ne ni, ne mo fi ma lí we ke so mo dá ma ia ni na, otúnú lí wà gè wà fe.

Fala ke mo zó na wa fia ia, ne mo fí ma nǎ, ne mo mó ngo gba sanga gbakó ne kpo do kpo te sukpu kúlí wa de ngo nwá gbàngbà ké só mo 'bili ni. Fala ke mo dea na me ni vé iá, ne mo fó otú wa ge zā fěá kúlí dó'dò, ne mo fa mbóló nwá kòkómbé ni 'bo, ne mo énzé do kúlí wa vé. Ne mo tá zā bú we de 'dò, ne mo e de zā ne tako ma ngo, ma ngándá. Se ne fala sa bèléé, ne mo bá ma dé kó mo we nè nè, tako mo da do galí de.

kòkòli, kòàli p.45 : *mille-pattes cylindrique noir, ordinaire.*

Monz - Cath : Kòàlínú sū wa o dudu, ne wa o kilí, ne nyanga wa dò wena. Wa nyongo wena obe wala teno ke ma o éfě ní, tabi fila ta'be, do fila 'bete, do 'bua. Ne nde ngo gili wa dele wena :

1. Kòàlí nwá (*espèce de gros mille-pattes court qui vit dans les marais ou autres endroits humides.*) : A ó dó, né ndé á gǎ wéná, mbè ó tū, nè mbè á filá, ne nde zu a o lidòò; tē à ndélé wéná, nè à né nò gèò ó né nwà ni.
A ó wéná tē nú ndónò zǎ ngòndà, tē fálá má gěá yílíli ní.
Wa de a do ina zòlò (bouton); wa ba a do nwá, ne wa kpolo ngònggónzó 'dò à dò bílá lí wele we zòlò.
2. Gbà tú kòàli : a tú wena, ne tē à ndélé wena. A o te zamono do 'da leno. A kó wéná wé ò tē mbúlú mò ó né mbúlú 'bètè, mbúlú wòkòsò, wà yénggè yàli dò tú dò gbà wèsé ke ma gē yílíli ní. Dò túi, kó mó ó dé ngó búnggù kó à hó iá, nè à hálá tē mo. Ombe kòkòlónò wa nyóngó wa wéná, dò ògbàtǎnò.
3. Kòàlí zǎ kòmbò (*espèce de mille-pattes cylindrique à raies blanchâtres et rougeâtres*) : à á gǎ ó né tú kòàli ní, né ndé tē à gé gézà fě nè dò filá né; wà kpá à wéná tē tí ngù'bà.
4. Kòàlí gílà *tabi* kòàlí ndùmbè : me a kpo kpo gbà tū kòàli, ne nde a dùlù wena, a o dùdú kpòngbòngbò o ne dànggá ní, ne a gǎ wena, a o 'dikìlikì. A nú nùkù. Mo zo a vé, ne kilí ba mo, ne mo lengge na, e kpa ngbè do gbalé.
A o fài te gílà. Fala kpa a na, a há hálà ní ngàndà wéná. Mo kpa a fai, nde a kú 'da tē, ne a siki zu a de nu nga. Wa kpa 'bo a te ogele teno kpà, wena wena a teno ke kpa te ne ma mbulu ne ma de ògóó ní, ne wa o de tí kóáfé ne ní.
5. Kòàlí zǎ ngòndà (*espèce de mille-pattes qui vit dans la forêt*) : à ó bé dó, nè dá tē à má gézé dò kàkí dò filá né yèè, dá tē à de wéná; wà hó 'dà lé ngbóó gó, à ó wéná dé tē gúlú líá gbàngbà :
6. Kòàlí dàngà tē (*espèce de mille-pattes mince de couleur kaki qui vit sur le manguier ou l'oranger, souvent sous l'écorce morte*) : á gǎ ngbóó gó, dá tē à ó filá ngòò, né kàkí ní, nè à yú yù ngándá wéná; à ó wéná tē tē mànggè dò tē ndímù, dé tí kóáfé nè. A a 'dǎ kòàli, 'dà kálá soko a nyongo wi go. A nyongo mo, nè má bá mó bà, ne ma de dani, ne olo nu a ma de mbànggà. A 'danga la tala kòàlínò vé.

kúnzélé p.42 : *fourmis gris-foncé à dos rompu; fouillent la terre; communes sur les routes.*

- a) *Monz :* Mè à be sa'de, wa wia kō do ngbànzà, ne nde kili te wa gǎ nea ngo ngbànzà, ne zā wa ma ó léngéténgéé, ne go'do wa ma bi bili de nu. Wa o be fila, ne wa unu nganda wena.

- b) Wà ó wéná tí nù, nè wà dé tóá 'dá wà ó né òngbànzà ni, wà múlú nùí múlú, nè dī wa boe. Né ndé wà nyóngó wélé ó né òngbànzà gó.
- c) Nyóngó mò nú wà wéná á filá 'bètè, dò fiá zúlá lí bili (gbàtóto), dò òmbè gèlé fiá sà'dèno.

kùsì p.45 : *ver de vase, recherché comme appât pour la pêche à la ligne.*

- a) *Cath* : Mè a sa'de wa ɔ be dudu ɔ ne tɔɔfe ni, ɔ ne 'dángbà ni. Ne nu wa ɔ dudu 'béléwóló. Wa ɔ be filá, ne wa fèlè ngboo gó.
Ngó gílí kùsì bɔ̀à : kùsì là ngó ke wa yengge wena ni, do kùsì gbàfè ke wa gā wena, ne wa da do galí.
- b) Wa ɔ wena nu lì, Wa de tɔa 'da wa nu ngbaka lì sólóló. Tɔa 'da wa gā be gó, ma ɔ ne gba'biti zu kó ge wi iko, ma ɔ lóto.
- c) Obenɔ wa zā wa, ne wa kala wa ko ne we da do galí.
(Fala ke wuko a ko 'da kala gó ni, ne wa kala nui ke okusinɔ wa sōa de ngo ne ni, ne wa a ma 'dɔ̀ lì, ne wa 'bala ma vè, ne wa tɛkpe ma, ne wa a lí ne do zā a, ne ma sukpu tɔko ko zā a de nù, ne ko zā a ma sa, nde ma dé má gó).

kútúkpūr :

- a) Mè a be sa'de, a a tū, ne bé fēa mɔ̀ li 'do a, ko mɔ̀ to tɛ fēa mɛ ni, ne ma kutu kpurr.
- b) Wa kpa a ti nwá kulusa tabi ti nwá silí gbali. Owinɔ kulu 'dua Nguya wa kala wa, ne wa sō wa nu gbālā ngbanza, ne wa dɔ wa, ne wa nyongɔ wa.

kpáfù p.42 : *petites fourmis noires nichant sur les feuilles; leurs piqûres sont douloureuses, mais pas nocives. (comparez avec kálíwè)*

- a) *Cath* : Mè á bé sékéké sà'dè, wā gā nēá ngó kálíwèno, né ndé wà ó dɔ̀, nè wà ó tū.
b) Wà dé tóá 'dá wà 'dó nwá ténò, ó né nwá kàfé, nwá ndímú, ó né kálíwèno ni. Wa kpa 'bɔ wa ti nwá kulusa tabi ti nwá silí gbali.
c) Wanɔ ni wa a tɛ mɔ̀, nè tɛ mɔ̀ 'dí gài gài, né ndé má gé dò kpó soè íkó. Ko wa a tɛ mɔ̀, ko ma kɔko do 'da le, ne wa so fù, ne wa a lì ti ne, ne wa zanga ma, ne ma 'bɔ, ne mɔ̀ fele tɛ mɔ̀ fala wa a ne ni, ne kpá fúí ma gbe ngawi olo ke wa nyongɔ mɔ̀ ni, ne tɛ mɔ̀ dé gè gó.

là'bàdi : *espèce d'escargot.*

- a) *Cath* : Mè a be nda'ba zamɔ̀ ge. A la ngba do gele nda'banɔ, we ke kɔa a ma siki siki, ne ma ɔ 'bata do li 'do a, ne ma ɔ fè.
b) A ó 'da le ngboo gó, a ɔ wena zameno vè, falano ke ma gē yílí ni. Ne a díli do ngo nwá, ne a nyongɔ obe sékéké sa'deno, do 'dɔ̀ obe dɔkɔ tɛ ngo nwáno ni. Wa nyóngó a gó.

làkà p.42 : *fourmis noires suspendant leur grand nid aux troncs d'arbres.*

- a) *Monz* : Mè a be sa'de, wa ɔ silíli, ne wa ɔ tū. Wa 'bò á kpó nú félé ókpáfù ni (*voir kálíwè*).
- b) Wà ó 'bò wéná tɛ otè. Wà dé tóá 'dá wà dé tɛ ké tɛ lí tɛ gbáá nè má ó yòèè dé nù, nè wà ó dé kó nè ni. Gèlé sà'dè íkó gónó wálá ngó tɛ ni gó, wé ké wà bá à, nè wà gbè sé à. Né ndé wà dò ngbóngbó tɛ 'dá wà bóé ké lí ma á tɛlàkà. Wa nyongɔ mɔ̀, ne ma zele wena, ne nde 'da kálá ne ma gē 'bɔ ia.
- c) Okpàsá wínò wà tō ná : "Mó né dè tòà nè mò tɛ e tɛlàkà zà tɛ tóá 'dà mó gó. Wè ké ní gó, nè nú tóá 'dà mó má dè sé hàyàyà" (ogene wa ho se nu tóá 'da mɔ̀ wena).
© "Mó 'bó 'dá wí dàngà tɛ dé gúlú né, nè à sí tɛ dòlò làkà tɛ ló'dó à." Gúlú né ná, mó né 'dá wélé wé kpà à, tàkó nè né dò a néà, ko mɔ̀ mɔ̀ ngo 'bɔ 'da a de nu tɔa 'da a, ne à mó ngó zī tɛ à fàì, tɛ de gele mɔ̀ iko, ne ma dia fē na, nè mò lá dati. Kó à

zí tè à ní gbáá kó má wé dò ǎ, nè à yú 'dòkóló mó. We ke ní gó, nè á 'bàná se te zī tē a fai, ne á lè sè kò tǎ 'dà à í fàlà 'bù ndé à té lè gó.

☺ "Olaka wa a sà'dè wa á bí sí, ne nde wa 'bua te mò mó wa, ne wa fí kò kǎ." Gulu ne na dea to ke ma wè do wélé zu a kpo go ni, kò wa mba tē ne mba, ne ma e, ne owélé wa ɔngbo.

lìlò p.42 : *petits termites qui font leurs nids de terre sur les branches des arbres.*

- a) *Monz* : Mè à òsà'dè wà ó né òdòlè ni, né ndé wá gǎ vē ó né òdòlè gó, wà ó sékéké ó be fǎǎ. Wànò ni wà 'dángá mò gó.
- b) Wà dé tǎá 'dà wà dò ké kpélè lí tè ó né òlákánò ni, wà dé ma té gbákó kénǎ ó bé sí ni, ne ma ɔnggolo de te be gbakō te ni.
- c) Kó fálá ké mó í ná kòlá mó mó 'bélè 'dà kàlà gó, nè mò sélé gbákó tè ni, dò tǎá wà vē nè mò sí dò ma, nè mò ngbó wà há òmbé 'bélè nzó kòlànò. Wà á díá nyóngómó mó òkòlà.

línggè : *voir* kítángélè.

lò p.43 : *petits termites dans le bois mort.*

- a) *Cath* : Lo a a be sa'de, tele te a wia kō do lilo, a ɔ ne dólè, ne nde wa gǎ ɔ ne dole go, wa ɔ be sílílí, ne zā wa ɔ tū. Te wa geze tú ne do fǎá ne.
- b) Wa ɔ tí nù, ne wa le 'bo zā te ke ma ku kula ni. Mò wia we kpa wa falanɔ vē iko, ne nde wa do tǎa mó wa bina, wa do tō wa bina. Ne wa kpa wa wena fala ke mò a mò mó mó de di, kò me ni ɔ de di 'dòkòlò ne nyele wena, kolo te de te ne, ne ma de né ke ma mbu mbulu ni, ne wa hɔ de fala ni, ne wa 'danga ma. Ma ɔ na ke di na mò 'bélè kɔni. Ne ma a dia ciment go, kò me a nù iko ni, kò mò ne a kɔni de di, ne kɔni ɔ de di fai, ne nù mba ngbe do kɔni, ne ma nyongo fai, ne olo ke so na, ma de so a dòkò ni, kò mò ne kala ne, ne mò kpa wa te ne, ya wa li ma. Wa yula tabi zā nù nde, kò wa li ma, ma 'bua, 'bua zì'bílí zì'bílí, ne wa mò ngo unu ne.

Ndakisa : ɔ ne ke i, mò zò ma'baya wa mi do fionɔ ni, ne wa mi de ti nù i gɔe? Wa 'dafa kò kōe de wena, mò kpo bina, ne ma ɔ de di fai. Ne ɔ ne ke wele ɔ de di fai, n'a de ɔ ne ke a ne mbu mbulu ni gɔe? Ne nù ni ma ne 'bo ne, ne ma mba de te ma'baya, ne sa'denɔ ni wa hɔa, kò wa li te ma'baya, kò mò ne fo ne, ne wa hɔ vē, gene kò wa ze zì tabi vernis te ne nde, ne wa li me ni vē, ne wa la ma'baya. Wa de mò ɔ ne ke 'da hèle tabi hǎlò ni.

lógbǎ, lógbǒ p.41 : *guêpe bleu-noir métallique, piqûre douloureuse.*

- a) *Monz* : Wà ó ná òdinyè ni, né ndé sálá 'báká wà bóé. Wa ɔ tū, zǎ wà ó léngéténgéé.
- b) Wà dé tǎá 'dà wà ó né ngélé ògòlò ni, nú mâ dò hòlò fóé fóé, nè lí hòlò kpó kpó lógbǎ à ó dé kǎ nè. Tabi òbé wà gè ké wà té hò nzá kó sálá 'báká wà ngándá gó ni, wa ɔ de kǎ ne ni. Nè wà dé tǎá 'dà wà wená tí mǎnggóló tǎá, tabi tè kúlá nwá nzànggó, tabi 'do nwánɔ zamɔ ke ma 'bo wena, ne ma do ndù'bù boe ni...
- c) Mò mó ngó dè tò fálá ké tǎá 'dà wà dò ma bóé ni, kó mó ì fálá wà dàti gó, kó mó né gbàngá nè, nè wà tó mó. Né ndé lé ì tí nyóngómó nú wà gó.
- d) Mbe ngo gili lógbǒ, wa sa li ne na gbúlúwàlà. Wa gǎ ɔ ne ngbongbo lógbǒ ni. Ne nde wa de tǎa 'da wa te kàngálá tǎá ngo i, ne ma pɛse be pɛsa, ne ma fenge ndé ndé.

lòkòbòlò (E : lòkòbèlè) p.43 : *petits termites qu'on trouve souvent dans d'anciennes termitières; ils cultivent des champignons kpákpálákpà.*

- a) *Cath* : Mè a obe sa'de, wa a nu fele lilo. Wa ɔ sílílí, ne zu wa ɔ fila, ne go'do wa ɔ fǎ, ne nde wa ò ne dole go.

- b) Wa de tɔa 'da wa fai do ti nù. Mɔ kpa wa wena te zā tō tinda, tabi gele tō dole fala ke wa zā 'du wena ni. Tɔa 'da wa ma ɔ fê, ne ma do li wolo fôé fôé fôé, ne wa ɔ de ko ne. Wa hó nzâ go. Fala ke mɔ zā kò, se ne mɔ kpa wa dê. Ne nde fala ke wa zā kō fio, ko wa kpa a, ne nde ma be na, fie ni a fè do 'da fala 'da a go.
- c) Fala ke lokobebe wa ɔ de ti nù ni boe, ne 'bua kpákpálákpà wa ho te 'bo di ni.

màndélé p.44 : *punaise*.

- a) *Monz* : Mè à òbé sà'dè wà ó né fǒé ni, né ndé wà lé té òwélé líà gó. Wa nyɔngɔ wele nyɔngɔ, ne wa no toko te wi.
- b) Ké 'dá wà wá kǎá wénà wè ò té kèlèkpá, wè nò tókó té wélé. Owino wa lengge na, wa yolo te sètò, ko fala ke seto a ko kuli a ti ngu'du kèlèkpá wena ni, ne wa ɔ di ni, ne wa 'bèlè, ne be kuli wa ni ma kifi be sa'de sílílí ɔ ne fǒé ni. Ne be sa'deno ni wa ndo nyanga nyɔngɔ mó geɔ do geɔ, ne mɔ í fala wa dǒ go. Ko te mɔ mɔ ngo tala ne, ne mɔ bá kelekpa 'da mɔ do bunggi de nza, ne mɔ á li wese, ne mɔ bá te, ko mɔ ne ze ma, ne wa ala nù, se ne mɔ í fala wa de. Wa nyɔngɔ mɔ fai, ne te mɔ a vè kítíkí kítíkí. Má ké dò túǐ kó mó ó ngó tànggé ké òmàndélé wà tǔ né bóé ni, ndé mó ó sè yalà dò díá né gó.
- c) We tako wa fe, ne mɔ dóló nwá sánggò ke wa sa li ma na lísinggò ni, ne mɔ gi ma do wena, ne lí ne délé, ne lí ne gbalá, ne mɔ so de ti ngu'du kèlèkpá tabi búnggí, tabi mbetoe ni. We ke li ni ma tala se wa tala, ne ma ɔ ne tandala ni, ne ma gbɛ wa vè, se ne mɔ ɔ yala dia de. We ke mɔ e li wese, nde wa fé go. Mɔ ze bunggi tabi kelekpa ne wa ala ndambo iko, ne tala wa 'bana iko.
Tabi mɔ kō na, wa é vè, ne mɔ bá kelekpa 'da mɔ, ne mɔ le ma te telaka zamɔ i, ne ma ɔ de di pɔɔɔ talɛ, nde lakano wa nyɔngɔ wa vè.

mìlì p.42 : *fourmis noires qui habitent sous terre; elles émettent un acide très piquant*.

- a) *Monz* : Mè à òbé sà'dè wà ó ne laka ni. Zā wa ɔ be léngéténgé, wa ɔ tǔ.
- b) Wà ó wénà tí nù dò ngó zùbù té nù ké má dò mbúlú òwòkòsò ni. Nè òmbè né wa ɔ ti mbulu te, do ti gele 'bete fala ke 'bete ma fele ni, ne wa ɔ de ngbala gele te 'bete, we nyɔngɔ fila 'bete ni. Wà tó wélé kpásáá ó né òkòkòmbò ni, nè má tó mó ngbá'dó ngbà'dò ngbá'dó. Nyóngómó nú wà wénà á fílá 'bètè dò òsá'de tí nù. Wa kala 'bo fū de ko kō 'da wa i we nyɔngɔ ne, do be sílílí lakano wa ɔ fila ni. Fala ke mɔ e yele fū de nu ge iko, ne wa le ti go'do yele, ne wa mɔ ngo kala fūi, ne wa a ko kō 'da wa.
- c) Wa kala mǐlínɔ, ne wa gbɛ wa, ne wa fi wa ko kolonggo, ne wa fi ina ngo ne, ɔ ne 'búlú tabi dé ke wa fi li benɔ ni we ne no, ne wa zǐ lì tǔ ne, ne wa zǐ li bê, tako a ne no dǒ.

mìlikpánà, (N) mìnìkpánà p.43 : *mouches attirées par les restes des aliments*.

Wa nyɔngɔ o'bulu nyɔngɔmɔno olo owele, ɔ ne o'bulu kà, lɔɔ tabi sílílí tǔlà, ní dò ní.

mǐlǐngó : *espèce de fourmis noires ailées logeant dans le bois mort; leurs piqûres sont brûlantes*.

- a) *Cath* : Wa ɔ te me 'bo ɔ ne gba gbɛle laka ni, wa gà wena. Zā wa ma le lenga, ne sala 'baka wa boe, ne wa ɔ tǔ. Wa to wele, ne nde ma zele wena.
- b) Wa ɔ wena te ti mbulu tia te, do li sala 'bete. Wa bǔlú wena do ngo, ne le kpa wa wena do tǔ, do gba wese 'bo, wena olo kolo. Le zó tɔa 'da wa go.

mbàmbà* p.45 : *voir kèlè : moule*.

mbémbé p.41 : *guêpes construisant leur nid au-dessus de l'eau; elles attaquent en groupe au moindre dérangement*.

- a) *Monz* : Με a obe sa'de, wa ɔ ne tele te gòlò ni, ne nde wa tũ kóló kóló, ne sala 'baka wa ɔ tũ. Wa a kpo nu fele békòé.
- b) Wa dé tóá 'dá wà ó né tóá 'dá òláká tè tè ni, nè má ó yòèè dé nù. Wa de ma wena ti nwá gbàzàlà. Wà lé tí lì líà, fálà ké wà tó mò kó mò yú gbáá mò lé tí lì, nè wà lé 'dòkóló mò wè tò mò íkó.
- c) Wá dàlà wénà. Fala ke wa ɔ boe nde, kɔ mɔ ì fala wa a gɔ, kɔ mɔ la do ti wa do gá, ne wa zu'du vè de te mɔ, te to mɔ.

mbòà* : *voir* 'dángbà.

nàágbàkò, dàágbàkò p.45 : *mite, qui entasse les cadavres de fourmis sucées sur le dos.*

- a) *Cath* : Dàágbàkò a a be sa'de, a a kpasaa ɔ ne dànù ni, a a gá la lì gɔ. Kɔa tē a boe, ma ɔ tũ, ne nyanga a gazala. Ne fala tē a unu dé gɔ.
- b) A ɔ wena te dùlú tɔanɔ do ti tia tenɔ ke lì hó te ne gɔ ni, ke ma kula 'báú ni. A yengge fai te kala olakanɔ, ne a nɔmɔ li te wa do'do, ne a kala ofia wa de li 'do a, do be 'bulu wɔkɔsɔnɔ de li 'do a fai, ne a a te fala a ɔ ne ni, ne fala ni ma ɔ tiri tiri do mɔnɔ a kala ni.
- c) Ne nde okpasa winɔ wa tō na, Daagbako a a wi sō. Kɔ me 'da wi ma 'danga, n'a ne 'da Daagbako. (*voir Relmag. gbasom*)

nàándòkò (O : ndàádòkò) (èbásálì*) p.45 : *mille-pattes aplati, noir.*

- a) *Cath* : Με a sa'de, a ɔ tũ, ne a ɔ dùdú ɔ ne kòàli ni, ne nde tē a ma ɔ 'bata, ne dā tē a 'bili ngèlélé ngèlélé, ne sala nu a boe, ne nyanga a dele wena ɔ ne ke 'da kɔali ni, ne a ne nɔ ngè ngè ngè. Ngo gili wa bɔa : Mbee ne a tũ wele ke le tōa we ne ni, ne mbee ne le sa li wa na "ndàndòkò tí kùlúsà", wanɔ ni wa ɔ fila.
- b) Wa ɔ ti mbulu te, ne wa nyɔngɔ wena a ombulu wala te, do 'dā 'buano wa hɔ zamɔnɔ ni.

nǎlǎ p.44 : *sauterelle comestible.*

- a) *Cath* : Με a be sa'de, wa a nu fele ongà'di do osòlázù. Wa ɔ fila ngoo (kaki), sala 'baka wa boe, ne wa bũ bũlũ. Ne nde me a sa'de wa de wena we nyɔngɔ wa.
- b) Wa hɔ wena do zεke 'da 'bu ngo ne kpo, te gbà kùtú sábelè (ndo nyanga sabelε). Wa te wena li zō do ngo obuluku. Wa te ia, ne winɔ wa mɔ ngo ze wa do mǐlǐmɔ, ngbànzá, gísá nwá, te kala wa. Wa fo sala 'baka wa, ne wa sō wa nu gbālā ngbànzá. Wa do wa dɔa, ne wa hana 'bɔ wa hana, do tōε, ne wa kolo kpárr, ne wa nyɔngɔ do kà. Wa dé nɔ wena.

ndà'ba p.45 : *nom générique des limaçons.*

- a) Ndà'ba me a sa'de, a do kɔa 'do a boe, ne nde kɔa 'do a ma gá wena. Ma do kǎ ne boe. A yengge, ne a ba ma do li 'do a. Kɔ mɔ to tē a, ne a le de kɔ kɔa a sũ, ne a kpe nu ne do sa nu a, wa sa li ma na "mbá". Zamba zu a bɔa, a do tɔkɔ tē a bina.
- b) A ɔ wena de ti onwá, tabi te li te ngo.
- c) Ngo gili nda'banɔ do wena :

1. Ndà'banò ké wà nyóngú wà nyóngò ni : *les limaçons comestibles.*

Nda'ba ke wa nyɔngɔ wa do 'do ngbe dia iko ni, me a ke le fa wa zā ngɔnda, le sa li wa na ngá ndà'ba. Wa ɔ tũ, ne le kpa wa zā ngɔnda iko.

ndà'ba yòlò : *grand limaçon comestible* : wa ɔ wena zā bili ke ma sulu do yòlò do zàzò ni. Dā tē a bina, tē a ɔ ngbèngbèlèngbèè ni, ne nu kɔa a ɔ fila zàyòò. A 'bɔ ngá ndà'ba, ne nde a la do wele ke zamɔ we duzu kɔa tē a iko.

ndà'ba nyúmú p.45 : me a nda'ba kpo a gá wena, gba gbεle wele ke a ɔ ne tɔa kō wi ge. Kɔa tē a ma ɔ beze beze tũ ne do fē ne. A ɔ fai zamɔ ke nu ngbáká lì. Ne wa ge wa 'bana lègè lègè ni, wa kũ te, ne nde wa kú nyélé gɔ. Mɔ nyɔngɔ gba gbεle wele ke kpo,

ne zā mɔ hē. Mbe winɔ wa kɔ wa ngboo ɔ, ne mbee ne wa bē wa we zele gúli, we ke wa de li wena.

ndà'bà ndúlé p.45 : *grand limaçon qui fait entendre un sifflement plaintif* : me a gba gbele nda'ba, nde a ɔ dó, ne a ɔ tũ. A ɔ wena do 'do tɔa do ti kpaleɔ wa mi 'da le, ɔ ne kafe, do ogolenya ke ma na nù na ni, ne wa yengge do tí ne. A he mɔ fai "húúú húúú" ɔ ne wa dama do fāli. Ne nde hia me ma dōlō ni, me a kɔa 'do a ke a hɔ kɔ ne de nzā ni. Kɔ fala ke a mɔ ngo te de olo a, ne ma he mɔ "húúú" ni. Owi nyɔngɔ a wa dèlè ɔ, we ke mɔ zɔ tē a, ne wɔ tē a bá mɔ ɔ, ne a nì 'bɔ wena. Okpasa winɔ wa gi a do ina kifi 'da wa, we ke a nì wena, kɔ wa ɔmɔ a, ya ma dé dani ɔ, ne a la iko. Mbe winɔ wa de a do ina hēá mɔ. Wa o a, ne li nú wa hulu, ne wa zī ma li dani hēa me ke ma é ɔɔ ni.

ndà'bà sàmbè ou : **ndà'bà kúlà**: a gā la li ɔ, ne tē a ɔ ngòò ɔ ne zē we ni. A ɔ wena zā gāzà. Wa nyɔngɔ a nyɔngɔ, ne nde a fanga wena.

kàvwú (*huître*) : *voir kàvwú*.

2. Ndà'bànò ke wélé nyɔngó wa ɔ ni : *limaçons non comestibles*.

ndà'bà gālè (mbàtè) (gònzátòlò* (ngbandi) : me a nda'ba ke li gbili tē a ma kasa si tē ε do ogele wanɔ. Ma si siki, ne ma ɔ do li 'do a do ngo. Fala ke a le de kɔ ne, ne ma ɔ 'bàtà. Fala ke wele, zala a zele wena, ne ma fo do mǎ, ne wa fa nda'ba gālè, ne mɔ o a do dia ne, ne mɔ fí kɔ kolonggo, mɔ te à li tē a ɔ, ne mɔ é ma, kɔ li à kũ, ne mɔ zī zala a gbaa kɔ ne i, ne ma tulu mɔnɔ ni vē de nza, ne ma òsò do ti, ne dani ma é, ne a kɔasa. Ne nde we kpa nda'ba gale ma ngàndà wena.

ndà'bà dīli : ombe winɔ wa sa 'bɔ li wa na ndàli. A ɔ be sī ɔ ne lefe kpákùlú ni, a díli, ne be kɔa tē a ɔ be sī de li go'do a, ya ma ngàndà ɔ, fo ngbongbo kɔa 'do a ɔ ne ke 'da gele nda'banɔ bina. A ɔ tũ kóló kóló. A yengge wena do zamɔnɔ ne a dili de ngo nwánɔ iko te nyɔngɔ onwà, do 'dɔlɔ obe dɔkɔnɔ. A te kɔ kpana dǎ ia, kɔ wa nɔ dǎé ni, ne wa fe. Wa kpá wa wena wena ɔ, wa a nda'ba sō mɔ. Wà nyɔngó wà ɔ.

ndà'bà ngêlé ou **ndà'bà káànggá** p.45 : *petit escargot, qui sert d'appât aux poissons dans les nasses* :

Cath : Me a be nda'ba, á gā la li ɔ, a gā wena ɔ ne onda'banɔ wa nyɔngɔ wa nyɔngɔ ni ɔ, a ɔ ne gba'biti zu kō wi ge;ne nde wa mbɔkɔ wena. Wa do dā te wa boe, ma geze do fē ne do fila ne, ma ɔ bèzè bèzè.

Wa ɔ wena 'do nwá gbàdè, do 'do nwá tòkò, tà'dá, do sala fulɛlɛnɔ ke zā tɔanɔ ni. Ne ombee ne wa kpa 'bɔ wa safɔ i, wa ɔ do 'do nwá kúlúsà tabi nwá gbàngbà do ti gú'bá ke olo kɔni ni. Ne nde wa ko wena nyanga zubu ke wa a do wɔkɔsɔ ni, kɔ wa dele, se ne wa kulu de te falanɔ ni de. Ne nde wa nyɔngó nwánò ni ɔ, wa nyɔngɔ wena 'dɔlɔ be odɔkɔnɔ do nù iko.

Wa sa 'bɔ li a na "nda'ba ngôlé". Wa wia kō do "nda'ba káànggá", ne nde wa la ngba we dā te wa, we ke nda'ba káànggá, tē a ge geza, ne nda'ba ngôlé, tē a ɔ fē.

Obe gbēnɔ wa nyɔngɔ ndà'bànò ni nyɔngɔ, ne nde kɔasa winɔ ɔ. Kɔasa winɔ wa kala wa, ne wa ndɔ wa do galí. Fala ke mɔ kō we nyɔng'a, ne mɔ nyɔng'a 'do tũ kpo, ne mɔ te nyòng'a do 'do ngbe ɔ. We ke mɔ nyɔng'a do 'do ngbe ne ndi tē a nā kɔ zala mɔ do'do, ne mɔ zélé we ɔ. Ma 'danga mayele 'da mɔ do'do, ne tambulu zala mɔ ó do dia ne na wa tō we ne mɔ zele ɔ. Ne nde wele nyɔngó wa ɔ ne gele nda'ba iko do 'do ngbe 'do ngbe ɔ.

Mbe inanɔ wa de ma do nda'ba ngêlé :

- 'Da fala ke nzè'bè te li mɔ nde, ne mɔ ba mbe nda'ba ngêlé, ne mɔ 'bili go'do a, ne lí ne ni, mɔ zī te nzè'bè ni, ne ma e iko.
- Fala ke wa ko be gbàà, kɔ fo ina we de li dani kunu a bana, ne mɔ 'bili 'bɔ go'do a, ne lí ne ni, mɔ de ma te kunu be, ne ma ē da dǎ, ne li dani ma hɔ de nza do ti iko.

- Wa da 'bɔ galí do nda'ba ngéle wena galí zembɛnɔ..

Mbè tonɔ wa de ma do nda'ba ni :

Wa ba kɔa 'do nda'ba, ne wa do ma, ne wa mba do gbālā kɔyɔ, do gbālā kɔni, ne wa to. Kɔ ma 'bu, ne wa hā ma hā okɔlanɔ we duzu zele "gbànzímbá" (gbèsèbà'dà).

Wa 'bili 'bɔ go'do kɔa ne ni, ne wa a ina kɔ ne, ne wa kpo gele be, we duzu zele mɔkɔla.

Mɔ zó 'bɔ inanɔ ke le tɔa sɔ we duzu nda'ba kpo do kpo ni.

© Wa tɔ do gba ngbaka na : "ndà'bà nyúmù hó ndà'bà ndúlè gó". Gulu ne na, wele ke dea mɔ tɛ a dè gɔ, kɔ gene kɔ a de nganda na e la fala ne, ya ma wé se fɛe gɔ. Tabi dea mɔ te be hó wèlè a gɔ.

Extension sur les limaçons

'Bobazolo Ndongo

Fa nda'ba do nyɔngɔ wa (*comment récolter et préparer les limaçons*).

Wele lingga we fa nda'ba, ma na a ne, n'a le zā kɔla, te ke wɔ ba a ni, se ne a fa nda'ba, n'a e li a ngo te kenggele nda'ba te zu nwà, do ke zā nwà, do zā kula onwà, do te bɔlɔ te. Kɔ a zo 'dɔlɔ go'do nda'ba, n'a na, nda'ba fala ge, e fa se nda'ba ni gbaa, kɔ e ba, kɔ e si, kɔ e nyɔng'a de. Ne mɔ te fa nda'ba ni, te kenggele a ni gbaa, kɔ mɔ zo nda'ba, ne mɔ ba a, ní do ní, gbaa wese gē mɔ te fa nda'ba. Ne mɔ si, mɔ hɔ le do'do, se ne mɔ kala nda'ba ke mɔ fa wa ni, ne mɔ do 'bɔ mbe dɔa, ne mɔ lu ka de te ki ni, ne mɔ nyɔngɔ. Tabi mɔ do li li we, kɔ ma anga zàlà zàlà, ne mɔ a wa 'do ne, ne mɔ súlú wa gbaa, kɔ li ti wa òsɔ, ne mɔ e wa nù. Ne mɔ 'do wa kɔ kɔa ne, ne mɔ fɔlɔ te wa, ne ma sá, ne mɔ a wa kɔ saso, ne ma á li ti wa, ne mɔ á tɔ, ne mɔ do li we. Ma ne nɔlɔ be sī, ne mɔ e nù, ne mɔ ba fū dàmbugú, do fū nzoo, tabi fū gbālā mɔ, ne mɔ á tɛ ne, ne mɔ lu ka ne, se ne mɔ nyɔngó dè.

Ne ngo gili fa nda'ba ma bɔa :

1. Mɔ fa wa do gbo gba wese. Mɔ yengge, ne mɔ kenggele wa do gbali mɔ, ne mɔ kala wa iko.
2. Mɔ fa wa do tū. Fala ke mɔ kɔ we fa wa do tūi ni, ne mɔ ne do gbo gba wese, ne mɔ sele wala zamɔ hórr, zamɔ i dulu wena, ne mɔ tulu li ne de 'do. Ki ni mɔ tua ina 'da mɔ ia, ne mɔ a ma nzú'dé nzú'dé nzú'dé do li wala ni, gbaa we hɔ suka ne, ne mɔ dungu nù, ne mɔ ɔ nù. Kɔ ma la sa bɔa, ne mɔ tunu, ne mɔ ba mwinda, tabi mɔ tū tanda 'da mɔ, ne ma 'banda ba do 'da wala mɔ sele sɔ ni, ne mɔ mɔ ngo kala wa do ngo ina ke mɔ a ni. Mɔ hɔ ndɔti ne, ne mɔ dungu nù, ne 'dɔkɔlɔ ne nyele, ne mɔ né 'bɔ mbe ne, ní do ní fala tale, ne fala sa, ya mɔ kala wa ia, ne mɔ sí. Wa sa li ki ni na "dòázè".

Mbe 'bɔ, mɔ fa wa, wa sa li wanɔ ni na, nda'ba nyúmù, wa ɔ nu li. Ne mɔ ba dugbu, ne mɔ te sala nwá ne, mɔ te sala nwá ne, mɔ te sala nwá ne, foi ne mɔ kpa nda'ba nui, ne mɔ ba a de. Ne nde ngo gili fa nda'banɔ ma hā ni.

Zekɛnɔ ke wa fa do nda'banɔ ni (*la saison de la récolte des limaçons*).

Wele : Sango, nda'ba me a sa'de a kɔ li wese gɔ. Hɔa 'da nda'ba de nzâ wena me a zekɛ 'da tale, we hɔ te zekɛ 'da gazala. 'Do ki ni odɔkɔ wa ndo te me 'bɔ gbáá we sɔkɔ do zekɛ 'da ngbè'dè'dè. 'Do ki ni ne 'bua ndo ngo hɔ ne gbáá we sɔkɔ do zekɛ 'da 'bu tabi 'bu ngo ne kpo. Ne nde 'da fala ni a onda'banɔ vɛ wa si ngo kuli ia, gbaa kɔ wa ne 'bèlè ma, kɔ benɔ wa ne gā gbololo ni, ne ma we ngènggú do zekɛ 'da nale kɔ mbé sabelɛ. We hɔ zekɛ 'da kpo do bɔa, ne nde nda'ba wa le di ni nù lia. Gulu ne mba gɔ, we ke wa a

sa'de wa ɔ do ti nù, tɔa 'da wa do ti nù, wa dé 'bòkólè go. Wa le nù, ne wa de mbà nú wa sũ.

Ne fala ke ma ho te zekè 'da tale, ne kolo te tẽ ne, ne nde a nda'ba wa 'bêlê ia. Zekè 'da nale, nde be nda'ba wa te gã ne. Ho zekè 'da molo fala ke kolo te wena ni, ne nde go a, nda'ba wa di vê ya gã ne, wa dɔa ia, wa te yengge do ti wɔkɔse, wa pɛsa di vê ia. Ne fala ke do zekè 'da molo tabi gazala, owukonɔ wa mo ngo wa ti koni, ne nde go a, nda'ba a ti ne ni boe. Ne fala wa me ni, ne mo ba a, mbe ne dugbi 'da mo gom'a. Ne mo zele giti ne ɔ ne mo gomɔ gbālā ta ni, ne mo ne ka mo, nde nda'ba hêe, ne mo ba a.

Ne fala ke mo wa fo 'da mo do zekè 'da kpo do zekè 'da boa, takɔ wa do ma ni, ne mo gomɔ se te ne, ke wa sa li ma na, kola, tabi me a bili ke ma sulu nganda wena ni, te ngo ne gã gã ni, ne mo gomɔ se te vê do'do, ne do zekè 'da nale takɔ mo do ni, we ke wa do fo kola wena do zekè 'da nale. Ne mo do se ma, ne nde go a, kolo te ko ne ndambo ndambo iko. Ne mo kala se obêlê nda'ba te ne, we ke fala ni, ne nde go a, kolo te tẽ do dia ne go, ne wa usu te wa do ti bũi.

Ne ma ne se ni, ne ma ne ho te zekè 'da molo, ke na kolo 'banda te ma wena ia ni, ne kole ni ma mo ngo gbese bũi de nù, ne mo mo ngo kala ya mbulu wa, we ke mo zó zi wa go we duzu bũ we. Ne mo kala se mbulu wa ni, ne mo si, ne mo a wa 'do we li, mo e li li we, ne mo a wa 'do ne, ne mo sulu wa vê, we dɔkɔnɔ te wa ni, fo do mba nu wa ni. Ne mo 'do wa vê, ne mo folo dɔkɔnɔ te wa ni vê do'do. Wa ni wa wia gi wa do kambili. Ma wia na, wa e no li we, ne ma anga, ne wa kala nda'banɔ ni, ne wa a 'do ne, ne wa hana wa, we duzu 'dā be mo ke te wa ma ba ndi ba ni na, ma kolo, do de ko mo nyongo iko, ko zā mo 'dángá, ko mo ba zelemo go.

Bon, do zekè 'da molo, ki ni, mo lengge se mo. Fala ke mo do nyongomɔ dɔ bina, ne mo lengge se mo na, binde ni mi ne se mbe we fa nda'ba, we ke sɔkpa nda'ba ba nu mi wena. Ne fala sa, ne mo ba se koe 'da mo do dugbi 'da mo, ne mo le zamɔ we fa nda'ba. Ne fala ke mo kpa nda'ba a ngo, mbe ne a gu nù, a ha hala, fala ni ne nde a, fo 'bo mba nu wa bina, we ke wa fua zi mba nu wa ia. Kolo 'banda te ne, wa do yangga, wa nyongo mo vê do dia ne. Ne mo kala se wa.

Fala ke mo kpà wa do gba wese délé go, ne mo to se nwá papae, do nwá sabinda, ne mo mba do kusikola, ne mo to ma vê, ne mo a ko yele. Ne mo ne, ne mo sele mo, ne mo tulu be ma, lí ngbázi do 'da bóló ne, ne mo a ina ni tẽ ne tẽ ne tẽ ne vê. Ne mo si, ne tũ ne tũ ne, ne mo ba moinda tabi mo gba tanda, ne mo ne ne, ne mo dā we, ne mo tũ, ne mo mo ngo yengge ngo ina so gba wese ni, ne mo kpa se nda'ba, ya a ha hala, k'a te nyongo ina ni, ne mo ba a. Ne mo mo ngo kala wa do ngo ne ni gbaa, ne fala sa, ne mo ne ba 'bo ngo ne vê do'do, ne mo si, ya wa dɔa ia.

Wa ni wa kala wa do wena. We ke wa te ngo ina do wena do tũ. Ne mo si, ne mo sulu wa vê, ne mo 'do wa ko kɔa wa do'do. Ne nde wano ni wa do zelemo di ngboo bina. Ne mo fo ndi te wa iko, ne mo hana wa hana do no vê, se ne mo nyongo wa dia. Mbè ne mo kɔ we nyongo do dɔa ne, ne mo do 'bo a, ne mo fo kɔa tẽ a vê, da de ko mbe kɔa tẽ a lé zā mo, ko ma 'bili mbee kala zā mo, ko ma hā ngamo hā mo go. Ne mo fo ma dia, ne mo folo ma dia vê, ne mo do 'da a, n'a ngenze dia, ne mo nyong'a. Ne nde nda'ba wena le fa wa do zekè 'da molo do gazele na me ge.

Marc : Ní a ke 'da kula wa ge wa te teka ?

Wi ni : Wa de kula wa dea. Mo kɔ we de kula wa, ne mo sulu wa sulu wùù, ne wa fe iko, wa te mbòkò ko kɔa wa mboka go. Wa fe fia iko, ne mo 'do wa vê, ne mo fo be ndi te wa ni vê, ne mo sɔ wa nu fanza.. sé mo gbagba, ne mo sɔ wa nu ne vê, ne mo e wa go'do we, we duzu zĩnɔ, dɔ wa kó doko te wa go. Ne wa ɔ, ne wa kolo se ne mo teka wa.

Mò kò 'bò na, ε δε ni, kò fala gba kole 'buti ke ma gògò nu le do sanga ze ni, ne ε nyòngò nde, ne mò de 'bò kula wa na me ni. Ne ngba soe ke kolo 'buti ne te ma ni, ne ngbàlì 'da mò boe, ne mò ba ngbali, kula ngbali zi ni, ne mò a 'dò li, gēa li, ne ma nyete, ne mò fòlò te ne vē, ne mò e ma li we, ne mò fòlò kula nda'ba de 'da ne vē, ne mò gi ne. Ki ni, ma de wena, mò mba do ngbali ia, mò gí se do yiki gò, mò gi se do nò. Kò me a 'dikita kula nda'ba iko, ne mò gi se ma do yiki.

Ngo gili onda'banò (*les différentes sortes de limaçons*).

Tigole : Sango, mbe 'bò li nda'ba kpo li a a **nda'ba fē be koya**, wa sa li a na, **nda'ba li**. Wa a be sililili. Ya wa, wa kala wa wena si ngu'du li. 'Dò li ke ma do kòyò wena ni, wa kpa wa wena te'de. Wa kala wa, ya wa a silili, ya mò zò wa, ya wa ò ne be kòtì ni, ya wa do kuli go'do wa gā gā vē. Wa si do wa, ne wa gi wa, 'dò wa, ne wa gi wa, ne wele nyòngò wa. Mē 'bò nda'ba fē be koya, ne wa sa li wa na, nda'ba li. Wa hò wena wena do fala li kolo.

Zabusu : Sango, mbe nda'ba kpo wa ò te 'dò ebale, wa ò 'dò ebale, do ngo kenze do ti go'do li i ngboo. Kò mò kpa fala wa ia, ne mò so wa de nza, mò so wa de nza, ne wa ò be ò ne gèzele kò wi ni. Ne wa teke 'bò wa teka, ne winò wa nyòngò wa wena, mò sulu wa, ne mò fo kò a 'dò wa vē do'do, ne mò fòlò te wa sū, ne mò gi wa do gbālā nzo, ne wa de wena. Ne nde me a onda'ba wa ò 'dò gā li ò ne gā fua li ebale, ò ne tabi né olibala tabi li ke masua la 'dò ne la ni.

Marc : 'Dua ?

Zab : 'Dua. Ne wa ò do ngo kenze, ngo kenze do 'dò li ngboo.

Gele wi : Nda'banò ke le nyòngò wa nyònga, li mbee ne a, **kàvwú**, wa do 'dò li (*voir kàvwú*). Ne 'dò li 'da le né Ndonggo ge wa hó gò. Wa hò do gele ke ò ne ke 'da oBokengge, do ke Bònggò i ni.

Ne we duzu kala wa, ma wia na, wa de nwá toko, nwá papae, nwá ka'danga, ne wa a 'dò li. Ne wa kulu se ngo di we duzu nyòngò ma wena, ne wa kala wa. Ne nde mba nu wa boe. Ne wa kala wa di dele ne ge nde ni, ne wa hò do wa, wa ne hò do wa nza nga do'do, ne wa sulu wa sulu, ne wa 'dò 'bò wa né nda'ba ni, ne wa fòlò te wa vē de wena, se ne wa gi wa de. Wa ò 'dò li, li wa ka'bu.

Tabi wa hu wa hu. Wa fòlò te wa vē ne wa 'bi nwá ò ne nwá gbangbò a ni, ne wa a wa kò ne, ne wa a tōe te wa. Bon, se ne wa enze wa, ne wa to gbālā mò, ne wa a 'da wa, ne wa 'de te we, gbaa na, ma 'be gbālā me ni vē gbò'dó gbò'dó gbò'dó.

ndàkàwèlèkònggò (*litt. chasser l'habitant de l'abri*) : *espèce de moustique*.

Fumbèle : mè à obé sà'dè ó né ózùfà ni; wà nyóngó wélè nú dǎnò wéná. Mbè gó, nè wèlè dá à yú, nè à lá dé gèlé fàlà wé dùzú wà.

ndàándòkò : *voir* nàándòkò.

ndàlì :

- a) *Cath* : Mē a be sa'de, a gā be gò, a ò ne fē ni, ne nde a a be doko, a ò be dudu, ne a ò kili, ne a ò fē.
- b) Ne nde wa mba ngba wa dele wena de te li sàlà te, tabi 'dò nwá. Fala wa ò do ma ni, ma nōlō nōlā ò ne fū saboni ni, ne li nu wa ma ngo hulu né li kolo ni. Kò li te wa ni, fala ke ma hulu te mò, ne ma de kómbókélé.
- c) Ngo gili wa bóa : mbee ne wa ò do ngo te ngo, ne mbe ne wa ò do zā nwá gbàkà. Kò fala mò gògò nwá gbàkà we a hā ogba zulano 'da mò nde, ne mò de zī do wa, we ke ondali wa le te gba zulano, kò mò ì fala ne gò, ne wa òkò fai, ne wa fe.

ndénggèlé : voir ngándàlí.

ndèà p.45 : *scolopendre à morsure venimeuse.*

- a) *Cath* : Mè á sa'de, a a nú félé nàándòkò. Tē a ma ɔ fila, ne ma ndélé wena, ne ma 'bili ngèlélé ɔ ne ke 'da nàándòkò ni. Ne nyángá à ma dèlè 'bɔ wena ó né ke 'da nàándòkò ni, à ó 'bàtà. Zamba zu a sasala bɔa, ne dó a ma sasala 'bɔ bɔa. A yu nganda wena, ne fala tē a únú kà kà kà.
- b) Fala kpà wà ngàndà wénà. Wá kpá wa wena te ti mbulu te ke ma do kɔafe ne boe ni. Mɔ ēlē kóáfe ne, ne mɔ kpa wa. Tabi ti nyanga dèlè tɔa ke ma lò gɔ, ma do be li wolo boe ni, tabi te tóá ké wá dèà mâ dò tà ni.
- c) A nyóngó wélé nè má bá à bâ ó né bá gǔ ni. Wá wèlè mò ngbóó gó nè mò fé.

ndí'bà : *espèce de ver vivant sous terre.*

- a) *Kuta Christin* : Ndi'ba me a be sa'de ke a a hasā. Tɛlɛ tē a ma ɔ ne be dangba ni, ne nde a de zā nù, ne a mɛsɛna do zā nù we la da dō da dō. Ne ngawi 'da a ma kǒ ngbɛ ε do kolo gɔ. Gulu ne hā kolo 'banda te ne ia, kɔ ndi'ba te me 'bɔ te zā nù ni, 'da fala ke kolo ni a nyɛ li a ngo mɔ nde, ne ndi'ba a be te 'bɔ tē ε, be ngawi 'da a ti nù nga, hā a ne be ngawi 'da a ti nù nga, ne a na: "Kolo be ngawi 'de ε kpo a ε, mbé wele te ò do ngawi né ε ni gɔɛ ni". Ma na kolo te we fa wala 'dɔkɔɔ a. Ne a yolo de, ne a gba nù gbaa, we nyɛ nyɛlɛ né i mɔ ni. Kɔ fala ke ndi'ba ne, kɔ a le do ti te nde, ne kolo mbi ne te ni, tabi a kpa ngba a do te ni, ne a ba te ni de ngo, do fa ndi'ba ná ni.
- b) Ma hā okpasa winɔ wa zé do gba we na: "Zɔnga 'da mɔ mɔ dea gɛ, tabi zagbālā 'da mɔ mɔ dea gɛ, ma la ndi'ba nde?" We ke ndala te ndi'ba ma tu tua, ndala te ndi'ba ma de wena, ne ma tu tua. Ma hā wa na: "Bezɔnga 'da mɔ, tabi zagbālā 'da mɔ dea, ne mɔ fila né ndi'ba nde?" Wa kōa we tō na: "Mɔ de zagbālā gɛ la li wena, tabi mɔ de zɔnga wena nde?" Mɛ a gba we ke wa tō ma zi, nde ndi'ba mɛ a sa'de ke tē a de wena. ɔ ne ke a fele wena, ne kolo we te zɔ a ngo i, a zɔ mɔ ke ma fele wena nde, ne nde a kǒ ngba a do ma gɔ, ne a sɛnɛ ngba a do ndi'ba wena.

ndílí'bí p.43 : *maringouins.*

- a) *Cath* : Mɛ a be sa'de, wa ɔ be sílílí. Wa a tū kóló kóló kóló ni, ne be sálá 'baka wa boe.
- b) Wa hɔ wena do gēa wese ne do titole belee. Wa nyɔngɔ wele, ne olo nu ma kpo kitíkí kitíkí, ne ma tala wena.

ndòlòwényé (ndòlòbɛnyé) p.46 : *très petits vers rouges dans l'eau ou dans des raphias pourris.*

- a) *Cath* : Mè á bé sà'dè, wa ɔ be a filà kálálá, ne wa ɔ be dudu ɔ ne be tɔɔfɛ ni, ne gā wa ɔ ne gbālā ngbànzà iko, ne te wa lò wena.
- b) Wà ó wénà zā te nzànggó do zā te 'bete, ke dǒ ne ǎsǎ ia ni, ne ódókòmbéno wa nyɔngɔ te ne ni, ne wa ko di ni do wa fala ne kpo. Ne wà ó 'bò 'dò li dò nú wa ngbáká né, fala nwánɔ mbulu ni, wena 'dɔ ndɔ. Ne mbee ne wa ɔ 'bɔ fálá òwúkónò wa á dò kà'dànggá 'dá wà fai ni, ne wa nyɔngɔ 'bulu ka'dangganɔ ni.
- c) A nyóngó wélé gó, ne wélé nyóngó wà gó.

ndùlè (ndùalé) : *ver de Cayor : entre sous la peau chez les hommes et certains animaux et y cause des tumeurs; on les enlève en pressant à deux doigts.*

- a) *Cath* : Mɛ a be sa'de, a ɔ ne dòkò ni. A ɔ be fē, ne nu a ma tū kóló kóló. Gā wa ɔ ne dɔkɔnɔ ke wa nyɔngɔ li kɔni ni.
- b) A do yato boe, ne wa kpa wa wena te zamɔ, fala do ti ndù'búnɔ ni.

c) Mɔ yɛnggɛ zɑmɔ, kɔ mɔ le ti ndù'bu wa, nɛ a tɛ tɛ mɔ, nɛ a le ti ndàlá tɛ mɔ, kɔ mɔ í fala a dɔ go, nɛ a mɔ ngo gā ti ndala tɛ mɔ, nɛ ma dɛ ɔ nɛ hɛa mɔ ni. Nɛ ndɛ mɛ a hɛa mɔ go, wa nɛ tamba ma, nɛ wa zɔ nu a tɛ zā tɛ mɔ, ma dɛ dɛ nza ɔ nɛ nu ngusu ni, nɛ ma dɛ do lì. Wa kpílí ma kpílí, sɛ na a ho dɛ nza dɛ. A le 'bo tɛ osa'de, ɔ nɛ dɛngbɛ, gba zula mbati.

ngà'di p.44 : *petits criquets de jardin.*

- a) *Monz* : Mè à nú félé ònòlò do sòlázù. Tē a ɔ tóló nwá (vert), a do sálá 'baka a boe. Zamba zu a bɔa, nɛ gogo a ma nale, kɛ ngo bɔa, nɛ kɛ nù nga bɔa, ma tū kóló kóló, nɛ nu nɛ t̄ wena. Nyángá à ɔ nɛ nyángá dínɡó ni. Mò bá à dò nyángá à ià, nè à kpóló nyángá à, nè à lá mâ dɛ k̄ m̄ ni, nè à búlú, nè à tɛ gèlé fàlà ndú.
- b) Wà yénggɛ wénà dò z̄ à òbùlúkù dò lí z̄ dò sáfó kà'dànggà. Wà nyóngó nwá zù kà'dànggà, nɛ wa nyɔngɔ zā ndi tulunɔ kɛ lɛ yélé ma ngó bùlúkù dò nù ni, nɛ wa nyɔngɔ 'bo òsèduli, do tàlàdòkò ní dò ní. Owele wa nyóngó wa go.

ngà'dí fò t̄ p.44 : *petits criquets des champs en terrain marécageux où poussent des plantes salines.*

A yɛnggɛ ngo fɔ gaga kɛ t̄ 'do lì tɛ nɛ wena ni.

ngà'dí nzènzè ? p.44 : *variété de petits criquets de jardin.*

ngágó (E: ngákòà) p.41 : *charançon.*

- a) *Cath* : Mɛ a be sa'de, gá wa ɔ nɛ z̄ ni. Wa ɔ tū, nɛ kɔa 'do wa boe, nɛ sala 'baka wa ti kɔa tɛ wa boe, wa b̄ b̄. Gogo wa t̄ wena ɔ nɛ gogo nɡbànzà ni. Wa nyɔngɔ mɔ, nɛ mɔ he.
- b) Wa yolo tɛ be dɔkɔnɔ kɛ wa nyɔngɔ li kɔniɔ ni, nɛ wa dɛ foko dɛ tɛ wa, sɛ nɛ wa dé ngákòà dɛ.
- c) Nɛ nde a wa nyɔngɔ wena a kɔni. Wa 'donggo li gbālā kɔni, nɛ wa nyɔngɔ mbònggò kɔ nɛ v̄. Wa 'donggo 'bo gbālā kúndè, nɛ wa nyɔngɔ 'bo mbònggò zā nɛ v̄. Wa nyɔngɔ wena kɛ ma a gbālā ni, ɔ nɛ kɔni, lɔsɔ, nzo, kúndè. Wa osa'de 'danga kpale iko.

ngándàlí (ndénggèlé) p.43 : *mouche striée de jaune et de noir; sa piqûre est douloureuse.*

- a) Mè à nú félé òz̄, wà ó filà, nɛ zā a ma gɛzɛ do f̄ nɛ. Sala 'baka a boe, a b̄ b̄.
- b) Wa ɔ wena nu lì, do zā ngɔnda, fala kɛ ma ḡa yílílí ni. Wà ó fàì kó t̄ dò ngó, nɛ wa dɛ tɔa 'da wa ó né tɔa 'da zífát̄ ni.
- c) Wa yɛnggɛ we fa fala owele wa boe ni, ɔ nɛ kɛ fálá k̄ òwúkónò wà dé ngándà lí ngbákónò 'dá wà dò tí kólá i ni, kó wà dá wè ià, kɔ wa zɔ kutu we, nɛ wa nɛ, nè wà bí wà wè nò tókè 'dá wà. Tabi ngo dígilí fala 'da owi da galĩnɔ ni, nɛ wa bi 'bo wa we nɔ tɔkɔ tɛ wa, do safɔnɔ tɛ nu dānɔ i. A dúngú t̄ mó, kó mó í fálá à gó, nè à nó mó gbáá, nè à búlú 'dèè nè à lá, nè òlò nú à ni mó ngó tàlá n̄. A há kpólò há wi h̄. Olò nú ngándàlí má dò fènà wénà. A nɔ tɔkɔ tɛ wi zɛlɛ yala, tabi tɛ wi zɛlɛ malaria, nɛ a k̄ ma h̄ ombé winɔ iko.

© "Nà sènè mò zé mò dò 'dá ngándàlí", gulu nɛ na : nya mɔ kɛ a sɛnɛ mɔ, kɔ a zɔ na mɔ do ngamɔ, nɛ a fa we do mbé nɛ dɛ ngo nɛ.

ngánzó p.41 : *coléoptère des palmiers raphia; dókòmbé ou pòsè est le nom de sa larve qu'on trouve dans les troncs morts des raphias.*

- a) *Monz* : Mè à be sà'dè, sálá 'bakà à bóé, nɛ nu a 'bèlè nzèrr. A ɔ tū, nɛ dā 'do a yolo do fila nɛ do tū nɛ. A nɛa we ɔ nɛ gòv̄, nɛ nde gòv̄ gā nɛa ngo a. Kɔa 'do a ma ngándà wena, nɛ sala 'baka do ti nɛ. A bú búlù.

b) Le kpa wa wena lí dō nzànggó do lí dō 'bete, ke ma nyongɔ do dɔkɔmbenɔ ni. Ne dɔkɔmbe wa nyongɔ olo dō ke ma ɔsɔ ia ni, ko wa ɔ fai, ne wa de 'bokole, ne wa kifi nganzo, ne wa bũlũ.

c) Ngó gílí wà wià wè ò tàlè:

ngánzó pɔsɛ : mè á wèlé ké á yúlá tɛ dɔkɔmbe;

ngánzó sùkpùtù : à yóló tǎ 'bò tɛ ósùkpùtù, ke wa gba wa zã guano ni;

ngánzó 'bètè : mè á ngánzó, wà kpá wà wéná tɛ kàlà gélé 'bètè, tàbì tɛ gòmò mà.

Dã 'do wa bina, 'do wa loa kpéélé kpéélé.

d) Owele wa nyongɔ nganzo nyongɔ. Wa ɛlɛ kɔa 'do wa do'do, ne wa do wa, ne wa nyongɔ wa do kà, ní do ní.

ngánzó pɔsɛ p.41 : *la larve du ngánzó; se trouve dans les tiges mortes (voir ngánzó).*

ngònggòlò'bòsò (ou : ngònggòlò'bòsù, ngúnggúlú'bòsù) p.42 : *fourmis rouges, assez grandes et transparentes; on les trouve sur le sucre.*

a) *Cath* : Wa a nu fele olaka. Wa gà be go, wà ó bí sí. Wa ɔ fila hányányá, wà ó né nyòngòlò'dógbàkàmbú ni, ne nde mò kpo a ke a yengge ke 'da do nu ge iko.

Ngònggòlò'bòsù nyongɔ wele, ne ma zélé né gélé lakano go.

b) Le kpa wa wena te nyongomɔ ke ma ɛfɛ wena ni, ɔ ne sukari, fila bɔno, do onyongomɔ ke ma te fũ tia ni. Wa a sa'de wa do ndi bina.

Wa ɔ wena do ti gu'banɔ safɔ i.

ngùsú, tɛndɛlé p.44 : *chique, puce de terre.*

Extension sur les puces de terre

Zagbâláfio Gbamboko

Tɛlé tɛ ngùsù (description)

Ngùsú me a 'dã be sa'de ke a yengge do ngo ndalá nù ge. Ko fala ke a kpa mɔ wele ia, ne a le te nyanga mɔ, tabi te nga te mɔ, tabi 'bo te ti ɛlɛ kɔ mɔ. Fala ke ngusu wa dele te nyanga wele wena, ne wi ni a ɔkɔ wena. A ó 'bo dia yala do tũ go, we nɔno wa iko. Ngusu a le 'bo te ke zã gbalì okolanɔ wena. Ko fala ke wa dele te li wa wena, ne wa fe dɔ iko. Wa le 'bo wena te nyanga ongbia le (ngulu). Ngusu tabi tɛndɛle ke a te lè nyanga wele go ni, wa sa li a na be tòlò tɛndɛlé (ngùsú). A le nyanga mɔ, ko a te gà go, ne wa sa li a na, bé mbílí ngùsú. Be tòlò ngùsú ɔ fila, ne ombe ne wa ɔ fɛa.

Ngɔ gili ongunɔ ma talɛ (il y a trois sortes de puces de terre) :

1. Ngùsú kálíwè : be tolo ngusi ni ɔ fɛa, ne a ɔ be sɪ iko, a gà be go. Ko fala ke a le nyanga mɔ, ne nde ma zele wena, ne nyanga mɔ 'di 'di, ma ngbe ngbenza. Ko wa ne fo a ia, ne nyanga mɔ ba we kpangbangba ɔ ne ke kálíwe nyanga mɔ ni, ne mbè go olo a de dani, ne ma de mã.
2. Ngùsú fiò tǎà tabi ngùsú gbà bé tòlò : be tòlò ne ɔ fila, ne a be a gã; a le nyanga mɔ, ne a gã dɔo iko, ne nde a tálá gó, ne mɔ Ì na, ngusu nyanga mɔ boe ni go. Ko mɔ ne gbanga ne, ne nde a gã ia, a kua kuli. Se ne mɔ mɛne a de.
3. Ngùsú ngúlú tabi ngusu fio bolo tabi ngùsú tɛmbɛlé : a ɔ yoo ni, ne a 'bana sanga. A le nyanga wele, ne nde a tala nyanga wele wena. Mɔ nɔno a fai, ko fala sa, ne nde nyanga mɔ ma dea dani vɛ. Ne ti a ni ma de do mã vɛ olo ke mɔ nɔno ni.

Ina ngusu ma ké (les plantes médicinales utilisées contre les puces) :

Wa fa liã bàdèngbè, ne wa gbɛle, ne wa mba do nɔ, ne wa ko do te nyanga a vɛ.

Wa fa liã te' bonggo (tândàgùzi), ne wa gbele, ne wa yele, ko ma kolo, ne wa a no te ne, ne wa ndo te nyanga wi.

Wa fa nwá sàmbèànwá, ne wa to, ne wa henze do nyanga a.

Wa fa mbulu bõ, ne wa henze do nyanga a.

Wa fa 'bo tolo fila 'bete, ne wa to ma, tabi wa gbele ma gbele, ne wa henze do nyanga a.

Wa fa 'bo kànggàtèlè, ne wa henze 'bo do nyanga a.

Wa fa fila papale, ne wa henze do nyanga a.

Wa fa toa nu buluti, ne wa 'bili do wa, tabi wa fa tẽ, ne wa mene do wa.

Linganda Hwalo

Tèlé tẽ ngusù (*description*)

Ngusu tabi tendele me a be sa'de a ɔ be sī, ne nde a ɔ wena te zã kenze do ti mòngóló toa do nù ke ma do kenze wena ni, tabi ngo zubu. Wa kpa 'bo wa ko dā safɔ tabi dā zamɔ ke owele wa ó 'bo ko ne go 'do dele kō tū. We ke wa ko wena de kula fala. Gene ko kolo te, ne wa yu de te fala ma ɔ kula.

Ne nde a le nyanga mɔ 'da fala ke mɔ ho te fala 'da wa; ne a ma ngo hala te nyanga mɔ ni gbaa, ko a kpa fala ke ma ɔ nu a ɔ mboko ni, ne a bēlẽ nu a de fala ni, ne a ma ngo nyongɔ nyanga mɔ geɔ geɔ. Ko a le de di ni ia, ne a ndo no toko te mɔ fai, ne a gã de te di ni.

A le nyanga mɔ gbàà, ne nde a tala mɔ wena, ne mɔ nono nyanga mɔ ndoti ne a ke mɔ fo a dô, se ne nyanga mɔ gẽ de.

Ne nde ngusu me a 'dã sa'de. We ke, li mɔ mboko te nyanga mɔ, ko wa dela nea ngo nyanga mɔ ia, ne nde mɔ né 'bo no zãgbālã do de ne go. Mɔ ɔ 'bo do wuko, ne nde mɔ né 'bo no bezonga do de ne go. We ke wa ne ngo nyanga mɔ ia, ne mɔ ne 'bo no do timili nyanga mɔ iko. Tua ke zu nyanga mɔ 'bili sèlèkà⁴ dua ngo, ko ma ka mɔ de li nza né nú kó bàkólò ni⁵.

Wa le nyanga be, ko mɔ baa a tabi naa a, ne lènggè do a go, ne nyanga be wengge. Ko nyanga a wengge ia, ne gbogbolo a gbini kpãẽ, ne go'do a 'bete kànggá'dànggá né dɔa zembe ni. A ne no li wala fo ia, ne nyanga a kala wɔkɔsɔnɔ fãmbàmbà, tabi sàmbàmbà.

Ne nde ngusu mɔ zo a ni, li a "'danga zãgbālã do bezonga". Ne a gbe 'bo wele gbea. Tua ke wa ne ngo nyanga be ia, ne ombee ne wa ma ngo le do 'do ngba wa. Ko wano ge ti ne wa mbulu ia, ne wa ma ngo de mã. Ko mã ne gbala ia, ko be yengge te fala mikrɔbe ke li wa na tetanos ni, a le li dani ne ia, ne nde ma ba ngamɔ hã be ia.

Mbe, ne wa susu nyanga mɔ mãlãgbà'dá né susu gbālã kɔni ni, ne nde fo fala na, mɔ yulu nyanga mɔ ko kpɔkpɔ bina. We ke zu nyanga mɔ a gbòlòlò né sãa bõ mbànggòlò ni.

Gulu we 'da ngusu hã ni!

Ina ngusu ma ké (*comment traiter les puces*)

Ne nde ina ngusu ngboo ni me a ke na, a le nyanga mɔ gbàà, ne mɔ fo a iko, na do wa né ngo nyanga mɔ gɔe ni.

Ko fala mɔ mboko li mɔ, ko wa dunu nyanga mɔ ni, se ne mɔ fa mbulu bõ, ne mɔ enze do ne. Tabi nwá gbàzàlà, ne mɔ to ma sū, ne mɔ enze ne.

Ne nde ngusu ngboo ni a hã 'bo dani 'do nyanga wi, ke wa sa li ne na, ngbá'dòlò tabi zúgbalé ni. Me a dani ngusu.

---

ngùtùgògò : *grand criquet à mandibules noires*

⁴ nyanga mɔ 'bili sèlèkà dua ngo = nyanga mɔ dua ngo, ne ma wengge li wala do'do.

⁵ bàkólò me a be sa'de a ɔ ne doko li kɔni ni. A 'donggo nui, ne a le de ko ne, ne a siki go'do a de zã nù, ne a e nu a de ngo. Ma ke wa we a do nyanga wi ngusi ni.

nyòngòlò'dógbàkàmbú (litt. : *mordre les testicules du grand écureuil*) : fourmis comme la "ngònggòlò'bòsú", mais plus grand.

Zagbalafio : Mè à làkà, à á gâ, né ndé à á filà.

ngbá'dà : *sorte de puces.*

- a) *Cath* : Mè a be sa'de, a ɔ bí 'bata, ǎ gâ bé go, a ɔ be a tũ. Tεε tē a ɔ nε fōε ni, nu a bili ɔ nε ke 'da fōε ni, nε nde a gâ ɔ nε fōε ni go.
- b) A yulu nu a tε gulu sala tε mɔ nzee, n'a ɔ de di ni, tε nɔ tɔkɔ tε mɔ. Wa ɔ wena tε sala ngo ga wili tabi 'dɔ wuko. Wa a sa'de ndí. Wa lé tε mɔ ia, nε mɔ keε sũ do rasoir, se nε mɔ feε ina ngo nε, se nε wa fe de. Wena wa de nwá dombàtì, tabi nwá òkà.

ngbàkà'bùlè : *voir* tòyò.

ngbànggò p.46 : *ver de vase, recherché comme appât pour la pêche à la ligne.*

ngbànzà p.42 : *fourmis rouges formant de grandes caravanes (Doryllus sp.).*

- a) Mè a sa'de, wa ɔ fila ɔ nε dole ni, zā wa ɔ léngéténgé, nε nyanga wa ɔ nε nyanga kúnzélé ni. Nε nde li gogo wa tɔ wena. Wa yεngge fai zu wa dɔ wena do feε.
- b) Wa de tɔa 'da wa ti nù, nε dī wa boe ɔ nε dī kúnzélé ni. Wa hɔ wena 'da fala kolo, nε wa fa nyɔngɔmɔ. Nyɔngɔmɔ nu wa a fila 'bete, do o'bulu nyɔngɔmɔ olo wele, 'bulu kà, 'bulu bō, nε wa kala, nε wa la nε de kɔ kōε 'da wa. Wa nyɔngɔ 'bɔ be lakano do otàládokɔnɔ. Wa bi 'bɔ kolano, nε wa gbε be wa ge vē. Do tūi, nε wa bi wele, nε wa le kɔ tɔa 'da a we nyɔngɔ a. Nε nde wa a sa'de wa dàlà wena, kɔ wa hɔ li wese nε wa ɔ nε wa fi fia ni vē, hā wese nε gē nε, nε wa tunu vē, nε wa mɔ ngo yεngge nε.
- c) We bi wa, nε mɔ tū tanda, nε mɔ dɔ do wa, nε wa yu, we ke wa kò bawé mò go. Tabi mɔ kpā li tε wa, nε wa mɔ ngo yu nε.

ngbóngbólàkà p.42 : *petites fourmis noires.*

nyimííí (O : nyòmííí) : *ver de vase qui se trouvent dans les lieux d'aisance.*

- a) *Cath* : Mè a be dókò wà ó kò sàbélé. Nε nde wa yolo tε zī ke a dungu tε 'dɔle, nε a ko be kuli ma ɔ fē búútú, se nε kuli ni ma 'bēlē, nε wa mɔ ngo de zā 'dɔle yí'dá yí'dá, nε wa sa li wa na nyimííí. Wa gâ bé gò, wa sílíí.

nyòngòlímbùlúkòni : *voir* kítángélé.

pàtàpùlù p.42 : *grande fourmi volante sortant du sol; ressemble à une guêpe allongée (gros papillon qui aime s'envoler en direction de la lumière).*

Cath : Mè a be sa'de a ɔ be fē. Sala 'baka a boe, nε tε sala 'baka a ma ɔ kpùù ɔ nε bù ni.

Ngò gili wa bɔa : be wa ge do gâ wa ge.

Be wano ni, li wa ngboo a sedúli. Owi gbò kɔni kɔ yangga wa hā ni.

Nε nde pàtàpùlù ngboo a gā wano ni. Tεε tε wa ɔ nε zī ni, nε nde wa gâ nɛá ngó zī ni.

Wa gbò kɔni go, nε nde wa yolo zā nù , nε wa bŭlŭ de ngo, kɔ wa zo we ke ma nye ni nε wa tε de li nε.

pénzélé = *voir* fénzélé : *libellule.*

pí : *voir* fí.

póé : *voir* fōé.

pósó (pósé) : *voir* dókòmbé.

sèséwélé (sìsìwélé) p.44 : *grillon des cases*.

- a) *Cath* : Mɛ a be sa'de, nɛ wa ɔ fila, nɛ sala 'baka boe, ma ɔ 'bo filà. Wa bũ bũlũ. Dudu wa wia we hɔ cm bɔa, nɛ wa ɔ 'bata. Nyanga wa gazala, nɛ zamba zu wa bɔa. Wa únú ngándá wena. Ngo gili sísíwélé bɔa, dɛa tɛ wa wia kɔ, nɛ nde mbee nɛ, tɛ wa ɔ fê.
- b) Wa ɔ wena kɔ tɔa do dèlé tɔa, do gbá li wolonɔ. Tabi safɔ tɛ ti be kɔngɔnɔ ke winɔ wa dɛ ni. Wa he mɔ kéré kéré do li gbá nui ni, nde mɔ zó wa gɔ. Wa hɔ nza wena do tũ, nɛ wa yengge we nyɔngɔ 'bulu nyɔngɔmɔnɔ ke winɔ wa nyɔngɔ ni. Fala ke mɔ do kà, kɔ mɔ gù mò zũ nɛ gɔ, nɛ wa nyɔngɔ sũ, nɛ wa sɔ dɛ ngo nɛ, nɛ wa ini 'bo dɛ tɛ nɛ, nɛ wa la. Mɔ nyɔngɔ mò do gɛ wese, kɔ mɔ fòlò kɔ mɔ gɔ ni, nɛ wa tɛlɛ zu kɔ mɔ. Fala ke tulu 'da mɔ ba ndí, kɔ mɔ a ma, nɛ wa nyɔngɔ 'bo ma.

sètò p.45 : *araignée*.

- a) *Cath* : Mɛ a be sa'de, a ɔ 'bata, a wia kɔ do gbàtòálànggá, nɛ nde a gá la li gɔ. Nyanga a ngbɛ'dɛ'dɛ. A ɔ tũ, nɛ tɛ a vɛ ma ɔ lù lù do sala.
- b) A ɔ tɛ dùlú tɔa do kàngálá tɔa do ngo, do li sala tenɔ, do ti ngu'du mbetonɔ. A ndo bili 'da a do yato a, takɔ ma ba obe sa'denɔ sílilí ɔ nɛ olakanɔ do zufanɔ, nɛ a nyɔngɔ wa.

gbàsètò p.45 : *araignée mygale, vivant en terre, grosse et poilue, morsure non venimeuse*.

sìlì* : *voir* 'bìsì, yònggólóngumbè.

sòlázù p.44 : *sorte de sauterelle*.

- a) *Cath* : a a nu fɛlɛ 'da ongà'di, nɛ nde kɔa tɛ a ma ɔ tɔlɔ nwa, nɛ nyanga ɔ nzàngàlàngàà, ma gazala, í tale nɛ í tale. Wa bũ bũlũ.
- b) Wa ɔ wena zã wɔkɔsɔnɔ, nɛ wa nyɔngɔ be osa'denɔ wa ɔ sílilí ɔ nɛ ndilí'bí, do obulu wɔkɔsɔnɔ.
- c) Owele wa nyóngó wa gɔ, kɔlanɔ wa nyɔngɔ wa iko.

téndélé : *voir* ngùsú.

tìndá p.42 : *grands termites noirs de la forêt*.

- a) *Cath* : Wa a be sa'de, wa nɛa we we kɔ do dole, nɛ nde zu wa a tũ, nɛ zu dole ma fila.
- b) Wa ɔ kɔ tɔ nɛ, tɔ wa gá wena, ma wia kɔ do tɔ dole iko, nɛ nde tɛ nɛ lɔ wena, nɛ ma ngala dɛ ngo yòéé! Nɛ nde tɔ tinda wa kpá 'da le gɔ, wa kpa tɔ tinda zã ngɔnda, tabi safɔ. Mbe fala kpo nɛ tɔ tinda ma hɔ dɛ gulu te zamɔ í, dɛ tɛ 'bolo zã te. Nɛ mbee nɛ ma yolo zu ɛ kpo. Nɛ wena ma yolo dɛ gulu te.
- c) Wa to wa do ngbɛɛ, nɛ wa nyɔngɔ.

We 'da tìndá

(Extension sur les termites noirs de la forêt)

Mbuamɔ Catharina ('Bobadi)

Tɛlɛ tɛ ufu tinda ma ma la ngbɛ do dole. Tua lɛ dé tinda do gbɔkɔnda gɔ, lɛ ufu tinda do ngàngbá. Lɛ zã ma ta 'bo zamɔ, mɛ a a lĩa te, sɛ nɛ mɔ é ma tɛ lĩa nɛ ni, nɛ mɔ síní 'bo ma né ke lɛ sini do gbɔkɔnda ni. Nɛ nde tɛ nɛ gá be gɔ, be tɛ nɛ ɔ nɛ gezele kɔ wi ge iko, ma tɛ gá né te yólé gɔ. Tua ke 'da tinda ma ngànda né ke 'da dole gɔ.

Lɛ gba tɛ 'bo zu nɛ, né mɛ lɛ gba do zu te yole, we dɛ do ke 'da ya dole ni. Nɛ mɔ gba be ma. Wena we dɛ tinda, ma do ngizi tɛ nɛ boe, dɛ do ngangba ni. Nɛ tɛ, tɛ lɛ gba zu nɛ we ufu do tinda ni mɛ a gele te vɛ gɔ. Mɔ 'bili be tɛ wa sa li ma na, tɛ ngòkà. Nɛ mɔ gbá zu nɛ nalɛ, nɛ mɔ é ngangba ni sílilí, nɛ mɔ a kɔ nɛ, nɛ mɔ hɛnze ma, nɛ ma nɔ, nɛ

be do ne o ne iko, ma te dũlũ wena go, o ngó'dé iko. Tua ke wa 'dónggó tinda do gbogbo zu ne go, wa 'donggo tinda do 'bolo zã ne.

Mo 'donggo, ya ma 'dóló de ko ne i go, mo 'donggo be sí de 'bolo zã ne, ne ma ne 'du ndambo iko, ne mo e ma, ne mo ne do...

Ne mo 'dónggó tinda, fala ke mo 'donggo ta 'bo 'bolo zã ne, ko mo zo na, wa mo ngo ho zã nũ de nza wena, ne mo sokpo ni iko, mo 'dóló gbaa go.

Ne mo ba ya 'da mo, ne mo ba kpɔa nu we, kpɔa nu sa'da kɔni ni do we, ne wa ba hã mo. Ne ma do mosala, tua mo yóló se iko go, mo ne zu mo kpo, ya mo wé se go, ne yolo zu ne boa. Ne mo ba ya 'da mo, ne mo de nu kǎé ma 'dolo ni, ne mo é be we sa'da kɔni ne nu 'da wa ni. Ne mo mo ngo ufu ma, ufu we de te ya ni, ne unu ne, unu ngangba mo ngo le de te 'da otindano ko kɔ mo, ne wa mo ngo ho de te ne, ne wa mo ngo dele te ne, ne mo siki wa de ko yele.

Ne mo ufu te me ufu ni fai, ko fala ke mo ba 'bo ya, ya wa te ne bina ni, ne mo lá se de te gele tɔ tinda go, mo siki se 'bo, ne mo ili ma be sí, ne ke zã ne ni, mo 'donggo 'bo mbe ne de ke zã ne ni, ne mo ufu 'bo de di fai, ko mo zo na, wa hó ngboo go ni, ne mo tili 'bo, ne mo 'donggo 'bo de ke zã ne ni di tale. Ne wi ni kpo 'bo mbe nu sa'da kɔni, n'a ba hã mo. Ne mo ufu ni fai, ko fala mo zo na, wa te dèlè go, wa 'bana, dele wa 'bana, ne mo 'donggo 'bo. Mo wia te 'donggo de te 'bolo zã tɔ tinda kpo ni tabi né nale, ne mbe go, ne wa do de te di ni. Fala ke wa o do tinda ke wa do ko ne wena ni, ne yele 'da mo, yele yali 'da mo we de te di ni, ne mo henze lã wa iko.

Ní a tele te ufu tinda do siki dole ma hã ni. Ke 'da dole le úfú we de te wa go, le fi ya, ne wa 'bo te ne iko. Ne nde ke 'da tinda, le ufu we de te ya nganda wena, ne ya ma ba we, ne ma le ko tɔ wa, ne ma le zɔ wa, se ne wa ho de.

Marc : Ne tinda, wa nyongo wa wena tele te ne nee ?

Cath : Wa nyongo wa tele te ke le nyongo do dole ni iko.

Marc : Ne wa de wa do ngbese wena ?

Cath : Ii, wa de wa do ngbese, wa de 'bo dole do ngbese, mi tɔa so 'bo ni gɔe? Ne wa de 'bo tinda do ngbese. Mo kɔ we nyongo 'bo mbe wa iko, ne mo folo te wa, ne mo a wa ko sasoe, ne mo hana wa do tɔe do ne, ne mo nyongo wa. Wa na : ki ni a nga ne, ki ni a gogo tinda.

Marc : ki ni a ... ?

Cath : Gógó tindà me a ke mo hana wa hana iko ni.

Ne we kpa fua tinda, otindano wa fo ta 'bo ni, le kpá wa ngboo go. Wa fó do 'da fala go, wino wa fo do 'da fala ne, ya 'dikita me a odole, ne nde tinda wa fó do 'da fala go. Mbe te me wa dungu ni fai, ko wa do ta 'bo ko tɔ ne wena, ne wa gbini iko, wa fo iko. Le kpá wa ngboo go. Wi kpa fua tinda a wi yali zamo. A o do wi dia 'dɔkolo ni, k'a yengge zã ngonda fai...

O ne mi ge, mi kpà fua wa fala kpo nga, ne nde mi yènggè zu mi kpo go, mi yengge do nya baa mi, wele ke di a Boyabozo ge. A zi a Bombawuli i, a tea di 'da Goretti ge, le yengge do a, li a a Theresa, a ufu tinda wena!

Ne le yengge zi do wa te ke a tea zi Bominenge i, ne le ne te zã ngonda ke Kele mo ni, ne le ne yengge we fa 'bua, soko le ne ho ne, ya wa fua fai, ko wa de do ke zã tɔ wa ni. Wa sá li wa na, wa fu fua go, wa ɔ ɔlã, wa ho ko tɔe de nza, ne wa mo ngo zĩ do ke zã tɔ wa ni ngbè'bè'bè. Ne a sa mo hã le na, le te dɔ! "Ne zɔa kuti ké nde?" Ne le na, le zò go. N'a na: "Ne té dɔ, té, ne zó e!" Ne le zo, ne a na: "Zó, me a fua tinda, fua tinda ge hɛe! Wa fú fua go, tua wa do wa dɔa go, wa dɔa ko tɔ ne, ko wa ɔlɔ, ko wa hɛe" g'a ni nde. Ya wa dia ne ge nde ni, gbālã wa a mbĩ mbĩ mbĩ, gbālã wa gã nea ngo gbālã dole.

Marc : Ne sala 'baka wa boe ?

Cath : lĩ, sala 'baka wa boe. Ne wa ho ni, ne wa kpõlõ sala 'baka wa do'do, ne gbālā wa gā wena. Ne a sa mo hā le, ko le nea we ho ne ni, ne le dolõ wa, holo wa de ko me sũ, ne le si do wa. Wa dea no nea te 'bo ngo doleno dô. Ne nde wa kpá wa dõ dõ go, wa fó né ke 'da dole go.

Ní a tele te 'da tinda te 'bo hā ni, wa fú fua go, ne nde wele wa tō na, wa ñ ñlā. Tua ne ho, ya wa dé kpulú kpulú kpulú né ke 'da doleno ni go, we ke ne ho ia, nde dati ne, ne ho ni ya ī na, wa hca so me 'da wa dati bele ia, ko wa yengge te me ni iko de ke zā tō wa ni ni iko, se ne ne mo ngo kala wa de.

tòlè p.45 : *insecte comme un gros perce-oreilles à grosse tête, venimeux, souvent volant ; (par extension : scorpion).*

- Cath* : Me a bé sà'dè, à ó né dínɡó ni, a ɔ be kilì, kca 'do a bina, ne nde sala 'baka a boe. A ɔ fê, ne nyanga a gazala ɔ ne ke 'da dínɡo ni, nde a gā la li go.
- A ɔ fai do zamɔ do ti wɔkɔsɔnɔ ke ma fo do nui ni. A nyɔngɔ obe lakano, do obe tɔlɔfɛnɔ zamɔ mo. Wa nyóngó a go.
- A nyɔngɔ mo, ne ma ba mo wena né gō ni. Ma ba mo nganda wena, ma na, wa fa ina ne, ne mo kpasá. Ombe wa na, mo kala kula 'dòlò, ne mo fi yikì te ne, ne mo nɔ, ne mo ñlõ, ne ngo sila mo sa.

tòlòngbàdì : *larve du scarabée 'zikidá' (voir zikidá).*

tòwíyèlè p.41 : *petite abeille attirée par la sueur.*

- Monz* : Me a be sa'de, a ɔ ne goɔ ni, ne nde a gā ɔ ne goɔ go. Sala 'baka boe. A ɔ be fila ngòò, kaki.
- Le kpa wa wena safɔ. Wa ɔ 'bolo zā te, ne wa de tɔa 'da wa ɔ ne ke 'da zifatɔnɔ ni. Wa ho do wena, ne wa mo ngo he mo "wõ wõ wõ!" ɔ ne wa bē bēa ni. Ko wa kpa wi yèlè ke a fèle wa tē a fai, ne wa mo ngo to a. Ma hā wa sa li wa na "Tòwíyèlè". A to wi, ne ma zele wena.

tòyó (ngbàkà'bùlè ou gbèà) p.42 : *fourmi rouge, espèce plus petite, chassant aussi en groupes (Doryllus sp.).*

- Cath* : Wa á nú félé òngbànzà, tele te wa vè wia kō do ngbànzà, ne nde ngbànza gā nea ngo wa be sī, ne wa hó 'bo dõ dõ ɔ ne ka 'da ngbanza go. Wa a sa'de wa kò fala báwè go, gulu ke wa le ko tɔa 'da winɔ do dàgbalé iko. Wa nyɔngɔ wi nyɔngɔ ɔ ne ke 'da ngbanzánɔ, né ndé wà nyóngó wélé zélé wéná ó né òngbànzà gó. Owino wa zo wa ɔ ne sa'de gbale ni.
- Wà ó wéná do zā nù. Ne fala ke wese to wena, ne wa ho nza we fa fala gēa fala. Le wia te kpa wa te fala ke wa a fila 'bete, ne wa le ti ne we nyɔngɔ ne. Ne mbè wa le zā tíá nzànggò we nyɔngɔ do dókòmbénò. Tabi mbe 'da fala kpo, ne ko tɔa 'da mo i, wa mūlū kɔlɔ'du i. Ne mo á we te wa, takɔ wa yu. Ne ki ni mo to se na : "Me a gbálé!". We ke, mbè go, ko ma ne la tū kpo tū bɔa, ya mo kpa to fio. Gulu ke oyaa le wa tōa na : "Ngbàkà'bùlè wa 'bi ko tɔa 'da mo, me a gbálé" ge a ni.

tòzé : *voir tuzé.*

tòlòfè p.45 : *ver de terre.*

- Me a be sa'de ɔ ne kusi ni. Tē a ɔ fila, ne a ɔ be dudu. Kili tē a ɔ kilì iko, ne tē a lo iko.
- Zamɔ i a boe, 'da le a 'bo boe. A ó tí nù, ne a yengge wena do olo kolo. 'Dolɔ go'do a 'dafa nù de wena, nù ke otɔlɔfɛ wa te ne wena ni, ma de kpale wena. Fala ke owino wa

mɔ ngo zu'du z̄ɛ, kɔ wa zɔ na, 'dɔlɔ tɔlɔfɛ wena ni, nɛ wa na, kpalɛ 'da lo ma de sɛ wena.

- c) Tɛlɛ tɛ kɛ tɔlɔfɛ do kùsì wá là ngbɛ̀ ni :
kusi ó fàì dò z̄á 'bètè̀ dò 'dó lî → tɔlɔfɛ̀ ó dò tí nù;
kusi ó 'bàtà sî tɛ̀ gó'dó à → tɔlɔfɛ̀ ó kili;
nú kùsì ó tũ → nú tɔlɔfɛ̀ ó tũ gò, má v̄ê á f̄èà ó né kili tɛ̀ à íkó.

tùzɛ̀ (tòzɛ̀) p.41 : *luciole, petit insecte émettant de la lumière par intervalle.*

- a) A a be sa'de, a ɔ nɛ ngákɔ́à ni. Sala 'baka ngàndà wena, a ɔ tũ. Nɛ a bũ bũlũ.
b) A yengge wena do tũ, do z̄á kɔla, do z̄á buluku. Kɔ fala kɛ a bũlũ, nɛ a nyɛ do ngo go'do a. Wa ge z̄á kɔla wa ḡà wena, nɛ wa nyɛ ḡá wena, nɛ wa bí d̄ɔ go. Wa sa li wele kɛ z̄á kɔla na "gbà tùzɛ̀"

vòvì : *voir* gòvì.

wilitòlò p.42 : *guêpe bleu-noir métallique à pattes oranges, parasitant les chenilles.*

yàyàngólì : *voir* zíkili.

yònggólóngùmbè p.44 : *pou ou puce dans les plis des vêtements.*

- a) *Cath* : Mɛ a be sa'de, wa ɔ f̄ê, wa ɔ be dudu yònggólónggò. Tɛlɛ tɛ wa ɔ nɛ 'bìsì, nɛ wa la ngba wa do 'bìsì, wɛ kɛ 'bìsì wa ɔ tũ, nɛ wa ɔ ti mili zu wi. Nɛ yònggólóngùmbè wa ɔ be f̄ê, nɛ wa ɔ tɛ li gbálá tulu, nɛ wa ko kuli dɛ di ni, nɛ wa 'b̄ɛl̄ɛ kuli ni dɛ di ni. Wa le tɛ tuli, kɔ fala kɛ mɔ ì fala wa go, nɛ wa nyɔngɔ mɔ, nɛ olo nu wa ma á tɛ mɔ kitíkpi kitíkpi.
b) Wa a sa'de ndi. Fala kɛ wele a fóló t̄ɛ a go, nɛ a fóló 'bɔ tulu t̄ɛ a go, kɔ fala kɛ yònggólóngùmbè wa a t̄ɛ a, nɛ wa ko wena.

záfúyèlè (E : závúlè) : *petites abeilles qu'on trouve sur les restes de nourriture et fruits pourris, plus petites que les "zífát̄̄".*

- a) *Cath* : Mɛ a obe sa'de wa ɔ be sililili ɔ nɛ ondílì'bì ni. Wa ɔ be fila ngòò. Wa hɔa dɛ 'do zífát̄̄, nɛ zífát̄̄ wa ḡā nɛa ngo wa s̄i.
b) Wa kpa wa wena tɛ fala kɛ ndi wena ni, ɔ nɛ kɛ z̄á ngɔnda fala kɛ wala tɛ ma ala, kɔ ma mbulu, nɛ wa tɛ dɛ tɛ t̄ɛ nɛ, takɔ wa nyɔngɔ ma. Tabi kɔ saso olo nyɔngɔmɔ, kɛ mɔ nyɔngɔ kɔ nɛ, nɛ mɔ fòlò go ni. Tabi 'bálá 'bílí d̄ɔ́ɛ kɛ wa 'bìlì ngo i, nɛ wa da dɛ nù ni, tabi ngo ngàndá ḡì ngbákò fala wa so l̄i nɛ dɛ nù ni, nɛ wa gbo t̄ɛ nɛ.

zákáyèlè (ou : zákáyèlè) p.44 : *cancrelat.*

- a) *Monz* : Mɛ á sà'dè à ó fílà, nɛ a ɔ 'bàtà, a ɔ be dudu, ḡá wele kɛ wia we la cm boa. Zamba zu a bɔa, ma dudu wena ɔ nɛ be f̄èlè ni. Dò a bɔa, ma dùlù bé gò. Nɛ sálá 'baka a bɔa, ma ngàndà gò. Wa bũlũ wena do tũ.
b) A ó fàì kò t̄à, do li gbá dèlè tɔa. A lé kò súpá òlò nó wè là'dà mâ. Túlú kɛ mò hé'dé ni má bá ndi wéná, nè wà nyóngó. Sámá ká kɛ wá gù mò z̄ú nè gò ni, nè wà nyóngó 'bò mâ. Kòlànò wá k̄ò wè z̄ò tɛ wà go, wà zó zákáyèlè iá, nè wà gómó à, nè wà yó'dó à dò ti. Mɛ a sa'de 'danga mɔ iko.
☺ "Zákáyèlè tó ngbòndó z̄á ngbànzà gò". Gùlú nè nà, mò wélè zù mò kpó, mò wè tɛ lè kò ówí sènè mò wè bì bòlò d̄ɔ wà gò.

zì p.43 : *mouche.*

- a) *Monz* : Mɛ a be sà'dè, a ɔ tũ, nɛ sálá 'báká à bóé ɔ nɛ kɛ 'da gòlò ni. Nɛ nde a ḡà ɔ nɛ gòlò go. Wa k̄ò wena á mò kɛ ma únú á díá gò ni, ɔ nɛ 'dòlò, mbúlú mò... Nɛ wa k̄ò 'bò éf̄é mò wéná ɔ nɛ mbànggá d̄ɔ, sùkèlè.
b) Nɛ nde ngo gili ozí ma a délè:

zí ikó : Wano ni wa yengge wena we dungu lí tànggé òì, sámá kà, tabi wena fala ke owele wa boe ni. Ma ke okpasa wino wa de zí bánzá we ze dô wa, we ke mo fá wè ò yálà gbà wèsé há wà zàà, ne nde wa nyóngó wi gó. Ngbà sóé kpiá tè wí 'dá wano ni kpó dò tū. Mo yénggé 'bo zámò gbáá, kó mó hó ngó mbúlúmò, kó mo ì fàlá nè gó, nè wá á wà bé fàlá nè há mó.

gbàzĩ : *mouche verte, luisante.*

A ni a gǎ wena, a ɔ ne gòlò ni, ne nde a tū kóló kóló, wa ndélé wena. A kǎ wéná we dúngú ngó 'dòlò we kò ódòkò dé ngo 'dòlè. Nè à dúngú te mo ia ya à nyóngó mó nyóngò gó. Ne nde owele wena wa kǎ na, a dungu te lo go, we ke bi sí ne a ko ódòkò íkó. A ngàndà gó, kǎ mó dí tǎ à be a ngá, ne a te ne a fe iko.

zí tòlò p.44 : *moucheron ou petite abeille piquante.*

Me a zĩ, a gǎ go, wa ɔ be sílílí, ne sala 'baka wa ɔ be fê. Ne nde a nyonggo wele, ne ma ó né ké wá dumu mó do tonga ni, ne ma nyóngó mó ngör fala kpo. Gene ko mo do dani bina, ne a nyonggo mo iko, ne ma zele wena. Wa ia lí wa na zí tòlò we ke wa yengge fai te tòlónò tē nyòngò wa.

zífátó (ou : zúfátó) p.41 : *petite abeille qui s'installe dans les fentes, trous, etc.*

- Monz* : Mè à óbé sà'dè wa ɔ be sí ɔ ne gbálá ngbànzá ni. Wa ɔ filà ngòò, ne be sala 'baka wa ɔ be fē be sí. Wà à nú félé ózĩ, ne nde wa ó bé sílílí. Wa do no wa boe né nó gòlò ni.
- Wà ó wéná kó tē dò ngó. Ne wa ho 'da le nga, ne wa de toa 'da wa do li holo gbangga nu toano do ti mòngóló toano. Wà dé tóànò 'dá wà do mbóló nú zǎ wélé. Fálá ké mó mó ngó dè tòé iá, nè wà bí mó, nè wà mó ngó lè kó zǎ mó te kàlà kúlá mbólónò kó zǎ mó wè là nè. Nè ómbèé né wà tē kàlà óndí gbèngèménò lí 'dò mó ni, nè wà lá 'bò dò mà, we de do toa 'da wa. Mbe wa de ma de ko wokolo te i, ko wa ɔ di ni 'dòkòlò ne nyele wena, ne wa wia we de no wa. Ne owinò wa bi wa, ne wa ke'de no wa, ɔ ne wa de do no gòlò ni.
- Wà à ósà'dè wà ó sáfò mó mó iá, né ndé mó dé sáká déá tò gó, te pèlè wà nú kó zàlà mó gbáá, nè mò mbókó dò lí mó íkó. Fala ké wèsé tó ngándá wéná, kó wà í ná kólò má tē sé, nè wà hó nzâ vǎ wè bì wínò. Wa 'bó tē wélé zú à kpó lá 'bú wà móló là.

zìkìdá p.41 : *scarabée Goliath; le nom de la larve de zikida est tòlòngbàdi.*

zíkili (ou : dààli, E : yààngólì) : *insecte tournoyant sur l'eau (gyrin).*

- Cath* : Me a bé sà'dè ngó lì, wa ɔ ne zĩ ni. A ɔ tū, ne sala 'baka wa boe, ma nganda wena nea ngo ke 'da zĩ.
- Wa ɔ ngo fua lì, 'dò ndò ngboo go. Ne wa la ngo lì dǎ dǎ dǎ wena, ne wa zĩ kírr.
- Wa kala wa, ne wa fi wa go'do kolonggo, ne wa fi ina ne no ngo ne, ne wa zĩ li be, tako a ne dǎ, we ke te yayangoli hāsā wena.

zù'dùsálátèwì (zù'dùsálátèfiò) p.43 : *mouche ressemblant à la tsétsé.*

- Monz* : Me a óyáá nú félé ófĩ, nè wá gǎ 'bò nèá ngo ófĩ, gǎ wà wia kǎ dò gòlò, tabi a gǎ 'bò nèá ngó gòlò sí, wa ɔ ne gbàzĩ ni. A ɔ tū mbii. Sala 'baka a boe.
- Wa ɔ wéná dò 'dó li. Fálá ké mó mó ngó fòlò tē mó 'dó li, tabi dà gálí, nè à hó, kó á né dúngú tē mó nê, nè à yúlú nú à gúlú sálá tē mó dò ti, ne a nyóngó mó ngör, ne mò gbángá. Gúlú né á ówínò wá iá lí à nà, "zù'dùsálátèwí" ni, wé ké à nyóngó mó, nè má ó né ké à zú'dú sálá tē mó zúdù ni. Nyongomo nú à a no tǎko te wele do osa'de.

zùfà p.44 : *moustique*.

- a) *Monz* : Me à be sà'dè à ó né òdòlèkòlà ni, né ndé òdòlèkòlà wá gá nèà ngo wà sí. Wa ɔ be fê.
- b) Wà ó fàì tẹ̀ li gbá dèlẹ̀ tọ̀a. Wa ho nza wena do tū we nyongo wino. Wà nyóngó wi, nde ma zélé wéná. Fàì dò tū fálá ké ówélé wá si tọ̀a iá, nè gítí wà wélé "húúú" dò nú kǎ zàlà nè ni. Nyongomɔ nu wa a tɔkɔ te wele iko.

zúfátó : *voir zífátó*.

zúwi p.41 : *petite abeille comme "zífátó"*.

- a) *Monz* : Mè à kpó kpó nú félé òzífátó. Ne tele te wa vè wia kó do zífátó.
- b) Ne nde wa ó kó tẹ̀ gó, wa de tọ̀a 'dá wá ngo nyaka, ne wa 'bo yòéé de te nyaka ni. Má ó ndòò ó né tọ̀a 'dá lákánò ni. Mɔ ho ti tɔa 'da wa, ne wa ala de te mɔ ɔ ne mǐlǐ ni, ne wa mɔ ngo to mɔ, ne olo nu wa ngbenze wena.
- c) *Timb* : Mbe wino wa sele nyaka ke tɔa zúwi te ne, ne wa e ma li sala de nu tɔa 'da wa. We ge nde? We ke mbe wino wa tɔ na, no wa boe ɔ ne no zífátó ni. Mɔ kpo a ke, mi té zò no wa do li mi go, ne mi té là'dà 'bo no wa fala kpo go. We mi, ne nde kili wa ba mi wena, we ke wa a ó'dā sa'de. Mba go, wa le ti mili zu wi, do ko zǎ wi, ne ma wia 'bo te gbɛ wele.

Papillons et chenilles p.43

On n'a pas de nom spécifique pour les papillons, mais bien pour les chenilles

kàkà'bè : *nom générique du papillon.*

- a) Mε a be dɔkɔ, sala 'baka a boe, ne sala nu a ma bɔa. Wɔlɔ tē a ma ɔ be dudu yǒnggóló, ne ma bili kó'bóló'bó. Ngo gili wa dele 'bɔ wena : ombee ne wa a fēa, ombee ne a fila, tū ne, yòó ne, ne mbee ne te wa ɔ bèzè bèzè, ní do ní. Ne mbèé ne wa gā 'bɔ nea ngo ngba wa.
- b) Wa ɔ te zu tenɔ ke ma do dó ne boe ni, ne wa mɔ ngo nɔ li kɔ dó tenɔ ni. Ne wa nyɔngo 'bɔ be sekεε dɔkɔnɔ. Fala ke dɔkɔnɔ wa kɔlɔ we a zu tenɔ ia, ne okàkà'bénɔ te me 'bɔ wa a ngba wa li wala dele wena, ne wa ma ngo ba 'da lenɔ, ne ki ni le tō na : "Nè mó okàkà'bénɔ we a dɔkɔnɔ zu te hā ni!" Ne nde mɔ ī ti 'biti fala wa la ne ní ngboo gɔ, we ke ombee ne wa la de dati, ne ombee ne wa kpolo te wa de 'do; ne ombee ne 'bɔ wa ala nu mbɔtɔ mbɔtɔ mbɔtɔ fala ke mbulu mɔ te ne boe ni, tabi ĩnī. Kɔ fala wa ma ngo la na me ni ia, kɔ le zɔ wa ne le na : "Nè mɔ wa we a dɔkɔnɔ zu te hā le a ni."

sèdúli : *espèce de papillon très petit, qui perfore le maïs sur le grenier.*

- a) Mε a be dɔkɔ wa ɔ ne kàkà'bè ni, ne nde wa gā né kàkà'bè gɔ, ne wa a fēa túrr.
- b) Wa ɔ fai kɔ yànggá fala ke kɔni boe ni, se a wa gbua ma de. Kɔ fala ke wa dà we te ne ngboo gɔ ni, ne wa le te ne, ne wa nyɔngo mbònggó ne vē. Do tūi kɔ mɔ ɔ de ti yànggá, kɔ mɔ ne gbanga ne, nde mbe kpo fi tē a kɔ zala mɔ ia, ne a ma ngo de kɔ zala mɔ birr birr gbaa na mɔ kulu ngo, kɔ mɔ a li kɔ zala mɔ, se ne a hɔ de.
- Fala ke wa gbó kɔni, kɔ ma ia vē, ne wa bŭlŭ, ne wa hɔ nza, ne wa fa mbe gele tɔa ke kɔni kɔ ne boe ni, ne wa le we nyɔngo ma, ní do ní.
- Wa yolo te dɔkɔ ke wa nyɔngo kɔni ni. Dɔkɔnɔ ni wa kɔ, ne wa de 'bokole de te wa ni, ne mbee ne wa hɔ ngákóá, ne mbee ne wa hɔ sèdúli. Wa nyɔngo te me 'bɔ fai ya kɔni.
- Ne nde 'balí mɔ kpo wa nyóngó oseduli gɔ; ne 'dakala fio 'da wa gɔ; sala 'baka wa kpolo ia, ne wa fe iko, we ke ngawi 'da wa me a 'baka wa.

dòkò : *chenille, larve, ver.*

Ngo gili dɔkɔnɔ ke wa nyɔngo zu tenɔ ni wa dele wena. Dɔkɔnɔ vē wa hɔ do 'da fala ne kpo. ɔ na ke obalangga wa ndua nyɔngo ne ia ni, ne de 'do ne, ne wano ni sū wa te se, ne wa la. Tati a sanga dɔkɔ ke wa kɔ molongo ki ni kpo bina, me a gbòdònggú. Ne nde tala wa ge vē wa hɔ nza do 'da fala ke balangga ndua nyang'ε ia. Ne 'do balangga wa e te me 'bɔ do'do, ne mbee ne wa ma ngo hɔ ne. Ní a wa sū wa 'banda do zeke 'da gazele we la de te zeke 'da sambo gbaa we hɔ ndɔti ke dɔkɔnɔ wa ala, ne wa e zu te ni.

Marc : Ní a dɔkɔnɔ wa 'banda te zu te wena do sɔkpo zeke 'da gazele tabi sambo ?

Cath : ɔ ō, zeke 'da gazele. Wa te zu te do zeke 'da gazele, ne kala wa ngboo ni ma sɔkpo do zeke 'da ngbe'de'de, ndɔti zeke 'da ngbe'de'de ya dɔkɔ wa ala ia vē ia. Ne wi me dɔkɔ 'bana ngo go'do wena me a ogbɔɔ. Le kala gbɔdɔnɔ fai, ne le le kelasi septembre. Zeke 'da kusi le wia te kpa gbɔɔ, ne nde gele dɔkɔnɔ 'bɔ gɔ, wa sū wa i ia.

Ombe dɔkɔnɔ, owino wa nyɔngo wa nyɔngo. Ne ombe wa a 'dā dɔkɔ, wele nyóngó wa gɔ.

Odókónò ké wínò wà nyóngó wà nyóngò ni wà ké : *les chenilles comestibles sont* :

bàlàgò, bálànggá, b̀̀nzi, dókòmbé, dókònzóbê, dókótéambàli, fòkò (pòkò),
gágá (yâyú), gégèlé (bàlò, bàlàzá), gònggò, gònggò limi, gbàlìàtínù, gbòdò,
gbòdònggú, kpábé, ngúlá, sìnggògbà, sòè, sùkpùtù, tàmbàlà, wàìkpùkùlù.

Odókónò ké lé té kpà gúlú wà gó : kpázíná, mòtúnggèlè

O'dá dòkò, ówélé wà 'bé tē né gó : *les chenilles non comestibles sont* :

'bilingété, èlèwàlà, dilò, dilòmbàli, dòkò bánzá, gb̀̀nìgb̀̀mb̀̀lì (gb̀̀nìgb̀̀b̀̀), tàlàdòkò.

Les chenilles comestibles

Mbuamɔ Cathérina, 'Bobadi

bàlàgò : voir aussi : munggu.

- a) Bàlàgò a dɔkɔ kpo a de wena. Mɔ zɔ ndala tē a, ne wɔ te nyɔng'a ba mɔ. Tē a ma ɔ mbá'dá mbá'dá mbá'dá, ne ma 'bili nè filà yèè (*jaune*), ne ma 'bili nè tū ne, ne zu a do go'do a ma ɔ fila, ne tē te wa bina. A kpo kpo dɔkɔ ke le sa li a na 'munggu' ni.
– A gā gā? Cath : A gā gā, à gā ɔ ne bunzi ni. Wa nyɔngɔ te te, wa sa li ma na, bisé.
- b) Ne tele te nyɔng'a ɔ 'bɔ ne tele te 'da bunzi ni. Mɔ gi a, ya a unu de wena! Ne okpasa winɔ wena wa kɔ wa wena! Wa na, dɔke 'de e kɔa we nyɔngɔ wa wena a balago. We ke wa dia dɔkɔ, wa na mɔ nyɔngɔ a, ya a ɔ kɔ nu mɔ lèngbèè, kɔ nu mɔ únú dùù.
- c) Mɛ a dòkò, gbālā a gā 'bana sanga ɔ ne gɛzele zu kɔ be ni. Tèlé tē a ɔ ne tèlé te b̀nzi, gbālā a gā 'bɔ né gbālā b̀nzi ni. Ne nde ndalá tē a ma gɛze do tū ne do fila ne yèè ni, ma dé mbá'dá mbá'dá ni. Ne zu a do go'do wa ɔ filà.

bálànggá

- a) Obalangga mɛ a dɔkɔ ke wa ala do gēa wese Wa ɔ silili, ne zu wa ɔ fila. Wa te zu te do kɔ zɛke 'da gazele.
Balangga, wa nyɔngɔ do te wa sa li ma na "dó", do mbe te li ma a "ngb̀", do m̀k̀ngg̀, do "kpákáló", do "gbalá yànggá".
Ne nde ngo gili balangga ma bɔa : mbee ne wa ɔ tū, dā te wa boe;
ne mbee ne, ti ngu'du wa ma ɔ fila. Wa sa li wa ni na, balangga zèè gó'dò. Balangga zee go'do wa nyɔngɔ do kpakalo. Tala wa gɛ wa nyɔngɔ do gele te ke mi sa so li ne ni. Tɛ wa ma wia kɔ, sala te wa bina, tē te wa bina.
- b) Ne tele te nyɔngɔ wa ma hēε. Wa sū ni, gɛne kɔ dā te wa la ngbe ni, ne nde tele te nyɔngɔ wa : le kala wa ia ni, ne le si do wa, wa s̀l̀ balangga do li go. Wa do linzanza li we, ke le gbe do nwá ka'dangga ni, ne ma ne ba we, ne le a wa sū de kɔ ne. Ne le hana wa hana fai, fi kɔ mɔ te wa, ndɔti ne a ke wa ngbala, ne mɔ 'be wa, ne nde wa ɔ ne wa ku kula ni. Di dɔ ni ne mɔ e wa ǹ, ne mɔ kifi wa ni fai, dɔ wa ngú ngutu go. Tua wa ngutu ia, ne wa fanga se d̀, wa éfé se go.
Ne mɔ hana wa gɛɔ nii..., kɔ fala ke we ne gē te wa sū do'do, ne mɔ a li ti wa di da dɔ ni, ne mɔ fɔlɔ te wa we ndi te wa. Fɔlɔ te wa sū, ne mɔ á wa kɔ saso, ne mɔ á be li be sī iko, mɔ á se gba dɔa li dɔ dɔa go, wé do 'da wa. Ne mɔ á be tɔε, ne mɔ zí nɔε tɔε ne, be fū tandala be sī boe, ne mɔ á ngo ne, ne mɔ kpé nu ne, be fū nzo 'bɔ boe, ne mɔ á tɔε ne. Ne ma nɔlɔ fɔi, kɔ ma ɔsɔ d̀, ne mɔ nyóngó wa, ya ma éfē ndirr. Ní a tele te gi balangga ma ni.

bálànggázègò'dò : chenille comestible qui se développe sur les arbres 'kpákáló' et 'dó'.

- a) Mɛ á òdòkò, wà á sékéké, lí 'dò wà ɔ tū, nè tí ngu'dú wà ɔ filà.
- b) Wà nyóngó dò tè kpákáló do d̀. Owélé wà nyóngó wà nyóngò :

bàlàzá : voir gégèlé.

b̀nzi :

- a) B̀nzi wa gā wena, gbālā wa gā wena, ya wa kpa wa ya gba gbele wa ɔ né zu kɔ wi. Ne sala te wa boe. Ne gili bunzi bɔa :
mbee ne a tū bunzi wa tū kóló kóló, ne wa na, gba tū wa gɛ a ni;
ne mbee ne wa sa li wa na : "b̀nzi ngbià". Tɛ wa ɔ be fila yèè (*jaune*), ne jaune nganda wena. Tɛle te wa ma bɔa ni.
B̀nzi, wa nyɔngɔ do te, wa sa li ma na : "s̀l̀", ne mbee ne wa sa li ma na "kpătè". Ne mbe ne wa sa li ma na "ab̀". Teno tale ni ke mi t̄ ti ne a ni.

b) Tελε τε nyoŋgo wa ma ngàndà go, tua mo kala wa, mo si, we ba mo ia, ne mo nyoŋgo se dō ni iko. Mo wia we ba mbe nwá ngùnggù ni, wa enze do kpannga ni, ne mo, we ba mo wena ni, ne mo dé nwà, ne mo ná de ko sani ni, ne mo á li ti wa, ne mo fóló te wa dō, ne mo kala wa, ne mo 'bilí zā wa, ne mo fí wa ko nwà, ne mo fí gbālā tōe te ne, ne mo é de te li we, ne mo hú mbe ki ni, hú mbe hù, ne mo nyoŋgo ki dō, se ne mo gi mbee ne de. Tελε τε nyoŋgo bunzi ma ngàndà né gele dɔkɔɔ go.

Ní a we gi wa, kpaɔ ne nyoŋgo fala ne kpo do ongba mo ni, ne mo a se li ti wa, ne mo a li ko sasoe mo ne gi ne ni, ne mo e li we ne ndenge ke mi tōa so na, wa gi do gonggong ni, ne mo a tōe 'do ne do'do, ne mo a li ti wa, mo folo tē wa, ko mo ba a, ne mo 'bili zā a, ne mo da a de 'do ne, 'bili zā a, ne mo da a 'do ne ní fai. Ko wa e sū, ne mo zī nɔe ngo ne, ne mo kpe nu ne, ne ma nóló fai, ne mo ba tiki tabi kele, ne mo mo ngo kifi wa di, ya mo ne ka mo, áká we fū zā wa te ne go. Ma dia ne ge nde ni. Mo kō na, ma ōsō kpárr, ne ma ōsō. Ko mo kō na, ma te òsò go, be supu ti ne ɔ boe nde, ko e a be fū nzoe te ne, ne mo a te ne. Tελε τε nyoŋgo bunzi ma hā ni, wa do tē te wa bina, wa la léngbéé, ki a dɔko mo kpasá ne ngboo.

dɔkɔmbé (pósò, pòsè*) : *larve du coléoptère 'ngánzò' des palmiers raphia, se trouve dans les tiges mortes à moitié pourries.*

a) Dɔkɔmbé me a dɔkò, wa ɔ fê, ne zu a ɔ filà, ne tē a 'bili ngélé ngélé, ne go'do wa ɔ 'bàtà. Mbe ne wa gā ɔ ne gba 'biti zu kō wi.

b) Wa kpa wa wena te zā 'bete. 'Bete wa gɔmo, ne wa de do dōe ni, wa de do makpanza ni, ko wa 'bili li ne, ko wa nɔ fai, ko ma e, ne wa la ma de di ni, ne li ne mbulu ni, ne dɔkɔɔ ni wa nyoŋgo. Wa gba wa, ne wa kala wa zā ne, ya zu wa ɔ tū, ne zā wa ma ɔ yélélé, ne wa gā wena, ne wa ēfē wena, zā wa vē me a nɔ.

Ne mbee ne wa kpa wa zā nzanggoe, ke wa ta te 'bo dōe nzanggoe, ne wa nɔ fai, ko ma ōsō ia, ko wa gɔmo, ko wa fi nù. Ne li ne ma mbulu te 'bo olo ke zi ma hulu do dōe ni, ne wa gɔmo, ne wa gba, ne wa kala wa zā ne.

Tabi do 'bete ke wa dè dō ne go, ko ma ku kula iko ni, nzóló ne ku kula ni, ne ma nyoŋgo ta 'bo do wa, ne wa gba ni... Ní a wa kpa dɔkɔmbé ko zā te 'bete do ko zā te nzanggoe wa nɔ ma ni. Wa a dɔko wa ēfē wena. Ne mbe wino wa kò we nyoŋgo wa go, we ke wa dé nɔ wena.

Marc : Ne ke wa sa li ne na pòsò me a ge ?

Cath : Pòso me a dɔkɔmbé a ni, kpo li wa a ni. ɔ na ke gɔɔ sanga ngbaka, ne ogbayano wa sa na pòso, ne le ge i nga ne, li wala Karawa le sa li ne na dɔkɔmbé.

c) *Marc* : Ne wa gi wa ndenge ne ne e?

Cath : We nyoŋgo wa, tελε τε nyoŋgo dɔkɔmbé, wa folo te wa sū, ne mo dō li li we, ne ma ba we. Ne mo ba a, ne mo 'bili zā a, ne mo fi a 'do ne, ne mo ba a, ne mo 'bili zā a, ne mo fi a 'do ne, tua ke a a dɔko do nɔ wena, se a tōe ma lia ko zā a, ne nɔe ni ho de nza, se ne wa nyoŋgo do dia ne de. Ko fala ke mo 'bilí zā a go, ko mo fi a de te 'do li iko, ne li hana do a fai, ne dungu ne ma gbese iko, ko mo nyoŋgo, ya ko ne i ēfē ndirr, ya ma se a dia go te nóé, ne tóé lè go, we ke mo 'bilí zā wa go. Tελε τε nyoŋgo dɔkɔmbé a ni : 'bili zā 'bili se ne mo gi de.

Tabi mo kō 'bo we nyoŋg'a do dia ne nde, ne mo, ɔ ne mo do ndambo gbālā mo boe, yonggo boe, ne mo to ma, ne mo yaka fū ne, ne mo 'bili nwá gbangboá ni, ne mo nā ma sū, ne mo a fū gbālā me ni, yongge ni, de ko nwá gbangboá. Ne mo ba dɔkɔmbé, ne mo 'bili zā a de 'da ne... 'bili zā a de 'da fū gbālā me ni sū, ne mo a tōe, ne mo henze ma, henze ma do lā ne sū. Ne mo a li ko saso, ne mo e li we, ne li ni ma nóló fai, ko ma mo ngo a anga, anga wena ni, ne mo ba lā ni, ne mo fí de 'do ne, ne mo kpe nu ne. Ne ma nóló te 'bo fai, do ke mo ī na, wa gi nyoŋgɔmo, ne ma mɔko ni. Ne ma nóló fai, ko

ma ne e do'do, ne mɔ ba ma 'dɔ li, ne mɔ e ma nza. Ne ma ɔ de di fai, kɔ te nwá ne kolo ta 'bɔ do'do, ne mɔ yala ma, ne mɔ gbini, ne mɔ nyɔngɔ, ma dia ne ge nde ni. Ne wa na, wa hu wa hu, hu dɔkɔmbe, mi nyɔngɔ hu dɔkɔmbe, ma hã ni. Ní a tele te nyɔngɔ ne ma ni bɔa :

mɔ 'bili zã a, ne mɔ hana do tɛ do sasoe;
tabi mɔ hu do gbãlã me, tabi do nzo.

dɔkɔnzɔbê :

a) Dɔkɔ nzɔ bê a wia kɔ do bunzi, ne tua ke dɔkɔnzɔbe, gbãlã wa gã wena. Ne te wa ma ne we ɔ a fila, ne ma fila ngboo gɔ, ma ɔ bɔ̀tɔ̀rɔ̀tɔ̀dɔ̀ (be ne orange ni), ne zu wa a tũ. Ne te wa do tɛ bina, te wa ɔ ne te bunzi ni iko, te wa lo wena, ne wa de wena.

Ne te wa nyɔngɔ do ma ni, le sa li te ne ni na bisé. Ne mbe ne wa nyɔngɔ 'bɔ do te so di ni zɔ̀mɔ̀zɔ̀ngɔ̀ndà, te bɔa ni wa nyɔngɔ do ma.

b) Tele te nyɔngɔ wa ma wia kɔ do ke 'da bunzi, we ke tɛ te wa bina. Mɔ kɔ we nyɔngɔ wa, mɔ kala wa zamɔ i, mɔ sí do wa ia, ne mɔ fóló te wa iko, ne mɔ do li gi do wa li we. Ne mɔ á li dati kɔ sasoe, kɔ ma nɔlɔ, ma anga, ne mɔ 'bílí zã wa, ne mɔ da wa de 'dɔ ne, 'bili zã wa de 'da ne li we mɔ fɔi, kɔ ma ne e do'do, ne mɔ á tɔ, ne mɔ á nɔ te wa, ne wa nɔlɔ. Be fũ nzo boe, ne mɔ a te wa, ne be supu ne 'bana be sí, ne mɔ e nù, ne ne nyɔngɔ iko. Ne nyɔngɔ do ka, tabi do bɔ, tabi do kpangga, tabi do tũkà.

Marc : Do ge ? *Cath* : Do tuka.

Marc : Tuka me a ge ?

Cath : Me a ka'danga wa gi ni, ke wa a 'dɔ li i, ne ma mbulu, ya wa gí do kpangga gɔe ni, í. Ne mɔ fɔlɔ ma 'dɔ li i, ne mɔ si, ne mɔ a be gbã tɛ go'do sasoe, ne mɔ nã ka'dangga de ngo ne, ne mɔ á li ti ne, ne mɔ nã nwá ngo ne, ne mɔ kpe nu ne, ne mɔ e ma li we. Ne ma mɔ ngo nɔlɔ ne, ne ma mɔ ngo kutu de te ne ni iko, ne ma mbɔkɔ do zãa we iko, ya li ho te ne gɔ. Ne mɔ e nù, ne mɔ so li, ne mɔ fi kɔ mɔ 'dɔ li, ne mɔ ba do bávě ne, ne mɔ lo te ne, ne mɔ e kɔ sani, ní do ní, kɔ ma ne e kɔ sasoe sũ ni, ne mɔ ba ma, ne ne nyɔngɔ do dɔkɔ, tabi do sabinda, tabi do sanggo ke mɔ gi ni, ya ma de wena. Li ne a tũkà* tabi mókóló* (N : mbùlùli), ne nde mbóló ka'dangga ke wa a 'dɔ li we de do kpangga ni.

dɔkɔtɛ̀ambàli (tɛ̀di?) :

a) Me a dɔkɔ, tɛ a ɔ ne tɔlɔ nwá ni, ne dã tɛ a bina, ne nde tɛ a ma yɔlɔ do bílã lí a do lí 'do a ɔ ne mɔ mbali ni, ma to kélé kélé. A ɔ ne gba'biti zu kɔ wi ge. A nyɔngɔ fala ne kpo do bunzino, do te li ne a kpãtè tabi àbù.

b) Wa nyɔngɔ a nyɔngɔ, ne nde bê nyɔngɔ a gɔ, wi a okpasa wi.

fòkò, pòkò :

a) Fòkò mɔ kè'bà gɔ, ne mɔ lengge na, a ya gbɔdɔ. Ne nde wa la ngba wa do gbɔdɔ we ge nde? We ke gbɔdɔ wa ɔ kɔ tɔa 'da wa zu wa kpo kpo kpo, wa ɔ kɔ fùlú wa zu wa dɔ gɔ. Fala ke wa zĩlĩ ia, kɔ 'dɔkɔlɔ wa nyele ia, kɔ wa ge wa lia zame ni, ne mɔ kpa a kɔ ne kpo, mɔ kpa wa zu wa bɔa, ma te 'bɔ ni.

b) Ní a foko ge wa ɔ kpasaa ne gbɔdɔ ni. Ne we ke wa nyɔngɔ, kɔ wa ala, kɔ winɔ wa hò te wa we kala wa gɔ, - we ke te ke wa nyɔngɔ ma ni ma dɔ ngboo gɔ, wa nyɔngɔ ikita te foko iko, ne fala kpa te foko nganda wena -. Kɔ winɔ hò te wa gɔ, kɔ wi dia 'dɔkɔlɔ do yali ngɔnda wena ni, k'a kpa, n'a kpa ya tɔa wa.

Tɔa wa ɔ be yɔnggɔ'dɔnggɔ, ne wa ngeme de kɔ ne, de kɔ fulu wa ni. Ne mɔ ba fùlú wa ni, ne mɔ sí do ma, ne mɔ 'bílí nu ne, ne mɔ sukpu wa kɔ ne, ne mɔ pepe wa né tele te ke le pepe do gbɔdɔ ni, se ne mɔ nyɔngɔ wa de. Li wa ni a "foko". Wa ni wa de nɔ wena !

gáàgá (yáàyú) :

- a) Tελε τε gáàgá do dea mo τε gaaga, ma wia kō do dea mo τε gbodo. Sala τε wa ma wia kō do sala τε gbodo, ma o fila. Ne wa gā nea ngo gele gbodo. Kili τε wa gā gā, ne wa yu yu dō dō dō wena. Gbodo yú yù ngboo go, ne gaaga yu yu wena. Ne wa la ngba, we ke wa nyongo ne wa a ala, wa ala ne balangga ni.
- b) Ko wa ala ia, ne wa yu nyεle wena, wa yu kóló do de go. Te ne wia we o de, ne fala wa ala ia, ne wa kala wa né ko ngbo kelasí ni, 'da oboko beno mo ni, tua wa yu wena. Wa sa li wa na, gaaga, a te ia, ne a 'banda yu nganda wena. Ogáàgá wa nyongo do te kpo le sa li ma na, kátágú, ma zā kakao ge.
- c) Ne tele τε nyongo wa ma wia kō do ke 'da gbodo. We ke mo wia we kala gaaga, ne mo si, ne mo dā 'bo we do kofe gbangbana, do kofe manggumbe, tabi sa'da koni ni, ne ma nye. Ne mo so wa, ne mo a wa ko mo pepe do wa, ne mo a we ngo wa, ne mo pepe wa, ne wa ngbala, ne wa fū o ne tele τε gbodo ni, se ne mo gi wa, ne mo nyongo de.

gégèlé tabi bàlàzá :

- a) Gégèlé, a wia kō do tambala, n'a la ngba a do tambala, we ke a do langgi tē a boe. Gégèlé tē tē a o 'bo fila né tē te tambala ni, ne nde ndala tē a ma be a fē, mba do fila ne, ma o yèè (jaune), ne ti ngu'd'a ma tū kolo kolo kolo! Ne mo ne ba a ia, ne sa nu a de wena, ma wa sa li a na, gégèlé ni, sa nu a de gèndéé.
- b) *Marc* : A nyongo te ge ?
Cath : Gégèlé a nyongo 'bo do kpo te 'da doko tambala ni iko ī. A nyongo do te li ma a tàmbàlà. A yengge 'do ngba a iko, tabi tambala tabi bunzi, ne a nyongo fala ne kpo do wa iko. Ní a mo wia we kpa wa zu te tambala, do zu kpāte, ní do ní. Le wia we tō nai, gégèlé me a kifí tàmbàlà. (Ombe wa tō na, gégèlé nyongo fai a zu te kpákàlà).
- c) Ne wa nyong'a né tele τε ke wa nyongo do tambala ni. Ne mbe dele wino wa kō we nyongo a do tolo ne go, si ngo gele ke a de ndi wena. Ma ke mi tōa na, mo ba a, n'a de sōεε, ne sa nu a de gèndéé, ne owino wa nyene mo τε wa wena. Ne ke wa kala wa ni, ne wa kōa na, wa sulu wa sulu. Sulu wa, ne wa e wa ngo, ko wa de kula wa, se ne wa nyongo a kula wa de. Ya wa na, kula wa de wena, ko le kō we nyongo tolo wa go, we ke wa de ndi wena.
Ní a mo kō we nyongo ta 'bo tolo wa ni, ne ma wia na, mo gbele se, gbele se tē te a o na ke mi tōa so ke 'da tambala ni. Ngba mo 'be, ne mo 'be, ne ne fo tē tē a sū, ne mo 'bili zā a de τε 'do lì, ne mo gi a né tele τε gi tambala ni, ne mo nyongo τε 'bo de. Ko mo kō we de ni go, ne mo de kul'a, ne mo gbele τε 'bo τε ne gbele, né ke wa gbele do kula tambala ni, se ne mo gi ma de. Ní a tele τε nyongo gégèlé ma wia kō do nyongo tambala. (Ombe wa tō na, wa gbélé τε tolo wa ge go, wa gi wa gi iko).

gònggò :

- a) Gonggo a doko ke a gā gā, a o ne tele τε tambala ni. Ne nde gili gonggo wa boa : mbee ne wa na, gònggò limi : wa ni wa o fila, ndala τε wa o fila, ne tē τε wa boe ; ne tū gonggo, wa ni τε wa tū kpirr, ne tē τε wa ma o yèè (jaune). Ní a wa sū nu fele wa a gonggo. Se ne wa gōno sanga ne na, wano wa o fila ge gonggo limi, ne wa ge a tū gonggo.
- b) Gonggo, wa nyongo do teno ke ma o ēfē ni iko, wa sáká te ngboo go. We ke wala teno ke ma wala do wala te ni, ne gonggo nyongo ta 'bo do ma. O na ke zi dati ni, le lengge na, gonggo wa wè τε nyongo do wala τε pomesiter go, di dō ni gonggo wa nyongo do te pomesiter le nyongo ma ge. Ne mbee ne, wa nyongo 'bo do te wa sa li ma na sùfí, ne mbee ne wa nyongo 'bo do mangge, tàbì yòlò, ní do ní.
- c) Ne we nyongo gonggo le háná se wa hana go. Tele τε nyongo gonggo ma tale.

Fala ke le kala wa ia ni, ne le si do wa, ne dati we nyongwa wa, le do li li we. Ne li ma nō nōlā ni, ne mo a tōe de 'do ne, ne mo a li ti gonggo, ne mo mo ngo 'bili zā wa. Bá a kpo, ne mo 'bili zā a, ne mo pi a de 'do li, ní do ní, ne fū zā a de de 'do ne li we mo. Ní do ní fai kpa ko wa we te 'bo ke ne nyongwa se, ne zā ne hē ni. Ko mo 'bili zā wa de 'do li tōe ni sū do'do, ne mo ba nōe, ne mo zī ngo ne. Mo kō na, e a be fū nzo te ne, ne mo á fū nzòé te ne, se ne mo nyongwa de.

Mbè 'bo tele te nyongwa ne ma né : o na ke le, le nyongwa ni wena, le ongbakanō, ne ombe gele nuno wa kò we nyongwa ni go. Fala ke wa kala gonggo we nyongwa ne ia, ne wa gí se a do tē te ne ni iko go. Wa yulu te ko a, yulu te ko wa sū, ne wa do wa dōa, kpa ko be tēno te wa ni ma be le do'do, se ne wa gi wa de.

Tele te ke 'bo tale : Wa kò we do wa dōa go, ne ngba a 'be, ne wa ngbala, wa ba be kōya nu ne to wena, ne wa gbele, gbele fai ne tē ni ala sū vē, se ne mo gi a de.

Ní a tele te gi gonggo ma do gili ne tale mi tōa ma ni. Wa gi te me do tē iko, ke zā wa kōa ma ni. Ne wa kò we nyongwa ni go, ne wa do dōa, yulu zu te, ne wa do a, se ne wa gi. Tabi wa ba be kōya, ne ngba a zu a kpo a de mosala ni, ya ma wé se go, ne wa zu wa bōa, wele ke 'be god'a, ne a ge a 'be zu a. Ne wa ngbala, nōno gbaa, ne wa ngbala, ne wa gbele, se ne ma lo, ne wa gi de. Ki ni a tele te nyongwa gonggo ma hā ni.

gbàdò, gbòdò :

a) Gbòdò wa nea we we kō do gbaliatinu, ne nde gbālā wa gā gā nea ngo gele gbaliatinu. Ne wa do sala te wa wena, ma o bimbisi'di, ne ma be a fila o ngbótótó. Ne wa nyongwa do te 'da wa li ma gbòdo, ma kpo nga ya te 'da wa kpo nga iko.

Ne fala ke wa nyongwa fōi, ko wa zo na, lo kolo fala ala ne ia ni, ne wa yolo ngo i, ne wa zīlī. Wa zīlī, ne wa zīlī do gulu te wa niii, ne wa danga de ngo i. Ne ke wa ne danga de ngo i ni, ne 'dokoloko wa nyele 'bo ngo i né pōso kpo, ya wa nyongwa tala nwá 'da wa i mo ni fai. Ko ma ia ni, ne wa mo ngo kpā ne. We ke wa a doko ke wa la ngba wa do tala gele ngba wa wena, wa té kpo kpo go. Wa 'bo de te ngba wa 'bua, ne wa yolo ngo mo, ne wa kpá hùrr. Wa sà li ki ni na wa á ala go, wa sa li ki ni na : wa kpá kpá!

Marc : Kpá kpá ?

Cath : lī, wa kpá kpá, wa mo ngo kpá ma ni. Fala ke fala o ne me le dungu ne, ma o di né, ma gē gēa, ne fo gi te wi bina ni, ya wa kpá go. Ko fala ke wese to wena ni, ne wa kí'bili ngba wa, kí'bili ngba wa zu te ngo i ni, ne wa kpā. Wa kpā, ne giti wa dōlō hùrr, ma de fùrr, ne wa kpā de te nu nga ni. Ko fala ke wa kpā ni, ko wi kala wa do 'da ki ni di bina ni, se ne wa kpā ní ni, ne wa o fio, ko zu wa gbese, ne wa mba ngba wa, ne wa wa ndéngélé de 'do ngba wa, ne wa mo ngo ne ne, ne wa mo ngo ne ne.

Ko fala ke wa kpá wala we ne ne go, ne wa ndengele de 'do ngba wa fai, ne wa zī de gulu te wa ni, ne wa zī faiii, ne wa takpa, ne nde wa dele ne ge nde ni. Ko mo yengge fai, ko 'dokoloko mo de ni, ne mo ne, ko mo ne kpa wa ti te, ke wi kala wa bina, ko wa dēa ní ni, ne wa kasa de te gulu te wa ni fai, ne mo holo wa de te ko yele, tabi de te ko sani fai, ne mbe ne mo yali 'da mo dunu de di iko.

Ne fala ke wa ne te te go, ko obe oteno o ti te silili ni, ne wa danga be teno ni, wa danga 'da ne, wa wi ke wa 'bo ngba wa 'bua, ne wa danga de te ne, ne wa 'bo de te ne ni sū. Ko mo ho titole belee ni, ko mo ne, ya ti ne mò mó kpá se wa go, ya wa kò kpā do 'da tua wese ni go, ne mo kala se wa ge wa ala zé do tua wese ni sū, se ne mo 'bo bi 'da ke gbo gba wese. Mo kala, ko mbe go, mo kpa wa do wena, mbe go ya mo 'bo se 'da gba wese go, mo yali 'da mo dunu ia, ne mo si.

b) Ne tele te nyongwa wa! Eé ma nganda wena. Mo kala se wa kpa, ne nde we nyongwa wa ko tū kpo ni ma wé se go. Ma na, mo 'dafa kō tū ne a dia. Mo wia we ēlē koafe

tambala, tabi kɔafe mànggúmbé, kɛnɔ ni mɛ a gua kɛ ma nyɛ, ya ma bí dɔ̄ ɔ, ma nganda wena. Mɔ̄ ɛ̄lɛ ma, nɛ mɔ̄ yɛlɛ, tabi mɔ̄ a kɔ̄ tɔa nga, nɛ ma kolo, nɛ mɔ̄ a nu we, nɛ ma nyɛ fai, nɛ ma te kálì, ma ɔ̄ ngènzèlènzè. Nɛ mɔ̄ ba be mɛ tabi be ua sani mɔ̄ nɛ pɛpɛ do wa ni, nɛ mɔ̄ so be wa be sī, nɛ mɔ̄ á be wa kɔ̄ sani, nɛ mɔ̄ ú kálì we kɔafe ni, nɛ mɔ̄ a ngo wa, nɛ mɔ̄ pɛpɛ wa fai, kpako sala tɛ wa ni ma bɛlɛ sū. Nɛ kpako mɔ̄ Ì na sala tɛ wa ni ma bɛlɛ do dia nɛ ni, mɔ̄ pɛpɛ sɛ fai, kɔ̄ 'da kala nɛ wa ma ngo fũ nɛ kpũ kpũ kpũ, nɛ wa ngbala vɛ, nɛ mɔ̄ á wa nù, mɔ̄ nɛ fɔlɔ tɛ wa, nɛ nde tɛ wa á mbòò, mbe sala kpo tɛ wa bina, sɛ nɛ mɔ̄ nyɔngɔ wa do dia nɛ de.

Kɔ̄ mɔ̄ tɔ̄ na, ɛ fà kɔafɛnɔ ni ɔ, tabi sa'da kɔni lɛ 'bɛlɛ gbālā kɛ tɛ nɛ sū ni, nɛ mɔ̄ a ma li we, we kɛ ki ni nyɛ, ya ma bí dɔ̄ ɔ, nɛ mɔ̄ pɛpɛ do wa, nɛ wa bɛlɛ sɛ. Ní a mɔ̄nɔ nale ni : mɛ a kɔafe tàmbàlà, tabi mànggúmbé, tabi kɔafe gbangbana, do te sa'da kɔni mɔ̄ 'bɛlɛ ni, kɛnɔ nale ni ma bɛlɛ wa dɔ̄. Kɔ̄ fala kɛ mɔ̄ dè mɛnɔ ni ɔ, kɔ̄ mɔ̄ tɔ̄ na, gele guano lɛ dā lɛ gi do mɛ iko ni, mɔ̄ pɛpɛ do wa, ya wa bɛlɛ ɔ, nɛ ma bi bi tɛ sálá tɛ wa iko, ya wa ngbálá ɔ. Kɔ̄ nɛ nyɔngɔ wano ni, nɛ sálá tɛ wa tala kɔ̄ gele mɔ̄, nɛ ma hā 'bɔ̄ zɛlɛ tɛ li sila mɔ̄.

Marc : Nɛ mbe nɛ 'bɔ̄ we nyɔngɔ wa ni, nɛ wa mba do ge?

Cath : We nyɔngɔ wa? Kɛ mɔ̄ pɛpɛ tɛ wa ia ni, nɛ mɔ̄ dóló wa zā kálì we sū, nɛ mɔ̄ dóló lɛ lí we, nɛ mɔ̄ fóló tɛ wa vɛ, nɛ mɔ̄ gí wa iko. Wa 'bílì zā wa ɔ, fɔlɔ tɛ wa sū, nɛ mɔ̄ a kɔ̄ sasoe, nɛ mɔ̄ a tɔ̄ tɛ nɛ, nɛ mɔ̄ a nɔ tɛ nɛ. Mɔ̄ kɔ̄ we gi do kambili, nɛ mɔ̄ de kambili, nɛ mɔ̄ a ngo nɛ, nɛ mɔ̄ a fũ nzoe tɛ nɛ, ma ɛ̄fɛ ndirr. Tabi mɔ̄ 'bɛlɛ mbe bɔ̄ɛ, nɛ mɔ̄ a kɔ̄ sasoe, nɛ mɔ̄ a wa ngo nɛ, nɛ mɔ̄ nyɔngɔ ma. Ní a tɛlɛ tɛ nyɔngɔ gbɔdɔ ma a ni.

gbàliàtínù :

- a) Mɛ a obe dɔkɔ, wa ɔ̄ be sílìlì, tɛlɛ tɛ wa ɔ̄ na balangga ni, nɛ wa la ngba wa do balangga be sī, we kɛ tɛ wa ma do be sala be sī be sī. Nɛ ti ngu'du wa ma ɔ̄ yèè ɔ̄ nɛ nɔ kambili ni. Ní a gbaliatinu wa ya nu fɛlɛ 'da balangga.

Wa nyɔngɔ do te kpo zamɔ̄ ge wa sa li ma na, bùlù. Ma ɔ̄ na te sakaya ni, nɛ nde ma wa wala, nɛ wala nɛ unu wena!

Nɛ fala kɛ wa nyɔngɔ ia ni, ya wa fai de zu te ngo i. Kɔ̄ fala kɛ nwá zu te 'da wa é ia ni, ya wa s̄a ia, ya wa álá ala ɔ. Nɛ wa mɔ̄ ngo zílì do 'da tɛ vətàà de nu nga. Kɔ̄ fala kɛ wele a hò tɛ wa ɔ, nɛ wa le de zā nù de gulu tɛ ni, nɛ wa de yàtò de tɛ wa, nɛ nùlì mulu de ngo sùkɛé. Di da dɔ̄ ni fala kɛ mɔ̄ Ì na, ɛ̄ kɔ̄a we kala wa ni, nɛ mɔ̄ né de tɛ tɛ zi mɔ̄ nge'de ma wa nyɔngɔ ni, ya 'dɔlɔ go'do wa álá 'bɔ̄ ɔ, nɛ zu tɛ ɔ̄ fio iko. Nɛ mɔ̄ nɛ de gbaa gulu tɛ do li ɛ, nɛ mɔ̄ anga sɛ, mɔ̄ anga, nɛ mɔ̄ mɔ̄ ngo kala wa, mɔ̄ mɔ̄ ngo kala wa ni fai, nɛ mɔ̄ si do wa.

Ní a ogbaliatinu wa h́ do balangga fala nɛ kpo ɔ. Tua kɛ wa álá álà né balangga ɔ, nɛ 'dɔkɔlɔ wa nyɛlɛ ngo tɛ 'da wa wena. Tua kɛ balangga wa nyɔngɔ kɛ 'da wa, kɔ̄ wa s̄a ia, nɛ wa lo, nɛ wa a ala ɔ? Nɛ nde gbaliatinunɔ wa nyɔngɔ, nɛ wa 'bɔ̄ 'da ngba wa, nɛ wa zílì ngo tɛ fala kpo. Wa a dɔkɔ de na.

- b) Kɔ̄ mɔ̄ kɔ̄ we nyɔngɔ wa ni, ya mɔ̄ sùlú sɛ 'bɔ̄ sulu ɔ, mɔ̄ de sɛ né tɛlɛ tɛ kɛ 'da balangga ni. Mɔ̄ á wa kɔ̄ linzanza, nɛ mɔ̄ é li we, nɛ mɔ̄ hana wa hana gbaa, takɔ be sala tɛ wa ni ma bɛlɛ vɛ do'do, nɛ mɔ̄ fóló tɛ wa, nɛ mɔ̄ a wa kɔ̄ saso, nɛ mɔ̄ zì lɛ ti wa be sī, nɛ mɔ̄ a tɔ̄ tɛ wa, nɛ mɔ̄ ndo nyanga hana wa hana gbaa, takɔ lɛ ti wa ɔ̄s̄a kpárr, ya mɔ̄ ź sɛ nɔ tɛ wa ɔ, we kɛ nɔ tɛ wa wena. Nɛ mɔ̄ nyɔngɔ wa do ka iko. Wa ɛ̄fɛ wena nɛa ngo balangga. Kɔ̄ mɔ̄ nyɔngɔ wa dɔ̄ wena do 'do ngbɛ do 'do ngbɛ, nɛ ikita nɔ wa iko, nɛ 'dangba wa ɔ̄nɔ sɛ mɔ̄.

gbòdònggú (gbòdòlì :

- a) Gbòdònggú wa ɔ silili ɔ ne bálànggá ni, ne tele te wa wia kō do gbòdòng ɛ kala wa ni, ne nde wa gā ɔ ne gbòdòng go. Tua ke tele te nyongɔ wa, ma wia kō do gbòdò, gbòdò kenɔ ɛ kala wa 'da ɛ nga ge. We ke wa kala ta 'bɔ gbòdònggu, ya wa do sala te wa na gbòdòng mi t̄sa sɔ ni. Ne wa pɛpɛ wa do ndenge gua mi tɔlɔ sɔ ni na, wa ɛl̄ɛ kɔafe gbangbana, do kɔafe manggumbe, do sa'da kɔni ke ɛ 'b̄l̄ɛ ni, se ne wa pɛpɛ do gbòdònggu de. Ní gɔ, ya wa b̄l̄ɛ te 'bɔ gɔ, tua ke sala te wa wia kō do sala te gbòdòng ke ɛ kala wa ngo nga nù nga ni. Ne tele te nyongɔ wa wia kō do ke 'da gbòdò iko.
- b) Gbòdònggu, wa ni wa nyongɔ si 'dɔ l̄i. Ne mi lengge na, wa nyongɔ wena si fala l̄i ke ma te 'bɔ do okɔɔ wena, nu l̄i ke ma a gā li. Tua ke ke mi gā di fai ni, wa kala ogbòdònggu wena te 'dɔ Mbànggá, nu gā li.

Marc : Ne te ngboo ke wa nyongɔ ni a ge ?

Cath : Wa nyongɔ te nyaka kpo te nu l̄i, nyakanɔ ma de te nu l̄i, ɔ ne kúndú mɔ ni, ɔ ne mɔnɔ ni ma 'bu 'bua ni, ne wa nyongɔ do nyakanɔ ni iko, ngbongbo te mó wa bina.

Ne nyakanɔ ni ma kpà 'dɔ l̄inɔ v̄ɛ gɔ. ɔ ne ke di 'da ɛ 'Bobadi ge te gbòdò ma 'da ɛ Bobadi wena, ne nde te Bominenge fo te gbòdò bina, ne te Bogbulu fo te gbòdò bina. Ne nde Bogbulu i gbòdònggunɔ wa wena, do Bònggò. Ní a mi zɔ na, me te 'bɔ a nùí ma la ngbe. Ní a wa kpa gbòdònggú wena si 'dɔ nu gā l̄i.

Ne wa nyongɔ wena, wa kpa wa wena do zɛke 'da bɔa, ne de te zɛke 'da bɔa, tua ke wa a dɔko ke wa kala do fala tua wese.

Timb : Te Mbari wa nyongɔ te ke wa sa li ne na "gbùdù". Ma ɔ wena nu l̄i. Nwá ne ma ɔ ne nwá pòkò ni. Ne wa kpā 'bɔ ɔ ne gbòdòng wa kpā ni.

Marc : Ne we fa wa, ne wa kpa wa ngo nyaka wena ?

Cath : l̄i, wa kala wa ngo nyaka iko, we ke wa á ala gɔ, wa do nu l̄i, wa ála se 'dɔ l̄i gɔ. Wa nyongɔ te 'bɔ ia, ne we ke wa ndéngél̄ɛ de 'do ngba wa do 'da nyaka, se ne owi lu gánò, ne wa ne, ne wa mɔ ngo kala wa. Mɔ do gá bina, ya mɔ kálá se ta 'bɔ wa gɔ. Gulu ne h̄a, dɔkɔnɔ ni, owi kala wa d̄èl̄ɛ ngboo gɔ. Ne wa kpà 'bɔ wa ngo lenɔ v̄ɛ gɔ.

kòkòlòkòé :

- a) Me a dɔko, a ɔ ne bunzi, ne nde bunzi gā nea ngo a. T̄ɛ a 'bili do fila ne do t̄u ne.
- b) Wa nyongɔ do te d̄ángbá. Owele wa nyongɔ wa nyongɔ.

kpáambú :

- a) Me a dɔko, ndala t̄ɛ a ɔ filà yòò (jaune), t̄ɛ t̄ɛ a bina. Gá wa do langgi te wa wia kō do b̄n̄z̄i ngbia, ne nde mɔ 'be t̄ɛ a, nde a mòkò wena, ne sa nu a de 'bɔ wena, ne a unu nganda wena! Mɔ gi a, ne ombe kpasa winɔ na, a unu fala te ndiki mangga.
- b) Kpaambu a nyongɔ ta 'bɔ do te olo bunzi, tabi ngúlá.
- c) Ne tele te nyongɔ te 'bɔ kpaambu ma ɔ na tele te nyongɔ bunzi. Mɔ kō we nyongɔ wa ia, mɔ kala wa, mɔ si ia, ne mɔ fɔlɔ te wa, ne mɔ do l̄i li we, ne mɔ 'bili z̄a wa de 'dɔ l̄i, ne mɔ gi wa iko, we ke wa do sala te wa bina, wa do t̄ɛ te wa bina, ne mɔ nyongɔ wa.

kpázíná : ...

mòtúnggèlè : ...

mùnggú tabi bàlàgò :

- a) Me a d̄òkò, gbālā a gā 'bana sanga ɔ ne gezele zu kō be ni. T̄èl̄ɛ t̄ɛ a ɔ ne t̄èl̄ɛ te b̄n̄z̄i, gbālā a gā 'bɔ né gbālā b̄n̄z̄i ni. Ne nde ndalá t̄ɛ a ma geze do t̄u ne do fila ne yèè ni, ma dé mbá'dá mbá'dá ni. Ne zu a do go'do wa ɔ filà.
- b) Wa nyongɔ do nwá te ɛ sa li ma na kpákàl̄a, nwá ne ɔ síkpíkí. Do nwá te ke ɛ sa li a na gbangmana. Kɔ 'bali mɔ kpo, fala kpa wa nganda wena.

- c) Wa dè dɔkɔ wena. Wa kala wa ia ni, ne wa si do wa, ne wa a li kɔ saso, ne mɔ é li we, ne mɔ a tɔ 'dɔ ne, ne mɔ á li ti wa, ne mɔ fóló te wa, kɔ fala li ma ba we, ne mɔ 'bílí zā wa de 'dɔ ne sū, ne mɔ zí nɔ te wa, be fū nzo boe, ne mɔ á te wa, ma nóló gbáá, ma ɔsɔ, ne mɔ é nù, ne mɔ nyóngó do kà. Ya wa ɛfɛ ndírr, wa unu sírr. Mɔ nyongɔ wa do tū, ne mɔ ì gɔ, ne mɔ lengge na me a opɔse, we ke wa unu kpasaa a pɔse.
- d) Kɔ fala mɔ kɔ 'bɔ we de kula wa nde, ne mɔ dó li li we, kɔ ma anga zàlà zàlà, ne mɔ á wa de 'dɔ ne, ne wa ngbala, kɔ li ti wa ɔsɔ, ne mɔ a wa kɔ yèkèsè, kɔ te wa kóló, ne mɔ á wa ngo yínggílí, ne mɔ dá we de ti wa, ne wa kolo. Ne ki ni mɔ kɔ we nyongɔ wa, ne mɔ kala kula wa, ne mɔ á kɔ saso, ne mɔ á li ti wa, ne mɔ é li we, ne ma ba we mbòò, ne mɔ dó nù, ne mɔ téné li ti wa, ne mɔ fóló te wa, ne mɔ á li ti wa, ne mɔ á tɔ, ne mɔ á nɔ te wa, be fū gbālā mɔ boe, ne mɔ á te ne, ne be supu ne ó ti ne, ne mɔ é nù, ne mɔ nyóngó do kà tabi bɔ, ní do ní. Kɔ mɔ kɔ we à nɔ te ne gɔ, ne mɔ a tɔ te ne, ne ma ba, ne mɔ 'bálá yìkì, ne mɔ fí te ne, ne mɔ nyóngó. Ma dia 'bɔ ne ge nde, mɔ nyongɔ, ne ma únú sírr. Tɛle te nyongɔ kula m̀nggú hā ni. Ne nde owinɔ wa nyóngó kula wa ngboo gɔ, wa nyongɔ wa wena do tɔlɔ ne iko.

ngúlá :

- a) Me a dɔkɔ, wa ɔ ne bálànggá ni, ne nde wa gā nea ngo balangga, ne sala te wa boe, ma ɔ fila, ne zu wa do go'do wa ɔ tū kóló kóló. Ne wa a sa'de ke wa kɔ we yengge zu wa kpo gɔ.

Ne wa nyongɔ ta 'bɔ do te wa sa li ma na t̀ngúlá, ma zamɔ ge. Ne 'da fala ke wa nyongɔ ia ni, ne wa zílí, wa á álà gɔ, wa zílí do 'da te wa ɔ ne tɛle te 'da gbɔɔ ni. Ne wa zílí, kɔ wa ne hɔ gulu wa nga, ne wa soko, wa na, wa zílí ki ni we soko 'dɔlɔ go'do wa, ne wa kū 'bɔ de ngo te ngo i. Wa zílí fala bɔa ; ke dati wa zílí, ne wa zo 'dɔlɔ go'do wa dô, ne wa kū 'bɔ, ne wa nyongɔ tala nwá fai; kɔ ma ne e do'do, ne wa zílí 'bɔ, ne nde fai, mɔ kpá se gbālā ngula zu a kpo gɔ, mɔ kpa se wa fai do k̀nggò. Ne mɔ kpá se wa bi sí gɔ, mɔ kpa se wa dɔ wena. Ne wa zílí, ne bɔa zílí 'da wa, wa zílí do k̀nggɔ. Wi ke dati ni, n'a kpe ti wa, ne wa ndo ndengɛle 'do ngba wa do fele ne ni, fai ne wa la te wa ni nyɛle. Ne wa ne hɔ te mbe gele te i mɔ, ne wa danga te ni, te ke wa dea yangga kū ma ni, ne nde wa nyóngó se 'bɔ ki ni gɔ.

Marc : Gele kpo te ngula ?

Cath : lí, gele te iko. Gele te iko, ne wa ne, ne wa danga. Ke te me wa, wa yengge fai, kɔ wa mbɔka ni, tua wa kálá se wa de ka zā te wa ni gɔ, wa 'bā wa nyɛle wena, ne wa ne fai ne wa danga te ni. Kɔ wa danga te 'bɔ, kɔ fala ke wele ke nù nga ni, a kɔta ta 'bɔ nu te ni do'do, n'a 'banda fa mbe wala, ne wanɔ ni wa danga ni, wa 'bɔ te me 'bɔ ngba wa, ne wa de tɔa 'da wa. Ne wa de tɔa 'da wa di fai, ne ma kele wa v̄e, ne ma ngándá g'a betɛ gɔ. Mbe gɔ, ne tɔa ne ma ɔ ỳèè, wa dɔ kɔ ne wena. Fala ke wa danga ta 'bɔ dɔ wena ni, ne wa dɔ ne ge nde ni. Ngula ó zu wa bɔa gɔ, wa ó zu wa talɛ né gbɔɔ gɔ, wa dɔ kɔ ne wena. Tua ke ombɛ 'da fala kpo mɔ wia we ba tɔa a kpo, ne mɔ yala ma, ne ma dunu kibàkúlá ɔ gā. Se ne mɔ pɛpɛ wa né me le pɛpɛ do gbɔɔni de.

Marc : Ne tɔa wa ma gā ɔ na ngangala mi ge?

Cath : ïï, ngangala mɔ ge, ne mbee ne gā 'bɔ ne ngo ngangala nyanga wi. Ne wa de fai, ne kɔ tɔa 'da wa mɔ ni, tɔa ne wa ɔ ne i mɔ ni, ma lɔa kpélé kpélé kpélé ɔ ne kɔ sani ni. Zó, mi fa zi mbe ma fai, ne mi ba hā sr Jacoba, n'a si zi ne Putu, tua ke kɔ ne dia, wa 'bili nu ne do dia ne né v̄e, ne wa sukpu 'bɔ kɔ ne v̄e. Ne 'do ne nga mɔ zo ma, ma ɔ lù lù lù, ne nde kɔ ne i ma lɔa dia ne ge nde ni. Ne mɔ a li, ya ma húlú gɔ. Tɔa 'da wa ma dia nea ngo fúlú ogele odɔkɔnɔ v̄e.

Ne ongula, sanga te ngba ngula do gbodo, ngula wa de wena, wa nea ngo gbodo. Tua ke gbodo, ko za wa, mo kpa mo o ne nyaka ni. Ne nde ngula ni go, mo kpa mo ko za ngulano go. Ne wa, we kpa wa, ma nganda wena! Ne wa sa'de ha za, wa a doko wa do ha za nea ngo ngba wa, we ke wa la te wa nyongo ne ni de, wa zili ia, ne wa ne nyele wena, ne wa ku gele fala we usu te wa do tja wa, ni do ni, se ne wele wa kala wa.

- a) Ne tele te nyongo wa ma a mi tsa ni. Wa 'bili nu tja wa, ne wa sukpu wa ko tja 'da wa ni do'do, ne mo do kafe gbangbana do kafe manggumbe, tabi sa'da koni, ne mo pepe do wa, ne te wa o yololo ve ne ke wa pepe do gbodono ni, ne mo gi wa iko. Wa 'bili za wa go. Tele te nyongo wa ma wia ko kpo do ke 'da gbodo.

(Ngula wa a doko, ne wa nyongu do te wa sa li ma na ngula. Ne nde 'da fala wa nyongu nwa ne gbaa, ko wa su ia ni, ne wa zili de gulu ne nu nga, ne wa dangga gela teno. Ne nwa te zi wa nyongu ni ma o ne be fele ko za wa i, ne wa ndo do de tsa 'da wa, tabi fulu wa).

nzanggala : voir singoba.

poko : voir fok.

singoba :

- a) Singoba wa o fila, ne te te wa o nzanggala nzanggala nzanggala, ma o tu. Gbala wa o ne zu ko wi ge, ne wa dudu wena, wa wia we la cm mo.

(Wa sa li dokono ni na "nzanggala", ko wa de 'bokole wa do'do, se ne wa sa li wa na singoba de).

- b) Ne wa nyongo wena ngu'du li. Ne mbee ne wa nyongo 'bo za ngonda. Wa nyongo do te olo obunzino te nu li i ni tabi te wa sa li ma na "bande".

Marc : Wa gi wa kpo tele te ne ni ?

Cath : Wa gi ta 'bo wa o ne gele dokono go. Osingoba ge, tele te gi wa la nge, we ke mo gi wa ne gele dokono iko, ya mo nyongu se wa go. Mo kala wa ia, ne nde te wa ma do be te zi takpa, ma o 'doko 'doko 'doko, ne ke wa si ngo gba ia, ne le e yato ngo wa, ne le kala wa ko ne, ma o 'do wa o na kainggilo ni, ne mo e do'do, ne mo ba a ko ne, ne mo ne ba a, ya te a nganda gba'da gba'da. Ne mo folo te a, ne mo gbini do wa do'do, ne mo ele te a si zu wa nga, do te si te nu wa ni, ele be koa meno fala ni, ma o nga ni ve do'do. Mo ele ni fai, ko fala mo zo na, ma wia ta 'bo gi ne ia ni, ne mo do ne li we, ne mo a wa. Mo folo so te wa ia ni, ne mo a wa de 'do ne ni, ne mo hana wa fai. Ko langgi te wa ma o folo nwa ni, ma fele ngodo, ne mo i na, wa moka, ne mo zi be li be si di ni, tako mo a te, ko ma le te ne ni, ne mo zi li be si, wena go, zi be si, ne mo a te, ne ma noli be si, koko te le za wa, ne ma kolo, li ti wa os, se ne mo nyongo wa de. Tele te nyongo singoba ma ha ni.

Marc : Ne wa sa li wa na singoba we ge ?

Cath : Wa sa li wa na singoba, we ke wa ala ia, ne owano wa yu nyele wena ni, ya wa si 'do de ti te wa go. Wa si de te ngo mbe nwan ke sala ne boe ni, n'a ku, n'a ne ho de ngo ne i ni, n'a de tja 'da a, mi tsa so na ma o ne kainggolo go e? A de tja 'da a su, n'a le de ko ne ni, n'a kasa, n'a o. Ne te a de 'bokole, ne a kifi te a ma o na folo nwa. Ne le mo ngo e wa ngo nwa, e wa ngo nwa te me ni fai, se ne ne si, ne ne gi wa de. Ko fala wa si ngo gba go, ko ne kpa te wa - tua ke fala kpa te wa nganda wena! Ne i fala wa nganda 'bo wena - ko mo kpa te wa kpa, se ne mo kala se wa, ya a 'bana do dudu ne, a te noso go, a 'bana do dudu ne. Ne mo kala wa, ya te te wa dudu wena, ma o tu.

- b) Ne we nyongo wa ni ni, ma nganda wena, ne we de 'bo kula wa ma nganda wena, ma na wa do te te wa ni da. Ko mo ko we do te te wa go, ne mo kala wa, kala wa do ke wa

te si ngo gba gae ni. Ne mo 'bi yoló, yoló ke le lí lí ni, ne mo si do ma, ne mo 'bēlē yole ni sū, ne mo 'bala ma de 'do li, ne mo e ma li we, ko ma mo ngo anga ne, ne mo kala wa, ne mo hupu wa de 'do ne. Ne mo sulu wa do yole ni fai, ko wa ne ngbala te 'bo do'do ni, ne mo e wa nù né ke wa sulu do gele dɔkɔnɔ ni, ne mo a wa ngo, ngo yinggili, ne mo de kula wa. Ko wa kolo do'do, ne mo fēle te wa né ke le lili te fēle do ke 'da ogele dɔkɔnɔ ni, ne mo gi wa do yiki de. Ya wa ēfē wá ndirr, te ke kpā yole lia de zā wa ni. Kpā yole ke mo sulu do wa ni. Ya tele te gi singogba ma hā ni, ma bɔa. Mi kala zi ta 'bo wa te 'do li 'da Boyagɔtokala i.

sòé :

a) Osoe wa gā wena, wa nea ngo bunzi nyele wena, mbee ne wa wia te o ne gba'biti zu kō wi ge. Wa dɔko kpo wa gā wena. Ne ndala te wa wia kō do ndala te bunzi. Ne ma la ngbe, mba go, we ke soe a do dā tē a boe, ma de mbá'dá mbá'dá mbá'dá, tū ne, fēa ne, fila ne, tū ne, fēa ne, fila ne. Dā tē a dia ne ge nde ni, bézé bézé. Ne sala tē a bina, tē a lò de wena! Mo zo tē a, ma dia ne ge nde ni. Ne ke le kala zi wa ne le mo ngo de sa do a, sòòé, zā mi zé zélè, ní do ní.

Ne soe, a nyongo do te wa sa li ma na, tambala, do abu 'bo. Obunzi wa ala do'do, ne soe wa lo de 'do wa ni, ne wa nyongo kpóló nu te olo bunzino ni, se ne wa ala de.

b) Ne we nyongo 'bo a, tele te nyongo 'bo a ma wia kō do ke 'da bunzi. Mo wia te kala wa, ko mo ho ia, ne mo a wa ko sani, ne mo a li ti wa, ne mo do li li we, se ne mo mo ngo 'bili zā wa de 'do ne sū, ne mo a nɔe ngo ne, ne mo á tō ngo ne. Tabi mo o do fū nzo boe nde, ne mo á te ne, se a ma dea be supu ti ne de.

Ko ní go, ko mo tō 'bo na, e hu wa hu o ne ke mi tōa so ke 'da bunzi ni gae? Ne mo 'bili zā wa de ko nwá sū, ne mo a tō te ne, ne mo zī be ko te ne be sī, ko be fū nzo o nde, tabi be fū gbālā mo nde, yonggo mó mo boe ni, mo a te ne, ne mo do de ke zā we ni na be lā ni, ne mo siki ni fai, ko ma bele, ne mo ba ma ko lā nzee, ne mo mo ngo gbini ma de ko ngba ne, ko ngba ne, ne ne nyongo 'bo, ma dia ne ge nde ni. Ní a tele te gi ma ni ma bɔa.

sùkpùtù : *ver blanc-noir comestible; se développe dans le tronc pourri d'un palmier.*

a) Me a be dɔko, a o fē, ne go'do a tū, ne sala tē a wena, ma o bi bi bi.

b) Wa kpa a zā nzànggó tabi 'bètè. Ne wa nyongo mbɔnggo nzanggoe ni vē, ne nzanggoe ma de lèkpéé do'do. Ko mo ho 'bo te wano ni ia, ne mo gomo wa, ne wa te nù, ne mo kala 'bo wano ni. Ko fala ke mo hò te wa dō go, ne wa de 'bokole, ne wa bŭlŭ. Ko wa ne bŭlŭ ma ia, ne wa sa li wa na, ongà'bàkòsò.

c) Ongà'bàkòsò (ngamakɔɔ) wa ho wena do zeké 'da sambo, zeké 'da ngbe'de'de. Mo ba wili wele ke, ne nde zamba zu a bɔa, ma 'bɔmo kō mo 'bɔma, ne ma zele wena do 'do gele a fala ge. Ne wili wano ge boe, ne naa wano ge boe. Ne wa dè mŭlŭ wena sī te gbala ngu'du wa, ne nde kɔa 'do wa ma nganda wena. Me a osa'de ke le nyongo wa nyonga.

tàmbàlà :

a) Tàmbàlà eee! Tambala wa dɔko ke wa gā wena, wa gā me né soe go, ne nde wa gā gā, ne wa do tē te wa boe, tē te wa ma o fila, ne dā te wa ma o fē.

Ne tambala, a nyongo ta 'bo do te li ma a, tambala, ke wa se do kungba ni. Ne mbee ne, wa nyongo 'bo do te wa sa li ma na : "zòmòzúngòndà".

Le kò otambala wena, we ke le kala wa wena do sanga ze. Kɔla he mo ia, ne ne ne, ki ni kɔla he ta 'bo mo ia, ya otambalano wa nyongo, ko wa sōa ia ni, wa ala do tua wese kpaa, ne nde wena do sanga ze, ne ne se de ti wa i, ya wa tia, ko wa kasa fai. A te ia,

n'a né néà de dati go, a hálá go, a te ia, ne a kasa do'do, kasa wör ɔ na kɔali ni, wa kasa wör wör wör.

Ne kuti ke zi mi do boko be ni, ne le nea do naa mi, te nu fɔe 'da le Bominenge i te Kele ni, nu li 'da osanggonɔ, nu li kɔye wa sa zi li ma na Kele ni. Ne wa ne, ne mi na : "Mama ee! ke ɔ ni e?" Ne wa na : "Mɔ kala wa de kɔ sani. Dɔkɔnɔ hā ni!" Ya wa kasa wör wör wör v̄e. Ne wa na, ki ni wa de kili ḡe. Ne ho belee ní, ya wa yálá go, ne ne mɔ ngo kala wa. Kɔ fala ke wese gba, kɔ ma ne ho te 8h ni, ne wa mɔ ngo te ne, ya wese mɔ ngo do wa ngo te i, ne wa mɔ ngo bi ne, ne wa mɔ ngo ala ne. Ne ne kala wa ni gbaa, kɔ ne si.

- b) Ne de to nyɔngo tambala ma nganda wena!!! Ne kɔ we nyɔngo wa nde, ne ne e li li we, ne ne a t̄e 'do ne, ne ne fɔlo te wa, ne ne 'banda 'bili zā wa de 'do ne. Nííí, kɔ ma we ta 'bo do ke ne ne ḡi ne ni, ne mɔ zī nɔ ngo ne. Ne ke 'da kɔasa winɔ zi wa k̄ we nyɔngo wa do nɔ ngboo go ni, ne wa a t̄e ia ni, ne ma n̄l̄ɔ ni fai, ne ma ɔs̄ɔ, ne t̄e ma le te wa bá, wa na, wa hana wa hana.

Marc : Tabi ndambo li boe ?

Cath : ĩ, wa a li seko dati, se ne wa mɔ ngo 'bili wa de 'da ne. Hana wa sū do t̄e, ke 'da kɔasa winɔ hā ni, ne wa kala de kɔ wa, ne wa mɔ ngo nyɔngo do ka. Kɔ ke di da d̄o ge wi kɔ we hana wa ngboo bina, we duzu ke t̄e wa wia te dumu kɔ nu wi. Ne fala ke ombee ne wa k̄ we nyɔngo do tɔlo ne ngboo go, we de kili t̄e, tua mɔ nyɔngo do t̄e fɔi, kɔ dungu, ya kɔ ngbili mɔ ma gba zí zí v̄e. Ne gulu n'a mbee ne wa k̄ we nyɔngo tɔlo wa ngboo go. Ne wa 'bo na, le yele wa yele, kɔ wa kolo, ne wa ba be kɔya, ne wa gbete t̄e te wa ni sū, se ne wa gi wa de. Kɔ fala ke a zɔ na, gbete kpo kpo fai ma a mosala wena, n'a so kula wa, n'a a kɔ yele wa yaka do tula ni, n'a ba ngbanza, n'a sa'ba, n'a ba go'do ngbanza i nga ni, n'a hɔnɔ do wa ni fai, ne t̄e te wa ala sū, ne wa gi wa de. Ní a tele te gi ne tabi tele te nyɔngo tambala ma a boa ni.

Ne mbee ne wa kɔ we nyɔngo do tɔlo, kɔ do kɔ t̄e dúngú nu wa go ni, ne wa gbete t̄e te wa. Ne nde ki ni ma wia do wele zu wa boa : mbe kpo 'be zu a, ne mbe kpo 'be go'do a, ne ne ngbala a nganda, ne mɔ mɔ ngo gbete do tɔa nu be kɔya. Ní do ní na wa e ia, ne mɔ 'bíli zā wa de 'do li, ne mɔ a t̄e te ne, ne ma n̄l̄ɔ ni gbaa, ne wa ɔs̄ɔ nzá'ba, se ne wa nyɔngo. Ne nde ki ni, fo t̄e te wa bina, ya ma de wena.

wàikpùkùlù

- a) Wàikpùkùlù wa gā wena, gbālā wa ɔ ne gba'biti zu nyanga wi ge ! Sala te wa ma be sī, ma ɔ be lulululu ma ḡa be go. Ne ndala te wa ma ɔ f̄e, wa f̄engè wena, kɔ wa de ngumu, ne wa fele kálálá. Ne zu wa tū kolo kolo, gba gbete zu wa gā wena, ma ɔ mbètùù. Kɔ mɔ ba a, ne mɔ do a nù, ne a né go, ne a ka kasa, ne a yulu nu wa nù yulu. Wa kpa wa wena te ti otia te...

Marc : Teno v̄e iko ?

Cath : Wa kpa wa wena ti tia gbɔɔ, ke ma tia zi 'dɔkɔlo ne nyela, kɔ ti ne i mbulu ni, ne wa nyɔngo do i mɔ ti nù mɔ. Kɔ fala ke mɔ anga ti mbulu te ni, kɔ mɔ kpa mbe 'dɔl'a di ni ia, ya wa di ni boe. Ne mɔ anga ma de nza de nza, ne mɔ ndo se nyanga kpa ogba gbete ne wa fila kálálá yolo te zu wa we ho te gbogbo zā wa, ne yolo do gbogbo zā wa we ho de te go'do wa nù nga, wa ɔ tū, me a nù, ke wa nyɔngo ma ni, ne mɔ kala ne wa do wena, ne mɔ si do wa. Tabi te kɔ te olo nzanggoe ke 'do li i, nu li i ni. Wa 'da owi 'do lino, wena te 'da owi Likimi, wa kala wa ni wena! Wa ni wa kpa wa wena nea ngo wa ge ti nù ge. Wa kala wa do gba sani.

- b) Ne tele te nyɔngo wa ma né : Ma là ngbe go, ma wia kɔ do wa ge le anga wa ti te, do wa ge kɔ nzanggoe ni. Mɔ a wa 'do li, ne mɔ fɔlo te wa, ne mɔ ba be kɔya, tua wa nyɔngo mɔ wena, ne mɔ 'bili si fala go'do wa i nga né, ke ma ɔ tū ni, ya li ngele ne boe

ni, ne mo 'bili de, ne ke ge ve mo da nu, we ke ki ni ma fala 'dole 'da wa ha ni. Ne ke zu wa ngo nga, mo e ma. Mo 'bili, 'bili te me ni fai, ko wa e te 'bo ko mo ne gi ne ni, ne mo wia we a to te ne, ne mo a no te ne, ne mo hana ne ke le hana ta 'bo do dokombe ni. Ko mo ko 'bo we de ni go, ne mo wia te hu 'bo ma hu ne ke le hu do dokombe ni. Ni a tele te nyongo waikpukulu do dokombe ma la nge go, ma wia ko.

Zabusu : Mo si do wa, ne mo 'bili go' do wa ve, ne mo kpili za wa, mo kpili za wa de nu ve, ne mo folo te wa su, ne mo nusu to ko za wa kpo kpo kpa 'da zu wa ve, tabi mo mba do fu nzo tabi tandala de ko za wa ve, ne mo hana wa do no, ne wa ngenze, ne mo nyongo wa do ka, ya wa de wena.

yaayú : voir gágá.

Autres espèces de chenilles

'Bilingete, do dilò, dilombali, do elèwala, do taladoko wa a 'da doko. Wa ve le kala wa ne ko le go. Wa nyongo me ge, ne nde le zo wa, ne le yu wa yu. Ni a olo o'da tala dokoko ni, le we te 'be te wa do zu ko le go, le kala wa do ko le go, wa a 'da mo de! Tafa wa do te. Ni a wa de te 'bo go. Wa ho ta 'bo do 'da periode 'da ngba wa dokoko, ne nde wele wa sengela do wano ni go.

'bilingete :

- 'Bilingete, le 'be te wano ni go. Tua ke wa olo zi le do be gbeno na, mo 'be te a, ne zu ko mo a 'bili ne dani su. Ne le zo a ia, ne le tafa a do te. A ga wena, a o ne gba'biti zu ko wi ge, ne a o tolo nwa, ne li gbalá te ma 'bili ngelélé ngelélé. A hala ngimiti ngimiti.
- Wa o ngo te, o ne te mangge, ndimo, avokati, ni do ni.

dilò, dilombali (ou dilimbali) : chenille à poils urticants.

- Dilombali ge, te a o tolo nwa, ne be zamba zu a bo. Gbali a ga wena, ne te o do be te nzéngé nzéngé, ne zu te ne ni, a sasala bo, ne te a ndelé wena. Ne a ga wena, gbalá a o ne gba'biti zu ko wi ge, ne o kili, ne a dilu 'bo wena, a o 'dikiliki, mo zo a, ne kili ba mo!

Ne odilo iko ni, tele te wa wia ko do dilombali, ne nde wa ga be go, wa o silili iko. Te te wa boe, ma ga la li go. Wano ni wa o do zu nwan ve iko, mbè ne wa o zu nwa sanggo, o ne zu nwa ka'dangga, pasanggo, ni do ni, we nyongo nwa ne.

Odilo wa dili mo ia, ne ma ngenze wena, ne ma 'di o ne we ni. Ma wia na, mo fa nwa ke ma dili wena ni, ne mo ba do a, ne mo ba te, ne mo ze a, ne a o, ne mo fo a do. Ne mo ba li za a ke ma ua ni, ne mo fele ma de fala a dili do mo ni, tako ma ge. Ko fala ke mo de ni go, ko mo la iko, ne ma he, ne te mo de ge zohé olo ne.

Marc : Ne wa nyongo wa go ?

Cath : Wa nyongo wa go! Mo ne we fa doko, ko mo ne do mo nyanga wi ne go, ko mo ma a, ne nyanga mo tala, ne ma de fai, ne nyanga mo he! Ma ho mo ke wa 'be te wa 'bia go.

elèwala :

- Me a taladoko, a o 'bata, ne te a o fe kpui o ne bu ni. Gbali a ga wena, ne nyanga delè wena. Ne ke za te ve ma do sala o bimbisi'dii. Li gbalá te a 'bili ngelélé ngelélé.
- A o wena te te wala teno, o ne ke ndimo, mangge, avokati, ni do ni. A yolo ngo te, ko te, mo i fala a go, ko mo ngma a, ne nyanga mo ma tala fai, ne ma he. Ma he ia, ne ma zele wena o ne talakola ni.
- Me a 'da taladoko a de go ! Wa 'be 'bo te wa do ko wi go. Wa sa li wa na elèwala mba go we ke wa ho nu toa 'da mo ia, ne wa nala de te mangeno tabi teno ke de ko ngba 'da mo ni, ne o ne ke fo fala do ke mo 'be te wa bina ni, ne mo fa wala, ne mo ele do

wa, yulu ti wa ne mo viki wa zamɔ. Ko fala ke mo ì fala a go, ko a na te mo ia, ne ma wia di na wa fi wala li we gbaa ko ma fele, ne wa ba ma ne wa ãlã do a tã mo do'do, we ke mo tã na mo fo a do kã mo, ne ma we se go me a 'dã doko.

gbìnìgbàmbìlì (ou : gbìnìgbà) :

- a) Gbìnìgbàmbìlì a ta 'bo a 'dã doko. Tã a ma yolo tũ ne do fila ne, tũ ne do fila ne, ne zu a o tũ, ne tã ma lãa kpélé kpélé. A o fai ko fúlú a, toa 'da a ni ma o ne zu kã wi ge, ne a nã gbá teno de 'do ne. Ne nde a hala o nee gele dokono go, a efe zu a be sã de nza, ne a tili do 'da ne ni. A yénggé nyele fãe go, a nãlã wena do 'do nwáno do 'bolo zã te de ngo fala ke ma usu tã e usu ni.
- b) Ne a 'dã doko ngboo go, tua ke le beno le de sa do wa wena. Ne 'da kpasá wino zi ni wa olo zi beno, mo kpa ia ne wa na : "Ee! mo kpa mbili 'dokolo mo, wa hã ne mbili 'dokolo mo wena. Mo be ge, mbili 'dokolo mo te ne wena! Tã ne, hã le hala!" Ne mbe, ne wa hala gbá te 'do a ni ne fai, mbe ne wa kpa 'bu gbá boa, ne wa na : "Ee! wa hã se pata 'bu ne boa 'dokolo mo!" Falangga wena. Gulu ne a wa sa li a nai : Gbìnìmbìlì ni. Kpasá wino wa ia zi li a na : Gbìnìmbìlì ni.

Marc : Gbìnìmbìlì tabi gbìnìgbà ne ?

Cath : Gbìnìgbà, tabi gbìnìmbìlì 'bo. Gbìnìgbàmbìlì, tabi gbìnìmbìlì, mi kpa so a 'do li i, mi ne se, mi ba a, binde mi te do a hã mo.

táládòkò :

- b) Táládòkò me a 'dã no obe sa'deno sũ vã wa ge wa o na obe dokono ni. Ngo gili wa do wena. Ombee wa o be sílílí, ne mbéé ne tã te wa boe nzéngé nzéngé, ne mbéé ne sálá te wa boe. Mbéé ne wa o zu nwá sanggono, mbéé ne wa nyongo te fuléle, ne mbe 'da fala kpo mo zo zu kafe goe? Ne wa na, doko wa tia zu kafe. Ne mbéé ne wa de te koni ni, wa ge wa nyongo li koni, ne wa kala wa te ne. Wano ni vã wa a táládoko, nu fele 'da wa a ni.
- c) Ní a wano ni wa nyóngó wa go, wa wè te 'be te wano ni go. Wa ni wa we 'danga kpale iko, we 'danga mo iko.

Tala lengge ngo dokono

Marc : Ní a sanga dokono ni vã, ke wa kpa wa wena wena ni me a doko ge ?

Cath : Ko le ke ti le ge ? *Marc* : Ií.

Cath : Me a i ... tãmbàlã, bũnzì, gbàdò, do bálànggá, do gáàgá. Ne tala wano ni le kpa wa be sã be sã iko. Fala ke mo yengge tabi zã ngonda wena, se ne mo kpa ngba mo do wa wena de. Ne nde gili wa wena ya wa ge mi tolo wa ni.

Marc : Ne ke wa de kula wa ni, ne wa a wa ko saki we teke wa teka ni, wena a dokono ge?

Cath : Wena ya gbàdò, tãmbàlã, sòé, bũnzì.

Marc : Wa ne gbaa te Kinshasa i ?

Cath : Ií, kino ni ma ho nza nè gbaa i mo hã ni. Ne nde gbadono wa né gbaa i mo go, do tambala 'bo go, tambala do gbadono wa de kpo i nga iko. Wino wa ne nyele wena a : bunzi, do soe, tua wano ni wa doko ke wa dè mǔlǔ wena. Ne wa sulu wa do dia ne, ne wa wia we o sabelé. Ne nde gbadò do tambala go, gbadò do tambala wa 'danga dõ. Dã tã a de wena, ne nde a do mulu ngboo bina. Gulu ne a mo zo, ofrafikano wa kãa we oso wena ya bunzi do soe, ne nde tambala ngboo go. Mo ne teke tambala hã a, n'a na : "Tolingi mbinzo oyo ya.. oyo ya nzube te! Boya na mòkúlúkà*, i! Mokuluka g'a me ge... obunzino hã ni. Wa ge tã te wa bina wa sa li wa na mokuluka.

La FLORE de L'Ubangi

Description et utilisation

Présentation

Dans ce qui suit, les noms des plantes sont présentées de la façon suivante (hormis de l'identification de la plante qui est en français, tout est en langue Ngbaka) :

Nom de la plante p.... : *l'identification tirée du recueil de Vedast Maes; éventuellement suivi d'une courte description en français.*

- a) Description de la plante;
- b) son habitat;
- c) utilisation de la plante;
- (d) autres données éventuelles).

Certains noms sont précédés du trait – ; ils ne suivent pas l'ordre alphabétique; la plante est une variété de la précédente ou y ressemble.

Abréviations

cm   *centimètre*

diam.   *diamètre*

ht.   *hauteur*

m   *mètre*

*   *Le nom de plante suivi de l'astérisque * signifie qu'il s'agit d'un nom d'origine étrangère.*

A

àbù p.10 : *arbre de 40 m ht., 1 m diam., commun (Amphimas pterocarpoides).*

- a) *Monz* : Mε a te, ma ga gā, ngala ne de li ngo wia we ho metre 30 we ho 40, ne gá zǎ ne wia te la ngo metre kpo. Nwá nè má ó sékéké, ne nde gbákǎ ne má dèlè wéná. Kɔa afe ne ðĩĩ wéná, ne te ne ma ɔ ngàlá'ba ngàlá'ba. Wele wè we fo'bo ma do ngu'du a go, we ke ma wia we kpǎlǎ ngu'du a vè do dani. Okònggónɔ wa kǎ we de tɔa ngo ma wena. Ma wa wala, ne nde wa nyóngó wala ne go.
- b) Wa kpa ma te 'do le, tabi zamɔ ɔ ne zǎ bilì tabi zǎ kɔla.
- c) • Ma nyongɔ do odɔkɔnɔ wa sa li wa na obunzi tabi osoe ni.
  - Wa gba 'bɔ ma do ma'baya, we ke me a nga te.
  - Wa ze afe ne, ne wa gi, kɔ ma gbálá, ne wa a do zǎ wele we duzu zele 'do wi, tabi nyongɔgo'do.

àgànggà (*ou* : wílí 'bòlónggólò) p.14 : *arbre de 25 m ht., tronc fortement épineux, très commun, bois blanc pour charpenterie (Rutacée : Fagara macrophylla).*

- a) *Zagb* : Mε a gá te, ké ngàlá ne wia te hò 'bu metre tale. Tè tǎ ne boe, ne nde ma yolo kpo kpo kpo iko. Nwá ne ma ɔ sekeke ni. Ma wálá go.
- b) Wa kpa ma wena te zǎ bilì do ti kɔla.
- c) Toe ke wa de do àgànggà ma ke.
  - Wa to nwa ne, ne wa gi, kɔ ma gba, ne wa folɔ do zu wele we 'bisi.
  - Wa ze afe ne, ne wa a nu kùngbá, nè wa to, kɔ ma 'bu, ne wa a lì ti ne, ne wele dungu 'do ne, we zele nyongɔgo'do.
  - *Cath* : Wa de 'bɔ kpo kpo ma ni, ne wuko ke a kua, nde má gɔnɔ de zǎ a, ne a dungu 'do ne, ne ma wia we fo má ni kɔ zǎ wi.
  - Ne wa ãlè 'bɔ afe ne, ne wa to ma, ne wa a lì ti ne, ne wa tɛkpe ma, ne wa to nwá ka'dangga, ne wa anga de 'da ne, ne wa gi ma sū, ne wuko ke a kó go ni, a nyongɔ ma, takɔ zǎ a gɔnɔ, kɔ a ba zǎ.
  - Wa to nwá ne, ne wa enze do ti gulu wi ke o'dangba wa zele kɔ zǎ a wena ni.
  - Fala ke li gogo mɔ de be wolo (*carie dentaire*), kɔ ma zele wena ni, ne mɔ ãlè be kɔafe ne, ne mɔ gbélé ti ngu'du ne, ne mɔ fi kpátǎ tǎ ne, ne mɔ de kɔ be wolo li gogo mɔ ni, se ne ma zélé 'bò go de.

àká'ba : *arbuste, sert de plante intercalaire entre les caféiers (Moghania sp.).*

àkázíná p.32 : *plante herbacée, ressemblant à la menthe, près de l' eau (Labiata sp.).*

- a) *C.Nad* : Mε a te, ma gǎ go, ma ɔ gbese'deseɛ iko, ma gǎ né te kafe go. Ne nwá ne ma a sékéké iko, ya ti ngu'du ne a fila.
- b) Ma a nu ngbaka lì.
- c) • Né nde nwá ne, wa gbini nwá ne, ne wa húi, ne wa to mâ, ne wa henze do gbìná.
  - Wa gbini 'bɔ kpo nwá ne ni, ne wa na 'bɔ li dǎ.
  - Kpo nwá ne ni, wa gbini 'bɔ ma, ne wa húi, ne wa to ma, ne wa a tǎ te ne, ne wa no ma te mbòlò.
  - Wa nyongɔ 'bɔ wala ne nyongɔ. Ma ɔ kpá nzá'dí nzá'dí.

àlàtòkò p.8 : *liane ligneuse ou arbre à sève rouge (Manotes prunosa).*

- a) *Zagb* : Mε a nyaka zamɔ, nwá ne ma ɔ sékéké ni, ne nde nzò'dí ne ma a fila. Te ne nea we ɔ ne gbālā zu kǎ wi ge iko, ne ngàlá ne dé ngó we metre bɔa tabi tale. Mɔ 'bi nwá ne, kɔ mɔ lingi ma, ne ma ɔ ngbèè ne lí li tǎkò ni.
- b) Wa kpa ma wena te zǎ bilì, do ti kɔla.
- c) Alàtòkò ma de zeleno ge :

- Wa ɔɔɔ nwá nɛ, nɛ wa to ma, kɔ ma 'bu, nɛ wa a li ti nɛ, nɛ wa gi ma. Kɔ ma gbala, nɛ wa tɛkpɛ, nɛ wa a tɔ tɛ nɛ, nɛ wa nɔ we mbòlò.
- Wa zā liā nɛ, nɛ wa gi, kɔ ma gbala, nɛ wa hunu do bánggá, nɛ wa nɔ we duzu zeɛ gbàlìtòkò. Tabi fala kɛ fo fū bina nde, nɛ wa ba li ina kɛ wa gi ni, nɛ wa a te sanggoe kɛ wa gi hā wí zeɛ ni, nɛ wa a kpētō 'da nɛ, se nɛ wi zeɛ ni a nyɔɔgo de.
- Wa zí 'bò nwá nɛ lí wélé zí, we duzu zeɛ fílá lí wi.
- Wa sa li nɛ na "àlàtòkò", we kɛ ma fo tɔkɔ ngo li wele.

àlúkólá (èlúkólá, pèpè) p.39 : *graminée en forêt à feuilles larges lancéolées, pétiolées, fruit rond collant; panicules lâches comme de l'avoine; la tige creuse sert à faire l'entonnoir "àlú" (Gramin. : Olyra latifolia).*

a) *C.Nad* : Mɛ a be te, ma ngálá wena ɔɔ. Ma ngala 'bana sanga iko. Lí gbílí tɛ nɛ boe. Nɛ nwá nɛ ma ɔ nɛ nwá ngóɔgò (tìpó) ni, ma ɔ be dudu, nɛ li nwá nɛ ɔ yóláá. Nɛ nde mo nɛ 'bili ma, ya holo kɔ nɛ boe ɔ nɛ li holo kɔ tìpó ni.

b) Wa kpa ma wena zā kɔla, tabi zā gágá (be kɔla nu li).

c) Wa de do to wena.

- Dati ngboo wa 'bili ma, nɛ wa de ma do alu. Wa 'bílí lí gbílí nɛ ni, nɛ wa e ma nu daka, nɛ wa de ndàká, nɛ wa lɔ do li be wole kɛ kpɛɛ nɛ ni sū, ya ma hɔa alu ia, nɛ wa a do zā wi.
- Kpo kpo alukɔla ni kɛ wa 'bili ma, ya be wolo kɔ nɛ de wena ni, nɛ wi kū dō a kū, nɛ kɛ a hɔ ngo i, kɔ fo bila kō a bana nde, n'a ba ma, n'a yulu 'do dōɛ, n'a mana do dōɛ de kɔ nu a de wena. Owino kɛ wa e ma de kɔ koe tɛ wa wena a owino kɛ wa zū dō zū ni.

Marc : Ní a ma la ngbe do pòlòwòlò?

Zagb : Ma la ngbe do polowolo, we kɛ holo kɔ pepe ma be sī iko, nɛ nde holo kɔ polowolo ma gā wena. Bòá nɛ, fo tɛ tɛ pepe bina, nɛ nde tɛ tɛ polowolo boe (*voir* polowolo).

áɔgɔgɔ (*ou* : éɔgɔgɔ) : *voir* mbónggá.

áɔgɔgɔ : *voir* ónggò.

àsólómbà (E : wàsélémbà) p.35 : *arbuste (Tricalysia sp.).*

a) *C.Nad* : Mɛ a te, ma gā 'bana sanga, gā zā nɛ wia we hɔ 'bu cm boa, nɛ ma ngala de ngo we hɔ mɛtrɛ 'bu ngo nɛ mɔɔ. Nwá nɛ ɔ fɛ̀à, ma a yólá, nɛ ma gā wena ɔɔ. Li kɛ wa sa do ma ni mɛ a lɛngge Mbanza.

b) Wa kpa ma fai ti kɔla.

c) Àsólómbà mɛ a te poison. Fala kɛ mɔ kpa ma tɛ tɛ fɔ, kɔ mɔ ì fala nɛ ɔɔ, kɔ mɔ ɔɔmɔ, kɔ 'bulu nɛ tia nú mɔ, kɔ mɔ ì fala nɛ ɔɔ, ya mɔ fia ia. Ma tɛ dōɔ, nɛ ma kanga kɔ geɛ mɔ, mɔ ómó 'bɔ ɔɔ, ma kpe wolo zō mɔ dō, ya mɔ ómó ɔɔ, nɛ mɔ te ngìdí iko.

- *Zagb* : Wa to nwá nɛ, nɛ wa henze do gbìná.
- Wa ãlɛ afe nɛ, nɛ wa a 'da mɛ kɛ wa sa li ma na dò ni, nɛ wa a ma hā okɔɔ. Ma gbe kɔɔ wena.
- Wa zɛ áfé nɛ, nɛ wa to, kɔ ma 'bu, nɛ wa a li ti nɛ, nɛ wa e. Kɔ ma nyɔɔgo, nɛ wa a dò zā nɛ, we zeɛ ga'bomɔ tábì zeɛ sobisi. Nɛ nde wa a lí nɛ be sī iko, we kɛ ma dàlà wena. Kɔ fala kɛ mɔ a gā wena nde, nɛ mɔ fe iko.
- Wa de do ina, nɛ wa kɔ ngo kili kɛ ma de tɛ wele ni.

Né ndé ombe winɔ wa ba kafi, wa tɔ na, ina kɛ wa tɔ de wɛ nɛ ge mɛ a àsólómbà ɔɔ. Tabi mɛ a mbólóngèlá, kɛ li nɛ 'bɔ a ndéléngòndà ! !

àwólógbàlè : *arbuste racémeux ou liane, à panicules de petites fleurs vert-jaune; en maquis, les francolins (gbàlé) y cachent leur nid sur le sol (Combrétacée : combretum sp.).*

a) *Zagb* : Mε a wòkòsò, ma nεa we ɔ ne nyaka ni, ne nde tē tē ne boe. Nwá nè má hɔ de te tē ne, ma ɔ be yólá yólá ni, ne ma ɔ tũ. Fala ke ma dendele wena, ne gbàlè wa te pùpù ti ne. Ombe wa sa 'bɔ li ne na, sékéké bàngàbíngí.

b) Wa kpa ma wena te 'do tɔa tàbì zā bìlì, do li zǎ, do nu go.

c) Toe ke wa de do ma ni :

- Fala ke wa gbo zala boko benɔ, ne wa gi nwá ne, kó ma fe, ne wa i do li dani ne.
- Wa to nwá ne, ne wa enze do zā wele we wi zele sa'de li sila wi.
- Wa to nwá ne, ne wa enze do hēa m̀.
- Wa to nwá ne, ne wa mba do nwá gbìnikésé, ne wa enze 'bó do gbìná.

àwùsì (àwìsì) p.2 : *arbre de 15 à 30 m de ht., 0,80 m diam.; jadis, l'écorce était utilisée pour faire des habits (Antiaris Welwitschii).*

a) *Zagb* : Mε a te tulu zamɔ. Ma ngálá dé ngó wé dùzù metre 20 we hò te 'bu ne tale. Li nwá ne ma gǎ wena go, ma gǎ wia de tē ne iko.

b) Wa kpa ma wena te 'do le, tabi zā bìlì tàbì zā vúdà.

c) Oyaa le wa zé zé afe ne, ne wa de dotulu we he'de ma, fala ke fo tulu le bina ni.

áyà p.37 : *plante herbacée, 5 m de ht., feuilles à bords scabres; ressemble à la haute graminée 'gòlétà'; ses poils sont piquants (Rottboellia purpurascens).*

a) *Zagb* : Mε a wòkòsò, má ́ né gòlétà ni, má ngálá de ngo we metre ɔa tabi tale. Nwá ne má be á yóláá ni. Te tē ne vē ma do sala lù lù ni, kɔ fala ke ma a te wele, ne tē a ɔ kè kè. Ma wa wala, ne nde wala ne ma be sílílì, ne ma yónggóló yónggóló.

b) Wa kpa ma wena te safɔ, tabi zā bìlì, tabi ke zā wala, tabi te li zǎ, tabi 'do tɔa.

c) Ma de zele go, ne nde wa de do gele to.

- Wa gbini nwá ne do tē ne, ne wa ndala do mɔ. Ma do gélé to ngbóó bina.
- Ne nde, ɔ ne ke ma tala te wele wena ni, kɔ mɔ wa ma de nù, kɔ mɔ si, kɔ mɔ f̀l̀ò te mɔ go, ne katolo a te mɔ vē.
- Nwá aya mε a nyɔngɔmɔ nu gbazula.
- Owukonɔ wa gbini 'bɔ nwá ne, nè wa mbɔlɔ do gbalanza na ma kutu dǎ.

– **wílí áyà** p.39 : *graminée ressemblant à Rottboellia, mais de moindre dimension.*

a) *Monz* : Mε a wòkòsò, ma hɔ dele wena, ne ma 'bɔ ngbè zìgbá zìgbá de kpo fala ni. Ngálá ne dé ngó má ́ ne ngálá kɔni ni, ne nwá ne ɔ 'bɔ ne nwá kɔni tabi nwá fo ni, ma ɔ yólá yólá, ne ma ɔ tũ (brun). Ma tálá te wele ngboo ɔ ne áyà go, we ke te nwá ne ma ɔ l̀ngb̀ò iko.

b) Ma hɔ wena olo gúbá f̀, tabi ke zā wala, tabi 'do le.

c) Fala ke ma do, ne dó ne mε a nyɔngɔmɔ nu ombe onɔ, ́ ne okélébè, ondélé, ogbàkùf̀, onỳl̀ánɔ, ni do ni.

Nwá wili aya mε 'bɔ a nyɔngɔmɔ nu gbazula; ne owukonɔ wa gbini 'bɔ nwá ne, nè wa mbɔlɔ do gbalanza na ma kutu dǎ.

B

bàbòlò p.11 : *liane ligneuse de 7 cm diam.; feuilles à reflet argenté en dessous (Dewevrea bilabiata). Les ancêtres utilisaient les feuilles pour chasser les mânes; ils croyaient que leur forme et leur reflet argenté effrayaient les mânes.*

a) *Zagb* : Mε a nyaka zamɔ, ma bá 'da tē nyélé wena. Wa 'bili ma, ne nde ma húlú do li wena. Nwá ne ɔ bi a gǎ, ne ma be a dùdù, ne 'do ne ɔ a f̀èà, ma ndi ndila, ne ma toso ngbe ɔa ɔa.

- b) Wa kpa ma ti kola, tabi 'do li, tabi ti bili 'bete.
- c) Nwá nɛ ma dɛ to we duzu wi dungu gɛla. Wa gbini nwá nɛ, nɛ wi dungu gɛla a zĩ ma ngo nu tɔa 'da a, we ndaka do bɔ̀zɔ́ wí 'da a kɛ a fia ni. A gbini 'bɔ́ nwá nɛ, nɛ a fi 'dɛ tili a takpa, we ndaka bɔ̀zɔ́ wi na 'da a. Gã dɛa to 'da mã we ndaka do bɔ̀zɔ́.

bàbòlò (ndúbà) : *voir* : gòlènyà : *variété de patate douce.*

- **wílí bàbòlò** p.12 : 1) *liane ou arbre lianiforme (Ostryoderris lucida); 2) liane herbacée, rampante, à grosse racine, grande fleur pourpre ou mauve (Convolv. : Ipomoea digitata) (voir dígò, dígbi).*

bàdèngbè p.6 : *liane volubile grèle (Cissampelos owariensis). Utilisée, surtout les racines, dans la médecine traditionnelle. Les liens sont utilisés pour tout usage.*

- a) *Cath* : Mɛ a mɔ kɛ ma ɔ nɛ nyaka ni, ma fo do nù, nɛ mbe ma ba do 'da te dɛ ngó. Nwa nɛ ɔ be a kórr, nɛ sòtí nú nɛ má 'bé 'bélè nzèrr. Ma do fɛlɛ nɛ boe, nɛ nde ma ngàndà wena. Nɛ nde tɛ fɛlɛ nɛ do tɛ nwá nɛ ma vɛ do sálà lù lù lù ní.
- b) Wa kpa ma wena do zā zō, do zā bili, do gɛlɛ fàlànò vɛ̀ íkó.
- c) Wa dɛ do to wena :

- Wa zā liā nɛ, nɛ wa gbɛlɛ, nɛ wa a li ti nɛ, nɛ wa e ma, kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa tekpe, nɛ wa a do zā wi kɛ a do bawɛ tɛ a ni. Tabi we be kɛ tɛ a ma ba we wena, we mɔ ti gulu wi (dà'bi).
- Badɛngbɛ, wa zā liā nɛ, nɛ wa a do zā bɛ, dò kó a té kálà gɔ, takɔ a nɛ dō.
- Wa zā 'bɔ́ liā nɛ, nɛ wa dɛ do ina 'dángbà.
- Wa zā 'bɔ́ liā nɛ we a do zā wi zɛlɛ zádèngbè, kɛ ma zɛlɛ gulu ku wi.
- Nɛ fɛlɛ badɛngbɛ, onaa lɛ wa ɛnzɛ ma do ngàngbà, we ufu do tìndà.
- *Zagb* : Wa hénzɛ fɛlɛ nɛ do ngámbe, gbàgàlè, dò ina we gbɛ do fɔlɔ.
- Wa henzɛ 'bɔ́ ma do inà à lí tɛ há ógàzá.
- Wa kpo fɛlɛ nɛ nú gɛlɛ kō wi zolo 'da fala gɔngɔ gàzá na, dɔ́ dɛ kɔ ngba a wi zolo a 'dángá à gɔ.
- Wa henzɛ 'bɔ́ do pòmbòè (kili 'da gazanɔ) ké wà e kō 'bàgàzá gàzá 'da fala gɔngɔ wa ni.
- 'Da fala kpe gbà li, nɛ wa e ma ti go'do li i, sɛ nɛ wa kpé li dé ngó nɛ dè.
- *C.Nad* : We ba dí mò, ɔ nɛ kè'dènggú, madrier we e ngo gbagba, nɛ dati wa zɛ pòmbà tɛ nɛ. Wa fa inanɔ vɛ, nɛ wa ɛnzɛ do fɛlɛ badɛngbɛ, wa sa li ki ni na pòmbà, nɛ wa zɛ tɛ mɛ kɛ wa nɛ ba ma ni, takɔ ma hásá, nɛ wa ba dō iko.
- Ní a fɛlɛ ni mɛ a be fɛlɛ sí nɛ nde ma do to nɛa ngo tala ogele fɛlɛnɔ vɛ.

– **wílí bàdèngbè** p. 6 : *petite liane (Menispermaceae sp. sp.).*

- a) *Cath* : Tɛlɛ tɛ nɛ wia kō do badɛngbɛ kɛ sɔ ni, nɛ nde fɛlɛ nɛ nì gɔ, ma gbini dō iko, ma dé to gɔ.

bádùlà (gbàwílídù) p.17 : *arbre sarmenteux (Phyllanthus sp.).*

- a) *Zagb* : Mɛ a be tɛ, ma ɔ nɛ nyaka ni. Gulu tɛ nɛ ma ɔ nɛ gulu nyaka kò'bòlìngótò ni. Nɛ nde tɛ nɛ ɔ fila. Ma ngálá dɛ ngo wena gɔ, ma ɔ gbésé'dé gbésé'dé ni. Lí nwá nɛ ɔ dó kótófóló ni, ma únú kà kà kà ɔ nɛ fala tɛ wili dua ni. Ma kɛ wa sa li nɛ ni.
- b) Wa kpa ma zā bìlì dò 'do tɔa, do ti 'bete, do tɛ li walanɔ, do kɛ zā nu li.
- c) Bádùlà ma dɛ zɛlɛ dɛa :
- Wa fa nwá nɛ, nɛ wa to, kɔ ma 'bu, nɛ wa a li ti nɛ, kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa tekpe, nɛ wa a do zā wi zɛlɛ ndùlùnggá ((E) gbà 'dángbà), tabi wa to nwá nɛ, nɛ wa henzɛ do zā wi zɛlɛ ni.
  - Wa dɛ nzò'dí nwá nɛ, nɛ wa nyɔngɔ we zɛlɛ nyɔngɔ sila wi.

- *Cath* : Wa dɔɔ nwá ne, ne wa lingi ma lingi, ne wa zī li wele we gba zele zu, tabi ko zō wi we tókò zùlà.
- Wa to 'bɔ kpo kpo nwá ne ni, ne wa henze do hēa mɔ.
- Mɔ gi ngbákò, ko ma 'danga kō mɔ fai, ma ngándá gɔe ni, ne mɔ dólɔ nwá ne, ne mɔ língí do zā 'baka mɔ sū, se ne mɔ 'bálá dōe 'da mɔ de, ne nde ma 'dángá 'bɔ gɔ. Mɔ a olo li ndi bòzò tabi gáléno ke wa 'danga kō mɔ do'do, ne dōe 'da mɔ 'dángá fai ni.

bàgélé : voir kàsàgbòdò.

bàgbéné p.19 : *liane glabre (Hippocratia : Salacia Ituriensis).*

bàkàkpàngbá (ndòmbò) : *plante herbacée, non identifiée.*

- a) *Timb* : Mɔ a wɔkɔsɔ, ma ɔ ne nyaka káànggá ni. Ne nde li nwá ne nea ngo káànggá, ne nwá ne ma tū nea ngo nwa kaangga 'bɔ. Bi pele ne gā nea ngo pele kaangga. Nwá ne fanga ne nwá ɛlɛkòndìò ni. Ma wa wala, te wala ne ɔ sè'dèké sè'dèké ɔ ne te wala kaangga ni, ne nde ma gā nea ngo wala kaangga. Ko ma fele ia, ne ma fū tàsí.
- b) Ma hɔ iko, ma hɔ wena safo do zā bìlì, ne ma fo do ngo ogbánò.
- c) Toe ke wa de do ma ni ma ke :
  - Ke ma hɔ gbàà ni, mɔ zú'dú ma zú'dù, ne mɔ lé, ne mɔ hénzé, ne mɔ hú né kaangga ni, ne mɔ nyɔngɔ.
  - Wa 'bi wala ne, ne wa to mbá do gélé ina, ne wa ku'bu do wi zele yole.

bàlàbú : *plante herbacée, non identifiée.*

- a) *Timb* : Bàlàbú a wɔkɔsɔ, ma ɔ ne bólɔ dèlè ni, mɔ a nwá, ma hɔ be yólá yólá. Ma ɔ ne nwá gbangbɔa ni, ne ma si te gbangbɔa ne tē ε. Ti ngu'du ne a be a fēa.
- b) Wa kpa ma wena te nu lì.
- c) Tò ne má ké :
  - Wa enze nwá ne do kpangga. Ne nde dati a enze do kpangga ni, ne wa gí nwá ne wùù do'do se. Ní gɔ, ko fala ke wa enze do kpangga iko nde, ko mɔ 'bélé kpangga ne, ne nde nwá 'do ne fó tē ε gɔ.
  - Ne wa hu 'bɔ do mò, ɔ ne kɔyɔ, gbālā mɔ, nzo, ni do ni, ne wa nyɔngɔ iko.
  - *C.Nad* : Wa dɔɔ nwá ne, ne wa to ma, ne wa a do zā benɔ, we zele 'do lì. Tabi wa zā liā ne, ne wa sili ma sili, ne wa a do zā benɔ we kpo kpo zele ni.
  - Wa gi nwa né, ne wa nyɔngɔ we sá'dé lí silà wi.

bàlàkpàngbà (E : vàlàkpàngbà) p.40 : *plante grimpante à grandes feuilles s'attachant aux troncs d'arbres en forêt marécageuse (Aracée : Rectophyllum (congense)).*

- a) *Zagb* : Mɔ a nyàkà ke ma hɔ do ke zā li te do ngo, ne ma nālā de te tē. Nwá ne a gáfú gáfú ni.
- b) Wa kpa ma wena te ti kɔla, tabi 'dɔ lì, tabi tí bili 'bete.
- c) Tò ne má ké :
  - Wa de nwá ne, ne wa to, ne wa enze do zā wele we zele gbakɔaka'danga.
  - Wa na 'bɔ nwá ne do li dǔ takɔ ma hulu.
  - Wa gbɔto fele ne, ne wa a li wese tabi li wè, ko ma fe, ne wa ɛlɛ kɔa 'do ne, ne wa fana do gè, ne wa da 'bɔ do kiti, tabi wa lī do tɔa.

bàléyòlò : *sorte de petit arbre (ann.B).*

bàliàmànggá p.46 : *(O) liane épineuse à tiges très coriaces; la racine, qui ressemble à une igname, n'est pas comestible (Dioscorea sp.) (voir aussi gbìnìgògòngbià).*

- a) *Cath* : Mɔ a te gɔ, mɔ a mànggá, mɔ a mɔ ma ɔ ne nyaka ni. Ne nde nyaka ne ma ɔ fēa, ne ma do tē te ne wia kō do tā gbasi. Ma hɔ, ne ma mū mūlū. Wa zā 'bɔ liā ne, ne

liā ne ma wia kō vē do gbàsi, ma tala te wi wena. Wa nyóngó liā ne go. Wele nyongó liā ne ia, ya a fia ia.

b) Wa kpa ma wena te zā kɔla.

c) Tǒ ne má ké :

- Ne nde wa gbele liā ne, ne wa na li dani ke ma nye wena, ma de do mā wena ni, kpa ko ma folo lí ne, ne ma sa.
- Ne mbee ne, wa zā ngànggálànggá ne, ke ma de ne ge nde ni, ke zā nu ne, sala nu ne ma dumu ko wi ne ge nde ni, ne wa mba do liā bàllámànggá, ne wa hunu do kō hā wi ke a do zele tí gulu wi, wa sa li ma na sányá (O : sènyè), ne a ini ma de nù.

d) *Timb* : Wa sa 'bo li ne do gbaya na, gbìnìgògòngbià, we ke ma le, ne ma mǔlǔ wena. Wele nyóngó go, me nyongó ma a ongbia. Ne nde 'da ongbaka Karawa, gbìnìgògòngbià me a mbe li te ke wa sa li ne na, káná.

bàmbú (ngòlò'bò) p.29 : *grand arbre; fruit ovoïde rouge à latex, comestible, à goût acide; bois de charpenterie (Chrysophyllum Lacourtianum).*

a) *Zagb* : Me te a zamɔ ge, ma gā wena, gā zā ne wia te hò metre kpo. Ne ma ngala de ngo nyélé wena ó né olo li metre 25 we ho 30, ne ma gba kō ε wena 'bo yèè yèè yèè. Te kɔafe ne ma yɔɔ de nù ndiníní ndiníní, lí gbóngbó ne boe. Ma unu ne sù'di ni, te ma te sù'di. Li nwá ne ma gá 'bana sanga. *Cath* : Wala ne boe, ma ɔ filà, nè tòkó ne ma ó fē. Wa sa li ne do nu le ngbaka na ngòlò'bò.

b) Wa kpa ma wena zā gázà. Kɔ fala ke mɔ wa gázà ni, kɔ mɔ gòmò te ni go, kɔ fɔe de bìlì, se ne wa kpa ma zā bili dē.

c) To 'da bàmbú ma ke :

- Wa gba ma do ma'baya gba, ne wa 'dafa 'bo do mɔ nu tɔa, tabi wa 'dafa do meza, wa 'dafa do kiti, wa 'dafa do mɔ vē 'dafa, ya ma bɔɔ de wena, ne ma yu de wena.
- *Cath* : Wálá nè má ó filà kálálá, wa ládá ma ládà. Mbèé nè má á kpá, nè mbèé nè má 'bò á éfè. Mɔ 'ba ma, kɔ mɔ nyóngó, nè tòkó ne ma ó fē, nè ma nálá nú mó nzà'bí nzà'bí. Lí lí tòkó ne ma ɔ fē. Ma do ina ngo ne bina, me a mɔ nyo nyongó iko. Obénò wà kálá líá tènɔ̀lù, nè wà lí mâ dò ngòlò'bò, bàmbúí ké má ó filà, wà kpíí nè ni.

– **wílí bàmbú** (wílí ngòlò'bò) p.29 : *grand arbre, feuilles gaufrées à poils roux (Chrysophyllum Beguei).*

a) *Cath* : Me a tè bàmbú, ngálá ne do gá ne má wia kǒ, ne nde li 'do nwá ne ɔ filà ngòò ni. Ne ma wálá go, wala ne bina.

b) Wa kpa ma de kpo fala ke wa kpa do bàmbú ni.

c) To 'da wílí bàmbú ma ke :

- Wa gba 'bo ma do ma'baya gba, we ke me a nga te.
- Ma wia we nyongó do odoko kpàmbú tabi ogégèlè.
- *Zagb* : Me a te kpo, ma ngàndà wena. Ma ɔ do te ngo fɔ, kɔ mɔ Ì ti gɔmɔ te go, ne ma gana mɔ iko.

bànúànggàlà p.29 : *arbre moyen à gros fruits sphériques verts (Sapotacea sp.).*

a) *Cath* : Me a te kpo ma gá gá. Nwá ne ma be a dú ɔ ne nwá kàfé, ne nde nu kunu nwá ne ma be a dú 'bàná sàngà, ma sù sókpà nzórr. Ma wa wala, ne wala ne ma ɔ ne wala bàmbú ni.

b) *Zagb* : Wa kpa ma wena te ti kɔla. Kɔ fala ke mɔ wa kɔla ni, kɔ mɔ gòmò te ni go, kɔ fɔe de bìlì, se ne wa kpa ma zā bili dē.

c) *Cath* : • Wa lí wala ne lí. Ma wala gbàà, ma te fèlè go, ne ma ɔ ne langi tɔɔ nwá, kɔ ma fele ia ne ma ɔ filà yèè (jaune). Ne gbālā ne kɔ ne ma ɔ ne gbālā te le sa li ma na mà'bòtò, ke wa lí lí ni, tua gbālā ne ma ɔ 'bata. Ma ɔ kɔ ne nale, wa lí 'bo ma lí, ma ɔ èfè

- Ma de 'bo zele we wuko wèlé ke a ba zā, ne ma 'danga, a ba zā ne zā a ala, ní do ní. Ne wa wia te ìlè koafe ne, ne wa do ma li we, ne wa gi ma gi, ne ma gbala, ne wa e, ko ma gē, ne a a do zā a. Tabi wa mba do wili a, ne wa a do zā wa do bo a zu wa.
- Ne mbe ne, wèlé ke a ba zi zele sobisi, ne a nè 'da mungangga go, ne a dungu iko, ne ma zele tē a wena ni, ne nde wa wia we de ma do banuaggala. Wa sete te ne, ne wa to ma tua, ke 'da a wa te gí gí go, wa to ma do tolo ne, ne wa a 'do li, ne lí lí ne ke ma o ngòò ni, ne wa tekpe ma, ne wa a do zā a, ne a sukpu fai, ne ma gala a, ne dani ne ē, ne a kpasá.
- Wa de do ina 'dangba. Wa ze koafe ne, ne wa to ma tua 'da fala ke 'dangba nyongo zā mo wena, ne wa a do zā mo. Ne wa a 'bo mbé ina 'da ne, ne ina ni, 'da fala ke mo sō, ko mo sō a go ni, ne a mbulu de zā mo, ne mo sō mbulu a de nza, se ne ko zā mo gē de. Ma nganda wena do ina 'dangba.
- *Zagb* : Afé nè dé zélé kùlà, sobisi, sónyèsó*, tabi 'dangba. We a do zā wi zele ni, ma wia na, wa á lí ne be sí iko, mo wé ma wia. Fala ke wa a lí ne gá wena, ne ma wia te gbe wi zele ni.

d) *Marc* : Ne wa sa li ne na bànúànggàlà wee?

Cath : Banuaggala ! We ke mi tōa so di goe, na, mbee ne wa do kene a goe, ne kene a ba zā, ne 'danga, ba zā, ne 'danga. Ne ke a kò kuti be go, ne ma wia na, wa do bo a zu wa, wa a ina ni. Ko fala ke ma o na, zele o so te wa ma a sobisi go, ne nde zele te wa boe so na, wa kò so tabi be go, ne nde ma se a zele ke ma ho se te wa 'dò ne ni, ne banuaggala wa a ne ni, ma "ba nu wa", we ke wa, wa do kuti be bina, ne ma gala wa so ko wa ko, ne ma ba nu wa.

Timb : Wa sa li ne na bànúànggàlà, we ke me a te ma nganda wena. Fala ke anggala a ne we go mo ne, ko a nyongò mo dati go ni, ko a go mo fai, ko ma ba we tē a, ne a do kpeneme nù, ne a dungu, ne a do kō a nu a, ne ma ba we nu a. Ni a dati go mo banuaggala, ma wia na, wele a nyongo mo se ne de. Ne ma wè do anggala go, we ke a do wele we gi nyongomo hā a bina.

bàndàgàzá, bànzàgàzá p.46 : *buisson lianeux, feuilles noirâtres luisantes. Les feuilles et les racines sont utilisées dans la médecine traditionnelle et dans les rites de l'initiation.*

- a) *C.Nad* : Me a be te, ma o ne nyaka ni. Gá zā te ne ma o ne gbālā zu kō wi ge iko. Nwá ne o be do kótófoló kótófoló, má o a tū, ne ma ndele wena. Ma de be gbese'de gbese'de de kpo fala, ma dágá te nyele de ngo né gele nyaka go. Tē 'Bowasē wà sá 'bò lí nè ná "tè silá kòlà", wè ké silá kòlà ngàndà gò, kòlà zó nyóngómò, né ndé ã wè wé kùnù silá à wě nè gò. Ná mé ni, mó sáká tè bàndàgàzá, nè mó dé dò tè 'dò bili, né ndé 'dà kálá dò ké má gbíní gò.
- b) Wa kpa ma wena ti kola tabi zā bìlì.
- c) Mo ìlè kpa afe ne, ko mo gbini, ne ma ba o ne eta ni. Ne nde wa de 'bo ma do ina dea, we ke mi ì ti ina ne go.
- Zagb* : Me a te kpo ke ma de ina wena :
- Wa húi nwá ne, ne wa nyongo, ko ma 'bu, ne wa kpá ma de ngo sila gàzá, do dati a, do zu 'baka a.
  - Wa gbini nwá ne, ne wa mba ma do nwa ngbìndì, nè wa henze, ne wa e kō 'bàgàzá gàzá, do wi kpe dati ogazano 'da fala to pèlè.
  - Wa zā 'bo liā ne, ne wa mba do gele oliā te, ne wa gi do gbàtè hā ogazano.
  - Wa de 'bo ma do te ngámbe.
  - Ma 'bo do dea to ke ma zpa owili ni wena.
- d) Wa sa li ne na "bànzàgàzá" we ke wa banza do gazano (zo ke wa tōa so ni).

bàndàkpákùlú (wakala) p.15 : *arbre, 15-40 m ht., à fût cannelé (Trichilia Prieuriana).*

a) *Zagb* : Mè à gá tè, má ngálá dé ngó wénà; nwá nè ó bé á dù, má ó kétéféléé, má ó filà yèè (jaune) ó né tè dò kpákùlú ni, má ó á dòndò. Kóáfé nè má ó né kóáfé bànggì ni; wà gómó kóáfé nè, nè lí nè ó filà ó né tè nè ni.

b) Wa kpa ma ti kola, tabi zā bìlì.

c) *Cath* : Wa ìlè kɔafe nɛ, nɛ wa dɛ do ina.

- Wa á do zā wuko wele ke a ko, ya lì si tē a wena ni. Tabi wa sa li ma na gúlì. Wa ìlè kɔafe bandakpakulu, nɛ wa to ma tua, nɛ wa a ‘dɔ lì, wa gí gí gɔ, wa a do gēa lì iko, we kpakɔ a sukpu lì ti be, we ke a do zɛle gúlì.
- Nɛ mbèé nɛ, fala ke ga'bome te zā a wena, nɛ a a do zā a. Wa enze zā a do'do, nɛ wa a zā a do kpo kɔafe nɛ ni, kpakɔ a sukpu lì ti nɛ.
- Bandakpakulu wa a ‘bɔ do zā wi ke a do zɛle kumagbālāzā wi. Wa ìlè kóáfé nɛ, nɛ wa to ‘bɔ ma tua, nɛ wa a ‘dɔ gēa li, nɛ ma ɔ be sī ‘dɔkɔ nɛ nyɛle, nɛ wa tekpe ma, nɛ wa a do zā a. Kpo tele te ke wa a do zā wi ke a do zɛle gúlì ni. Nɛ a sukpu mɔ ke ma zɛle tē a kɔ zā a ní, nɛ a kpasá.
- *Zagb* : Mɛ ‘bɔ a ina kpìlì do tolo. Wa zɛ afe nɛ, nɛ wa gbélé ti ngu'du nɛ, nɛ wa mba do gele ina, nɛ wa zī zō tòlò. Kpo kpo afe nɛ, wa gi, kɔ ma gbálá, nɛ wa mba do gèlè ina, nɛ òtòlònò wa nyóngó, we kpakɔ wa dálá, sɛ nɛ wa ba sa'de dè.

bàngá : *arbre moyen.*

a) *C.Nad* : Mɛ a te zamɔ gɛ. Ma gà wena gɔ, ma ngálá dɛ ngo we mɛtrɛ 15, nɛ ma ngàndà ngboo gɔ. Li nwá nɛ ɔ dudu ɔ nɛ nwá ngónggó ni. Du li nwá nɛ wia te hɔ ‘bu cm nale tabi mɔlɔ, nɛ ma ɔ tū nɛ tìpò, ma yólá yólá yólá ɔ nɛ nwá gbadē ni, nɛ nde ma dulu nɛa ngo nwá gbadē. Kolo kóló nɛ gɔ, ma bángá ma bángà. Nɛ nde wa ìlè kɔa afe nɛ, ya ma yú gɔ. Ma nɛa we ɔ nɛ “dè kólá”, nɛ nde nwá nɛ si tē a do dé kólá.

b) Wa kpa ma ti kola do zā bìlì.

c) Ma dɛ to kpi do kpi :

- Mɛ a ina ga'bomɔ (ngámánzá, zɛle mɔ zā wi). Wa ìlè kɔa ‘do nɛ kélé kélé, nɛ wa gbɛle olo nɛ tūr tūr tūr, nɛ wa kɔ nɔ ngo zā mɔ bá wena, nɛ wa enze ma.
- Okpasá winɔ wa gba zā tē nɛ, nɛ wa sɛ do zákà, nɛ wa fi ‘dɛ tili wuko wele ke a ba zā, nɛ ma ala fai ni.
- Wa dɛ ‘bɔ nwá nɛ, nɛ wa a ‘dɔ lì, nɛ wa folɔ do te be we zɛle gbangganza.
- *Zagb* : Wa zɛ afe nɛ, nɛ wa gbɛle ti ngu'du nɛ, nɛ wa na li dō.

bàngàbingi p.28 : *liane ligneuse à fortes épines, panicules de fleurs pourpres, bractées grises (Combretum racemosum).*

a) *Zagb* : Mɛ a nyaka, tē tē nɛ boe, nɛ nwá nɛ ma sɛkɛkɛ ni. Nyaka ni ma do tē te nɛ, ma dúlú wena, nɛ nu nɛ ma ‘bèlè wena. Tē nɛ dumu mɔ, nɛ ma ba mɔ ba. Ma dumu nyanga mɔ, nɛ ma ba mɔ né gō ni, nɛ nyanga mɔ ma hē wena. Fala ke wa kpà ina nɛ dō gɔ, nɛ ma fi mɔ tɔa. Mbè ‘da fala, nɛ mɔ ɔ dɛ tɔa zɛke kpo tabi zɛke bɔa, sɛ nɛ wa dɛ nganda wena, nɛ ma ē de. Kɔ takɔ ma bá mɔ gɔ, nɛ mɔ kulu tɔa, we ke ki ni mɔ yala zī nɛ ia.

b) Wa kpa ma ti kola. Mbè má ngálá dé ngo, nè mbèé ma fo do ti kɔa nwanɔ do nù. Wa kpa ‘bɔ ma zā bìlì do ‘do tɔá ke zamɔ te nɛ boe ni.

c) Tō nɛ ma ke :

- *Cath* : Wa ‘bala nwá bangabingi, nɛ wa mba do nwá túsilà, nɛ wa a lì ti nɛ, nɛ wa nɔ ‘bɔ we duzu zɛle sila.

- Wa 'bili nyaka ne, ne wa gba sanga ne, ne wa gbele ndòkó zā ne, ne wà na li dani fàlàngà ke li ne 'dù wena ni, ne li ne ma félé, ne ma ē. Tabi wa gbini nzò'dí nwá ne ke ma a fila ni, ne wa 'dene ngbété ngbété, ne wa na li dani, ne ma ē dani.
- *Zagb* : 'Da oyaa le ze dati ni, fala ke tē bāngābingi dúmú nyanga mɔ, ne m̀ sí, ne m̀ kálá omeno 'da mɔ, ɔ ne dugbu tabi omɔ ko tɔa 'da mɔ, ne m̀ lá, ne m̀ t́ na, e ne kulu tɔa, se ne gélé winɔ wa amba mɔ, ne mɔ dungu ǹ, se ne nyanga mɔ ma h́ se go dē. Ko mɔ k̀l̀ t̀à go, ne ma fi se mɔ ǹ, nde mɔ yénggé se 'bɔ di ni ngo go 'do tū á délà, se ne dē.

– **wílí bāngābingi** p.28 : *liane ligneuse, panicules de fleurs jaunes, bractées blanches (Combretum sp.).*

- Zagb* : Wili bāngābingi ma si tē e te yolo naa bāngābingi te 'bɔ. We ke tē tē ne boe kpá, ne nde tē ne g̀ né ke 'da naa ke go.
- Wa kpa ma ti kɔla, 'do li, zā bili, tabi 'do tɔa.
- Wa dé 'bɔ wili bāngābingi do zele dea :
  - Wà zā liā ne, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa hunu do k̀, ne wa nɔ we duzu zele li sila wi.
  - Wa lingi nzò'dí nwá ǹ, ne wa fele do te li dani te wi ke a tia li we ngangga ge ni.
  - Wa zā 'bɔ liā ne, ne wa fa fele nyákándí, do k̀nzélé, do be nyákànò ke ma ɔ zámú zámú te nyáká t̀l̀ l̀ ni, ne wa to ma, ko ma 'bú, ne wa fi ko k̀l̀nggò, ne wa e, ko ma nyongɔ, ne wa zī li holo dani olo h́a mɔ, ke ma é ǵé ni, tabi zele gbóé.
  - Wa zā liā ǹ, ne wa gi h́ otolo; ne wi yengge do wa a nyongɔ do wa kpo.

bāngābúlà (wílí vwùndù) p.30 : *grande liane ligneuse (Apocynacea sp.).*

- Zagb* : Mɛ a nyaka, ma ba 'da te de ngo. Gā zā nyáká ne má wià te ɔ ne kú wi ge. Nwa ne ma g̀ 'bàná sanga, ne sálá tē ne boe. Ma wa wala, wala ne g̀ n̄a ngo wala vwundu.
- Wa kpa ma ti kɔla do nu ngbaka li.
- Wa ya'da wala ne ya'da. Mbè ma a èfè, ǹ mbè má a kpá. Ne nde mi zò ke na ma de ina dea go.

bāngòmbè : *voir bilíngòmbè, sáú**.

bānzà'bá (bàwílinzá'bí) p.5 : *herbe annuelle, teintée de rouge (Cyanthula prostrata).*

- Timb* : Mɛ a wɔkɔɔ, ma ngálá ngboo go, nde nwá ne a síkpí síkpí ni, ne sɔti zu ne ma be a filà. Wala ne ma na te wele né nwá ngònggólònggò, ne nde wala bānzà'bá ɔ be a 'bàtà. 'Da fala sabelɛ, ne ma kolo v̄, ko li kole ne si ǹ, ne mbé b́l̀ ne ho 'bɔ.
- Wa kpa ma wena zā g̀bà, tabi 'do t̀à, tabi zā bili.
- Zagb* : Mbe tonɔ wa de do ma ni :
  - Wa fa nwá ne, ne wa 'bala, ne wa folɔ do nu g̀l̀, t̀bì ǹ g̀, se ne okoyɔɔ wa le wena.
  - Mɔ la zā ne, ne be wala ne ma nālā de te t̀l̀ 'da mɔ nzá'bí.
  - *Cath* : Wa de ma do ina wuko. Wi wili a dɔlɔ nwá ne, ne a lingi mâ, ne a fi 'do n̄e, ne a fele do tē a, ne a fele 'bɔ do tambala k̄ a, ko fala ke a fana wuke ia, ne ma nālā te m̄ 'bɔ te wuke "nzà'bá", se ne à k̄ gene a iko, we ke a nālā de tē a ia.
  - Tabi owuko g̀l̀ànò, wa dɔlɔ nwá ne, ne wa mba do g̀lé nwá inanɔ, ne wa gi do sanggo h́ wili wa, se a wi wili nālā de tē a "nzá'bá", ne a b̄e gene ngba a de.

bānzàkà p.30 : *liane à grosse racine productrice de caoutchouc (Landolphia sp.).*

- Timb* : Mɛ a nyaka étà. Ne nde ngo gili eta ma b̄a. Mbee ne ba wena, ne mbee ne bá go. Ne ke ma ba wena, wa sa li ne na "étá bānzàkà", we ke ma ba nzáká nzáká ni. Nyaka ni, g̀ zā ne a a g̀. Wa gomɔ l̀ ne, ne t̄ko ne gbala, ne ma f̄ né t̄ko ndimbò ni.

Ma wa wala, ne wala ne ɔ ne wálá vwundu ni, ne nde gā ne ɔ ne nu kō wi ge iko. Wele lada ma lada, ne dafa lada 'bɔ lada.

b) Wa kpa ma fai ti kɔla.

c) Mbe tonɔ wa de do ma ni :

- Wa de nwá ne, ne wa enze do zele bǎnzé ke ma de gulu 'baka winɔ ni.
- Wa ēlē afe ne, ne wa yele ma, kɔ fala ma kolo ia nde, ne wa lu do gélé kpili.
- Wa lu 'bɔ mbe do ina lǎnggá, ne wa yɔ'dɔ lu me ni de zā wa.
- Wa gɔmɔ kpo lí ne ni, ke ma a fē ni, ne wa gi do ngbongbolo, kɔ fala ke ma ma ngo de ndà ndà ndà ni, ne wa a kɔ pepe mɔ màndúlè (papaye), kɔ ma gē, ne wa a zu te lasipe, ne wa e gbālā ta li ne, ne wa da we lo do nɔɔ.

(basasobe) (ling) p.16 : *herbe annuelle, 1,5 m à 2 m ht. (Polygala arenarea).*

bàtàmòkònzì (bèlèmòkònzì) p.30 : *liane à caoutchouc jadis exploitée, fruit à chair blanche (Landolphia sp.).*

bàtè p.1 : *plante grimpante, s'accrochant aux troncs d'arbres, commune en forêt; les grains ont le goût, moins prononcé, du poivre (Piper guineense).*

a) *Cath* : Mè a nyàkà, má bá 'da ogā tenɔ de ngo. Fala ma hɔ gulu te ki ni, ne ma ba 'da ne iko. Nwá ne ma ɔ be a dɔ. Ma wala 'bɔ wala, nè wálá nè ó sékéké, ne 'do ne, ne ma fi fila. Wa nyóngó, nè má ó né tǎndàlà ni.

b) Wa kpa ma wena ti kɔla, ti bili 'bete, do 'do tǎà fala ke ma ɔ do bili.

c) Bǎtè ma de zele dea :

- Fala ke hēa mɔ hē wele ia, ne wa dɔlɔ nwá bate, ne wa to vē, ne wa enze do ma. Ma ī ti fumbu hēamɔ wena.
- Nwá ne, wa dɔlɔ ma, ne wa to ma tua, ne wa enze do ga'bomɔ. Wa gí gí go.
- Ne mbee nwá ne, fala ke wè dɔ wele, ne wa dɔlɔ nwá ne, ne wa gi ma, - li ma ma tǔ wena -, ne wa fɔlɔ do dani we, ne li dani we ma tǔ, ne ma ē do dia ne, ne ndàlá tē a tǔ de olo ne, ya ma de mbànggàrà (mbóyò) go. Ne nde ma we duzu dani nɔ go.
- Wa de nwá ne, ne wa to, ne wa a 'dɔ lí, kó lí ne gbala, ne wa a do zā wi te zele gbàgǔ, tabi zele gbà'dángbà.
- Ne nyaka ne, wa 'bílí ma, ne wa 'dene ma, ne wa gi ma, ne wa a do zā wele.
- Ne kpo kpo nyaka ne ni, wa 'bili sanga ne ngélé ngélé te dɔ ne, ne wa 'dene vē, ne wa a 'dɔ lí. Kɔ ma nyongɔ, ne mɔ fo sa'da ki ni 'dɔ ne do'do, ne mɔ dungu 'dɔ lí ne, we zele nyònggògò'dó. Ne nde wa de fai de nu kungba.
- Ne wala ne, wa 'bi ma, ne wa yele ma, ne wa to ma, ne wa gi do nyongomɔ, ma ɔ ne ke tandala ni. Wa mba mâ do wala papaye we duzu sèkèke 'dangba tabi ga'bomɔ.
- *Zagb* : Wa gi nwá ne, ne wa fɔlɔ do li dani gázá. Ne kpo kpo nwá ne ni, wa lómbó 'bɔ ma de li dani gaza ni.
- Wa zā liā ne, ne wa gba sanga ne, ne wa á kò gbàlà, ne wa a kpétǔ 'dǎ ne, ne wa hana, ne ma kutu, ne wa fi nu ogazano na, sila wa ma kpálá.

– **wílí bǎtè** p.45 : *espèce d'orchidée épiphyte grimpante, tiges pendantes à feuilles asymétriques alternes, épis de petites feuilles (Diaphanthe sp. sp.). Plusieurs espèces :*

1. *la plus ordinaire, envahissante, à épis de petites fleurs roses;*
2. *à feuilles vertes teintées de rouge à bord ondulé, à épis de fleurs rouges orangées;*
3. *à feuilles serrées assez petites, à épis de petites fleurs jaunes;*
4. *à feuilles très longues alternes, à épis longs de petites fleurs blanches transparentes (Diaphanthe fragrantissima).*

- a) *Zagb* : Mε a kpo kpo bate, ne nde nwá ne ma a dùdú la ke 'da gele bate. Ne ma ngálá ó né gele bate go. Ne 'balí mò kpó a wili bàtè ma wálá go.
- b) Wa kpa ma te fala wa kpa do obàténò ni, ne nde wena te 'do li.
- c) Ma do dea to bina.

bàwílinzá'bí (bàwílinzá'bá) : *voir* bánzà'bá.

bazie : *voir* tèsè.

bélé p.34 : *arbre moyen, souvent rabougri en savane, bois jaune.*

- a) *Cath* : Mε a te ma ngala ɔ ne te ndimu ni, ne te te ne ma gba hár hár ni. Ma gba k'k'ε wena. Nwá ne ma ɔ ne nwá kafe ni, ma ɔ be sékéké ni. Ma do dua, ne dó ne ho de zu wala ne. Ko ma ne kpóló do'do, ne wala ne gā de olo ne. Wala ne gā be go, ma kpóló, ne ma ala do'do, ma dé to go.
- b) Ma ho wena li zō, do zā bili, do 'do tōà.
- c) Le de ma do zele dea :
- Fala ke tōke 'da mɔ yú wena, ne le zā liā ne, ne le gbele ma de 'do li ko vere, ne lí ne ɔ fila, ne le a be tō 'dó ne be sī, ne mɔ no ma, kpa ko tōke 'da mɔ ma kú.
  - Le zā 'bo liā ne, ne le sili ma sili, ne ma gbala, le no ma we zele nó 'bètè, tabi le a do zā wi ke a do zele no 'bete, wa sa li ma na hépatite ni. Tabi wa húnú do k'k', ne wa no.
  - Wa a 'bo li tí ne ke wa sili ma ni, ne wa folo do be ke gbànggánzá tē à ni.
  - *Zagb* : Wa 'balá ma, nè wa nó we zele 'dángbà.
  - Wa gbini nwá ne, ne wa mí ma do kùtí fiò bē.
  - Wa gí nwá ne, ne wa énzé do gbíná, tabi ngusu, tabi wa folo 'bo ma do li dani, we ke ma fàngà wena.
  - Wa gbele mulu te tē ne, ne wa na ma li dani.
  - Wa de tē ne do tōà, ne nde wa á ma ngo, we ke wa zī do nyanga toa, ne ma mbulu dō, ne ogbese wa nyongo 'bo ma dō iko.
  - *Timbisa* : Ne gā te ne 'bo, wa se do d'umbàtè, ne nde 'da kálá gbá nd'umbàtè né go.
  - Wa zā liā belè, ne wa mba do liā ngòngò, do liā màpàkà, do liā mbàlànggú, ne wa gi vē, ne wa a do zā wele, we zele gbali t'kò.

bélézèmbè (dòzèmbè) p.40 : *plante grimpante, s'attachant aux troncs d'arbres, à feuilles oblongues (Aracée : Culcasia sp.).*

- a) *Zagb* : Mε a nyaka ke ma nālā de te te, ma mboko wena. Pélé ne yolo nù, ne ma danga 'da te de ngo. Li nwá ne ɔ dudu, ma ndà'dà de te tē ne iko, ne ma bili de nù yólá yólá.
- b) Wa kpa ma wena te te wolo te ti kola li.
- c) Mbe tonɔ wa de do ma ke :
- Wa to nwá ne, ne wa hénzé do h'á mɔ, tabi wa henze 'bo do gbíná.
  - *Gboma Cam.* : Wa gbini nwá ne, ne wa 'bili liā bili, ne wa 'bili liā bèlèyólà, ne wa henze do fele, ne wa fi ko saso, ne wa sili ma, ne wa hunu do k'k', ne mɔ no de ngo gálí kō mɔ, ko mɔ nó e do'do, ne mɔ dílí kō mɔ do te gálí, ne mɔ la we dā ne dē. Ma we ina zèmbè.

bénwá p.46 : *non identifié.*

bényòngònúndélé : *voir* nyòngònúndélé.

bélà (nyàkà bélà) : *petite liane; les femmes en deuil en font une ceinture.*

- a) *Cath* : Mε a be fele zā ngòndà, ma ɔ sílílí, ne má ó tū ɔ ne g'g' bélà.
- b) Wa kpa ma zā ngonda, tabi te ke zā nu wala ke ma de nu li ni.
- c) * Wuko gela a gono fele ni, nè à fí mâ 'dé tili à 'da fala gbà gélà.
- * Oboko benɔ wa gono ma, ne wa to ma ɔ ne iyaka ni, ne wa fi nu k'k' wa.

bèlèfándá (E : bɛ̀lɛ̀yɔ̀là; N : bènèfándá) : *espèce d'arbre, très branchu, avec de longues feuilles. Par sa forme, cet arbre est vu comme symbole d'unité, de bonne entente et de paix dans la famille et dans la société. Dès lors, un jeune arbre bèlèfándá est planté lors de la fondation d'un nouveau village, lors de l'initiation, des grandes fêtes, etc., avec invocations pour que tout se passe selon les règles et qu'il y ait la paix.*

a) *Cath* : Mɛ a te zamɔ, ngálá nɛ ma hò ngo 'bú mɛtrɛ bɔa ɔ. Ma gbā kō ɛ, nɛ ma do wila fala sanga nɛ boe, ma toso ngbɛ tusa. Nɛ nwá nɛ gā de 'do, ma pèsè be sī, nɛ ma fi kō ɛ de 'do.

b) Wa kpa ma wena tɛ zā kólá dò nu ngbaka ò.

c) Toe 'da bèlɛ̀yɔ̀la ma kɛ :

Te ni ma be a nu fɛlɛ kula ma dɛlɛ dɛ dati, nɛ nde wa 'bana dɛ ti ngambe kpo ni. We kɛ te ni ma fi kō ɛ, nɛ nde ma lá nyɛlɛ ɔ, ma 'bana dɛ tɛ kili tɛ te nɛ ni, sɛ nɛ ma mɔ ngo gba kō ɛ de. Ma gbala ngo ngbɛ gbala. Mbe nɛ hɔ, nɛ ma tata, mbé nɛ hɔ, nɛ ma tata, ɔ nɛ kɛ mɛ a nu fɛlɛ kula ni.

Gulu nɛ hā ma bia zi li wala hā oyaa lɛ, nɛ wa zó ma sanga ogele tenɔ vɛ ɔ nɛ tɛ kɛ ma wia we dɛ to hā wa, ma wia we gala wa de wena.

- 'Da fala kɛ wa nɛ nɛ we dɛ mbé le, nɛ wa ndo nu ngba le do bèlɛ̀yɔ̀la.
- 'Da fala mɔ do, nɛ wa 'bili bèlɛ̀yɔ̀la, nɛ wa zī, sɛ nɛ wa ndo dɛ mɔ dōɛ de, dǒ mɔ dǒɛ 'da wa ma 'dángá ɔ.
- 'Da fala ɔnɔ gaza wili, tabi 'da fala ɔnɔ gaza wuko, nɛ wa zī bèlɛ̀yɔ̀la.
- Nwá tɛ bèlɛ̀fanda ma dɛ 'bɔ to 'da fala gu gɛ, tabi fala kala kpalɛnɔ li fɔ, tabi we e go'do yànggá, ní dò ní.

Wa 'bíli gele tɛ iko ɔ. We kɛ wa ī na, te ni ma ba dia mɔ hā lo, nɛ ma ba dia linggamɔ hā lo, nɛ ma be we hā lo. We kɛ na, kpakɔ nu fɛlɛ kula ma kponga, nɛ ma nɛ dɛ dati, dɛ dati, dɛ dati, ya ikita na ge nde? Wele wa 'bu zi ɔ, wele kponga, nɛ wa dɔa.

bèlèmòkònzì : *voir* bàtàmòkònzì.

bèndé (E aussi : gǎwígbèlè) (ásèmá*) p.6 : *plante herbacée, feuilles légumineuses (Talinum triangulare).*

a) *C.Nad* : Mɛ a nwá sanggo, ma ɔ nɛ épinard ni. Ma fo do nù gɛ, nɛ ma dó do gbogbo zu nɛ. Ma gba be kō ɛ gbā. Te nɛ mbòkò wena, nɛ nwá nɛ mbòkò 'bò wena, ma be a du, ma ba bâ bi sī né nwá yiki ni. Tɛ nwá nɛ ma a fɛa, nɛ tɛ nwá nɛ lò wena, nɛ bé dó zu nɛ ma boe, ma be a fila. Mbe wala nɛ ma bi a kili. Fala kɛ ma fū, nɛ be gbālā nɛ, ma ɔ be sílílí, ɔ tũ ɔ nɛ gbālā sésé ni.

b) Wa kpa ma safɔ, 'da le, tabi olo gùbà. Ma hɔ do zā wɔkɔsɛ iko, tabi ma hɔ tɛ fala sabɛlɛ, nɛ ma kolo. Fala kɛ ma hɔ olo bɛla fɔ, nɛ ma ngálá de wena.

c) Mɛ a nyɔngomɔ, nɛ mɛ 'bɔ a ina.

- Wa wia tɛ dɔlɔ ma, nɛ wa gi, nɛ wele wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ.
- Fala ga'bomɔ tɛ zā wele wena, nɛ wa dɔlɔ 'bɔ ma, nɛ wa to ma, nɛ wa ɛnzɛ do ga'bomɔ zā wi.
- Wa to 'bò ma, nɛ wa ɛnzɛ do zɛlɛ ma dɛ obɛnɔ si ti gulu wa, wa sa li ma na da'bi.
- Wi kɛ a do zɛlɛ singga, nɛ wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa hú ma, nɛ wa fi nɔ tǔ nɛ, nɛ wa hɔlɔ do li gbálá tǔ a, takɔ fɛlɛ zɛlɛ singga tǔ a ma mbòkɔ, nɛ a kpasá.
- *Cath* : Wa fa nwá nɛ, wa mba do nwá gbàbùlùti, nɛ wa hɔlɔ do ngu'du wi zɛlɛ gbancɛ.
- Tabi wuko kɛ a wi naa zā, n'a nai, muétá zɛlɛ ti gulu ɛ wena, nɛ wa hɔlɔ 'bɔ do ma.
- Wa fa 'bɔ nwá nɛ, nɛ wa mba do mbé kúnú ndèndè, tabi do nwá bàtè, nɛ wa to, nɛ mɔ gi ma gi, nɛ ma gɛ, nɛ mɔ kɔ fila nɔɛ, nɛ wa ɛnzɛ do ga'bomɔ.

- Le dolo nwá ne, ne le dolo nwá gbàbùlùti ne le hu ma hu. Fala ke ma fe ia, ne mo a fila no te ne, ne mo hóló do dá'bi tabi zádèngbè gulu ku be ke ma zele tē a ni.
- *Zagb* : Wa e fele 'bete li we, ne wa gbini nwá ne, ne wa mba do nwá pàpáyè, ne wa na ngo ne, se a 'bete ma gbàlà nɔe de. Me a ina kpílí 'bete.

bíli (E : bili) p.44 : *plante semi-ligneuse lianeuse, tiges fendues utilisées en vannerie (Marantaceae : Trachypodium sp.).*

a) *Cath* : Me a nyaka, li gbílí ne boe, ne li nwá ne a gâ, ne ma ɔ yóláá ni. Tē ne má gâ wena go, fala ma ho do bolɔ ne gbàà, ne ma nga nganda ni. Ko ma 'banda ngala de ngo, ne ma dúlú wena, ne ma bili, ne ma de nyaka. Ma wa wala, ne te wálá ne má yóló zàá zàá de nù, ne nu wálá ne ma 'bé 'bé. Fala ma kolo ia, ne ma fū, ne be gbàlá zā ne ma ala. Owele wa nyongo wálá nē gó.

b) Wa kpa ma ti kólá, zā bìli, tabi 'do tɔa, ne wa kpa 'bo ma zā dèké li 'bò.

c) Mbe tonɔ wa de do ma ni ma ke :

- Wa 'bili nyaka ne, ne wa de ma, ne wa fana do oyelenɔ, ne wa fana 'bo do yekese do sanggi do kòé da do koyó.
- Wa 'bo nwá ne do kolonggo, ne wa a ina ko ne, we zī li wi, tabi zala wi.
- Wa zā 'bo liā ne, ne wa mba do gele líá tenɔ, ne wa mba do ina ndo do bili.
- Wa de 'bo ma do ina òlā. Fala wélé ke a òlò wena ni, ne wa fa nwá ne, ne wa folɔ te ne, ne wa lingi, ne wa a 'do li, ko ma ɔ, ko ma nyongo, ne a nɔ. A nɔ se, nde lí ne ma fàngà wena, ne ma gbese zu òlā.
- Wa de bìli do ina kálá. We ke ndo nyanga zele tindili me a kálá. Be a nyongo nu a ni, ne sa nu a mo ngo fo ne ni. Ko fala ke wa ndò nyanga ne de zele ni do sili bìli, ko wa a nu a we fo do zele ni go, ko a gā ia, ne ma ho zele tindili. Le zā liā ne, ne le sili ma sili, ne le a nu be ke a do zele kálá.
- Wa gi liā ne, ne wa nɔ mâ we zele mɔkɔla, tabi tindili, ni do ni.
- Ne nde fala wa wia we de zele tindili, wa wia we fa ina tindili. Ne wa de 'bo liā bìli, ne wa mba do ina ke wa fa ma ni, se ne wa gi, ne wa hā hā wi zele tindili, ne a nɔ. Tabi wa gi do nyongomɔ, se ne a nyongo de.
- Nwá ne, wa de ma do zī nu ngba 'da ogazanɔ. Wa mba ma do nwá beleyɔla, ne wa zī ma nu ngba 'da ogazanɔ.
- Wa de 'bo do ina gba zele zu to zele kolo. Wa de nwá ne, ne wa zu'du liā ne, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zī zò mɔ, ne ma ba ne mɔ fai olo min. 30, ne nde zu mɔ zī mbòò. Ko ma gē te 'bo, ya zele zui ma sa te mɔ wàó.
- *Timb* : Wa gba sanga nyaka bìli, ne wa yele kala zā ma ni, ko ma kolo, ne wa do, ne wa de do gbenzekéle.
- Wa kala 'bo kpo fū ne wa do ni, ne wa ko li katolo ke ma ba wele, ne ma ngbenze li katole ni gbaa, ne ma gbe be doko ne ni, ne katole te wi ni ma ē.
- Wa de 'bo nwá ne, ne wa to ní gbaa, ne wa henze do hēa me ni, ne hēa me ni ma fumbu vē.

bíli p.35 : *arbre à grandes fleurs (au moins 4 espèces) (Rubiaceae : Rothmania sp.).*

– **gbàbíli** p.35 : *petit arbre à port droit (Rubiaceae : Rothmania sp.).*

bíli p.32 : *arbre de terrain marécageux; fruit noir, comestible, utilisé aussi par les femmes pour se noircir (Verbenaceae : Vitex sp.).*

a) *Cath* : Ne nde ke 'da te, kili tē ne ma gā la li go, ne ma ngálá 'bo wena go. Ma nea we ɔ ne bilíbalà, ne nde gā zā bilíbalà nea ngo gā zā bìli. Ngálá ne wia we ho metre nale, mɔlo iko. Ma gba kō e wena, ne ma bili de nù. Nwá ne ɔ síkpí síkpí, ne ma ɔ tû, ma ɔ ne

nwá kafe, ma ɔ tɛ nɛ talɛ talɛ. Ma wala wena, nde wala nɛ ɔ kilì, nɛ ma tū 'bɔ kóló kóló. Ma gà go, ma ɔ nɛ gbà 'bítí zu nyanga wi ikó. Ma do mbáká nɛ ɔ nɛ kɛ gbá ndimɔ ni, mɔ zɔ ma, nɛ nde ma yɔ yɔla ni.

(Ma wa wala, nɛ tɛ wálá nɛ má yóló zòá zòá de nù, nɛ nu wálá nɛ ma 'bé 'bélè. Fala ma kolo ia, nɛ ma fū, nɛ be gbālā zā nɛ ma ala. Owele wa nyɔngo wálá nɛ gó. Wa de li kɔ zā wala nɛ ni, nɛ wa ɔɔɔ do dā tɛ li wi, nɛ ma tū.)

Zagb : Mɛ a te, ma ngala de ngo wena, ma gba kɔ ɛ wena. Nwá nɛ má bé a gā, nɛ ma gà la li go. Ma wala wena, nde wala nɛ ɔ kilì, nɛ ma tū 'bɔ kóló kóló. Ma gà go, ma ɔ nɛ gbà 'bítí zu nyanga wi ikó. Ma do mbáká nɛ ɔ nɛ kɛ gbá ndimɔ ni, mɔ zɔ ma, nɛ nde ma yɔ yɔla ni.

b) Wa kpa ma ti kɔla do ti kɔla li. Fala kɛ wa wa zi kɔla, kɔ wa ɔɔɔ ma go, nɛ lɛ wia we kpa ma zā bìlì.

c) *Zagb* : Mbe tonɔ wa de do ma ni :

- Wa nyɔngo wala nɛ nyɔngo, ma ɛ̀fɛ̀ wena, ma yóló wi liyɔ̀. Kpasa winɔ wa kò ma ngboo go, we kɛ wi zā 'dangba nyɔngo, nɛ 'dangba ɔɔɔ a do ti, we kɛ ma ɛ̀fɛ̀ wena.
- Ombè wa de bóló nɛ do te tɔa.
- Nɛ wala nɛ wa 'dafa do ogàzà wukonɔ. Wa 'bi wala nɛ, nɛ wa de do dā kɔ bila li wa, fala kɛ wa a wa ngo tulu ni, nɛ wa ɔɔɔ do dā li wa, do ngo ngu'du wa, do nu kɔ wa, do nyanga wa.
- *Boy Angelina* : Owukonɔ wa de do mɔ zɔnga 'da wa. Mɔ kálá wala nɛ, nɛ mɔ nónó be nu nɛ do'do, nɛ mɔ kpíí lí nɛ, nɛ mɔ yóló gúlú 'banga mɔ, nɛ mɔ yóló mbè ti gulu mɔ, nɛ ma ho nu kùnù mɔ, nɛ mɔ 'bíí ngó zā mɔ, nɛ wa yóló zā 'baka wa. Wa de ki ni olo li dā ngbaka olo oyaa lɛ zi ni.
- Wa da do gua, nde ma nyé wena.
- *C.Nad* : Fala kɛ bê, wè dɔ a nde, nɛ wa de wala nɛ, tabi nwá nɛ, nɛ wa to ma, nɛ wa hɛnzɛ do mbala dani we kɛ ma tú ɔɔ ni, nɛ ma tú, nɛ ma dé mbànggàná go.
- *Zagb* : Owi gba te wa gba sanga wala nɛ, nɛ wa kala ndòkó zā nɛ, nɛ wa mba do mbito, nɛ wa to, kɔ ma 'bú, nɛ wa a tókó te túlùkpálá 'dā nɛ, nɛ wa ndo de tɛ fele kɛ wa ndóló do li wala gba do ma'bayano ni.

bííí : *arbre moyen, fruit noir (Vitex sp.)*.

bílangólì (gbàbúlángólì, gbàbúlá'dólì) p.6 : *plante aquatique, à fleurs blanches ou bleues et grandes feuilles rondes de 20 à 40 cm nageant sur l'eau (Nénuphar : Nymphaea sp.); aussi nénuphar à feuilles plus grandes et fleurs blanches (Nymphaea lotus)*.

a) *Cath* : Mɛ a wɔkɔɔ, ma ho 'dɔ lí. Nyanga nɛ ma ɔ dudu. Fele nɛ ma yolo do ti li, nɛ ma kú de ngo, nɛ nwá nɛ ho zú nɛ, nɛ nwá nɛ ma tata kɔ ɛ de ngo li kpér kpér kpér, nɛ nde ma de wena.

b) Ma ho fai de 'dɔ fua li, nɛ ma ho 'bɔ 'dɔ ndò.

c) Mbe tonɔ wa de do ma ni :

- Kɛ 'da lɛ ngbakano i nga né, bilangólì ni, be a kɛ dua nyanga nɛ nɔ ia, k'a wélé we do dia nɛ go, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ dɔɔ ma 'dɔ lí i, nɛ mɔ sa do 'do gog'a, fɔɔ do kɔ nu a, ɔ nɛ kɛ ta 'bɔ li fo wena, sɛ a be a wila we dà dɔ de.
- Nɛ nwá nɛ, onaa be nzo benɔ kɛ wa ko wa 'da kàlà go ni, wa dɔɔ mâ, nɛ wa mba do dɛ̀ (dɛ̀ fi lí bê), nɛ wa lingi ma, nɛ wa fi kɔ kòlònggò, nɛ wa zí li be, we ina nɔɛ 'da benɔ, takɔ wa nɛ dɔ dɔ ɔ nɛ gbàbúlá ma yɛnggɛ ngo fua li ni. Wa fɔɔ 'bɔ do zu wele tɛ gba zɛle zu.
- Wa nā ma ngo sila wi zɛle ga'bomɔ, nɛ wa hɛnzɛ.

- Obenɔ wa mana fele ne, ne wa to ma ɔ ne dɪlɔ̃ ni, ne wa fi nu kɔ wa.
- *Zagb* : Wa de ma do ina bili, fɔlɔ̃ nu tɔa, we fo do o'dā hi menɔ ke wa 'danga bilínò 'da a fai. Tabi wa 'bala 'bɔ ma, ne wa fɔlɔ do be.
- Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa yele ma, kɔ ma kolo, ne wa to fū ne, ne wa mba do fū dambú, ne wa yufu ma, ne wa a tɔ te ne, ne wa e nu be ke a do zele kasikpo ni. Ne be a nɔ ma, kɔ ma ne hɔ kɔ zā a i, ne a mɔ ngo òlò kua kasikpoe ngo sila do'do, ne ngo sila a ma sa.

bili : vor bílí.

bilíbàlà p.32 : *arbre moyen à tronc court, commun (Verbenaceae : Vitex sp.)*.

a) *Zagb* : Mɛ a te, ma ngálá wena dé li ngo gɔ, ne nde gā zā ne gā wena. Mbè ne ma wia we hɔ mɛtre 10 tabi 15 iko. Ma do gbákɔ̃ ne dò wena. Li nwá ne ma 'bana sanga iko, ma ɔ ne nwá ndimɔ ni, ne ma toso ngbe tale tale. Wa gɔnɔ sanga bilíbàlà, nàá ne do wílí ne, ne nde wílí ne wálá gɔ. We duzu nàá bilíbàlà, ma wa wala, ne wálá ne ɔ be sī ɔ ne 'dɔlɔ dua ni, ma ɔ tũ.

b) Wa kpa ma wena te 'do tɔa, li zɔ̃, tabi zā bili.

c) Wa de ina do nàá wele ke gɔ

- Wa nyɔngɔ wálá ne nyɔngɔ.
- Gua ne ma nye de wena. Kpasa winɔ wa kɔ gene ne wena. Ne nde ma kolo do'do se, ni gɔ, ya ma nyé ngboo gɔ.
- Wa de 'bɔ ma do kálí, ne nde kálí ne hɔ wena.

Ne nde wí wílí wèlé ke wa de do ina dea :

- Wa ze afe ne, ne wa gbélé ti ngù'dú ne, ne wa henze li sila wi zele ga'bomɔ tabi séléngó.
- Wa ze afe ne, ne wa e, kɔ ma kóló, ne wa to do funza, ne wa a fũ ne te li dani.
- *Cath* : Ne nde de ngo bilíbàlà, wa de ma do zele ke ti ndala te wele zele wena, wa sa li ma na zele nyɔngɔgò'dò. Wele ke a de mosala li fo wena, ne tí ndala tē a zele wena, ne wa dɔlɔ nwá bilíbàlà, ne wa mba ma do nwá yòlò, do nwá tũ bɔ̃, do nwá kángà, ne wa gi ma fai, ne wa zipa do a. Ne ma gē do'do, ne wa kala nwá ni, ne wa i do li gbala tē a sū, tako tē a ma nganda.
- Okpasa winɔ wa ɔkɔlɔ zi le na, lè zí li lé, ne le kpa ne tana. Ne nde ma ngbenze li le wena, ne le kpà 'bɔ tana gɔ.

bilíbàlàlízò p.32 : *petit arbre, feuilles glabres, en savane (Verbenaceae : Vitex sp.)*.

a) *Cath* : Mɛ a kpo bilibàlà ke nza nga, ke le tɔa we ne ni. Ne nde ɔ ne ke ma te li zɔ̃ ni, ma ngálá ɔ ne ke nza nga gɔ.

bilíngòmbè (bàngòmbè) p.15 : *arbre de 18 m ht., fruit comestible : 'nsafu' (Dacryodes edulis)*.

a) *Zagb* : Mɛ a tè, ma gā wena gɔ, ne nde ma gba kɔ ε délé wena. Li nwá ne ó yóla yóla ni. Mɛ te ke ma déndélé wéná. Ma wa wala, ne wala ne ɔ yónggóló yónggóló. Ma mɔ ngo wala ne, ne ma ɔ fila, kɔ ma sʰ ia, ne ma ɔ mbii. Mbe wálá ne ma ɔ sékéké, ne mbéé á gā, ma zɔ te 'bɔ te ne.

b) Wa kpa ma wena zā kólá ke wa wa kùtí ne gɔ. Obàlà wa nyɔngɔ wena, wa nyɔngɔ, ne wa sʰ gbālā ne gele fala, ne ma hɔ. Owele wá mi te 'bɔ ma le nga wena, wa sa li ma na "bilíngòmbè mbàtí", ne nde ki ni, wala ne gā nea ngo ke zamɔ i ni.

c) Wa nyɔngɔ wala ne nyɔngɔ. Wa a ma zā bũ, kɔ ma ne fe hìò ni, ne wa ìlè kóá 'do ne do'do, ne wa da de kɔ nu wa í, ɔ ne ke 'da dɔa 'bete ni, ne wa ma ngo nyɔngɔ mulu 'do ne vè, ne wa fúlú gbālā kɔ zā ne.

Tabi ma e li lí wè, ko ma ángá, ne ma e nù, ne ma kala bilíngòmbè, ne ma á 'do ne, ne ma kpe ma nu ne. Ko ma fe hiò tɛlé te ke ma a zā búi ni, ne ma kala de nzâ, ne ma nyongɔ ɔ ne ke le tɔa sɔ dati ni. Ma wia we nyongɔ ma do sucre tabi tɔ, ne ombè wa nyongɔ né iko.

Me a wala te ma ɔ be a kpā nzó'dó'dó. Ko ma nyongɔ do'do, ne ko nu ma de olo ne wena. Kpangga boe, ne ne nyongɔ ne, bɔ boe ne ne nyongɔ ne, ka'dangga boe, ne ne nyongɔ ne, ma do no wena.

bisè : *arbre, 25 m ht., près de l'eau, commun (Sapindac. : Blighia unijugata).*

a) *C.Nad* : Me a te ke ma gā, ne ma dɛndɛlé wena. Gbakɔ ne ma dɛndɛle wena. Te te ma ge geze do fé ne do filá ne, ma ɔ mbàlá mbàlá. Ne nde tɛ ne nganda wena. Li nwá ne ɔ síkpí síkpí ɔ ne nwá dó ni. Ma wa wala, ne wala ne ó dùdù yónggóló, gbālā ne ɔ ko ne tale tabi nale. Ne nde wa nyóngó wálá ne go. Bisè ma nyongɔ do dɔko óbálànggá.

b) Wa kpa ma wena te zā bili tabi ti kola.

c) Tɛle te bisè ma bɔa : “wílí bisè” do “nàà bisè”. Ne nde ke 'da naa wele ke ma né:

- Fala ke be ɔ do zele gbàmbòlò, ndakisa kásìkpó ni, ne wa zā liā ne, ne wa fɔlo te ne vɛ, ne wa gi ma vɛ, ne wa fa ndambo ɛfɛ ma né sukali ni, ne wa a te ne, ne wa so de te nu be, te zele gbambɔle ni.
- *Zagb* : Wa 'bili tɛ ne, ne wa ndɔ do bili, tabi wa de 'bo ma do te tɔa.
- *Domin* : Ma 'bili liā ne, ne ma gi, ne ma hunu do kɔ, ne ma no ma na, ma hā ngawi hā ma ko kili te ma wi wili.

– **wílí bisè** : *voir mòm̀bà̀u.*

bobolo p.19 : *liane; pet atteindre 45 m de longueur, sert de liens des pressoirs à huile de palme (Hippocratacée : Hippocratea myriantha).*

bólówà p.21 : *arbre de 6-10 m ht. (Bersama palustris).*

bómànzànggà (gbámànzànggà) p.6 : *espèce de petit arbre (Ann : Monodora angolensis).*

(boongo) (ngb.mabo) ? : *arbre de 30-40 m ht., 1 m diam. (Eribroma oblongum).*

bɔ p.43 : *bananier plantain à fruit non sucré; plusieurs variétés sont cultivées. Famille Musaciés.*

a) *Zagb* : Me a tɛ, ne nde ko kili te tɛ ne vɛ a li iko. Li nwá ne ɔ dudu, nde ma ɔ yòlá yòlá ni. Wa gɔno sanga ne bɔa : nga bɔ, do bɔ ta'be tabi bùlé.

b) Wa mi ma mi. Wa mi ma kpo, ko ma ho, ko ma ngala, ne mbé kó tòkó ne ma sanza 'bo de ke zā ki ni bɔa tabi nale tabi gazala.

c) Bɔ ma do to wena :

- Ma ko, ko ma sɔ, ne wa gɔma, ne wa 'bɛlɛ kɔa 'do ne ni, ne wa gi gbālā ko zā ne ni, tabi wa dɔ ma, tabi wa hana ma, ne wa nyongɔ. Tabi ma fele de wena, ne wa li ma, tabi wa de do mukate.
- Wa 'bala 'bo mbe fila ke de 'do li, ne ma ɔ tū kpo tabi bɔa, ne wa tekpe ma, ma nɔlɔ ɔ ne dɔ ni. Ne wa e ma li we, ne ma nɔlɔ bi sɔ iko (5 min.), ma te àngà wena go, ne wa a ma ko be kpána, tabi kɔɔ tabi mbilíkà, ne wa e ma gɛa fala. Ko ma gɛ, ne wa no ma, ma a ɛfɛ, ne ma fanga 'bo fanga be sɔ. Wa sa li ma na, dɔ bɔ, tabi dɔ kálí.
- Wa kala okɔa kinɔ ni, ne wa da ngo tɔa, ko ma kolo, ne wa dɔ, ne ma de bú tɔ. Ne wa a ko bɔkò, ne wa a li ti ne, ne wa ili do gbènzèkèlè, ne wa a te sanggo na ma mbɔko dɔ.
- Wa ɛlɛ kà'bó ne, ne wa de do kòbá, tabi oyaa le wa 'bo zé ma do kàmbá, ne wa ba do be.

- Le ēlē 'bo kpo kpo kà'bó nē, nē le e li wese, kō ma kolo, nē le gba ma sílílí, nē ma de fēle, we enze do kpánggà, do gèlé be lánò kpi do kpi, ke ma wia do ma ni. Kpo kpo kà'bó bōe ni, le ēlē ma ɔ gā, nē le enze do gua, ní do ní.
- Wa gónó wòkó (wàkó) nē, nè wà 'bó do kàlì, tabi wa de do ndòkó nu bûtù, tabi nu tɔa 'da obe dā, tabi te nu ngélé yànggá, dǒ wukonɔ wa kũ yangga, kō wa kpá dani go. Kpo kpo wàkó bǒé ni, wa 'bo do kàlì, nē wa e ti kòlā, ke a kua kuli ni, takɔ ma gala kɔla na a hɔnɔ kuli a dia, kō ma pese go.
- Nwá nē, wa henze do kpangga tabi gèlé mò, tabi wa hu do sanggo, ɔ nē ke nwá kà'dànggà, kɔyó, gbálá mò, fala ke saso bina ni. Mbè, nē wa de 'bo nwa nē do dā safɔ, tabi wa gú zu wa, we tua wese, tabi tea kolo.

Ombè ngó gílí ngá bǒnò : *quelques espèces de bananes* :

- **bǒ belé zǒngá** : mē a gā wala nē, má ɔ né belé bézǒngá, nē nde ma dùlù go, ma ɔ 'dòndó 'dòndó iko, gulu ke wa sa li nē na bō bele bezǒngá ge a ni. Ma ēfē bō wena.
- **bǒ dàlàànggàlà** : wa do nē nde ma ngenze de wena, wa mi ma zeke gazele ya ma kua ia iko. Wa sa li nē na dalaanggala, we ke 'dakala sǒa nē go, nē 'dakala wala nē go, sè á má galá anggala wena. Zǔ nē gā be go, ma ɔ ngénzélénzée iko, nē nde gbálá nè gā wéná, ma féle se te nu anggala go.
- **bǒ dǒdǒliànggǒ** (bǒ zòmòdéngǒ) : ki ni ma wala ta 'bo ia, nē ma 'bana de kɔ kɔa nē, nē ma ka mɔ de ngo. Ma fai gánzá nē bɔa iko, nē gbālā nē ma gā wena, nē ma dùlù 'bo wena, ma wia we hɔ 'bu cm tale. Ma sǒ ia, nē ma ɔ wàrr.
- **bǒ kánzá** : mē a bō kpo ke ma de wena. Gbālā nē nēa we ɔ nē bō sanggi ni, ma fē 'bo, nē nde zu nē gā wena ɔ nē bō sanggi go, nde gbālā nē ma dò te mbáká nē wena. Mbáká nē kpo ma wia te ɔ gbālā nē 20, tua ke ma nó ngbe wena. Kɔ wa do dɔa nde ma ēfē wena, ma ngenze de wena. *Espèce de bananier plantain qui porte beaucoup de fruits. Les fruits grillés sont délicieux.*
- **bǒ mbànggòlò** tabi bǒ mòkpá : *voir* mbànggòlò.
- **bǒ óngbóyáwélé** : mē a bǒ, tele te gbālā nē ma nēa we ɔ nē bǒ fàndé ni, nē nde ndálá tǔ nē ma yɔlɔ ɔ filà, nē i mbèé nē ɔ tólò. Gbālā nē gā wena go, nē nde fala ke mɔ lìlì do ma go, nē mɔ gɔmɔ se ma, nē nde ma te sǒ go. Tua ke ndálá te nē ma ɔkɔlɔ se mɔ. Gulu nē hā wa sa li nē na óngbóyáwélé ge a ni.
- **bǒ pàndé** (bǒ fàndé): te nē ma yɔlɔ do fē nē do tɔlɔ nwá, fē nē do tóló nwá, ma ke wa sa li nē na bō fande ni. Dā te nē ni ma ɔ nē fū fande ni.
- **bǒ sánggì** : zu nē gā wena, gbɛle zu nē dulu gbaa ɔ yòngbèè, nde gbálá nē gā wena go. Mɔ gɔmɔ, nē ma wia we dunu sanggi bɔa.
- **tú bǒ** : *espèce de bananier dont le tronc et les fruits sont noirâtres. Les feuilles et les fruits sont utilisés dans la médecine traditionnelle.*
- **bǒ wánggálá wànggàlà** : nyaka nē ma dùlù wena, nde gbālā nē ma dò tǔ nē go, nde ma gā wena, nē ma dúlú wena. Wa sa li nē na, wánggálá wànggàlà, we ke gbālā nē ma kpó ngbe go, kɔ mɔ ba ma, nē ma yaka wànggà wànggà.
- **bǒ zé wè** :
- **bǒ zɔgbɔ (zɔgba)**

Tú bǒ ma do ina wena :

- Te mɔ zeke wena, nē wa dɔlɔ nwá nē, nē wa gi ma, nē wa i do mɔ. Ofilele wa hɔ te mɔ wena wena, nē wa de nwá nē, kula nē, nē wa i do mɔ.
- Kɔ 'da fala ke mɔ yu zā mɔ wena, nē wa ba wala tú bō ke ma wala ni, nē wa ba do tɔlɔ nē, nē wa do ma ni sū, nē wa to, wa to ma do ina vē, nē mɔ nyɔngɔ, nē ma kanga yu zā wi.

- Wa do gbālā ne, ko ma bélé, ne wa kpo tɔko tesē, ne wa gbo kuli kola de 'da ne, ne wa hú, ko ma bele, ne wa mba do dɔa bōe ni, ne wa to, ko ma 'bú, ne wa nyongo we zele yu zā wi.

bó búlé tabi tà'bè

a) Me a bó, ne nde ma si tē ε, we ke tē ne ma tū, ne li nwá ne ma dúlú wena ɔ ne ke 'da bō ni go.

b) Wa mi ma safɔ, 'do tɔa.

c) Ombe ngo gílí tà'bè tabi búlé ma ke :

- ♦ **bóndè** (búlé ngbakà) p.43 : *bananier à fruits sucrés, peu cultivé si ce n'est que près des centres, plusieurs variétés (Musa paradisiaca).*

Me a bō ma ngálá ne ngo wele go, ma ko, ne wala ne kɔlɔ dɔɔ do nù. Ngbili né ma gà wena, ne ndálá ne ɔ lo kpēlē, ko ma fele, ne te ne fū tasi tasi. ko fala ke ma fele ni, ne kɔa te ne ma ɔ yòò (jaune), ne nde ma èfè go.

Zé dati kpassa winɔ wa mi zi ma ke zā ndoko, ki ni ne nde wa nyóngó wala ne go, wa lá ma hā omɔkɔla. Mbè wa mi ma safɔ ko kola, tabi 'do tɔa 'da winɔ.

* Wa li ma li. Wa gi 'bo do ndonggo tabi dō 'bo.

* Zele ma kpe nu wele, ne wa hɔlɔ kua toko ne, ne wa gi ma gbaa, ko ma gbala, ne wa i ma do golo nu a, se a a wila we dō.

- ♦ **bóndé kilimà** p.7 : *petit arbre, fruits caulinaires comme bananes (Hexalobus crispiflorus).*

- ♦ **bó ndélé** (bóndé bé ndélé) : me a bule, ma ɔ be 'dóké iko, ma ɔ sílílí, tē ne ló gó, ma mangga hár hár. Wa mi ma safɔ i, te nu ngòndà. Ondélé wa lí ma wena. Ma dè ta'be wena, owinɔ wa kō ma wena. Wa gi 'bo nwá ne, ne wa i do wi zele ke kili tē a vè zele wena ni (*voir* bó ndélé).

- ♦ **tà'bè búkù** : ma ko gbàà, ne ndálá te ne ma ɔ fēa mbòò, ko fala ke ma fele ni, ne ndálá te ne ɔ ne bú ke wa kpa ma olo we ni, gulu ne hā wa sa li ne na búkù ge a ni. Gbālā ne ma gà wena go, ne nde ma dèlè tē ne wena. Ma fele do dia ne, ne nde ma èfè wena. Wa mi ma 'da le do safɔnɔ sū iko.

- ♦ **tà'bè dóbànggó** : ma ngala ɔ ne mètre kpo do do ne, ne ma ko iko. Zū ne gà wena, ne ma kɔlɔ do nù dō. Gbālā ne ɔ sílílí, ne ma ɔ be dùdú, ne ma délé tē ne wena. Wa mi ma safɔ tabi te 'da le. Ke 'da le nga ma ko, ne okpassa winɔ wa enze kùlìá tē ne, ni go, ne obenɔ wa 'danga ma, we ke ma de nù ge iko. Ma èfè wena. Wa sa li ne na dóbànggó, we ke ma dùlù be go, ɔ ne 'bànggó ni.

bóá, kpikili p.29: *voir aussi kpúkùli: grand arbre de 40 m ht., 1,5 m diam., bois dur brun, fruits verts à grosses graines luisantes qu'on appelle "kpikili" et qui servent à polir les pots frais à l'intérieur (Sapotacée : Autranella africana).*

búbú p.44 : *plante herbacée érigée à fleur mauve, dans l'eau, ht. 0,5m, commune (Marantacée : Thalia Schumanniana).*

a) *Tanda* : Búbú me a nwá, li ne ɔ yɔla yɔla. 'Do ne ɔ fē, ne te ma lo wena. Ne ma mbɔko de wena.

b) Wa kpa ma safɔ kola, do nu lì. 'Da fala mbé ne, ne mɔ kpa ma, ya ma tia fɛɔɔ de gulu te kokombo.

c) Ne tō ne ma ke :

- Wa de do kala mɔ, ne wa fana do ye.
- Wa enze nwá ne do kpangga, tabi do ogele mɔ 'bo.

bùlù p.2 : *arbre, 25 m ht., se fait remarquer par l'écorce jaune, lisse et les gros fruits caulinaires ou à courtes grappes sur le tronc (Maracée : Ficus mucoso).*

a) *Cath* : Me a te ma gā wena, gá zā ne wia we la metre kpo, ne ma dendele 'bo wena. Te ne lo de wena, ma ɔ filà kpùyèè. Nwá ne ɔ ne nwá sakaya ni, tẽ ne ɔ lù lù lù, we ke me a kpe tí sakaya tabi wili sàkàyà. Fala mo 'be te afe ni, ne ófú 'do kɔa ne ni ma nālā de te kō mo. Wala ne boe, ma ɔ be ne kili ndimu ni, ma be sī. Fala ke ma wala, ne ma ɔ tolo nwá, kɔ ma félé ia, ne tẽ ne ɔ fila (rouge). Ma unu ngándá wena, wa nyóngó ma go. Odùnggì do obàlà wa li wala ne wena.

b) Wa kpa ma 'da le, tabi zā bili, tabi ti kɔla.

c) *Zagb* : Bùlù de tò wena :

- Wa zā liā ne, ne wa mba 'bo do afe ke, do ogele ina, ne wa gi, ne wa nyonggo we ina ndò bílí ngbià.
- Wa na nwá ne li dō, tákó ma húlú.
- Afe ne de 'bo zele mueta.
- Te bùlù ma nyonggo do odokɔɔ wa sa lí wa na "gbàliátínù".
- Gua ne nyè de wena né gúá sàkànyà ni.

bùlúkù : *nom qui s'applique à plusieurs graminées rubanées du même port que les paspalum.*

a) *Cath* : Ombe wa to na, buluku me a li gba gili wɔkɔɔɔ vē ke ma hē 'do tɔano ni. Ne nde ngbongbo buluku boe, se ne wa gɔɔ sanga ngo gili ni de.

Buluku me a wɔkɔɔ ke ma dendele wena, ne nwá ne ma ɔ be yólá yólá, ne liā ne dò wena go, ne ma dó do gbogbo zu ne, ne wala ne ɔ be sílí. Ne nde ngo gili bulukuno do wena.

b) Wa kpa ma 'da le, safɔ, tabi 'do li. Ma ne ho li zō, ne nde wá wá fɔ di ni, kɔ ma dea fùtukulu, se ne ma ho dē.

bùlúkù 'dó li p.38 : *herbe 0,8-1,5 m de long, procombant puis ascendant, au bord de l'eau (Acroceras zizanoïdes) ; aussi herbe, 1 m ht. en terrain frais, envahissante (Brachiaria mutica).*

bùlúkù gbàgúlúkù : voir gbàbùlúkù

bùlúkù ndùngbùlù : voir ndùngbùlù

bùlúkù nyèlèkò : voir nyèlèkò

bùlúkù nyòngònúndélé : voir nyòngònúndélé

'B

'bàfú ou **'bàfé** : *espèce d'arbre (non identifié). L'écorce et les feuilles sont utilisées dans la médecine traditionnelle. Le jeune 'bàfú est utilisé dans l'initiation pour faire le "Gbàgàlè", les branches pour faire des fouets.*

a) *Zagb* : Mè à tè, té ni má á tũ, ne nwá ne ɔ sékéké ni. Wa ēlē áfé nè, nè má yú wénà. Ma gba kō ε wena. Ngálá ne de ngo wia we hò metre 10 tabi 12.

b) Wa kpa ma wena ti kɔla.

c) 'Bàfú ma de to wena :

- Wa zé afe ne, ne wa gi, kɔ ma gba, ne wa a do zā wi we zele nyongogo'do.
- Wa to nwá ne vē, ne wa enze do hēa mo ke wa sa li ma na kili ni.
- Wà ēlē afe ne, ne wa gú dò bili, tabi wa 'bo ma do tàkù.
- Wa yele 'bo afe ne, kɔ ma kolo, ne wa tũ ma ɔ ne tanda ni.

- Wa ēlē afe nē, nē wa ba 'do nē, nē wa de do fēle nu kòé.
- Wà dé 'bò líá nē dò ìnà.
- Wa de 'bò ma do mbe mọ te gbàgàlè (gaza wili).
- Wa dé 'bò bóló 'bàfú dò zùfà wè zè dò gàzánò.

'bàkà (voir kpá) p.10 : *arbre, 15-40 m ht., 0,4-1,2 m diam., gousses réniformes, bois pour menuiserie (Caesalp. : Afzelia bipindensis).*

a) *Marie (Centre Nad)* : 'Bàkà mē a mbe ngó gili te ke wa sa li nē na kpá ni. Mē a gā te, zā nē gā wena, nē ma dulu de ngo wena, nē ma gba 'bò kō ē wena. Nwá nē ma síkpí síkpí ọ nē nwá dó ni. Ma wala, nē wala nē gā nē ge nde ni, ma ọ dú yòngbèè ni. Ma te, kọ ma fū, nē nyanga mọ we de kọ kọa nē iko.

b) Ma họ wena ti kọla.

c) Nē tǒ nē ma ke :

- Fala ke zā nyanga mọ zele wena, ke wa tǒ na, wá á gbàlǎ (gbànà) zā nyanga mọ, nē wa gbēle tē nē, nē wa a kọ igbala, nē wa e li we, kọ ma ba we, nē wa kọ nọ te nyanga mọ ke ma zele ni, nē wa a ma ngo nē, nē ma gē.
- Fala ke wele, nu a kanga do'do ni, nē wa kala wala 'bàkà ke ma kolo ni, nē wa i do 'banga a.
- Fala ke kolo ma yangga wele, nē a zélé 'bò mọ gọ, nē wa ba wala nē ke ma fū ni, nē wa fi kọa ke li we, kọ ma ba we, nē wa ze ma do gulu zala a bọa nē, nē zala a gē, nē a zele we.
- Wa sē 'bò ma do kungba.

'bálágálá : *espèce de plante herbacée, non identifiée.*

a) *Timb* : Mē a wọkọsọ, ma họ, nē ma 'bana de nù ge iko, nē ma gba kō ē. Ma wia we ngala olo li 'bu cm talē, nē nwá nē ma toso bọa tabi talē de li ngele nē, we ke bi tē nē ni do li ngele nē boe. Mọ do dua, nē nde dúá nē a sī iko, nē ma fila, nē be wala nē do zu nē, nē be wala nē ni ma toso nale nale do sọti zu nē. Li nwa nē a tū, nē 'do nē a fē.

b) Wa kpa ma de 'da le, ma họ de ka zā tọanọ, tabi zā guba.

c) Nē tǒ nē ma ke :

- Wa hūi nwá 'bálágálá, nē wa to. Nē wa gbēle te sūlī ke si 'biti gba wese, nē wa a kọ gbala, kọ ma nē we ba we mbòò ni, nē wa enze do zele gọmọ wi tabi zele tunumọ.
- Kpo kpo nwá nē ni, wa hūi, nē wa mba do nwá yombọlọ do nwá ila, nē wa gbēle sambe de 'da nē, nē wa fọlọ do nu tọa. Wa de ma we ndaka do owi tunumọ.
- We fọlọ nu tọa, nē wa de né : Wa ba inano mi tọlọ li nē ni, nē wa a li ti nē, kọ ma ọ gbaa, hā kọla nē he mọ kpo ni, nē mọ họ nē, nē mọ kpā kọ ngbo do ngo tọa, do te dele nē sū.

'bángalikàmbò* : *voir kákákìò*

'bànggè p.3 : *chanvre, herbe 1-3 m ht., cultivé comme stupéfiant (Cannabis sativa).*

a) *Timb* : Mē a be te, gā zā nē wia we ọ nē gbà'bítí zu kō lē, we họ ngo gbà'bítí zu nyanga lē. Nē ma ngala ọ nē mētre kpo we họ te bọa. Ma gba kō a wena. Nwá nē ma ọ nē nwá gbòlò ni, ma sasala fai talē talē. Fala ke wa mi ma kọ fọ kọla, nē nwá nē 'bò wena, nē ma tū kpírr.

b) Wa mi gbālā nē mī. Wa mi ma wena te fọ kọla.

c) Nē tǒ nē ma ke :

- Mē 'bò a mangga we duzu ombe winọ ke wa kọa we nọ ma ni. Kọ kí ni, kọ mọ nọ ia, nē ma ba mọ 'danga wena ! Nē ma ọ nē zu mọ nē fū do'do ni.

- Kɔ fala ke zele gbànzímbá ma ba kolanɔ ia, ne wa fa nwá 'bangge, ne wa a ma 'do li, kɔ ma nyɔngɔ, ne wa a nú okolanɔ. Kɔ fala ke wa à 'bo do wala olo ne ɔ, fala ke wa a ma nú wa gā wena ni, ne ma wia we fi bò zú kolanɔ.
- Ne owi de dō nzanggonɔ wa na 'bo tɔlɔ nwá ne ni lí dōe 'da wa na, se a ma hulu dele wena de. Kɔ winɔ wa nɔ dōe ni, ne ma de wa 'dángá wena, ma ba wa ɔ ne 'bánggá ni.
- Owukonɔ wa kala nwá 'bánggè, ne wa mba do gbālā siko, ne wa gi kɔ ma gbalá, ne wa e, hā ma ne gē ne, ne wa a do zā be na, a ne dō. Ne nde 'dā mǒ ne kpo a ke be ne ni 'danga mɔ wena, ne a de 'bo mbuma wena né wi nɔ 'bangge ni.

'bètè p.39 : *'palmier à huile', spontané en forêt secondaire; arbre de grande culture (Elaeis guineense).*

a) *Timb* : Mɛ a te, ma ɔ ne nzanggo ni, ne nde ma si tē do nzanggo mba ɔ, sènggè nzanggo boe. Gā zā 'bete wia we ɔ ne 'bu cm mɔlɔ ni, ne ma ngala we metre 'bu nɔ ne nge'de'de. Gbakō 'bete ma dele wena, ne wa sa li gbakō ne na "mbókò". Ne gbakō ne dulu né metre mɔlɔ ni, ne nwá ne a du kpòlá kpòlá, ne nde nge'nzè zā ne boe. Mbee mboko 'bete ma tū, ne mbee ne ma ɔ fila. Ne nde yolo gulu mboko we hɔ te nwá ne ma do tē.

'Bete du dua, ne dúá ne a túsèè ni. Wa sa mbe li dua 'bete na "hóá sámbá 'bete", mba ɔ, fala ke ma do, kɔ ma te 'bèlè tē ɛ ɔ, kɔ fala wa 'donggo dua ne ni do dō, ne ma hulu, ne wa sa li dō ne ni "sámbá", mba ɔ, wa de do hɔa samba 'bete.

Wala 'bete boe, ne nde tē te wala ne ma du nzèlé nzèlé ni, ne kpólí ne do zā tē ne ni. Kpólí ne 'bo, ne wa sa li ma na "gánzá 'bètè". Fala 'bete ma wala gbàà, ne nde wala ne ɔ tū, kɔ fala ke ma s' ia, ne ma fele. Ne nde mulu 'do ne boe, ne gbālā ne kǒ ne a tū, ne ma nganda wena. Ne be gbālā (ndiká*) kɔ ki ni 'bo boe, ma boa tabi tale, ne be ndòkó ne boe. Kɔ fala kpólí 'bete te, kɔ mulu ne mbúlú ia, ne bi ndòkó ni hɔ do zè wóló ne ni.

b) Wa kpa 'bete wena zā bìlì, do 'da le. Wa mí mbee ne mi, ne mbee ne hɔ iko.

c) *Cath* : 'Bete mɛ a te kpo, ma kpasá le wena :

- 'Bete, wa ɔmɔ zu ne, ne wa kpólí gbālā ne, ne wa kpílí do nɔ, ne wa gi do nyɔngɔmɔ. Ne wa fele 'bo do te wi. Ne sa'da ne wa dā do we.
- Ne wa o 'bo gbālā kɔ zā 'bete ni, ne wa kpa be gbālā ne kɔ ne, ne wa de 'bo do nɔ, wa sa li ne na nó s'iká.
- Ne mboko ne 'bo, ne wa se'le mboko ma, ne wa ye'le, ne wa dɔ, ne wa ili do kpétǒ, we gi do sánggò.
- Wa sanga mboko ne do tɔa, ne wa da 'bo do tànggè. Maa kolo ne wa dā 'bo do gua.
- Ne ɔnɔ nwá ne, ne wa de do ngbanza mili do mɔ.
- Wa 'bili 'bo nwá 'bete we de do dā, ne wele wa dungu ti ne, tabi wa e fio ti ne.
- Ne mbè, wa zā 'bete, ne wa fi nù, ne wa de ma do dō, ne wa nɔ li zā ne, li ne a màkpànzá.
- Wa zā líá 'bètè, ne wa mba do liā bélé, do liā kumbà, ne wa sili ma, kɔ ma gbálá, ne wa hunu do kǒ, ne wa nɔ ma we zele nɔ 'bete.
- Kɔ fala ke 'bete te, kɔ ma mbulu, ne 'bua hɔ 'bo te ne, ne le zu'du ma, ne le gi, ne le nyɔngɔ.
- Ne te 'bete ma nyɔngɔ 'bo do dɔkɔ, le sa li wa na "dókòmbé", ne le nyɔngɔ 'bo wa.

'bètè nù : *voir* nàándà'bà.

'bikò ('dikò) p.10 : *arbre 40 m ht., 1,7 m diam., feuillage touffu et gousses ligneuses, bois pour charpenterie (Jubernardia Seretii).*

a) *C.Nad* : Me a te, ma ɔ zā kola, ma gā wena ɔ ne okpúkúlú tabi ongbì ni. Gā zā ne wia te kolo do metre boa. Ma déndélé wena, nwá ne gá 'bànà sanga iko. Ne nde wala ma ɔ dudu yó láá. Ma yolo ngo, ko ma te, ne ma zī do nyanga ε. Fala ke ma dó, ne fala te dó ne unu wena.

b) Wa kpa ma wena ti kola.

c) Ne tǒ ne ma ke :

- Wa ze afe ne, tabi wa 'bi wala ne, ko wá ndálà do mo ia, ne owinɔ ke wa nyongɔ mo zūi ni. Wele zū mo, ko wa ndala do ma ia, ya ku'ba ne ma dè go. Wele wa fe, ne wa e te ne wena.
- Nɔe wa sa li a na 'lòmà' ni, à ndala 'bo do kuli a, tabi be mo a ke wele kálá wa wena ni.
- Me a sǎ tē, oyaa le wa zɔa ma né me a 'dá te ni, ma ke wa kǒ zi we de do gèlé to go ni.

'bòlò p.47 : *espèce de liane vénéneuse non identifiée.*

a) *C.Nad* : Me a nyaka, ma fo nyele wena. Gā zā ne ó ne nu gele kō wi ge íkó. Ne nde 'bòlò ke le tǒ we ne ni, ngo gili ma boa : ke le sa li ma na "dàlikókólé", ne mbee na ma 'bo a kilì iko, ya ma a fēa, wa sa li ne na "fēá 'bòlò". Ma tala 'bo te wele wena.

b) Ma ho 'bo wena zā bili tabi zā kola, do 'do lì.

c) • Me a 'dā nyaka, wa nyóngó mǎ go, tua we ke ma wia te gbe wele. Ne nde ma 'bana do be ne, ne wa nyongɔ.

- Wa 'bili nyaka ke, ne wa ze de 'do lì, ne ma gbe okoyonɔ.

'bòlónggólò p.14 : *petit arbre à tronc épineux, à longues feuilles composées très longues, (Rutacée : Fagara rubescens).*

'bòlónggólò p.14 : *arbre du même genre, tronc fortement épineux, feuilles plus petites, 15 à 30 m ht., bois jaunâtre bon pour menuiserie (Rutacée : Fagare Lemairei).*

a) *Cath* : Me a te tē, ma gǎ gǎ, ne mbe 'da fala kpo ma gā wena. Ne tē te ne ɔ lògbózó lògbózó, ma ɔ mbà'dá mbà'dá mbà'dá, be 'bèlé zu tǔ ne ma nzérr. Li nwá ma gǎ nea ngo lí nwá àgànggà, ma toso ngbe boa boa. Ma a te ke wa wè te dàngà má go.

b) Wa kpa ma ti kola, zā bìlì, tabi 'do tɔa.

c) Ma de ozele kpi do kpi :

- Zele gùlù (gogo) : wa èlè kɔafe ne, ne wa gbele ti ngu'du ne be sī, wa gbele ke ko ne, ndèndèlú ko ne, ne wa fi be tǔe te ne, ne wa fi ma de te fala gogo mo ke zele kole nyongɔ ni.
- Zele ngámánzá : wa èlè kɔafe ne, ne wa to ma tua, ne wa a 'do lì, gēa lì iko. Ne 'dɔkolo ne nyele be sī, ne wa tekpe, ne wa a do zā wi ke ga'bomɔ zā a wena ni. Mbè ne wa sa li ma na ngámánzá ni. Ne mbèè ne 'bo, wa a do zā wi ke 'dangbanɔ wa he mo zā a wena ni.
- Kpo kpo 'bòlónggólò ni, wa èlè kóáfé ne, ne wa to ma vē, ne wa a 'do lì, ko ma nyongɔ, ne wa a do zā wi we zele nyòngògò'dò.
- Tabi wa ze afe ne, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa hunu do kǒ, ne wa nɔ we zele nyongɔgo'do. Tabi wa ze afe ne, ne wa gbele tí ngu'du ne, ne wa a li dǒ, ne wa nɔ, we zele nyongɔgo'do, tabi zele ga'bomɔ.
- Fala ke wele a sǎ 'dɔlo go, ne wa a 'bo do zā a. Wa a ma ko elu kpo iko, boa go, we ke ma ngàndà wena!
- Tē ne ni wa kpǒlǒ ma, ne wa se do gbālā zèké (wànékè) we de do sa.
- Ne nde wa gbá ma do ma'baya gbâ, ne ma'bayanɔ ni ɔ fēà, ne ma ngàndà wena.
- Ma kolo ia, ne wukonɔ wa fa ma we dā do we, we ke gua ne ma nye wena.

- *Zagb* : Wa kala wala ne, ne wa yele li wese, ko ma fú, ne wa kala gbālā ne, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa gi, ne ma de no, ne wa a te sanggo, tabi wa fele do te wa. Nó ne ma únú de wena, wa de do nó yómbò.
- *Timb* : 'Da fala ke wele do dani, ke wa sa li ma na, síkí'bílí ni nde, ne wa kpóló tē 'bolonggolo, ne wa siki kó ne ni do soti zu be koyā, ko fū ne ne ho ne, ne wa a li dani siki'bili ni, ne ma é.

'bòlónggóló (*ou* : àgànggà) p.14 : *voir* àgànggà.

'bòlózádùà : *voir* lòzádùà.

'bóákà p.13 : *voir* kpàlàkpàsà.

'bóátè p.14 : *arbre 40 m ht., bois blanc léger, sans utilité (Simaroubacée : Hannoa klaineana).*

'bó'bókò (gàbókò) : *voir* 'bódékómó.

'bódékómó (gàbókò) p.5 : *herbe annuelle, feuilles légumineuses (Amaranthus hybridus).*

- Zagb* : Me a 'bulu sanggo, me a nu fele sese. Ne nde ki ni ma gá vè o ne sese go. Ma ngálá de ngo go, ma déndélé de nù ge yèé yèé iko. Tē ne do nwá ne á fèà, ma mbòkò wena. Mò gbini ma, ne ma o ne li iko. Me a sanggo le kpa ma do zolo li kolo. 'Da fala sabele, ne nde ma kolo vè, ko kole ne te ne, ne mbé bóló ne gbala.
- Ne wena wa mí 'bo ma mi go, ne nde ma ho wena do ī tē ε iko. Fala ke wele a kō mbe we ba kpala ne, we pe ma nu tca 'da a nde, se ne a gbini kpálá ne. Wa kpa ma wena te 'da le, tabi ke zā dā ke wa dea ma safò ni.
- Wa dolo nwá ne, ne wa gi, ne wa nyonggo. Me a dia sanggo ke 'dà kálá mbókó ne go. Ko kpasa wi a a gí ma ngboo, ko mo nyonggo, ne mo kō.
Monz : Wa sa 'bo li ma na "gàbókò" tabi "'bóbókò". Wa ia li ma ni, we ke do gba wese, ko ke naa be la safò í ia ni, ne obenò wa dolo ma dō, ne wa gí, ne wa nyonggo, we kunu do we ba wa ni, ne ma gā wa de wena.
Ne wa ia 'bo lí ma na "'bódékómó" we ke wa dolo ma sœe ge nde, ko ma ne la tū 3 tabi tū 4, ya ma 'boa 'bo mbe ne, ne wa dolo. Ma be na, ma 'bo te me de kó wa iko.

– **wílí 'bódékómó** (wílí 'bóbókò) p.5 : *herbe annuelle épineuse, feuilles légumineuses (Amaranthus spinosus).*

- Zagb* : Me a kpo 'bódékómó, nwá ne ma be a fèà, ne nde tē ne á fílà, ne tē te ne boe.
- Wa kpa ma te fala wa kpa do 'bódékómó ni.
- Wa nýngó ki ni go. Nwá ne ma wia me ge kō do 'bòdekòmò kpă, ne nde ma do tē te ne, ne ma dumu wele dumu, ma ke le wè we nyonggo ma go. Ne nde wa de zele dea :
  - Wa fa nwá ne, ne wa 'bala de kó mò, ne wa a do zā wi we duzu zele séléngó.
  - Wa zu'du tē ne do nwá ne, ne wa mba do nyaka pàlíákánggé, ne wa a li wese, ko ma kolo, ne wa mba do gele ina, ne wa do, ne wa de do kutu gō.

'bùà (p.46) : *champignon.*

- Timb* : 'Bua me a mo, nyanga ne kpo iko. Ko fala ma hó gbàà ni, ne zala ne ma lombo de te nyanga ne, ne wa sa li ki ni na "kótó né". Ko fala ma gā ia nde, ne ma bulu zala ε, ne zala ne ma o ne zu tca ngbaka ni. Wa sa li ki ni na "gbà zálá 'bùà", we ke ma bulu zèlè é, ne ma perr ni. Ne nde 'bua ma fèa, ne mbèé ne ma tū, ne mbèé ma fila kpángbángabá, ne mbèé ne ya fila yèè, ne te mbèé ne ma mbá'dá mbá'dá ni.
- Le wia we kpa 'buano zamò, ne ma 'bo 'da le boe. Mbèé ne ho do nù, ne mbèé ne ho te te. Ombe 'buano wa ho do li zolo ne.
- Ombe 'buano le nyonggo wa nyonggo, ne ombèé ne ya te 'bo a 'dā 'bua.

Ngó gílí ò'buànò (*diff. variétés*):

'buá bízĩ ; -bǒndè ; -'bètè ; -dàmbù ; -dèdè ; -dènggá ; -dèngbè ; -dìnyà ;
-'dólófòlò ; -fèlè ; -fèlénzábélè ; -fòlò ; -fù ; -húhùlù (húhúlè) ; -gèè ; -gòlè ;
-gò ; -gbàgâ ; -gbà'dákòlà ; -gbágbá'dùgbá ; -gbálánzà ; -gbàtè ; -gbànù ;
-gbèzè : -kátálà ; -kòlà ; -kǒ ; -kózálákàdá ; -kàzò ; -kòàlì ; -kúlíkòlà ; -kútú lí ;
-kpákùlù ; -kpákpalákpà ; -kpòngbò ; -lò ; -lòlò (-ngákàlòlò) ; -màkálà* ;
-màtítì ; -mbàlà ; -mbòkò (-mbò) ; -mbù'dè (mbì'dà) ; -nódǎná ; -ndà'bà ;
-ndólò ; -ngàkà (ngàkànú'dò) ; -ngázù ; -ngbátátá ; -nzànggò ; -ngúlumá ;
-nzólò ; -ǎlǎ ; -sà ; -sàsà ; -sólà ; -sùlǎ ; -súlù ; -támbálákòbàlà ; -tè ; -tètèkú ;
-tìndà ; -tòzè ; -tǒ dólè ; -tòà làkà ; -tùbùlùwè ; -tùkià ; -úmúlíyèlè (kùmùlùyèlè) ;
-zèkè ; -zètùlùzùfiò.

'bulù p. : *plante herbacée, utilisée fréquemment dans la médecine traditionnelle; les feuilles ressemblent à des épinards.*

a) *Dako* : Mè a wàkàso, ma ɔ nè fulèlè ni, wè kè ma dè gbaa, nè dó nè ho ɔ nè dó fulèlè ho nè ni. Li gbala nè boe, ma ɔ ngélé ngélé ngélé, nè nwá nè ma ɔ kótófólò kótófólò. Ma ngálá wena go.

b) Wa mi ma mi. Kè zamɔ ma 'bɔ boe, nè nde ma dé zèlè go, wè kè lè ì ti gulu nè go. Kè ma dè zèlè dèa ni, lè mi ma mi. 'Bulu kè ma dè zèlè ni, wa mi ma 'do tɔa tabi ka zā tɔa. Nè 'bulu kè wa mi ma safɔ, mè a 'bulú nzò, do 'bulú ngòlò ké na, ongolo wa tɛ gònò kɔni go ni.

c) Wa dè do gili zèlènɔ dèlè wena. Nè nde wi dè ina nè, a hā a ì tɛ 'bɔ zèlè a dè do ma ni. Wè kè wa mi ma mi. Wa kpá ma iko go. Mɔ kpa iko, nè mɔ bá sɛ go, wè kè mɔ ì ti zèlèmɛ kè wa dè do ma ni go.

Wi dè ina nè a ì tɛ 'bɔ na, ɔ nè zèlèmɔ gɛ, tabi gba zèlè zu nde, è mi zi 'bulu nè dé, kɔ è nè, è dè ma. Tabi ma ɔ do gbina, nè è nè, è fa ma nè ni. Ni a wi dè ina a ì tɛ 'bò ti gílí zèlènɔ kpi do kpi, kè a dè do ma ni.

Cath : Tèlè tɛ 'bulu wè wia kō, nè gɔnɔ sanga nè, wè kè zèlè nè ma kpi do kpi.

- Mbee nè, 'bulú gbìnà, fala kè mɔ tɛ, kó kō mɔ gbini, tabi nyanga mɔ gbini, ngu'du mɔ gbini, nè wa dɔlɔ ma, nè wa gulu do wè gulu gulu iko, wa gí gí go, wa gulu, kɔ ma fè, nè wa na dè ngɔ nè, nè wa hènze ma. Nè mbèé nè, takɔ wa hènze do gbìnà, nè wa dɔlɔ má, nè wa tu tua, nè wa hènze nè. Tèlè tɛ kè 'da gbina há ni.
- Nè mbè 'bulí, wa hènze ma do ga'bomɔ 'bɔ. Ki ni wa wia wè dɔlɔ ma, nè wa a kɔ saso, nè wa gi ma sū, nè wa kala, nè wa na ngɔ nè, nè wa hènze nè.
- 'Bulu nyòngògò'dó : wa dɔlɔ ma, nè wa to ma tua, nè wa a 'do lì, wa a 'do gèa lì, nè wa tɛkpe ma, nè wa a do zā wi kè a do nyòngògò'do ni. Tabi wa dɔlɔ ma, nè wa gú gúlù iko, nè wa lingi ma, nè wa kpílì ma dè tɛ go'do wi kè a nè do nza ni, a sō do 'dɔlɔ ni. Nè kè 'da wuko wa kpílì dè tɛ 'dó a ngboò kè a ko do kula ni. Nè ma ngbenze dànì nè, nè ma é. Tèlè tɛ ki ni tɛ 'bɔ hā ni.
- Nè mbèé nè, 'bulu ki ni, wa na, mè a 'bulu gbá zu. Wa dɔlɔ ma, nè wa gulu, nè wa lingi ma, nè wa zī gbali wi, takɔ zu a ma gè.
- Kè 'da zèlè kònyà, 'bulu nè tɛ 'bɔ do tē è. Wa dɔlɔ ma, nè wi a nè dè zèlè ni, a ì ti 'bɔ ti nè na, 'bulí gè a 'bulu kɔnya, n'a dɔlɔ ma. Mbe nè n'a tu tua, n'a gi do nyòngòme hā a, n'a nyòngò. Mbe nè, nè a dɔlɔ, nè a hènze fala kè ma zèlè a wena ni. Tabi ma si a gèlè a nde, tabi ma si a zu a nde, n'a to ma, to 'buli ni sū, n'a hènze do gèlè a, kɔ fala sa n'a yala. A dè ní do ní, kɔ ma kpa li wè mó è tɛ 'bɔ¹, nè zèlè ni ma e, ma

¹ Ma kpa li wè 'dè è, gulu nè na, ma wia do zèlè ni nde.

kpà tɛ 'bɔ li we mó ɛ ɔ, n'a tɔ na, ma bǎngá do'do, sɛ nɛ a fa mbé wele. We kɛ tɛlɛ tɛ ma, ma do wena.

- Nɛ kɛ 'da zɛlɛ pɔndì, kɛ gbogbo zu mɔ ma to nɛ ge nde ni, ma tɛ 'bɔ do 'búlú nɛ. A to 'búlí, a to ma tua, tabi a tò 'bɔ ɔ, n'a gbɛ ma gbɛa. A dɔlɔ, n'a a kɔ saso, n'a gbɛ, nɛ a na ma zu a tɛ fala kɛ ma to ni. Nɛ a henze ma, henze ma ɔ nɛ kɛ wa henze do tuli ni, kpakɔ ma gala a. Kɔ 'da fala kɛ a dɛ tɛ mɛ 'bɔ zāa, sɛ nɛ mbè, nɛ wa fa a kɔafe zamɔ. Wa ɛlɛ kɔafe kòkòmbò, nɛ wa to ma tua, nɛ wa mba, nɛ wa enze ma do zu a, kpakɔ ma gala a tɛ kɛ ma to 'dú 'dú 'dú ni.
- Nɛ mbèé nɛ 'bɔ kɛ 'da mueta. Wi naa zā, kɛ ti gulu a zɛlɛ wena ni. Nɛ wa dɔlɔ 'buli ni sū, nɛ wa to ma... to ma do gɛ nɛ, n'a dɛ fila nɔ ti zā a né sū, n'a a ma kɔ nwá, n'a do tulu 'do nɛ, n'a henze ma dɛ ti gulu a, takɔ 'do nɛ ma mbɔkɔ. N'a wia we dɔlɔ mbe nwá nɛ talɛ, n'a to ma tua sū, nɛ a gi ma do kuli kola, nɛ a nyɔngɔ ma, kpakɔ ma gala a tɛ zɛlɛ mueta ni. Ní a mbèé nɛ a henza, nɛ mbèé nɛ n'a nyɔngɔ ma nyɔngɔ.
- Nɛ wà zí 'búlú lí bé tɛ kálè. Mɛ a 'búlú tíá kálè. Mɔ dɔlɔ ma, nɛ mɔ fɔlɔ tɛ nɛ, nɛ mɔ lingi ma, nɛ mɔ fi kɔ kòlònggò, kɔ fala kɛ wese gɛ ni, kɔ tūi tū, kɔ mɔ zɔ kùtí sɔla kɛ a hɔa dati ngboo ni, nɛ mɔ zī li a, nɛ mɔ zī zō a, nɛ mɔ zī li go'do a kɛ a sō do 'dɔlɔ ni, nɛ mɔ ɛ sanga nɛ dɛ gbogbo zu a, nɛ mɔ ma yu, nɛ mɔ da ngɔ zubu i, gulu nɛ na, mɔ da tíá kálá zamɔ ia, kɔ be a nɛ (*enfant qui est en retard pour marcher*).
- Kɛ mi ī ti nɛ hā ni. Nɛ nde tala nɛ 'bana do wena. Tɛlɛ tɛ tɛ nɛ do wena. Nɛ nde ma wia do wele do wele a dɛ zɛlɛ ni, n'a ī ti nɛ na, kɛ gɛ a ki ni, kɛ gɛ a ki ni, kɛ gɛ a ki ni. Nɛ nde tɛlɛ tɛ 'da ma, ma wia kō kpo.

Marc : Nɛ a kpa kpala nɛ i do ?

Cath : A kpa fala kɛ zi tabi a do zɛlɛ ni, sɔkɔ wi a dɛ do zɛlɛ ni, kɔ ma ia ni, nɛ a gbɛlɛ ti nyanga a, nɛ a be gulu inano ni hā a. Kɔ fala kɛ ma ɔ do 'dɛ tabi 'búlú, nɛ a hā gùlú nɛ hā a, nɛ a si, nɛ a mi.

D

dàágbábù p.36 : *plante herbeuse, à petits capitules de fleurs lilas ou blanches, très commune (Comp. : Ageratum conyzoides).*

- a) *Cath* : Mɛ a wɔkɔsɔ ma ngálá wena ɔ. Ma ɔ sílílí, nɛ nwá nɛ dɔa tɛ nɛ dɔa, ma ɔ lù lù lù ní, nɛ ma wala do gbogbo zu nɛ. Dó nɛ ma ɔ fɛ. Mɔ dɔlɔ ma, mɔ lingi, ya ma únú ngándá wena. Wa mí ma mi ɔ.
- b) Mbè nɛ ma hɔ do 'do tɔa, tabi ma hɔ wena dɛ kpɛlɛ walano. Dǎgbabu ma hɔ 'da fala sabelɛ, nɛ ma kolo vɛ. Kɔ li kolo sí nù, sɛ nɛ dǎgbabu ma 'bɔ, nɛ wa kpa ma dɛ.
- c) Ma dɛ zɛlɛ dɛa :
  - Wa a ma do zā bé kɛ o'dangbano wa he mɔ zā a wena ni, nɛ ngɔ zā a mɔ ngɔ dɛ ɔ nɛ fɛlɛ ni, nɛ wa na, li nɛ a yòyòkò. Nɛ wa to dǎgbábù, nɛ wa a 'do lí, nɛ lí li ma ɔ nɛ sabinda ni, nɛ wa a do zā be, kpakɔ 'dangbano wa mɔkɔ tɛ nyɔngɔ zā a.
  - Owi naa zā, kɛ mueta zélé ti gulu wa wena ni, nɛ a to ma, nɛ a a do zā a.
  - Talɛ nɛ, fala kɛ be, be nzó be kɛ dá'bi dɛ ti gulu a ni, fala kɛ a nɛ we i ini, nɛ a ɔma ùùù, nɛ a gɔnɔ íní ni, wa sa li ma na dá'bi. Wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa to ma tua, nɛ wa enze do ti gulu a, kpakɔ ma mɔkɔ. Ma wia kō do mɛ, mɔ 'be gulu be, nɛ ma to kpílí kpílí kpílí, wa sa li ma na zádèngbè ni. Zádèngbè mɛ a kpo kɛ 'da dá'bi. Ma dɛ ti gulu benɔ, nɛ wa enze ma do dǎgbabu. Nɛ mbee nɛ wa tekpɛ lí nɛ, nɛ wa a do zā a.
  - Wa enze nwá tɛ ni ngɔ ngbókó zu golo wi.
  - 'Da fala kɛ sa'de nyɔngɔ zala mɔ nyɔnga nyɔnga, nɛ mɔ dɛ dǎgbábù, nɛ mɔ lingi gbaa, nɛ mɔ zī zala mɔ, nɛ ma e zɛlɛ zala.

- Wa de nwá ne, ne wa mba do tū bō ke wa dó dǎ, tabi wa gi ma gî ni, ne wa tó, ko ma 'bu, ne wa mba do tǔ, ne wa nyongɔ we zele yù zǎ wí.
- Wa 'bala 'bɔ nwa ne de 'dó lî, ne wa e nu be we ǎlǎ.

dàámógǎndé (sobriquet) : voir màkókpótóló

dàkà p.36 : *herbe à vrilles, cultivée pour les fruits dont on fait des récipients (Cucurb. : Lagenaria vulgaris).*

- a) *Zagb* : Dàkà me a mɔ wa mi ma, ne ma ɔ ne sa ni, ne nde ma la ngbe do sa ni. Nwá ne ɔ ne nwá sa ni, 'do ne a fê, ne ma unu wena, wa nyóngó ma gɔ. Fê ne boe, ne ma wa wala, ne wala ne gā wena. Gbālā ko ne ma ɔ ne gbālā ko múnú ni, ne nde wa nyóngó gbālā ko ne gɔ.
- b) Wa mi safɔ tabi 'da le.
- c) Dàkà de to wena :
- Zé 'da oyaa le ni, me a mɔ so do lî. Wa kombo nú ne, ne wa e ma gbaa, ko kǒ ne mbulu, ne wa sukpu gbālā ne ko ne gbaa, ma ne e do'do, ne wa so do lî, ne wa nɔ. Tabi wa a 'bɔ dō ko ne. Damuzane 'da tū winɔ ta 'bɔ a daka.
  - Ne fala ke ma do kō a wena, n'a gba 'bɔ mbè sanga ne, ne kpo ma ni ne ɔ 'bɔ, ne wa de ma do mɔ nɔ do lî, ne wa sa li ma na bila, ne wa a 'bɔ dōe 'da wa ko ne, ne wa nɔ 'bɔ ne.
  - Ne kpo kpo ma ni, wa gba sanga ne, ne wa fi do kà olo li sèmbé, we nyongɔ ma. Ne mbe wa 'bala gbónggò de ko ne, ne wa folo do wele.

dàkpǎngbé (dàmǎngbé, gbàdǐlǐ) : *espèce de liane.*

- a) *C.Nad* : Me a nyaka, gā ne ɔ ne gbālā zu nyanga wi tabi gbālā zu kō wi ge iko. Ma fo nyele wena, ma danga 'da te danga, ne nde ma gba kō e g'a bete gɔ, ne nyaka ne ɔ yùlù'bùtùù, ne ma nganda wena. Tɔko ne boe, ma ɔ fēa. Nwá ne gǎ be gɔ.
- b) Wa kpa ma ti kɔla tabi zǎ bìlì do nu lî.
- c) Fê de dǎkpǎngbé ma de to wena :
- Oyaa le wa de zé do kpèká bili, ne wa ndo 'bɔ do kenggemɔ zǎ ngòndà.
  - Mbee ne wa de 'bɔ ma, ne wa ba ma do zu tɔa tabi we sanga do tɔa. Wa sanga 'bɔ do ngbó 'da sa'denɔ, ɔ ne dua, ngulu tabi ngombɔ. De kpo te'de ni, wa de 'bɔ fele ne, ne wa da do kítí kèlèkpá.
  - *Zagb* : Wa gɔnɔ 'bɔ fele ne, ne wa kpo ma 'de tili wuko ke a do zǎ, ko a ko zāa ni.
  - Wa 'bili 'bɔ nyaka ne, ne wa 'dene, ne wa gi ma ko ina ke wa gi hǎ wi ke a kpa gǎ dani bolo ni.
  - Wa enze 'bɔ do bèlèyòlǎ, ne wa fi 'bɔ ko ina gbàté 'da ogazanɔ.
  - Wa fi zé 'bɔ ma ko liǎ te 'da owi de dǔlǎ.
  - Wa 'bili ne wa enze 'bɔ do ngámbe, we gālā mɔnɔ 'da wa de tǔ ne.
  - Wa sulu 'bɔ fele ne do dàmbú hǎ wuko ke zǎ a á álà ni na, ma te si 'bɔ nù gɔ.
- d) Wa 'bili mâ, ne lí ne ma hó, ne ma ngó ɔ ne kànggàtèlè ni, ma ba bâ, ne ma gǎlǎ zònggèè de nù.

dálíkòkòlò : voir ǎkǎ

dàmàdili p.15a : *le nom désigne plusieurs espèces de petits arbres et arbustes du genre Trichilia, de la famille des Méliacées. Tous ont des feuilles composées pennées.*

1) *Trichilia retusa* : *petit arbre.*

- a) *Monz* : Me a te, ma gǎ wena gɔ, ma wè te la ngo gǎnggálá wi gɔ. Te ne ma geze fēa ne do tū ne, ne te nwá ne ɔ fē, ne ma be a dǔ.
- b) Ma ho fai zǎ gaza.

c) Ma nganda do te tɔa wena, ne ma gala 'bo we zele te benɔ :

- Wa zā liā ne ni, ne wa to sū, ne wa a 'do li na, ma nyɔngɔ, ne wa a do zā obe sabelɛ 5 we ho 8, we duzu sa'de zā wi.
- Fala ke zélé ngbàlà wi de be, ne wa zā liā ne, ne wa gbɛle, ne wa a li ti ne, ne wa tekpɛ mâ, ne wa a do zā a, takɔ a sukpu zā a, ne zele ni ma e.

2) *Trichilia Welwitschii* : arbre de 30 m ht.

3) *Trichilia lanata* : arbre de 25 m ht, feuilles tomenteuses.

4) *Trichilis gilgiana* : arbre de 30 m ht, à fût cannelé, écorce bleuâtre.

5) *Trichilia rubescens* : arbre de 30 m ht.

a) *Zagb* : Ne mbè dàmàdìli, gā zā tē ne wia te ɔ metrɛ kpo, ne ngalá ne de ngo wia te ho m 25. Tɛ te ne ɔ fɛ̀à. Ma gba kō ɛ, ne ma dɛndɛle wena, ne nwá ne ma ho te gbakō ne boa boa.

b) Wa kpa ma wena te ti kɔla do zā bili.

c) To ke wa de do ma ni ma ke :

- Wa zā liā ne, ne wa gbélé de 'do li, ne wa é li wese, ko ma nyɔngɔ, ne wa a do zā wi zele 'dàngbà tabi ndùnggà (ndùlùnggá).
- Wa gbɛle te tē ne, nè wà enze do zele gulu ku wi.
- Wa to nwa ne, tàbì wa gbɛle tē ne do liā ne, ne wa ko no ngo zā wi, ko ma ba, ne wa enze do zā wi we zele ga'bomɔ.

– **nyákà dàmàdìli** p.15 : *arbuste sarmenteux (Meliacée : Turraea Vogelii)*.

a) *Zagb* : Mɛ a kpo kpo dàmàdìli, ne nde mɛ a nyaka. Ma ngala de ngo we 'bu cm mɔlo tabi metrɛ kpo. Ma gba kō ɛ wena, ne ma ba 'da te de ngo, ne ma dɛndɛle wena. Nwá ne ɔ korr né li nwá dɔlo ni. Tɛ tē ne do nwá ne ma la ngbe do ngbongbo te dàmàdìli ki ni go. Ma wa wala.

b) Wa kpa ma ti kɔla, zā bili, tabi ti bili 'bete.

c) Wa énzé nwá ne do mɔ, ɔ ne lā ni, ne wa de 'bo do zele :

- Wa zā liā ne, ne wa gbɛle de 'do dō, ne wa no we zele ga'bomɔ. Tabi wa folɔ te liā ne, ne wa nyɔngɔ 'bo mâ we kpo kpo zele ni.
- Wa a 'bo liā ne do zā wi we zele 'dàngbà, gā'bómò do nyòngògódó.
- *Tanda* : Wa 'bili nyaka ne, ne wa 'dene ma, ne wa gi, we a do zā be te zele 'dangba. Ne nde wa a kɔpɔ kpo iko.

– **wílí dàmàdìli** p.15 : *petit arbre (Trichilia heudelotii)*.

a) *Tanda* : Tɛle te ne ma ɔ ne dàmàdìli iko, ne nde mɛ a wílí ne. Ne ma gā 'bo ɔ ne naa wele ke go. Ne mɛ a ogá wa ge, ma ngala we ho ɔ ne metrɛ mɔlo, ne ma ndo gba kō ɛ. Tɛ ne ɔ fɛ̀, ne nwá ne gā ngboo go, ne ma ngàndà te ngboo go.

b) Wa kpa ma zā kɔla.

dàmángbé : voir dàkpángbé.

dàmbù p.33 : *légume à feuilles mucilagineuses sont utilisées pour faire de la sauce (Ceracotheca sesamoides-pedaliaeia)*.

a) *Zagb* : Mɛ a wɔkɔɔɔ, ma ngala de ngo wena go, ne ma gbá k' é d' wena, ne ma wa wala. Wala ne ɔ ne wala sìndì ni. Ne nwá ne ma ɔ sékéké, ma ɔ be y'ólá y'ólá. Ki ni a dàmù le.

b) Wa pɛ ma péà, wa pɛ ma 'da le tabi safo.

c) Toe 'da dàmù lé ma ke :

- Wa dɔlo nwá ne, ne wa yele, ko ma kolo, ne wa to, ne wa 'di, ne wa e fū ne, ne wa a te sanggo, ɔ ne ndà'bà, kúlá kòyò, kòlà, pòsè, ni do ni, ne nde wa á te nwá sanggo

gɔ. Kɔ wa a tɛ nɛ, kɔ wa gi ma, wa dɛ nê sũ, kɔ wa e nũ, sɛ nɛ mɔ nyɔngɔ dɛ, ya ma dɛ wena, ma unu sɪrr ni.

- 'Da fala kɛ tɛ wele zɛlɛ nganda wena, kɔ nú a kanga, kɔ ma ɔ nɛ kɛ a nɛ fe fia ni, nɛ wa zã liã dambu, nɛ wa zĩ li a. Kɔ fala kɛ nɛ zĩ li a, kɔ a fé sɛ gɔ, nɛ ma ngbenze li a, nɛ a bi; kɔ fala kɛ a fe sɛ, nɛ nɛ zĩ li a, nde a bí gɔ.
- Wa dɛ 'bɔ nwá nɛ, nɛ wa zĩ li be we zɛlɛ ngbala wi.

dàmbúdózàlà : *variété de dàmbú dont les feuilles sont plus grandes.*

a) *Zagb* : Mɛ a dàmbú, tɛlɛ tɛ nɛ wia kɔ do dàmbú lè, nɛ nde ma la ngbɛ bi sɪ, we kɛ nwá nɛ ma gã nɛa ngɔ dambu kɛ sɔ ni, nɛ ma ɔ dó kótófóló kótófóló, gulu nɛ hã wa sa li nɛ na, dàmbú dó zàlà.

b) Wa pɛ tɛ 'bɔ ma ɔ nɛ kɛ wa pɛ kɛ 'da dàmbú le ni.

c) Wa a ma tɛ sanggo, nɛ nde ma bá bâ nɛa ngɔ kɛ sɔ ni.

Timb : Wa dɛ 'bɔ nwá nɛ, nɛ wa mba do nwá gbànzíkó, nɛ wa to, nɛ wa ku'bu do wi zɛlɛ yòlè.

dàmbúkólá : *dàmbú de la forêt; petit arbre dont les feuilles sont plus mucilagineuses que celles du précédent.*

a) *Zagb* : Mɛ a tɛ, nɛ nde ma gã wena gɔ. Gã zã nɛ wia we ɔ nɛ gɛlɛ zugolo lɛ gɛ, nɛ gálá nɛ dɛ ngɔ we mɛtrɛ sambo we hɔ 'bu. Ma gba kó ɛ wena. Li nwá nɛ á gã, nɛ nde ma dùdù yólá yólá ni. Dambukola ma bá bâ nɛa ngɔ dambu le.

b) Wa kpa ma fai ti kɔla tabi zã bìlì, tabi zã kɔla nu lì.

c) To 'da ma ni ma kɛ :

- Wa gbini nwá nɛ, nɛ wa yɛlɛ, nɛ wa to ma, nɛ wa 'di ma, nɛ wa kala dia kɛ, nɛ wa a tɛ sánggò. Nɛ nde ki ni ma bá nɛa ngɔ tálá dàmbúnò vɛ, nɛ ma únú sɪrr ni.
- Wa to 'bɔ, nɛ wa a tɛ liã tɛ kɛ wa nyɔngɔ we ndò do bili ni.

dàmbúsikò p.7 : *arbres grands et moyens (Lauracea : Beilschmiedia sp. sp. -alata, -insularum, -Mannii, -Giorgei, Leemansii, etc.).*

a) *C.Nad* : Mɛ a tɛ, ma gã gã. Nwá nɛ ɔ dudu, nɛ tɛ nɛ ɔ lù lù lù. Lɛ sa li ma na nwá fúlù.

b) Wa kpa ma zã kɔla, mbe li zɔ, kɔ 'da fala ti bili 'bete, nɛ wa kpa ma.

c) To 'da ma ni ma kɛ :

- Ma dɛ wena we nɛ do nzâ. We kɛ wele a dɛ nwá ma we nɛ do nzâ, nɛ nde a wè do zɔ ngamɔ gɔ.
- *Timbisa* : Wa na 'bɔ nwá nɛ li dɔ nɛa ngɔ, nɛ nde fũ tɛ li nɛ wena. Ma kɛ wa ia 'bɔ li nɛ na nwá tùlùfũ.

dángbá p.11 : *petit arbre de 8-18 m ht., bois blanc, très commun en bordure de la forêt et de la savane (Papilionacée : Platysepalium Chevalieri).*

a) *Cath* : Mɛ a be tɛ, ma gã wena gɔ, ma ɔ nɛ zã ku wi ni. Tɛ tɛ nɛ ma gɛ gɛza fé nɛ do tóló nwá. Gbakɔ nɛ boe; nwá nɛ ma wia kɔ do nwá dó, ma ɔ sɛkéké. Mɛ a tɛ ma nganda wena. Ma nyɔngɔ do dókò dángbá, wa ɔ nɛ bálànggá ni.

b) Ma hɔ wena ngɔ tà do nu ngbáká zɔ; mbe 'da fala kpo nɛ wa kpa 'bɔ ma 'dɔ ndɔ li zɔ kɛ ma gítìngìlì (kɔlɔ do gbànggòlɔ), nɛ wa sa li ndɔɛ ni na "ndò dángbá" tabi "li tí dángbá", nɛ li ni ma gɛ dɛ wena fai.

c) Wa 'bili tɛ nɛ do tɛ tɔa, nɛ ma 'bɔ do ina boe.

- Wa 'bili liã nɛ, nɛ wa gi ma gi, nɛ wa a do zã wuko tɛ wili 'dangba kɛ a nyɔngɔ zã a wena ni, we kɛ liã nɛ ma fàngà wena.
- Mɔ gbɛlɛ liã nɛ, nɛ mɔ a kɔ gbala, nɛ mɔ e li gogo mɔ tɛ zɛlɛ gogo wi.
- Wa zɛ kɔafe nɛ, nɛ wa fɔlɔ do tulu, ma nǎlɔ wena nɛ savon ni.

- Wa to nwá ne gbaa, ne wa enze do zu wi gbazelezu.
- Wa gbele 'bo kpa te ne, ne wa enze 'bo do hēa mɔ.
- Wa dā do gua, nde ma nyé wena, ne ma bí dō gɔ.

– **wílí dǎngbà** : voir kòkòlòkòé.

- a) *Cath* : Mɛ a kpo dǎngbà ni, ne nde li nwá ne gǎ nea ngo ke 'da dǎngbà.
- b) Wa kpa ma te kpo falanɔ ke wa kpa do dangba ni.
- c) Wa de do kpo toe ke wa de ma do dǎngbà ni.

dàzù p.32 : *plante herbacée cultivée pour ses racines comestibles (Labiatae : Coleus dazu).*

- a) *Nad* : Mɛ a be te, ma ɔ ne zu kō wi ge iko, ne ma ngálá ngboo gɔ. Nwá zu ne ɔ be sekeke, ma ngálá 'bo wena gɔ. Liā ne ma ɔ ne gbasi ni, ne nde ma gǎ la li wena gɔ, ma ɔ ne zu kō le ge iko, ma ɔ be a fēa.
- b) Wa kpa wena kɔ bili fɔnɔ ke wa wa, ne wa la fala ne sabelɛ do wena ni, se ne wa kpa dǎzù de. Ne mbe, wa mi 'bo ma kɔ fɔ.
- c) Wa nyɔngɔ liā ne nyɔngɔ, ma unu de wena.
Yombo : Wele ɔ do wi yengge 'do li wena ni, wi ke a yengge ngo gba li dò gá nde, ne a zā dazu, ne wa gbo, ne a e 'de tili a, ne a yengge do ne ni, ne nde sa'de li bá a gɔ.

dèlè p.44 : *plante érigée, à tiges plus courtes que les autres Marantacea, feuilles grandes, vertes. Dèlè est utilisée comme matière pour vannerie (Marant. : Maratochloa sp.).*

- a) *Zagb* : Mɛ a mɔ, ma nea we ɔ ne gbàngbòà ni, ne nde gá ne ma la gbangbɔa be sī, ne nwá ma 'bana sanga. Te tē ne ɔ a tū.
- b) Wa kpa ma wena do ka zā nu lì.
- c) Mɛ a kala mɔ, wa fana do kòè, yèlè, fá ndèlè, búnggù, ní do ní.

– **gbà dèlè** p.44 : voir gbàdèlè.

dê p.15 : *arbre, 45 m ht., 1,5 m diam., bois pour menuiserie, difficile à travailler (Khaya anthoteca).*

- a) *Cath* : Mɛ a gbà gbélé tè. Gbakō ne dëndélé wena, ma ɔ yèè, ne nwá ne ma ɔ síkpí síkpí. Tē ne ngàndà wena, ma nye gua wena. Ne nde afe ne panga wena.
- b) Le kpa ma zā ngɔnda, tabi zā bilì.
- c) To 'da ma ni ma ke :
  - Wa ēlē kɔafe ne, ne wa gi ma gi, kɔ ma gbalá, ne wa nɔ ma te zele 'do wi. Ne wa nɔ 'bo ma te zele kɔ zā wi, te 'dǎngbà, do te zélé dō, do te zele nyɔngɔgɔ'do ke 'do wi zele wena ni. Ne mbe wa a 'bo do zā wi we duzu kpo kpo zeleɔ ni.
  - *Zagb* : Wa ze 'bo afe ne, ne wa fi ma go'do kpana ke wa k'bo do dō ni na, lí ne ma fanga.

dê p.42 : *plante liliacée, plantée souvent près des maisons, fleurs striées de blanc et de rouge. Plante médicinale, p.ex. pour lombalgies, maux de tête, pour faciliter l'accouchement, etc. Selon les croyances ancestrales, elle est une plante magique à usage multiple (Crinum sp.).*

- a) *Cath* : Dê mɛ a be wɔkɔɔ, mɛ a nya okpuanɔ ni. Ma ɔ be ngbéngbésé'déé, ne li nwá ne ɔ be yólá yólá. Ma wala do ti nù, ne ma dó do gbogbo zu ne. Ma wala do ti nu i, ɔ ne wala matunggulunɔ ni. Gili ne ma bɔa : dé 'dà le, do dé zamɔ.
- b) Ke 'da le nga wa mi ma mi, ne ke zamɔ i ma ho iko.
- c) Ne nde ma de zele kpi kpi.
  - Dé mi kpálè : fala ke a ne we mi nzo tabi kònì, ne a gɔnɔ nwá dê ni, ne a nɔnɔ ma sílílí de 'dǎ ne, ne a mi do ma na, dǔ sa'denɔ wa ángá gó.

- D'É kòlà : fala ke kòlà 'bēlē kuli ni, kò fala ke a ne ho do beno nzā ni, ne mo dolo d'É, ne mo mbá do gbālā koni, ne mo o gbālā 'bete do 'da zu be kolano ni, ne mo to ma, ne ma 'bu, ne mo anga ma, ne mo hā hā naa kola do beno 'da a, ne wa nyongo ma do'do, se ne naa kola mo ngo yengge do beno 'da a na, ma de dia 'dokolo, ne kongge kálá wa go (mo zó ndungbulù).
  - D'É kùlà tàbì d'É gbèlè : fala ke wuko naa zā ke kùlà to a, we tako a ko ni, ne wa 'dolo d'É, ne wa sili ma, ne wa a tō te ne, ne wa a dàmbú te ne, ne wa ba hā a, ne a no ma, ne ma de dondo te be na, a ho dō.
  - D'É bili tabi d'É gálí : wi ndo bili tabi wi da gálí, tabi gálà lì, a dolo d'É, ne a hoko do nu gálí 'da à, tabi do wílí te tabi kùnggí ke a ne ndo do ma ni, tabi te nu yélé a ne gálà do lì ni, se ne a ne we de ne d'É. Ki ni a gbe se mo wena.
  - D'É gbazelezu : wa dolo nwá d'É, ne wa gulu do we, ne wa lingi ma, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zī li wele.
  - D'É zele 'do : wa dolo, ne wa sili ma, ne wa e bílā tabi sani li 'do a, ne wa a fūi kō ne, ne wa ba li d'É wa sili ma li we i ni, ne wa a ti fūi ke wa ia de li 'do a ni, ne wa hunu ma sū, kò ma e, ne a kulu ngo, ne a ba kōe ni, ne a no ma. Wa de ma ni do ni, kpako zele 'doe ni ma e.
  - D'É t'endú : wa dolo ma, ne wa e ma de bulu nu ge iko, ne wa 'dene ma 'dene, kò ma 'bu, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zī li te ne be sī, ne wa zī li a, ne ma túlú li a mbàsí mbàsí, kò ma kpa li we mó è nde, ne a mo ngo zò mo v'É a dia. Wa de ma ni we duzu ndo nyanga t'endú.
  - D'É gúlí tabi zele 'do lì : wa goko nwá d'É, ne wa folo t'É ne, ne wa a ko saso, ne wa a lì ti ne, ne wa e li we, ne ma n'ólō gbáá, kò ma gbala ni, ne wa e nù, kò ma g'É, ne wa so ma de nu be. Ne mo ba d'É ke mo sulu so mâ ni, ne mo kpo ma nu kō be, kò fala ke ma goko, kò ma te ia, ne mo te bà 'bo ma go.
  - D'É ina 'da kpàsa wino, we ki kifi : wa dolo nwá ne, ne wa nyongo do mako, ne a kpā si fala gbá wese, ne a kpā de gbogbo zu a de ngo, ne a kpā si fala g'Éa wese, gulu ne na, fala ke ngamo ne kpa a do 'da falano ni nde, ne a gbo sanga ngame ni, ne a ho nza, ne a la. Tabi do titole, tabi do gbo gba swe, tabi do g'Éa wese, ne a ho kō ne de nza.
  - D'É likambo : wa de kpasaa o ne d'É 'da kpasaa wino we ki kifi ni, ne nde a kpā 'bo si de te fala 'da ngba a wi likambo ni, tako sila wa mboko de t'É a, ne likambo ma g'É do dia ne.
Tabi mo dolo d'É likambo, ne mo fi 'do ko, ne mo fele do te mo do tambala kō mo dati ke na mo ne we samba we; kò mo ne ho i mo ni, ne mo fana owi 'bili weno, ne ma na te me 'bo te tambala kō wa na, sila wa g'É de te mo, ne likambo ma sokpo do d'É ne.
Ombe wa fi ko koe te wa, we goko do wala tako ma tū li owi mbatino.
  - D'É fa do wuko : a dolo nwá d'É, ne a gulu do we, ne a lingi ma, ne a fele do t'É a do nu a do kō a sū, ne mbee ne, ne a nyongo de li gogo a, se ne a ne we fa wuko d'É. Kò a mo ngo wele we do wuke, ne lengge a wele ni ma de te wuko wena, ne a kō gene a.
  - Ombe wuko gula wa de 'bo ma, tako wili wa kō gene wa ne ngo ngba wa.
Ní do ní, ne nde le t'olo ma v'É ma é se go. Ne nde tele te d'Énò ni v'É ma wia kō, se ne wa goko sanga ne kpi kpi do kpi we duzu dea toe 'da ma de.
- **d'Ézámò** p.42 : *plante spontanée en terrain frais, fleurs blanches ressemblant à des tulipes (Crinum sp.).*
- a) *Domin* : T'élé te ne ma wia kō do ke wa mi mi ni, ne nde le kpa ma zamo.
  - b) Wa kpa ma zā bìlì, tabi olo t'oa, tabi li go, te fala ke oyaa le wa dea z'É do le dea ni. Tabi wa kpa 'bo ma olo ā dā yali.

c) Wa de ma do ina yali zamɔ, ɔ ne yali ngumbe, nzabele, bili.

Cath : Mbè, ne ma de to dea, ne mbè, ne ma dé to go, we ke wino vè wa ì tí gulu ne go, ɔ ne ke wa mì ma 'da le nga ni go.

dèdègó'dónààkòlà : *petit arbre non identifié.*

a) *Cath* : Me a be te, ne nde ma ɔ ne zu kɔ wi ge iko, ne ngàlá ne dé ngo we duzu metre kpo iko. Nwá ne ma gā gā, ne ma ɔ dùdú, ne ma geze do fē ne do filá ne yèè (*jaune*). Ma 'bo te tē ne, ne ma bi bili (Ma si tē ε do dókúlúdu).

b) Wa kpá ma 'da le go, wa kpa zamɔ, wena si te ngu'du li, tabi zā dèkà li, do zā ngonda, zā ngonda ke wa wà kuti ne go ni, do nu á bili ke wa wà zi dati ni.

c) Ne nde wa de do ge nde?

- Li mɔ zélé wena, kɔ mɔ zó mɔ do dia ne go, mɔ zó mɔ ɔ kpùù, ne wa dɔlɔ nwá dèdègó'dónààkòlà ni, ne wa lingi ma, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zī lí mɔ. Ne fala sa ya li mɔ tulu, ma ɔ do dia ne, ne mɔ zo se mɔ do dia ne iko.
- Ne mbèè ne, wa zā liā ne, ne wa 'bili zugbulu te te wala ke wino wa la ne wena ni, ne ma kɔ zu nyanga wa fai ni. Ne wa a ma 'do li. Ne wa mba 'bo do nwá dèdègó'dónààkòlà ni, ne wa a 'bo 'da liā ne do te wa 'bili ma ni, ne wa fɔlɔ do àngàlá ke a bá ko go ni, kpa kɔ lí a sa, k'a ba wuko. Ki ni mi zɔa ngboo.
- Wa de do zeze sa'de ngu'du wi.
- *Zagb* : Wa zā liā ne, ne wa mba do ina gbàtè, do ina dani bolo.
- Wa mba 'bo ma do gele liā tenɔ, ne wa gi hā wi wili tabi wuko ke ngba a wi ba ngba wi a fia ni. Gela e do'do, se ne wa de ma dê, takɔ a ba mbé wuko tabi mbé wili ni.

dèngè : *arbre, 20 m ht., bas branchu, ripicole (Irvingia Smithii).* :

dènútɔ̀bàlì p.46 : *mauvaise herbe.*

b) *Timbisa* : Me a 'dā wɔkɔsɔ iko.

c) Wa kpa ma zā bìlì do zā kɔla. Wa kpa ma wena gulu te kokombo.

d) to ne ma ke :

- Wa de ma do ina wè nú tɔ̀á 'dà wí ndò bili, wè ké mè à wɔkɔsɔ ké wà dé dò inà bili.
- *Domin* : Wa dɔlɔ nwá ne, wa 'bala do be kpana, ne wa fɔlɔ do nu tɔa we gana yali zamɔ. 'Da fala gō yɔ'do ma, ne ma gbe gōe.

dènggá p.30 : *grand arbre, 35 m ht., 1,2 m diam., bois léger blanc utilisé pour sculpture légère (Apocynacée : Alstonia Boonei).*

a) *Cath* : Me a te, tē nè a fē. Ma ngala de ngò metre 25 tabi 30. Gbakɔ ne ma dò wena; Nwá ne ma ó be dùdú yólá yólá. Ma ngo gílì ne bɔa : dènggá nza do dengga 'do li.

b) Dènggá nzâ, le kpa ma zā ngonda, do zā bìlì, do 'da le.

c) Dengga nza :

- Wa sete ma ne wa to ma do tɔlɔ ne, ne wa a li tí ne, ne wa a kɔ kungba, ne wa dungu 'do ne we ina nyongogo'do, gbogbolo wi zeze wena ni, ne ma le gulu ku a. Ne wa sete 'bo kóáfé ne, ne wa to ma tua, ne wa a nɔ tē ne, ne wa fele te kàtòlò, we ke tē a a wena do katolo. Tabi wele ke tē a ɔ do gbatale, ne ma gala a we ke ma fanga wena.
- 'Da fala ke be, zu a de dani nzóngbó nzóngbó ni, wa sa li ne na 'dó'dó ni, ne wa sete kóáfé ne, ne wa gi mâ, ne wa fɔlɔ do ma, se ne ma ē dê.
- Wa dé liā dengga do to dea, ne mi ì ti to ne go.
- Wa 'bili bólɔ te ke zū ne gba kɔ ε de wena ni, ne wa de do sálá 'dèlà we e mɔ ngo ne. Tabi wa zī ma ke zā ndábá ke zā nu tɔa, takɔ wa gālā koe 'da wa de nu ne. Kɔ mbe fala kpo, ne te ni ma kpa, ne ma gā.

- Fala ke mɔ yɛnggɛ zamɔ, kɔ mɔ ɔ do zɛɛ li sila mɔ nde, nɛ mɔ ɔɔɔ nzo'di nwá nɛ ni, nɛ mɔ nyɔngɔ do tɔlɔ nɛ, nɛ mɔ gulu lí nɛ.
- Nɛ wa ɔmɔ 'bɔ tɔkɔ nɛ ke ma fɛa ni, nɛ wa a lí tɛ nɛ sī, nɛ wa a do zā wele we zɛɛ gba'dangba.
- Wa gba ma do ma'baya 'bɔ gba. Nɛ mbè, nɛ wa 'bili, nɛ wa zī nyanga nɛ nù, we gālā biā tɛ nɛ.

dènggáli p.18 : *arbre ou petit arbuste, commun en forêt, fruit à 4 coques, latex abondant (Euphorbiacée : Dichostemma glaucescens).*

- a) *Cath* : Mɛ a tɛ, ma gǎ wena ɔ, ma ɔ nɛ ku wi ɔ iko, nɛ ma ngálá né olo mɛtrɛ nale ni. Ma gbā kō ɛ do wena, nɛ ma sasala talɛ tabi nale, nɛ mbé nɛ gbálá ngo zā nɛ dɛ ngo, ní dò ní. Kófɛ nɛ ma ɔ be filà, kɔ fala ke mɔ sɛtɛ ma, nɛ lí lí nɛ ɔ fɛà ɔ nɛ ke 'da dèngggá nza ni. Lí nwá nɛ ma ɔ nɛ nwá ndímò ni, nɛ lí 'do nɛ ma ɔ fɛà. Ma wa wala, ma wala 'da fala sabelɛ. Gbālā nɛ ɔ kǎ nɛ talɛ talɛ. Ma sǎ ia, nɛ ma fū, nɛ ma álá hùrr.
- b) Ma hɔ do nu lí, do zā dèkà lí. Kɔ fala ke mɔ kala gbālā nɛ, nɛ mɔ mi 'da le, nɛ ma hɔ 'bɔ 'da le.
- c) Mbè toe ke wa dɛ do ma ni :
- Wa gbɛɛ kɔafe nɛ, nɛ wa kɔ tɛ wi katolo, tabi 'bɔ tɛ wi zɛɛ ngbanganza, do zɛɛ kolokoto, do zɛɛ makulutu, ke a ɔɔɔ tɛ a nɛ ma kutu kpùrr ni, kpakɔ ma gala a.
  - Wa sɛtɛ kɔafe nɛ, nɛ wa to ma gbáá, nɛ ma 'bú, nɛ wa a lí ti nɛ do gɛ nɛ, nɛ wa a kɔ kungba, tabi sani ke ma pɛ pɛsa dɛ 'do ni, nɛ wi zɛɛ sobisi a dungu dɛ 'do nɛ, nɛ ma le do lí go'do a, nɛ ma ngbenzɛ lí dani, nɛ ma gbɛ obe dɔkɔnɔ ke wa zɛɛ a ni. Wa dɛ ma fala dɛɛ wena, takɔ zɛɛ ma e.
  - Owi kpe gɛ, wa kala wala nɛ, nɛ wa a kɔ gɛ 'da wa, we ke okɔɔɔnɔ wa kǎ we nyɔngɔ ma wena.
  - Lɛ kō genɛ nɛ wena, we ke le fa gua nɛ, ma nyɛ wena.

dètɔ̀núbìlì : *voir* tɛ'bònggò, tàndàgùzì.

dígbi ou **dígò** (wílí bàbòlò) p.31 : *liane herbacée, rampante, à grosses racines qui ressemblent aux patates douces, grandes fleurs pourpres ou mauves (Convolv. : Ipomoea digitata). Ou liane ou arbre lianiforme (Ostryoderris lucida).*

Les racines, qui ressemblent aux patates douces, ne sont pas consommées, mais utilisées dans la médecine traditionnelle. Selon les croyances ancestrales, elle est utilisée pour appeler la pluie après une longue sécheresse.

- a) *Cath* : Mɛ a nyaka, ma ɔ zamɔ, nɛ ma ɔ nɛ babolo (gǎlɛnya) ni, ya wa nyóngó liā nɛ ɔ. Nwá nɛ ɔ 'bɔ kpasaa nɛ nwá gǎlɛnya ni 'bɔ, ma wia kō nɛ wia iko, kasi ma a ni ɔ.
- b) Wa kpa ma wena tɛ nu lí, tabi zā gùbà safɔ i, nɛ mbe wa mi ma 'do tǎ.
- c) Wa dɛ do do ina dɛa :
- Wa zā liā nɛ, nɛ wa gbɛɛ ma túrr túrr, nɛ wa kɔ nɔ ngo zā wi, nɛ ma ba, nɛ wa ɛnzɛ do zɛɛ gǎ'bómò (ngámánzá), tabi zā wi zélé gbàkókà'dànggà.
  - Zé dati 'da oyàá lɛ, ke kolo tɛ ɔ, nɛ wa nɛ, nɛ wa zā liā dígbi, nɛ wa a 'do lí. Kɔ ma ɔ gbaa fai, kɔ ma mbulu, nɛ kolo mɔ ngo tɛ nɛ pùtù pùtù pùtù. Kɔ ma ɔ ni gbáá, kɔ mbúlú nɛ é vɛ, nɛ ngo tɛ kole ɔɔɔ dɛ.
  - *Zagb* : Wa zā liā dígbi, nɛ wa mba do gele inanɔ, we a do lí kpili.
  - *Timb* : Wa sa lí nɛ na dígbi, we ke, fala wa zā liā nɛ, kɔ wa a 'do lí, nɛ nde kolo dí gbì, nɛ kpo soe ni, nɛ kolo ma tɛ. Kɔ fala ke mɔ kala 'do lí, kɔ mɔ a ngo we, hā ma kolo, nɛ ngangga ma yolo.

dilisa p.22 : *liane herbacée (Vitaceae : Ampelocissus sp.).*

dò p.11 : *cobe onctueux ; plante papillonacée, 1-3 m ht, cultivée pour les feuilles comme poison pour la pêche (Tephrosia Vogelii).*

- a) *Monz* : Me a wɔkɔsɔ, ma ngala ɔ ne metre bɔa, nwá ne ma be a du ɔ ne nwá kàsìà ni, ne nde nwá dò ma ɔ fɛa, ne te nwá ne ma ɔ lù lù lù ni.
- b) Wa mi ma safɔ tabi 'da le.
- c) Me a ina gbɛ do okɔɔɔ.
- Wa wa dɔlɔ nwá ne, ne wa si nu kungba, ne wa to ma vɛ, ne ma 'bu ɔ ne sabinda ni, ne wa a ma 'dɔ li na, ma te li kɔɔɔɔ. Kɔ ma tala te wa, ne wa gbo nza ti kùkù i, ne wa ma ngo kala wa.
  - Bɔa ne : fala ke ongbá'dá ke wa ɔ tí sala te wi wili tabi wuko ni, wa ɔ te mɔ nde, ne mɔ dɔlɔ 'bɔ nwá ne, ne mɔ to ma gbaa, kɔ ma 'bu do dia ne, ne mɔ kpílí lí ne ni de te tí sala te mɔ na ma gbɛ wa. Tabi wa kpílí 'bɔ te zu wele we gbɛ do o'bisínò.

– **wílídò** (gbàdò) p.11 : *plante annuelle ou vivace du même genre que "dò" (Tephrosia barbiger).*

- a) *Demona Hilaire + Zagb* : Me a be te. Gã ne ma là gbà'bítí zu nyanga wi lâ, ne nde ma wia te ngala de ngo we hɔ metre bɔa. Nwá ne ma gá be gá be sī, ma nea ngo ke 'da dò ni. Nwá ne ma toso ngbe ɔ ne nwá tɛngɛlé ni, ne ma dúlú yóláá, ne ma gba kɔ ɛ gbâ. Ne ma du dua, dó ne ɔ ngbèè ni (filá yòò, jaune). Ne ma wa wala, 'da fala ke wala ne ma kolo, ne ma ɔ tũ. Ne nde wala ne ma do gòzó ne tale, ma ɔ yònggóló yònggóló. Kɔ 'da fala ke ma 'bana do tɔlɔ ne ni, ne te ne ma do be sálá lú lú lú.
- b) Wa kpa ma wena te 'da le do 'do tɔanɔ. Wa mi 'bɔ ma mî we de do to.
- c) To 'da ma ni ma ke :
- Wa to nwá ne, ne wa a do zã wele 'da fala ke kɔ zã a ma ze zela ni.
  - Wa 'bi 'bɔ kpo kpo nwá ne ni, ne wa mba do nwá papaye, do tandala, ne wa to ma vɛ, ne wa ku'bu ma. Kɔ fala sa titole, ne wa a hã kɔɔɔɔ, ne wa nɔ ma ɔ ne wa nɔ do gele dò ni.
  - Mbè, ne wa sili nwá ne, ne wele a nɔ ma te sopisi.
  - Wa de 'bɔ nwá ne, ne wa to gbaa ne wa de do kombokele tabi belegelemɔkɔnzi, ke wa sa li ne do français na micose ni, ne wa de ma, ne wa fele li ne.
  - Wa to nwá ne, ne wa henze do hɛa mɔ tabi gbina.
  - Ne wala ne wa dé do to ɔ, ma gbɛ wi gbɛa. Fala ke wele nyɔngo ma, ne a fe.

dò'bò p.18 : *arbre à racines échasses, en forêt périodiquement inondée, occupant parfois de grands espaces le long des rivières (Euphorb.: Uapaca sp. sp.).*

- a) *Zagb* : Me a te, ma ngala de ngo wena, ne liã ne ɔ zángbá'dángbá 'dɔ lí mɔ ni, ne ma dɛndɛle wena, ne okɔɔɔɔ wa ɔ ti ne. Li nwá ne ɔ bi a gá, ne ma ɔ dùdú kpòlòò ni. Nzò'dí nwá ne ma ɔ á filà.
- b) Wa kpa ma fai 'dɔ lí.
- c) Tɛ ne ma nyɔngo do odɔkɔ sòé do nzàngálà.
- Wa 'bili liã ne, ne wa gi, ne wa fo do kɔ, ne wa a 'bɔ mbèé ne do zã wele, tabi a tɛne lí ne, n'a nɔ.
  - Wa 'bili liã ne, ne wa de do te nzabele, tabi kiti.
  - Wa 'bili liã ne, ne wa se do zákà, ne wa e ma ngo gè we duzu owi zũnɔ.
  - *Timb* : Kpo kpo liã ne wa se do tiki, ne wa fi mbèé ne do te mbɛngga 'bili do dɔ.

dòdàfà (*litt.: queue de singe*) (ou : nyáká yásálá) p.31 : *liane ligneuse, jeunes tiges à indument roux. Est appelé aussi "nyáká yásálá" (Pycnobotria nitida).*

a) *Zagb* : Me a nyaka, tẽ ne ɔ filà ngòò, ma ɔ kpasaa ne te do dafa ni, ma ke wa sa li ne ní ni. Ma ba 'da te de ngo nyélé wena, ne ma sanza 'bo nú kǎ ne wena. Fala wa 'bili ma, ne lí ne ɔ fěà. Kɔ 'dà kálá be sī ne ma fele né tɔkɔ ni.

b) Wa kpa ma wena te ti kola do 'do lì.

c) Ma de to dea :

- Wa 'bili liã ne, ne wa mba do gele ina, do kòyé ke wa sa li a na "dànggá" ni, ne wa gi, ne wa hã hã gaza ke wa ne e lúndú 'do a ni.
- Wa 'bili nyaka ne, ne wa 'bo do kólò bà zu tɔa.
- Ma de zélé ndumbé. Wa a lì kɔ vére, ne ma ba 'bolo zã ne, ne wa 'bili nyaka dodafa, ne tókó ne hulu de 'da lì kɔ vére ni, ne ma dunu, ne wi ke a ólǎ wena ni, ke wa sa li ne na, zeze ndumbé ni, a nó ma, ne zeze ni ma é.
- Wi ke li a zeze wena ni, tabi mò tia li a, tabi ma hẽ hẽà ni, ne wa zĩ 'bo kpo kpo li nyaka dodafa de li a, ne li a gělẽ. Ne nde wa dé ma we nzè'bè go.

dòdèngbè p.8 : *liane trifoliée (Connar. : Connaraceae sp.)*.

dòkúlúdù p.13+25 : 1) *arbre ou liane ligneuse, fleurs jaunes (Linaceae : Hugonia platysepale)* ; 2) *arbre à longues feuilles comparées à la queue de l'oiseau "kúlúdù" (Ochnaceae : Ouratea sp.)*.

a) *Gboma Camille* : Me a nyaka, gã zã ne ma ɔ ne nu kǎ wi ge. Nyaka ne dùlù wena, ne ma kũ do 'da tǎ tabi 'da tè de ngo. Te tẽ ne ɔ fě. Ne nwá ne ma ɔ be a dù yólá yólá, ne ma 'bo ngbe 'bua, ne ma ɔ ne dò kúlúdù ni. Ma ne we ɔ ne nwá kòkólò ni, ma me ge a gã, ne nde ma dùlù ɔ ne nwá kokolo go. Ma dó do gbogbo zũ ne, ne dó ne ɔ fě, ne nde ma gã la li go.

b) Wa kpa ma zã kola, nu ngbaka zǎ do nu ngbaka lì 'bo.

c) Wa ba nyaka ne do zu tɔa bâ.

dòlòbìlì (ndàkàbìlì) (*sobriquet* : àpòlò) : *plante herbacée, lianeuse, très envahissante*.

a) *C. Nad* : Me a wɔkɔɔ, ma ɔ ne nyaka ni. Da dǎ ge le sa li ma na fúgà we ke, 'da fala ke mɔ wa kola 'da mɔ ia, ne nde do 'do ne, ne ma ba ma vẽ. Me a wɔkɔɔ ma nea ɔ ne nyaka ni, ma ngálá wena, ma kú ngo wele kũ. Ma té te fɔe ia, ne ma dɛnde, ne ma kpa li fɔe vẽ. Nde nwá ne ma gã la li go, nwá ne ma ɔ be sī sī sī iko. Dó ne ɔ fě. 'Da fala ke ma hɔ safɔ i, ne ma de ndu'bu, wula fala ke na wele a le zã ma ni bina.

Zagb : Ma hɔ ia, ne nde ma sanza nu kǎ ne délé wena, ne ma kpo ngbe vẽ. Wa sa li ne na dòlòbìlì, tua ke, fala mɔ wá fɔ ia, kɔ ma hɔá kó fɔe ia, ne ma ba fɔe vẽ do mó é iko.

Ma la ngbe do làbìlì be sī. Nwá dòlòbìlì ma ɔ fěa, ne ke 'da làbìlì ma meka ɔ be tũ ndambo. Ne nde li nwá ma wia de te'de, ma gã né ke 'da dòlòbìlì go.

b) *Zagb* : Ma ba falanɔ vẽ, ne nde wena te 'do le, zã bìlì, tabi kɔ gaza fala ke wa wa ma dati wá ni. Ma hɔ li zǎ tabi zã gòlè ia, ne ma gbe zǎe tabi gole ni iko.

c) Wa de ma do to nde? Tabi nwá ne, tabi liã ne, tabi ge nde?

- *Kat* : Wa de nwá ne, ne wa enze do mɔ zã wi (ga'bomɔ). Nwá ne únú ngándá wena.
- *Zagb* : Wa de nwá ne, ne wa lingi, tabi wa to ma, kɔ ma 'bu, ne wa na li tóló dani ke wele a kpa ma ni na, ma gbé ngá ne, ne li ne fe, se a ma é dǎ dè.
- Fala ke mɔ dúmú nyanga mɔ do zugbulu ne iá, nde fala é mó dani ne ngàndà wena. We ke me a te ke ma do fàlía ne boe, ɔ ne ke 'da bàngàbingi.
- Mɔ wa fǎ ne ia, ne nde kpalɛ olo ne dé wena. Kɔ we wa ma, ma wia na, ma gá be sī se, se ne mɔ zu'du ma zu'du.
- *Cath* : Ombe wa na, wa wia we mba do dò we gbe do okɔɔ.

dòmbàtì p.24 : *arbuste suffrutescent érigé (Gemena) (Malvaceae : Kosteletzkya Grantii)*.

Ma wia kō do wílídò ni, nɛ ma dɛ 'bɔ kpo toe wílídò dɛ ni.

dòngɛnzɛ p.39 : *herbe annuelle, procombante, panicule raide, en terrain marécageux (Gramineae : Isachne Buettneri).*

a) *Tanda* : Mɛ a be wɔkɔsɔ, ma ɔ nɛ nwá 'bete. Ma ngala dɛ ngo we hɔ 'bu cm tale. Nɛ nde nwá nɛ do tɛ sī sī tɛ nɛ, nɛ ma dungu wele dungu.

b) Wa kpa ma zā kɔla.

c) *Domin* : Wa dɔ be te nɛ do nwá nɛ vɛ do mbito, nɛ wa kɔ tɛ gbālā fele ndɔ bílí ngenzɛ.

dónzà p.12 : *arbuste suffrutescent érigé (Papilion. : Uraria picta).*

a) *Zagb* : Mɛ a wɔkɔsɔ, ma a ɔ nɛ gbinikɛɛ ni, ya ma la ngbɛ do gbinikɛɛ. We kɛ nwá gbìníkésé ma gā nɛa ngo ma. Be te nɛ ngala dɛ ngo, ma hò mɛtrɛ kpo go, nɛ te nɛ ɔ be fɛa, nɛ dó nɛ á fílà. Nwá nɛ ma kala kō ɛ dɛ ngo ɔ nɛ 'dèkélèké ni. Kpo ma wa sa li ma na, wílí gbinikɛɛ, nɛ nde dó gbìníkésé ɔ fɛ̀à.

b) Ma ɔ ti kɔla, tabi ngo ta, tabi zā nga bili kɛ ma sulu wena ni.

c) Wa gbini tɛ nɛ do nwá nɛ, nɛ wa e ma gulu ngámbɛ tabi ndòkó. Nɛ wa dɛ 'bo do ina :

- Wa zú'du tɛ nɛ, mba do nwá nɛ vɛ, nɛ wa 'bala dɛ 'dɔ lì, nɛ wa fɔlɔ do bɛ we zélé úmá.
- Wa zú'du 'bɔ tɛ nɛ mba do nwá nɛ, nɛ wa dɔ, nɛ wa ba mbito nɛ, nɛ wa gba do zu wi gbà zele zu.

dònzalè (hídònzalè) p.39 : *haute graminée en terrain marécageux, aspect de roseau, très commune; hampes de flèches légères (Gramineae : Trichoperlyx sp.).*

a) *Zagb* : Mɛ a wɔkɔsɔ, tɛle tɛ nɛ ɔ nɛ tɛle tɛ áyá ni. Li gbálá ma boe. Ma ngala dɛ ngo we mɛtre tale. Ma do, nɛ dó nɛ ɔ kpùsɛ̀ɛ ɔ nɛ do nzalè ni. Ma hā wa sa li nɛ dònzàlè ni.

Timbisa : Ma ɔ nɛ gbàkà ni, holo kɔ nɛ boe. Nwá nɛ ɔ nɛ zō ni, nɛ dúá nɛ si tɛ ɛ do dúá gele hi kpilino vɛ. Mba go, ngo gili hi kpili ma nale : hí dònzàlè, hí kpèlèkè, hí kpèà, do gbàhi kɛ ndɔkɔ zā nɛ boe ni, tɛ nɛ ɔ fɛa do dúá nɛ vɛ.

b) Ma hɔ wena tɛ fala ndɔnɔ tɛ li zōnɔ ni.

c) Mɛ a hi kɛ wa dɛ do kpili ni.

- Wa gbini kuti li ngele kɛ tɛ dúá nɛ si zu nɛ ngo nga ni, we ngo do kpili ndɔlɔ do sa'de.
- *Cath* : Wa dɔ ká tɛ nɛ do mbito, nɛ wa fi tō tɛ nɛ, nɛ wa la'da ma tɛ gbà mbóló kɛ wi a k'ɔ wena ni, nɛ ma 'bili sanga mbɔlɛ, nɛ a tu ma dɛ nù, nɛ ngo sila a sa.

dòtòlò p.38 : *graminée de 0,5-2,5 m ht., en sol pauvre (Gram. : Pennisetum polystachyon).*

a) *Zagb* : Mɛ a be te, ma ngálá dɛ ngo hò mɛtrɛ bɔa go. Li nwá nɛ ɔ sékéké ɔ nɛ nwá 'dólò-dólà ni. Fala ma ngala be sí, nɛ ma bili dɛ nù, nɛ ma dó, nɛ dó nɛ ɔ be a fɛ̀à tùsɛ̀ɛ ni.

b) Wa kpa ma wena tɛ zā bìlì.

c) Wa dɛ do ina zele mɔkɔla :

- Wa dɛ nwá nɛ, nɛ wa 'bálá ma 'dɔ lì, nɛ wa fɔlɔ tɛ be zele mɔkɔla.
- Wa zú'du tɛ nɛ mba do nwá nɛ, nɛ wa zí kɛ zā ndábá mɔkɔla.

dòzɛmbɛ : *voir* bèlèzɛmbɛ.

dó p.9 : *arbre à gomme, 20-25 m ht., commun partout (Mimos.: Albizzia ealaensis).*

a) *Zagb* : Mɛ a te, gā zā nɛ wia we kɔlɔ do mɛtrɛ kpo fala kɛ kunggulu nɛ boe. Nɛ ngálá nɛ dɛ ngo wia we la 'bu mɛtrɛ bɔa. Mɛ a te kpo ma ngàndà go.

b) Wa kpa ma wena tɛ zā kɔla, tabi zā bìlì kɛ wá wá zi 'dɔkɔlɔ nɛ nyɛle wena ni.

c) * Ma nyɔngɔ odɔkɔ kɛ wa sa li wa na bálànggá.

* Ma do gele to bina, we kɛ ma dè só wena. Nɛ gua nɛ nyé 'bɔ ngboo go.

– **wílí dó** p.9 : *arbre, 29 m ht., à folioles falciformes (Mimos. : Albizzia glabrescens).*

- a) *Cath* : Tεε τε νε ma wia kō do nàá dó. Nwá ne gá nea ngo ke 'da nàá wele ke, ma nea we o ne nwá kólónggò ni, ne ma a tũ. Ne nde ma nyóngó do dòkò go, we ke nwá ne fàngà wena.
- b) Wa kpa ma zā kola do zā nga bìlì.
- c) Ma do to bina. Ma kolo, ne wa dā do gua iko, ne gua ne nyé 'bo ngboo go.

– **wílí dǒ** (múngàngà) p.9 : *arbre, 40 m ht., 1 m diam.; l'écorce battue servait de savon (Mimos.: Albizzia ferruginea).*

- a) *Cath* : Mε a gá te, ma nea we o ne gele do ni, ne we ke li nwá ne gá, ne ma la nwá do bi sī. Tε nwá ne o lù lù lù, ne ma tũ wena. Wa sa 'bo li ma na 'munganga', we ke wa ēlē afe ne, ne wa 'dene, ne wa folo do tulu, ma nōlō fùtā fùtā o ne savon munganga ni.
- b) Wa kpa ma wena τε zā bili do τε kò vúdà.
- c) Nwá ne do afe ne do liā ne ma de zele wena :
  - Wa dolo nwá ne, ne wa to, ne wa a li ti ne, ne wa tekpe ma, ne wa a do zā wi τε zele sopisi tabi kàséndè.
  - Wa gomo te ne ia, ne toko ne, ma sō ndònggé ndònggé o ne kanggatele li dō ni.
  - Liā ma, wa gbele, ne wa a do zā wi, ne nde lí ne ma τε dò wena go, lí ne o be sī iko, we ke ma nganda wena.

dógbànwá p.9 : *arbre, 25 m ht., 3 à 5 paires de grandes folioles (Mimos.: Albizzia Zyggia ou -Welwitschii).*

- a) *Zagb* : Mε a te dǒ, ne nde li nwá ne gá la ke 'da dǒ bé sí iko. Ngàlá ne de ngo wia we kolo do 'bu metre tale. Zā tē ne gá wena, ne kùngúlú tē ne ma o hǒàà ni. Tē ne ma nganda nea ngo te dǒ.
- b) Wa kpa ma wena τε 'do li tabi zā dèkà lì.
- c) Toe ke wa de do ma ni ma ke :
  - Wa 'bili kùngúlú ne, ne wa fi do te dùgbú, tabi wa de do meza.
  - Wa 'bili 'bo kùngúlú ne, ne wa de do mbátá go'do kúlúwà we 'balà do dǒ.

dòlò p.26 : *arbuste à grandes fleurs blanches; fruits couverts d'épines (Flacourt.: Calonco-ba Welwitschii). Les feuilles et les racines sont utilisées dans la médecine traditionnelle. L'arbuste même est utilisé dans des rites.*

- a) *Cath* : Mε a te, fala ke ma ho gbàà ni, ne ma sanza nu kǒ ne dó wena, ne ngàlá ne de ngo ma wia we o ne metre boa tabi tale. Ne mbè kili τε ne ma o ne nu kō wi ni, ne ma gba kō ε tale tabi nale de ngo i. Li nwá ne ma o gáfú gáfú, ma gá wena, ne ma o kàkàwàyàà, ne nu ne 'bé 'bélè. Ne ma wa wala, ne τε wala ne ma do tē nzéngé nzéngé ni. Nwá ne nyonggo do táládòkò ke wa nyóngó wa go ni. Ngo gili dolo ma boa, nàá ke do wili ke (*voir ci-après*).
- b) 'Da fala ke odafano wa li wala ne ni, ko wa ho ti kola tabi zā bìlì tabi nu lì, tabi zā vúdánò, ne wa sǒ gbālā ne ni, se ne ma ho dê. Gulu ne hā le wia we kpa ma τε falano vé ke ma a zamo ni.
- c) Dòlò de to dea :
  - Wa dolo nwá ne, ne wa a ina ke wa de do zele ga'bomo ni ko ne, ne wa enze do ma.
  - Kpo kpo nwá ne ni, wa gbélé 'bo tē ne, ne wa a ko ne, ne wa enze do gbìnà.
  - Wa ēlē koafe ne, ne wa gbele tē ne, ne wa enze do zā wi we zele ga'bomo.
  - *Zagb* : Wa zā liā ne, ne wa folo τε ne gbaa, ma sa, ne wa gbele ma, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zī zō wi, we zele gbandolo, ma ngbenze wena.
  - Owukono wa de nwá ne, ne wa na ma go'do yélé, ne wa yaka fū de kǒ ne na, ma kpálá, dǒ ma nyúlú go.

- Wa 'bili ke ma dea ngùmù dea ni, ke fo ndòkó ne ko zā ne bina ni, ne wa se 'bo do be butu to do sanggo, tabi wa e ma do te nu ngele yànggá, tabi wa se do butu nyanga tangge.
- *Zagb* : Fala ke kɔyɔɔ wa ko kò, ko fala we gbe wa bina, ne wa gbele liā ne mba do tē ne, ne wa yulu ma v̄e de ko kò m̄. Ne wa gbini nwá ngbòkà do nwá ngòlè, ne wa na 'dò ne, ne wa kɔɔ 'bētē 'do nwáɔ ni, ne okɔyɔɔ wa fe v̄e de 'do ne ni, ne wa kala ofio wa ge iko.

– **bé sékéké wílí d̀̀l̀̀** p.26 : *arbuste, petits fruits couvert d'épines (Flacourt. : Lindackeria dentata).*

- a) *Cath* : Me a be te, ma ho nu k̄ ne kpo, ne ma gba k̄ e boa iko. Kili te tē ne ma ḡa be go. Nwá ne ma a sekeke, ne ma o yólá yólá, ne nu ne ma o nzéngé nzéngé (dentelé). Me a wílí d̀̀l̀̀. Ma wala, ne nde wala ne ḡa be go, ma o ne wala káànggá ni, fo tē te ne bina, mo 'be te ne, ne ma g̀̀l̀̀k̀̀k̀̀.
- b) Wa kpa ma wena zā ngonda, do zā bìlì, do nú kólá l̀̀.
- c) Wa 'bili, ne wa sanga do t̀̀à. Ma de 'bo zele dea :
  - Wa zā lia ne, ne wa gbele ma, ne wa fi ko kolonggo, ne wa z̄ z̄ wi, ne wa z̄ z̄ zala wi, we gba zele zu, do zele gogo wi.
  - Wa z̄ 'bo z̄ wi we zele ke wa na, doko zā zu wele, wa sa li ma na, zele lo.

– **wílí d̀̀l̀̀** (múngàngà) p.26 : *1) petit arbre, feuilles ovales oblongues, fruit lisse (Flacourt.: Caloncoba glauca); 2) arbuste à petit arbre, feuilles larges ovales (Flacourt.: Caloncoba Schweinfurthii).*

- a) *Monz* : Me a be sanza te ma ḡa wena go, mo zo ma, ne ma o kpasaa ne dozo ni, ne nde nwá ne ḡa be nea ngo nwá d̀̀l̀̀. Ma sanza de nu k̄ ne délé wena.
- b) Wa kpa ma wena zā bili tabi ti bili 'bete.
- c) Wa wia 'bo we 'bili ma, ne wa sanga do t̀̀a, tabi wa de 'bo do gele to ke ma wia ni.

dómó, (O) dómá : *voir* nzànggó.

d̀̀ǹ̀d̀̀l̀̀ : *mauvaise herbe, non identifiée.*

- a) *Cath* : Me a wɔkɔɔ, ma o be sílílí, ma na nù wena. Gene ko mo wa ma, liā ne e zā nù go, ma o sákpátákpáá.
- b) Wa kpa ma te falano sū iko.
- c) Ma do to kpo bina. Me a 'dá wɔkɔɔ, ma 'dángá f̄e 'da wino wena.

d̀̀ǹ̀z̀̀mb̀̀l̀̀ : *liane ligneuse urticante de la famille de "mbàmbàli".*

- a) *Monz* : Me a wɔkɔɔ, ne nyaka ne boe ma fu fua nyele wena, ne nde ma á mbòkò, ne te ne v̄e ma do sálá l̀̀ l̀̀ l̀̀ ni. Li nwá ne ḡa go, ma ó kórr. Nwá ne do nyaka ne v̄e ma tala te wele wena. Wa sa li ne ni, we ke ma dí te wele, ne ma do à v̄anyú.
- b) Ma ho wena te zā guba olo fo gaza ke wa wa ma gbàà ni. Ne wa kpa 'bo ma ti 'bete, ke zā li wala, tabi 'do t̀̀a.
- c) Mo le zā ne fai, ne ma do mo v̄anyú v̄anyú, ko mo ho nza ia, ne te mo 'di gài gài fai ndoti ne a ke wese ḡe. Ne malaria wia we de mo, te mo wia we de ḡe z̄éé. Fala ke malaria dè mo go, ne kúlí kòlá mo ma wia we h̄e ma.

Zagb : Wa 'bili nyaka ne, ne wa gbele ndoko zā ne, ne wa na ngo fútálá.

Cath : Fala ke kòlá ko, ko ḡ yò'do kúlí à wena, ko mo ī fala ne, ne mo gono nyaka d̀̀ǹ̀z̀̀mb̀̀l̀̀ ni, ne mo kasa ma do káli, ne mo e ti kòlá, ko fala ke ḡé te we yò'do kuli kola, ko a ne da gélé a we yò'do ma ni, ne ma do nu a, ne a yu.

d̀̀nd̀̀kp̀̀d̀̀ (O : d̀̀nd̀̀kp̀̀l̀̀, d̀̀nd̀̀ngb̀̀l̀̀) p.8 : *arbuste sarmenteux, 3 à 5 folioles (Conna- racea : Byrsocarpus viridis).*

a) *Cath* : Me a be sanza te, ma ɔ ne nyaka ni. Be tẽ ne ma gã be go, ma ɔ ne kili te kiliyõ iko, ne ma sanza sílílí, ne ma dendele de nù ge iko. Li nwá ne ɔ be kótófóló kótófóló, ne te nwá ne lò wena, ne tẽ ne ɔ tóló nwá (vert). Ma wala 'bo wala, ne wala ne ɔ be yónggólónggó ɔ né tándalà ni. Ne sɔkpɔ nu wala ne ma ɔ fila kálálá. Wa sa li ne na dòndòkpó'dò, we ke nwá ne de dɔndɔ dea.

b) Wa kpa ma wena te zã bili tabi ti gõlõ 'bete.

c) Dòndòkpó'dò de zele dea, ne ma gala 'bo owi zã :

- Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa 'bala ma de kɔ bila, ne wa a li ti ne, ne wa fi kãlĩ we 'do ne, ne wa nɔ ma te zélé silà.
- *Zagb* : Wa nɔ 'bo ma we zele gànggá.
- Wuko ba zã, ne a 'bala nwá dɔndòkpó'dò, n'a nɔ ma. Kɔ a ne ko ne, ne be a de dɔndɔ, ne a hɔ dõ. We ke, mɔ 'bala ma, ya ma ba, ne ma ɔ ne yiki ni.
- *Tanda* : Wi zã gɔnɔ nwá ne, ne a a ma ngo nu tɔa, ne a la do ti ma, ne ma fele 'do a na se a 'da fala kula, be hɔ dõ.

– **wílí dòndòkpó'dò** p.8 : *arbre sarmenteux, 11 à 13 folioles (Byrsocarpus coccineus)*.

a) *Timb* : Me a be sanza te, ma ɔ ne gbālã zu kõ wi ge iko. Bi te ne ni ɔ fãa, ne nde ma nganda bi wena. Wa zu'du do liã ne, ne nde ma nganda wena. Nwá ne sasala tale, ne ma ɔ fẽ. Wa sa li wili dɔndòkpó'dò na nda'dakpala.

b) Wa kpa ma fai te li zõ do zã bili.

c) Ma de to dea :

- Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa kala do kua tɔkɔ, tabi mã li dani olo li tukia. Ne wa kala 'bo do 'do gogo be we mbulu nu.
- *Domin* : Wa nyɔngo nwá ne te gaza wuko.
- Wa de ma do ina dɔnzɔ'bo (dani zu zala obenɔ).
- Wa de nwá ne, ne wa i do nu wi zele ke nu a ka kanga ni.

dòndòlón dó p.19 : *liane glabre (Hippocr. : Simirestis Tisserantii)*.

a) *Zagb* : Ma wia kõ do yìkì (dàli), ne nde ma gã nea ngo yìkì. Wa sa 'bo li ne na "yìkì kúlà".

b) Wa mi ma mî.

c) Ma wia kõ do yìkì, wa nyɔngo ma vẽ ɔ ne yiki iko.

dúgùlù p.21 : *petit arbre palmiforme, fruit sur le tronc, comestible (Chytranthus macrobotrys)*.

a) *Cath* : Me a be te, ma ngálá wena go, gã tẽ ne ɔ ne ngànggálá wi ni. Gbákõ ne dò wéná gó. Nwá ne ma ɔ be dùdù yóláá. Ma dó do 'bóló zã tẽ ne, ne ma bili de nù, de gulu ne. Ne 'da dó ke ma bili ni, ma wala tale tabi nale. Tele te wala ne ma ɔ ne wala bílilí ke wa gɔnɔ do dã ni, ma gã be go, ne ma ɔ tóló nwá (vert). Ne fala ke ma fele, ne ndálá tẽ ne ɔ yèè (orange).

b) Wa kpa ma te ti kɔla, do zã bìlì, do zã kólá nú lî.

c) We nyɔngo ma, wa de ne me ge :

- We nyɔngo ma, ma wala, kɔ ma gã, kɔ ma fele, ne le 'bi ma. Kɔ mɔ 'bi ma, ne zã ne mbókó tú tú, ne mɔ 'bala ma, ne gbālã ne hɔ te zã mulu ne sũ. ne mɔ kala ma, ne mɔ a kɔ saso, ne mɔ a li ti ne, ne mɔ gi ma gbáá, fala ke ma mbɔkɔ, ne tẽ ne ma fú fú, ne ki ni mɔ ĩ na ma mókó ia, ne mɔ e ma nù. Kɔ ma gẽ, ne mɔ 'bélé kɔa tẽ ne, ne mɔ nyɔngo ma iko, ma té fú wena ɔ ne gbànzòé 'da oyaa le ni.
- Kɔ fala ke mɔ kò we gi ma go ni, ne mɔ a ma zã bù ke ma 'bana do bawe ne ni, ne mɔ fo bù de ngo ma sũ, ne ma ɔ de di ni gbáá, kɔ fala ke bù ma gé, ne mɔ sala ma de nza. Ki ni ma fú se fú, ma be na, ma bélá ia. Ne mɔ 'bélé kɔa tẽ ne, ne mɔ nyɔngo ma. Ma tè se 'bo fú wena ɔ ne háná nzo ni.

- Wa dɔɔ nwá nɛ, nɛ wa to, nɛ wa hɛnzɛ do hɛ́a mɔ. Kɔ ma kpa li we mɔ é, nɛ ma hili, ya ma dé má gó.
- *Marlion* : Nɛ bɛnɔ wa nɛ 'dɔ̀ lì, nɛ wa 'ba ma, nɛ wa mɔ ngo nzo'bo tɛ́ nɛ, - bɛnɔ 'da mi gɛ wa lí ma wɛna - Wa nzo'bo mulu nɛ kɛ ma be fɛ́ ni tɛ gbālā nɛ, nɛ wa fi gbālā kɛ nù, wa 'bé se'de gɔ, wa nzo'bo tɛ́ nɛ sū, nɛ wa fi tɛ 'bo ma nù iko.

– **bé dúgùlù** p.21 : *arbre, 15 m ht., grappes de fruits en bas du tronc (Radlkofera calodendron).*

- Tanda* : Mɛ a tɛ, ma gá la li gɔ, ma wia we hɔ mɛtrɛ 'bu ngo nɛ mɔɔ. Nwá nɛ ɔ yólá yólá. Ma wa wala, nɛ nde ma wala dɛ gulu tɛ nɛ, tabi 'da tɛ nɛ dɛ ngo.
- Wa kpa ma zā kɔla tabi nu lì.
- Wa gi wala nɛ, nɛ wa nyɔngɔ ma.

dúgùlúfiò p.21 : *arbre palmiforme, 4 m ht., fruits toxiques (Chytranthus carneus).*

- Marlion* : Dúgulufio, tɛ́ tɛ nɛ ma ɔ nɛ dugulu iko ni. Nɛ nde wa nyóngó wala nɛ gɔ. Wala nɛ gā né gɛ nde ni, nɛ tɛ wala nɛ ɔ mbii, kɔ mɔ zɔ ma, nɛ mɔ lengge na, wala nɛ ma tɛ fèlè gɔ. Wala nɛ toso ngbɛ bɔa bɔa, nɛ ma bili ɔ nɛ fila dia ta'be ni, nɛ ma bili nu ɛ. Mɔ nɛ 'be tɛ́ nɛ né, ya ma mbɔkɔ vɛ́, ya ma fila ia.
- Ma hɔ do nu ngbaka lì, tabi zā ngá kɔla.
- Timb* : Wa nyóngó wálá nɛ gɔ, we kɛ ma gbɛ wi gbɛa. Ma kɛ wa ia li "dúgùlù fiò" ni.

dúgùlumbàtì p.21 : *petit arbre palmiforme (Chytranthus sp.).*

- Timb* : Mɛ a tɛ, ma gá la li gɔ, nɛ nde nwá nɛ do wálá nɛ sū ɔ nɛ dugulu ni.
- Wa mi ma mi. Wa mi wɛna 'da le.
- Wa nyɔngɔ wala nɛ nyɔngɔ.

dǔmá p.28 : *plante herbacée à fleurs mauves, commune (Melastomat. : Amphiblemma sp.).*

– **bé sékéké dǔmá** p.28 : *petite herbe rampante, fleurs mauves (Melastomat. : Dessotis decumbens).*

dǔmá 'dó̀ lì p.28 : *plante herbacée ou arbre semi-ligneux, en terrain humide, larges panicules de fleurs mauves (Melastomat. : Dinophora sp.).*

– **gbà dǔmá 'dó̀ lì** p.28 : *petit arbre près de l'eau, grappes de fleurs mauves (Melastomat. : Sakersia Laurentii).*

dǔmú p.25 : *arbre, 10-15 m ht., 0,3 m diam. (Stercul. : cola altissima).*

dungga p.1 : *sous-arbuste (Morac. : Dorstenia scaphigera).*

'D

'dálé p.45 : *fougère en sol humide et sur les troncs de palmiers.*

- Tanda* : Mɛ a wòkòsò, ma ɔ nɛ mànggèmbú ni, tabi né nwá 'bete ni.
- Wa kpa ma zā bìlì, li zā, nu lì.
- Ma dɛ zɛɛ dɛa : • Wa gi nwá nɛ we fɔɔ do wi zɛɛ fileɛ.
  - Wa gi 'bo nwá nɛ we nɔ tɛ zɛɛ kū tɔkɔ.
  - Wa gbini nzo'di nɛ, nɛ wa 'dɛnɛ ma, nɛ wa na nu ngu'du be 'da fala kɛ nu kɛkɛ'dɛ a 'bindi. Nɛ a ndo òlɔ́ nɛ takɔ nu kɛkɛ'dɛ a kulu ngo.

'dèkélèkè : *plante de la forêt, utilisée comme fétiche pour les pièges; selon la croyance, elle attire les animaux vers le piège.*

'dikò : *voir* : 'bikò.

'dò'dòkò (E : 'dòkò'dòkò) : *liane vénéneuse ; utilisée dans la médecine traditionnelle et dans différents rites, e.a. dans les rites de l'initiation.*

a) *Timb* : Mε a nyaka, ma gā wena. Ma nεa we we kō do gɔnɔkílé, nε nde ma nganda nεa ngo gònòkílé, nε kpolo te nε ɔ nε dālíkòkòlò ni. Ma fo, nε ma ba 'da te de ngo nyele wena. Te nε ɔ tū, kɔ fala ma gā ia, nε ma fεngε.

b) Wa kpa ma zā kɔla do zā bili.

c) Nyaka 'dò'dòkò de to wena :

- Wa saka dia 'dò'dòkò, nε wa de do gbungga bili.
- Wa 'bili liā nε, nε wa de do ina.
- Wa εnze do tambala gaza wele 'da fala a ma do 'dā mɔ ni.
- Wa εnze 'bɔ do gulu gbagale kɔ butu gaza.
- *C.Nad* : Nε fala ke 'dangba gō de zā wuko wena, nε wa 'dεne ma, nε wa a 'do li, nε wa a do zā a. Nε nde ma tala te wele wena.
- Wa 'dεne ma, nε wa mba do dò, nε wa gbe do kɔyɔ.

'dólódólà p.36 : *plante érigée à feuilles veloutées (Compositae : Erigeron sumatrense).*

a) *Zagb* : Mε a wɔkɔɔ, be tē nε mbòkò wena. Nwa nε ma yólá yólá, nε te nε a lú lú lú ni, nε nde li nε gā bé gɔ. Nwá nε ma hɔ de te tē nε iko, nε nde ma gbá kō ε gɔ.

b) Wa kpa ma wena te olo gùbà tabi olo tɔa.

c) Wa de 'dɔlɔ'dɔla do ina dea.

- Wa na nwá nε li dani.
- Mɔ dé nwá nε, nε mɔ to ma, nε lí ma a mbìi, nε mɔ a do zā mɔ we zele nyɔngɔgɔ'do.
- Wa de nwá nε, nε wa zī li wi, te gba zu.
- Fala ke kɔ zō mɔ ma ze zεla, ɔ nε zele ke wa sa li ma na "tɔkɔzula", nε mɔ de 'dɔlɔdɔla, nε mɔ fi kɔ kolonggo, nε mɔ zī zō mɔ.
- Wa lingi 'bɔ nwá nε, nε wa fele te bèlègélémòkònzì.
- Wa hūi nwá 'dólódólà, nε wa mba do nwá babolo, do mbito, nε wa to, nε wa tū do li tableau.

– **wílí 'dólódólà** p.36 : *plante érigée à feuilles plus étroites (Compositae : Erigeron linifolium).*

Mε a kpo kpo 'dólódólà ni, nε nde ma si tē ε do gā nε. Nwa wili 'dɔlɔdɔla ma pèsè de 'do ɔ nε naa ké gɔ. Nε nde mi Ì ti nε na wa de do ina gɔ.

'dólóndà'bà p.35 : *petite plante herbacée, se multiplie en treffles à même le sol en forêt, baies rouges (Rubiaceae : Geophila sp.).*

'dólóngómbè : *plante herbacée.*

a) *Pauline (Bogbakutu)* : Mε a nwà, ma ɔ nε fúgà ni, nε nde ma únú wena. Li nwá nε ɔ be dùdù, nε nde ma dùlù gè wena gɔ. Nwá nε nεa we ɔ nε nwá làbìlì ni, nε nde ma la ngbe do labili do únú nε, we ke làbìlì ma únú gɔ, nε 'dɔlóngómbε únú wena. Nε dó nε ɔ be mó a filà. Nε wala nε boe, ma ɔ be kilì, nε ma ɔ be tū. Mɔ 'be ma, nε ma o kō mɔ ua.

b) Wa kpa ma wena te nu bìlì, tabi li zō, tabi zā dāngbá.

c) Wa hεnze ma do zā be, te gā'bómò.

'dólóngbàlà p.11 : *plante vivace, légèrement ligneuse, de 1 à 1,5 m ht., fruits collants, commune (Papilionac. : Desmodium ramosissimum).*

- a) *Tanda* : Mε a be te, ma wia we hɔ 'bu cm mɔlɔ we hɔ metre kpo do do nε. Nwá nε ma ɔ sékéké, nε nde ma ɔ be a nga. Ma do, nε dó nε wala, kɔ mɔ le zā nε, nε wala nε 'be te tulu te mɔ.
- b) Wa kpa ma 'do tɔa tabi ngo bulukunɔ 'da le.
- c) To nε ma ke :
  - Wa dɔlɔ nwá nε, nε wa to, nε wa a lì ti nε, nε wa a do zā be te yu zā wi.
  - Wa de, nε wa kɔ ngo hēa mɔ ke ma hē te wele ni.

– **wílí 'dólóngbàlà** p.12 : *plante légèrement ligneuse, dressée, commune (Papilion : Desmodium salicifolium).*

E - Ε

èkóndó : *voir* kpàlàkpàsà

èlènà, èlènà, tifó p.36 : *arbuste ligneux à très grandes feuilles lancéolées et panicules de petites fleurs blanches (Comp : Vernonia conferta).*

- a) *Cath* : Mε a te ke ma gá wena ɔ, gā zā nε wia te ɔ nε kú wi ni, nε ma gba kɔ ε wena. Nwá nε ma ɔ yɔlá yɔlá né nwá bɔ ni, nε dó nε ma ɔ fē.
- b) Wa kpa ma wena zā bìlì, do nu lì.
- c) Ma do dea to kpi do kpi :
  - Owino wa èlè kɔafe nε, nε wa ze do taku.
  - Owi naa zānɔ wa de nzo'di nwá nε, nε wa to ma, nε wa a do zā wa, te zele ti gulu wa.
  - Mbee nε, le kɔ gɛnε nε wena we ke gua nε ma nye wena.
  - Wa de nwá nε, nε wa ku'bu do gbàlànzá, se nε ma kutu dê.
  - Wa sa li nε na "èlènà", we ke kɔa 'do nε ma èlè tē nε do'do, nε ma ɔ nε kɔa 'do nε hò zi ɔ ni. Ma hā okpasa winɔ wa tɔ na : "Mɔ ɔ nε te, li nε a èlènà, we ke mɔ kò we de na do onya mɔ ɔ."

étà (étà, ità) p.30 : *liane à latex élastique; on appelle aussi cette colle de latex "étà"; elle sert à fixer les pointes de flèches et les hameçons (Apocyn. : Clitandra ou landolphia).*

- a) *Cath* : Mε a nyaka, tē nε ma ɔ nε te nyaka ndúkú ni. Nε ma gā ɔ nε gbà'biti zu nyanga wi. Ma ba 'da te, nε ma dúlú wena. Nwá nε ɔ dó kótófoló, nε ma wala 'bɔ wala, nε wala nε ɔ nε wala ndimɔ ni. Ma fele, nε ndàlá te nε ɔ yèè (orange). Wa 'bili ma, nε tɔkɔ nε ma gbala ɔ fē.
- b) Wa kpa ma wena ti kɔla do 'do lì.
- c) Nyaka étà de to wena :
  - Wa li wala nε lí, ma èfè wena. Odafa wa nyongo 'bɔ ma wena. Fala ke mɔ 'bi ma we lí nε, nε mɔ gba sanga nε do be kɔya, we ke ndàlá nε ngàndà wena, mɔ wè te 'bèlè ma ɔ nε ke 'da ndimɔ ɔ.
  - Wà lú ma do galí dò kpilì. Wa 'bili nyaka nε ngélé ngélé, nε wa gba sanga nε, nε wa a ma li wese. Kɔ fala ke ma nɔmɔ be sī ɔ nε 'do tū bɔa ni, nε wa èlè nyaka nε ti ngu'du kɔafe nε, nε wa yele ma. Kɔ ma kolo kpákálá kpákálá, nε wa yulu ma ti m̀nggóló tɔa.
  - Kɔ wa nε lu do kpilì tabi galí ni, nε wa ba kɔafe ke wa usu ni, nε mɔ gbini be sī, nε mɔ gbutu, nε mɔ zo fele nε, t̀kó nε ma kula de zā nε, nε ma ɔ nε ndimbo ni, nε mɔ e ma gele kpilì, nε mɔ ndo enze ma, nε ma hɔ do zā nε, hɔ do zā nε, ni do ni, gbaa kɔ ma e, nε mɔ ba mbé nε.

- *Yombo* : Tabi fala ke mɔ kɔ na, ma de tɛ ɛ dɔ, ne mɔ 'bili, ne mɔ dā gā we, ne mɔ a li ne. Ne we ne beɛ ma, ne mɔ kala de nza, ne mɔ gba ma, gba ma, gba ma, ne mɔ kala, ne mɔ si ne, ne mɔ mɔ ngo enze do gele kpili 'da mɔ, ne mɔ lú do gele galí.

ɛ̀dà̀nìtòlò p.18 : *arbuste ou petit arbre (Euphorb. : Antidesma laciniatum) ; on appelle du même nom une plante herbacée de sous-bois, dont on applique les feuilles sur les plaies fraîches (tóló dani) (Rubiacea sp.).*

- a) *Cath* : Mɛ a be tɛ, ma ɔ ne nyaka ni, ma ngálá de ngo gɔ, ma dɛdɛɛ de nù ge iko, kɔ fala ke ma kpa dia nù, ne ma wia we ngala de ngo we metre kpo do do ne, tabi bɔa. Nwá ne ɔ ne nwá 'dòlòdólà ni, ne nde ma gá be gá. Ma gba kɔ ɛ gba. Ne ma wa wala, wala ne ma ɔ sílílí. Fala ke ma fele ni, ne ma ɔ yèè (*orange foncé*).
- b) Wa kpa ma zā bìlì, tabi zā wɔkɔwɔ ke ma hē ni, mbèè ne do 'do tɔa.
- c) Toe wa de do ɛ̀dà̀nìtòlò :
  - Wa nyɔngɔ, ne wa kpā ngo sila gázá dati gɔngɔ a.
  - Wa gónó nzò'dí ne, ne wa henze do dani gázá.
  - Wa henze 'bɔ mâ do nu zī tɛ gaza ke wa 'bili ma ni (kpubale).
  - Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa to ma tua, ne wa henze do ga'bomɔ.
  - Wa 'dɔlɔ 'bɔ nwá ne, ne wa to ma, ne wa na ma li dani ke mɔ kpa ma dɔ ni, wa sa li ma na "ɛ̀dà̀nìtòlò", we ke mɔ na li tɔlɔ dani, ne ma ɛ dɔ. Ma ngbénzè wena.
  - Ne nde wa kó ma li dani falanga gɔ, we ke ki ni a tɔlɔ dani gɔ.

ɛ̀lɛ̀k̀k̀pákùlú p.4 : *liane ou arbre sarmenteux; les branches portent des crochets (Olacac.: Anacolosa uncifera).*

- a) *Timb* : Mɛ a nyaka, nwá ne ɔ tū, ne ma sasala tale tale. Tɛ te ne boe, ma bili ɔ ne ɛ̀lɛ̀ k̀k̀pákùlú. Ma hā wa sa li ne ni. Ma wia kɔ do (O) kɔ'bòlínɡótó tabi (E) kɔ'bòkékédé.
- b) Wa kpa ma wena zā bìlì.
- c) Oyaa le wa de zé 'bɔ tɛ ne do gálí. Ne nde wa de 'bɔ do gèlé to :
  - Wa de ma do zele gànggá, kɔ'bɔndɔ do zele yeɛ. Wa zā liā ne, ne wa gi sū, ne wa hunu do kɔ hā wi zele na a nɔ. A nɔ tati a lí ne, tabi wa e tala lí ne, ne wa gi do nyɔngɔmɔ hā wi zele ni. Ne nde 'da fala zā liā ne do gi ne ni, wa de to ne sū do tū nu wi iko, wa wélé we gɔ.
  - *Domin* : Wa fi ma sanga ina dɔndɔ we bi do kpàlí.
  - Wa fi ma sanga ina mànggá, we to do kɔyɔ, ne nde mɔ zóló kɔyɔ gɔ.

ɛ̀lɛ̀k̀k̀ndiò p.8 : *plante suffrutescence, cultivée pour ses feuilles légumineuses ; les feuilles digitées sont comme des serres, d'où le nom "griffes de l'oiseau de proie 'ndiò'" (Capparid. : Gynamdropsis gynandra).*

- a) *Cath* : Mɛ a wɔkɔwɔ, ma 'bɔ de wena do nù ge iko, ma ngálá wena gɔ. Ma dó do gbogbo zu ne, dó ne ɔ fɛ́. Li nwá ne ɔ sékéké. Ma wa wala, ne wala ne ɔ yónggóló yónggóló, ne gbālā kɔ zā ne ɔ sílílí né gbālā sésé ni. Wa pɛ ma péà.
- b) Ma hɔ wena tɛ 'da le, tabi ke zā dà tɛ safɔ, do falano ke wa mi zi do mâ ni. Mbe wino wa pɛ ma nu tɔano 'da wa wena, we ke ma do ina tɛ ne wena.
- c) Mɛ a sanggo, le nyɔngɔ ma nyɔngɔ. Ne nde ma unu ngándá wena. Wa gí 'bɔ ma do wala olo ne gɔ, ne mɔ wè tɛ nyɔngɔ ne gɔ, ma ɔ 'bɔ fá. Ní a we nyòngò ma, ne mɔ sulu ma dati, kɔ ma fe, ne mɔ e nù, ne mɔ a gɛ́ lí ti ne, ne mɔ kpílí ma sū, se ne ma a 'do nɔ, ne mɔ gi ma de. Ki ni fá ne se 'bɔ bina.
Ne de kɔ ne ni, ma 'bɔ a ina :
  - Fala ke gɔali a mɔ ngo nyɔngɔ li mɔ wena, ne mɔ dóló nwa ɛ̀lɛ̀k̀k̀ndiò, ne mɔ zí tɛ a, ne a yú.

- Mbee ne 'bo, fala ke sa'de tí gulu wi ni, 'dángbá a nyongó zā wi wena, ne wa dolo nwá élékóndiò, ne wa to ma, ne wa a 'bo dé ngo ne, ne wa enze do ma. Ne nde dati enze ne, ne wa ko no te fala wa ne enze ne ni, we ke ma ngbénzé wena.
- Wa to 'bo nwá ne, ko ma 'bu, ne wa henze do ngusu, ne wa fe vë.

– **wíli élékóndiò** p.8 : *plante herbacée, très commune (Capparid. : Cleome cilíata).*

- a) *Tanda* : Me 'bo a wókoso, nwá ne o sékéké, ne dó ne o fê butututu o ne dó élékóndiò.
- b) Wa kpa ma dō de 'do tsa le nga iko.
- c) Wa nýngó nwá ne go. Ne nde wa dolo nwá ne, mba do dúá ne, ne wa lingi, ne wa fele do te wi, we zele bèlègélémokonzi, tabi we zele ofilele.
Wa de ma, ne nwá ne ni, wa lingi gbaa, ne wa fele do te wi, ne ma ndi ofilele.

èlènà : *voir* èlènà.

èlúkòlá : *voir* àlúkòlá, pèpè.

énggàlú : *voir* mbónggá.

étándú (ítándò) p.30 : *liane à latex, jadis exploitée (Apocyn. : Clitandra sp.).*

- a) *Timb* : Me a nyaka ndimbó. Gã ne ma o ne gele zugolo wi ge iko, ne te tē ma a fēa. Nwá ne ma o be sékéké. Me a nyaka kpo ma ba 'da te de ngo nyele wena, mi wè te tolo du 'da ne do metre go. Ma ne we o ne nyaka étà ni. Ko fala mo gomo, ne toko ne ma o fēa kpùkùsùkùu o ne li toko ngbongbo ndimbó ni. Ma de 'bo to kpasaa né kpo ke 'da ndimbóé ni. Ma ke oyaa le wa gba zi toko ne mbá do ndimbono na, li ndimbó 'da a dele dō de. Ma ke le sa li ne na "nyaka ndimbó".
- b) Wa kpa ma fai ti nga kola.
- c) Wa kpo toko ke ma fēa kpùkùsùkùu ni. Ma hulu ia nde, ne wa mba do li ngbongbo ndimboe, ne wa gi ma gbaa, ne ma de kòsódó kòsódó, ke wa sa li ne na "ngànggú ndimbo" ni, ne ombunzuno wa kala zi si ne Putu i, we de do okolo "yenggele punza, ngilingili, pembrele", do mbe gele meno ke wa de do ndimbo ni.

F

fàlíádèngbè : *espèce de liane, non identifiée.*

fàlíágò (O : pàlígò, pàlíágò) p.37 : *plante érigée à latex très amer; rosette de fleurs couchées par terre, en savane (Composita sp.).*

- a) Me a be te, toko ne fanga o ne sambe ni.
- b) Wa kpa ma li zō.
- c) Wa gbele te te ne, ne wa enze do hēa mo, ne ma hili.

fàlíákánggé (O : pàlíkánggé) p.14: *liane ou arbuste sarmenteux, à aiguillons courbés, feuilles composées (Rut.: Fagara Poggei).*

- a) *Gboma Camille* : Me a be te, ma ngála de ngo ma hó metre kpo go, ma o ne kili te kiliyō kō mo ge iko. Nwá ne o ne nwá dólò'dólà ni, ne nde nwá dólò'dólà gá la ma. Dó ne o fê o ne dó mbuli ni. Ma wálá go.
Me a nyaka, gá ne o ne nu gele kō be ni, ne ma ba 'da te de ngo a nyele. Tē te ne boe, ne nwá ne a sékékéé ni. Ma wa wala, wala ne á sílííí ni.
- b) Wa kpa ma wena ka zā li tō ke fala do zō boe ni, te fala be kundu zō te fala be kola, tabi do li zō 'bo, se ne wa kpa ma dé'dè.
- c) Me ma de to wena a líá ne :
  - Wele, zele kolo nyongó nu a nyongó ni, k'a bi tē ne wena ni, a ó yàlà go, ne wa zu'du liā ne, - me a mo ma fàngà wena -, ne wa zu'du liā ne, ne wa folo tē ne vë, ne ma sa,

ne mo gbele ma, mo á ko kolonggo, ne mo zí zala wi ke zele kolo nyóngó nu a wena ni, ne mo zí zala a, ne mo zí zō a. Ne a bi se wena fai, a bi se ngo mbeto ni gbáá, a ne ne we ɔ yala, ko 'da kala se bi sī, ne nde a zele ke so sa'de nyonggo a wena ni, zele kolo nyonggo nu a gbō gbō ni, ngo tē ne gēa.

- *Gele wele* : * Wa zā liā ne, ne wa mba do nyaka ne, ne wa yele, ko ma kolo, ne wa mba do kólé gǔ, ne wa gba do wi ke gō nyonggo a ni.
- Wa zā liā ne, ne wa gbele, ne wa mba do ina à lí kpili.
- Wa zā liā ne, ne wa gbele, ne wa mba do gele ina, ne wa kpíí do tolo.

fámbálo : *voir fómboóló, pómbólo.*

fàndé (O pàndé) : *voir nzànggó : raphia.*

- a) Me a mbé kunu nzòló nzànggó, ke nwá ne te yàlà ko ma tú go ni.
- b) Wa mi ma zā fo kola, do ngu'du li, do 'da le.
- c) Fala ke kunu ne hɔa de nza tale tabi nale, ne wa gɔmo zū ne, ne wa kombo ma, ne wa isi zū ne, ko ma tófó, ne wa ko'bo ma, se ne ma hulu, ne wa no lí ne de. Ko wa 'bili ma gbaa, ko ma hɔa te ngándá ia, nde wa sá 'bo di li ne na fàndé go, ko fala ke dōe òsō ia, ne wa sa li ne na "wókóló nzànggó", wa tǔ se na wókóló fàndé go.
- d) dǔ fàndé = dǔ nzànggó : *vin de raphia.*

fú fàndé : *fibres de feuilles de raphia.*

Otónò wà dé zé dò fú fàndé má ké : *ce qu'on faisait jadis avec les fibres de raphia :*

- wà ngbó zé fú pàndé dò máyènggé : *jadis on faisait des tissus de raphia;*
- wà fúlú zé 'bò lí éá tǔlú dò féfé fàndé òlò lí 'búsù : *on utilisait aussi les fibres de raphia pour réparer des vêtements déchirés;*
- wà lífí 'bò fú fàndé wé ndò dò bílí ógbàlè tàbì òkpèlékè, nè wa lífí 'bò mà wé ènzè dò nù kpáná dǔ, nè wà zúmú 'bò dò bílá dǔé dé nù ngà hórdóbé : *elles étaient aussi utilisées pour faire certains pièges d'oiseau, pour lier les feuilles sur le récipient dans lequel on recueille le vin de palme, ou comme ficelle pour descendre le gobelet de vin.*

fásànggó (O :pásànggó) p.30 : *espèce de solanée cultivée, les feuilles servant de légumes; amarante amère.*

- a) *Cath* : Pásànggo me a be te, tē ne ma ɔ ne tele te te sese, kili te tē ne ɔ ne gbālā zu kō le ge. Ma ngala de ngo olo li metre kpo, ne ma gba kō ε sílíí. Nwá ne ma ɔ be yólá yólá, ne li ne tata de 'do tata. Ne te tē ne ma ɔ fē, ne nwá ne ɔ 'bo fē. Ma wala 'bo wala, wala ne gā be go, ma ɔ ne zu kō wi ge, ne gbālā ko zā ɔ sílíí ɔ ne gbālā sindi, ne mo ɔ fē. Ko ma fele, ne ma fele kálálá.
- b) Wà pé má òlò dèlé tǎà, ngó zúbù, kó fò, tabi òlò zúgbúlú tē. Wa pe ngo nga nù iko, nde ma dé ngboo go.
- c) Pásànggo me a nyonggo, ne ma 'bo do ina te ne.
  - Wa nyóngó wala ne go, wa nyonggo ya nwá ne, me a dia sanggo we duzu ne le. Wà gí nwá ne, nè mó nyóngó, nè ndé má ó fǎ.
  - Ombe wa dɔɔ nwá ne, ne wa keke, ne wa a gbènzèkèlè tē ne, ne wa pi yìkì tē ne, ne wa nyonggo do kà.
  - Tabi wa dɔɔ, ne wa késé go, wa gi do nwá ne iko, ne wa a kula kɔɔ 'da ne, tabi kula sa'de, tabi kula dòkò, ne wa lingi ne, ne wa nyonggo do bō, tabi kpàngà, tabi kà'dànggà, ni do ni.
  - We ke ma a fā ni, hā mbɔɔ ba mo wena, ne wa dɔɔ nwá ne, ne wa fɔɔ tē ne, ne wa a ko saso, ne wa a li ti ne, ne wa a tō tē ne bi sī, ne nde wa á no go. Ne ma nǎlǎ,

ko ma fe, ne mo é nù, ne mo tene li ti ne, ko ma mbòò, ne mo no ma ko gele mo, ne ma 'bili mbe kua mbole ko gele mo, ne mo nyongo 'bo nwá ke olo ne.

- Tabi zu mo zele wena, ne wa dolo nwá fāsanggo, ne wa lingi, ne wa fi ko kolongo, ne wa zī li mo.
- Wa de 'bo nwá ne do zélé yòlè. Wa dolo ma, ne wa gbe ma, ne wa mba do nwá yòlò, do 'bulu yòlè, ne wa ku'bu do a, tako ma le, ne ma gē.

félé (*voir* mbélè) : *sorte de courge à petites graines.*

- a) *C. Nad. Marie* : Mè à gbálá mò ó né yònggò, má gà ó né yònggò gó. Ma á filà, ne kca 'do ne ma a mbòkò.
- b) Me a kpale li fò, wa mi ma mî.
- c) Wa to do ngbèsè, ne wa nyongo.
Wa 'bélè 'bo ma, ne wa hana, ne wa to, ne wa a te sanggo tabi te ina.

féátè (*litt. : bois blanc*) : *autre nom pour les arbres ngàgà et ngònggònzalè.*

félénzábélé (O : pélénzábélé) p.40 : *rotang de l'épaisseur d'un pouce, palmier liane 2-3cm diam., utilisé en vannerie (Palm.: Ancystrophyllum secundiflorum).*

- a) *Monz* : Me a nyaka, ma fo do nù ge dúlú wena, ne ma ba 'da te de ngo. Li gbálá ne boe. Tē te ne boe, ma gà 'bo go, ma o be sèkèkè. Nwá ne ma o be yóla yóla, ne tē 'bo tē ne boe.

Mo ne 'bili ma, ne te mo zele wena, we ke tē tē ne ma dumu mo ia, ne ma yu wàlà wàlà ni, ma zele wena.

- b) Wa kpa ma wena zā ngonda do nu ndò.
- c) Wa 'bili ma we fana do mo :
  - Wa 'bili ma, ne wa gbele te ne, ne wa gba sanga ne, ne wa dī fele ne, ne wa fana dò yèlè, sánggì, fà, kòè gbónggàgbó, gònggò (yèkesè), gè, ndàsà, ní dò ní, ne wa de 'bo do pele nzabele.
  - Wa da 'bo do kiti zànggà, wá fí do kubu zā tca ngbaka, tabi wa sanga 'bo do tca.
  - Wa fana 'bo do mo a do tulu, tabi do mo a do o'buku, tabi do mo fi do be nzo bé (berceau). Wa fana 'bo do fá a do okpale, tabi fā a kòlà. Ma do dea to wena.

félétànggá : *voir* pélétànggá.

fé tē : *voir* kela.

filátè : *voir* ngápò.

fiòkúli (*ou* : fiákúli, ngùnggè gbálá'dòlò, ngùnggè gò) p.23 : *arbuste suffrutescent dressé (Titiliac. : Triumfetta rhomboidea).*

- a) *Domin + Timb* : Me a be te, ma o kpasaa o ne ngùnggè ni, ne nde ma ngálá ngboo go, ne nwá ne gà 'bo vè o ne nwá ngungge ni go.
- b) Wa kpa ma wena li go, do li futu zō, do zā bili fo.
- c) * Wa ēlè fele ne né fele ngungge ni, we enze do mo.
* Wa de nwá ne, ne wa lingi, ne wa kpīlī de li dani we li túnúmò (zona). Ne wa na 'bo ma li dani ke ma de mā dea ni.

fò p.37 : *'sorgho', cultivé au nord. de la région ngbaka pour le grain et pour faire de la bière (Gramin. Sorghum caudatum).*

- a) *Linganda* : Me a mo o ne gòlè ni. Ma wa wala, ne gbālā ne o sèkéké.
- b) Wa mi ma mi te safò tabi 'do tca. Wa kpa ma wena te Kulu 'Dua, ne nde ma 'bo ko ogele le ngbakanò bina.
- c) Fò me a nyongomò :

- Mbèé ne wa to do tùlà, ne wa lu do ka, ne wa nyongò.
- Ne wa de mbèé ne do dō. Wa ze gbālā ne, ne wa fi 'do li, ne ma ɔ tū boā, ne wa ba de nza. Ne wa e 'bo 'do tū boā, ne wa to, ne wa zanga fū ne, ne fala sa, ne wa lu. Ne fala sa 'do ki ni, ne wa 'bala, ne wa kala mbe kpo kpo ke wa dea do gbálánzá ne ni, ne wa to, ne wa a li ne. Ne ma ɔ, ko do sanga ze, ne wa sa, se ne wa no dē. Wa sa li ne na "pèsèngù'dù".
- Wa de 'bo mbe do dō ke wa sa li ne na "mbùà". Wa 'balá ki ni 'bala go. Wa de ɔ ne ke wa hunu do bánggá ni iko. Ki ni èfè wena.

fòkò : voir pòkò.

fòkòyà p.23 : *arbre à tronc cannelé et bas branchu, 25 m ht., fruit à 5 côtes (Tiliac. : Dubascia viridiflora); les perroquets sont friands de ses fruits.*

- a) *Zagb + Cath* : Me a te, ngàlá ne wia te ho 'bu metre boā ngo ne molo, ne gā zā ne wia we ɔ metre kpo. Ma senza de nu kǎ ne délé wena. Kùnggúlú ne boe, ma ɔ 'bàtà zòá zòá, ma gā wena go. Gbakō ne dendele wena. Nwá ne ma gá wena go, ne nde ma ɔ tū, ne ke zā nu ne ɔ ngénzé ngénzé ni. Te nwá ne ma yolo de nù gbiníni gbiníni. Ma wa wala, wala ne ɔ be sí, ma kilì, ne dā tē ne boe.
- b) Wa kpa ma wena te nu li, zā bilì tabi ti kola.
- c) To ke wa de do ma ni ma ke :
  - Wa gba kùnggúlú tē ne ni, ne wa se do te go'do ngumbè.
  - Wa kala wala ne, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa yele, ko ma kolo, ne wa ba fū ne, ne wa zanga do no, ne wa holo do gbiná. Tabi wa do 'bo ma, ko ma ngutu, ne wa mba do no, ne wa holo 'bo do gbiná.

fómbóló (O : fámبالó, pómbóló) : *arbre de taille moyenne, à épines, bois léger, sans valeur.*

- a) Mè à tè zámò gè, má ngàlá dé ngó 'báná sàngà íkó, ó né metre 15 tàbì 20. Tè tē né bóé, má ó nzèngé nzèngé dé ngó, nè nwá né má ó né nwá ngúlá ni.
- b) Wa kpa ma zā kólá do zā bilì.
- c) Mè à tè kpó má dé tò wéná gó, wà fá mâ dò guá íkó, má nyé wéná ó né tè kòmbò ni (*fig*) yènggè yàlí fómbóló = wà tǎ mâ wé dùzú wí ké à mòkò wéná, nè à yènggè yàlí ké gúlú nè bíná, wé yù déá tòndò ni : *se promener partout sans raison pour fuir le travail; il est faible comme l'arbre 'fámبالó'.*

fómbóló lì (*ou* : sàlá lì, sàlá 'dó lì) : mè à kpó fómbóló íkó, né ndè má hó zā dèkà; tē tē né bíná; wà 'bilì, nè wà dé dò mbókó kítì : *arbuste en forêt inondée.*

- a) Wa kpa ma wena zā dèkà lì, do zā bilì ke wa wa zi dati ko ma sulu ni.
- b) Wa 'bili boló ke we ba do zu tɔa, ne wa fa kula ke we gua.

fòndò (O : pòndò) p.43 : *plante érigée de 2 à 5 m ht.; l'écorce des tiges sert à tresser des paniers etc. et la bordure d' une natte (Marant.: marantochloa congensis).*

- a) *Monz* : Me a be te, ne me a kálá mɔ. Ma ho ia, ne ma boló de li ngo kpílílí, ma ngala ɔ ne m 2, we sokpo do m 2,5 ni. Gā zā ne ma ɔ ne zu kō wi, ma la bilì. Te ne ɔ kpúyéé ɔ ne kɔa te bilì. Yolo do gulu ne nù nga gbaa we ho ngo, ma loā kpírr, li gbálá ne bina. Ma ngala gbaa, ko ma ho ndoti ne, se ne ma gba kō ε de. Nwá ne ba tele te nwá lólé. Ne wala ne boe, wala ne ɔ be kilì, ne ma ɔ filà kálálá.
- b) Wa kpa ma wena nu bilì do ngu'du li.
- c) Fòndò me a kala mɔ. Wa 'bili ma, ne wa ē kɔa 'do ne vē ɔ ne fele ni, ne wa fana do mɔ.
  - Wa fana do kòé, dò yélé, do ndàsà, ne wa to ' bo do nu búnggù. Wa yulu 'bo do go'do yélé tabi koe ke ma ē ēa ni. Ne mbe wa enze 'bo do gua.
  - Ne wa de ma, ne wa sanga 'bo do tɔa fala ke ngùnggè zóló ni.

- Wa 'bílí, ne wa gba sanga ne, ne wa mba do gele ina, ne wa a ti bílí kénggámò na, ma ba ógǎ.

fóndó kúlà (póndó kúlà) p.43 : *variété à feuilles rouges en dessous (Marantochloa sp.)*.

- a) *Timb* : Ma kpasaa ɔ ne fondo iko, mɔ kpo a ke ma ngálá ngboo gɔ, ma ngala we ho metre kpo do 'bu cm bɔa, ne ma gba kɔ ɛ. Ma gba kɔ ɛ vɛ ne fondo ni. Nwá ne ɔ fila ɔ né li kula ni, ne te ne ɔ 'bɔ fila.
- b) Wa kpa ma te li kùtù, do zā vuda, tabi nu lì.
- c) Wa ɛ kala mɔ ne kpasaa 'bɔ ne ngbongbo fondo ni, ne wa fana do mɔ ɔ ne yeke, gǎlo we a do kusi, koe, ndàsà, ga'ba. Ne wa gɔɔ 'bɔ do dā zā fana koenɔ.

fózámmò p.37 : *sorgho sauvage, 2,5 m ht., à panicules pyramidales lâches (Gramin. Sorghum arundinaceum)*.

- a) *Gboma Camille* : Me a mɔ ma ɔ ne gòlé ni, ne nde ma kpasaa ɔ ne fò ni, nwá ne ma ɔ kpásáá né nwá fò ni. Wala ne de ngo ma si te fò do tɛ ɛ, wala ne ma ɔ te 'bɔ wényé wényé, ne ma bi bili. Ombe wa sa li ne na wílí fò.
- b) Wa kpa ma wena li zǎ do ngu'du li 'bɔ.
- c) Kelebenɔ wa nyɔngɔ ma wena, ne nde ma do gele to bina.

fùfùlù (púpùlù) p.25 : *arbre, 20-35 m ht., commun (Sterc. : Sterculia subviolacea)*.

- a) *C.Nad* : Me a te ke ma dulu wena, tɛ ne ɔ filà, ne nwá ne ma 'bɔ a fila zèè. Ma ɔ fai 'do lì. Ne kùnggúlú ne ma gǎ ne ge nde ni. Te zu ne, ma ho te fala ke na dɔkɔɔ wa mɔ ngo nyɔngɔ ne ni, ne wa nyɔngɔ te te zu ne, wa sa li dɔko zu ma ni na gbóddòlì tabi gbóddóngú. Ma wa wala, wala ne ma gǎ gɔ, ma ɔ ne wala foko ni, wa nyóngó ma gɔ.
- b) Wa kpa ma fai 'do lì, ne nde wena nu gā linɔ, ɔ ne 'Bànggá do Kùnggú.
- c) To wa de do ma ni ma ke :
  - Wa 'bili kùnggúlú ne, ne wa de do mɔ dungu, tabi meza ke wa 'bílí kòrr ni.
  - Okɔɔ wa ɔ ti liā ne wena.
  - Wa de 'bɔ liā ne do ina há wi zeke gúlì.
  - Wa nyɔngɔ dòkó ne nyɔngɔ, ne nde we kala wa ma wia do winɔ ke wa do gá boe ni.

fùfùlúdàlè : *voir* púpùlúdàlè.

fúmbàà* : *voir* nyàkàgbàndà.

G

gàbókò : *voir* 'bódékómò.

gàkèlâ (gàkèlè) : *arbre de 15 à 20 m ht., donnant des fruits jaunes, de la grandeur d'un gros orteil. Ces fruits sont utilisés dans le jeu de "zèzé"*.

- a) *Zagb* : Me a te, ngálá ne wia we ho metre 15 tabi 20, gā zā ne wia we ho 'bu cm tale. Li nwá ne ɔ dùdù, ne ma pɛse be de 'do, ne nde ma gǎ wena gɔ, ne te nwá ne do tɛ ne ɔ kè'dè'dè. Ma wala, ne wálá ne ma ɔ ne gbà 'bití zu nyanga wi ge, ne tɛ ne ma ɔ yòò (jaune), ne li gbálá ne boe.
- b) Wa kpa ma wena te ti bili o'bete tabi ngo ta.
- c) Te ne nganda wena, ma tó gɔ. Gua ne nyé ngbóó gó.

Wa de do mɔ dea sa, ke li ne na zèzé. Wa fa wálá nè, ne wa fo kɔa 'do ne, ne wa ba gbālā ne, ne wa 'donggo nu ne, ne wa a gbālā iyaka, tabi be gbālā ta ko ne, ne mɔ ba fele ke mɔ lifi ni, ne mɔ kpo nu ne, ne mɔ fi de ko ne, ne mɔ lo ti gele ne do ndaka, ne ma nɔ, do gbālā ta do fele ma ho nzâ gɔ, ne mɔ de 'bɔ í mbèé kúlú ne ni, fele ne ma de gbogbo ne, ne mɔ 'be ma de kɔ mɔ, mbèé ne ti kɔ mɔ, ne mbèé ne 'do kɔ mɔ, ne mɔ ngo ze ma.

gàlàkànzí : fouet des initiés, fait de tiges de l'arbuste góébé. C'est pourquoi cet arbuste est aussi nommé gàlàkànzí : voir góébé

Mε a be zufa we ze do ogazano. Wa de ma do góébé, ma o gàlàkànzà. Ma hã wa sa 'bo li góébé na gàlàkànzí.

gánáfòlò (nyáká gánáfòlò, nyáká kúfòlò) p.11 (*litt. : plus forte que l'éléphant*) : liane ligneuse, jusqu'à 40 m de long, 18 cm diam., commune (*Papilion. : Dalhausia africana*).

a) *Monz* : Με a nyaka zã nga kólá. Gã zã ne wia te o ne ku wi ge. Lí nwá ne o be yólá yólá, ne ma o 'bo kágbáyágbáá, ne lí 'do nwá ne ma o fê. Ne dó ne ó bi a filà. Ne nyaka gánáfòlò ngboo ni ma o fila, ne ma ngàndà wena. Gulu ke wa ia li ma na ganafolo ni, we ke gene ko folo me a sa'de a nganda me ge wena kpã, ko fala ke a ho zã nyaka ni, ko gene ko a de nganda wena na, ε la do nga ne, ne nde nyaka ni gónó se fala kpo go. Ma ke wa ia li ma na gánáfòlò ni.

b) Wa kpa ma wena ti kola, tabi zã bìli ke wa wa zi kùtí ne wâ, ne ma dea ngenzo ni.

c) *Zagb* : Toe ke wa de do ma ni ma ke :

- Wa zã liã ne, ne wa gi ma hã obenõ ke wa ko wa, ko wa o yùlù'bùtùù, a mbòkò wena. Ne wa gi liã ne, ne ma gbala, ne wa a nu wa, ne wa no, ne gbālã te wa sõ wena!
- Wa zã liã ne, ne wa mba do liã te gbàtè na, ogazano wa nyongo.
- Fala ke wo li ba mo, ko fo li bina, ne mo 'bili be ganafolo, ne mo zimi nu ne de nù, ne ma hulu do li, ne mo no mà olo lí wó li.
- Wa 'bili nyaka ne, ne wa de do gbúnggá bìli.
- Wa mba 'bo liã ne do gele liã te, ne wa gi, ne wa nyongo we ndò do bìli. Wa sili ma, ko ma gbala, ne wa a tõ do gbālã mo te ne, ne mo nyongo ma sũ, ne olo ko kpana ne ni, wa fele ma te gbālã fele wa ne ndo do bìli ni.
- Wa 'bili 'bo nyaka ne, ne ogazano wa kpe do 'dã ne ni, se ne wa to péle dê (nánggè, wílí tòlò).

gánálò p.25 : *petit arbre, feuilles à nervures parallèles nombreuses, bois très dur (Ochnac. : Ouratea sp.)*.

a) *C.Nad* : Με a te, ma o ne ngánggálágbèlè ni. Ne nde 'da fala ke mo 'bili ma, ne nde li mulu ne ma fèngè wena. Ne bo lo ne de ngo, ne nde kpolo ho te ne wena. Nwá ne ma o síkpí síkpí. Wa ia li ma na gánálò, we ke ma nganda wena, lò lí ma go.

b) Ma o wena ti nga kola.

c) Με a te ma nganda wena ne afe ne ma de 'bo ze le :

- Wa de ma do te yangga. Ne wa de 'bo do te tãa, ya dole wa nyóngó go.
- Wa ze afe ne, ne wa do, ne wa de mbito ne, ne wa nulu do 'do gogo wi we ze le lo.
- *Zagb* : Wa ze 'bo afe ne, ne wa gbèle ti ngu'du ne, ne wa mba do kúlí odinyá, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zĩ ma ko wala ge le wi mba do 'do gogo a, we ze le lò tabi ze le odoko ne.

– **wílí gánálò** p.25 : *petit arbre, bois dur (Ochnac. : Ochna sp.)*.

– **sékéké gánálò** p.25 : *arbuste, 2 à 3 m ht., petites fleurs jaunes et baies noires (Ochnac.: Ouratea sp.)*.

gànggágbóé p.34 : *petit arbre ou arbuste à épines crochues (Rubiace. : Uncaria sp.)*.

a) *Cath* : Με a te, ma gã be go, ma o gbésé'déé de nù ge iko. Nwá ne ma o be a dù sĩ, ne ma o sékéké ni. Ma wa wala, ne nde wala ne o sékéké ni. Ne te li te ne, kpolo ne ho, ne ma bí bìli, ma bìli de nù, gulu ne a wa sa lí ne na ganggagboe, we ke ma bìli o ne gànggá kòyé ke li a gbóé ni.

b) Wa kpa ma 'do li.

c) Ma de zele dea :

- Wa de ma do zele kɔye ke de nu wi ni. Wa na, gànggágbòé dea nu a. Ma ɔ ne hēa mɔ ni. Kɔ wa ne gɔmɔ ma ni, ne wa kpīlī ma, ya ma de má dea iko fai, ma ́śś gɔ. Ki ni, ne wa ī fala ne na, ma ‘bɔ dia hēa mɔ gɔ, kɔ me a zele ke wa sa li ma na, zele kòyó, tabi zele gbóé. Ne wa wia te zā liā gànggágbòé, ne wa gbeye ma, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa zī te li dani ke wa gɔmɔ ma ni, takɔ ma ́śś, ne ma ē.
- Tabi wa mba ‘bɔ liā ne do gele ina, ɔ ne oliā ngbìndi, do liā gbálákókóló, do liā ‘bètè, do liā nyáká gánáfòlò, ne wa sili ma gbáá, kɔ ma gbala, ne wa hu do kò, ne a nɔ. Tabi wa a lí ne te sanggò há a, ne a nyɔngɔ. A nyɔngɔ ma gbáá na, dani ma é, se ne a ɔmɔ dê.
- *Zagb* : Wa mba liā ne do liā te gbàtè, we duzu ogazanɔ.
- Wa do ‘bɔ liā ne, ne wa fele mbito ne te wi zele ngbèlè.

gànyà p.35 : *arbuste (Rubiaceae : Craterispermum sp.)*.

a) *Tanda* : Me a be te, ma gā la li gɔ, ma wè te ɔ ne zā ku wele ge gɔ. Ne ma ngálá ngboo gɔ, ma hɔ metre kpo do ɔ ne iko. Me a te ma ɔ fē. Kɔafe ne boe, ne nde ma gā gɔ. Nwá ne ma ɔ ne nwá ndimɔ ni, ma ɔ be ngágbéé, ma ngàndà wena.

b) Ma hɔ wena te ngo ta, do zā be kundu menɔ ke ma de gbogbo zɔnɔ ni, do te zā ‘bili ‘bete, do zā onngo.

c) Tonɔ ke wa de ma do gànyà ma ke :

- *Monz* : Wa ‘bili ganya, ne wa de do kunggu tabi wili te bili.
- Wa zā liā ne, ne wa gbeye, ne wa na li dɔ na, ma húlú. Wa na ma fala kpo iko, ni gɔ, ne nde dɔe ma de se gbàwà.
- *Tanda* : Wa gbeye kɔafe ne, mba do liā ne, ne wa kpīlī li ndimɔ de ‘da ne. Ne wa a ‘bɔ li ti ne, ne wa gi ma gbaa, kɔ ma ngo, ne wa a ma li dani ke sa‘de li ma, ne a fe, ne dani ē dɔ iko. Wa sa li dani ni na “ngbá‘dòlò”.
- *Domin* : Wa gbeye te ne, ne wa de funza ne, ne wa a ‘da kò, tabi li fēa dɔ, takɔ ma ‘dafa li te wele (tabi wi wili tabi wuko).
- Wa gi liā ne, kɔ ma gbala (ma dé ndò‘dò‘dò, nè lí nè ó tû), ne wa kɔ nyanga wi ngusu na, dɔá dá kó mbé ne lé ‘bò gó.

gàǎ (ou : ngàǎ, ngákǎ) p.40 : *palmier liane, rotang de l'épaisseur d'un doigt, rond et lisse mais assez raide, utilisé pour des liens (Eremospatha Cabrae)*.

a) *Mandangí Emmanuel* : Me a fele, ma a kili ɔ ne mbo‘bi do felenzabele ni. Ne nwá ne ɔ ‘bɔ ne nwá felenzabele ni. Ma kpo a ke, felenzabele gā la ma sī, ne ma gā ta ‘bɔ la mbo‘bi sī. Ne nde gɔ a, gǎǎ ma dùlù wena, ne ma ‘bɔ do tē te ne. Gǎǎ nganda nea ngo felɛnɔ ni vē.

b) Wa kpa ma wena ti kɔla tabi ngu‘du li.

c) Gǎǎ me a fele wa enze do mɔ ne wa fana ‘bɔ do sǎnggì, ní do ní :

- Ne nde gɔ a, mɔ kǎ we fana do sanggi, ya mɔ zó ngboo se, we ke ‘da fala kpo, ne ma gbini se kɔ mɔ wena. Ma gbíní wena, ya ma sò gɔ. Ma sǎ ngboo se ne mɔ ‘bili dê. Ma wè do fana mɔ wena wena gɔ.
- Ne wa fana ‘bɔ do mɔ ɔ ne ne li kiti, tabi yèkèsè, tabi kòé, mɔnɔ vē.
- *Marc* : Wa enze do mɔ enza?
- *Timb* : Me a fele, wa enze do mɔ enze, ma nganda wena. Wa gba, ne wa sanga do tɔa, wa fana do gè, wa fana do koe ngagbo do sanggi.
- *Zagb* : Wa sanga do li ‘dè tǎ, ne wa fana ‘bɔ do sǎnggì, kòé ní do ní.

gátòlò p.46 : *voir kálázàtòlò.*

gàwígbèlè : *voir bèndé.*

gàzà p.18 : *arbre moyen, à fruits caulinaires sur le tronc (Euphorb. : Drypetes sp.).*

– **wílí gázà** p.18 : *petit arbre, à fruits caulinaires sur les branches (Euphorb. : Drypetes sp.).*

gázàkòlá p.46 : *espèce de plante légumineuse, non identifiée.*

- a) *Timb* : Mɛ a mbe ngo gili pásanggo. Nɛ nde nwa nɛ si tɛ ɛ do gele pásanggonɔ, we ke nwá nɛ gba sanga tɛ ngbɛ ɔ nɛ sala nyanga kɔla ni. Nɛ nwá nɛ a tũ.
- b) Wa mi ma mi ɔ nɛ ogele pásanggo ni.
- c) Nɛ wa nyɔngɔ 'bɔ nyɔngɔ ɔ nɛ gele pásanggo ni.

(gendi*, iwanga*) (Likimi) p.8 : *arbre sarmenteux à 7-9 folioles; commun (Connarus Griffonianum).*

gèlèmbànggú p.40 : *plante de marais, semi-ligneuse, non grimpante, utilisée comme liens (Araceae : Culcasia yangambiensis).*

Mɛ a nyaka, wa fáná dò gè nɛ wa sánká 'bɔ do tɔa.

gèmbàlì : *voir zèzèmbàlì.*

gìlà p.24 : *kapokier dont le kapok n'est pas utilisé (Ceiba pentandra). Les fleurs et l'écorce sont utilisées dans la médecine traditionnelle. Cet arbre qui pousse vite et peut atteindre 40 m de hauteur. C'est pourquoi il est utilisé dans les rites pour un enfant malade, pour que l'enfant puisse survivre et grandir vite.*

- a) *Cath* : Mɛ a te, gá zā nɛ wia we hɔ mɛtre kpo, nɛ ma ngala dɛ ngo wena. Tè tɛ nɛ boe, ma kpa tɛ nɛ sũ, nɛ gbakɔ nɛ dèlè wena. Nwá nɛ ɔ sɛkéké ni. Ma dó, nɛ dó nɛ ma ɔ nɛ fú tükíà ni. Ma ala wena do 'da fala sabelɛ, nɛ obenɔ wa kala, nɛ wa mɔ ngo ufu ma, nɛ wa dɛ do sà.
- b) Wa kpa ma zā kɔla, tabi zā bìlì. Nɛ wa kpa 'bɔ ma 'da le olo ndaba ke wa dɛa zi dati ni.
- c) Gila, ma dɛ to ge?
  - Wa mi ma ke zā ndaba ke wa dɛ ma we zeɛ mɔkɔla (*voir* ndaba). Nɛ wa dɛ 'bɔ do zeɛ sɛfio. Wa dɛ be tɔa dɛ ti gila, nɛ wa dɔ ma do tũi we ndaka sɛfio.
  - Wele ba zeɛ sobisi nde, nɛ wa dɛ nwá nɛ, nɛ wa to gbaa, nɛ wa tɛkpɛ, nɛ wa e li we, kɔ ma ba we mbòò, nɛ wa a do zā a.
  - Wa ãlɛ afe nɛ, nɛ wa gi ma, kɔ ma gbala, nɛ wa a kɔ be kpana, nɛ wa do kali nu nɛ, nɛ wa gulu do nu wa tɛ zeɛ kolo.
  - Wa gi 'bɔ kɔafe nɛ gbaa, kɔ ma gbala nde, nɛ mɔ fɔlɔ do tɛ mɔ we filele, tabi mɔ fɔlɔ do zu mɔ tɛ gbá zu.
  - Kpo kpo lí nɛ ni, nɛ mɔ nɔ 'bɔ ma we zeɛ gà'bómò.
  - Wa gba 'bɔ gā te nɛ do ma'baya. Ma ɔ fɛa, ma'baya nɛ ma nɛ dɛ 'do ma'baya gbɔdɔ.
  - Wa dá gua nɛ go. We ke kpa winɔ wa tɔa na, mɔ ndo dā gua gila kɔ tɔa, nɛ hɛa mɔ ma hɛ nɛ kɔ tɔa ni wena.

gìlàndé p.24 : *arbre 35-40 m ht.; bois sans valeur, fleurs rouges avant les feuilles (Bomba buonopo-zensis).*

- a) *C.Nad* : Mɛ a te. Nɛ nde go a, ma ɔ nɛ gila ke tɛ tɛ nɛ boe ni, nɛ nde go a, tɛ tɛ ki ni bina. Ma gā dɔ dɔ wena, nɛ ma ngala 'bɔ wena. Mɛ a 'bó te iko, lì zā nɛ wena, nɛ ma dɛ 'bɔ so wena, 'da kálá ke ma gbini go. Ma nyɔngɔ 'bɔ do dɔkónzòbê.
- b) Wa kpa ma wena zā vu'da.

c) Wa ɛ̀lɛ́ 'bɔ̀ fɛ̀lɛ̀ nɛ̀ nɪ̀, nɛ̀ wa ba 'do nɛ̀, wa kpo ma do fɛ̀lɛ̀ koe. Nɛ̀ nde ɔ̀ a, mi ì ti mbe ina ke gɪ̀lándé dɛ̀ zɛ̀lɛ̀ nɪ̀ ɔ̀.

Marc : Nɛ̀ wa mi 'bɔ̀ kɛ̀ zā ndaba ɔ̀ nɛ̀ gele gila ni?

Kat : Wa mi 'bɔ̀ ma kɛ̀ kpɛ̀lɛ̀ ndaba mi.

gofɔ : voir yò̀àgbazangu p.16.

gògò'bànggò p.47 : *espèce de liane non-identifiée.*

gòlè p.38 : *'herbe à éléphants', aussi appelée fausse canne à sucre, haute graminée à tige robuste, commune en terre fertile (Pennisetum polystachyon).*

a) *Monz* : Mɛ̀ a be te ɔ̀ nɛ̀ gbà'bítí zu nyanga wi ɔ̀, nɛ̀ nde li ngele nɛ̀ boe, ɔ̀ nɛ̀ lí ngele kumba ni. Nwá nɛ̀ ma ɔ̀ dudu ɔ̀ nɛ̀ nwá kɔ̀nɪ̀ ni, nɛ̀ nde tɛ̀ nɛ̀ ma ɔ̀ kè kè kè do tala mɔ̀.

b) Gole ma hɔ̀ fai lí zɔ̀, do olo bili kɔ̀la kɛ̀ wa wa ma, nɛ̀ ma hɔ̀a ngɔ̀ fala talɛ̀ tabi nale ni. Nɛ̀ nde ti kɔ̀la ngboo mɔ̀ kpá sɛ̀ gole ɔ̀.

c) Tonɔ̀ kɛ̀ wa dɛ̀ ma do gole ma kɛ̀ :

- Owukonɔ̀ wa 'bili nwá nɛ̀, nɛ̀ wa mbɔ̀ɔ̀ do gbalanza na ma kutu ɔ̀ dia.
- Nɛ̀ kili tɛ̀ gole ngboo ni, fala kɛ̀ ma ɔ̀ sabelɛ̀ kpo ya ma sɔ̀a ia, nɛ̀ wa wia we 'bili ma we sanga do tɔ̀a, tabi we dɛ̀ do ngélé nu yànggá, tabi wa kpe 'bɔ̀ do gè 'do lí we gbɛ̀ do okɔ̀ɔ̀.
- Nɛ̀ fala kɛ̀ ma kóló ia, nɛ̀ wa wia 'bɔ̀ we dā ma ɔ̀ nɛ̀ gua ni, tabi wa tú ma tū, we fo 'bɔ̀ do odole do tūi, tabi we ɔ̀ 'bɔ̀ do dɔ̀ázè do tūi.
- Kpo kpo nwá gole ni, wa ɔ̀nɔ̀ ma, nɛ̀ wa gí ma gbáá, nɛ̀ wa hunu lí nɛ̀ do kè, nɛ̀ wi kɛ̀ a do zɛ̀lɛ̀ kɔ̀'da ni, a nɔ̀ ma, nɛ̀ ma 'bili sanga kua mɛ̀nɔ̀ lí sila a kɛ̀ ma hā ngame hā a ni, nɛ̀ a tufu dɛ̀ nù.
- Wa 'bili 'bɔ̀ nwá nɛ̀, nɛ̀ wa a ma hā ogbazula, nɛ̀ wa nyɔ̀ngɔ̀.
- *Timb* : Kpo kpo tɛ̀ gole, ma kolo, nɛ̀ wa dɔ̀ do gbènzèkèlè we a tɛ̀ sanggo.

gòlétà (E : ngbòlótà, ngòlótà, mánggànggá*) p.38 : *haute graminée, 2 à 3 m ht, panicule dressée, en sol fertile (Panicum maximum).*

a) *Monz* : Mɛ̀ a wɔ̀kɔ̀sɔ̀, ma nɛ̀a we ɔ̀ nɛ̀ gòlè ni, nɛ̀ nde ma ngálá wena ɔ̀, nɛ̀ tɛ̀ nɛ̀ ma gá ɔ̀ nɛ̀ kɛ̀ 'da ngbongbo gole ɔ̀. Tɛ̀ nɛ̀ wia kɔ̀ do gbālā zu kɔ̀ bɛ̀, nɛ̀ ma 'bɔ̀ do lí ngélé nɛ̀ boe ɔ̀ nɛ̀ kɛ̀ 'da gole ni, nɛ̀ nwá nɛ̀ gá 'bɔ̀ ɔ̀ nɛ̀ nwá gole ɔ̀, ki ni gā 'bana sanga, ma ɔ̀ yólá yólá, ma dulu be wia dɛ̀ tɛ̀ nɛ̀ iko. Nɛ̀ ma dɔ̀ do gbogbo zū nɛ̀, nɛ̀ ma wala, nɛ̀ wala nɛ̀ ɔ̀ be sílílí. Onɔ̀nɔ̀ wa lí gbālā nɛ̀ wena.

b) Lɛ̀ kpa ma do 'da le do ka zā gba wala iko. Nɛ̀ ma 'bɔ̀ safɔ̀ do zā bìlì kɛ̀ wa wa ma fala dɛ̀lɛ̀ wena ni.

c) Tonɔ̀ kɛ̀ wa dɛ̀ ma do goleta ma kɛ̀ :

- Nwá nɛ̀, wa ɔ̀nɔ̀ ma, nɛ̀ wa a hā ogbazula.
- Owukonɔ̀ wa gbɔ̀tɔ̀ dǒ nɛ̀, nɛ̀ wa dɛ̀ do mɔ̀ fo do tɔ̀a, kɛ̀ wa sa lí nɛ̀ na, milimɔ̀ tabi ngbànzá.
- Nɛ̀ ombe winɔ̀ kulu 'Dua wa ɔ̀nɔ̀ nwá nɛ̀ we dɛ̀ do ndalagba 'da ógàzà kɔ̀la. Nɛ̀ nde kɛ̀ kɔ̀ butu wa dɛ̀ ma do ngbongbo tɛ̀ ngboo.

gòdángánà (tèngbià) p.29 : *arbre moyen, cime élançée, fruit ligneux en forme de petite poire, graines ailées (Oleac.: scribera arborea).*

a) *Cath* : Mɛ̀ a gā tɛ̀, ma á gā, nɛ̀ ma dùlù wena. Tɛ̀ tɛ̀ nɛ̀ a fila, nɛ̀ ma lɔ̀ kpílíó kpílíó, ma kɛ̀ wa ia lí ma na "gòdángánà" (gǒé dǎngá gǒ), a danga ma zāa, nɛ̀ a zílì hǒèè, nɛ̀ a tɛ̀ nù nga vǎkpú iko, we kɛ̀ tɛ̀ nɛ̀ lɔ̀ wena. Gbakɔ̀ nɛ̀ dɔ̀ dɔ̀a, nɛ̀ lí nwá nɛ̀ ma ɔ̀ nɛ̀ lí nwá ndimɔ̀ ni. Mbe 'bɔ̀ lí ma a tèngbià.

b) Wa kpa ma zā ngɔ̀nda.

c) Ne nde toe 'da ma ma ke :

- Wa ãlã kãafe ne, ne wa to ma tua 'bu wena, ne wa yele li wese, ko ma kolo, ne wa 'di ma, ne ma de funzã, ne wa a go'do wi, te zele nyongogo'do.
- Kpo kpo funza ni, wa a 'bo ma lí dõ, ne wele (wuko tabi wi wili) a no, tako ma folo ondino ko gbogbolo wa ni, ko li te wa de, ne wa ko. Ko wa kã 'bo we no noa go, ne wa wia we a funza ne 'do li, ko ma nyonggo, ne wa tekpe, ne wa a do zã wa, ne nde tati a ko vere kpo iko we duzu wele kpo.
- Kpo kpo funza ni, wa hunu 'bo do kã, ne wa no we zele 'do wi. Ko dõ wa á ma lí kã de do wena go, we ke ma nganda wena. Wa we ma wia bi sã iko, tua ke ma lá lí ngelã, ne ma wia te gbe wele.

Marc : Ne wa de 'bo do ina máyèlã ?

Cath : lí, ina nyongogo'do, ma wa hunu do kã, ne wa no ni ne wa ini. Ne kãafe ne wa to ma ne ma 'bu, ne wa 'di ma o ne olo li nyaka ne ni, ne ke o bëndé bëndé ni, ne wa a ma go'do wa.

Marc : Ní a nyongogo'do do máyèlã ma wia kã ?

Cath : lí, ma wia kã, tua ke 'da le nga le sa li ne na nyongogo'do, ne owinã gotã í wa sa lí ne na máyèlã. Ne nde máyèlã me a nyongogo'do ke ma ba owukonã, si de ti wa ni.

- *Zagb* : Wa ze afe ne, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa a li ti ne, ne wa e, ko sanga ze, ne wa a do zã wi we kula.
- Wa ze afe ne, ne wa e, ko ma kolo, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa a li dõ, ne wa no we zele ko kili te wi, tabi we kunu ga.

góébã p.34 : *petit arbre en forêt et galeries forestières, à tiges coriaces, ligneuses, à écorce brun-rouge, fleurs entre deux bractées (Acanthacea sp.) (voir Vergiat p. 160).*

Utilisé dans la médecine traditionnelle; les tiges sont utilisées pour faire des fouets lors de l'initiation (gàlàkànzi) et pour faire des balais.

a) *Cath* : Góébã me a be te, ma gã be go, ma o sílí, ma o de nù ge iko, ma ngálã wena go. Nwá ne o sekeke ni, ne ma gba kã e délé wena. Te te ne o fila, ne nde ma ngàndã te wena, ne liã ne nganda 'bo wena.

b) Ma o wena te zã bilì do nu ngbaka zã, tabi zã ngonda ke wá wã kuti ne go ni.

c) 1. Wa de ma do ina :

- Gãeba, fala ke 'dangba nyonggo zã mo wena, ne mo zã liã ne, ne mo gbele de 'do li, ne mo no ma, ne ma ndi 'dangbanã ke wa nyonggo zã mo ni.
- Fala ke gã nyonggo mo, ko li kolã do mo ni, ne mo zã liã ne, ne mo gbele kãafe ne de 'do li, ne mo no ma. Ko fala ke li bina, ne mo gbele, ne mo nyonggo kãafe ne iko, kpako ma gala mo we duzu dã góé ni.
- Wa dolo nwá ne, ne wa 'bala ma, we a do zã be benã sã ke wa 'bana de kã naa wa ni, we duzu 'dangbanã ke wa nyonggo zã wa ni, ke wa sa li wa na yòyókò ni. Tabi wa 'bala 'bo nwá ne, we folo do be gbã ke naa a a ba zã 'do a, ne be ni a mboko wena ni, tako gbãlã tã a sã.

2. Gãeba ma de 'bo to na me ge :

- Wa de góébã do ngbànzã. Wa 'bili ma, ne wa enze, ne wa fo do nú tãa fua.
- Wa de 'bo do zufa zã do ogaza ko butu. Wa gonã ma, ne wa enze go'do ne de te ngbe, ne zu ne ma dele, ko wa fũ do a kpo, ne ma do tã a ne ge nde ni.
– Ko butu 'da ogaza kola wa sa li zufa ni ne na 'davúmã'.

– Ko butu 'da ogaza gbada wa sa li ne ni na “gàlàkànzi” tabi “sènggéfòlò”. Ne wa sa 'bo li ma na, “ndílí'bínó”. Wa ze a kpo, ne ma de tē a do wena, ma ho ndílí do wena, ne ma ɔ ne ke sa'deno wa nyongo a, gulu ne na wa sa li ne 'da le ge na ndílí'bí.

gòlènyà (*voir* ndúbà, bàbòlò) : *variété de patate douce.*

a) *Monz* : Me a wàkàso, ne nde me 'bo a nyongomɔ. Ma do nyaka ne boe, ne liā ne ma ɔ be yóngbée, ma gā ɔ ne liā ka'dangga go. Ngo gili ne nale :

gòlènyà sà : kɔ ne ma ɔ fílà;

gòlènyà gbà tù : kɔ ne ma ɔ mbiì;

gòlènyà súkpúlúú : kɔ ne ma ɔ fěà, ne nu ne ɔ be nzólé; ma le de kpo fala délé wena;

tèmbèlè'bànggè (mátèmbèlè*) : mɔ zó tèmbèlè'bànggè.

b) Gòlènyà me a mɔ ke owinɔ wa mi ma mî ni, tabi safɔ tabi 'da le, ma tâ go.

c) Wa mi ma we nyongo liā ne, ke ma le ni :

- Wa gí liā ne ni vē, ko ma mbàko, ne wa fɔlo kɔa 'do ne ni vē, ne mɔ nyongo do nɔ. Ma de wena, ma ɔ ēfē

- *Cath* : Tabi mɔ sé kɔa tē ne do tolo ne, ne mɔ fóló tē ne, ne mɔ á li tí ne, ne mɔ á tǔ tē ne. 'Do ne, ne mɔ dó nɔe li we, ko ma ba we, ne mɔ á 'dǔ ne, ne mɔ háná ma gbaa, ne mɔ kálá 'do nɔe de nza, ko ma gě, ne mɔ nyóngó.

- Mbee ne, ke wa sa li ma na mátèmbèlè ni, ke nwá ne ma ɔ yólá yólá ni, wa dolo ma, ne wa keɛe be kpér kpér vē, ne wa gi do sanggo ɔ ne kula sa'de, kɔyo, doko, tolo nda'ba tabi kula ne.

- Wa hú nwá ne, ne wa mba do nɔ, ne wa hóló do zā wele, we zeɛ ga'bomɔ.

- *Cath* : Wa hú nwá ne, ne wa mba do tóló kà'dànggà, ne wa gomɔ de 'da ne, ne wa so lí ne, ne wa fɔlo do bele wuko ke a kua, nde li belé a ma té go ni.

Zagb : Wa sa li ma na “bàbòlò”, we ke wa gí, ne nde 'dà kálá mbókó ne gó. Fala wa nyongo, ne ma gē mbe sila wa te we, we 'bo 'da gi nyongomɔ ke wa te gí ne ni : “má bá bóló wò”.

gòlò (*voir aussi* gbàsi) : p.42 : *igname cultivée.*

a) *Monz* : Me a kpsa wi ti gbasi, we ke tele te ma vē a gbàsi. Ma do nyaka ne boe ɔ ne nyaka gbasi ni, la ngba wi ma bina. Ne nde 'bàlí mɔ kpo, nyaka golo ma gā nea ngo nyaka gbasi, ne ma dendele 'bo wena nea ngo gbasi. Fala ke ma le ngboo, ko mɔ ka mɔ, ya ma mulu nùí mulu.

b) Gòlò ge, wa mi ma mî.

c) Owukonɔ wa zā ma ia ne ma wia we dunu sangi tati a gulu gòlò kpo. Ne nde nyaka gbasi do golo ma do tē te ne boe, ma ɔ nzéngé nzèngè nzéngé, ma kpolo mɔ, ne ma de dani wena.

d) Ngo gíli gòlò ke wa mí mî ni ma ke :

- ♦ **gòlò kúlà** : lí ma á fílà.

- ♦ **gòlò kónzó** : wa mi ma, ne ma le, ne ma senza ɔ ne nu kǔ wi ni, ne sòtí ne ma ɔ ne zu kǔ wi ni. Ma nea we we kǔ do gòlò kà, ne nde ma té fù ngbóó go. Wa nyongo ma nyongo, ma únú dé wena.

- ♦ **gòlò 'bù** : me a golo ma gā wena, ma ɔ gèlèlèe, ma ke wa sa li ma na golo 'bu. Ya ma ɔ fē, wa gi ma, wa se ma, ya li ma ɔ fē.

- ♦ **gòlò kúngbá** : me a 'bo a kpo gole wa sa li ma na golo 'bu ni we ke ma geɛɛ, ma ke wa ia li ma na kungba ni iko.

- ♦ **gòlò kà** : wa mi ma, ne ma lé, ya liā ne ma ɔ 'bàtà fàmbá'dá fàmbá'dá. Ko ma kpá dia nù ni, ne wa wia te zā ma, ne ma dunu ko sangi kpo. Li liā ne ɔ fē, ko fala ke mɔ gi ma

ni, ne mo te à lí ne dó wena go. Fala ke mo a lí dó wena, ne ma 'bo se hèsó né kà ni. Gulu ne hã wa sa li ma na gòlò kà.

gòlòbàngá p.41 : *plante grimpante; les feuilles se terminent par une vrille qui s'attache aux plantes environnantes; fleurs de lis jaunes orangées, à pétales recourbés (Liliacée : Gloriosa virescens).*

gòlògbà'dè : voir gbéngbé'déngbé.

gòlòngbià (litt. igname/phacochère) : *plante grimpante; espèce d'igname non cultivée mais comestible.*

a) *Cath* : Me a nyaka, tã ne o kpùyèè o ne bú wè ni. Te tã ne ma lò wena, ma ba 'da te de ngo. Ne nde tá gòlòngbià ma gã wena. Nwá ne ma o 'bo fê né nwá kòlè ni. Liã ne ma o ne liã gbàsi ke wa sa li ma na gòlòkà ni.

b) Me a gòlò zã ngonda, wa mi ma mî go. O ne ke oyaa le wa yu zi bolon o ne ke di dõ ge ni, ne wa kpa zi ma zã ngá kòla i, ne wa zã zi ma, ne wa yamba ma, ya ma dè mo do wa go. Ne di dõ ni wa ï ti ne na me a nyongomo. Ne o ne ke wa yengge zi zamo, ne wa kpa zi olo ngbiánò ke wa fi mbata ne te nyongo ma, ne wa mo ngo kala tala ne olo wa, ne wa nyongo de zamo i, 'da fala ke wa yu zi bolon ni. Ma ke wa sa li ma na, gòlòngbià. Ko fala ke le kpa ma di dõ ni 'da le, ya ma yolo 'da oyàá le wa kpa zi ma zamo ni.

c) *Marc* : Ne ma dé gele to go nde?

Kat : Wa zã liã ne, ne wa gbele ko ne, ne wa na ngo hëa mo o ne ogele gbasino ni, ne ma kpingbi.

gònòkilé : voir gbìnìkìlé.

GB

gbàbèlè p.14-33 : *nom donné à deux espèces d'arbres : 1) gbàbèlè (litt. : grand sein), feuilles de 40 cm de long, composées de 7 à 9 folioles, grands fruits longiformes; en galeries forestières (Simarubacée : Brucea macrophylla) ; 2) bèlèsénzè (litt. : sein/idéoph.), petit arbre à gros fruits cylindriques (Kigelia africana).*

a) *Cath* : Gbabele me a te, nwá ne a dudu, du ne wia we o ne 'bu cm nale ni. Ne ma wa wala, ne wala ne dulu 'bo wena, ma wia we ho 'bu cm tale. Ne nde te wala ne lo wena. Ngo gili ne boa : gbàbèlè, me a te, ma dúlú de ngo, ne ma wala, ne wala ne dulu o ne mbe bele wino ma dúlú ne ge nde ni, ne nde tẽ ne lò wena.

Ne mbèè ne, li ne a bèlèsénzè, ki ni wala ne gã be go.

b) Wa mí mi go, ma de zamo iko.

c) Gbabele me a te de do ina, ne me 'bo a mo dea sa :

- *Irma* : Ma do ina bina, ne wa nyóngó 'bo wala ne go. Ne nde zi 'da oyaa le, boko beno ke wa gã ia ni, wa ne zamo, ko wa kpa te gbàbèlè, ne wa mo ngo yo yola ti ne : "Gbàbèlè, mo hã bèlè há...". Ne wa ho 'bo ti bèlèsénzè, ne wa yo 'bo yola na : "Bèlèsénzè, mo hã bèlè há...". Ne nde linggame 'da wa, ma kpolo ngbè do'do. Fala ke wa yo yola ti gbàbèlè, ne wa kpa bé bèlè, ko wa ne yo yola ti bèlèsénzè, ne wa kpa gbà bèlè. Tua ke linggame 'da wa na : "Le yo yola ti gbàbèlè, ne le kpa ne gbà bèlè, ko le yo yola ti bèlèsénzè, ne le kpà se bé bèlè". Ya ma ni go, ne ma kpolo ngbè do'do.

- *Yombo* : Wa ìlè kɔafe gbabele, ne wa gbele ti ngu'du ne, ne wa na de li dani falangga, ne wa enze. Ne ma o tũ kpo, tabi boa, ko wa ne yala ma, ya li dani ma fia ngbìndí vë, ya 'da kálá éá dani gó. We ke ma fua ndínò li dani vë.

gbàbìli : *petit arbre à port droit (Rothmania sp.).*

gbàbǎ p.43 : *plante herbacée, canna à petites fleurs orangées, spontanée, commune aux abords des villages; la graine sert de bouchon de canonnière (Canna indica).*

a) *Cath* : Gbàbǎ mɛ a wɔkɔsɔ kɛ ma ngálá wena ɔ, ma nɛa we ɔ nɛ nwá toko ni, dudu nwá nɛ ɔ nɛ nwá yolo ni. Nɛ li nwá nɛ ma gǎ wena nɛa ngo nwá yòlò, nɛ ma ɔ fɛ́, nɛ ma dó do gbogbo zu nɛ. Dó nɛ ma ɔ fílá zèè, nɛ wálá nɛ ma ɔ na gbà'bítí zu nyanga wi gɛ, nɛ gbālǎ kɔ zǎ nɛ, ma ɔ nɛ gbālǎ epinard ni, ma ɔ tũ.

b) Wa kpa ma wena 'da le, do zǎ guba.

c) Nɛ nde wa dɛ do ina dɛa :

- Wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa to ma, nɛ wa enze do hɛa mɔ. Nɛ mbee nɛ wa hɛnze 'bɔ do ga'bomɔ, do gbà'dángbà zǎ wi.
- Nɛ gbālǎ nɛ ni, gbālǎ nɛ le dɛ zi do sa, dɛa sa ngumbe. Lɛ sɛ be te 'bànggó, nɛ le 'dɔlɔ hòlò kɔ zǎ nɛ, nɛ le sɛ be te sǐ, kɛ ma wia tɛ le kɔ li wole ni, nɛ le a gbālǎ gbàbǎ́ dɛ kɔ nɛ, nɛ le yulu be te gɛ dɛ kɔ nɛ, nɛ le tɔndɔ do gbālǎ kɛ, nɛ ma dólɔ nɛ ma la (Wa sa li ngumbe nɛ na sòkòvwé).

gbàbùlǎ p.1 : *plante herbacée érigée, à grandes feuilles ovales-arrondies, commune en forêt (Piper umbellatum).*

a) *Cath* : Mɛ a wɔkɔsɔ, ma ngala bi sǐ iko, nɛ ma ɔ nɛ nwá sanggo ni. Li nwá nɛ ma gǎ wena, ma ɔ kòrr. Nɛ te nɛ ma do be ngélé nɛ boe, ma do li gbálá nɛ sǐ sǐ sǐ. Ngo gili nɛ bɔa : gbàbùlǎ kɛ nzá ngà do gbàbùlǎ ngó lì. Ma wala, nɛ wala nɛ ma dɛ ngbala tɛ nɛ do gbákɔ nɛ, nɛ nde ma ɔ fɛ́. Nwá nɛ ɔ dó, nɛ ma gǎ wéná fúlá fúlá, nɛ li nɛ ɔ ló.

b) Wa kpa ma wena tɛ zǎ bili, vúdà, ti bili 'bete, do nu lì.

c) *Cath* : Gbàbùlǎ mɛ a nwá ina :

- Fala kɛ wele òlɔ wena, nɛ mɔ zǎ liǎ nɛ, nɛ mɔ mba do liǎ papaye, nɛ mɔ gbɛle dɛ 'dɔ li hǎ a, n'a nɔ, nɛ a ɔmɔ tɛ òlɔ nɛ.
- Lɛ dɔlɔ nwá nɛ, nɛ le gbɛ ma gbɛa, tabi le gi ma, nɛ ma fe, nɛ le kɔ nɔ ngo zǎ le, nɛ le enze do ga'bomɔ. Tabi wa dɛ nwá nɛ, nɛ wa kɛsɛ, nɛ wa gi, nɛ wa a gbālǎ mɔ tɛ nɛ, nɛ wele nyɔngɔ 'bɔ tɛ zɛle ga'bomɔ. Tabi wa zǎ liǎ nɛ nɛ wa gi ma, nɛ wa hunu do kɔ, nɛ wele nɔ tɛ zɛle ga'bomɔ.
- Nɛ nwá nɛ 'bɔ, nzò'dí nɛ, le dɔlɔ ma, nɛ le kɛsɛ ma kɛsa, nɛ le gi ma, nɛ wele a nyɔngɔ ma we duzu ga'bome zǎ a ni.
- *Zagb* : Wa na nwá nɛ li dɔ.
- Wa gi nwá nɛ, kɔ ma mbɔkɔ, nɛ wa na ngo hɛa mɔ, takɔ ma dɛ má dɔ.
- Wa wè tɛ zǐ gbàbùlǎ lí wélé ɔ, we kɛ ma o li wi ua. Wa ba wi zǐ, kɔ wa kò we zɛ a ɔ, nɛ wa zǐ gbàbùlǎ lí a, nɛ wa da kɔ wa tɛ a, nɛ a la íkó, nɛ a si, nɛ li a o.

gbàbùlángólì (gbàbùlǎ'dólì) : *voir* : bílángólì.

gbàbùlú p.30 : *grosse liane ligneuse (Loganiac. : Loganiacea sp.).*

a) *Domin* : Mɛ a nyaka, ma gǎ wena, nɛ ma fanga wena.

b) Wa kpa ma zǎ ngɔnda.

c) Wa gbɛle kɔafe nɛ, nɛ wa a zǎ ina kpili.

gbàbùlúkù (bùlúkù gbàgùlúkù) p.38 : *mauvaise herbe des champs, plus robuste que le nyèlèkó (Paspalum scrobiculatum).*

a) *Cath* : Mɛ a a ndenge kɛ sɔ dati 'da buluku ni, nɛ nde gbàbùlúkù ma gǎ wena, ma ɔ fɛ́, nɛ ma dó tɛ 'bɔ do gbogbo zu nɛ né ndenge ki ni. Wa sa li ma na dòkálì, mɛ tɛ 'bɔ li ina wa dɛ do zɛle ni.

b) Wa kpa ma wena do 'da le, tabi safɔ, tabi kɔ fɔ kɛ ma dɛ nu lì ni.

c) Wa de nwá ne, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa mba do gbálá tà, ne wa henze do hēa mo te gúlú kú wi. Ma ke wa sa li ne na "bùlúkú gbàgúlúkú" ni.

gbàbùlùti p.46 : *mauvaise herbe, légumineuse.*

a) *Cath* : Gbàbùlùti me a wòkòso ke ma fo do nù ge. Ma o ne nyaka ni, ma gbā kō ε dele wena, ne nwa ne o be kótófóló kótófóló, ne ma dó do gbogbo zu ne. Mo le zā ne, ne dó ne, ma nālā de te mo, ya ma tala te mo wena. Ne liā ne boe, liā ne ma o ne liā ma'benge ni, ne nde ma gā be go.

b) Ma ho do 'do toano, ne mbe, ne ma ho do kpele walano.

c) Wa de ma do ina :

- Le dolo nwá ne, ne le 'bala ma de 'do gēa li, ne wuko naa zā, wele ke kula to a ni, k'a bi zele zā a ni, ne le a do zā a. Ne ma tala te be, ne a ho nza dō.
- Kpo kpo nwá ne ni, le dolo 'bo ma, ne le mba do gawígbélé, ne le hú ma, ne le zī no tē ne, ne le holo do ti gulu be, we dá'bi.
- Kpo kpo nwá ne ni, wa mba do 'búlú ke wa de do zele ke ngu'du be gbi gbini ni, ne wa holo do ma, we duzu zele gbànoé (gbini ngu'du).
- Fala ke be, wele ke a te kálà, a nè dō go ni, ne wa de nwá ne, ne wa 'bala de 'do li, ne wa a do zā a, we tia kala ni. Wa a do zā a, ne ma tala go'do zā a, ne a s' s' tia kala de nù, ne a ne.

gbà'bàkà p.40 : *palmier raphia à très longues feuilles et tronc court, en marais (Palmae : Raphia sp.).*

a) *Zagb* : Me a te dō o ne nzànggó ni, nwá ne o ne nwá nzànggó ni, ne nde mbókó ne gā wena, ne ma dùlù 'bo wena, ma nea we o a kilì. Wa sa li te ni na, gbà'bàkà, tua ke mbáká ne gā wena nea ngo ke 'da nzànggó.

b) Wa kpa ma te 'do li, tabi te kola ke ma te nú li ke ma o ne ndò ni.

c) Wa de to wena o ne ke 'da nzànggó ni :

- *Cath* : Wa de ma do dō o ne ke 'da nzànggó ni. Fala ke ma fe ia, ne wa gomɔ zū ne. Mbè ne wa gomɔ, ne wa fi nù, se ne wa de ma dè. Ne nde o ne ke wa gomɔ ma, ne fo 'bo liā ne, we hā do mbé li 'da ne bina ni, li ke ko ne ni ma hulu, ne ma fanga wena, ne ma ba wi wena, mo wia we no bila kpo iko. Gulu ke wa sa li ne na "kòmbògó'dó'bòngbà'dà" (O'bongba'da wa de ma wena). Ne nde wa tō ma we duzu tia nzanggonɔ vè ke ma ma nganda, ne wa gomɔ, ne wa fi nù fi, se ne wa de do dō de.
- *Timb* : Ne nde dati de dō gbà'bàkà, ne wa do ma de ngo hàú do'do, se ne wa kombo de. Wa de ni we fo ngia ne te ne do'do, se ne wa kpa wila fala we kombo ne de, we ke ngia ne gā wena, ne ma nganda 'bo wena.
- Wa 'bili 'bo te ne, ne wa da do tangge.
- Ma nyongɔ do dokò dókòmbè.

gbàdàgbúdú : *plante herbacée.*

a) *Zagb* : Me a nwá, 'do ne a tū, ne ti ngu'du ne bí a fēa. Te tē ne ma gā nea ngo gbālā ngbenze be sī, ne nde ma mbokò wena. Ko ne vè do li. Ma wia kō do kozalakada, ne nde ngala ne de ngo wia we ho metre kpo do do ne.

b) Wa kpa ma wena te 'do le, tabi ti bili 'bete, tabi ti kola.

c) * Wa 'bala de 'do li, ne wa folo do te wa fala ke wi ni a do ngbanga.

* Wa to nwá ne, ne wa a ngo hēamɔ vè ke ma hē wele ni, na ma pumbu.

* Wa mba nwá ne do liā ne, ne wa de do ina we zele ndondolo.

gbàdèlè 1) p.44 : *plante de sous-bois, ressemblant à "dèlè", mais feuilles plus grandes, blanchâtres en dessous, à bords verts (Marant. : Marantochloa sp.)* ;

2) p.40 : *plante érigée, tiges plus courtes que le "sékálákò", grandes feuilles blanchâtres à bords verts (Marantochloa sp.). Se trouve au bord de l'eau.*

a) *Baya Ambroise* : Ma wia kō do dèlè, nɛ nde tɛ nɛ do nwá nɛ ma nɛa ngo ngbongbo dèlè, nɛ ti nwá nɛ ɔ fɛa. Mɛ a kala mɔ. Tɛ nɛ lò de wena. Ma gà be gɔ, ma nɛa we ɔ nɛ pondo ni. Nwá nɛ ɔ fɛ, li nɛ a gà, li nwá nɛ ɔ nɛ li nwá pondo ni, ma ɔ yòlá yòlá.

Cath : Mɛ a nya dèlè do fondo, nɛ nde gbàdèlè ma nu lì ni, nɛ fondo do dèlè ma ti kɔla. Nɛ nwá gbàdèlè ma gà wena, ma wa sa li nɛ na gbadele.

b) Wa kpa ma nu lì.

c) Wa dɛ 'bɔ do kpo toe kɛ wa dɛ do dèlè dò fòndò ni.

- Wa 'bili kala nɛ, nɛ wa to ma do nu bunggu.
- Nɛ kpo kala nɛ ni, wa gba 'bɔ ma, nɛ wa fana do koe, nɛ wa fana 'bɔ do yèlè.
- Wa na 'bɔ nwá nɛ li dɔ.
- Nɛ wa henze 'bɔ nwá nɛ do kpànggà.

gbàdɛ p.42 : *'ananas'; la variété Rotschild, grosse et verte, est cultivée; une variété spon-tanée en forêt est plus aromatique (Bromeliaceae : Ananas comosus).*

a) *Zagb* : Gbadɛ mɛ a kpale, nwá nɛ ma ɔ dudu yòlá, yɔla, yɔla. Ma wa wala, nɛ nde dati, wala nɛ ma ɔ fila ngbèè. Kɔ ma mɔ ngo sɔ nɛ, nɛ tɛ nɛ tũ mbii.

b) Mɛ a kpale kɛ wa mi mî ni.

c) To kɛ wa dɛ do ma ni ma kɛ :

- Wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ, nɛ nde ma ɛfɛ wena.
- Fala kɛ o'dangbanɔ wa nyɔngɔ zã mɔ wena nde, nɛ mɔ 'bi gbàdɛ kɛ ma 'bana do tɔlɔ nɛ ni, nɛ mɔ 'bilí sanga, nɛ mo to ma, nɛ mɔ a lì tí nɛ, nɛ mɔ tɛkpe ma, nɛ mɔ a do zã mɔ, takɔ ma gɛ.
- Wa 'bi tɔlɔ kɛ, nɛ wa gba sanga nɛ vɛ, nɛ wa mba do gbéngbé'déngbézúbé- wèlélè, nɛ wa gi, kɔ ma gbala, nɛ wa a kɔ supa, nɛ wa e, kɔ ma gɛ, nɛ wa nɔ we amibɛ.
- Kó tókò kɛ hɔ bi sî ni, ma 'bana fila nɛ ni, nɛ wa sɛ vɛ, nɛ wa fɔlɔ tɛ nɛ vɛ, nɛ wa gbɛle ma dɛ kɔ mɔ, nɛ wa fɛle ma we duzu nɛ filelenɔ 'bɔ, nde mɔ h́ li wese gɔ.
- Kpo kpo kó tókò kɛ ma wala 'da kàlà gɔ, ma tɛ tũ gɔɛ ni, mɔ sɛ ma, nɛ mɔ gba sanga nɛ ɔ nɛ olo li saboni, nɛ mɔ hɔnɔ do ti zù mɔ kɛ ma 'bɛ 'bɛlā ni, takɔ ti zu mɔ ma sa.
- Wa 'bí 'bɔ fila wala nɛ, nɛ wa sɛ ma vɛ, nɛ wa a nu kungba, nɛ wa to, kɔ ma 'bu, nɛ wa kpílí lí nɛ, nɛ wa e. Nɛ wa a nò kɔ saso, nɛ wa e li we, kɔ ma hɔ kàmbíli, nɛ wa a li gbadɛ ni dɛ 'dǎ nɛ. Nɛ wa yufu do ma gbáá, kɔ ma ndí, nɛ wa e nù, nɛ wa kɔ tɛ kítì, gòlòmáni, mɛza tabi gbànggà nu tɔa olo li vernis kɛ wa kɔ tɛ mɔ.

gbàdò (gbòdò) p.24 : *arbre, 30 m ht., 1,5 m diam., bois blanc léger; feuilles et écorce rappellent le platane; jadis l'écorce était utilisée pour faire des portes, des tonneaux, etc. (Stercul. : Triplochiton scleroxylon).*

a) *Cath* : Mɛ a gba gbɛle tɛ, ma gā wena, nɛ ma ngala wena. Gbakō nɛ dèlè wena, li nwá ma ɔ nɛ tambala kō wi ni, nɛ nu nɛ ɔ nzéngé nzéngé. Ma nyɔngɔ do dɔkɔ, wa sa li dɔkɔ nɛ na, gbòdò.

b) Lɛ kpa ma zã kólà do zã vúdà do 'da le.

c) Gbadɔ ma do to wena :

- Wa ɛlɛ kɔafe nɛ, nɛ wa kpe do nu tɔa fala kɛ wa do ma'baya bina ni. Wa ɛlɛ 'bɔ kɔafe ni, nɛ wa ɔ ngo nɛ ɔa, fala kɛ wa zóló bunggu tabi kelekpa ni. Nɛ wa ɛlɛ 'bɔ kɔafe nɛ, nɛ wa yɛle do ka'dangga, do mɔ kɛ wa yɛle ngo bunggu, kɔ bunggu ma bina ni.

- Wa wia 'bo we de kɔafe ne, ne wa 'bo ma do kuluwa, we 'bala do dā, ne nde 'dɔkolo ne nyélé se go, we ke ma gba dō wena.
- Wa de 'bo mbe kɔafe ne, ne wa tele do ngélé nú yànggá, wa fi fele 'do ne, ne wa enze. Ne ombee ne wa tele 'bo do yinggili.
- Ke 'da gbɔɔ wa de do zele, wa de nwá ne, ne wa a ma ngo yinggili, ne ma kolo, ne wa to ma tua né ke wa to do dambui ni. Ne wa yenggele ma, wa 'di ma 'di, kpako 'bulu kenɔ ma fo tē ε zā ne dô, ne be ke 'bana béndé béndé ni. Wa a ma 'do li, ne wa a tō te ne, ne wa de dambui te ne, ne ma ba, ne wa do ma nu be, ne a nɔ ma kpako ma te ngo zele kɔ'da kasikpo ke a kɔ'do ni, n'a kɔ'do, n'a ɔlɔ kua ne de nza.
- Gua ne nye wena. Mo e nu we, ne ma nye fai, ne fala sa iko.
- *Timb* : Wa gba 'bo te gbɔɔ do ma'baya gba, wena we de do sanduku mi do fio.

gbàdɔ́ánàábê *tabi nàádɔ́ábégbê* : *arbre ou arbuste de 10 m de ht. (Eriocoelum Kerstingii).*

- a) *C.Nad* : Me a be te, nwá ne ɔ sékéké. Li nwá nè gá be go, ma ɔ sékéké . Ma sanza de nu kō ne dele wena, ɔ ne ká'bòli ni. Ne nde ma la ngbe do ká'bòli. Te gbàdɔ́ánàábê ma nganda wena. Ma wa wala de te gbakō ne, ne nde nwá ne ma dèlè wena.
- b) Wa kpa ma nu li, tabi zā bìli, ma ɔ zā kola 'bo ɔa.
- c) To ne ma ke :
  - Wa gbele te ne we de do ina katolo. Ne nde ma de gele zele go.
  - Wa ndo te ne do bili; wa de 'bo ma do te tɔa.

gbàfé p.7 : *arbre élancé de 35 m de ht., 0,5 m diam., écorce noire (Amonacée : Polyalthia suaveolens).*

gbàgâ p.46 : *liane non identifiée.*

- a) *C.Nad* : Me a nyaka, li nwá ne a dudu, ya nwá ne a tū. Wala ne ma gá go, ma ɔ kilí ɔ ne wala ndimɔ ke ma wala gbàà ni, ndalá tē ne ɔ tɔlo nwá (vert). Kɔ fala ke mo 'bi ma, kɔ mo o sanga ne, ne lí ne húlú de te mo, ne kɔ ne ma ɔ filà yèè (orange), ne be gbālā kɔ ne ma ɔ fê. Obenɔ wa 'bi, ne wa o de te wa na, ma gā lo.
- b) Ma ɔ zā bìli, tabi ma ɔ 'bo nu ngbaka kola.
- c) Wa de do zele ke ma de te wi ɔ ne kombokele ni, ne wa enze 'bo do 'do wele te zele 'do.

gbàgô : *petit arbre d'environ 1 m de ht. qui pousse dans les jachères, derrière les maisons ou sur les dépotoirs.*

- a) *Cath* : Me a be te, ma wia te ngàlā de ngo we metre kpo. Ma gba kō ε sílíli, ne li nwá ne gá be go, ma ɔ yólá yólá, ne ma toso de te gbakō ne bɔa bɔa. Ne ma dó do gbogbo zū ne, ma ɔ filà yèè. Kɔ ma wala, ne wala ne ma ɔ be dùdú, ne ma ɔ 'bàtà ɔ ne tele te wala soya ni. Gbālā ne ɔ kɔ ne tale tale.
- b) Ne ma ho wena olo gùbà, do 'do tɔa, do ngo zubu, fala wa a do wɔkɔsɔnɔ ni. Ma hó zamɔ ngboo go, ma ho wena do 'da le.
- c) Gbàgô de zele dea :
  - Wa hui nwá ne, ne wa to ne henze do gbà'dángbà tabi gà'bómò.
  - Ne liā ne, wa zā ma, ne wa folɔ tē ne, ne ma sa, ne wa gbele de 'do li, ne wa nɔ ma we zele ɔlā.

gbágbálá p.39 : *cypéracée lianeuse (Seleria barteri).*

gbágbálá lí zô (bágbàlà) p.39 : *haute cypéracée en savane (Cyperus tollingeri).*

- a) *Tanda* : Ma ɔ ne zō ni. Ne nde ma ɔ ngbi, ne li nwá ne gā wena. Ma do konggolo ne tale, ma ɔ 'bo ne hēlē ni, ne nu ne tō wena. Wa sa 'bo li ne na "bágbàlà" we ke ma 'bili te wele wena.
- b) Ma ho li zō do zā bili.

c) To ne ma ke :

- *Timb* : Wa do, ne wa hono do nu be we mbulu nu.
- Ne mbè, wa do, ne wa ko li dani katolo.

gbàgbìnà : *petit arbre non identifié.*

- a) *Cath* : Me a be te, kili tē ne gā be go, ma o ne zu kō wi ge iko, ne tē ne o nzéngé nzéngé. Ma ngálá déngéllé, ko ma kpa wòkòso do wena, ne ma te de ngo ne, ne mo ba 'da wòkòso ni, ne ma mo ngo 'bó ne. Nwa ne o sikipí sikipí o ne nwá dó ni.
- b) Wa kpa ma zā bìlì, do nu ngbaka li zō.
- c) Wa gbini nwá ne, ne wa e te wè. Ko ma ba we, ne wa i do li gbálá 'baka wi, ke ma zele wena ni, wa sa li ma na bànzé ni.

gbàhèlè : *voir hèlè 'dó li.*

gbàhi p.38 : *graminée de 3 à 4 m de ht. On en plante quelques touffes pour les hampes de flèches (Hyparrhenia citratus).*

- a) *Cath* : Me a wòkòso, ma ngala de ngo olo li metre 3 tabi nale. Nwá ne ma o ne nwá ngbòlótà ni. Ma dó do gbogbo zū ne né dó gòlè ni. Ma a nu fele kula 'da áyá.
- b) Ma ho wena li zō.
- c) Oyaa le wa ngoe zé ma do kpili, ne wa ndolo do obe sa'de o ne kòá, gbàkámú ní do ní. Wa sa li ma na vùlùndà, ma wè do gā sa'de go, ne wa bí 'bo do bòlò go.
Timb : Ne nde ombe wino wa a li ne, ma nganda ni, ne wa ndolo do gā sa'de o ne dafa ni.

gbàkà p.38 : *sorte de roseau pour fabriquer des flèches (Beckeropsis uniseta).*

- a) *Cath* : Gbàkà (ògbàkànò) me a wòkòsò, ma o ne ngbòlótà, ne nde ma la ngbè be sī, we ke ma ngàlà dé ngo we metre boa tabi tale. Ne holo ko ne boe. Nwá ne ma o bé yólá, ne ma bili de nù. Ma nea we o ne hi pèá, ne nde gbàkà gā nea ngo hi pèá, ne ma ngala 'bo nea ngo hi pèá.
Timb : Me a mo ma o ne gba hi ni, ma ngala wena, ne li ngele ne boe o ne li ngele hi ni. Ma ho do gā gulu ne ngbi ngbi ni.
- b) Le kpa ma te li zō.
- c) Obeno wa gonc te ne, ma do holo ko ne boe, wa se mo gbàgbá, ne wa yulu ko ne, ne wa ndolo ma do obe nœ. Wa de do dea sa hi pèá.
- Ne mbee ne, fala ke bê te li we, tabi we li a tē a, ne wa gbini tē ne, ne wa dolo nwá ne, ne wa lingi ma, ne wa kpīlī ma de te li dani we.
  - Tabi wa de 'bo te ne ni, ne ma kolo, ne wa do mbito ne, ne wa mūlū ma de te li dani we, tabi we li a te wele ni, ne wa mūlū de li ne, kpako ma ē ma do dia ne.
  - Obeno wa de 'bo do fāli we dama ma.
  - Wa 'bili pepe ne, ne wa e nu alu ngbaka olo li pòlòwòlò.

gbàkáyàlá p.22 : *liane ligneuse à écorce subéreuse à coup rouge, sert de lien (Cissus sp.).*

- a) *Timb* : Me a nyaka, ma nganda wena. Nwá ne o tū. Mo gonc nzo'di ne, ne ma gbala do li bèlè.
- b) Wa kpa ma wena nu li tabi ti kola tabi zā gázà.
- c) *Zagb* : Wa 'bili nyaka ne, ne wa 'dene sanga ne, ne ma o, ne wa gba sanga ne sákálí, ne ma de fele we henze do bá zù tà, tabi we sanga do tja tabi ngbò tabi yànggá, ní dò ní. Wa henze do mò, fala ke na ma gonc ni ngàndà wena.
- d) Wa e li ma ni, we ke, fala ke wa gba sanga fele ne ia, ko ma kolo ia, ne ma o gbàkáyàlàà ni.

– **wílí gbàkáyàlá** : *variété de la liane précédente.*

- a) *Zagb* : Me a nyaka, ma fo ngo o'beteno. Li nwá ne gā wena.

- b) Wa kpa ma fai te zā bilì.
 c) Wa dé ma do mò go, we ke ma de soè wena. Mo henze do mo, ne ma gbíní iko.

gbàkòkólò (gbàkòkólá?) : *voir* gbùdù.

gbàkòndá, gbàtè : *petit arbre épineux d'environ 5 m de ht.; bois dur recherché pour en faire les pieds du grenier; pousse dans les anciennes jachères et dans la savane.*

a) *Cath* : Gbakonda me te, gā zā ne ma ɔ ne ku wi ni, ma ngala de ngo la metre molo, ne ma gba kō ε wena. Ma do tē tē ne wena, tē ne vē ma do tē nzéngé nzéngé nzéngé. Ne nwá ne ma ɔ síkpí síkpí. Ne wala ne boe, ma 'bo 'bua, ma kasa kasa. Ma kolo, ne mo yaka ma, ne giti ne dō dōlō. Te wala ne ɔ tū. Ne nde wa élé ma né gele kɔafe go. Wa élé kɔafe gbakonda, ne ma yu yu ɔ ne fèlè ni, ne ma unu wena.

b) Wa kpa ma wena te zā bilì tabi te lí zō.

c) Gbakonda ma do to wena :

- Wa de ma do ze se sa'de zā wi, tabi gbà'dangba. Wa élé ma, ne wa to, ne wa a 'do gēa li, kɔ ma nyongo, ne wa tekpe ma, ne wa a do zā wi.
- Ne mbee ne, wa de ma do yá siki do dole, we ke ma unu wena, ne doleno wa ho do 'da únú ne ni wena.
- Tale ne, fala me ma de zu beno, wa sa li ma na tènzá'bò ni, ke ma de dani te zu beno ni, tabi wa sa li ne na 'dó'dó, tí zu beno ma de dani vē, ne wa kala wala ne, ne wa do ma do mbítò, ne wa a ma de te li dani zu be ni, ne ma ē, ne ma élé ma vē.
- Ne liā ma ni, wa 'bili ma, ne wa fi go'do kungba, we ke tē ne ma ngàndà wena.
- Wa dá gua ne go. Fala ke mo dá ma, kɔ nàá kòlano wa 'bélè be kòlano, ne wa fe fia iko, ne wa e, yula ngó únú ne.
- *Timb* : Te gbàkòndá ma nganda 'bo do te yangga wena.

gbàkùtù : *voir* nyákásilífù, E : nyákàgbàkùtù

gbàlá'dòlò p.26 : *arbre à petits fruits agglomérés (Flacourtiacée: Bucnerodendron speciosum).*

a) *Cath* : Me a mbè ngo gílí ngùnggè. Mbèé ne a dia ngùnggé ke wa sanga do toa ni, ne mbèé ne me a ngungge gbālā'dolo, tèle tē ne do tō ne ma si tē ε.

Ke 'da gálá'dòlò, ma ngala de ngo olo li 'bu cm nale tabi molo, ne ma gba kō ε sílílí. Nwá ne ma gā be go, ne ma dó do gbogbo zū ne. Do ne ma ɔ filà yèè (*jaune*). Ma wa wala, wala ne be sékéké, ne ma ɔ tū.

b) Le kpa ma te li zō, do 'da le, ɔ ne 'do tɔano.

c) Fala ke ma kolo ni, ne wala ne ma fū fū, ne gbālā ne ma be sílílí né gbālā ngbàli ni. Wa hui ma, ne wa ye se ma li wese. Kɔ ma kolo do dia ne, ne wa sokpo ma, takɔ kɔa tē ne ma e, ne wa to gbālā ne, ne wa 'di ma, tabi wa yaka, ne wa a te sanggo. Ma ba kpásáá ɔ ne dambú le tabi dambú kola ni, ma unu sirr. Ne nde li fū ne ma ɔ fē, ma la ngbe do gele dambúnò.

Wa ē 'bo féle ne, ne wa lifi ma do sala kola, ne wa fi 'de tili be ze se mokola.

Wa wia we enze do be lá ɔ ne hú mo iko ni, ne nde gele mo go, we ke ma nganda go.

Nwá ne ma wia we ne do nzâ.

gbàlákókóló p.19 : *arbre dressé ou lianiforme très dur; on le brûle pour faire du charbon de bois qui est utilisé dans l'initiation des garçons (Hypocratacée : Salacia Tshopoensis).*

a) *Zagb* : Me a be te sí, ngàlá ne de ngo we metre kpo do do ne tabi bo. Tē ne ma ɔ ne gbà'bítí zu nyanga wi ge, ne nwá ne ɔ kótófoló ni ni, ne nde ma a nga kágbáyágbáá ni. Me a te kpo ma nganda wena.

b) Wa kpa ma wena te ti kola do ngo tà.

c) Ma de ina dea :

- Wa hūi nwá ne, ne wa a 'do li, ne wa folo do be ke a tia kálè ni, tabi do kpàsá ne ke a mbòkò wena ni.
- Wa 'bili 'bo liā ne, ne wa mbá do gele ina, ne wa sulu do dàmbugu, ne wa nyongu we ngá gbálá tē wi.
- Wa se tē ne do gbálí nzá sàlà do zu wi.
- *Cath* : Wa se 'bo ma do zákà, ne wa fi 'de tili beno ke wa te nē nò go ni, takò gbālā te wa nganda.

gbálákòni p.27 : *grand arbre de la forêt pluvieuse; fruits, petites capsules ovoïdes à graines ailées; bois de menuiserie (Anopyxis ealaensis).*

a) *Cath* : Me a gā te, ma ngala de ngo wena, ne ma gba kō ε. Nwá ne ma o ne nwá ngbì ni, ma loá kpélé kpélé, ne ma o kótófóló. Ne wala ne ma o fílà zèè. Fala ke wala ne fú, ne gbālā ko zā ne ma o ne gbālā gbàbò ni, ma o tū.

b) Wa kpa ma te ti kòla.

c) Ma de zele dea :

- Wa ze koafe ne, ne wa hunu do kò, ne mo no ma, we zele mbolo.
- Ne wa ze 'bo koafe ne, ko zā mo zele wena, ne wa gi ma, ko ma gbala, ne mo a do zā mo, ne mo sukpu gbaa, ne zā mo gē, ne mo kpa ngawi.
- Wala ne ni, wa folo do tulu, ma nōlō o ne saboni ni.
- Wa ia li ma ni, we duzu ke ma nganda wena.

gbáláyikà p.41 : *plante herbacée dressée, fruits comme des perles bleu métallique (Camél.: Pollia condensata).*

a) *Tanda* : Me a wòkoso, ma a o ne zazo ni. Ko ma wala, ne gbālā ne o tū ne iyaka ni, ma hā wa sa li ma ne na gbáláyikà.

b) Wa kpa ma nu li tabi ti kòla.

c) Ma de to kpí do kpí :

- Wa 'bili liā ne, ne wa mba do gèlé liā te, we ndo bili.
- Wa 'bili 'bo liā ne, ne wa a 'da liā te gi hā wi gela, 'da fala fo gela tē a ni.
- Wa gbo wala ne, ne wa sō ma, ne wa fi gele wa, tabi nu kō wa, tabi 'de tili wa.

gbálázulà p.47 : *petit arbre d'environ 30 cm. de ht.*

a) *Tanda* : Me a be te, ma ngálá go, ma wia te ho 'bu cm tale iko. Ne nde te ne do nwá ne ma nganda wena.

b) Ma o zā kòla.

c) Me ma de to wena a líá nē :

- Wa zā liā ne, ne wa gi ma do wili kòla we ko kula bulu be.
- Wa gi 'bo liā ne we yali zamò. Ko mo nyongu wena, hā mo yengge, ne mo kpa tana wena, tabi gō kolo.

gbàli p.13 : *voir silígbàli : plante rampante cultivée pour ses jeunes pousses, fruits verts et graines (Papil. Vigna unguiculata).*

a) *Monz* : Ma ho, ne ma gba kō ε gba o ne kúndè ni, ne ma dendele wena, ne ma o yèè. Li nwá ne á gā, ne ma sasala tale tabi molo. Wala ne ma o be 'bata, ma ó ne wala kunde, ne nde gbālā ko zā ne sekeke, ma o fila.

b) Wa kpa ma 'da le tabi safò. Mbè ne ma ho iko, ne mbe wa mí ma mí.

c) Gbàli me a sanggo de wena, oyaa le wa kò zé ma wena :

- Wa dolò nwá ne, ne wa kesε ma vē de wena, ne wa gi ma, ne wa zī gbenzekele tē ne, ne wa a fū nzo tabi fū gbālā mo tabi fū múnú, ne wa lingi do ma, ne wa nyongu, ne nde ma de wena. Wa sa li nwá ne na "silígbàli".

- Ma wala, ko ma sō, ne wa 'bi wala ne ni vē, ne wa gi ma do kɔa ne, ko ma ne moko ne, ne wa e nù, ne wele do wele a ma ngo 'bēlē ke 'da a de nu a.
- Owino wala Bosobolo wa gi nwá ne ni vē, ne wa nɔ ma do pèsèngù'dù.
- *Zagb* : Fala wala ne ma 'bana do 'bòtò ne, ne obenɔ wa 'bi ma, ne wa fi li we, ko ma bélé, ne wa nyongɔ gbālā ko zā ne.
- Wa lingi nwá ne gbaa, ne wa zī li wele we ze ze zu.

d) *Zagb* : Gbàli do sili wa a nya wi. Oyaa le wa tó zé do gba we na : "Wà gónó sàngá sili dò gbàli gò", tabi "Wà gónó sàngá gbàli dò zò gò", gulu ne na, wá wè te gɔnɔ sanga owino ke owi ko wa kpo ni gɔ.

gbàlídùà p.21 : *'ramboutan', arbre fruitier importé, fruit rouge sucré, hérissé de pointes (Saperid.: Nephelium lappaceum).*

a) Ngo gili ne boa : mbèé ne me a tè, wa mi ma mî. Ma wala, ne wa nyongɔ wala ne nyongɔ, ma èfè wena.

Boa ne, wa sa li ki ni na kólè gbàlídùà. Ma ɔ ne nyaka ni, ma fo do nù ge, ne ma ba 'da te de ngo. Li nwá ne ma ɔ gâ kòtòfòlò. Ne ma du dua, se ne ma wala dē. Wala ne ma ɔ ne nu kō wi ge. Fala ke ma kpa dia nu, ne ma la nu kō wi.

b) Wa mi ma mi. Wa mi ma safɔ i, tabi do 'do tɔa.

c) Wala ne sós ia, ne wa 'bi ma, ne wa gi mâ. Ko fala ke ndalá te ne ma fú, ne mɔ ī na, ma moko ia, ne mɔ e ma nù. Ko ma gē, ne mɔ 'bélē kɔa te ne, ne mɔ nyongɔ mâ. Ma te fù wena, ne ma èfè wena. Wa sa li ma na kólè gbàlídùà, we ke dā tē ne wia kō do gbali dua.

gbàlím̀b̀l̀iẁl̀i p.41 : *plante érigée, ressemblant au "gbàláyikà" mais un peu plus lianeuse, fruits noirs luisants (Cannel.: Pollia sp.).*

a) *Tanda* : Me a be te, ma ngalá gɔ. Wala ne ma ɔ ne gbālā iyaka ni.

b) Ma ɔ zā kɔla.

c) • Wa a ma go'do kolonggo, ne mɔ zī li mɔ we 'dafa yale ko zu mɔ.

- Mɔ hā ma hā otolo ko nyongɔmɔ wena, ko a zo gō ko kō, ne a yu tabi a ī fala a.

gbàlínng̀g̀l̀ò p. 26 : *petit arbre à latex jaune, bois dur utilisé comme bois d'arc (Guttifera : Garcinia sp.).*

a) *Cath* : Me a te, gā zā ne ma wia we ho 'bu cm mɔlɔ. Ma ngalá de ngo metre 15 tabi 20. Ma gba kō ε dó wena. Nwá ne ma ɔ ne nwá ngbì ni, tē ne lɔa kpélé kpélé, ne ma be kótófóló, ma d̀l̀ù gɔ. Ma wa wala, ne wala ne ɔ filá zèè (rouge foncé). Ko wala ne gā, ne ma fú fú, ne gbālā ko zā ne ma ɔ sílilí, ɔ ne gbālā epinalɛ ni. Ne i mbèé filá ne ɔ filá, ne í mbèé kulu ne ɔ tũ, ɔ ne gbálí nɔe ke wa sa li a na ngòlò ni. Gulu ke wa sa li ne na, gbàlínng̀g̀l̀ò, ge a ni. Te tē ne ɔ fè, ne ma ngàndà wena, ko mɔ gɔmɔ ma, ne kō mɔ kpólís sū.

b) Ma ti kɔla bɔe, ne nde wa kpa wena do ngu'du li.

c) Me a nga te, ma de to wena :

- Wa 'bili do te tɔa, ne wa 'bili 'bɔ do te yànggá, ma nganda do ma wena.
- Wa gbɛle te tē ne, ne wa a 'da kɔni, ne wa mi do ma, se a ngólónò wa 'bílí ma gɔ dē, we ke ma fàngà wena.
- Wa gbɛle afe ne ni, ne wi wilinɔ wa nɔ ma, we kunu gà. Funza ne ngàndà wena.
- Wa de 'bɔ be bóló ke do zufa we ze do gazano.

gbàlínng̀g̀ p.8 : *arbre de 15 à 30 m de ht., près de l'eau (Rimosacea : Parkia filicoides).*

a) *Zagb* : Me a te, ma ngala de ngo ɔ ne metre 25. Nwá ne ma ɔ síkpí síkpí, ɔ ne nwá dó ni. Ne kùngg̀l̀ú ne boe.

b) Ma ho wena nu li, ne mbèé ne ho 'bò nzá nga.

c) Nwa gbálinggò de zele dea :

- Wa húi nwá ne, ne wa to ma, ne wa a 'do li, ne wa tekpe, ne wa a do zā wi sɔpisi.
- Kpo kpo nwá ne ni, wa a zā wi zele gúli. Wa a ma do titole, we ke ma nganda wena.
- Wa se kùngúlú ne do te kpàngbóló yànggá.

gbámàkó (ou : mòkú) p.25 : *arbre de 18 m ht., fût sinueux, graines communes (Sterculiaceae : Cola Ballayi).*

a) Me a mbe ngo gili màkó ɔ ne màkó zímánzèlè ni.

b) Wa kpa ma ti kɔla.

gbàmánggà : *plante herbacée, variété spontanée; est cultivée.*

gbàmùnggá p.17 : *petit arbre de 4 à 10 m ht. (Euphorb.: Pseudagrostistachys ugandensis).*

gbàndàkà p.26: *voir ndàkà tí kólà.*

gbàndò (nyákà gbàndò) p.3 : *liane à poils urticants rares, feuilles légumineuses, commune (Urtic.: Urera camerounensis).*

a) *Cath* : Me a gba gbèle nyaka, ma wia we ɔ ne nu kō wi, ne ma dulu wena. Ma ba 'da te, ne ma ho ngo i, ne ma zīlī, ne ma ho nù nga, ne ma fo, ne ma ba 'da mbe gele te, ní do ní. Mbe nyakanɔ gbala te ne sílílí. Nwá ne ma ɔ be yólá yólá te nyaka ne, ma ɔ ne nwá nyaka lúúlú ni.

b) Ma ɔ te zā ngá kɔla ngboo, tabi zā kɔla li.

c) To ne me ke :

- Mɔ yengge zame, kɔ wo li ba mɔ wena, kɔ fo li bana, ne mɔ sele ngo i, ne mɔ sele nù nga, ne mɔ 'de nu mɔ ti ne, ne ma hulu de nu mɔ, ya ma ɔ ne li 'do li ge iko ni.
- Ne fala nyaka ni ma ho ne ni, kɔ ma ho te 'bo te 'da fala fa onda'banɔ, ne winɔ wa kala nda'banɔ ti ma wena.
- Wa sele 'bo kpo kpo ma ni, ne wa 'dene, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa zī li dani hēa mɔ, takɔ ma kpo ngbe, kɔ ma ē. Gene lí ne ke wa sele ma ni, ne wa kpīlī 'bo de li hēa me.
- Wa zī 'bo lí ne li wi te nzè'bè (apolo).
- Wa sa li ne na "nyaka gbàndò" we ke mɔ yengge gbaa, mɔ kpa, ya mɔ kpa li ia, ɔ ne mɔ kpa ndɔ we nɔ nɔa ni.

gbàngbànà p.9 (gbàngmànà) : *grand arbre de 10 à 40 m ht., 1,9 m diam., bois très dur (Erythrophleum guineense).*

a) *Cath* : Gbàngmànà me a te ke ma gǎ wena, gā zā ne wia te kɔlɔ do metre bɔa, ne ma ngálá de ngo wena, ma ó gisàà de ngo i. Me a te kpo ma nganda 'bo wena. Kùngúlú ne boe, ma ɔ zàá zàá. Ma ke kpasá winɔ wa wè zi te gɔmɔ ma ngo fɔe 'da wa gɔ. Ne kɔafe ne ma dīlī ngo ngbè wena.

Me a te kpo ma nganda wena. Nwá ne ɔ síkpí síkpí. Ombe winɔ zi ni wa gba 'bo ma do ma'baya. Ne di dō ni, kālī ne safɔ 'da mi boe.

Ma a te kpo ma nganda wena. Ma bele, ne kālī ne bi ia, ne ma nganda wena, ne ma tu tua kédé kédé kédé. Kɔ mɔ a ma we gi do nyɔngɔmɔ ia, ne ma nyɛ, ne ma fū fū, ma fū 'bò 'bòrr, ne ma te te mɔ. Ma kpā fàrr, ne mɔ ī ti ne na, kālī we ge ma yolo te gbangbana.

b) Wa kpa ma zā ngonda.

c) Gbàngmànà me a te ma nganda wena. Wa ēlē kɔafe ne we de do zele :

- Wa ēlē kɔafe ne, ne wa fɔlɔ do á mò ke ma a te wele ni, wa sa li ma na màkùlútù ni, ke a anga tē a, ne ma kutu kpurrr, ma tala wena. Wa ēlē ma, ne wa mba ma do nwa kpólólingbià. Wa gi ma gi, ne wa fɔlɔ do tē a.

- Wa ēlē kɔafe nɛ, nɛ wa gbɛlɛ ti ngu'du nɛ v̄ɛ, gbɛlɛ ndɛndɛlú kɔ nɛ, ma ɔ f̄ɛa ni, nɛ wa 'dɛnɛ ma, ma ɔ mbɔkɔ, sɛ nɛ wa a ngo h̄ɛa mɛ, nɛ wa ɛnzɛ. Ma nganda do ma wena, mɔ ɛnzɛ fala bɔa tabi talɛ, ya ma fumbu v̄ɛ ia.

gbàngbòà p.44: *plante du genre érigéron, à très grandes feuilles; l'écorce des tiges sert à tresser des nattes; les feuilles ont un usage multiple, p.ex. pour envelopper les pains de manioc (chikwanges); les jeunes pousses sont consommées (Sarcophrynium macrostachum).*

- a) *Zagb* : Mɛ a wɔkɔsɔ, ma nyelɛ dɛ ngo we metrɛ talɛ tabi nalɛ. Li nwá nɛ ɔ gàfùù ni, tɛ t̄ɛ nɛ lò wena. Ma hɔ dɛ kpo fala dɛlé wena. Ma wa wala, wala nɛ á filà, nɛ ma gā ɔ nɛ gbálá zu kō wi gɛ.
- b) Wa kpa ma ti kɔla, zā bili, tabi kɔ vúdà.
- c) Ma dɛ to wena. Tònò wà dé mâ dò gbàngbòà má ké :
  - Wa ēlē fɛlɛ nɛ, nɛ wa fana do búnggù, do yelɛ, do koe.
  - Wa gɔnɔ nwá nɛ, nɛ wa na lí d̄ɔ, tabi wa dɛ 'bɔ do lákpá d̄ɔ, tabi wa dɛ 'bɔ do záláfóló nu kpana d̄ɔ.
  - Wa 'bɔ 'bɔ nwá nɛ do kànggúbàpàlà (zú kòá), nɛ wa nɔ do lì tabi d̄ɔ olo li bula.
  - Wa dɛ nwá nɛ, nɛ wa hu do mɔ, nɛ wà énzé dò kpánggà. Wa teke 'bɔ nwá nɛ teka, we ɛnzɛ do omɔ.
  - Wa dɛ nwá nɛ do tɔa tabi dà, 'da fala kɛ fo z̄ɔ tabi ndèlè bina ni.
  - Wa zú'dú nzò'dí kɛ ma kúnú ngànggà ni, nɛ wa késé, nɛ wa gí, nɛ wà nyóngó.
  - Wa dɔ 'bɔ ngbènzèkèlè do kálá z̄á gbàngbòà.

gbànggábílà : *plante lianeuse, grimpante, non identifiée; fruits comestibles.*

- a) *C.Nad* : Mɛ a tɛ, ma do nyaka. Ma danga do 'da tɛ tɛ 'bɔ dɛ ngo, sɛ nɛ ma wala dɛ'dɛ, nɛ ndɛ wala nɛ nɛ gá wena né kɛ 'da vwundu gɔ, ndɛ ma wala k'a petɛ gɔ.
- b) Wa kpa ma wena zā kɔla, tabi ngu'du lì.
- c) Wa lí wala nɛ lí. Wala mɛ ma ɔ fila, kɔ mɔ nɛ gba kɔ nɛ, nɛ fila nɛ ma la 'bɔ li ma ɔ 'bɔ kpangbangba. Nɛ ndɛ mi zò tɛ 'bɔ na wa dɛ do ina ni gɔ.

gbànggàlà p.9 : *liane mimosacée à aiguillons, commune en forêt humide; les fibres sous l'écorce servent de liens (Mimosacée : Acacia silvicola).*

- a) *C.Nad* : Mɛ a nyaka, gā zā nɛ ɔ nɛ gbà'bítí zu kō wi, tabi wénzɛ zu kō wi gɛ. Ma do t̄ɛ tɛ nɛ wena. Nwá nɛ ɔ sɛkɛkɛ.
- b) Ma hɔ wena tɛ zā bìlì, do zā mɔnɔ 'do t̄à, do nú ngbáká lì.
- c) Wa 'bili nyaka nɛ, nɛ wa a 'dɔ lì, nɛ wa ē fɛlɛ nɛ, nɛ wa gbɛlɛ t̄ɛ n̄ɛ, n̄ɛ wà sángá dò tɔa. Nɛ wa zā liā nɛ we dɛ do zelɛ :
  - Wa zā liā nɛ, nɛ wa 'dɛnɛ, nɛ wa a 'dɔ lì, nɛ wa do zā a wi kɛ a ɔ do gba'dangba zā a.
  - Kpo kpo liā nɛ ni, wa zā 'bɔ ma, nɛ wa gbɛlɛ dɛ 'dɔ lì, nɛ wa nɔ ma tɛ gbà'dangba ni 'bɔ.

gbànggàlákásí p.23 : *plante herbacée suffrutescente, dressée ou sarmenteuse (Malvacée : Hibiscus rostellatus).*

gbànggàlákásí p.32 : *plante herbacée ressemblant au akázíná, en bordure de forêt (Labiata sp.).*

gbànggámàlì p.16 : *arbre de 10 à 35 m ht (Euphorb.: Cleistanthus Mildbraedii).*

gbanggame p.46 : *arbuste non identifié.*

gbànggànggá p.28 : *arbuste à feuilles trinervées (Memecylon sp. sp.).*

a) *Cath* : Mε a nyaka, fele ne ma ɔ ne ke félé nyàkà kòlè ni, ne ma dù dúlù wia de tē ne. Ne nwá ne ɔ yó lá yó lá, ne li ne ɔ be a gā, ne ma toso bɔa bɔa de te nyaka ne. Ne liā ne ma ɔ ne gbālā zu kɔ le ge, ne ma le ti nù i, ɔ ne nyaka ni. Mɔ wia te gbutu liā ne ni, ne ma hɔ olo li mεtre kpo.

Ombè wínò wa t̄ ná, gbànggànggá mε a lí ke wa e ma zu tenɔ ke ma de ina kúnú gà wí ni ɔ né líá kùmbé tàbì líá wágá'dágúá.

b) Wa kpa ma zā gùbà.

c) Toe 'da ma ma ke :

- Wa gbutu liā ne, ne wa gbele ma de 'do lì, ne wa tekpe ma, ne wa a do zā be nɔ be, we sa'denɔ wa sa li wa na yòyókò ni.
- Kpo kpo liā ne ni, owukonɔ wa a do zā wa te zele gba'dangba, we ke ma unu wena, kɔ ma unu a, ne a yu.
- Gbànggànggá ma de to we kúnú gà.
- Wi wili ni a ne, ne a zā liā ne, ne a gbele ma, ma ɔ gbaa, ma kolo, ne a de do funza, ne a a 'do lì, tabi 'do d̄, tabi 'do kafe, ne a nɔ. Tabi wa hunu kō, n'a nɔ ne, ne ga a ma kpa ngawi, ne ma kunu (Zó 'bò kùmbé do wágá'dágúá ma de 'bɔ kpo toe ni).

Timb : Gbànggànggá mε a liā kùmbé. Wa sa li ne ni, we ke mɔ nyongɔ, ne gà mó ma kunu gbànggànggá gbànggànggá.

gbàngmànà p.9 : *voir* gbàngbànà.

gbànyà p.29: *grand arbre (Sapotacée : Chrysophyllum sp.); les fruits, qui ont la forme de petites poires, contiennent des graines luisantes qui servent de parure. Les initié(e)s en font des crécelles ou les enfilent sur une ficelle et les portent aux chevilles pendant les danses. On les utilise aussi pour le jeu de "kìsòlà" ou "kúká".*

a) *Cath* : Mε à tè má gá wénà, nè má dúlù dé ngò wénà, nè má á bòlò túíí ni; nwá né má ó sékéké ní. Ma wa wala, wala ne ɔ yóngbéé, ma gā wena gɔ. Gbālā ne kɔ ne bɔa. Te gbālā ne ɔ t̄, ne ma ndi ndila, kɔ mɔ gba sanga ne, ne k̄ ne má fèngá lúkpú lúkpú. Wa nyóngó wálá nè gɔ, mε a poison.

b) Wa kpa ma zā ngɔnda.

c) Gbālā gbànyà ma de to wena :

- Wa to ma do kuka.
- Wa a mbee ne kɔ be fáná fɛlɛnzabele ke wa de ma do dawaya ni, tabi kɔ fā gbògbò, we yɔ do yɔla.
- Wa lifi fele, ne wa s̄ ma de tē ne, ne wa kpo gele nyanga gazanɔ, ne wa yɔ do yɔla 'da wa. Tabi wa s̄ ma de nú fèlè, ne wa kpo ma nu kòndó zu gázánɔ ke wa he'de ma de zu wa ni.
- 'Da fala 'da oyaa le zé ni, ma zé mɔ bisa 'da owuko do wi wili, we ke wa zi do iyaka do chaîne bina. Wa s̄ mbè de te fele, ne wa fi gele wa, we mɔ wali 'da wa. Ne wa to mbè gbanya do tí zu wa né, ne wa yɔ do yɔla, mε a mɔ de do bisa, gā ne v̄ hā ni.

– **wílí gbànyà** p.29 : *arbre moyen, feuilles à reflet, soyeuses en dessous (Brevica sericea).*

a) *Zagb* : Mε a te gbànyà, ne nde mε a wili ne. Ma wálá gɔ, ne ma 'bɔ do to bina.

b) Wa kpa ma zā kɔla.

c) To ne ma ke :

- Wa ãlè koafe ne, ne wa gi, ne wa nɔ we 'dafa do li te wi wili.
- Wa 'denε wala ne, ne wa a do zā wi wili, takɔ a kpa ngawi.
- Mε 'bɔ a dia gua.

gbànyàkà p.30 : *liane ligneuse (Apocinacée : Alafia sp.)*.

a) *Kumugo Ernest* : Me a nyaka zamɔ, ma fu fua, ne ma ba te te de ngo nyele wena. Nyaka ne gâ wena, mbèé ne ma ɔ ne ngangala wi ge. Li nwá ne ma ɔ a dudu yóngbèé ni, ne nde ma a tū, ma nea we ɔ ne nwá kafe ni. Ne nde ma wálá go.

Zagb : Ma wa wala, wala ne ɔ a kili, ne nde wa wè te nyongɔ wala ne go.

b) Wa kpa ma wena te ti kola tabi 'do lì.

c) Ina ne ma ke :

- Wa gbélé nyáká ne, ne wa na li dani ke ma de mā wena ni. Gene ko dani ò wena, ma é go, ne ma ē iko.
- Bɔa ne, wa gbele 'bo tē ne de ko kolonggo, ne wa zī lì tē ne, ne wa zī zō wele ke zō a si wena do tɔko ni, wa sa li ne na tókòzùlà.

gbànyàmà p.32 : *plante herbeuse plantée aux villages, odeur de menthe; utilisée dans la médecine traditionnelle, p.ex. contre forte fièvre, rhume, malaria, etc. (Lab.: mentha sp.)*.

a) *Cath* : Me a te go, ma ɔ ne ke fulele iko ni, me a wɔkɔɔ, ma ngálá, ne ma dúlú, ne ma nè ngo wele go. Nwá ne dèlè wena, ma gâ wena go, ko mɔ lingi ma, ne ma únú ngándá wena. Ma dó do gbogbo zu ne. Dó ne dele wena, ma ɔ fē, ko fala ke ma kolo, ne ma ɔ filà yèè. Ma wa wala, gbālā ne ɔ be silili.

b) Wa pe ma pɛa, mɔ wia we zo ma 'da ngba mɔ, ne mɔ hūi, ne mɔ pe de 'do tɔa 'da mɔ. Mɔ kpa ma zamɔ, ya me a olo tɔa. Wala na ma ngala wena ni bina, we ke wa dɔlo ma wena, we ke ina dele de te'de wena.

c) Owele wa kò ma wena, we ke ma do to dò wena :

- Wa de do ina we bawe te wi. Fala ke te wi ba we wena ni, wa sa li ma na zele nyòngògò'dó, ke mɔ yengge li wese, ne wese do mɔ fai, ne wa dɔlo gbanyama, ne wa to ma de 'do lì. Ma ɔ be sī, ko ma nyongɔ, ne wa tɛkpe, ne wa a do zā mɔ. Tabi wa dɔlo nzo'di ne, ke ma gbala 'da kàlà go ni, ne wa gi ma gi do bō, ne wa a no do tō te ne, ne mɔ nyongɔ ma, we duzu zele malaria ni.
- Mbee ne 'bo, wa kpīlī lí ne de zō wi te mbɔle.
- Ne mbee ne wa kpīlī 'bo lí ne te dani 'dó'dó, tènzá'boé de zu benɔ ni, ne wa kpīlī li ne de te ne, takɔ ma tū lí ne, ne ma ē.
- Ne wa to 'bo ma, ne wa tɛkpe lí ne, ne wa a do zā wele, fala ke ko zā a ma zele wena, te zele 'dangba.
- Wa gbini 'bo nwá gbanyama, ne wa a ma ke zā wele ke a fia ni, we ndaka zīnɔ, we ke gbanyama unu de wena. Ne ma unu te zīnɔ nganda, ne wa yu te wa te ke zā wi ni, we duzu nguli. Wa kpīlī ma te zō a, te fala ke zīnɔ wa de ni, te fala kenɔ ma u unu ni, ne ma ndi zīnɔ te ke zā fie. Mɔ zo ke zā fionɔ wa a nwá gbanyama, gulu ne hā ni.
- *Timb* : Wa dɔlo nwá gbànyàmà, ne wa mba do filá sékéké tandala, ne wa to sū, ne wa fi ko mɔ pepe papaye, ne mɔ yulu go'do mɔ, ko ma le de zā mɔ i, ne mɔ efe bi te de ko mɔ pepe papaye ni, ne mɔ to, ne ma te de zā mɔ i, ne ko zā mɔ ba we kpángbángbá. Wa de ni we zele malaria do zele 'do wi, ke wa sa li ne na : gònò ngbòndò.
- *Monz* : tabi wa a 'bo ti gulu owukonɔ we zele ndùlungá (E: 'búá kúlà) ke ma zele wa wena olo kula ni.
- Wa zī 'bo mbe li wele we gba zele zu.
- Wa dɔlo 'bo nwá ne, ne wa kese ma de 'da bō na, ma unu ɔ dia.
- Wa gɔnɔ nwá ne, ne wa fɔlo do ko yele fū dati ke wa yaka fū de ko ne ni, se a unu ne ma kpālā fūi do dia ne, dō ma nyúlú go de.

gbànzíkó (gbànzíkò'dò ou gbànzúkò'dò) : *petit arbre; les feuilles sont utilisées comme légumes. Est utilisé dans la médecine traditionnelle.*

- a) *Cath* : Me a sanggo, tẽ ne ma ɔ ne gbālā zu kō wi ni, kɔ ma kpa dia nù ne gā tẽ ne ɔ ne nu kō wi ni. Ngàlá ne dé ngo wia we ho metre nale. Ma gba kō ɛ wena, ne nwá ne ma ɔ be yó láá, ne nu ne 'bē 'bēlē, ne lí ne gá be gā, ne ma ɔ tũ, ne nde ma tũ kóló kóló go. Wala ne boe, ma ɔ be kilì lókpó lókpó, ma gā be go, ne tẽ ne ɔ tɔlɔ nwa. Ma fele ia, ne wa nyóngó 'bɔ ma go. Onɔɔnɔ wa nyongo fílá ke.
- b) Wa mí má mí go, wa kpa ma te zamɔ i, wena wa kpa ma safɔ, tabi zā guba, tabi zā bili olo ke a wá wá kólá ia ni. Ne ma ho te mbe falanɔ, olo ke nɔɔnɔ wa li gbālā ne ni, ne ma te te fɔɛ.
- c) Me a sanggo, wa nyongo ma nyongo. Mɔ hūi nwá ne, ne mɔ kɛɛ ma, tabi mɔ sa'ba ma, ne mɔ a kɔ saso, ne mɔ a lì ti ne, ne mɔ zī gbènzèkèlè tẽ ne, ne mɔ a tō be sī tẽ ne, ne mɔ a nɔ tẽ ne, ne mɔ a 'bɔ fū nzo tẽ ne, ne mɔ lingi do ma, ne lí ne òsò, ne mɔ lu kà, ne mɔ nyongo ne, ne nde ma de wena.

Wa de 'bɔ ma do ina, do ogele tonɔ kpi do kpi :

- Fala hēamɔ hē wele, kɔ ma dè mā go, ne wa de gbanziko, ne wa gbe ma, ne ma fe, ne wa nā ngo ne, takɔ ma de mā.
- Ombee ne wa de liā ne, ne wa a ma ngo yinggili, ne ma kolo, ne wa do do mbito, ne wa mba do ogele oina, ne wa gba do be nzo obenɔ te nɔɛ, kpakɔ wa hala, ne wa ne nɔ dō.
- Ne mbee ne, wa se ma do zākà, ne wa kpo nú kō obenɔ, ke wa do zele gúlì te wa ni, takɔ ma gala te me 'bɔ ina 'da wa, do zī ne ni.
- Ne nwá ne wa lingi, ne wa zī lí wele ke zu a zele wena ni, wa sa li ne na, gbazelezu, do zele gbàtúkpanà, takɔ ma gala a te zele ni.
- *Zagb* : Wa na 'bɔ nwá ne li dō.
- Wa se tẽ ne do zākà. Wa se do'do, ne wa gbo holo kɔ ne do 'bànggà, ne wa kɔtɔ 'dɔlɔ go'do be ke a sō wena ni, ne wa pi kɔ ne, ne wa kpo 'de tili be ni na, 'dɔle te hà ngáme há a fai go.
- Wa zu'du liā ne, ne wa mba do kɔni ngbǎyò, ne wa gi, ne wa a tō te ne, ne wa hā hā dua tabi gele onadalamenɔ na, li wa tú, ne wa té yènggè nyélé wena, kɔ wa fá t̀à gó.

gbànzíkó mbàtì p.47 : *plante légumineuse.*

- a) *Cath* : Me a sanggo, tẽ ne ma ɔ ne nyaka ni, ma dɛndɛle do nù ge ɔ ne nyàkà ni. Ma do li gbálá ne ngélé ngélé, ne nwá ne ɔ be yólá yólá, ne nu ne 'bē 'bēlē. Tẽ ne ɔ lù lù lù, ne ma ɔ fē. Mbèé ne wa sa li ma na bùvwú.
- b) Wa kpá ma nu lì go, wa kpa ma wena te ngo nza, ɔ ne te nu fɔ kola, do ke zā li walanɔ, ke wa wa zi ma a nga zamɔ ni. Wa kpa 'bɔ ma ti ogólò 'bete.
- c) Wa de do to ne me ge :
- Mɔ dɔlɔ nwá ne te nyaka ne, ne mɔ fɔlɔ tẽ ne, ne mɔ a kɔ saso, ne mɔ e li we, ne mɔ a tō do nɔ tẽ ne. Kɔ ma mbɔkɔ, ne lí ti ne òsò, kɔ mɔ ne nyongo mâ, ye ma ɔ ne mɔ a m̀kpákpá tẽ ne ni.
  - *C.Nad* : Mɔ dɔlɔ ma, hā mɔ gi, ya ma ɔ ne mɔ gi do ìkpákpá ni. Gene kɔ mɔ à ikpakpa te ne go, kɔ mɔ gi ma iko, ya ma de wena. Ne ma 'bili kisi kisi vē, ya me a mbɔkɔ sanggo, ma de wena.

Marc : Wa nyongo 'bɔ ma we ina, tabi wa nyongo iko?

Wuko : Ma we ina go. We ke we ba mɔ ni, kɔ mɔ kpa ma ia, ne mɔ dɔlɔ ma gbaa, ne mɔ si, ne mɔ gi ma iko.

gbànzìngá (nzìngá) p.17 : *arbuste semiligneux, planté comme haie vive (Euphorb. : Yatropha curcas).*

a) *Cath* : Mε a te, ma ngàndà gò, ma ɔ ne tεε tε te ka'dangga ni iko. Ma hɔ ne ma ngala, kɔ ma hɔ ngùmù, ne ma wia we ɔ ne ku wi ge. Tε tẽ ne ma fê, ne ma gba kɔ ε, ne ma 'bo yě yě. Ma gba kɔ ε dele wena. Li nwá ne ma ɔ bi a gâ, ne ma sasala tale ɔ ne nwá tükìà ni. Ma wala 'bo wala, wala ne ma gá ɔ ne gbà'bítí zu nyanga wi ge, ne ngbóngbó ne boe, ne ma gba sanga ne tale. Gbālā kɔ zā ne, kɔa tẽ ne ɔ tū, ne nde gbālā ne ngboo ni ma ɔ fê. Ma wa wala. Ne nde ma ngo gili ne bɔa : nzìngá, tabi gbànzìngá, ke le tɔ we ne ge, do nzìngá ngbàkà.

b) Wa mi ma mî, wena wa mi ma we be do ngbala tɔa tabi fɔ.

- Wa mi ma do kutu fio be ke a fia kɔ wele ni. Wa 'bili tẽ ne mba do nwá ne, ne wa na ma kɔ kò i, ne wa e wɔle de ngo ne, ne wa na mbèé ne de ngo a, ne wa mi do a. Wa de ni, we ke gbànzìngá ma kóló gò, ne ma 'bo dɔ dɔ iko, kɔ le kpa mbé be dɔ, ne nu fele le té kùmù gò.
- *Monz* : Wa dɔɔ 'bo kpo kpo nwá ne ni, ne wa gí ma wùù, kɔ ma ne fe ma, ne wa lɔmbɔ ma ngo hēa mɔ, takɔ mā kɔ ne ni ma ngbolo, kɔ wa gɔmɔ.
- Fala ke wala ne ma kolo ia, ne wa 'bá ma, ne wa o gbālā kɔ zā ne ke ma ɔ fēa ni, ne wa sɔ ma nu gbālā ngbànzà, ne wa tū ma ɔ ne buzi ni we zɔ do mɔ.
- Wa de nwá ne, kɔ ga'bome tε ngo sila mɔ wena, ne mɔ enze ne. Ne mɔ zā liā ne, ne mɔ gbele ma gbaa, ne mɔ a lì tí ne, ne mɔ tεkpe ma, ne mɔ a do zā mɔ, we zele ga'bome (sélénggò).
- Wa gbele tẽ ne, ne wa a fila nɔ tẽ ne, ne wa fele li katolo tε benɔ.
- *Timb* : Wa kala kolo nwá gbànzìngá, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne lí li ma ɔ ne tii ni, ne wa hā hā wele na, a nɔ we duzu zele nɔ 'bete.
- Wa 'bēlē gbālā gbànzìngá, ne wa do gbālā tū bɔ, ne wa to mbá do ma, ne wa hā ma hā wi zele kìwwi, ne a nyɔngɔ, ne a ndo ngo sɔ me ke kɔ zā ma ɔ dèké'dé dèké'dé né kua mā ni, gbaa ne zā a ke ma hana kpórr ni ma hílí.

gbànzìngá 'dá oyàà lé : *voir* nzìngá ngbàkà.

gbànzò p.13 : *plante cultivée pour ses graines, commune (Papilion. : Voadzea subterranea).*

a) *C.Nad* : Gbanzo ma fala ne kpo do nzo, ne me a gā ke. Kɔ ma ne hɔ ne, ne be tẽ ne gā be gò, ne nde ma sanza nu kɔ ne kpo délé wena. Nwá ne gā be gò, ne nde ma dendele wena, ne ma 'bo ngbè ngbĩ ngbĩ ngbĩ. Kɔ ma ɔ ni gbaa, kɔ nwá ne mɔ ngo kolo ne ni, ya wala ne ti nù i ni, ma sɔa ia. Ne wa anga ma de nza, ne wa kala wala ne ti nù i ni, ne nde ma gā wena, ma ɔ ne gbà'bítí zu kɔ wi ge, ne ma ɔ kílì. Ya gbālā ne kɔ ne kpo, ne mbee ne kɔ ne bɔa. Ombèé gbālā ne ɔ fila yèè (orange), mbèé gbālā ne ɔ 'bo tũ.

b) Ngbóngbó gbànzò ngboo olo yaa le ngbaka, me a ke wa mi ma mi. Mbè, wa mi do nzo fala ne kpo. Ne nde wa zu'du nzo dati hā ma, we ke gbànzò ɔ wena ɔ ne zeke nale, mɔɔ. Ne wa zú'dú ma zu'du gò, wa zā ma zā do dugbu, ne wa mɔ ngo anga ma ti nù i.

c) Gbànzò me a nyɔngɔmɔ :

- Wa zā ma, ne wa si ne, ne wa fɔɔ tε ne sū, ne wa a kɔ saso, ne wa a lì ti ne, ne wa gi ma, ɔ ne ke wa gi gele nzɔnɔ ni. Kɔ ma mbɔkɔ ia, ne wa o ma, ne wa nyɔngɔ gbālā ne nyɔngɔ. Kɔ ne nyɔngɔ ma, ya ma te fū ne ge nde ni, ya ma de wena. Ne nde wa nyóngó gbànzò do tɔɔ ne gò.
- Ne mbèé ne wa yele ma, ne ma kolo, ne wa o gbālā ne, ne wa hana ma, ne wa to fũ ne, ne wa gi do nyɔngɔmɔ. Gbālā ne ma ɔ né tεε tε madesu ni, kɔ mɔ nyɔngɔ ya ma de wena!

gbànzò mbàti

- a) *Cath* : Mε a te ke ombunzuno wa tεa zi do kpáléno ni. Mε a be tε, ko ma de ngùmù, ne ma gā wena yě yě. Ma ngala de ngo ɔ ne metre tale tabi molo, se ne ma gba kō ε. Nwá ne ma dèlè wena, ma ɔ yólá yólá, ne te nwá ne ma ɔ fílà yèè. Ma dó, ne dúá ne ɔ fēa túsèè ni. Ne ma wa wala, nde wala ne ma ɔ yónggóló yónggóló. Fala ke ma s̄́ ia, ne ma fū, ne ma ala de ti ne, wa 'bí mâ 'bí go. Ne wa o ma, ya gbālā ko zā ne ma gā be go, ma ɔ fē, ne ma ɔ ne gbālā nzoε ke le nyongo ma ge, ne le nyongo 'bo ma nyongo.
- b) Wa mi ma fai 'da le.
- c) Fala ke wala ne ala ia, ne beno wa kala ma, ne wa o ma, ne wa nyongo ma. Wa a li we, ko ma te fū, se ne wa nyongo de.

gbànzúkó'dó : voir gbànzíkò.

gbàsà p.36 : *plante herbacée à vrilles, fruit plus grand que la citrouille "sà", mangé cuit (Cucurbita sp.).*

- a) *C.Nad* : Mε a sa ke kpala ne ma yula gèlé fala. Winɔ wena wa sa li ma na "sà Bàngí". Wa mi ma, ne ma fo nyεε wena, ne li nwá ne gā 'bo wena. Ne wala ne gā wena nea ngo owala sano v̄ε ke le mi ma ni. Ne gbālā ko ne ma dò wena go, ne nde mulu ne ma gā wena, ne kóá 'do ne bina.
- b) Wa mi wena te safono v̄ε ke le wa ni, tabi fo kólà tabi fò z̄́ tabi fo gole, tabi 'do tɔa.
- c) Wa nyongo wálá ne nyongo :
- Wa gi ma, ne le nyongo ɔ ne ke wa gi do gele sano ne wa nyongo ni, ne nde wa mba do koa 'do ne v̄ε. Ne wa nyongo 'bo nwá ne nyongo.
  - Wa dolo nwá ne, ne wa to ma, ne wa εnzε do gba zeε zu ma zeε zu wele wena.
  - Ne nde fala mo dolo nwá ne wena, ne wala ne ala v̄ε, we ke mε a sa kpo ma de senemo wena. Ni a fala ke mo kō na ma wala wena, ne wala ne gā 'bo wena ni, ne mo te dólò nwá ne go.

gbàsì (voir aussi gòlò) p.42 : *igname en forêt, plante liane à grosse racine allongée, comestible, commune. La variété d'igname appelée "gòlò" est cultivée (Dioscorea sp.).*

- a) *Zagb* : Mε a nyaka, tē te ne boe. Fεε ne ma fo nyεε wena, la ngo 'bu metre boa tabi tale. Ne nde ngo gili ne boa : dia gbasi, ke wa nyo nyongo ni, do gbàsì gbòlò. Ne nde le t̄́ we 'da dia gbàsì.
- b) Wa kpa ma ti kola, do zā bìlì.
- c) Gbàsì mε a nyongomo :
- 'Da fala ke wa do nyongomo we nyo nyonga nza nga bina, ne wa ne, ne wa zā ma zamɔ i, ne wa ho ne, ne wa folo te ne, ne wa gi ma, ne owele wa nyongo ma.
    - Ko fala ke wa gi, ko ma mbòkò ngboo go, ko mo nyongo, ne ma wia we ba mo bâ, ne mo òlò.
    - Fala ke ma zálá ià, ko wa gi gbaa, ne nde ma mbókó fala kpo go.
  - *Timb* : Wa gbele 'bo gbasi, ne wa gba ngo hēa mo, ne wa na ngo ne. Ne hēa mε ma kpingbi, ya ma dé mā go.
  - Wa zā liā ne, ne wa to do tolo ne, ne wa a 'do li, ne wa folo do te tólò mòkùlútù. Zele mε ke ma ba tólónò, ne ma kele sala te wa ni.

gbàsì gbòlò : voir gbòlò.

gbàtē : voir gbàkòndá.

gbàtòkò (ou tòkò ngbàkà) (*voir aussi* tòkò) : *variété de 'taro'; n'est pas comestible.*

- a) *Cath* : Gbàtòkò ma wia kō do tokonɔ ke le nyɔngɔ ni, ne nde wa nyóngó ma gɔ. Nwá ne gā wena, ma ɔ wǒrr wǒrr, ne ma ɔ mbà'dá mbà'dá mbà'dá, ɔ ne 'do gǔe wa sa li a na kòlò ni.
- b) Wa mi ma mî, ya wa nyóngó nwá ne do liã ne gɔ. Liã ne tala te wi wena.
- c) Gbàtòkò de zele gba'dangba. Wa de na me ge :
  - Wa zã liã ne, ne wa se te ne sũ, ne wa gɔmɔ ma te 'do li, ne ma ɔ de di ni fai, kɔ ma ho sanga zè ni, ne wa a do zã wi ke gba'dangba ma zele tẽ a wena ni, kpako ma ho te gbà 'dangba ni, ne ma tala tẽ a, n'a yu.
  - Wa de 'bo nwá ne, ne wa gi, ne wa enze do zã wi zele ga'bomɔ. Kɔ dati enze ne, ne mɔ kɔ nɔ ngo zã mɔ. We ke mɔ kò nɔ ngo zã mɔ wena gɔ, ne ma a se te mɔ vẽ, we ke ma tala te wele wena.

gbàtúkô : *grand arbre, non identifié.*

- a) *Zagb* : Me a gā te, ma ngálá de ngo wena, ma wia we ho 'bu metre tale tabi nale. Ndálá nu afe ne ma díli wena. Wa ãlẽ afe ne, kɔ 'da kálá be sī, ne lí ne ma tú mbíí. Li nwá ne gā 'bana sanga. Te tẽ ne ma nea we we kō do dè, ne nde dè ma fanga wena.
- b) Wa kpa ma te ti kola, tabi li zõ, tabi zã bilì ke ma zi a kola ni.
- c) Afe gbatúkô de zele kɔ kili te wi. Wa de ne me ge :
  - Wa ze afe ne, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa ba lí ne, ne wa gi do sanggo, ne wa nyɔngɔ we zele nyɔngɔgo'do, tabi zele kɔ kili te wi vẽ. Li lí ne ma ɔ filà ngòò ni.
  - Wa fi 'bo afe ne kɔ li kafe ke wa gi ni, ne wa nɔ 'bo ma.
  - Wa de 'bo do ina máyèlè.

gbàtúkumbà : *petit arbre, non identifié.*

- a) *Tanda* : Me a te, ma ngàlà gɔ, ne kili te te ne gã 'bo gɔ. Tɔkɔ ne ɔ fẽ.
- b) Wa kpa ma zã ngɔnda.
- c) Wa ãlẽ kɔafe ne, ne wa to, ne wa a 'do li, ne wa a do zã wi zele 'dangba.

gbàtúlú (ngùbà) : *voir* tұлú (gbàtúlú).

gbàù (**sánzà, sangga**) p.8: *arbre de 15 à 20 m ht. (Mimosacée: Pentaclethra macrophylla).*

- a) *Zagb* : Me a te ke gā zã ne wia te ho metre kpo do do ne, ne ngala ne de ngo wia we ho 'bu metre boa. Li nwá ne ɔ dudu yólá yólá ni, ɔ ne nwá nguluma ni.
- b) Wa kpa ma zã gaza. *Tanda* : Ma ho fai nu li.
- c) Wa gba te ne do ma'baya.
- d) Wa ia 'bo li ma na "sánzà" tua we ke ma sanza nu kǔ ne dele wena.
Tanda : Fala ke wa gɔmɔ, kɔ ma te, hã ma kolo, ne ma ho do 'bua sánggà. Ne owele wa zu'du, ne wa gi, ne wa nyɔngɔ.

gbàwíídùà : *voir* zǎdùà.

- a) *Cath* : Me a be te iko, fala ke ma ho, ma sanza nu kǔ ne dó wena. Nwá ne ma gba kō e sílílí ɔ ne nwá dólò ni, ne nde ma gã wena gɔ. Ma únú wena.
- b) Wa kpa ma zã bilì, tabi zamɛnɔ ke zã li walanɔ, tabi li zõ.
- c) Tonɔ wa de do ma ni ma ke :
  - Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa enze do ngámánzá, zele ga'bomɔ zã wele.
  - Wa fa nwá ne, ne wa lingi, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa zĩ li wi ke ndolo hoɔ li a ni.
  - Ne mbe, ne wa dɔlɔ nwá ne, wa gí ma gi gɔ, wa gulu ma gulu iko, ne wa lingi, ne wa holɔ do gbìná, fala ke ma zele wele wena ni.

- Ne mbee ne, 'da ogele núnc, owa ge wa de dōe ni, ko ma ngándá 'bo kō wa gōe ni, ne wa dolo nwá gbawilidua, ne wa 'bala ma de 'do li, ne wa folo do kō wa gbaa bá lí gbílí 'báká wa. se ne wa de dōe 'da wa de.
- *Zagb* : Wa de nwá ne, ne wa to ma, ko ma 'bu, ne wa a ma ko mò, ne wa a gē li ti ne, ne wa e li wese, ko ma nyongō, ne wa tekpe ma, ne wa a do zā wi zele ndùlùnggá tabi gbà'dangba.

gbàyòlò p.43 *voir yòlò : plante érigée sans tige, à grandes feuilles oblongues (Renealmia africana).*

- a) *C.Mad.* : Me a yòlò, ne nde ti ngu'du nwá ne, ma o lù lù lù. Wala ne gā wena, ne fala te ne únú wena. Te wala ne ma o fila.
- b) Wa kpa ma nu kola, tabi zā vúdà.
- c) Wa de wala ne do ina, ne wa de 'bo nwá ne do ina :
  - 'Da fala ke mbolo ba mo wena, ne mo ko'do wena, ne wa de wala ne, ne wa o ma, ne wa 'bala gbālā ne de 'do li, ne mo a tō te ne, ne mo no li ti ne. Ma kpālā wena, ne ma gbe nga kua mbole ngo sila mo ni.
  - Wa dolo nwá ne, ne wa to ma, ne wa enze do 'do wi zele kuma.
  - Fala ke 'dangbano kunu wele kunu, ne wa de nwá gbayolo, ne wa to ma, ne wa a 'do li, ne fala kolano wa mo ngo he mo, ne wa ba ma do tū nu wa, ne wa ne, ne wa a do zā a, ne ma gbe ngawi 'da o'dangbano ni.
  - Wa lí 'bo wala yolo lí , wala ne ma a kpā.
  - Wa na 'bo nwá ne li dō.

gbàyòmbòlò : *petit arbre non identifié.*

- a) Mé à bé tè, má hó iá, nè ògèlé nè má kúnú dò ngó zā ké má hòà ni. Nwá nè á dùdú, nè nzò'dí nwá nè á filà.
- b) Wà kpá mà wénà tè nú li.
- c) Gbàyòmbòlò ma de to wena :
  - Wà gí nwá nè, nè wá fóló dò wí ké à bá zèlé wénà ni.
  - Wà 'bálá nwá nè, nè wà fóló dò nú t̀̀à wé yàlí ènggà.
  - Mbè wà fóló 'bò dò wí ké à kpá ngbànggà wénà ni.

gbàzá : *espèce de petite liane, non identifiée; son épaisseur est moins d'un petit doigt; les néophytes en font des anneaux pour mettre autour du bras. La sève blanche est utilisée dans la médecine traditionnelle.*

- a) Mé à bé nyàkà sī, gá nè má ò nè gèzèlé kó wi gè gó; má bá 'da tè dé ngó; t̀̀kó nè má gbálá dò lí bèlè.
- b) Ogàzà kólà wà 'bílí mà, nè wà dé dò mò bísá gázá 'da wà : petite liane.

gbàzàlà p.40 : *plante de marais ouvert, à grandes feuilles sagittées employées pour faire du sel (Aracée commun : Cyrtosperma senegalensis).*

- a) *Cath* : Me a wòkòsò, ma do 'do li. Te ne ma o ne te te nwá tòkò ni, ne nde te tē na ma do tē nzéngé nzéngé. Ne nwá ne gā wena, ma kpásáá o ne nwá tòkò ni, ma o fúlá fúlá. Ne ma la ngbe do toko tati a we tē tē ne ni.
- b) Wa kpa ma fài 'do li.
- c) Nwá ma ni wa de do ina dea :
  - Wa gbini nwá ne, ne wa to, ne wa ko no ngo zā wele, ne ma ba, ne enze do zā wi we zele ga'bomō.
  - Wa gi 'bo liā ne, ne wa no we gba'dangba, sa'de zā wukono ni.
  - Wa to 'bo nwá ne, ko ma 'bu, ne wa enze do nyanga beno te ongusono.

- Wa de liā ne we dani falanga ke ma 'bo wörr ni. Wa zā ma, ne wa gbele ma tūr tūr, ne wa na li ne na, ma fo má li ne, takó li ne fele, ne ma ē dō.
- Wa sele gbazala, ne wa a ma nza nga, ko ma ne o tū kpo, tū bɔa, ya ma kula, ne wa do ma. Ne wa so bú ne, ne wa ili ma, ne wa a te nyongomɔ. Tabi wa gi ma gi ma gbáá, ne wa kpé do kpétó.
- Ogele núnò wa dolo nzò'dí ne, ne wa gi do kɔyo tabi sa'de, ne wa nyongo. Ma o ne gele sanggo iko.
- Ne o ne ke ma o 'do li ni me a nyongomɔ nú okɔyo, wa nyongo liā ne.
- Wa hu 'bo nwá ne do sánggò o ne tɔlo kɔyo, ní do ní.

gbàzàvwá p.11 : *arbre de 30 m de ht. à bois jaune, souvent tortueux, employé pour la confection de manche d'outil (Papilion.: Angylocalyx Pynaertii).*

- a) *C. Nad.* : Me a gā te, ma wia we ngala de ngo we 'bu metre tale. Ma wala, ne nde ngo gozo wala ne ni tale, ne gbālā o de kó'de ni ma tū kpirr.
- b) Ma o zā kɔla, ne mbe 'da fala kpo, ne ma o ngu'du li.
- c) Me ma de to a wala ne do kɔa afe ne :
  - Wa folo wala ne ma do tulu. Mɔ folo ma do tulu, ne ma sa, we ke ma nōlō wena.
  - Bɔa ne, mbee ne, mɔ to 'bo wala ma, ne mɔ a ma 'do li, ne okɔyo wa no wena, ne mɔ gbe okɔyo do wala 'da gbàzàvwá.
  - Tale ne, mɔ ēlē kɔafe ma, ne mɔ to ma sū, ne mɔ a 'do li, ma nōlō o nè savō ni, ne mɔ tekpe ma, ne mɔ a do zā mɔ, we duzu ne ga'bomɔ, tabi zele gúlì. Ne nde wa te à lí ne la li ngele go, we ke ma ngàndà wena.

gbàzù'dómbàtì (*voir* ndèndè) p.46 : *mauvaise herbe.*

- a) *Cath* : Me a wɔkɔso, ma ho, ne gā tē ne ma o ne gbālā zu kō be. Ne ma ngala de ngo la ngo metre kpo. Gbakō ne boe, ma toso ngbe bɔa bɔa. Ne nwá ne ho te gbakō ne, ne ma toso 'bo ngbe bɔa bɔa, ne nde ma síkpí síkpí, ne ma o be dùdú. Mɔ wa ma de 'do tū bɔa tale, ya ma gā 'bo ia. Nwá ne mɔ ngo de ne, ne nu ne bi bili o ne 'do wuko ni, ma hā wa sa li ne ní ni. Me a mbe ngo ndèndè lí zō. Ma ho safɔ ia, ne nde ma 'danga fɔe wena.
- b) Wa kpa ma wena zā bìlì do ti gùbà, ke wa wa ni.
- c) To wa de do ma ni ma ke :
  - Wa zā liā ne, ne wa folo te ne, ne ma sa, ne wa gbele ma de 'do li, ne wa gu mɔ zu ne, ne wa e ma ko tɔa. Fai ko tū tū, ko wino wa ó yala vē ia, ya ma nyongo vē, ne mɔ tekpe ma, ne mɔ a do zā wi zele gba'dangba. Ya ma únú sèlíí, ko ma ne unu te gbà'dangba, ne a yu.
  - *Zagb* : Wa to nwá ne, ne wa henze do zele ngamanza.
  - *Timb* : Wa dolo kunu ke ke ma bili kò'bòndò'bò ni, ne wa enze do ngu'du be, we zele kò'bòndò. Ne wa kese 'bo kunu ke, ne wa gi, ne wa nyongo.
  - Wa de nwá ne, ne wa enze do zu kpana dōe, dō ogolono wa le li ne go.

gbélé (inà gbélé) : *plantes herbacées, utilisées comme stimulants lors d'un accouchement (est à déconseiller).*

- a) *Cath* : Mè à mbè wòkòsòndò ké wà dé mà dò inà há wí zélé kùlà; wà há mà há wúkó 'dá fálà ké à tè bì zélé kùlà, tàkó bé hó dǔ; né ndé má dè ngbóó gó. Ngo gili gbélé dō wena :

'búlú gbélé : ma o ne tele te sanggo le sa li ma na gàwigbèlè ni. Nwá ne ma 'bo wena, ma o kótófoló kótófoló.

tà'dá gbélé : li gbálá ne boe, ma o be ngélé ngélé, mɔ 'be tē ne, ne ma o ua o ne li iko ni. Nwá ne o be kótófoló, ne nu ne 'bē 'bēlē tale tale.

dé gbélé : ma o ne wòkòsò iko ni, ma ho nu kǔ ne délé wena, ma 'bo ngbǐ ngbǐ. Ne nwá ma o be yólá yólá o ne nwá nyèlèkó ni.

kólé gbélé : ma hɔ, nɛ ma fu fua ɔ nɛ nyaka ni, tabi ma ba 'da te. Nwá nɛ ɔ nɛ nwá gbàbílà ni, nɛ nde ma gǎ wena ɔ, nɛ ma ɔ kórr. Nɛ ma wa wala (*voir kòlè*)

b) Ma sũ vé wa mi mî, wa kpá iko ɔ.

c) To nɛ ma wia kɔ vé iko, nɛ nde wa de nɛ mɛ ge :

- Wa 'bala 'bulu gbélé de 'do lì, tabi wa 'bala dé gbélé de 'do lì, tabi wa 'déné tà'dá gbélé de 'do lì, tabi wa 'bili kólé gbélé de do lì, nɛ wa nɔ lí nɛ, tabi wa a lí nɛ do zā wi. Wa de ma do wuko ke zele kula to a na, a nɛ ku kua di dɔ ni, se nɛ a nɔ, nɛ wa a do zā, nɛ a ko dɔ dɛ.
- Nɛ nde wa wè te mi ma de wila fala iko ɔ, we ke ma ngàndà wena. Wuko ke a do zā, nɛ a la ke zā nɛ, nɛ zā a ma 'danga dô. Li ma a "gbangala nza", we ke ma gbangala be, nɛ a hɔ nza dɔ.

gbèlèlè p.25 : *arbre de 15 m ht. (Clamydocola clamydantha).*

gbéákùbù (tàndà) p.15 : *arbre, 35 m ht., 1 m diam.; le bois fendu brûle facilement et est parfois utilisé comme torche (Melic.: Guarea Laurentii).*

a) *Cath* : Mɛ a gǎ te, ma dùlù wena, nɛ ma gba 'bɔ kɔ ɛ wena. Nwá nɛ gǎ la li ɔ. Ma wa wala, wala a kílì. Gǎ wala nɛ ɔ nɛ nu kɔ be. Mɛ a 'dā te, ma poison. 'Da fala wa nyɔngɔ wala nɛ, nɛ wa fe.

b) Wa kpa ma zā ngɔnda.

c) Wa kala zi wala gbéakubu, nɛ wa a ma li holo ozulano, ngámberénò, wa nyɔngɔ tuluno, do nyɔngɔmenɔ kɔ tɔa nga ni.

Wa ɛlɛ afe te ni, nɛ wa de do ina we a zā wi zele gbogo'do, tabi zele sopisi. Nɛ nde ma wè na, wa a do zǎ kó èlú tale ɔ, we ke ma kpá zā wele wena, nɛ ma wia we gbɛ wele. Wa wè 'bɔ we a zā wele do gbéákùbù do zɔɔ sabele ɔ. Nɛ wa a 'bɔ fai do gɛa wese, do gbo gba swe ɔ. Kɔ mi ì ti mbe gele zeleɔ wa de do kɔafe nɛ, tabi wa de do nwá nɛ, tabi do liā nɛ ni ɔ.

gbèdùà p.22 : *liane herbacée, feuilles ciliées (Vitacée : Cissus sp.).*

a) *Cath* : Mɛ a nwa, ma ɔ nɛ nyaka ni, wa sa 'bɔ li nɛ na, nyàkà kásɔ́. We ke winɔ wa ɔmɔ ngɔnda, nɛ wa de tɔa ni, nɛ nde ma te hò 'da le ngbóó ɔ. Kɔ wa dala nadalame 'da wa, wena a dua, kɔ dua nyɔngɔ nwá nyàkà kásɔ́ ia, ya a fia ia, ma ke wa sa li ma na gbèdùà.

b) Ma hɔ wena zā ngɔnda, do zā vúdà ke wa wa fala do wena ɔ ni.

c) *Timb* : Wala nɛ ma ala, nɛ wa kala, nɛ wa gba, nɛ wa kala gbālā kɔ nɛ, nɛ wa o nu nɛ vé, nɛ wa do, tabi wa gi, nɛ wa nyɔngɔ.

gbéngbé'déngbé (gbéngbé'déngbézúbéwélélè, gòlògbà'dè) : *plante herbacée, non identifiée.*

a) *Zagb* : Mɛ a wɔkɔɔ, ma hɔ, nɛ ma fo do nù ge iko. Nɛ ngálá nɛ wia te ɔ 'bu cm bɔa tabi tale, nɛ ma bili de nù. Li gbili nɛ boe. Mɔ zu'du ia, ya ma gbala li bele. Li nwá nɛ gǎ bé ɔ, ma ɔ be dɔ. 'Do nɛ ɔ fɛa, nɛ ti ngu'du ma nɛa we ɔ be ngbèè ni. Nɛ nde konggolo nu nwá nɛ ɔ ngénzé ngénzé ni. Ma dó dua, nɛ be dó nɛ ma do gbogbo zu nɛ, nɛ dó nɛ ó filà yèè (jaune). Wala nɛ ma de gulu nwá nɛ ni. Ma hɔ bɔa bɔa, ma be sékéké wena. Wa sa 'bɔ mbe li nɛ na gòlògbà'dè.

b) Ma hɔ wena do 'do tɔa, do ti gùbà ke wa wa zi dati ni.

c) Nɛ toe wa do ma ni ma ke :

- Wa dɔɔ nwá nɛ, nɛ wa nyɔngɔ do gbālā 'bete, we 'dafa do li te wi.
- Wa mba nwá nɛ do tɛ nɛ, nɛ wa mba ma do tɔɔ gbadɛ, nɛ wa gi, nɛ wa nɔ ma we osékéké 'dangbanɔ ke wa nyɔngɔ zā wi 'bùsù 'bùsù ni, wa sa li nɛ na amibe ni.

- Wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa a ma kɔ nwá nzinga ngbaka, nɛ wa zĩ nɔ 'da nɛ, nɛ wa hu. Kɔ ma beɛ, nɛ wa hɔlɔ do zā be we zeɛ ngamanza.
- *Cath* : Wa mba nwá nɛ do nwá dǎgbábù, nɛ wa hɔlɔ do ti gulu be ke ti gulu a ma zeɛ wena tɛ da'bi, gulu ku a ma tu tua, ɔ nɛ zeɛ wa sa li nɛ na zeɛ zádèngbè.
- Wa gbini tɛ nɛ, li tɔkɔ nɛ ɔ fɛ, nɛ wa dɛ ma ngo góalí ke a hɔ tɛ gbali wele ni.
- Kpo kpo nwá nɛ ni, mɔ dɔlɔ mâ, nɛ mɔ fɔlɔ tɛ nɛ, nɛ mɔ o gbālā 'bètè, nɛ mɔ nyongɔ do ma, nɛ mɔ gulu lĩ nɛ, we zeɛ sila wi.

gbíli : gbíli tɛ p.4 : *nom générique des arbustes parasites de la famille des Loranthacées, se développant sur les branches d'arbres et d'arbustes; certains ont de belles fleurs tubuleuses rouges, pourpres, jaunes et blanches. Au moins une vingtaine des 67 espèces sont communes en Ubangi (Loranthus sp. sp.).*

- a) *C. Nad (Dena)* : Gbíli tɛ mɛ a ogili tɛ ke ma hɔ tɛ ogele tɛ, ke wa tɔ do français na "parasite" ni. Mɛ a mɔ ke ma yolo nù nga ɔ, nɛ nde ma dɛ wena do zu tɛ ngo i. Nɛ nde a, ngo gili ma dɔ wena. Ke ma hɔ tɛ nga tenɔ ni, ma kesena tɛ mɛ 'bɔ, nɛ ombee nɛ ma wia we hɔ 'bɔ tɛ avoka tabi mangge tabi ndimo tabi cafeier. Ma hɔ 'bɔ tɛ 'bete hɔa, tabi tɛ gā nga tenɔ do zā kɔlanɔ 'bɔ ni.
- b) Nɛ nde ɔ a, wa 'bili ma ni fala li gbala nɛ ni, do nwá nɛ, nɛ wa enze do gbina enza. Gbili tɛ ma hā ni. We ke wa enze do gbina dɛ gbali mi fala kpo. Nɛ nde, mbè ke mi ī ti nɛ, ma hɔ tɛ 'bete, wa wia we dɛ ma do ina, wa sa li ma na "tɔa siko". Ki ni wa dɛ ma do ina dɛa. Ma nda'da dɛ tɛ gulu 'bete né, nɛ ma dɛ, nɛ kɔ nɛ boe. Gbili tɛ, wa dɔlɔ 'bɔ nwá nɛ, nɛ wa enze do zeɛ sànggú (Zeɛ sànggú mɛ a ke ma kala gulu ku wi. Mbè ɔ, ya a né nɔ tɛ'de ɔ). Mbe 'bɔ ma dɛ tɛ nɛ ni, wa sa li ma na 'ndèndɛ tɛ 'bete'. Nwá nɛ ɔ be síkpí síkpí ɔ nɛ nwá ndèndɛ ni. Wa dɔlɔ ma, nɛ wa to, nɛ wa enze 'bɔ do mɔ zā wi (ngámánzá tabi gà'bómò).

gbìnìgògòngbià (*litt. : casser/dents/phacochères*) : 1) *nom donné à l'est à l'arbre 'káná', dont l'amande du fruit est mangée par les phacochères (voir káná, p.13) ;* 2) *nom donné à l'ouest à la liane "bàliámànggá", dont les racines sont mangées par les phacochères 'ngbià' (voir bàliámànggá, p.42).*

gbìnìkésé p.34 (*litt. : casser/idéophone qui signifie un bruit sec*) : *plante herbacée, parfois sarmenteuse, à panicules de fleurs tubulaires blanches, en bordure de forêt (Acanthacée : Whitfieldia arnoldiana).*

- a) *Cath* : Mɛ a be tɛ ɔ, ma ɔ nɛ wòkòsò ni, ma wia kɔ do fulɛɛ. Ma ngala dɛ ngo déngélé olo li mɛtrɛ kpo, nɛ nde li gbálá nɛ boe, ma ngélé ngélé. Ma ɔ 'bɔ nɛ nwá pāsanggo ni, nɛ li gbala tɛ nɛ ngélé ngélé. Nwá nɛ ma ɔ tū, nɛ ma ɔ yólá yólá. Ma dó do gbogbo zu nɛ, nɛ do nɛ ma ɔ fɛ.
- b) Wa kpa ti kɔla, do zamɔ nu lì, do li wala fɔ ke wa wa zi 'dɔkɔlɔ nɛ nyɛɛ ni.
- c) Wa dɛ ma do zeɛ.
- Wele ke a do gbìná, tɛ a gbi gbini ni. Nɛ wa dɔlɔ nwá gbìnìkésé, nɛ wa to ma tua, nɛ wa a ma kɔ gbàlà, nɛ wa e li we, nɛ ma ba we mbòò. Nɛ wa kɔ nɔ ngo fala ke ma gbi gbini ni, nɛ wa a ma ngo nɛ, nɛ wa henze nɛ, kpakɔ gbina ma le.
  - Wa sa li ma na gbìnìkésé ɔ nɛ ke mi bia zi hā mɔ ni. Lɛ dɛ do sa. Mɔ ē nwá nɛ, kɔ mɔ gbini, nɛ ma dɔlɔ késé késé késé. Ma wa sa li ma na gbìnìkésé. Nɛ ɔ nɛ wi ke a kpa gbina, kɔ tɛ a gbini tɛ 'bɔ ni, nɛ wa enze do ma, sɛ a ma 'bia dɛ tɛ ngbɛ dɔ.
  - Wa zā liā nɛ, nɛ wa hunu do kɔ há wi zeɛ tindili.
  - Wa to 'bɔ nwá nɛ, nɛ wa enze do zā wi we zeɛ ga'bomɔ.

– **wílí gbìníkésé** p.34 : *différentes espèces d'Acanthacées du genre Asystasia et autres, herbacées et érigées, à épines et fleurs mauves. Toutes ont en commun que la nervure des feuilles se casse en crépitant. Plante de sous-bois (Asystasia sp.).*

- a) *Cath* : Tèlé tɛ nɛ ma ɔ nɛ tɛlɛ tɛ gbɪnikɛsɛ iko. Nɛ nde ma la ngbɛ, wɛ kɛ tɛ nɛ ɔ be sɛkɛkɛ, ma ò nɛ zu kɔ wi gɛ gɔ, nɛ ngàlá nɛ dɛ ngo ma là mɛtrɛ kpo gɔ. nɛ nwá nɛ ɔ be yólá yólá, nɛ dó nɛ ɔ be a filà.
- b) Wa kpa 'bɔ ma dɛ kpo fala wa kpa do gbɪnikɛsɛ ni iko.
- c) Nɛ to nɛ ma wia 'bɔ kɔ do kɛ 'da gbɪnikɛsɛ :
  - *Timb* : Wa gí, nɛ wa i do wele wɛ zɛlɛ tindili.
  - Mɛ 'bɔ a nyɔngɔmɔ nu ndùmbé (*arc en ciel*).

gbìníkílé (E : gónókílé) p.22 : *liane herbacée grasse; se multiplie par les tiges qui se cassent facilement (Vitacée : Cissus aralioidis).*

- a) *Cath* : Mɛ a nyaka. Tɛ nɛ ma ɔ nɛ gbālā zu kɔ wi, tabi gbālā zu nyanga wi ni, nɛ nde ma do li ngele nɛ boe, ma a tóló nwà (verte). Nwá nɛ ma yóláa ni, nɛ ma be a du ó nɛ nwá nyáká lùlùlù ni. Nɛ mbé nɛ ma ba do 'da tɛ dɛ ngo. Lɪ nɛ zī ndala tɛ mɔ, nɛ ma tala wena, nɛ mɔ wia wɛ nɔmɔ ma, nɛ ma kpóló.
- b) Wa kpa ma wena ti kɔla, zā vúdà do tí bilí 'bètè, do nu ngbaka lì.
- c) Zɛlɛnɔ wa dɛ do ma ma kɛ :
  - Wa dɛ do zɛlɛ sa'dɛ ti gulu wi, gbà'dángbá zā wi, kɛ wuko a ba zā, nɛ ma tofo ni. Wa 'dɛnɛ nyaka nɛ dɛ 'dɔ gɛa li, nɛ ma ɔ 'dɔkɔlɔ nɛ nyɛlɛ bi sī, nɛ wa tɛkɛpɛ ma, nɛ wa a do zā a, kpaɔ sa'dɛ ni a yú.
  - Wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa gi ma vɛ nɛ wa nā li dani falanga, nɛ ma tala li dɔkɛ nyɔngɔ li dani ni, nɛ ma é.

– **nàágbìníkílé** : *plante herbeuse ou subligneuse, grimpante (Vitacée : Cissus debilis).*

- a) *Zagb* : Mɛ a be nyaka, ma ò nɛ gbālā zu kɔ wi gɛ gɔ. Li gbilí nɛ boe, nɛ ma ba 'da tɛ dɛ ngo. Nwá nɛ ma á dɔ, nɛ ma ɔ tū, nɛ li 'dɔ nwá nɛ ɔ fila, nɛ ma ɔ kòrr, nɛ nde sòtí zu nɛ á 'bélé. Ma tala tɛ wele wena.
- b) Wa kpa ma wena tɛ ti bilí 'bete, do 'do tɔa.
- c) Wa dɛ nwá nɛ, nɛ wa na li dɔ na, ma hulu dɔ wena.

gbìnìkpàngbàlà p.37 : *Composite, mauvaise herbe, très envahissante dans les villages (Sinedrella nudiflora).*

- a) *Cath* : Mɛ a wɔkɔsɔ, ma hɔ, nɛ ma gba kɔ ɛ do ti, nɛ ma dɛndɛlɛ dɛ nù gɛ iko. Be tɛ nɛ ɔ sílílí, nɛ li gbala nɛ boe. Nɛ nwá nɛ ma nālā dɛ tɛ tɛ nɛ, nɛ dó nɛ ma hɔ tɛ ngbala nwá nɛ do tɛ nɛ. Dó nɛ ma ɔ be filà yèè, nɛ ma wala, nɛ tɛ wala nɛ ɔ nzéngé nzéngé.
- b) Wa wa fɔ fala bɔa tabi talɛ, nɛ ma dɛ bilí, nɛ ma hɔ dɛ olo nɛ, nɛ ma ba fɛ vɛ do mó ɛ.
- c) Ma 'danga kpalɛ wena, wɛ kɛ liā nɛ nganda wena, gɛnɛ kɔ mɔ wa gbáá, nɛ ma hɔ dɛ olo nɛ iko. Nɛ nde ma dɛ zɛlɛ dɛa :
  - Wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa to ma, nɛ wa kpílí dɛ go'do wi, wɛ zɛlɛ nyɔngɔgo'do.
  - *Zagb* : Wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa to ma, nɛ wa a lì ti nɛ, nɛ wa e, kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa a do zā wi wɛ zɛlɛ 'dangba.
  - Mɛ 'bɔ nyɔngɔmɔ nu ogbazula.

gbògbòzúdàfà (mbònggòzúdàfà) p.47 : *arbre non identifié.*

- a) *Zagb* : Mɛ a tɛ, gā zā nɛ wia tɛ hɔ mɛtrɛ kpo, nɛ nde ma dɛndɛlɛ wena, nɛ ngàlá nɛ wia tɛ hɔ mɛtrɛ 15. Nzò'dí nwá ma ɔ a fila.
- b) Wa kpa ma wena tɛ kɔ bilí, tabi nu ngbala zō tabi kɔ vuda.
- c) To 'da ma ma kɛ :

- Fala ke sila mo ne nea ni, tabi ma de o ne mo ne o la ni, ne wa de nzo'di nwa ne, ne mo nyongo, ya ngo sila mo ma ge.
- Wi yali zamo a nyongo 'bo nzo'di nwa ne, ne a kpa de te li dafa ke a ndolo a ni.
- Wa nyongo 'bo nzo'di nwa ne, ne wa kpa ma de gbogbo zu be ke gbogbo zu a ma ama vud'idi vud'idi ni, wa sa li ne na zele li bia.

gboko p.31 : 1) *petite liane ligneuse, fleurs à pétales longuement rubanées (Apocyn. : Strophanthus Preussi); 2) liane ressemblant à la précédente, feuilles à points noirs (Strophanthus congensis).*

a) *C.Nad* : Me a nyaka, ma o ne nyaka kànggá ni, gulu ne ma ga wena go, ne ma fo nyele wena, ne ma ba 'da te, ne ma de ndu'bu do ngo te do ngo. Nwa ne ma o ne nwa ngulu ni, ma toso tale tale. Ma wa wala, wala ne ma o kor, ne ma o 'bata o ne wala madesu ni. Fala ke wala ne ma fu ni, ne ma ala de 'do li.

b) Ma o fai ke kpele nu li.

c) To ne ma ke :

- Fala ke gele nyanga mo ze zele ni, ne wa 'bi 'bo kpo kpo wala ne ni, ne wa gbo wolo ne, ne wa fi fele te ne, ne wa kpo de te gele nyanga mo, ke wa sa li ma na "zélé gboko" ni, se a ma gea ma de.
- Wa to 'bo nwa ne, mbá do nwa gòlènyà, ne wa tu de li etanda, ne ma tu kpírr. Tabi wa 'dafa do mo de do bisa, wa geze do te ndasa, tabi te tangge, tabi kiti, tabi yeke, tabi koe, mo ke na wele de ma dea, ne a de do bisa ni.
- 'Da fala ke ma wala wena ni, ne wa kala wala ma 'da fala yambala me 'da be kelasin, ke wano wa ndo tsa kpo ni. Ne wa so ma su, ne beno wa tolo do mituya.
- Ne wala ki ni obe wa de 'bo do sa; wa gbo ma, ne wa yulu fele te ne, ne wa yaka ma, ne ma doló ngbé ngbé ni.

gboko (nyaka gboko) p.12 : *liane subligneuse à gousses velues contenant des graines orbiculaires 2,5 à 3 cm diam. (Papilion.: Dioclea reflexa).*

a) *Zagb* : Me a nyaka, nwa ne o be sékéké, ma nea we o ne nwa do ni. Ma wa wala, wala ne ma a 'bata. Ga pese li ne ma wia te ho cm 5, ne du nu ne wia te ho cm 80.

b) Wa kpa ma wena te za bili tabi ko vuda.

c) Gboko ma de zele kuma :

- Wa dolo nwa ne, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa gi. Ne wa to gbala mo, ne wa a te ne (ngbot), ne wa nyongo we zele kuma gbala za. Ne wa mili ko kpana ne, ne wa holo do ngo zele ni. Ma ha wa sa 'bo li wala gboko na, wala nyaka kuma.

gbolo (gbasi gbolo) p.42 : *igname ressemblant au 'éfé kòlè' sans bulbes, racine vénéneuse (Dioscorea sp.).*

a) *Cath* : Me a nyaka, ma o ne nyaka gbasi ni. Nyaka ne ma o ne gbà'bítí zu ko le tabi gbà'bítí zu nyanga le ge. Ma o ne ta gbasi ni, ma fo nyele wena. Li nwa ne ma o ne li nwa kòlè ni, ne nde ma ga nea ngo nwa kòlè, ma o gafu gafu ni. Lia ne boe, ma o ne lia gbasi ni, ya ma ga la li go.

b) Wa kpa ma za guba, do za ngenzo, do za vuda.

c) Gbasi gbolo me a 'da gbasi, ne nde ma wia te gala wele :

- Wa de nwa ne, ne wa enze do ola. Ne wa 'bili 'bo fele ne, ne wa enze do gua. Kpo kpo fele ne ni wa kpo ma gulu te nzànggò na ma hulu, we ke me a nyaka kpo, ma kolo iko go, ma de li wena.
- *Tanda* : Wa gi nwa ne, ne wa enze do ga'bomo.
- *Zagb* : Wa de nwa ne, ne wa na li do na ma hulu.

- Wa zā liā nē, nē wa a do li kpili. Wa zā, nē wa yele, kɔ ma kolo, nē wa to fū nē, nē wa mūlū ma tē ngo ina ke wa a do li kpili ni, nē ma nōlō ndè'bèlèè. Kɔ fala mɔ ndóló do sa'de ia, nē a fe do ti.
- Wa nyóngó liā nē go, mē a 'dā gbasi, ma wia tē gbē wele. Mbè go, nē gbolo ma le ti gbasi, nē ma nda'da do ma, kɔ li mɔ sò go, kɔ mɔ gi ma mbá do gbàsì, kɔ nē nyɔngo ma, nē ma wia tē gbē mɔ iko.

– **fěá gbòlò** : *variété de l'igname gbòlò.*

- a) *Zagb* : Mē a kpo kpo gbolo ni, nē nde fo tē tē nē bina, tē nē lò wena ɔ nē ka'dangga ni, nē ma ɔ fěá kpùkùsùkùù. Mɔ gbini, nē li ma ɔ fěa né lí kà'dànggà ni. Li nwá nē ɔ kótófóló kótófóló ni. Wa sa li nē na "fěá gbòlò".
- b) Wa kpa ma de kpo falano wa kpa do gbolo ni.
- c) Nē tō nē ma wia 'bɔ kō do ke 'da gbòlò ni.

gbomanyoka* (ling.) p.12 : *plante suffrutescente, envahissante; plante fourragère pour le bétail (Papillon.: Stylosanthes mueronta).*

gbózákòngà (ou : gbózákòngà ou gbózákòngà) p.34 : *arbuste sarmenteux ou liane ligneuse, commun, précurseur de reboisement en savane. Les feuilles et les racines sont fréquemment utilisées dans la médecine traditionnelle (Rubiace. : Morinda longiflora).*

- a) *Cath* : Mē a mɔ ke ma ɔ nē nyaka ni. Ma ngàndà wena, nē ma ɔ kágbáyágbáá. Gulu nē ma hɔ, nē ma mɔ ngo ngala nē, kɔ ma dulu de ngo ia, nē ma te iko. Nē mbe, nē ma ba 'da te, nē ma kū tē omɔ, se nē ma hɔ de ngo de. Ma gbā kō ε dele wena. Nwá nē gá go, ma ɔ tū kótófóló. Fala ke ma ɔ wena, kɔ wa wà ma go ni, nē ma wia tē wala nē. Wala ke ma tē sò go ni, nē tē nē ɔ nē tɔlɔ nwa, kɔ ma s̄, kó ma félé, nē tē nē ɔ filà yèè ni (jaune).
- b) Ma hɔ wena tē zā bilì, do zā gùbà, do li zō, do ke zā tɔano.
- c) Mē a mɔ ke wa de do to wena :
  - Wa 'dɔlɔ nwá nē, tabi wa mba 'bɔ do nyaka nē iko. Kɔ fala mɔ nē nɔ nɔa nde, nē mɔ gí do dia lì, nē mɔ fóló kɔ mɔ mó nē gi do ma ni, nē mɔ é li we, nē mɔ á lì ti nē. Kɔ ma nē fele nē ni, nē mɔ á ma kɔ kɔpɔ, kɔ ma gē, nē mɔ nó. Ma fàngà ngándá wena.
  - Wa nɔ ma we zele 'do wi tabi we sa'de zā wi tabi we zele malaria 'bɔ..
  - Nē wa a 'bɔ ma nu benɔ ke wa kɔ kó'da ni.
  - Nē kpo nwá nē ni 'bɔ, wa gi, nē wa a do zā wi tē ga'bomɔ.
  - Wa a 'bɔ do zā wi tē 'dangba, nyɔngogo'do, tabi gele zele kɔ zā wi.
  - Mbe nē wa gi nwá nē gi, nē wa fɔlɔ do tē wi katolo, tabi gbátále, tabi filéle, do mɛnɔ v̄ē ma tala tē wele tala ni. Nē wa gi 'bɔ nwá, kɔ ma fele, nē wa fɔlɔ tē wi zele kpólótē.
  - Fala mɔ de to, kɔ tē mɔ tala wena ni, nē mɔ fɔlɔ do tē mɔ na, d̄ɔ tē mɔ á go.
  - Nē mbe, nē wa to 'bɔ nwá nē do tɔlɔ nē, nē wa fɔlɔ do kàtòlò.
  - Kpo kpo nwá nē ni, wa dɔlɔ 'bɔ ma, nē wa to ma do tɔlɔ nē, nē wa a lì ti nē, nē wa tɛkpe ma, nē wa a do zā wuko ke a kua be 'da kálá go ni, takɔ ma fɔlɔ tɔkɔ olo be kɔ zā a ni de nù, do ma dé má de kɔ zā a i go. Tua ke mē a nwá kpo ma fanga de wena ɔ nē nivaquine ni.
  - Nē mbe, nē wa zā liā nē, nē wa gbēle de 'dɔ nɔ, nē wa féle tē katolo, do tē á mɔ ma a tē benɔ ni.
  - Nē wa zā 'bɔ liā nē, nē wa gbēle ma de 'dɔ nɔ, nē wa féle tē benɔ ke tē wa a wena.

gbòdò : *voir gbàdò.*

gbógólónyángádùà : *voir kúlízòlò.*

gbòlò : *plante légumineuse.*

- a) *Cath* : Gbólò mē a nwá sanggo, ma hɔ, nē ma ngala dē ngo ɔ nē olo li metrē kpo ni, nē ma gba kō ε délé wena sílílí. Gā kili tē tē nē ɔ nē gba'biti zu kō wi gē. Nē nwá nē ma ɔ be yólá yólá ɔ nē nwá gbànyàmà ni. Ma wa wala, wala nē ɔ yónggóló yónggóló, ma ɔ dùdù, nē gā nē ma ɔ nē te kiliyō gē iko. Gbālā kɔ zā nē ɔ be sílílí iko.
- b) Wa mí ma mi gɔ, wa pē ma pēa ɔ nē kē mɔ pē do sēsē ni. Lē wia we pē 'bɔ ma safɔ i tabi tē 'da le nga. Wa pē ma wena do zekē 'da talē tabi nalē, fala lē mi do kɔni do nzonɔ ni. Mɔ to sē kɔni, tabi mɔ mi nzoe 'da mɔ, kɔ mɔ kpa be dia fala mi do sanggo mómó, ɔ nē mbulu tē, tabi do gɔto kōnɔ, nē mɔ pé ma dē di ni iko, ya ma dé mɔ gɔ. Nē ma hɔ, kɔ fala kē ma hɔ dó wena, nē mɔ zu'du zā nē, zu'du zā nē, kpakɔ ma kpa wila fala, takɔ ma gā do dia nē. Mbe ma wia we ɔ pɔsɔ talē, ya ma ngala ia, ma ɔ pɔsɔ nalē, mbe gɔ zekē kpo, nē mɔ dɔ dɔla iko.
- c) Ní a tele tē gi gbólò ma né : lē dɔlɔ nwá nē, lē gbini zu nē, nē mɔ si do ma, nē mɔ ba be kɔya nē mɔ kesē ma kesa sū dē kɔ sani. Nē mɔ a lì ti nē, nē mɔ fɔlɔ tē nē. Kē mɔ fɔlɔ tē nē ia ni, nē mɔ ba sasoe 'da mɔ, nē mɔ fɔlɔ tē nē, nē mɔ a kɔ saso, nē mɔ zī be lì ti nē be sí, nē mɔ zī li gbēnzekēle tē nē, nē mɔ a tōē tē nē, nē mɔ e ma li we, ya mɔ te kpè nu nē gɔ. Kɔ ma mɔ ngo nōlō nē, ma mɔ ngo dē fúlù, nē mɔ ba tiki tabi pàpà, nē mɔ yufu do ma, ní do ní, na dɔ ma sí dē nù gɔ. Kɔ ma fé ia ni, ya dá tō gbēnzekēle ma mɔkɔ ia, nē mɔ ɔmɔ tē yufu ma do'do. Be kɔyɔ boe, nē mɔ fóló dē 'da nē, tabi kula dɔkɔ, tabi kula sa'de, nē mɔ a 'da nē. Lē á sē tɔlɔ kɔyɔ gɔ, tɔlɔ sa'de gɔ, tɔlɔ dɔkɔ gɔ, we kē mē a sanggo kē ma ba bâ. Ma wia we gi do kula mɔ. Kɔ ma nōlō ni fai, kɔ ma ɔsɔ, nē mɔ e ma nù. Be fū nzoe boe, nē mɔ a ngo nē. Nē mɔ lu kà, nē nē nyongɔ do ma.

Marc : Ma ba wena?

Cath : Ma ba wena! Kē mɔ gi ma sū, kɔ mɔ mɔ ngo nyongɔ nē ni, ma wè na, mɔ nyóngó do kele gɔ. Mɔ gi sē a ka, nē mɔ kɔtɔ dē zu nē, ɔ nē kē 'da yiki ni, nē mɔ dē, mɔ kɔ'bo ma né, sē nē mɔ nyongɔ dē. Mɔ kótó ma ɔ nē mɔ kɔtɔ sabinda iko gɔ, mɔ kótó né nē mɔ kɔ'bo ma kɔ'bo, né kē lē kɔ'bo do yiki ni, sē nē mɔ nyongɔ ma dē. Ní a tele tē nyongɔ gbólò ma a ni.

gbólò (*ou zèlè*) p.24 : 1) *arbuste, 10 m ht., commun (Sterculacée : Leptonychia tokana);*

2) *arbuste de 2 à 3 m ht. (Leptonychia chrysocarfa).*

a) *Cath* : Mē a be te kpo, ma ngálá wena gɔ, nē ma gba kō ε dó wena, gbákó nē ɔ sílílí. Gā zā tē nē kē ma dēa ngùmù dēa ni, ma ɔ nē gele zugolo lē. Nē nwá nē ma ɔ nē nwá ndimɔ ni, tē nē lɔa kpélé kpélé. Nwá nē mbɔkɔ wena, nē kɔafe nē dīlì gɔ. 'Da fala mbe nē ma ɔ nē fēle ni. Fala kē mɔ dɔlɔ nwá nē, kɔ mɔ 'bala, nē ma bá bâ, ma nē we bà bâ ɔ nē nwá yìkì ni.

b) Wa kpa ma tē zā bìlì, tabi zā be kúndú kólá, kē wa wa zi, nē wa la ma ni.

c) To kē wa dē do ma ni ma kē :

- Wa dɔlɔ nwá nē, nē wa mba do nwá m̀ndó, do gele nwánò ni, nē wa fɔlɔ tē wi kē ti ndalá tē a zēle wena ni.
- Mbèé nē wa fɔlɔ do obenɔ kē baa wa fia ni, tabi wuko kē wili a fi fia ni, tabi wi wili kē kene a fi fia ni, takɔ tē a nganda, kɔ a kpá zēle olo fie ni gɔ. Ma kē wa sa li ma na gbólò. Te ni, wa sa li ma na "tè gbólò".

Marc : Wa mba do gele nwá nde?

Cath : Wa mba do gele nwá. Wa dɔlɔ nwá gbólò, nē wa dɔlɔ nwá yìkì, nē wa dɔlɔ nwá m̀ndó, do nwá ỳmbòlò, nē wa mba ma, nē wa 'bala do ma, nē wa fɔlɔ do wele. Ma wa sa li ma na "gbólò, nwá gbólò" (O : gbónggò). Wa 'bala onwá kpi kpi, nē wa fɔlɔ do tē wele.

- Fala ke kunda kpa mɔ nde, ne wa fɔlɔ do mɔ fɔla, wa kpe nú lì, ne wa e mɔ 'do ne, ne wa fɔlɔ do te mɔ vɛ na do kunda ni kpá 'bo mɔ go. Wa fɔlɔ mɔ ia, ne wa ba nu lì, ne nwánɔ ni do ndí te mɔ ma fo de gɔtɔ, do ma kpóló 'bo tɛ ɛ go, kɔ mɔ kpa 'bo ngame ni go.
- ɔ né ke mɔ a be iko mɔ kua be zā mɔ dati kpo, kɔ a fia ni, ne ma wia na, wa fɔlɔ mɔ. Ne wa na, wa fɔlɔ wele ge, we ke wa fɔl'a do gbólé ni, mba do ombe ogele ina ta 'bo. Ne wa kpe nú li do'do, ne wa fɔlɔ mɔ gbaa, ne mɔ ne hɔ nza do'do ni, ne mɔ la, nde mɔ ká mɔ 'do mɔ go. Ne wi fɔlɔ mɔ ni a ba lì, ne ma la 'bo do kunda ni de gɔtɔ i.
- Wa de 'bo be tɛ ne ni do zufa, ne wa ze do gázá fala ke fo 'bàfù bina ni. Wa sa li ma na, zufa gbólò, ma zélé wele wena.
- *Zagb* : Wa gbɛle liā ne, ne wa to, kɔ ma 'bu, ne wa na li dani falangga.

gbònè p.30 : *liane ligneuse (Loganiaceae : Loganiacea sp.)*.

gbùdù p.25 (gbakokolo) : *arbre à hauts contreforts, 40 à 50 m ht., commun en forêt humide, bois facilement putrescible (Sterculacée : cola lateritia)*.

- Monz + Timb* : Mɛ a ogā te. Ma gba kɔ ɛ wena. Nwá ne nea we ɔ ne nwá gbóddù ni. Liā ne ma ɔ zángbá'dángbáá, ma yulu kɔ ɛ ti ngbe dele wena. Ma do kùngúlú ne boe. Ombe fua linɔ ke ma nyɛle do ngo nza wena ni, kɔ mɔ ma ngo zĩlĩ we hɔ te ne mɔ, ne mɔ zo se ngamɔ wena, we kũ do ngo ne. Wala ne boe, ma be a dudu, ne ma ɔ yèè, ma nea we ɔ ne wala pòkò ni. Ma te, ne kɔa ne gba, ne gbālā kɔ ne ɔ fila.
- Wa kpa ma fai nu li do zā dèkà lì.
- Zagb* : To wa de do gbùdù ma ke :
  - Wa gba kùngúlú ne, ne wa de do mbàtá gó'dó kùlùwà, do kpàngbóló yànggá.
  - Owi se te, wa de 'bo do meza.
  - Kpo kpo te ni ma nyɔngɔ 'bo a dèkò, ne wa sa li odɔkɔnɔ ni na, dókó gbùdù.

H

hàkáyánwà p.37 : *herbe grimpante à fleurs jaunes, oranges, composite (Comp.: Melanthera Boonei)*.

hàlànggàlá p.33 : *plante herbacée ou semi-ligneuse, 1 à 2 m ht (Solan.: Solanum disticum)*.

- Cath* : Mɛ a be te, ne ma ngala de ngo ɔ ne metre kpo tabi boa, ne tɛ tɛ ne boe. ma nea we ɔ ne pāsanggo ni, ne nde mɛ a pāsanggo go. Ma wa wala, wala ne vɛ ma ɔ ne wala pāsanggo, ne nde wala gā nea ngo wala pāsanggo, ne nde wa nyóngó ma go.
- Ma do zamɔ. Ne wa kpa 'bo ma 'do toa, kɔ bìlì, tabi safɔ.
- Ne mi dè mbe do ina fala kpo go.
  - *Zagb* : Wa to nwá ne, ne wa a ma ngo hɛa mɔ, ne ma hili.
  - Wa 'bi fila wala ne, ne wa ndɔ do bili onɛ.

hèlè p.39 : *ronce; cypéracée le long de l'eau (Scleria racemosa)*.

- Cath* : Hèlè mɛ a wɔkɔsɔ ma ɔ ne nyaka ni. Ne nwá ne ma dùlù wena ɔ ne nwá z̄̄ ni. Ne nu ne t̄̄ wena ɔ ne nu rasoir ni, ma 'bili wi wena. Ma hɔ, ne ma fo fua né nyaka ni, Kɔ ma kpa ngbè do be te, ne ma kasa de te ne, ne ma la, kɔ fala ke ma kpa ogele wɔkɔsɔnɔ ke ma dea ndù'bú ni, ne ma ba 'da ne, ne ma déndélé. Fala ke mɔ le zā ne ni, ne te mɔ 'bili líȳ líȳ líȳ vɛ, ne ma tala te mɔ wena.
- Ma hɔ wena zā bìlì, do nu ngbaka ofɔnɔ ke wa wa zi dati ni.
- Ne nde wa de ma do zele mbòlò, mbòlé ke ma nganda wena ni, wa sa li ma na kasipo. Wa gɔnɔ nyaka hèlè, ne wa fi ma ngo yinggili, ne ma kolo, ne mɔ do ma do mbito ne mɔ

fi kpátǎ 'da ne, ne beno wa la'da ma, olo ke wa kó'do ni. Ma 'bili sanga kua mbɔle ni, ne wa kó'do, ne wa tu ma de nù.

Dawili Jean-Bosco : Ne nde ke 'da sékéké hèle ni, fala ke li wele zele wena, ne wa de nwá ne, ne wa lingi ma sũ, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zĩ ma li a na, tǎ nu ma ni, lĩ ne ni ma 'bili me ma zele li a, tabi ma o ne me ma ne we de tandu ni. Ne wa zĩ ma li a, ne ma fo monɔ sũ ke ma ne so we de tandu ni.

hèle lí zǎ p.39 : *cypéracée en savane (Cyper.: Scleria caniculata).*

a) *Dawili* : Ma o kpasaa o ne ke nya mi tǎa so dati ni. Ma o li zǎe, ne ma ngála ngboo go. Ne nwá ne o ne nwá zǎ ni, ne nu nwá ne ni tǎ wena. Ne ngo gozo tǎ ne ma 'bo tale. Mo 'be tǎ ne na, e mana ma, ko mo hámà go, ne ma 'bilí kǎ mo.

b) Ma ho wena do li zǎ.

hèle 'do lí (gbàhèle) p.39 : *haute cypéracée érigée, en terrain marécageux (Cyper.: Fuirena glomerata).*

a) *Cath* : Gba hèle 'bo boe, tèle te hèle iko. Ne nde li nwá ne gà nea ngo ke 'da gele hèle, ne ma dendele do sanga nù ge iko, ko ma kpa te, ne ma ba do 'da te de ngo, ne ma nye nyele. Tǎ ne, ngo gòzó ne ma tale, ne nu gòzó ne tǎ wena. Nwá ne, nu ne tǎ 'bo wena. Ne nde ma ngála 'bo de ngo wena.

b) Wa kpa ma fai ngu'du lí.

c) Tonɔ ma wia kǎ do gele hèle iko.

hi (hí kpili): *graminée utilisée comme hampe de flèche.*

– **gbà hi** : *voir* gbàhi.

hídònzalè : *voir* dònzalè.

híkpe (hí kpèá, E : hí pèá) p.38 : *haute graminée de 1 à 1,5 m de ht, en sol pauvre (Gram.: Digitaria uniglumis). Les enfants en font des flèches pour chasser les rats et les oiseaux.*

a) *C.Nad* : Me a mo ma o 'bo ne hi ni, ne nde zǎ ne gà o ne zǎ hi go, ma o bi sĩ, ne holo ko ne boe. Dó ne boe, ne wolo ko ne.

b) Ma ho 'bo wena te li zǎ.

c) * Ne beno wa se be mo nzanggo, ne wa yulu de ko ne, ne wa da be ma do nzabele, te ndolo be do onɔe, tabi ozulano. Wa ia li ne ni, we ke fala wa da ma, ko ma to, ne ma la pèá de gele fala.

* *Timb* : Wa dé do kpili go. Wa de do kpili, ko mo da hã sa'de ia, ne ma pe de gele fala, ma ke wa ia li na hí pèá, we ke ma pé wena.

hòkóyǎ p.39 : *cypéracée érigée en marais, à inflorescence dense (Cyper.: Rychospora corymbosa).*

a) *Tanda* : Me a wǎkɔsɔ, ma o ne zǎ tabi hèle ni.

b) Wa kpa ma nu lí.

húúlú : *voir* kúúlú, kúlúlú.

I

ìkàmbò p. 9 : 1) *plante suffrutescente épineuse, feuilles sensibles, parfois cultivée comme ornement (Mimos.: Mimosa pudica); 2) buisson de 1 à 4 m ht., feuilles sensibles, près des marais (Mimos.: Mimosa pigra).*

ìlà p.47 : *arbuste suffrutescent en forêt.*

- a) *C.Nad* : Mε a wɔkɔsɔ, ma ngálá dε ngo né gele te go, ma ndendεle dε kpo fala dε nù ge iko. Nwá nε ma ɔ be tū, nε be dó nε ma boe, ma dε gbogbo zu nε.
- b) Ma ɔ wena zā kɔla tabi zā nga bili, tabi kε zā wala.
- c) Ìlà ma do to wena :
  - Ombe winɔ wa nε gɔnɔ wala, nε wa dε nwá nε, nε wa fi kɔ koe tulu tε wa, na dǒ owi mbatinò wa bá wa go.
  - Wa dɔlɔ 'bɔ nwá nε, nε wa mba do gèlé ina, nε wa a ti bílí kénggémò.
  - *Domin* : Wa dɔlɔ nwá nε, nε wa a 'dɔ lì, we fɔlɔ tε be kε wa gbā gbā.
  - Wa nyɔngɔ nzò'dí nε do mako, we yali zamɔ.
  - Wa dε nwá nε, nε wa 'bala mba do gele ina we fɔlɔ wi kε a gbεa wi gbεa ni.
  - Ma le 'bɔ zā ina we fɔlɔ do nu tɔa we gana yali.
  - *Zagb* : Wa gɔnɔ nwá nε, nε wa a ti ngambe.
  - Wa dε nwá nε, nε wa mba do nwá yɔmbɔlɔ, nε wa 'bala, nε wa fɔlɔ do tε wi kε a kpa gā ngbanga.
  - Owele wa fa zε ma, nε wa mba do gele ina, nε wa dε do ina fa do wuko.
  - Wa dε nwá nε, nε wa mba do 'dèkélèké do ogele ina, nε wa fɔlɔ do nu tɔa.
  - Wa dε nwá nε, nε wa mba do gbá kúlà, nε wa to do nu gònggò, takɔ fala kε wuko a nε gala lì, nε a kpa kɔyɔ wena.

ìmànà : *espèce de lis d'eau, dont le fleuve Congo et ses affluents furent envahis dans les années 1950. On en extrait du sel traditionnel.*

inàsìlà (ou : silákólá) p.17 : *arbre de 2 à 6 m ht. (Euphorb.: Microdesmis puberula).*

- a) *Tanda* : Mε a be te, ma a fēa, nε nde ma nganda wena. 'Da fala mbe nε ma gā wena. Nε liā nε bɔlɔ wena, nε ma le nyelε wena dε zā nù i.
- b) Wa kpa ma zā kɔla.
- c) Ma dé zélé lí silà wi, má ké wà sá lí nε nà inàsìlà.
Wa zu'du liā nε, nε wa gbεle ma vē, nε wa yelε, kɔ ma kolo, nε wa dε do funza we a li dǒ, takɔ wele a nɔ, nε a nganda. Gā gulu nε ma zɔa wi wili kε a mbɔkɔ kɔ kili tē a ni, kε zu ga a kúnú ngboo go ni, nε wa gbεle hā a, n'a nɔ.

íwòsò p.30 : *liane à caoutchouc, fruit à chair rouge (Apoc.: Landolphia sp.).*

- a) *Tanda* : Mε a nyaka, ma gā wena, nε ma ba do 'da ogā tenɔ. Ma do wala nε boe.
- b) Wa kpa ma nu lì tabi zā kɔla.
- c) Wele tabi dafa wa li wala nε.

K

ka* (Likimi) p.20 : *liane longue, dioïque (Sapindaceae : Allophylus Welwitschii).*

kàálòkpé (kàálèkpé, kòólòkpé) p.29 : *petit arbre, fruit ovoïde; le coeur du vieux bois sert d'ébène (Maba chrysocarpa).*

- a) *Cath* : Mε a tē, ma ngala dε ngo wena gó, nε ma gba kō ε dɔ wena. Nwá nε ma ɔ nε nwá ndimɔ ni, nε nde ma ɔ tū. Ma wa wala, wala nε gā go, ma ɔ nε gbālā zu kō le ge, ma ɔ filà yèè (jaune). Tε tē nε tū kóló kóló, nε tε kɔa afe nε lò go, ma ɔ hàrkàkàà.

b) Wa kpa ma te zā ngònda, do zā bili ke wa wa 'dòkòlò ne nye nyele ni.

c) Tonò wa de do ma ni :

- Wa li wala ne lí, ma éfè wena. Dafano wa nyongo 'bò ma wena, do mbe onɔnɔ.
- Tě ne, wa 'bili ma, ne wa gba sanga ne, kò ma fe, ne wa se do nza sala do zu wi. Ne mbèé tě ne, wa se ma do hi mɔnɔ kpi do kpi, ne wa tɛke.
- Ma gā la li wena gò, ne nde wa gba ma, ne wa de do te sele, we ke wa gba ma, ma yu de wena, ne ma nī 'bò wena.
- Kpo kpo ma ni, wa gba 'bò, ne wa de do te mangga. Ne wa 'bili 'bò te ma, ne wa de 'bò do te yangga, we ke ma nī wena.

káànggá p.36 : *herbe grêle à vrilles, feuilles odorantes recherchées comme légumes; plante à usage multiple (Cucurb.: Momordica sp.).*

a) *Cath* : Me a sanggo, ma ɔ ne nyaka ni. Be fele ne gā gò, ne nwá ne dele de te ne wena, ma gba be kō ε, ma toso tale tale. Ma wa wala, ne wala ne ɔ be sílílí, ma ɔ yónggóló yónggóló, ne 'do ne ma fi fila. Ma fū ia, ne kò ne ma do gbālā ne, ma ɔ ne tɔkò ni.

b) Mò wia te kpa ma do safò tabi zā bili. Wa mí ma mi gò, ma hò iko, ne ma fo do ngo omɔnɔ ɔ ne nyaka ni.

c) Oyaa le wa zò zé sanggoe ni ɔ ne nyongomò mó kpassa wi, ne wa e zi kò ngba wa.

- Le gbutu ma do nyaka ne, ne le si ne, ne le dólò nwá ne tě ne, ne le hana do nɔ, ne le nyongo. Tabi wa núlú káànggá dò nzò, nè wà nyóngó dò kà.
- Ne nyaka ne ni wa de ma do zele gulu kú wi, ke wa sa li ma na zádèngbè, tabi le sa li ma na dá'bi ti gulu benɔ ni.
- Do wi nàà zā, ke wa sa li ne na muétà tí gulu wi ni. Ne wa dɔ nyaka ne do mbito vè, ne wa fi fila nɔ te ne, ne wa hòlò do ti gulu wa, ne ma gē.
- Ne nwá ké, wa kò be, kò be he kōa wena ni, ne wa dólò nwa kaangga, ne wa lingi ma, ne wa zí li a, takò a ɔmò te kōa.
- Wa zī 'bò kpo kpo ma ni li wele, 'da fala ke li a tabi zu a zele wena ni.
- Wa de 'bò nwá ne, ne wa gbɛ ma, ne wa lɔmbo do nyanga wi 'du'dumangga.
- Wa gbɔtɔ nyaka ne, do nwá ne de tě ne ni, ne wa na ma de ngo nzànggóé nu dđé ke wa kò'bo ni na, da de kò ogólòndò wa le kò kpana, kò wa ba nu gá dđé (lákpa) gò.

– **wílí káànggá** p.36 : *herbe à vrilles ressemblant au káànggá, feuilles non comestibles (Cucurb.: Momordica sp.).*

a) *Cath* : Me a wòkɔsɔ ke ma do nyaka. Tele te ne wia kō do káànggá, ne nde li nwá ne gba sanga te ngbe síkpí síkpí ni, ma nea we ɔ ne nwá zímángógòlè, ne nde ma gā ni gò.

b) Wa kpa ma te olo fò ngònda ke wa wa mâ ni, ne wa kpa 'bò ma zā bìlì, do fò gbóká ke wa wa nu li i.

c) Ongbaka wa kò we nyongo ma ngboo gò, we ke ma éfè wena, ne ma yóló wi líyóó. Ogele nunc wa dólò nwá ne, ne wa gi do bō, ne wa nyongo.

- Wa de wala ne, ne wa to gbaa, ne wa enze do zele fútàlà, ne ma fo be mā kò ne ni do'do.
- Wa dólò nwá ne, ne wa gbɛ, ne wa mba do nwa papae, ne wa enze do zā wi ga'bomò.

kà'bàlàngòndá p.21 : *arbre, 30 m ht, 0,5 m diam, feuilles à nervures prononcées, bois très dur (Sapin.: Lecaniodiscus cupaïoides).*

a) *Zagb* : Me a te, gā zā ne wia we hò 'bu cm mólò, ne ma ngala de ngo olo li metre 'bu ne tale. Nwá ma gā 'bana sanga iko, ne ma ɔ tū. Tě ne ngàndà wena. Mò gòmò, kò mò hàrà gò, ne gogo kpenemò ka'bala vè. Ma ke wa sa li ne na me ni.

b) Wa kpa ma zā ngònda, zā vuda, kò bili, tabi nú lì.

- c) * Wa se te ne, ne wa gbo holo ko ne, ne wa fi do te kpenemọ ngbaka.
 * *Domin* : Wa 'bili liā ne, ne wa mba do liā ndúngbé, ne wa gi mba do kọyo tabi gboe, ne mo a fū gbālā mo do dàmbú te ne, takọ ma hā ngawi ko kili te wi wili.

– **wíí kà'bàlàgòndá** p.21 : *arbre, 20 m ht, 0,3 m diam., ressemblant au précédent (Sapin.: Lychnodiscus cerospermus).*

- a) Ma wia kō vē do kà'bàlàgònda iko, ne nde kà'bàlàgòndá gā nea ngo ne, ne ma ngálá 'bo ngboo né kà'bàlàgòndá go.
 b) Wa kpa 'bo ma zā ngonda.
 c) * Wa zā 'bo liā ne, ne wi wilino wa li, takọ ma hā ngawi ko kili te wa.
 * Wa fa te ne we dā do gua.

ká'bòli p.20 : *arbre, 25 m ht, fait beaucoup de rejets, près de l'eau (Sapin.: Eriocoelum microspermum).*

- a) *Tanda* : Mē a te, ma gā wena, ne ma ngala 'bo wena. Ma gba kō ε wena, ne kunggulu ne gā wena. Nwá ne ma ɔ ne nwá gbódòlì. Ne nde ma si tē ε be sī, we ke ma be a tū. Ne ká'bòli ma si tē ε do gbàdóánàábê, we ke kọafe ká'bòli ma yu wena, ne ke 'da gbàdóánàábê, mo ēlē, ya ma yú go, we ke ke kọafe ne nālā wena.
 b) Wa kpa ma nu lì.
 c) Nwá ne nyongo do odoko gbadolì.

kà'dànggà p.17 : *manioc (Euphorb.: Manihot esculenta).*

- a) *Cath* : Mē a kpale ke wa mi safọ i ni. Be tē ne ma ɔ ne gbà'bítí zu kō wi ge, ne mbee ne ma gā 'bo ngo ma, ne li kpolo ne boe. Ma ngala de ngo olo li metre kpo do do ne, ne mo gbini zu ne, ne ma gba kō ε. Ne nwá ma de de te tē ne iko, ma ɔ ne nwá ndembo ni, ma gba kō ε yólá yólá. Ma wa wala, wala ne ho de gulu nwá ne. Wala ne ɔ be fê, ne ma ɔ vē kilì ɔ ne wala pāsanggo ni, ne nde gbóngbó ne boe. Wa gono sanga kà'dànggà do gili ne boa : éfê kà'dànggà do fá kà'dànggà.
 b) Wa mi ma safọ tabi 'do tca. Wa mi do zeke 'da boa, tabi tale. Wa mi do zolo kolo, ne nde liā ne se do li wena. Ma ke wa mi dati, se ne kolo te de ngo ne dê. Ne 'do zeke kpo tabi boa, ya ma gā ia, ne wa ndo dolo nwá ne. Ne ma ɔ zeke gazala, se ne wa zā liā ne dê. Ki ni ne nde ma sōa ngboo. (*voir agriculture*).

– **éfê kà'dànggà** p.17 : *manioc doux.*

- a) *Monz* : Mē a ká'dangga ke ma a éfê. Wa wia we nyongo liā ne do tolo ne, tabi wa gi, tabi wa do doa.

Ngọ gili éfê ká'dangga dèlè wena :

Le tǔ mbe lengge ngo gili ne kpo do kpo :

- **tú kà'dànggà** tabi **dàlàbégùlà** : nwá ne tǔ kóló kóló, ne li ngélé ne ɔ kété kété. Liā ne ɔ be dó. Wa mi ma, ne nde 'dà kálá líá ne go, ne ma le wena. Ko mo mi, ya mo 'bo se gbáá go, mo nyongo se dō iko. Gulu ke wa sa li ne na dàlàbégùlà ge a ni. Mē a éfê ká'dangga ma éfê wena. Ne nde mbe wino wa ia 'bo li dea sa na kà'dànggà kálá tabi gbíníngúrr tabi bilizumànù, we ke mo ma ngo nyongo do tolo ne ia, ne giti ne wele ngor ngor ɔ ne ke mo nyongo ta 'bo kálá, ne giti a wele ni.
- **kà'dànggà gbàsà** : te te ne ɔ fê, ne nwá ne ɔ 'bo fê. Liā ne dùlù wena, fala ke mo zā ma, ko mo 'bēlē kpa 'do ne do'do, ne nde ko zā ne ni ma ɔ yòò ɔ ne fū zā kuli kola tabi ko zā sà ni. Owino wa kò ma wena, ma éfê 'bò wena.
- **kà'dànggà gbìliwízú** : mē a éfê ká'dangga, ne nde nwá ne a fila né nwá fá kà'dànggà ni. Líá ne dulu 'bo wena, ne ma gā 'bo ɔ ne gélé líá éfê ká'dangga ni. Ne nde ma la

ngba we duzu nwá nɛ. Wí zū hɔ, kɔ a zɔ ma, nɛ a lengge na, ki ni a fā ka'dangga iko, ma ke wa ia li ma na gbilí wí zū ni.

Mbè li nɛ 'bɔ a kà'dànggá kòmbò, we ke ma le gá wena, nɛ 'dà kálá mɔkɔ nɛ gɔ, ɔ nɛ te kombo ma mɔkɔ wena ni. Ombe ngbakano Gemena i wa sa li nɛ na "kingombe".

- **kà'dànggá kòálí** : te nɛ ɔ fɛ́, nɛ ma ngala de ngo ɔ nɛ mɛtre nale. Nwá nɛ 'bónzóló 'búnzúlà. Nɛ nde ma lé dɔ́ gɔ, mɔ mi ma la sabele kpo, se nɛ ma le de. Liã nɛ dulu wena, nɛ nde ma gá ngboo gɔ. Nɛ nde ma ɛfɛ né "màsikàsì'bòyéle".
- **màsikàsì'bòyéle** : mɛ a ɛfɛ kà'dànggá, tɛ nɛ a fɛ́ né te ɛfɛ kà'dànggánò ni, nɛ nwá nɛ 'bɔ fɛ́, nɛ nde ngbènzé nwá nɛ ma a fílà. Liã nɛ gā wena, nɛ ma bóló 'bɔ wena. Kɔ mɔ gi tabi mɔ dɔ, nɛ 'da kálá tia fũ nɛ gɔ. Mɛ ka'dangga ma ɛfɛ wena. Mɛ a kpo ke oyaa le wa sa 'bɔ li nɛ na bègénélo'dòmò, we ke mɔ nyongɔ ma, kɔ mɔ zī do ɛfɛ nɛ gbaa ya te mɔ ele ngo kili te mɔ do'do, nɛ mɔ da li mɔ de zamɔ, nɛ mbè nɛ lo'do mɔ ɔ de nza iko. Ma ke wa ia li ma na bègēnelo'domɔ.
- **gúlúkúbiá** : te nɛ ɔ fɛ́a do nwá nɛ, nɛ te liã nɛ ɔ 'bɔ a fɛ́a. Ma le, nɛ nde 'da kálá gɔ, ya ma mīlū ia. Wa nyo nyongɔ. Nɛ nde mɔ kpo, mɔ kō na ma ɛfɛ nde, nɛ mɔ mí do titole. Gɔ a mɔ mi do gba wese, nɛ ma fanga, ya mɔ nyóngó se gɔ.
- **'bàákàlà** : mɛ a ɛfɛ ka'dangga. Ki ni le wena, nɛ gā liã nɛ gā wena. Nɛ dudu nɛ wia we ɔ nɛ 'bu cm gazala.

– **fá kà'dànggá** p.17 : *manioc amer*.

a) *Monz* : Fā ka'dangga mɛ a ke ma fanga wena, mɔ nyongɔ ma iko, nɛ ma ba mɔ ba, nɛ ma gbe mɔ, nɛ mɔ fe. Ní a wa nyóngó ma do tɔlɔ nɛ, tabi do gi nɛ 'bɔ gɔ. Mɔ nɛ nyongɔ ma, nɛ mɔ zā, nɛ mɔ a 'dɔ lí, nɛ ma ɔ 'dɔ lí i tū bɔa tabi tale, nɛ mɔ kala de nza, nɛ ma ɔ 'bɔ de kɔ sanggi tū bɔa, takɔ fā ke hulu de nù, ya ngawi tɛ nɛ ma mbɔkɔ. Nɛ wa to ma, nɛ wa enze do kpannga, se nɛ mɔ nyongɔ de. Tabi mɔ a kɔ saso do kili nɛ iko, nɛ mɔ a lí ti nɛ, nɛ mɔ gi ma. Kɔ ma mɔkɔ, nɛ ma te fū ɔ nɛ tɔlɔ kà'dànggá ni, nɛ mɔ nyongɔ ma. Wa sa li ki nɛ do lingala na "tùkà".

Ngɔ gili fā ka'dangga ma dele 'bɔ wena. Le wia mbe we tɔ tólò iko :

- **gbèdùà** : liã nɛ ma dúlú wena gɔ, ma te dɔ nɛ, nɛ zā nɛ gā wena. Nɛ nde 'da kala lia nɛ gɔ, ma ɔ zeke gazele ya ma lia ia. Ma nɛ gbaa hɔ ngo zeke ngbè'de'de, nɛ ma 'banda mbulu nɛ. Ma 'bana do bóló nɛ, se nɛ wa 'banda nyongɔ nɛ de. Wa ia li ma na gbèdùà, we ke, 'da fala ke wa zā, kɔ wa wɔnggɔ ma, kɔ wa kpílí lí nɛ, kɔ dua nɔá ma ia, nɛ a fe do ti.
- **tólèlé** (tòlòlò) : mɛ a ka'dangga, nwá nɛ ɔ fɛ́, nɛ te tɛ nɛ ɔ 'bɔ fɛ́. Ma le wanggala wanggala, liã nɛ dèlè wena, nɛ ma dùlù 'bɔ wena. Ndàlá 'do nɛ ke ma lɔa kpélélé ni, ma 'bili ngèlélé tū, nɛ mbèé nɛ á fɛ́. Kɔ mɔ ɛlɛ kɔa 'do nɛ, nɛ kɔa ke kɔ nɛ i, ma ɔ fílà ngbèè ni. Wa de do zeke gbàkóákà'dànggá. Wa 'bélé, nɛ wa kala kɔa nɛ, nɛ wa yele ma li wese, kɔ ma kolo, nɛ mɔ dɔ ma do mbito, nɛ mɔ hɔlɔ do zā wi zeke gbàkóákà'dànggá.
- **pòtò** : tɛ nɛ ɔ fɛ́, nɛ nwá nɛ ɔ 'bɔ fɛ́. Ma 'bó, ya gbogbo zū nɛ ɔ fílà zèè. Liã nɛ ma ɔ 'bɔ fɛ́, ya ma dùlù la li gɔ, dudu nɛ ɔ nɛ 15 cm, nɛ nde 'da kálá lia nɛ gɔ. Wa ia li nɛ na kà'dànggá pòtò, we ke ma do fele zā nɛ bina, nɛ ma te fū wena, nɛ ma de do pòtò wena. Wí mi zi ma wena a Obuza.
- **mògbúgúlú** : tɛ nɛ ɔ fɛ́, nɛ nwá nɛ ma ɔ be fílà yèè. Nɛ kɔa te liã nɛ ma ɔ fílà ngbèè, ma le yóngbé yóngbé yóngbé, nɛ ma 'bo de te ngbe, ma dùlù wena gɔ. Wí mi ma wena Ongombe do Ongbándí do Ombánzá. Wa a ma 'dɔ lí tū tale, nɛ wa a kɔ sanggi, nɛ lí nɛ hulu, nɛ wa gi ma, wa sa li ma na "tùkà". Wa nyongɔ ma do sanggɔ.

- **màbú'dùnggú** : me a fā ka'dangga, ma le dulu wena, ne ma gā wena. Ne nde me a ka'dangga, wa mi ma, ne ma o sabelɛ kpo, se ne wa ndo nyongɔ ne dē, ya ki ya ma lia ta 'bo de, ma lé dō go.
- b) Ke 'da fā ka'dangga, ma wia 'da fala fai na, wa to do tula, se ne wa nyongɔ tati a ka ne iko. Tabi wa a ma 'do li, we de do fēa li mótèké, se ne wa wia we nyongɔ ma de. Ne nde we duzu nwá ka'dangga wa sáká go. Nwá ne v̄e wa fa ma fa. Ma o do fala sabelɛ, ko mo gi ma do wala olo ne go, se ne ma fanga de.

káfólókàlì p.16 : *liane; les jeunes rejets sont d'un brun velouté (Dichap.: Dichapetalum sp.).*

- a) *Monz* : Me a nyaka ma fu fua do nù ge, ne nde lí nwá ne gā wena, ma o kòr kòr ni. Me a mbe ngo gili nyákásilífù.
- b) Ma ho wena nu ngbaka guba, do ti kola, do 'do toa, do zā bìlì 'bètè.
- c) *Zagb* :
  - Wa de nwá ne, ne wa 'bala ma, ne wa folo do te wi ke a ba zele wena ni.
  - Wa zā liā ne, ne wa gbɛɛ ma, ne wa a no te ne, ne wa ko nyanga be ngusu, we ke ma fanga wena.
  - *Timb* : Ne kpo kpo liā ne ni, wa zu'du, ne wa gbɛɛ, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zī te zele gùlù.
  - Wa na 'bò nwá ne li dō.

kákákìò ('bángálikàmbò*, kàmbò*).

- a) *C. Nad* : Me a wɔkɔsɔ, ma do nyaka ne boe, ma fo do nù ge iko. Nwá ne o síkpí síkpí, ne te nyaka ne o kè kè kè. Ma dó do gbogbo zu ne, ne dó ne o be filà.
- b) Wa kpa ma wena safɔ, do ke zā wala, do olo guba ke wa wa ni. Ko fala ke mo le zā ne, ne nwá ne ma fe v̄é, ko mo la be sī, ko mo ne gifì te mo, ne nde li nwá ne ma bɔɔ tē ε v̄é de olo ne. Gulu ne hā wa ia li ma na "káká kìò" tabi "dèkílikàmbò". Obenɔ wa de do sà wena.
- c) Ne nde mi ò te 'bo ti ke na ma de ina ni go.

kákàlà p.1 : 1) *grand arbre à écorce rugueuse, 30 m ht, 0,70 m diam, bois jaune, dur (Ulmac.: Celtis Brieyi) ; 2) arbre moyen à écorce rugueuse, 30 m ht, 0,30 m diam.; bois blanc dur (Ulmac.: Celtis Pranthii).*

- a) *Zagb* : Me a gā te, ma dulu de ngo wena. Li nwá ne o dɔ kótófóló kótófóló ni, ne te te ne o ngálá'ba ngálá'ba ni. Wa sa li nwá ne na ngenzele. Ma nyongɔ do dɔko : obùnzi, tabi gégèlé. Wa gomo te ne, ko ma kolo, ne 'bua katala ho te ne.
- b) Wa kpa ma zā kola tabi zā bìlì.
- c) *C. Nad* : Tò ne má ké :
  - Wa ìlè kɔafe ne, ne wa gi, wa gi do kósò, ne wa nyongɔ, we ina ndo do bìlì.
  - Wa ze afe ne, ne wa gbɛɛ, ne wa kpolo wi zele do tòtóé, ne wa henzɛ do zu a, we zele dɔko;
  - Wa dā do gua, ne nde ma nyé wena.

kákàwà p.24 : '*cacao*', *petit arbre, 5-10 m ht., plante de grande culture (Stercul. : Theobroma cacao).*

kàlàpùsù (*voir tàlékùsì*) p.20 : *arbuste sarmenteux monoïque (Sapin.: Allophyllus macrobotrys).*

kálázànááwi p.3 : *sous-arbuste ou liane urticante (Urtic.: Uretra hypselodendron).*

- a) *Zagb* : Me a nyaka, ne nde ma o 'bata. Li nwá ne o dɔ, ne ma ho te nyaka ne bɔa bɔa. Ma ba 'da te nyɛɛ wena.
- b) Wa kpa ma 'do toa, tabi zā bìlì, tabi zā vuda.

c) Wa 'bili, ne wa de do gbungga bili.

Ou :

a) *Demona Hilaire* : Me a be nyaka, ma o ne be ka te zo ni, ma nde'zo, ma bolò wena. Ne nde ma yolo do 'da zu te ngo, se ne ma i ti zilí de te nù dê. Ma zilí ni, ne nde fala ke ma o te fala fua li di boe ni, ne liã ne tata de ngo li ni, ne ma mo ngo de wenzé wenzé wenzé do ngo li. Fua li mo ngo fo ne, ne ma mo ngo kala ma, ne ma mo ngo si de goto, ma mo ngo si de goto geo, ne ma la de ngo geo. Mo kèbà go, ne nde mo zo ma o ne wele a te yeke ma, ne nde a, fua li yeke te ma de.

Marc : Ne nwá ne o ne nde ?

Hilaire : Nwá ne o nde, ma mbe do zu te ngo i. Ne nde me le zo a 'da ke ma bolò o ne fele de nù iko ni, ne nde le zo ke na, nwá ne hē ni go.

b) Ma o ge wena te 'do li.

c) Ne wa tō so na, wa de do to ge nde?

- Wa na, owuko naa zāno wa ba ma, ne wa kpo ma 'de tili wa.
- Ne be mosala si ge ma de ge, 'da fala ke mo ne we da galí, ko mo do gá'bà bana ni, ne nde a, mo 'bili se fele ne ke ma bolò dia ne ge nde ni, ko mo gbe kɔyɔnɔ, ne mo yulu ma ti bangga wa, wa sa li ma na "kángbá" (kóngbó), se ne mo mo ngo ba tole 'da mo, ne mo mo ngo ho do ma dê.

kálázátòlò (gátòlò) p. 41 : *plante herbeuse rampante, ressemblant à une Tradescantia, commune, fleur délicate bleue entre deux bractées (Commel.: Commelia sp.).*

a) *Cath* : Me a wɔkɔsɔ, ma fo do nù ge o ne nyaka ni, ne ma dendele wena, ne li ngélé ne boe, ma o ngélé ngélé ngélé. Nwá ne ma o do li gbálá ne ni, ma o be yólá yólá, ne te nwá ne o lù lù lù, ma gá bé go. Me a wɔkɔsɔ kpo, ma kóló fala kpo go. Mo wa ma, ne mo a te zu zugbulu te tabi ngo tia te do ngo. Ni go, ne ma na nù de olo ne sū, ma fé go. Ma 'danga fo wena.

b) Wa kpa ma te safɔ ke wa wa, ne ma dea bìli, do 'do toa tabi ke zā li wala, do fala ke li kolo yolo ne wena ni (gɔtɔ kɔ).

c) Kálázátòlò wia te gala be ke à s' 'dòlò go :

- Fala ke be s' 'dòlò go ni, ne wa gbini li ngélé ne kpo, ne wa kó be fila tàndalá nu ne, ne wa yulu ma go'do be, takɔ a s'.
- Ne mbe 'da fala kpo, dati ke na wa a zā be, ne wa gbini te li gbálá ne, ne wa yulu li go'do bê, takɔ ma de dɔndɔ, se ne wa yúlú te alu we a do zā a, d' go'do a dé dani go.

kàlínýà : *nom donné à une espèce de liane ou à un arbre moyen.*

a) *Cath* : Ngo gili ne boa : mbèé ne a nyaka, ne mbè 'bo a tē.

Nyaka ne ma o tū, ne kɔa te ne boe, ne nwá ne o kótófoló kótófoló, ne ma ba 'da te de ngo nyele wena. Wa sa li nyaka ke na kàlínýà we duzu ke ma tū o ne nɔe ke wa sa li a na kàlínýà ni.

Ne ke 'da te ke, gā zā tē ne o ne ngangala wi ge iko, ne ma ngala de ngo ngala la ngo metre molo, ne ma gba kō ε. Nwá ne á gā, ne ma ó tū.

Zagb : Fala ke kàlínýà ngala, ko ma ho metre molo tabi gazala, ne ma gba kō ε, ne ma de nyaka, ne ma ndo la do 'da teno de ngo. Wa gbele, nde li ne a tū, ma fanga wena.

b) Wa kpa ma wena zā ngonda, do zā ngenzo.

c) Ma de zele 'dángbà :

- Wa 'bili nyaka ne, ne wa yulu ma ti mòngólò toa, ko ma kolo, ne wi ke 'dángbà nyongo zā a wena, ne a gbini kɔafe ne, ne a nyongo, ne a gulu li ne.

- Tabi a gbini 'bo kɔafe ne, ne a fi 'do gɛ́á lí, kɔ ma ɔ, kɔ ma nyɔngɔ, ne wa a do zā wi zele 'dangba.
- Ne ke 'da te ke, wa zā liā ne, ne wa gbele, ne wa yeke ma, ne wa to, kɔ ma 'bu, ne wa 'di ma, ne wa e funza ne, we a 'do lí tàbí lí dǎ, we nɔ nɔa, tabi we a do zā wi, we zele 'dángbà. Tabi wa gbele 'bo do tɛ ne, ne wa de 'bo do funza, ne ma wia 'bo.

kàlò p.3 : *liane herbacée urticante.*

- a) *Timb* : Me a wɔkɔɔ, ma a be nyaka ni, ma fo, ne ma ba 'da be te, tabi ma fo do ngo wɔkɔɔnɔ. Te nyaka do te nwá ne ma a kè kè kè ni, ne tɛ ne ɔ ne tolo nwá. Ma dó, ne dó ne ɔ fɛ́, ne wala ne boe, ma be sékéké, ne ma 'bo ngbe 'bua. Ne nde mɔ le zā ne, ne nwá ne do mɔ zele wena.
- b) Ma ho wena zā gùbà, ke zā li wala, tabi do 'do le, tabi te safɔ.
- c) To wa de do ma ni ma ke :
  - Wa gbutu be nyaka ne, mba do nwá ne, ne wa sili ma, kɔ ma gbala, ne wa a tɔ te lí ne, ne wa fi dàmbù tɛ ne, ne be a do zele kásipó, a nɔ ma, ne ma 'bili sanga kua mbɔle li sila a, ne a kɔ'do, ne a ǎ́lǎ ma de nù.
  - Wa de ma do ina tɛka mɔ. Wa dɔlo nwá ne kpo tabi bɔa, ne wa língí ma vé do tolo ne, ne wa kɔ ma te mɔ gole mɔ ne tɛka ne ni. Gulu ne na, ɔ ne ke me a tala mɔ ni, owino vé ke wa la ni, wa ká mɔ te mɔ gole 'da mɔ ia, ne wa la zā. A la be sī, ne a yolo nù, mbè go, ne a ma ngo nɔnɔ tɛ a fai ndoti ne a ke a kpolo tɛ a we he mɔ gole 'da mɔ iko.
  - *Zagb* : Wa de nyaka ne, mba do nwá ne, ne wa a ma ngu'du dèlè, tabi wa kasa ma de ke zā naa kola ngo kuli, ne ma zī à táká na, fala ke gǎ te we yo'do kuli a nde, ne ma tala tɛ a, ne a yu, ne a bi fai, ne a fe.
  - Wa 'bala nwá ne, ne wa folɔ do nu gálí tabi gè.
  - Wa gɔnɔ nwá ne, ne wa a ma ti bili.

kàmbò : *voir kákákìò.*

káná p.13 : *arbre de 0,4 à 1 m diam, bas branchu, assez commun en forêt secondaire; l'amande de noix sphérique dure est comestible (Pand.: Pande oleosa). A l'Est, cet arbre est nommé aussi 'gbinìgògòngbiá' à cause des noix qui sont mangées par les phacochères.*

- a) *Cath* : Me a gā te, gā zā ne wia we ɔ mɛtre kpo. Ma ngala de ngo we mɛtre 15 tabi 20. Ma gba kɔ ε dó wena. Nwá ne ɔ ne nwá ndimò ni. Ma wa wala, ne wala ne nea we ɔ ne nu kɔ le ge. Kɔ fala ke ma sǎ ni, ne ma ala de ti ne, ne kɔa 'do ne fo tɛ ε sū, ne gbālā kɔ ne, te ne ma lò go, ma ɔ sèrké sèrké. Ne nde a, gbóngbó ne boe. Wa ba wala ne, ne wa gba sanga ne do kpangbòlā, ne gbālā kɔ ne ma ɔ fɛ́, ne ma gu be gú olo li gbálá ne ni. Ma ɔ kɔ ne tale iko. Wa nyɔngɔ ma, ne ma ɔ ne tolo nzo ni. Wa sa li ma na gbinìgògòngbiá, we ke ngbiánò wa ho ti ne, ne wa nyɔngɔ ma wena. Ne nde ma ngàndà wena.
- b) Wa kpa ma zā ngá ngòndà.
- c) Me ma de to wena a wala ne :
  - Wa kala gbālā ne ni, ne wa a 'do lí, ne wa gbini nwá kókóló do nwá góéba, do nwá yòmbòlò, do 'búlú fòlò do bê, ne wa folɔ do be, takɔ tɛ a nganda.
  - Wala ne mbulu, ne wa wia te ba gbālā kɔ ne ni, ne wa nílí do nyanga wi ke ma gba gbá ni.
  - Wa o gbālā kɔ ne, ya ma a fɛ́a, ne wa nyɔngɔ ma ɔ ne wa nyɔngɔ do gbālā 'bete ni. Ne wa de 'bo kpo kpo gbālā kɔ ne ni do nɔ ne we gi do sanggo.
  - Kpo gbālā ne ni, wa to ma, mba do tɛngùlù, ne wa a kɔ gɛ́ hā kɔyo.

- Wa pi 'bo 'do li, ne wa folo do te be we duzu nga zu.
- Wa kala 'bo ma, ne wa mba do wala yonggo, ne wa lo do yonggo na, ma wala wena.
- Wa ba wala ne, ne wa ngbolo do zu ogaza tabi wi ke wa folo a olo dungu gela ni, tako te wa nganda o ne wala kana ni.

kàngá (nzàngálà) p.15 : *arbre de 50 m ht., 2 m diam., bois pour menuiserie (Meliac.: Entandrophragma angolense).*

- a) *Timb* : Me a gā te gā wena, tele te ne wia kō vē do wili tambala. Ne nde wili tambala nyonggo do doko go, ne kàngá nyonggo do doko, li wa na nzàngálà. Ma hā wa sa 'bo li ne na nzàngálà.
- b) Ma ho zā ngonda.
- c) Wa gba do ma'baya gba. Ne wa nyonggo doko ne.
Gbakō ne kolo, ko ma te, ne wa dā gua, ma nye de wena.

kángà p.43 : *plante herbeuse érigée, fleur en tête de la tige, en lisière de forêt (Zingib.: Costus sp.).*

- a) *Cath* : Me a be te, ma gā be go. Ma o ne gole ni, ne nde ma ngálá wena o ne gole go. Ne ma do li gbala ne o ne ke 'da gole ni. Ne 'bali mo kpo, ke tē ne ma lò wena. Tua ke te te gole ma lò go, ne te te kángà ma lò wena. Ne nwá ne ma o be dudu yólá yólá. Ne ma dó do gbogbo zu ne, dó ne ma o be fē. Ne ma wala, ne wala ne o zigbàà.
- b) Ma o wena nu ngbaka kola, do zā bìli ke wa wa kuti ne wa ni.
- c) Wa de ma do zele dō wena :
  - Wa ēlē kōa te te ni do'do, ne wa to ke ko ne ni o ne kumba ni. Ko ma 'bu, ne wa kpīlī lī ne, ne wa a fū 'do lī ne, ne wa e li we, ne wa hunu do kō, ne wele no te zele ngu'du, gànggá.
  - Fala ke wa ze gbali mo, ne ko li mo gōno tōko gōna ni, ne wa 'bili kángà, ne wa fi li we, ko ma fe, ne wa ēlē kōa te ne do'do, ne wa sa'ba ma, tabi wa kpīlī, ne mo zī ma gbali mo, ne ma fo nga tōke gbali mo. Ne mo zī fala bōa tabi tale, ne li mo ndo nyanga gēlē ne gbaa, ne li mo sa vē do dia ne.
  - Dati ngboo, wa dolo nwá ne, ne wa to ma tua, ne wa a li ti ne, ne wa gi ma gi, ne wa dungu 'do ne, we duzu zele 'do wi, gbogbolo wi. Ma kpālā wena.
  - Ne mbee ne wa 'bili te ne, ne wa ēlē kōa te ne sū, ne wa wōnggo, wōnggo ke ko zā ne mo, ma o ne kumba ni. Wa wōnggo ma, ne wa kpīlī lī ne, ne wa hunu do kō. Hā wele ke mbōle ba a wena, ko gele a ma dé go ni, ne a no ma. Ma kpālā wena, ne wa no ma we ko gele wi.
  - Ne mbee ne, ne wa wōnggo 'bo ma, ne wa a 'do li, ne wa tekpe ma, ne wa a do zā wuko, ke a kua 'da kàlà go ni, kpako ma folo tōko ko zā a de nù.
  - Ne mbee ne, wa dolo nwá ne, ne wa to, mba do nwá kòkólò, ne wa wōnggo ma, ne wa kpīlī lī ne, ne wa do li we, ne ma nōlō, ne wele ke gogo a zele wena ni, ne a gulu ma we zele kolo ke ma nyonggo gogo le ni.
  - Tabi mo ba, ne mo gbini tē ne ni, ne mo 'bēlē kōa te ne ni, ne mo sukpu do nu mo ni, te folo 'do gogo mo fai, tako a yu.
  - *Zabusu André* : Ne mbé ne 'bo : Gō nyonggo mo, ne mo ēlē 'bo kángà, ne mo ēlē kōa te ne, ne mo to ma tua vē, ne ma 'bu, ne mo lombo te fala gōé nyonggo mo ni vē. Ne ma gbe dā ne sū, ma bá 'bo mo go, ne nyanga mo hili do ti iko.
  - *C.Nad* : Ne nde go a, kángá ni, mo wia we 'bili ma, bótó ke ngboo ni, ne mo ē te ne sū, ne mo 'dene. Ne dō mó mo ma ku kua nde, ne mo a 'do ne, ne ma 'bili ke ma ku kua ni sū do'do.
  - Mbè, ne mo na 'bo li ma ngo gē.

- *Yombo* : 'Da fala ke tabi wele nyɔngɔ 'dā ina, ko ma ba a wena, ne wa to kanga, ne wa a do zā a. A sukpu me a nyɔngɔ, ma hā ngamɔ hā a ni.
- Be ini de tɔa wena, ne wa gbini wala ne, ne wa si do ma, ne wa ze do ngo mulu gā be ni, tabi te gbogbóló à, ne a ɔmɔ te ini ne.
- *Zagb* : Onɔɔnɔ ke li wa na ɔsɔ́sɔ́éno ni, wa no 'bo li ko wala ke ko be mó ne, ke ma ó á fèà ni wena. Li kɔ ne éfè ná sùkàrì ni.

kángá 'dó li p.43 : *plante herbeuse érigée, près de l'eau, à feuilles pubescentes, fleur en tête (Zingib.: Costus sp.).*

Ma 'bo kpo kángà ni, ne nde ma la ngbe, we ke ma ho te 'bo 'do li i ni. Ma wala, ne ma wala do gulu ne nù nga.

kángánù p.43 : *plante herbeuse érigée, mais fleur sur tige courte, à côté de la tige courte (Zingib.: Costus sp.).*

- a) *Tanda* : Me a wɔkɔsɔ, ma ho ngbi ngbi. Fulele ma ho de gulu ne ɔ ne ke zu 'bete ni. Ne li gbala te ma ɔ ne gbala kumba ni. Ne nde ma do li wena, ne ma ngàndà gɔ.
- b) Ma ho zā bìlì do nu li.
- c) Ma de zele dea :
  - Wa to nwá ne we a do zā wele we zele kivwi, tabi wuko olo kula.
  - Wa enze 'bo do zā wi.
  - Wa to 'bo te ne, we a do zā wi.

kànggàtèlè : *espèce de plante parasite qui se développe sur les palmiers.*

- a) *Cath* : Me a mɔ ke ma de te li nzanggo. Ma sɔ ndɔnggè ndɔnggè, ma ɔ mbòò ɔ ne ke wa hunu kɔ ni. Wa kpá ma gele fala gɔ, wa kpa ma li dɔe ke wa sa li ma na nzanggoe ni, ke wa 'bili ma ngo i ni. Me a mɔ ma ɔ ne 'bētē ni, ne nde tɛlɛ te ne ò ne tɛlɛ te 'bete gɔ. Me a mɔ ma ngu ngua ne me ni. Fala ke ma ho te li dɔe ia, ne ma be na, dɔe ne ma 'da 'danga. Ko fala wa de dɔe sū, ko ma ɔsɔ́ do'do ni, ne ma mɔ ngo ho ko mɔ nzanggonɔ de ngo. Ma mɔ ngo ngala te me de ngo, ne ma hulu de nù nga zɔnggèè.

Ngɔ gili kànggàtèlè ma boa :

- fílá kànggàtèlè : fala ke ma ho li góló dɔ ia, ne nde dɔ́é hùlú ne iko.
- fèá kànggàtèlè : fala ke ma ho li góló dɔ ia, ne dɔ́é gɔnɔ do ti. Me a 'dá kànggàtèlè.

- b) Me a te tabi wɔkɔsɔ gɔ, me mɔ ma ho te li nzànggó. Ne mbè te ɔ ne dó do ndíbili ni, ma ho 'bo te ne hɔa, ma gbala zā te ne iko.
- c) To wa de do ma ni :
  - Ne winɔ wa kɔtɔ ma, ne wa enze do ngùsú, ke wa de nyanga benɔ wena ni, ne ngusi élè nyanga wa sū.
  - Ne mbee ne, wa kɔtɔ ma, ne wa to nwá bàtè, ne wa mba do ma, ne wa enze do ga'bome.
  - Mɔ wia te kɔtɔ ne, ne ma de ɔ ne 'bētē ni. Ne wa nā te li holo sani tabi li holo daka, ke ma hu hulu, ne wa nā li ne.
  - *Timb* : Mbe winɔ di da dɔ ni, wa kɔtɔ kànggàtèlè, ne wa 'bala mbá do fila nù, ne wa lo do nu ngbongbolo gi do ngbako 'da wa.

kànggò p.17 : *arbre de 15 à 20 m ht., bois brun dur (Euphorb.: Phyllanthus discoides).*

- a) *Zagb* : Me a te zamɔ ge, ngálá ne de ngo wia te ho 'bu metre boa. Ma gba kɔ e wena. Li nwá ne gā gɔ, ne nde sɔti ne á 'bélè. Nwá ne dele ngo ne wénà, né nde 'da fala sabele, nè ma fo tē e vè. Má wa wala, wala ne ma a sékékéé ni. Tè ne nganda wena.
- b) Wa kpa ma zā kɔla do zā vuda. Ma 'bana do be ne, nè wà kpá mâ ngu'du kɔla.
- c) To wa de do ma ni :

- Wa 'bili tē ne, ne wa se do ga.
- Ma 'bana do bɔɔ ne, ne wa de do yangga, tabi wa e do nyanga tɔa tabi langba ngo tɔa.
- Wala ne a nyongomɔ nu onɔenɔ ke wa sa li wa na "kèlènggèà" ni, ne me 'bɔ a nyongomɔ nu odengbe.

kasa* (Buzala) p.9 : *arbre, 50 m ht. (Pachyelasma Tessmannii).*

kàsàgbòdò (bàgélé) : *voir kòsònútanà.*

kásià : *cassier : arbre moyen; les racines et les feuilles sont utilisées dans la médecine traditionnelle.*

a) *Cath* : Me a te, gā zā ne wia we hɔ 'bu cm sambo tabi nge'de'de iko, kɔ ma de ngùmù, ne ma wia we kɔɔ do metre kpo. Ne ma ngala de ngo metre kpo tabi bɔa, ne ma gba kō ε dō wena, ne gbakō ne dúlú de ngo zòá zòá. Ne nwá ne sanza de te gbakō ne ɔ ne nwá 'bètè ni, ne nde li nwá ne ɔ be yó lá íkó, ne ma ɔ tū, ne ma unu wena. Ma do do gbogbo zu ne, ne do ne ma ɔ filà yèè (jaune). Wala ne á dudu yònggòlònggò ni.

Ngo gili kásià bɔa : wili kasia do naa kasia. Naa kasia, wa 'bili tē ne, ne ma ɔ fē, ne wili ke, wa 'bili tē ne, ne ma ɔ filà. Ne nde te wili kásià ngàndà wena.

b) Me a te ke wa mi ma mî. Wa mi ma te li ngbala mɔ tabi 'do tɔa.

c) Ke ma de zeɛ wena me a fila ke :

- Wa zā liā ne, ne wa a li ti ne, ne wa gi, ne wele nɔ nɔa te ga'bomɔ.
- Wa dɔɔ nwá ne, ne wa to ma, ne wa enze 'bɔ do zā wi te ga'bomɔ 'bɔ.
- Wa gi 'bɔ nwá ne, ne wa zipa do te wele, ne wa i do a, we duzu zeɛ gbùlùgbùtù, ke ma mbɔkɔ a wena.
- Wa na nwá li dō, takɔ ma hulu. Wa na ma fala bɔa, ne wa fo do'do, ni go ne dōe de gbawia.

– **wílí kásià**

a) Me a kasia, nwá ne ma ɔ ne nwá nàá wele ke, ne nde ma a nga. Ma ngala we metre mɔɔ tabi gazala iko. Wala ne ɔ 'bata, ma fé'bélé'béé ni, ne nde ma dùlù la li go.

b) Wa kpa ma te fala ke wa kpa naa wele ke ni.

c) To wa de do ma ni :

- Wa gbini nwá ne, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa fɔɔ do te wi, we á mò.
- Wa zā liā ne, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa hunu lí ne do bánggá, ne wa nɔ we zeɛ ga'bomɔ.
- *Zagb* : Wa 'bili te ne, ne wa de do tɔa, tabi te yangga, tabi wa se 'bɔ do te mbàú (ngumbe).

kaso p.23 : *arbrisseau ou petit arbre (Tiliac.: Christiana africana).*

kásó p.18 : *liane ligneuse, noix grillées comestibles (Tetracarpidium conophorum).*

a) *Cath* : Me a nyaka, ma fu fua, gā zā ne wia te ɔ ne gé lé zugolo wi ge. Ma ba 'da te de ngo nyélé wena, ne ma dí'bílí do zu te ngo i. Li nwá ne ɔ dɔ, ma ɔ ne nwá ndimɔ ni, ne nde ma mòkò wena. Ma wa wala, ne wala ne ɔ ne wala ndèmbó ni. Ma do konggolo nu ne boe, ne ma ɔ ne zala wi ni. Gbālā ne ɔ kɔ ne tale, tabi nale, ne ma do gbóngbó ne boe. Te wala ne ma ɔ tóló nwá. Kɔ fala ke ma s'ia, ne tē ne ɔ yèè. Ne ma ala de gulu ne nù nga, kɔ winɔ wa hɔ ti ne, ne wa kala ma. Obenɔ wa kū 'da nyaka ne, ne wa 'bi ma dê. Kɔ fala ke wila fala we kū 'da ne bina, ne wa gbeɛ gulu nyaka ne nù ngà, ne ma la tū bɔa tabi tū tale, ne nu tã ne mbɔkɔ, ne wala ne ala sū.

b) Le kpa ma zā ngonda, do zā kɔla nú li. Ma hó zā bilí go, we ke wa dɔ fɔe, ne nyaka ne beɛ sū, ne ma kúnú 'bɔ go.

c) To wa de do ma ni :

- Wa nyongɔ wala ne nyongɔ. Wa gba sanga ne, ne wa kala gbālā ko zā ne, ne kɔa 'do gbālā ne ni, te ne ɔ yèè ma nganda wena, ne mo o do gogo mo wókó wókó sū, ne mo a ma de zā bũ, ne mo fo bũ de ngo ne. Ne ma ɔ de di fai, ko ma beɛ, ne wa fo de nza, ya kɔa ke so ni, ma mo ngo 'bélē tē ne do'do, ne mo da ko nu mo, ne mo nyongɔ. Ma te fū wena ɔ ne gbànzò ni.
- Ne mbèé ne, mo kala gbālā ne, ne mo a ko saso, ne mo a li ti ne, ne mo gi ma gbaa, ko ma moko, ne mo e nù, ne mo ténè li tí ne, ne mo ba, ne mo o ma, ne mo da de ko nu mo, ne mo nyongɔ. Ma ɔ 'bo kpasaa ɔ ne ke mo do dɔa ni.
- Fala ke mo do, ko ma bèlè go, tabi fala ke mo gi, ko ma mòkò go, ko mo nyongɔ ma, ne ma ba mo bà, ne mo òlõ.
- *Zagb* : Wa gbélé nyaka ne, ne wa mba do nwá ne, ne wa henze do hēa mo.
- Wa to 'bo nwá ne , ne wa henze do li sila wi, we zeɛ ga'bomo.
- Osa'de ɔ ne ngenze tabi odengbe, wa nyongɔ wala ne wena.

d) Ngo gili kásó tale :

- **nyáká kásó** : me a ke zamo. Ki ni ngo gili ne 'bo bɔa :
  - kásó dèngbè : me a ke wala ne gā ngboo go.
  - kásó fòlò : me a ke wala ne ma gā wena.
- **té kásó** : me a ke 'da le, wa sa li ne na "mbòmálòkó".
- **kásó gbálámò** : me a ke safɔ.

kàtà p.1 : *arbre, 20 m ht., 0,60 m diam, bois de construction, dur (Ulmac.: 2 espèces: Celtis Durandii et Celtis Tenheri).*

a) *Monz* : Kata me a te ma ngala wena ɔ ne 25 tabi 30 m, ma bɔɔ túí de ngo, ne ma gba kɔ ε dó wena. Gā zā ne fala ke ma de ngumu, ne ma wia we ho metre kpo. Te tē ne ma do kpolo lókpó lókpó. Nwá ne ma ɔ be sekeke ɔ ne nwá kàsià ni, ne nde ma nea ngo nwá kásià. Wa sa 'bo li kàtà na .zòmòzùngòndà.

b) Le kpa ma zā ngòndà, do zā ngènzò, ke wa wa zi fala kpo iko, ko teno gā 'bo do'do.

c) To wa de do ma ni :

- Ma 'bana do bɔɔ ne, ne nde ma nganda do te tɔa wena.
- Wa saka 'bo ma we de do dana ngo li.
- Wa gba 'bo ma do ma'baya.
- Ne nde toe 'da ma wena na, wa do ma do kálì, ne wa gi do nyongɔmo.
- Wa gba ma, ne ma yu guá wena, ne guá ne nyé wena. Okpásá wino wa kò ma wena, we gɔno do kù'bú ko tɔa 'da wa.
- *Zagb* : Wa fi tē ne do te dugbu tabi te kɔya.
- *Cath* : Ma nyongɔ do dɔko, li wa a zòmòzùngòndà. Wa wia kɔ do dɔko tambala, tē te wa ɔ fila.

kátágú ((O) kátákpú) p.23 : *nom de plusieurs petits arbres du genre Croton; le bois sec servait jadis d'allume-feu (Euphorb.: Croton haumanianus).*

a) *Cath* : Me a te zamo, wa mí ma mi go. Ma wia te ngala ɔ ne te ndembo ni, ne gā zā ne wia we ho 'bu cm tale tabi nale ne ma ɔ fē. Tèlè te nwá ne ɔ ne nwá ndimo, ne 'do ne ɔ be fē kpúyéé ɔ ne te tē ne ni. Ma wa wala, ne wala ne ma a be sílílí ɔ ne zu kɔ wi ge, ne ndàlá te wala ne ma ɔ 'bo bé fē. Me a te ma unu nganda wena.

b) Ma ho fai zā nga bili, tabi nu kola.

c) *Cath* : Kátágú ma de zeɛ ga'bomo. ne nde wa gɔno sanga ga'bomo bɔa : ke ngo sila wi, wa sa li ma na ga'bomo séléngó, do ke 'bolo zā wi, wa sa li ma na ngámánzá, tabi túfí.

- Le nyongɔ wala ne we duzu zele ga'bomɔ. Fala ke ma mo ngo zele te ko zā mi, ne mi ne, ne mi ēlē kɔafe ne, ne mi gbɛle ti ngu'du ne, ne mi a li ti ne, ne mi a tō te ne, ne mi no. Ma ɔ 'do ne nyele wena, ne ma fanga 'bo fanga.
- Le nyongɔ 'bo wala ne do tolo ne we kpo zele ga'bome ni. Mo nzo'bo li ne, ne mo fūlú sà'dá ne.
- Ne wa ēlē 'bo kóafe ne, ne wa gbɛle ndèndèlú kǒ ne, ne wa a li ti ne, ko ma nyongɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zā wi, te kpo zele gà'bómò ni.
- Kpo kpo kɔafe ne ni, wa gbɛle 'bo ndèndèlú ti ngu'du ne, ne mo ko no ngo zā mo vē, ne mo enze 'bo do zā mo we ga'bomɔ. Ne nde ma vē, katagu, ma gala we duzu zele gà'bómò, zele séléngɔ, do zele ngámánzá.
- *Monz* : Wa gɔno nwá ne, ne wa lombɔ ma ngo dō we duzu ogolo na, do wa bá nu gá dǒé go. Ne wa ēlē 'bo afe ne ni, ne wa gbɛle ti ngu'du ne de 'do dō, ne wi zele ga'bomɔ a no ma.
- *Timb* : Wa ēlē afe katakpu, ne wa mba do mbe gele ina, ne wa de do ina we zélé kìbàkúlù* (be kpana).

kátalá ('bùà kátalá) : *espèce de champignon comestible qu'on trouve sur certains arbres durs morts. Est appelé "kátalá"⁶ parce que ce sont des champignons durs. Ils sont utilisés dans les rites d'initiation.*

Mè à 'bùà; má ho te mbè òngá tènò kénò wá gómó ngó kólá, nè má kóló ni; wena a tia túlúkpalá, do manggumbe, do kata, do kpakalo, tabi 'bafū, ní dò ní. Má hó tē nè, nè wino wa zu'du ma zu'du.

káwà p.35 : *arbre; au moins deux espèces sauvages en forêt; la variété Coffea robusta est cultivée (Rub.: Coffea sp. sp.).*

- Monz* : Ngo gili káwà bǎà. Mbèé ne wa kpa ma zā gǎzà, ne ma ho iko. Ne nde tē ne ma la ngbe do kafe ke wa mi mí ni. We ke ma gba kō ε dúlú go. Ne li nwá ne gǎ wena, ma ɔ fúlá fúlá. Ma wala wena, ne gbālā ne gǎ 'bo wena, ma ɔ ne zu kō wi ge. Wa sa li ne na kafe zamɔ. Ne mbèé ne wa mi ma mi, takɔ wele a no wala ne. Wa sa li ma do français na café. Li nwá ne ma gā be 'bana sanga, ne te ne ma gǎ ne ngo zā ku wi go.
- Ke zamɔ wa kpa ma zā gǎzà, ne ke le nga wa mi ma safɔ tabi 'do tɔa.
- To wa de do ma ni :
  - Ke wa mi ma mi ni, wala ne, fala ke ma fele, ne wa 'bi ma, ne wa yeɛ, ko ma kolo, ne wa sokpo ma vē, ne wa pepe ma vē, ne wa dolo gbālā ko ne ni, takɔ wa hana ma, ko wa gi, ne wele no li ne.
  - Wa 'bili te ne, ne wa fí do mbá go'do kungba, tabi wa fi 'bo do te kpenemɔ.
  - Ne wa dolo nwá ne (nzo'di ke), ne wa lingi vē, ne wa fi ko kolonggo, we zī li wi ke a do zele nzè'bé ni.
  - Wa do 'bo sa'da ne ni, ne wa de do gbenzekelɛ we a te sanggo, ne mbè, wa ili ma, ne wa de do savɔ mòkpákpá.
  - *Zagb* : Wa 'bili bǎlò tē ne tabi sálá ne, ne wa ndo do bili.

kàyó p.31 : *arbre moyen, bois pour charpenterie, recherché pour faire des tam-tams (Cordia longipes). L'écorce d'un jeune arbre kàyó, qui s'enlève en bandes, est utilisée pour faire des ficelles.*

- Gboma Camille* : Mɛ a tē, ngálá ne wia te ho mètrɛ 15. Gbákó nè dèndélé wéna, ne li nwá ne gǎ wena, ma ɔ ne nwá tékè ni. Kili te tē ne ma wia we ho ngo kili te 'bete ge, ma la mètrɛ kpo lâ. Ne nde mi zò wala ne go.

⁶ Le mot *kátaláá* est un idéophone qui signifie : très dur.

Zagb : Wala ne ma ɔ ne gezele kō wi ge iko.

b) Wa kpa ma wena ti kola, tabi zā bìlì, tabi li zō, tabi 'da le 'bɔ.

c) To wa de do ma ni :

- Wa gba ma do ma'baya.
- Tabi wa gɔmɔ 'bɔ ma, ne wa lo nù, ne wa 'bili ma, ne wa se do ke'denggu.
- Wa élé kóafe ne, ne wa sili ma, kɔ ma gbala, ne wa tekpe lí ne, ne wa a do zā wi zele gúli.
- *Zagb* : Wa 'bili liā ne, ne wa se ma do kóé ke wa fi 'de tili otolonɔ ni.
- Wa gbélé tē ne do liā ne, ne wa yeze, kɔ ma kolo, ne wa to, kɔ ma 'bu, ne wa a li dani falanga.

káyóló p.18 : *arbre moyen, commun; l'écorce, qui a le goût et l'odeur du cresson, est utilisée dans la médecine traditionnelle, dans l'initiation, etc. (Euphorb. : Drypetes sp.). L'écorce du káyóló, à usage multiple, est appelée par les initiés "mbònggó zú dàfà" (litt.: cervelle/tête/singe).*

a) *Cath* : Me a te ma a zamɔ, gā zā ne wia we hɔ 'bu cm tale tabi nale, ne ma ngala de ngo wia de tē ne, se ne ma gba kō ε dē. Nwá ne ma ɔ ne nwá gbìnìgògòngbià ni, ma ɔ kótófóló kótófóló. Kɔafe ne ma dīlì ngo ngbe wena. Te tē ne lo wena, ne ma unu ɔ ne mandanggela ni.

b) Wa kpa ma ti kola tabi zā ngòndà, tabi zā bìlì.

c) Ne nde wa de to do ma :

- Wi ke tē a a wena, tabi do katolo 'bɔ, ne wa ēlē kɔafe ne, ne mɔ gbélé ti ngu'du ne sū, ne mɔ to ma tua, ma 'bu, ne mɔ anga de kɔ mɔ, ne mɔ a fila nɔ te ne, ne mɔ folo te mɔ sū, ne mɔ fele ma, ne ma ala á me ni te mɔ, tabi dani katolo ma ē ma, ne te mɔ ma lo.
- Me a te kpo ma nganda wena. Mɔ mɔ ngo to kɔafe ne, ne ma si de li mɔ ɔ ne tandala ni. Kɔ fala ke mɔ fèlè ma do nɔ go, ne ma kpōlō kɔa te mɔ kpōlā.
- Wa ēlē kɔafe ma, ne wa mba do mɔ wa sa li ne na dò, ne wa to ma, ne wa a 'do li hā okoyɔnɔ we gbe wa.
- Wa ēlē 'bɔ kɔafe ne, ne owuko wa to do tula na, ma kpālā tula, dǒ fūi 'da wa nyúlú go.
- Wa hā 'bɔ afe ne hā ogaza wili, ne wa nyɔngɔ (mbànggó zú dàfà).
- Wa ēlē 'bɔ áfé ne, ne wa mba do fele tàndalá kánzà, ne wa to, ne wa a li ti ne, ne wa kpá ma ke zā tɔa tabi nu fɔ, we ongúlúnò. Ma le zō wa, ne wa yu.
- *Tanda* : Wa gbele te ne, ne wa a 'do li we gbe do zufa, mandele, ni do ni.
- *Domin* : Wa ēlē kɔafe ne, ne wa hunu do kō, ne wa nɔ te zele nyɔngɔgo'do.
- Wa to kɔafe ne, ne wa a do zā wi 'da fala gē.
- Wa a 'bɔ do zā wi we zele sopisi, kasendε.
- Wa ēle kɔafe ne, ne wa mba do ina kpili.
- Te dua tabi tolo ɔ do mokulutu, ne wa folo do a.

– **wílí káyóló** p.18 : *arbre, 30 m ht, feuilles lancéolées dentées (Drypetes sp.).*

kǎzùgbànù p.34 : *petit arbuste à grandes fleurs bleues (Acanth.: Thumberghia laurifolia).*

a) *Zagb* : Me a be te, ngalá ne dé ngo hò ngo metre kpo go. Ma gba kō ε gbâ, ne nde li nwá ma bé sīi. Ma wa wala.

b) Wa kpa ma 'da le tabi safɔ, tabi zā bìlì.

c) • Wa 'bili liā ne, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa a ma kɔ vere kpo, ne wa nɔ we zele 'dangba.

- Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa gi, kɔ ma mboko, ne wa a tō te ne, ne wa nyɔngɔ.

- *Domin* : Wa do të ne do mbito, ne wa fele te gbālā fele ndo do bílí gbanu.

kékèyà p.11 : *herbe dressée à fleurs jaunes en épi, commune; l'épi à fruits secs sert de crécelle (Papil.: Croton sp.). (Le genre croton a une vingtaine d'espèces en Ubangi dont le nom local n'est pas noté).*

kela (kɛɛɛ, fɛ̀ tɛ̀) p.10 : *arbre de 15 à 25 m ht., en savane (Caesalp. : Daniella Oliveri).*

- a) *Tanda* : Mɛ a fɛ̀a tɛ, ma ngala wena, ne nde kili tɛ ma ma gà ngboo go. Ne nde ma nganda tɛ wena. Nwá ne ɔ síkpí síkpí, ne kɔafe ne dɛ̀lɛ̀ go, mo ɛ̀lɛ̀, ne ma gbini wena.
- b) Ma ho zā bili.
- c) Wa 'bili ma we de do te tɔa, ne wa fa 'bo ma we dā do gua.

kɛ̀lí : *espèce de petite liane qui se casse vite, non identifiée (peut-être autre nom de la petite liane "nyàkàndí").*

kɛ̀nggɛ̀lɛ̀wínàábɛ̀ : *petit arbre, branchu, grandes feuilles; non identifié.*

- a) Mɛ a tɛ kpo zamɔ ge, ma gà wena go, ne ma ngálá wena go, ne ma gba kō ɛ wena, ne nwá ne ma gà wena.
- b) Wa kpa ma wena ...?
- c) To wa de do ma ni :
  - Wa dolo nwá ne, ne wa gi ma gi, ne wa folo do kàtòlò.
  - Tabi wi naa be ke tɛ be ne a á wena, mba do tɛ a vɛ̀, ke wa sa li ne ni na, kɛ̀nggɛ̀lɛ̀winaabe, wa folo 'bo do tɛ wa. Ma fanga wena, ne wa gbini ma, ne wa a ko saso, ne wa gi ma, ne ma tū mbìlì, ne wa folo do tɛ be, ne naa a folo do tɛ a. Ne mbee ne, a tɛ̀nɛ̀ lɛ̀ ne, ne a a do zā a, a do zā naa be, do zā be tɛ 'bo, kpako ma folo tala menɔ ni ko zā a i, ne ma ɛ̀ kɛ̀nɔ̀ ni, do katolo tɛ 'bo.

kító p.34 : *grand arbre, bois lourd pour menuiserie; les fruits sont recherchés par les singes (Rub.: Sarcocephalus Diderichii).*

- a) *Zagb* : Kito mɛ a gā tɛ, ma gā wena, ne ma ngàndà wena. Kɔafe ne do nwá ne vɛ̀ ɔ ne ke 'da ndea ni. Tɛ̀ ne ɔ filà. Wa gba tɛ ne, ne ma ɔ filà yèè (jaune).
- b) Wa kpa ma zā ngòndà.
- c) Wa gomo ma, ne wa se ma do kungbà. Wa gba 'bo ma do ma'baya, ne wa de do tonɔ vɛ̀ ke ma goa nga mabayano ni, ɔ ne yànggá kamio, ni do ni.
Ne wa de 'bo do ina :
  - Wa de afe ne, ne wa gi ma, ko ma gbala, ne mo a do zā mo, we zɛ̀ɛ̀ nyongo go'do. Lɛ̀ ne ma ɔ filà yèè (jaune).
  - Wa zɛ̀ afe ne, ne wa gbɛ̀ɛ̀ ti ngu'du ne, ne wa hɛ̀nzɛ̀ do zɛ̀ɛ̀ fútàlá.
  - Fala ke lɛ̀ ne ho li mo ia, ne li mo o do ti.

kò : voir ngéà.

kòkólò p.18 : *arbuste sarmenteux au bord de l'eau (Euph.: Alchornea cordifolia). Les feuilles et les fruits sont utilisés dans la médecine traditionnelle, tandis que le bois est utilisé dans les rites du siège-autel (ndábà).*

- a) *Cath* : Mɛ a nyaka. Ma gba kó ɛ dɛ̀lé wena yɛ̀ yɛ̀, ne ma dɛ̀ndɛ̀ɛ̀ do nù. Nwa ne ma gā wena, ma ɔ tū.
- b) Lɛ kpa ma wena nu lì, tabi zamɔ ke wá wà kuti ne wā ni, zā vúdà.
- c) To wa de do ma ni :
  - Lɛ dolo nwá ne, ne lɛ to ma tua, ne lɛ gi ma, ne wi ke a do zɛ̀ɛ̀ kólò, ne a sukpu do gogo a, tabi a gulu do nu a.

- Bɔa nɛ, nwá nɛ kɛ ma ku kula ni, mbɔɔ ba mɔ wena, nɛ mɔ kala ma, nɛ mɔ gi ma gi. Lí lí nɛ ma ɔ nɛ lí li tî ni, nɛ mɔ a sucre de te nɛ, nɛ mɔ nɔ ma.
- Nɛ kpo kpo ma ni, wa nɔ ma, nɛ ma gese tɔkɔ.
- Liã kòkòlò, wa zã 'bɔ ma, nɛ wa mba do liã bàdèngbè, nɛ wa a do zã be tè kálà, kpakɔ a nɛ dɔ̃. Kɛ mi ī ti nɛ há ni.
- *Tanda* : Wa dɔɔ nzo'di nwa nɛ, nɛ wa a zã wi gbakɔaka'dangga. Lí nɛ tɛ dèlè gɔ, nɛ ma té ndi wena gɔ.
- *Fumbeɛ* : Wa 'bili te kòkòlò, nɛ wa sɛ ma, nɛ wa bili ma né ndumbé ni, nɛ wa zĩ kɛ zã ndábá te be. Wa fũ kula kɛ zã li kɛ i, nɛ wa kó mbito tɛ i mbee nɛ.

kòkòlòkòé p.11 : *arbuste commun (Papil.: Millettia Eetveldiana).*

- a) *Monz* : Mɛ a te, ma ɔ nɛ dɔngbá ni, nɛ ma nganda 'bɔ wena ɔ nɛ dangba ni. Wa sa 'bɔ li nɛ na "wílí dɔngbá". Tɛ te nɛ ɔ fɛa, nɛ li nwá nɛ ma ɔ be kótófóló kótófóló. Ma nganda mɛ gɛ wena gbālā we, kɔ ma kolo ia nde ma to wena, obe sa'denɔ kɛ wa gbo tenɔ ni wa ma ngo gbo ma fóé fóé.
- b) Ma hɔ wena li zã. Pala kɛ dɔngbá hɔ nɛ wena ni, nɛ nde kòkòlòkòé zóló di ni gɔ.
- c) * Wa sɛtɛ kɔa afe nɛ, nɛ wa gi ma, nɛ wa to kɔni ngásá'bálá, nɛ wa hunu nɛ hã be, takɔ gbālā tɛ a s̃.
- * Gua nɛ ma nyɛ wena,

kòkómbo p.27 : *arbuste dont les jeunes branches sont habitées par de grandes fourmis noires à piqûre douloureuse (Flac.: Barteria fistulata).*

- a) *Cath* : Mɛ a te, ma ngálá wena gɔ, nɛ nde ma sanza de nu k̃ nɛ délé wena. Nɛ nwá nɛ, ma gã wena, ma ɔ du yòlá yòlá. Ma gbá k̃ ɛ gba, nɛ nwá nɛ ma hɔ tɛ li ngèlé nɛ ɔ nɛ 'dòk̃'dòk̃ ni. Li gbala nɛ ma hana wena, nɛ ma do holo, nɛ obe sa'denɔ ɔ nɛ olaka ni wa ɔ kɔ nɛ. Kɔ mɔ 'be t̃ nɛ, nɛ wa nyɔngɔ mɔ wena, ma kɛ wa dua li te nɛ na kòkómbo. Kɔ a nyɔngɔ mɔ ia, nɛ ma hɛ wena. Wa gba li gbílí nɛ, nɛ wa kala kuli kòkómbo, nɛ wa da do gálí bánzè'dé.
- b) Wa kpa ma zã ngòndà, do zã bìli, do kɔ ngá zamɛnɔ ṽ.
- c) Kokombo ma de zɛɛ dea :
  - Wa de kuli kòkómboɔ do zɛɛ kasipo. Wa kala kuli nɛ, nɛ wa mbɔtɔ ma, nɛ wa a lì tí nɛ, nɛ wa gi ma, nɛ wa fi t̃ tɛ nɛ, nɛ wa so lí nɛ de nu be, nɛ a nɔ, nɛ a òlɔ kua mbɔɔ, kasipo, ngo sila a ni.
  - Nɛ mbee nɛ wa gba t̃ nɛ, nɛ wa de do mbito, nɛ wa hɔɔ do wi kɛ a do zɛɛ d̃, kɛ kole d̃, nɛ ma mɔ ngo zɛɛ a, wa sa li nɛ na mɔngai ni.
  - Wa de 'bɔ nwá nɛ, nɛ wa hɛnzɛ do gaza be tè kálà na, nyanga a ma tunu, k'a nɛ do dia nɛ.
  - Wa gbɛɛ te kokombo, nɛ wa ɛnzɛ do wi kɛ k̃ a fi fia ni, nɛ ma tunu. Tabi wa ɛnzɛ 'bɔ do ga wi kɛ ma fia ni, nɛ ma tunu iko.
  - *Yombo* : Fala kɛ gbālā ngu'du mɔ ma du dumu, nɛ mɔ de nwá nɛ ní, nɛ mɔ mba do mbé gele nwá, nɛ mɔ ɛnzɛ nɛ. Tabi mɔ zã liã nɛ, nɛ mɔ gi, nɛ mɔ hunu do k̃, nɛ mɔ nɔ, nɛ ma kanga zɛɛmɛ kɛ ma dumu gbālā ngu'du mɔ dumi ni.
  - Nɛ mbé wele t̃a na, wa de 'bɔ ma, nɛ wa gbɛɛ tɛ te nɛ, nɛ wa a kɔ gbala, nɛ wa kɔ nɔ ngo nɛ, nɛ wa ɛnzɛ do hɛa mɔ kɛ ma hɛ tɛ mɔ ni.
  - *Zagb* : Wa gbɛɛ t̃ nɛ, wa hɛnzɛ do nu gɛɛ k̃ wi we yali zamɔ.
- d) *Zagb* : Tɛ fala kɛ kòkómbo di ni boe, nɛ nde fala kpa ogèlé tɛ kɛ zã nɛ ngàndà wena, kɛ zã nɛ ɔ gbàngàà. We kɛ sá nú obe sa'de kòkómbo ni, ma kóló omɛnɔ kɛ zã nɛ ṽ. Ma kɛ oyáá lɛ wa t̃ do gba we na : "Kòkómbo dɔá kólá t̃ ɛ", g.n.n. wele kɛ a 'dàngà wena ni, wi sila, nɛ ongba a wa yu kɛ zã a d̃.

– **wílí kòkóm̀b̀ò** p.27 : *petit arbre, sans fourmis (Barteria negritiana).*

- a) *Tanda* : Ma ɔ kpasaa ne kokombo ni. Ne nde nwá ne ɔ du ɔ ne nwá dugulu ni, ne fo sa'deno te ne bina.
- b) Wa kpa ma zā kola.

kòlè p.42 : *igname à bulbes aériens (Dioscorea bulbifera).*

- a) *Cath* : Kole me a kpale ke ma do te ne bina, ma a nyaka, ma ba 'da te de ngo, ne li nwá ne ma ɔ kòrr, ma gā ngboo go, ma ɔ ne sila wi ni. Ne ma wa wala, ma wala te fala nwá ne ma ho ne, ne ma ala de tí ne. Wala ne ma ɔ kili, ne ma ɔ kula nwá (gris). Ngo gili kòlè má bɔa : *ɛ̀fɛ̀ kòlè do fá kòlè (cfr infra).*
- b) Ma ho wena safɔ, do zamɔno vɛ ke wa wa ni, tabi te 'do tɔano.
- c) Mbe koleno wa nyongo ma nyongo, ne mbee ne wa wè te nyongo ne go.
Kole ke wa nyo nyongo ni, wa mi wena safɔ i. Wa mi ma de gulu te, se a wi ni a i fala ne. Wa mi ma de gulu te, ne ma ba 'da te, ne ma wala de di. Ndakisa : ɔ ne ke kole yele, wa mi safɔ i, fala wa wa do me wena ni. Do kole gbáldùà, wa mi 'bɔ safɔ, we ke me a ɛ̀fɛ̀ kole ke le nyongo ma nyongo ni. Ma mba ngbe do fá ke, wa í se ti ne go. Ne nde wa mi ɛ̀fɛ̀ ke do tɛ ɛ, ne wa mi fá ke do tɛ ɛ.

– **ɛ̀fɛ̀ kòlè** : *variété de kòlè dont les bulbes sont comestibles.*

- a) *Cath* : Me a kole ke owele wa wia we nyongo ma, ma ke wa sa li ma na "ɛ̀fɛ̀ kole" ni. Tele te ne ma wia kō do ke 'da fá kole, ne ma la ngbe tati a we ke wa nyóngó fá ke gɔe ni iko. Ke owino wa i ti ne wena wa sa li ma na kòlè gbáldùà, do kòlè yèlè. Ngo gíli kòlè gbáldùà ma bɔa, mbèé ɔ fɛ̀, ne mbèé ne ɔ tū kpírr. Tele te nyongo ne wia kō. Ne kòlè yèlè ɛ̀fɛ̀ wena, ne ma hā ngawi wena. Mɔ mɔ ngo wa me, ne mɔ 'be de kō mɔ, ne mɔ nyongo, ne mɔ i ti de mɔ wena. ɛ̀fɛ̀ kole bɔa ke mi i ti ne há ni. Ne nde wa dé ɛ̀fɛ̀ kòlè do ina go, ma tati a we nyo nyonga iko.
- b) Wa mi ma wena te safɔ, tabi ke zā tɔa.
- c) Ne nde ɛ̀fɛ̀ ke wa gí ma fai, ne ma mboko, ne kɔa 'do ne ma doko, ne ma te fū, ne wele a nyongo.

– **fá kòlè** : *variété de kòlè dont les bulbes ne sont pas comestibles.*

- a) *Cath* : Wa gɔno sanga fá kòlè bɔa. Mbee ne wa no nɔa, ne mbee ne mɔ wè te no ma go. Mɔ no ma tabi iko nde, ne mɔ wia te fe ne. Le sa li ki ni na me a 'dā kole. Kòlè gbélè do kole gànggá ma hó iko go wa mi ma mi. Ne gele kole ke ma ho iko ni, le nyóngó ma go, ma fanga wena.
Fá kole ke wa mi mi we no nɔa ni me a kòlè gbélè do kòlè gànggá. Ne wi de ma do zeleno ni a i na, ɛ mi zi ma fala ge, ne ma we duzu zele ke ge. Ne ɛ mi ke ge i mɔ, ma we duzu zele ki ni, ní dò ní. Ma wia na, a mi gbele do tɛ ɛ, ma nye nyele, ne mɔ zī te te ne, ne mɔ mi ke 'da kole gànggá do tɛ ɛ, ne ma nye nyele, we ke mbe koleno ma wala, ne ma we kō. Kɔ fala ke mɔ mba ma fala ne kpo do ngbe, kɔ ma wala, kɔ ma ala, kɔ ma mba li ngbe ia, mɔ de zele, ne mbè ma é se zele go, we ke ma mba li ngbe. Mɔ ba se kole gangga, ne mɔ hā hā wi gbele, ne mɔ ba kole gbele, ne mɔ hā hā wi gangga. Ni a ma gálá se zele go. Gulu ne hā wi ke a wia we de zele ni, a wia we mi ma tele te ne do tɛ ɛ do tɛ ɛ, ne a be fala ne líyè do líyè, se a ma gala zele 'da a do dia ne de.
- b) Ne nde ngo gili fá kòlè ma dele 'bɔ wena :

kòlè bé dā (*la kólé des jumeaux*) : ma wala, ne ma toso ngbe bɔa bɔa, ne wa na, me a zí te be dāno, ne wa mi ma te nu tɔa 'da be dāno (*voir aussi Vergiat p. 104*)

kòlè dāni : má gā 'bò lá li gó, má ó bé kílingbínidíí. Wa dolo nwá ne, ne wa gbe ma gbɛa, ne wa enze do talakola te nyanga beno, ne ma ɛ dani ne, ma gbe be doko

talakɔlanɔ. Wa gbɛɛ ʼbɔ tɛ wala nɛ tũr tũr, nɛ wa na li dani kɛ ma nyɛ nyɛ ni, nɛ fá kòlè ni ma nɔmɔ dani ni, nɛ ma é.

kòlè ʼdángbà : *Zagb* : Fala kɛ ʼdangba gɔnɔ wele nde, nɛ wa ʼbili kòlè ni dɛ ʼdɔ lì, nɛ a nɔ, nɛ ngo tɛ nɛ gɛ́.

kòlè fòmbà (kòlè zùnggà, (*la kòlè de la malédiction*) : tɛ̀lɛ tɛ̀ nè má zó tɛ̀ ʼbò ngó gílí mǐ nè. Ngo gili nɛ bɔa, wa zonggo na, ma dɛ a do zɛɛ, tabi a fe fia (*voi aussi Vergiat p. 106*)

Wa zonggo kpakɔ ma dɛ do zɛɛ ni, nɛ a nɔ kòlè fòmbà, ya a gúlú ma gɔ, a zonggo, nɛ a ngéʼdé dɛ nu.

Kɔ fala kɛ a kɔ na a fi fia nde, nɛ a nɔ ma, nɛ a gulu dɛ kɔ zā a i, ki ni fala wi kɛ a zonggo do zu li a ni a ba zɛɛ, nɛ nde a kpásá sɛ gɔ, nɛ a fɛ̀ nɛ.

Timb : Nɛ wi kɛ baa a tabi naa a a fɔmba a ni, nɛ a bo kole dɛ ʼdɔ lì, nɛ ma ɔ, nɛ fala sa titole belee ni, nɛ a hɔ, nɛ a zonggo vɛ̀, nɛ a nɔ. Nɛ fɔmba ni ma la ngo a.

Kɔ fala kɛ a kɔ na, wi fɔmbɔ ɛ ni fe, nɛ a bo dɛ ʼdɔ lì vɛ̀, nɛ a fi mbé lazɔale ʼda nɛ, nɛ a e ʼbɔ, nɛ ma nɛ hɔ ʼbɔ sanga titole, nɛ a zonggo do zu li wi kɛ a fɔmba a ni, nɛ a nɔ li ti lazɔale ni, nɛ wi fɔmbɔ a ni a fe.

kòlè gànggá : má gá gâ, má ó né nu kɔ wi, nè má ó ʼbàtà. Gangga dɛ mɔ, nɛ mɔ ʼbili kòlè gànggá dɛ ʼdɔ lì, nɛ ma ɔ gbaa, ma nɛ nyɔngɔ nɛ, nɛ mɔ fí kpétú ʼda nɛ, nɛ mɔ fí kālī we ʼdɔ nɛ, nɛ mɔ nɔ. Nɛ nde ma éfɛ́ sɛ éfɛ̀ gɔ, mɛ a fá nɛ, ma fàngà wena. Mɔ bà wala nɛ gɔ nde, nɛ mɔ dɔlɔ nwá nɛ ni vɛ̀, nɛ mɔ ʼbala dɛ ʼdɔ lì, nɛ mɔ dɛ ʼbɔ na mɛ ni, nɛ wi ni nɔ. Kɔ a nɔ ia nde, nɛ a dɛ tala lí nɛ dɛ kɔ a, nɛ a hɔlɔ do ngo fala gànggá zɛɛ a ni, nɛ nde ma gbaka a wena.

kòlè gɛ̀ : tɛ̀lɛ tɛ̀ nè má zó tɛ̀ ʼbò ngó gílí mǐ nè. Mɛ a kole kɛ wa zī ma nguʼdu gɛ̀ na ma sa mɔ hā okɔyɔnɔ, hā wa le.

kòlè gú : tɛ̀lɛ tɛ̀ nè má zó tɛ̀ ʼbò ngó gílí mǐ nè. Mɛ a kole kɛ wele nɔ ma ʼda fala kɛ gú nyɔngɔ a ni : wa ʼba kole ni, nɛ wa ʼbili ma dɛ ʼdɔ lì kɔ bila, nɛ a nɔ. Kɔ wala nɛ bina, nɛ a dɔlɔ nwá nɛ, nɛ a ʼbala dɛ ʼdɔ lì kɔ bílā, nɛ a nɔ.

kòlè gbɛ̀lɛ : má gá ʼbáná sàngà, nè má ó kílì. Wukonɔ wena wa ī ti ki ni wena. We kɛ wa nɔ ma ʼda fala kɛ wa mɔ ngo bi zɛɛ kùlā. Nɛ a nɔ ma kpakɔ ma tala tɛ be kɔ zā a i, nɛ a hɔ nza dɔ́. Ma fanga ʼbɔ wena (*voir gbɛ̀lɛ*).

kòlè gbòè : ma we zɛɛ gboe. Wa ba kole gboe, nɛ mɔ ʼbili ma dɛ ʼdɔ lì, nɛ mɔ nɔ. Nɛ mbèé nɛ, mɔ gbɛɛ ma tũr tũr, nɛ mɔ na li dani. Mɔ dɛ mɛ ni fai na, dani gboe é (*voir gànggágbòè*).

kòlè hɛ́á mò : tɛ̀lɛ tɛ̀ nè má zó tɛ̀ ʼbò ngó gílí mǐ nè. ʼDa fala kɛ hɛ́a mɔ, kɔ ma tɛ dè mā gɔ, nɛ wa ba wala nɛ, nɛ wa ʼbílí sanga nɛ, nɛ wa gbɛɛ fá kɛ kɔ nɛ, nɛ wa gba ngo hɛ́a mɛ, nɛ wa na ngo nɛ, nɛ ma ngmana tɔkɛ kɛ sɔ ma nɛ dɛ mā ni gbaa, nɛ hɛ́a mɛ nɛ ma hili.

kòlè ngàndà hólí : mɔ gu gɛ́ ʼda mɔ ʼdɔ lì í nde, nɛ mɔ ba kole, nɛ mɔ e zu gɛ́ ʼda mɔ ni. Nɛ ʼda fala kɛ mɔ wèlɛ gɛ̀, mɔ nɛ we zɔ gɛ́ ʼda mɔ, kɔ mɔ nɛ hɔ nɛ, nɛ mɔ he mɔ “Hólí!”, ya mɔ mbisa a ia, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ zɔ gɛ́ ʼda mɔ vɛ̀. Gele wele iko hɔ, kʼa nɛ sɛ we le, we hɔ nguʼdu gɛ̀ ni, nɛ gā gú hɔ, nɛ gúé mɔ ngo ndi a, ya mɛ a kole a ia ma ni. Wa mi ʼbɔ ma safɔ i, kɔ fala kɛ mɔ wèlɛ fɔɛ mɔ nɛ safɔ i, nɛ mɔ tɔ na “Hólí!”, nɛ mɔ kpo dɛ sɛ mɔ gɔ. Kɔ gele wele nɛ safɔ ʼda mɔ i iko ni, nɛ gba gbɛɛ gú hɔ dɛ ti a fɛ́ó, nɛ a mɔ ngo ndi a.

kòlè kifi tabi kòlè kifi gǔ : Tèlè tǔ nè má zó tǔ 'bò ngó gílí mǐ nè. Mè a 'dā kole. Zé 'da oyaa le dati ge, wa ba kpala ne, ne wa mi, ko ma wala, ko ma sǔ, ne a fana be fā, n'a 'de de gulu kòlè ni. Ko fala ke ma ala, ne wa a de ko ne. Ko fala ke ma te nù, ko wa fi ko fā go, ne ma kifi gǔ, ne ma mo ngo kala dua do 'da le, tabi owele.

Timb : Tabi wa mi zi, ne wa de gā gbagala de ti ne. Ko wala ne kpólō, ma te, ne ma te de ngo gbagala ni, ne wa ba, ne wa fi ko fā ne ke wa ngeme ne ni. Ko ngba soe ke a kō na, gǔ ho 'da le, ne a ba mbe kpo, ne a fi nù, ne ma kifi gō. Ne nde wi de ma a wi 'dā ko sila ke a kǔ na, ngba a dala naadalamo o ne dua ni go.

kòlè kò búlú bē (la kòlè pour accoucher d'un garçon): tàtí à wí mì mâ ǎ ì tí mâ. Ní à má zǎà tǔlè tǔ mí nè. Wuko ke a ko wena a boko be iko ni, ne a ba wala ne, ne a 'bili ma de 'do li, ne a no li tí ne fai. Ko fala ke fá ne é tǔ ne do'do ni, ne a ba gbālā ngbànzá, ne a sǔ de nu ne, ne a yulu ma go'do yínggilí, ko fala ke ma kolo ni, ne a do ma do mbito, ne a la'da ma. A no ma ní do ní, ko ma o do dia 'doko, ko a ne ba zā ni, mbè go ne a ko bulu be.

kòlè kúmà : tǔlè tǔ nè má zó tǔ 'bò ngó gílí mǐ nè. wi ke a kala kuma wena ni, ne a yengge do kole ni de kō a, tako a kpa a nde, ne a te dè dā go.

kòlè ndàlà mǔ : o ne ke wá zǔ tabi mǔ ko tǔa 'da mo, ne mo bá wala kole ni, ne mo e de fala wa zu do me ni, ne zéléno kpi do kpi ma ba se wi ke ǎ zǔ me ni. Wa mba wala kole ne do nwá dǔ, se ne wa ndala do mo dè. Tabi wǎ gómó bǔe 'da mo safó i, ne mo 'bílí te bǔe ni, ne mo a ma de nù ge, ne mo ba wala kole, mbá do nwá dǔ, do nwá yòlò, do nwá zàzò, do kóáfé màkó, do kóáfé sùlǐ, ne mo a de ngo ni. Ma o de di ni fai, ko ma mbúlú, ne zélé kù'bà ma ba se wi zúí ni, ne ndoti ne vǔ, ne a fe se.

kòlè túnúmò

a) *Timb* : Mè a kòlè, ma a be sí o ne gezele kō wi iko, ne nde ma tū kóló kóló. 'Da fala ke wele ba ma, ko gene ko a do tunumo zā a bina nde, ne wa gbala se a do tunumo. Mba go, a zonggo wele do kòlè ni, ne a gbe a kpasaa o ne ke wi tunumo zonggo 'bo do wele, ne a gbe a ni.

b) A de né : a ba kòlè ni, ne a zonggo do zu li wi ke a kōa we gbe a ni, ne a da ma, ne kole ni kimili gbaa, ne ma yolo nù de 'do gbangga nu tǔa 'da wi ni.

Ne wi da ne ni a ne 'do ne, ko a ho fala ma yolo ne de 'do nu tǔa ni, ne kole ni, ma nye nyea, ne a ba te de kō a, ne a ze sanga kole ni, ko fala ke ma kpa li we mó a nde, ne a ne ze kō a fala kpo iko, ne ma fū, ne ma de do tǔko yègbègbè. Ki ni ne nde a zea zu wi so a zungga ni ia. Ko fala ne sa ne ni, ne wi ni ma ngo bi zu a ni gbaa, ne a fé iko.

Ko a da te me 'bo, ko gene ko ma ne fai, ko ma yolo de 'do nu tǔa ni, ko fala zungga a ba ni hā kumbu ne lǔ go, ne mbè a ze sanga kole kō a fala tale zāa, ne nde ma ó go. Ki ni ma be na kumbui ǎ bá ni ma dè go. Ne a ba kole ni, ne a si ne 'do ndíí iko.

Ne nde me ni wa dé ma do gba wese go, wa de ma vǔ do tū, we ke wi tunumo yo tǔ a fai do tū.

Ne mbe kole tunumo kpo, wa sa li ne na "kole mbànzànggúnggù". Ne ki ni ma gbe wele do tū ne, 'bo do gba wese. Mba go, a ba kole ni, ne a zonggo sū, ne a tombo ma, ne nde giti ne wele o ne giti gā kamió M.A.N 'da oso'dano ke wa sa li ne mbànzànggúnggí ni. Ko fala ke ma ndo la ne, ne giti ne wele, ne nde wa zo tǔ ne go. Ko ma ne kpa wi wa tumba ne na ma gbe a ni, ne ma to a iko.

Ko fala ke wi ni a kà mo 'do a go, ne a ele ta 'bo te a, mbe go ya a élé 'bo tǔ a, ne ma la iko. Ko a ka mo 'do a ia, ne ma danga ngo a, ne ma gbe a.

Ne wa gɔɔ sanga ne bɔa, wílí kòmbò do nàá kòmbò. Tèlé te ne wia kɔ, ne nde ma la ngbe we duzu wala ne.

Wílí wele ke, ma dó, ne kɔa 'do ne ma ɔ lù lù lù, ne ma ɔ fê. Ma fū, ne wala ne ho de kɔ ne, wala ne ma ɔ 'bàtà, ne tɛ ne ma lò go, ma be sílí, ne ma 'be de te ngbe, ko mo 'be tɛ ne ma ɔ be séréké séréké. Ma fele, ne ma kpɔlɔ, ne ma ala. Odafa do bàlà wa nyɔngɔ ma wena.

Ne nàá kòmbò, ma dó, ne dó ne ma ɔ 'bo kpasaa ne ke 'da wílí wèlé ke, ne nde ma fū, ne be wálá ne ma ɔ kɔ ne sílí, ma ɔ filà yèè, ne nde ma 'bé de te ngbe go, ma fū, ne ma ala de te nù hùrr.

b) Le kpa ma zameno vè iko, we duzu ke odafano wa li wala ne, ne wa yengge falano ni sū, ne wa sɔ gbālā ne, ne ma ho.

c) Toe 'da kòmbò ma ke :

- Ma sū do bɔɔ ne, wa ēlē kɔa afe ne, ne wa a li ti ne, ne wa gi ma, ko ma gbala, ne wa hunu do kɔ, ne wa no ma te zele 'do wi.
- Kpo kpo kɔafe ne ni, wa gi 'bo ma, ko ma gbala, ne wa sukpu do nu wi we zele kolo.
- Wa ēlē 'bo kɔafe ne, ne wa 'bo ma we de do tàkù.
- Kpo kɔafe ne ni, oyàá le wa ēlē zé 'bo ma, ne wa ba 'do ne, ko fala ke gbàkòndá bina ni, ne wa de do yà, we siki do dole, we unu ne.
- Ne wa 'bili liā ne, ne wa kpo lí ne de ko mò, ma húlú wena, ne wa gi do nyɔngɔmo, ne wa fɔɔ 'bo do te wa, ne wa no 'bo ma noa.
- Gua ne nye wena, ne nde 'dà kálá ko ma bí go.
- Ne wala nàá kòmbò ni, fala ke kola a 'bèlè beno ni, ne mó kálá wala ke ma ala hùrr de nù nga ni, ne mo mbá do gbālā kɔni, do dé kòlà, ne mo tó ma, ko ma 'bu, ne mo há ma hā kola, do beno 'da a, ne wa nyɔngɔ. Ko fala ke kònggé ho we kala beno 'da a ni, ne beno wa pese hùrr, ya kònggé bá wa go.

kónzó p.42 : *igname trifoliée, vénéneuse; certaines variétés sont comestibles (Diosc.: Dioscorea trifoliata).*

a) *Cath* : Konzo me a nyaka, ma fo do nù ge iko, ma do tá ne boe, ne tē tɛ ne boe. Ne nwá ne ma toso tale tale. Ma a kpo nu fele gbasi. Ma wala do ti nu kpasaa ɔ ne ogɔɔ do gbasi. Gã ne ma ɔ ne nu kɔ wi ni, ma le de ti nu i, ne ma sanza sékéké ɔ ne zu kɔ wi ni, ne te ma geze fê ne do tũ ne. Ne nde wala ne ma únú sirr, wa gi ma, ne ma unu ta 'bo te goɔ do tē ε.

b) Ma do gɔɔ sanga ne bɔa :

éfè kónzó : wa mi ma mi, wa mi ma safɔ, tabi ke zā tɔa ke ma a dia ni. Ma kpa te, ne ma ba 'da te, ne ma dó te te ngo i, ko fala ke wa zo na, ma dua, ne ma wala, ne wa í na, ma lia ia, ne wa mo ngo zā ma. Wa zā ma, ne wa gi, ne wa nyɔngɔ ɔ ne wa nyɔngɔ gele gbasi ni. Ne nde mo gi ma, ne mo é ma, ko ma gē, ne mo nyɔngɔ de. Tabi mo gi do tũ, ne fala sa titole ma gē, ne mo nyɔngɔ. We ke, mo nyɔngɔ do bávě ne, ya ma a dia go.

fá kónzó : wa mí ma go, ma ho íkó. Ne wa nyóngó 'bo ma go, ma gbe wi gbɛa. Ne ma 'dángá 'bo okpalɛno li fɔ wena. Ma sanga gélé kòni, tabi gele bɔ, ne ma gbini nzò'dí ne do'do, ne ma 'danga sū.

kòsòmànzé p.19 : *arbuste glabre (Salacia Lehmbachii).*

kóákò p.38 : 1) *herbe robuste à grandes feuilles striées (Gram.: Setaria megaphylla); 2) herbe moins robuste, ressemblant à la précédente (Setaria sp.).*

a) *Cath* : Me a wɔkɔɔ, ma do tɛ ne bina, ne ma ho do wena, ne ma 'bo nu kɔ ne ngbĩ ngbĩ. Ne nwá ne ɔ dudu yólá yólá, ma dudu ɔ ne nwá gbadē ni, ne te ne ɔ lù lù lù, mo

'be tẽ ne, ne ma tala te wi wena. Mɔ le zã ne, ne ma he mò wàdò, ya mɔ zélé mɔ do dia ne go.

b) Wa kpa ma do zã kola, tabi safɔ, tabi zã bilì.

c) To wa de do ma ni :

- Wa de nwá ne, ne wa i do beno ke wa te kala tia ni, takɔ wa ne dɔ.
- Ne mbee ne, be ke a nea ia, kɔ a wélé we dɔ go ni, wa aka a, ne a de "á à ì" iko ni, ne wa ne, ne wa fi a de zã kóákò, ne wa kpo ma de nu a, ne wa mɔ ngo yaka ma, we ke ma dólɔ wàà, ne ma mɔ ngo tala tẽ a, ne a he mɔ, se a a wila we de. Wa de ní do ní, ne a wele se we iko.
- Ne mbee ne, wa goɔɔ nwá ne, ne wa sutu ma, ne mɔ a kálì li wè, ne ma kutu de te be ke ngbala wi mɔ ngo de a ni, malaria ma de a, wa sa li ma na ngbala wi ni, kpako ngawi me ma ngbala a ni ma gẽ.
- Owukonɔ wa goɔɔ ma, ne wa sutu ma, ne wa folo do kɔ sani do mɔ so lino 'da wa.

– **sékéké kóákò** p.38 *forme naine du même genre de graminée (Setaria sp.) ou herbe annuelle, 0,6 m de ht., panicule lâche teinte de rose et de pourpre.*

a) *Zagb* : Me a wɔkɔɔ, ngàlá ne hò ngo metre kpo go. Ma ɔ ne li nwá kóákò ni, ne nde nwá ne ma gã vè ɔ ne nwá kóákò ni go, ne nde ma yóláá ni. Ma wala de te zũ ne, kɔ ma kolo, se ne ma nālã de te sala te wi de.

b) Ngo gili ne boa : mbèé ne wa kpa ma ti kola, ne mbèé wa ma te 'do le, ti 'bili 'bete, do ke zã li wala.

c) Ke te zamɔ i, fala mɔ la zã ne, ne mɔ zũ ne ni, ma nālã de te sala te mɔ. Ma hã wa ia 'bo li ma na zù'dùsálátèwi, ne nde ma si do tẽ e.

kóànggá (nyàkà kóànggá) : *espèce de liane.*

a) *Cath* : Me a nyaka, ma ɔ ne zu kɔ wi ge iko, ne tẽ ne ɔ ne te nyaka kusa ni, ma ɔ hàkàyàkàà ɔ ne kɔɔ ke li a na kóànggá ni. Ma fo dulu wena, kɔ ma kpa te, ne ma ba 'da ne. Nwá ne tẽ ne ngboo bina, ma be sī, mɔ 'be tẽ ne, ne ma kákáwáyáá, ma ngàndà wena.

b) Wa kpa ma zameno vè iko.

c) To wa de do ma ni :

- Wa zã liã ne, ne wa mba ma do liã te 'da ogazano, ne wa gí, kɔ ma gbala, ne wa a lí ne ti sanggo 'da gazano, te ke wa a wa kɔ be toa gaza ni. Wa de ni, dɔ ndalá te wa mókó wena go, nde ma ní ne ma nganda ɔ na nyaka koangga ni.
- Ne nyaka koangga 'bo, wa zã liã ne, ne wa mba ma do gele liã teno, ne wa de ma hã wi ke a do sa'de zã a, ɔ ne 'dángbá gbàgò. Ne wa de 'bo ma hã wi zele kúmú gbálá zã wi.

Marc : Ne wa mba do gele inano ?

Cath : Wa mba do gòlé. Ne ke 'da gazano wa mba do dèdègò'dónàákòlà, dò gilí.

Zagb : Wa zã liã ne, ne wa mba do gele ina, ne wa gi hã wi ke a sɔ toko, tabi wa gifí ti a do té bòlò, ke wa tɔ na, wa lia zã a do koangga.

kò'bòlíngótó (kò'bòkékédé) p.32 : *liane sarmenteuse à gros crochets (Verb.: Clerodendron sp.).*

a) *Cath* : Me a nyaka, ma ɔ ne zu kɔ wi ge, ma do li gbala ne boe, ma fo dúlú wena, ne ma dèndèle do ngo be teno do li gbala ngo. Nwá n'a a síkpí síkpí. Tẽ te tẽ ne do nwá ne boe, ne tẽ te ne ma bi bili ɔ ne nú galí ni. Mɔ ne 'bi nwá ne, kɔ ma kóló ia, ne ma kó'bo te tulu go'do mɔ tabi zu kɔ mɔ.

b) Wa kpa ma te zameno vè, tabi 'do lí, ti kola, do zã bilì.

c) Nyaka kò'bòlíngoto ma de zele gangga dea.

- Mò hui nwá nɛ, nɛ mɔ lingi ma, nɛ mɔ a li ti nɛ, kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa fi kálí we 'dɔ nɛ, nɛ wele a nɔ ma tɛ zɛlɛ gangga. Tabi wele ke sila a zɛlɛ wena ni, nɛ a nɔ 'bɔ ma, takɔ zɛlɛ sila a ma gē.
- Tabi wa zā 'bɔ liā nɛ, nɛ wa a li ti nɛ, kɔ ma gbala, nɛ wa hunu ma do kōɛ, nɛ wa nɔ 'bɔ ma tɛ zɛlɛ gànggá.
- Wa gbini be nyaka nɛ, nɛ wa dɔ mbito nɛ, nɛ wa a nɔ tɛ mbitoe ni, nɛ wa hɔlɔ do ngu'du wi zɛlɛ gangga.
- *Zagb* : Wa dɛ 'bɔ liā nɛ do zɛlɛ kò'bóndò.

kòkòmbè (tɛ kòkòmbè) : *arbre, 20 m ht.*

- a) *Zagb + Cath* : Mɛ a tɛ, gā zā nɛ wia tɛ hɔ 'bu cm gazala we hɔ ngbɛ'dɛ'dɛ. Nɛ ngálá nɛ dé ngo wia tɛ hɔ mɛtrɛ 'bu nɛ bɔa. Tɛ tɛ nɛ ɔ fē. Fala ke ma 'bana nɛ nwá nɛ a gā, kɔ ma gā ia, nɛ nwá 'bana sanga ɔ nɛ nwá mbanggi ni. Ma wala dɛ tɛ tē nɛ yòlò nù we hó ngo lókpó lókpó lókpó ɔ nɛ kpólò ni. Gā wala nɛ ɔ nɛ be káli ni.
- b) Wa kpa ma zā ngòndà do zā vúdà.
- c) To wa dɛ do ma ni :
  - Ma dɛ zɛlɛ 'dangba, wa kɛsa ma kɛsa dɛ 'dɔ gēa li, nɛ wa a do zā wuko. Ma dɛ 'dangba zā wuko.
  - *Zagb* : Wa zɛ afe nɛ, nɛ wa gi, kɔ ma gbala, nɛ wa fɔlɔ do tɛ wi we katolo tabi kòkòmbè.
  - Wa zɛ afe nɛ, nɛ wa to, kɔ ma 'bu, nɛ wa a li ti nɛ, nɛ wa e. Kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa tɛkpe, nɛ wa a do zā wi we kàsénggè (kàséndè).

kòlónggò p.9 : *arbre moyen, 25 m ht.; gousses à 4 côtelées (Mimos.: Tetrapleura africana).*

- a) *Monz + Cath* : Mɛ a tɛ, ma nganda wena. Ma ngala dɛ ngo ɔ nɛ olo li mɛtrɛ 'bu ngo nɛ tɛ nɛ, sɛ nɛ ma gba kō ɛ dē, nɛ ma dulu 'bɔ dɛ dati we hɔ 'bu mɛtrɛ bɔa ngo nɛ mɔlɔ. Mbè ma hɔ zu ɛ kpo, nɛ mbè ma sanza nu kō nɛ tale. Tē nɛ ngàndà wena, nɛ kɔafe nɛ ma dífí ngo ngbɛ dífí. Nwá nɛ ɔ be síkpí síkpí, nɛ ma toso ngbɛ ɔ nɛ nwá dɔ ni. Ma gba kō ɛ dɛlɛ wena, nɛ ma wa wala. Wala nɛ ma kē sanga tɛ ngbɛ nale, nɛ ma be yónggólónggó, nɛ nde tē nɛ ɔ tū, nɛ ma únú nganda wena. Mɔ zɔ tɛ kòlónggò hàù iko, kɔ mɔ 'dàfà li mɔ go, nɛ mɔ lengge na mɛ a tɛ dɔ, we ke tɛlɛ tɛ tē nɛ do nwá zu nɛ ma wia kō, nɛ nde ma la ngbɛ, we ke kòlónggò ma wa wala, nɛ tɛ dɔ ma wálá go.
- b) Ma hɔ wena zā kɔla, do zā bìli, do zā ngá zamɛnɔ vè iko.
- c) Ma dɛ zɛlɛ kɔ zā wi :
  - Gba'dangba ɔ zā wele nde, nɛ wa fa wala nɛ ni, nɛ wa 'dɛnɛ tabi wa to ma tua, nɛ wa a gēa li ti nɛ, kɔ 'dɔkɔlɔ nɛ nyɛlɛ, kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa tɛkpe ma, nɛ wa a do zā a.
  - Wa ēlē 'bɔ kɔafe nɛ, nɛ wa to ma tua, nɛ wa a gēa li ti nɛ, kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa tɛkpe, nɛ wa a do zā wi, ke zā a zélɛ wena ni.
  - *Zagb* : Wa kala owala kɛnɔ ni, nɛ wa gba sanga nɛ, nɛ wa a kɔ gè, nɛ wa gu, nɛ okɔyɔnɔ wa le ma we únú nɛ.
  - Nɛ gua nɛ nyɛ wena, nɛ ma bí dɔ go.

kòni p.37 : *maïs, principale culture vivrière de la région. Plusieurs variétés.*

Ngó gíli òkòni :

- **tú kòni** tabi **kòni pipìli** tabi **kòni 'dòlòdùà** : ma za zanga do tū nɛ do fē nɛ;
- **kòni ngbáyò** : ma a fila;
- **kòni lúkúkú** : mɛ a kòni, ma ɔ dɔ, nɛ nde gbali nɛ dèlè tē nɛ wena;
- **kòni zèkè bɔ̀à** : mɛ a ke wa mi ma, nɛ ma ɔ zɛke bɔa, nɛ ma ngálá wena go, nɛ ma ko, nɛ ma fɛngɛ iko;

- **kóni zèkè talè** : me a kóni ke ma ngala wena, se ne ma ko do li gbala ngo. Le sa li ma ni, we ke ma ko 'do zèkè talè. Wa sa 'bo li ne na, kóni ngbaka, we ke me a ke olo yaa le zi belee;
- **hàlànggálá** : me a kóni ke ma ko, nde gbali ne ma nó ngbe go;
- **kóni gbénéwélé** (*ngbéwélé?*);
- **kútú kòni** : me a ke li ne ma o a fè ni, ma o mboko. Wa hana ma, ko wa nyongo, ya ma mbókó ne ge nde ni. Wa sa li ma do nu ngbaka na kutu kóni;
- **féá kòni**
- **kóni ndòlòwényé**

kǒnggó p.29 : (*Eben.: maba sp.*).

kòlòkpe : voir kàálòkpe.

kòsònútaná (kàsàgbòdò) p.19-20: 1) *espèce de liane longue, rubanée-bilobée, 1 à 6 cm de large; à grandes feuilles qui se joignent deux à deux (Icac.: lodes africana); 2) autre variété de liane qui a le même nom (Hipp.: Salacia elegans).*

On la trouve au bord des eaux et dans de vieilles jachères. On cueille les jeunes feuilles et on les broie pour faire des cataplasmes qu'on applique au creux de l'estomac contre la gastralgie. Les femmes utilisent ces lianes pour lier le bois de chauffage. Jadis on les utilisait pour nouer la carapace d'une tortue pour qu'elle ne s'enfuie pas; de là le nom 'kòsònútaná' (litt. : tromper la bouche de la tortue).

- Cath** : Me a nyaka zamò, mbè ma fo do nù ge iko, gùlú ne kpo, ne nde ma sanza wena. Fèle ne dúlú wena. Li nwá ne ma gá la li go, ne ma o tū, ne nwá ne ma toso ngbe bca bca. Lí nwá ne ma nea we o ne nwá vwundu ni, ne nde ma gá ni go. Ne me a nyaka kpo ma o 'bata, ma do ngbala sanga ne boe. Ma ngàndà wena.
- Ne ma o ti kola, tabi zā vúdà, tabi zā bìlì, do nú lì.
- Nyaka ni ma de to wena :
  - Ma nganda fèle wena. Wa ndo ma do bili, ne wa sanga 'bo ma do tɔa, ne wa da 'bo do tangge. Wukono wa enze ma do gua.
  - Ne okpasa yaa le wa gono zi fèle ni, fala ke wa ba tana, dă a yú go, ne wa gbo zu nu tana ne wa gbo í, ne wa kpo fèle te ne. Ma ke wa sa li ne na, kòsònútaná.
  - Ne te ngo ne ni ma do ina boe. Le dolo nwá ne, ne le to ma tua, ne le enze do ga'bomo ke ma zele le ngo sila le ni. Ne nde wa de no ngo zā wi dati se.
  - **Zagb** : Wa de fèle ne do gbungga bili, wa sanga do tɔa, tabi wa de 'bo do ndómbé zìmì do dō. Wà nyóngó nwá nè nyóngò. Ogèlé núnò wà sá lí mâ ná 'kòkò' tàbì 'fúmbwà'.

kòvwòngbò p.12 : *liane ligneuse, 10 cm diam., ou arbuste (Papil.: Leptoderris sp. sp.).*

- Domin** : Me a nyaka, ma gā wena, ne ma do li wena.
- Wa kpa ma zā ngonda.
- Ma gala we no lí ne iko.

kòzálàgbànù p.45 : *petite plante unifoliée sur sol frais (Foug.: Capsis sp.).*

kòzálàkàdá p.35 : *petite plante herbacée, rampante en forêt, baies noires (Rub.: Geophila sp.).*

- Cath** : Me a wòkòso, ma a be nyaka, ne ma le do zā nù, o sàkpàtàkpa, ne ma fo ngbì ngbì ngbì, ne nwá ne ho de ngo ne. Nyaka ma fo do nù ge. Nwá ne ma o be kórr, ne ma o kótófóló kótófóló ni, ma o ne ko zala kàdá ni. Ma wala do be gbogbo zū ne, ne ma be sílílí, ne ma o fílà kálálá. Ma na nù ia, ne nde fala wa ma nganda wena. Mo wa gaza te

fala ke kɔzalakada te ne boe ni, nde mo ne zo ngamo wa guba ne, we ke ma ho se 'bo la li ngele. Me a 'dá wòkòso.

Wa sa li ne na kózálákádá, we ke ma ba tele te zala sa'de ni.

b) Ma ho wena ti kola, do ti gùbà, do zā bilinò.

c) Fala wa ma ma ngàndà wena, ma ho fɔe 'da mo, ne ma 'danga fɔe do'do. Ma wia na, mo ēlē ma do kō mo, ne mo a ma zù zùgbúlú te do ngo, se a ma kolo de, we ke fala kolo ma ma nganda wena. Nyaka ne ni wa énzé do mo go, we ke ma ngàndà go.

Timb : Wa dolo nwá ne, ne wa folo te ne, ne wa lingi, tabi wa to tua, ne wa e mbili tabi tonga go'do kolongge, ne wa fi de ngo ne, ne wa zī li wele we ndolo tabi wi, ne ma senggele wi ngo li a gbaa, ne ma e.

kúkà p.10 : *arbre de 15 à 35 m ht., 0,60 m diam.; bois pour charpenterie; graines employées au jeu de hasard "kúkà" (Caes.: Macrobium coeruleum).*

a) Kuka me a te, ma gā wena. Gā zā ne wia we la 'bu cm molo. Ma wa wala.

b) Wa kpa ma zā ngonda.

c) Wà de do to kpí dò kpí :

- Wa ēlē kɔafe ne, ne wa gi ma, ne wa de do ina bili. Mo nyongo, ne mo ndo do bili. Mo kala gbālā fele ndo bili 'da mo, ne mo a, ne ne nyongo de ngo ne, ne ne né, ne mo mo ngo ndo do bili zamò i, ne mo gbè do sa'de.
- Wa kala wala ne, ne wa da do kisola tabi wa to do kúkà tabi kpàkù.

kúlà p.12 : *arbre de 30 à 50 m ht., 0,7 à 1,5 m diam. (Papil. Pterocarpus Soyauxii).*

Le bois est utilisé en menuiserie et pour faire des tam-tams ou des mortiers. Réduit en poudre, il donne un fard rouge; or la couleur rouge fait penser au sang et donc à la vie; c'est pourquoi le bois ou le fard rouge sont fréquemment utilisés dans les rites et dans d'autres circonstances. Dans la médecine traditionnelle, on appliquait le fard rouge aux plaies causées par la gale. Une décoction faite de l'écorce est utilisée pour une personne anémique et pour des lavements.

a) *Cath* : Me a te, gā zā ne wia we ho metre kpo, ne ma dúlú de ngo wena. Te kɔa tē ne ma ɔ hàrkàkà, ne kɔafe ne dīlì ngboo go. Ne tē ne ngboo ni ma ngàndà wena, ne ma ɔ filà kálálá. Wa gomò mâ, ne li tɔko ne ɔ 'bo filà ɔ ne ke te te ne ni. Ma gba kō ε dǎ wena go. Nwá zu ne ma ɔ sekeke ni, ne kili te te ne ngboo ni ma bɔlo de wena.

b) Wa kpa ma wena zā ngonda do zā ngá zameno.

c) Kula de to wena :

- Wa gomò ma, ne wa lo nù, ne wa 'bili sanga ne, kɔ ma ɔ, kɔ ma fe, ne wa lenge sanga ne, we se do kungba tabi kè'dènggú.
- Fala ke ma ɔ 'bo fai, kɔ ma kolo, ne owukono ke wa ī ti to kúlà wena ni, wa sete ma we to do kúlà.
- Ne nde fū kula ni ma de to wena :
  - Owukono wa de do wali zonga 'da wa. Wa a fū kúlà 'do no, ne wa fele do te wa.
  - Wà kó òbé dā, ne wa fú kúlà tē wá.
  - Wà zé ògàzá, nè wà fú kúlà tē wà.
  - Zi 'bo 'da oyàá le, fala ke gazano wa kō we yo yola ni, ne wa a fū kula 'do no, ne wa ndo do te wa, tako te wa mboko, ne wa yo yola do dia ne.
  - Wà gbé gá sà'dè, nè wà fú kúlà tē sà'dè ni.
  - Wuko ne we mì nzoe 'da a ni, ne a ba fū kula, ne a yaka de 'da nzoe sū, ne a mi do ma. Kɔ fala ke wuko a zo zekè nde, kɔ a le zā ne, ya nzoe 'dángá go.

Yombo : Kula ma de 'bo ina dea :

- Ne wa ēlē kɔafe ne, ne wa gi ma, ne wa a do zā wi, we 'da fala ke wele zolo toko na ma gese toke 'da a.
- Katolo ba mo wena, ne wa to kula gbaa, ne wa lingi do li dani katole, ne ma 'be li ne ngba'da ngba'da ngba'da, ne ma ē katolo.

kúlízòlò (gbógólónyángádùà) p.22 : *petit arbre parfois sarmenteux (Leeaceae : Leea guineensis).*

a) *Zagb* : Me a be te, ma ɔ ne gbālā zu kō wi, tabi gbālā zu nyanga wi ge, ne ma bi do li gbili ne boe. Ne nde ma ngala dénggé dénggé ni, ne ma sanza nu kō ne wena. Ngálá ne wia we ho metre 6 tabi 8. Nwa ne ma ɔ tũ, ne li ne bi a dùdù, ne dó ne ɔ filà yèè (jaune).

Wa sa 'bo li ne na gbógólónyángádùà. Wa sa li ne ni, we ke ma gā go, ma ɔ ne nyanga dua ni, ne ma 'bo do li gbili ne ɔ ne li gbili nyanga dua ni.

Cath : Me a te go, me a nwá, ma ho ngbĩ ngbĩ ngbĩ de kpo fala. Ma wa wala, ne nde ma wala dele wena, wala ne ɔ be sílílí ɔ ne síní kúlí 'da kòlā ni. Ko ma félé ia, ne ma ɔ mbìi ɔ ne wala sòlé ni (bleu).

b) Wa kpa ma wena zā bìlì, ti kola 'bètè, tabi ke zā nu lì.

c) To ke wa de do ma ni ma ke :

- *Zagb* : Wa de nwá ne, ne wa na li dō, we ke ma húlú dō wena.
- Wa gbele te tē ne, tabi wa 'bili tē ne, ne wa 'dene ma vē, ne wa gi do dō, ne wa na we zele sobisi.
- Wa 'bili liā ne, ne wa mba do gele ina, ne wa gi, ne wa nyongo we ina ndo kusa.
- *Cath* : Mo 'bi wala ne, ne mo a ko kòlònggò, ne mo zī lì te ne, ne mo zí go'do nàá kòlànɔ, ne nde wa ko kuli dele wena.

kúlùlú : *voir* kúlùlú.

kúlúnggòlò p.44 : *plante herbeuse, semblable au "dèlè", mais de moindre dimension (Marant.: Marantochloa sp.).*

a) *Zagb* : Me a mo ɔ ne dèlè ni, ne nde ngálá ne wé metre kpo iko. Tē ne ma gba kō ɛ gbā ó ne pòndò ni. Ne li nwá ne nea we ɔ ne nwá pòndò ni, ne nde ma gā go, ne ma á dó. Wala ne á sékéké.

b) Wa kpa ma wena te nu ngbaka lì, tabi zā deka lì, tabi ti kola.

c) * Wa 'bili liā ne, ne wa mba do gele ina, ne wa gi hā wi ke a kpa dani bolo ni, ne a nyongo.

* Wa mba 'bo kpo kpo liā ne ni do gèlé ina, ne wa gi do gbàtè hā ogazanɔ.

kúlúwà p.23 : *arbre de 6 à 25 m ht., commun (Lilia.: Grewia oligoneura et Grewia Mildbraedii).*

a) *Cath* : Me a te, ma 'banda gā ne, ne gā zā ne ma ɔ ne te papaye, ko ma de ngùmù, se ne ma gā de. Gbakō ne dendele wena. Nwá ne ma ɔ ne nwá fókòyà ni. Ne ma wa wala, wala ne ɔ sílílí, ne ma ɔ be yónggóló, ne ma ɔ filà kálálá.

b) Wa kpa 'do lì, ko ma wala, ne wala ne ala de 'do lì. Mbèé ne ma ɔ 'bo nga nza zā ngonda. Tele te ne wia kō iko.

c) * Wa li wala ne lí. Mo ba, ne mo nzo'bo, ko lí ne e zā ne, ne mo fi ma nù.

* *Domin* : Wa ēlē 'bo kɔafe ne, ne wa de do kúlúwà (pipa) we 'bala do dō.

kùmbà p.37 : *canne à sucre, cultivée pour en mâcher le jus sucré, plusieurs variétés (Saccharum officinarum).*

a) *Cath* : Me a kpale, wa mi ma mi. Gā kílí ne ɔ ne nu kō wi ge, ne li ngèlé ne ɔ ngéle ngéle. Ma ngala de ngo ɔ ne olo li metre boa tabi tale, se ne ma dó dē. Dó ne ɔ fê túsèè.

Ne nwá ne ma ɔ yólá yólá ɔ ne nwá gòlè ni. Ne nde li nwá ne ma gâ be gâ nea ngo nwá gòlè. Ne te nwá ne ɔ kè kè kè, ma tálá te wi wena.

Ngó gílí kùmbà tàlè :

kùmbà (kùmbà mónggò) : *canne à sucre commune*.

kùmbá gòlè : me a be ssekεε ke ma gâ gɔε ni, be te ne ɔ ne teε te gole, ne nde ma εfe wena. Wa nyɔngɔ 'bo ma kpasaa né me wa nyɔngɔ do gā ki ni : *canne à sucre ressemblant à l'herbe à éléphants (Saccharum sp.)*.

kùmbá bù : ma gā wena, ne zā ne ɔ pòfò'dòfò, te ndàlá tē ne ɔ ne bù ni. Ma ɛ̀fè ngbóó gɔ.

b) Wa mi ma safo tabi 'da le nga te fala ke nù do nɔ wena ni.

c) Kumba me a nyɔngɔmɔ, ma ɛ̀fè wena, ne ma 'bo a inà :

- Wa 'bɛ̀lɛ̀ kɔa ne, ne mɔ nyɔngɔ mulu kɔ zā ne. Mɔ nzo'bo lí ne, ne mɔ fulu sà'dá ne de nù. Sà'dá ne ma ɔ fɛ̀ ɔ ne dó zǔ ne ni.
- Ombe winɔ wa de ma do dɔ. Wa 'bili kumba, ne wa se tē ne, ne wa 'bili sanga ne de nu kùngbá, ne wa wɔnggɔ ma. Kɔ ma 'bu, ne wa kpílí lí ne, kɔ ma dunu saso, ne wa e li we. Kɔ ma nóló, kɔ ma de fúlù ni, ne wa e ma nù, kɔ ma ɔ tū kpo, ya ma gɛ̀a, ne wa nɔ ma. Wa sa li ne na "dǔ kùmbà".
- 'Da fala ke zeε ga'bomɔ te ngo sila mɔ, ke wa sa li ma na gbá'búá ni, ne wa se kumba, ne wa to ma, ne wa kpílí lí ne, ne wa mba do gèlé ina, ɔ ne liā kò'bòké'dé, ne wa mba do li kumba, ne mɔ nɔ.
- 'Da fala ke mbolo ba mɔ, ne mɔ nyɔngɔ kumba, ne ma gala mɔ te mbole ni.
- Wa zā 'bo liā kumba, ne wa folo te ne, ne wa sili ma sili, kɔ ma gbala, ne wa tene lí ne, ne wa nɔ ma te zeε 'dangba.

kùmbé p.31 : *liane herbacée dont le fruit vert cuit est comestible (Ascl.: Taccacea sp.)*.

a) *Cath* : Me a nyaka, ma fo do nù gε, ma sanza délé wena. Nyaka ne ɔ sílí lí iko. Ma fó nyélé wena gɔ, ne nde liā ne ma dùlù wena, ma ɔ ne liā gɔlenya ni, ne ma gâ wena gɔ. Mɔ gbutu ma, kɔ mɔ gbini sanga ne, ne nde ma u unu, ma wia kɔ do màndànggélá. Ongbaka Karawa wa sa li ma do we nu wa na "èlè".

b) Wa kpa safo do zamɔnɔ ke wa wa zi dati wa ni.

c) Ma de zeε kɔ zā wi :

- Wa zā liā ne, ne owi wilinɔ wa gbeε ma gbeε, ne wa nɔ ma, wa nɔ tabi do dɔ tabi wa nɔ do lí 'diko, we duzu kúnú gâ. Ne mbe, ne wa gbutu liā ne, ne wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ do tɔlɔ ne iko, ne wa gulu lí ne, ne wa fúlú sa'da ne nù. Wa nyɔngɔ 'bo ma we kunu ga.
- Ne ombè wa gbutu liā ne, ne wa folo te ne, ne wa gbeε de 'do lí, kɔ ma nyɔngɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zā be nzo benɔ ke wa bi zā wa wena, ne wa na, me a γòγkò ni.

d) *Zagb* : Wa ia li ma ní ni, tua we wuko. Fala ke ngawi te wili a ma ia do'do, kɔ a nɔ kùmbé gbáá, kɔ a kpa ngawi kɔ kili tē a ia, kɔ fala ke a si tɔa we ɔ nu, ne a ɔ se do wuko 'da a fala deε wena. Kɔ wuke zó ni, ne a tɔ se hā wili a na : "Mó kú kí ni à mbé m̀ò nde?".

kùsá p.17 : *liane, sève rouge sang, principale productrice de fibres pour cordes (Euphorb. : Manniophyton fulvum)*.

Du temps des ancêtres, elle était la liane par excellence pour la fabrication de cordes ou fils utilisés pour toutes sortes de travaux, surtout pour les lacets des pièges; de nos jours, on utilise encore souvent le nom "kùsá" comme équivalent de lacet.

- a) *Cath* : Me a nyaka, gā ne ɔ ne gbà'bití zu kō wi ge. Ma kunu nu kō ne dó wena, ne ma fo nyele wena, ne ma ba 'da te de ngo. Ma de ndú'bu gá wena. Te nyaka ne ɔ kè kè kè. Ne li nwá ne ma ɔ kòrr, ne mbéé ma sasala tale. Te nwá ne ɔ 'bo kè kè kè ɔ ne te nyaka ne ni. Wala ne boe, ma toso tale tale, ma ɔ sílílí, ne ma ɔ kilí. Tě ne ɔ 'bo kè kè kè ɔ ne te nyaka ne do nwá ne ni. Mo le zā ne, ne ma kala mo hàó, ne ma kpóló mo.
- b) Wa kpa ma wena te ti kola, zā bìlì, do nu lì, ti bili 'bètè, tabi ko vúdà.
- c) *Monz* : Toe 'da kusa ma ke :
- Owi de dōno wa gono nwá ne, ne wa na ma li dō ke ka te li ne wena ni na, ma 'bili sanga ne.
  - Fala ke gō nyongo 'bo wele gbàà nde, ne wa sele nyaka ne ni, ne wa zī tōko ne li dani gōe ni na, ma gbe ngawi 'da gōe.
  - Wa 'bili liā ne ke ti nù í ni, ne wa gbele de 'do lì, ko ma nyongo, ne wa tekpe, ne wele ke a sō tōko ni a no ma.
  - Wa dolo nzo'di nwá ne, ne wa zī li wele.
  - Wa 'bili mbe nyaka ke ma lōnggòdōnggò ni, ɔ ne metre boa tabi tale, ne wa gbele te ne vē, ne wa e ma ngo yínggilí, tabi wa a ma li wese na, ma kolo. Ko ma ne kolo ne ni, ne wa vū 'do ne vē do fele. Ne nde fele ne ma nganda wena, ne wa de do to :
    - Wa lifi ma we fulu ma do li ēa tulu, tabi wa fana do yèlè, ní do ní.
    - Ne wa ndo do bili wena, tabi olo ongenze, dengbe, gbàlé, ní do ní.
    - Ne nde mo mo ngo 'bili ma, gene ko mo te yengge 'bo gele yali ndo bili iko, ne mo de zī do ma, tua ke ma kala li 'do mo tabi zā 'baka mo ia, ne ma de do dani.

kùtùkpákùlù (zùkpákùlù) p.9 : *arbre de 30 à 50 m ht., 1 m diam., à petites folioles (Caesalp.: Tessmannia anomala).*

- a) *Tanda* : Me a gā te, ma ngala wena. Nwá ne ɔ fula fula. Kutu nwá ma ɔ ne nwá ka'dangga, ne nde ma de gbele, ne ma fele ngoo. Kɔafe ne ɔ dī, ne ma yu sī sī.
- b) Wa kpa ma zā kola.
- c) * Nwá ne nyongo do doko balangga.
* Wa de kɔafe ne do ina bili.

kutulunza p.47 : *plante non identifiée.*

kùlùlù (lùlùlù, kùlùlù) p. 47 : *liane non identifiée.*

- a) *Cath* : Me a nyaka, ma fo do nù ge, ne ma ba 'da tè de ngo, ma gā lá li go, ma ɔ ne wénzé zu kō le ge, ne nde ma nganda wena. Ma sanza dele wena. Te ne ɔ fēa kpùyèe. Nwá ne te ne boe, ma toso tē ne boa boa, ma ɔ be yóla yóla, li ne gā be go.
- b) Ma ho wena ti kola, do zā bili, do zā vúdà.
- c) *Monz* : Wa enze félé ne do mò, ne ma 'bo do ina boe :
- Wa wia we de ma do zùrí (fele ke wa kpo ma ngo dō we zumu do kpana, tabi do daka dō).
  - Wa enze 'bo do lā vē iko, ɔ ne lā nda'ba, lā 'bua, lā pɔse ní do ní, ne lā ne ló de wena, we ke fele ni ma kpa ngbe dé wena.
  - Wa 'bili 'bo sékéké fele ne ni, ne wa sanga do tɔa, tabi wa enze do ngbò, ne wa enze 'bo do gua.
  - Ne gba gbele nyaka ke gulu ne ni, wa 'bili 'bo ma, ne wa 'dene de 'do li, ne wa a do zā wi zele 'dangba.
  - Fala ke gō nyongo mo, ne mo enze fele ne do nyanga mo si te fala gōe nyongo mo ni, ne ma gboto se dā gōe ni, ne nde ma bá se mo go, we ke me a fele ma únú wena.
  - Mbee ne wa dolo nwá ne, ne wa to ma, ne wa a ngo hēa mo, tako ma hílí.

- Wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa lingi ma, nɛ wa fi kɔ kolonggo, nɛ wa zĩ li wele kɛ a do zɛlɛ gòmbólídàfà.

– wílí kùùlú p. 47 : *liane non identifiée*.

- a) *Cath* : Mɛ a nyaka, tɛlɛ tɛ nɛ wia kɔ do lúùlú iko ni, nɛ nde nyaka nɛ ma ɔ nɛ gbà'bítí zu kɔ wi, tabi gbà'bítí zu nyanga wi. Nwá nɛ wia 'bɔ kɔ do nwá lúùlú. Mɛ a nyaka, ma unu wena, nɛ ma tala 'bɔ tɛ wele wena.
- b) Wa kpa ma tɛ falanɔ wa kpa do lúùlú ni.
- c) Wa ɛnzɛ 'bɔ fɛlɛ nɛ do gua do ogele lã kpi do kpi, nɛ ma dɛ 'bɔ zɛlɛ :
  - Wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa to, nɛ wa a ngo hɛa mɔ kɛ ma tɛ dè má gɔɛ ni, nɛ ma hílí.
  - Nɛ nde ma la ngbɛ bɛ sī, wɛ kɛ wa 'bili nyaka wílí lúùlú, nɛ wa a 'dɔ gɛ̀à lì, kɔ 'dɔkɔlɔ nɛ nyɛlɛ, nɛ wa a do zã wi zɛlɛ gbà'dángbà.

KP

kpá p.10 : 1) *arbre de 13-30 m ht., à gousses droites et graines noires, bois brun clair doré, utilisé pour menuiserie (Caesalp.: Afzelia africana).*

2) (voir 'bàkà) : *grand arbre de 15-40 m ht., à gousses réniformes; le bois est également utilisé en menuiserie (Afzelia bipindensis).*

bé sɛ̀kɛ̀kɛ̀ kpá p.10 : *petit arbre, 2-5 m ht., à gousses réniformes (Caesalp. : Afzelia bella).*

kpákóló p.7 : *faux muscatier, arbre de peu de valeur, commun, 30 à 35 m ht., 1 m diam., (Pycnanthus angolensis).*

- a) *Monz* : Mɛ a tɛ, ma gã wena nɛ ma dùlù 'bɔ wena. Ndàlá tɛ tɛ nɛ ma ɔ fila, nɛ ma gba kɔ ɛ dó wena. Nɛ nwá nɛ ɔ 'bɔ a fila ɔ nɛ tɛ tɛ nɛ ni. Ma wala 'bɔ wala, nɛ nde wala nɛ ma ɔ bɛ kílì lógbózógbóó, ma gã wena gɔ. Kɔ fala kɛ ma fũ ni, nɛ gbālã kɔ nɛ ngbóó ni, ma ɔ fílã kálálá. Onɔɛnɔ wa sa li wa na kàkávɔwà ni wa nyɔngɔ ma wena.
- b) Wa kpa ma zã ngonda, tabi nu lì, do zamɔnɔ sũ kɛ okàkávɔwánɔ wa sɔ gbālã nɛ ni.
- c) To wa dɛ do ma ni ma kɛ :
  - Ma nyɔngɔ do odɔkɔnɔ wa sa li wa na obálánggázɛ̀gò'dò ni.
  - Tɛ nɛ kolo, kɔ ma to lúngbɛ, nɛ wa fa do gua, wɛ kɛ gua nɛ, ma nyɛ wena.
  - Nɛ nde mɛ a tɛ wa dé do to gɔ, wɛ kɛ ma mbɔkɔ wena, ma dɛ sò wena, wa é ma zã tɛ tɔa gɔ, wɛ kɛ 'da kálá tua nɛ gɔ. Nɛ nde wa gba fílã li kpákóló do ma'baya.
  - Obenɔ wa gba tɔkɔ nɛ, nɛ wa kɔ zu ga wa, takɔ ma gã dɔ́ dɔ́, wɛ kɛ tɛ ni gã dɔ́ dɔ́ wena.
  - Wa ɛ̀lɛ kɔafe nɛ, nɛ wa mba do nwá zímánzɛ̀lɛ, nɛ wa gi, kɔ ma gbalã, nɛ wa nɔ tɛ kɛ tɔkɔ ma i ia, nɛ ma gɛsɛ tɔkɔ.
  - Wa gɔmɔ tɔkɔ nɛ, nɛ wa kɔ dɛ kɔ bílã, kɔ ma dɔ, nɛ wa nɔ 'bɔ ma tɛ zɛlɛ ga'bomɔ.

kpákólólì p.7 : *faux muscatier à bois clair léger, 30 m ht., en forêt marécageuse (Myrist.: Coelocaryon botryoides).*

- a) *Monz* : Ki ni ma la ngbɛ sī do kpakolo, wɛ kɛ ma bɛ a nga. Tɛ tɛ nɛ ɔ 'bɔ a fila, nwá nɛ ma ɔ sɛkɛkɛ.
- b) Wa kpa ma 'dɔ̀ lì.
- c) To wa dɛ do ma ni :
  - Wa wia wɛ e ma zã tɛ tɔa. Nɛ wa wia wɛ sɛ do gá.
  - Wa 'bili 'bɔ sanga nɛ, nɛ wa dɔ ma do mbito na, wa gi do mɔ.

kpákólólínzã p.7 : *arbre de 35 m ht., en forêt de terre ferme (Myrist.: Coelocaryon Preussii).*

kpàlàkpàsà (mbòmà, 'bóákà, (N) èkóndó) p.13 : *plante rampante très envahissante, sert de plante de couverture en terrain ouvert (Papil.: Pueraria sp.).*

a) *Cath* : Με a wòkòsò, ma do nyaka ne boe, ne ma fo dúlú wena, ne ma dèndèlè, ne ma gu ngbe fèóó. Li nwá ne ɔ kòrr, ma ɔ ne li nwá gòlènyà ni, ne nde ma toso tale tale, tabi nale, tabi mɔlɔ, ne sálá tǝ ne ɔ lù lù lù.

b) Wa kpa ma li zǝ, kɔ bìlì, 'do tɔa tabi olo tɔa.

c) *Zagb* : To wa de do ma ni ma ke :

- Wa de nwá ne, ne wa há há ogbazula, ne wa nyɔngɔ.
- Wa de 'bo nwá ne, ne wa a nu sabele, we yu do nzâ.
- Mɔ ne wa fo mó mɔ, kɔ nui ngándá wena, ne mɔ de gbālā ne gbaa, ne mɔ ne, mɔ kpā te fɔe ni, ne nde ma há nó há fɔe 'da mɔ.
- Ombe wa mi 'bo ti kpala kafe 'da wa na, ma hā nɔ hā nui ni, ne ma gbé 'bo gele 'dā wòkòsònɔ vɛ.

kpálé, (E : tálé) : *liane à fruits comestibles.*

a) *Cath* : Με a nyaka, ma ba 'da te de ngo nyélé wena. Kili te nyaka ne ma gā gǎ, mbèé ne ma wia we ɔ ne gele nu kǝ mi ge. Nwá ne ɔ be kótófóló kótófóló. Ma wa wala, wala ne ɔ kili, ma ɔ ne wala ndimɔ ni, ma ɔ tɔlɔ nwá, kɔ fala ke ma fele ia, ne ma a filà yèè (orange). Ma wala wena do zèke 'da gazala do sambo.

Kɔa 'do ne ma dǝlǝ wena, ne ma ngàndà wena, mɔ 'bili do be kɔya, se ne ma ho de. Ne gbālā ne kɔ ne i ma ɔ be sílílí, ne ma de dòndò dea. Mɔ la'da mulu tǝ ne, ne mɔ fi gbālā ne nù, ma ɛfɛ wena. Dafano wa nyɔngɔ ma wena.

b) Wa kpa ma zǝ kɔla, tabi zǝ vúdà, tabi zǝ kɔla lì.

c) Ma do ina tǝ ne bina, wa nyɔngɔ wala ne iko.

Owino wa 'bi ma, ne wa li gbālā kɔ ne. Ne we lì ma, mɔ 'bílí sanga ne do be kòyá, ne mɔ kálá gbālā ne, ne mɔ nzo'bo ma. Kɔ ɛfɛ ké é tǝ ne, ne mɔ fūlū gbālā nù, ní do ní, takɔ gbālā ne ma e kɔ kɔa ne. Ne kɔ kɔa ne ni ma la 'dúlúú, ne gbālā ne de kɔ ne ni. Kɔ ma do wena, tabi ma dunu sanggi tabi gba sani, ne wa teke ma.

Marc : Wa teke ma teka?

Cath : lǝ, wa teke ma zando 'do le ge wena.

Marc : Hā gele wino iko ?

Cath : lǝ, wa oso, ne wa li. Fala ke wele ke a ne, k'a kpa ma zamɔ i, ma wala ta 'bo ne ge nde ni, ne a 'bi ma, n'a si, n'a teke. Με a wala te kpo ma de wena, wino wa kǝ gene ne wena. 'Da le nga wa sa 'bo li ma na tálé.

kpàngbá : *voir* ngázù.

kpǎtè : *voir* únúkpà.

kpólólingbià : *petit arbre.*

a) *Cath* : Με a te ke ma gā gā. Gā zǝ ne wia we ho 'bu cm nale tabi mɔlɔ. Ma ngala de ngo ɔ ne li metre mɔlɔ tabi ngbe'de'de de ngo, ne ma gba kǝ ε wena. Nwá ne ma ɔ ne nwá fùfúlúdàlè ni, ne ma ɔ tū. Ma wa wala, ne wala ne ma ɔ tɔlɔ nwá, ma ɔ kili, ne gbālā kɔ ne ma ɔ nale tabi mɔlɔ.

b) Le kpa ma zǝ ngɔnda do zǝ bilino ke wa wà zi fala do wena go ni.

c) Wa nyóngó ma go, we ke ma fàngà wena, ne nde ma do ina boe :

- Ne nwá ne, wa gbini ma do be tǝ ne, ne wa gi ma, ne ma gbala, li lǝ ne ɔ mbìlì, ne wa fɔlɔ do kàtòlò, tabi do wi zele ke tǝ a a wena, wa sa lì ma na mákúlútù ni, ke tǝ a kutu kpùrr, a nɔnɔ ma, ne ma kutu wena ni.

- Ne mbee ne wa ìlè kɔafe ne, ne wa gbele ma, ne wa fi nɔ tɛ ne, ne wa fele ma fele te á mɛnɔ ni, kpako ma ɛ.
- Ne nwá ne 'bɔ, nwá ne ma fanga wena, ne owinɔ wa gɔnɔ gaza, ne wa gbini nwá ne, ne wa mba do nwánɔ ke wa a do dani gaza ni, ne wa gi ma, ne wa fɔlɔ do dani 'da ogazanɔ.

kpòlótòkò : voir tòkò.

Cath : Me a nwá tòkò, we ke ki ni, nwá ne, ne mɔ sa se li ne na, nwá toko tabi kpòlótòkò. Ne liã ne, wa sa se li ne na liã toko. Ne tɛ ne ngboo ke ma yolo ti nù, ne ma hɔ ni, wa sa li ne na "yàá tòkò" tabi "dàá tòkò".

kpóngù'dù p.17 : *plante herbacée (Euph.: Phyllanthus sp.)*.

kpólù p.10 : *arbre de 40 m ht., commun, bois dur (Caesalp. : Dialium pachyphyllum)*.

- a) *Zagb* : Me a te, gā zā ne gā la li gò, ne nde ma ngala de ngo wena. Nwá ne ma bi a dò. Ma wa wala, ne nde gá wala ne ó ne gbálá zu kō wi ge íkó, ma ɔ tũ. ɔ do wili ki ni, ya ma wálá gɔ.
- b) Wa kpa ma wena te ti kɔla.
- c) Wa nyɔngɔ wala ne nyɔnga, wala ne ɛfɛ de wena. Wa se 'bɔ tɛ ne do bûtù we to do mɔ.

– **wílí kpólù** p.10 : *arbre de 35 m ht., 1 m diam., du même genre, mais assez rare (Caes.: Dialium Corbisieri)*.

- a) *Zagb* : Me a kpólù, ne nde me a wili ne, ma wálá gò.
- b) Wa kpa 'bɔ ma ti kɔla.
- c) Wa ìlè afe ne, ne wa de do ndasa zu ogaza wili, wa sa li ma na "gbèlì". Ne wa de 'bɔ kpo kpo ma do 'de hā ogazanɔ ni.

kpùá : voir pùá.

kpúkùli (bòá) : *grand arbre de 30-40 m ht., très grandes gousses plates (Mimos.: Fillaeopsis discophora)*.

- a) *Cath* : Me a te ma gā gā, ne ma ngala de ngo ɔ ne 'bu mɛtre bɔa, ne ma gba kō ɛ, ne ma ngala 'bɔ de dati. Te tɛ ne ɔ fɛ, ne kɔafe ne ma dīlì ngo ngbe wena. Nwá ne ma ɔ yólá yólá ni, ne nde ma dūlù gɔ, ma ɔ ne nwá kpátè ni, ma lɔa kpélé kpélé kpélé. Ma wa wala, wala ne ɔ ne wala ngbì ni, ya ma ɔ 'bàtà. Gbālā ne kɔ ne boe.
- b) Le kpa ma zā ngɔnda i, tabi te zamɔ ke ma nga nganda ni.
- c) To wa de do ma ni :
  - Wa ìlè kɔafe ne, ne wa ndala do mɔ. Ne fala ke zele ba wi - wa sa li ne na zélé kù'bà - se ne wi ne, n'a ne, n'a ìlè 'bɔ kpo kɔafe te ni, kpukuli, n'a gbele ma, n'a ba zungga ngo ne, n'a hā ma hā wi ni, n'a a do zā a, se ne nde ku'ba ma fo tɛ ɛ tɛ a de. Kɔ ní gɔ, n'a ɔkɔ fai, n'a fe do ma.
  - Ne wa ìlè 'bɔ kɔafe ne, ne wa gbele ma, ne wa de do funza, ne owi wilinɔ wa a 'do dɔɛ, ne wa nɔ ma, we zele kɔ zā wi.
  - Wa ìlè 'bɔ kpo kɔafe ne, ne wa tu tua, ne wa a 'do gɛá lì, kɔ ma gbala, ne wa tekpe, ne wa a do zā be te ngbala wi ni.
  - Ne mbee ne, funza ne, wa a ma te go'do wi, te zele nyɔngɔgo'do, ke winɔ wa yengge li wese fai ni.
  - Ne wala ne, fala ke ma ala, ne mulu 'do ne ma mbúlú do'do ni, ne wa kala gbālā ke ge, - tɛ ne lɔa kpélé kpélé ni - ne wa fi kɔ sani, ne wa a lì ti ne, ne wa ba wala gbìnigògòngbìà, do nwá kòkólò, do nwá yòmbòlò, do 'búlú fòlò do be, ne wa a lì tí

ne, ne wa fɔlɔ do benɔ 'da wa ke wa te nè nò gɔɛ ni na, gbālā te wa s̄s̄, ne wa ómó te ba zele do'do.

- Oyaa le wa de ze gbà'dà ngo ne we owi bolono.

kpúlià p.26 : *arbre moyen (Viol.: Rinorea sp.)*.

kpúúlú (ou ngúúlú) p.12 : *plante herbacée grimpante, liane, gousses couvertes de poils irritants (Papil.: Mucuna pruriens)*.

- a) *Cath* : Me a owɔkɔsɔ ke ma ɔ ne nyaka ni, tele te ne ma ɔ ne ke haricot ni. Nwá ne ma ɔ gáfú gáfú, ne ma toso ngbe tale tale. Ma wa wala, ne ma 'bu 'bua de te t̄e ne d̄o wena, ne ma súkpúlú de n̄. Nde wala ne ma ɔ dudu yónggóló yónggóló, ma wala kɔ ne tale tale, ne te wala ne ni ma ɔ lù lù lù lù, ɔ kè kè kè kè. Fala ke ma d̄i te m̄o ia, ne ma tala wena, ne ma a v̄e. Kɔ m̄o m̄o ngo n̄n̄o ma kàyò kàyò, gɛɛ kɔ ma fo do t̄kɔ ya ma 'bana ta tala iko. Ní a ma wè na, wa le z̄a ne gɔ.
- b) Wa kpa ma z̄a bilì, do z̄a wɔkɔsɔnɔ, do 'do le nga iko.
- c) Me a 'dā wɔkɔsɔ, ne ma do to te ne bina, me a poison. Tua ke nwá ne ni, kɔ wa a 'da nyɔngom̄o h̄a wele, ne a fe. Me a poison ma d̄e gɔ. Ne ombe wukonɔ wa d̄ɔlɔ nzò'dí nwá ne, ne wa 'bala ma de 'd̄o l̄i, ne wa n̄, takɔ z̄a wa 'danga. Ne wuko naa z̄a, kɔ fala ke z̄a a ma ngò gɔ, ma 'bana do t̄kó ne iko ni, kɔ a le z̄a ne, ne z̄a a ma 'dángá.

Marc : Ne wa gbe do kɔyɔ tabi wa de do gele m̄o?

Cath : Ne tua mi zèlè ke wa meka do kɔyɔ, ne kɔyɔ wa wia te fe ne gɔ, we ke di sɔɛ ge ni, mi ī di do dia ne, kɔ sabele ge, wele a kpa nkaka we duzu nwá ngulu iko. Wá 'balá nwá nguli, ne wa a ma 'da d̄ɛ h̄a a, ne a n̄, ne a fe. Ní a ngulu ma ɔ ne me a poison ni.

L

làbilì p.32 : *liane herbacée ou arbre sarmenteux, panicules de fleurs jaunes, très envahissante, récente dans la région (ann.B) (Labiati.: Oshulundia sp.)*.

- a) *Nad* : Me a te, ma ngálá wena gɔ, ma d̄ɛnd̄e wena do n̄ ge ȳèè ȳèè iko. Ma ɔ ne tele te te ke wa sa li ne na fuga ni, ke wa t̄ɔ na d̄òlòbilì ni, ma ɔ ne me ni. Né nde nwá ma si te ma ne t̄ɛ ɛ. Nwá d̄òlòbilì ma ɔ f̄ɛa, ne ke 'da làbilì ma be á t̄u be s̄i. Ne nde li nwá ma wia de te'de, ma gá né ke 'da d̄òlòbilì gɔ.
- b) Wa kpa ma wena z̄a bilì.
- c) • Wa de nwá ne, ne wa lingi ma, ne wa z̄i li be we duzu zelem̄o 'do l̄i
- Mbee ne wa ɛnz̄e 'bɔ ma do zele zingbako zugolo winɔ ni.

làngbá : *petit arbre, non identifié, ressemblant au tè'bònggò*.

Tanda : Me a be te, ma wia te kɔlɔ do m̄ɛtr̄e kpo iko. Ma ɔ ne te'bonggo ni, nwá ne ɔ kpasaa né te'bonggo ni.

Wa kpa ma z̄a kɔla do z̄a bilì.

- Wa de t̄kɔ ne go'do be we ne n̄.
- Wa z̄a liā ne, ne wa gb̄e, ne wa n̄ ma, ma ba wele ne d̄o ni ('bangge), ne ma h̄a ngawi h̄a wele.
- Wa gi liā ne h̄a otolo we nganda te wa.

làngbágòlè p.36 : *herbe grimpante à panicule de petites fleurs blanches (Comp.: Mikania scandens)*.

- a) *Cath* : Me a wɔkɔsɔ, ma ɔ ne nyaka ni, nyaka ne ma ḡà wena gɔ, ma ɔ ne nyaka káànggá ni. Ma f̄o do n̄ gɔ, ma kɔɔ do zu tenɔ ngo, ne ma d̄ɛnd̄e wena. Li gbálá ne boe. Nwá ne ma wia k̄ɔ do nwá káànggá, ne nde ma p̄ɛɛ de 'do n̄ɛa ngo li nwá kaangga, ne ma ɔ f̄è, ne te ne ɔ be lú lú lú. Ma fanga wena. Dó ne boe, ma ɔ f̄è t̄us̄èè ni.

- Wa dolo nwá ne, ne wa to ma mba do 'bulu, ne wa enze do zele fútálá ke ma hē zu kō wino ni.
- Kpo kpo nwá ne ni wa dolo nzò'dí ne, ne wa mba do nzò'dí ngbìngbì, do nwá g'àwìgbèlè, ne wa hu ma, ne wa fi fila no tē ne, ne wa holo do ngu'du wi zele ngu'du, o ne tele te gangga ni.
- Ne wala ne ke ma be sílílí ni, wa nyongo ma né olo li mako ni, ya lí ne o fila né mako ni, ne wa kpā ma de nu sila wele ke a do zele sila, ne wa holo do ma.
- Wà húí nwá nē, nē wà tó, nē wà hú, nē wà kpíílí dé kó pàpà, nē wà 'dé nú bé ké à s' wéná ni.
- Wa zā liā ne, ne wa mba do gele liā teno, ne wa hunu do kō, ne wa gi 'bo ma, ne wa a te sanggo, ne wi zele ngu'du a a nyongo ma.

lèfèzàmbèlè p.20 : *liane herbacée, 5-6 m de long (Sapin.: Paulinia pinnata).*

- a) *Zagb* : Me a nyaka, ma fo do nù ge iko. Ma là gā zā 'baka wi go, ne mbee nyaka ne kunu do ngo zā ne, ne nde ma ba 'da te de ngo nyele wena. Nwá ne o sékéké, ne gulu te nwá ne ma lé léngè ó ne gele dàálònggó. Ma ke wa ia li ne ni.
- b) Ma ho wena zā bìlì.
- c) Wa de nwá ne, ne wa mba do nwá ngbìndì do nwá kúsá, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa no we zele gbàg'.

lèfèzèmbè p.37 : *herbe érigée, à feuilles oblongues, 1 m ht., à fleurs mauves, commune (Composita sp.).*

- a) *Tanda* : Me a wòkòsò, nwá nē ó fúlá fúlá, má únú sè ni.
- b) Má hó dé tē mbe gele teno zamo tabi 'da le, o ne 'bete ni do ní.
- c) Wa 'dólí nwá nē, nē wà lú dò gálí, wà lú mâ dò étà; yá kí ni kùsì tē 'bò bóé. Nè nwá dòzèmbè únú tē kòyónò, nē wà tē wē nē.

lèngèléngè, lèléngè, (tèléngè, nzókó) p.18 : *arbre, 30 m de ht., bois léger de peu de valeur (Anacard. : Lannea Welwitschii).*

- a) Mè à gā te o ne sūli ni. Gbànzí nwa ne fele be fila Mè à tē má 'bó 'bòà, má gbíní d' d' wéná. Wà zí tē nē zā tē t' à là, nē má kúnú, nē nwá nē hó dé nzà. Wúkó à dò zà, à 'bé tē nē gó, à dá dò guà gó, à kú 'bò ngó nē gó, ná d' bé kó zā à 'dángá gó.
- b) Wa kpa ma zameno vē iko.
- c) • Ma de ina zele lingo ke ma 'bonzolo ngu'du beno.
• *Dagaza* : wa élé koafe ne, ne wa sili ma vē, ne ma gbala. Lí ne ma o ni li tē ni, ma o 'disi. Wa no ma titole do gē swe, we zele 'do wi tabi te zele ke ma zele ti gulu wi, ne gulu ku mo fe to gbaa de zā ku mo we ho te nyanga mo ni.

libèlèbà p.29 : *arbre moyen, à latex blanc, dessous des feuilles et fruits à indument roux (Sapot.: Chrysophyllum sp.).*

- a) *Cath* : Me a te ma gā gā. Ma ngala de ngo olo li metre 'bu ngo ne molo, ne ma gba kō ε, ne gbākō ne ma do wena. Ne ma ngala 'bo de ngo la ngo 'bu metre boa. Nwá ne ma o yólá yólá, ne ma o fila, ne ma gā wena go. Wala ne boe, ne te wálá ne o fila o ne ke te nwá ne ni, ma o silili o ne wala ndimo ke ma ko d' ni. Gbālā ko zā ne o be ngbá'bálá ngbá'bálá, ne koa 'do ne o be tū kóló kóló, ma ngànda wena.
- b) Wa kpa ma zā ngonda, tabi te fo ke wa wa fala kpo iko ni.
- c) *Marc* : Wa lí mâ lí nde ?
▪ Fala ke wala ne fele, ne ma ala, ne wa kala, ne wa fo nu ne, ne wa lí ma lí, o ne ke wa li do bàmbú ni. Wa kpílí zā ne, ne wa la'da lí ne, ne wa fúlú gbālā ne. Li lí ne o fē o ne

lí li bàmbú ni, ne nde ma éfě́ wena nsa ngo bàmbú, we ke bàmbú ma ɔ kpá. Wa sa li ma na "li belé bà", we ke lí ne ɔ kpùkùsùkùù ɔ ne li bele ngboo ni.

Marc : Ne ma ba ba ?

Cath : Ma bá go, mà ɔ kpukusukuu né lí li bele ni, ne ma éfě́ ndirr, ɔ ne ke wa ze mabele, ne ma ɔ fěa ni. Beno wa kō ma wena, ma éfě́ wena.

- Ne ombée ne wa éłé koafe te libeleba, ne wa a do zā beno do zā kpasa wino te ngamanza zā wa ni.

libuta* (Likimi) p.5 : *plante vivace (Boerhavia diffusa).*

lingindzi* (Furu) p. 25 : *arbre , 7-20 m ht. (scytopetalum Pierrianum).*

likanga* : *voir lomanya**.

likpánzá *voir túlúkpálá* :

líò (ngá'bò) p.33 : *'aubergine', plante herbacée cultivée pour ses fruits, commune (Solan.: Solanum melongena).*

a) *Cath* : Líò me a kpale, wa mi ma mi. Ma ngálá wena go, dudu ne ma wia te ho mbe metre kpo, ne ma gbā kō ε, ne ma dendele wena. Li nwá ne ɔ be dùdú yólá ɔ ne olo li cm 'bu, ne nde ma pese be de 'do sí. Wala ne ma ɔ be sekeke ni, ma wia kō do wálá pásánggò. Ma wala ngboo ne ma ɔ tɔlɔ nwá, ko ma nganda dó'dò, ne ma ɔ fila, ne wa wè te nyongo 'bo ma go.

Ngo gili ne boa. Mbee ne a líó mbàti, ke wa sa li ne na : "aubergine", wala ne gā wena. Ne mbèé ne a líó ngbàkà, ke le tō we ne ge. Wa mi we nyongo owala ne.

b) Wa mi ma safo ne wa mi 'bo 'da le nga mi, ne nde wa kpá ma zamo go.

c) Líó ngbàkà, owele wa nyongo ma nde?

Cath : Ke 'da líó ngbàkà, wa nyóngó nwá ne go. Ma wala, ne wa 'bi, ne wa nyongo ma do tɔlɔ ne. Ma mo ngo fele ne, ne wa wè 'bo we nyongo ne go. Ne mbè ne, ne wa 'bi 'bo tóló ke, ne wa gi, ne wa gba sanga ne boa boa, ne wa a ko saso, ne wa a li ti ne, ne wa a tō te ne, ne wa e li we, ne ma nǎlǎ, ko lí ne ǎsǎ, ko gbālā mo boe nde, ne mo a tē ne, ne mo nyongo do kà.

Marc : Ogbayano wa no do dō kɔni do dō fo.

Cath : Ke wa no dō kɔni do dō foe do ma ni, we ke dō kɔni do dō fo ma fàngà ɔ ne gele dōno go. Ne nde lili dea meno 'da wa te 'bo, we kpako ko zā wa ma bá zele go, ne dǎé 'dángá kó zā wa goe ni, ne onaa wa, wa 'bi líé 'da wa, ne wa gi ma sū, ne ma moko, ne wa a ko sani, ne wa do. Ko fala ke wa a te 'bo dǎe, ne wa no dǎe ni, ko wa e bula 'da wa nù ni, ne wele ki ni a kala te 'bo líé ni, ne a a ma, ne a nyongo, kpako ko nu a fanga. Ne ma mba ngbe do éfě́ dō fo do dō kɔni ko zā a mo ni, ne ma de to a dia, do de ko zā wa zélé go.

Marc : Wa gi ma tele te ne ne nde?

Cath : Wa 'bi ma, ne wa fɔlɔ te ne sū, ne wa gba sanga ne boa boa boa sū, ne wa gi kpako tǎe lé te 'bo kō ne ni. Ne li ti ne ǎsǎ kpár, li supu ti ne bina, ne wa a ko sani, tabi wa a ko sembe 'da wa. Ne wele ke a no te 'bo dǎe, k'a e bula nù, n'a ba ta 'bo líé, n'a nyongo te 'bo ma, ɔ ne me ogele wino wa nyongo te 'bo me 'da wa, ɔ ne ke le no kafe do hana bǎe ni.

Marc : Líó ngbàkà ma de 'bo zele dea nde?

Cath : Lí, wa dɔlɔ nwá líò, líó ngbaka ngboo ni, ne wa to, ne wa enze do hēa mo, ke ma hē zu kǎ wino ni, wa sa li ma na fútàlá, ne ma hili.

Zagb : Wa de nwá ne, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa ku'bu do wi zele yòlè.

líó mbàti : *aubergine importée.*

- a) *Cath* : Ke 'da líó mbàti, tèle te tẽ ne ma wia kō do tèle te líó ngbàkà, te tẽ ne ɔ fê, ne be tẽ tẽ ne ɔ nzéngé nzéngé. Ne nwá ne ma gá nea ngo nwá líó ngbaka, ma ɔ gáfú gáfú ɔ ne nwá nàà gbìnìkésé. Wala ne ma ɔ dùdú yèèè ɔ ne wala papaye ke ma wala gbàà ni. Ne tẽ ne ɔ tũ mbii (gris foncé).
- b) Wa mi ma 'da le.
- c) Wa nyóngó líó mbàti do tɔlɔ ne go. Fala ke ma ngáká ia, ma ɔ filà yèè né fila papaye ni, ya wa nyóngó 'bo go. We nyongɔ ma, ne wa 'bi wala ke ma te fèlè goɛ ni, ne mɔ ba be kɔya, ne mɔ se kɔa te ne sũ, ne mɔ gba sanga ne nale, ne mɔ kесе ma sílílí, ne mɔ folo tẽ ne, ne mɔ a ma 'do nɔ, ne mɔ hana ma fai. Kɔ ma fe yòóó, ne mɔ a lì ti ne, ne mɔ a tō tẽ ne, be kɔyɔ boe, ne mɔ a 'da ne, be sa'de boe, ne mɔ a 'da ne, be kúlá dɔkɔ boe, ne mɔ a 'da ne, be fũ nzo boe, ne ma a tẽ ne, ne mɔ e nù, ne mɔ lu kà, ne mɔ nyongɔ ne, tabi bō, tabi kpánggà, tabi lósò, tabi gi kà'dànggà, ne mɔ nyongɔ ne. Ne nde ma èfè wena, ti gele ne bina, ma ò ne líó ngbaka go, we ke líó ngbàkà ma fàngà wena.

lísìnggò* (Likimi) (nyákákòni) p.5 : *plante grimpante, 7 m ht., à rhizome (Phytol.: Phytolacca dodecandra).*

- a) *Cath* : Ma a sanggo zamɔ, ma ɔ ne nyaka ni. Ma fo, ne ma de yě yě iko. Nwá ne ma ɔ ne nwá liò ni. Mɔ dɔlɔ nwá ne do tɔlɔ ne, ne ma tálá te wi wena. Ma dó do ngbala nwá ne do nyaka ne, ne dó ne ɔ fê. Wa sa 'bo li ne na "épinard zamɔ".
- b) Wa kpa ma wena te zā bilí tabi zā gùbà tabi ti bili 'bete. Mbè, wa 'bili nyaka ne, ne wa mi ma le nga.
- c) Wa nyongɔ nwá ne nyongɔ nde?
- Wa nyongɔ nwá ne nyongɔ. Dǒ ma tálá nu mɔ go ni, kɔ mɔ nyongɔ ma do dia ne, ne mɔ dólól nwá ne, ne mɔ á kɔ saso, ne mɔ á lì tí ne bí sí, ne mɔ é ma li we. Kɔ ma fé yòóó, ne mɔ é ma nù, ne mɔ tene lì tí ne, ne mɔ a gèá lì ti ne, ne mɔ kpílí ma, ne nde li ke ma tala te wi tala ni, ma ia tẽ ne ia. Ne mɔ á ma 'do nɔ, ne mɔ háná ma do nɔe, be kula kɔyɔ, tabi dɔkò, tabi kula ndà'bà boe nde, ne mɔ á 'da ne, tabi nzo boe, ne mɔ a tẽ ne, ne mɔ nyongɔ do kà, tabi bō, tabi kpánggà, tabi lósò, ní do ní. Kɔ fala ke mɔ gi ma, kɔ mɔ kpílí dati go, ne ma tala nu mɔ hùrr.
  - Ne wuko wele ke a kua 'dà kàlà go, kɔ ti gulu a zele wena, wa sa li ne na móétà, ne wa dɔlɔ nwá ne, ne wa gí ma hā a, ne a nyongɔ, kpako tálá ne ma tala te sa'de ti gulu a ni, ne a yu, ne ma gē a tẽ ε.
  - Tabi wa zā 'bo liā ne, ne wa gbɛle ma de 'do lì, ne wa a do zā a, tako ti gul'a ma ɔmɔ te zele ne.

lò'dòdùà p.35 : 1) *petit arbre importé, planté pour les fruits (mapela); 2) petite liane ligneuse; fruits comestibles (Rub. : Amaralia sp.).*

- a) *Cath* : Ngo gili ne bɔa : lò'dòdùà 'da le, do lò'dòdùà zamɔ.
- * **lò'dòdùà 'dà lé** (mápélà*) : me a be tè, gā zā ne ɔ ne nu kō wi, tabi ngangala wi. Ma ngala de ngo olo li metre bɔa, ne ma gba kō ε yèé yèé. Gbakō ne dó wena. Ne nwá ne ma ɔ ne nwá ndimɔ ni, ne nde nwá ne nganda wena, ma ɔ kákáwáyáá. Ma wala 'bo wala. Wala ne ma ɔ ne wala lio ni, ne nde ma gā nea ngo wálá líò, ma ɔ ne nu kō wi ge, ne ma ɔ be dudu. Fala ke ma wala ngboo ni, ne ma ɔ tɔlɔ nwá, kɔ ma fele ia, ne ma ɔ yèè ɔ ne fila papaye. Ne fala ke le gba sanga ne ia, ne gbālā kɔ ne i, ma ɔ sílílí ɔ ne gbālā yòlò ni. Wala ne èfè wena.
- * **lò'dòdùà zámò** : me a nyaka, ma ba do 'da be tè, ne ma fo dúlú wena de ngo i. Nyaka ne ma gā bé go, ma ɔ ne te kiliyō iko, ne nde ma ngàndà wena, ma ɔ kókólókókó. Ne nwá ne ma ɔ be yólá yólá, li ne gā be go, ne ma ɔ hákáyáká. Ne ma wala 'bo wala, wala ne

ma ɔ be dūdú, ne nu ne ɔ be nzéngé nzéngé. Ma wala gbàà, ne nde te wala ne ɔ tóló nwá, kɔ ma fele, ne te ne ɔ yèè ɔ ne fílá papaye ni. Kɔ mɔ gba sanga ne, ne nde wala kɔ ne ma 'bia ngbe ɔ ne wala yòlò ni. Ne mɔ nzo'bo ma, ne ma ɔ kpā nzá'dí nzá'dí, ma kpàlà wena. Wa sa li ne do lingala na "mapela ya zamba".

Marc : Ne wa sa li ne na lò'dòdùà wee?

Cath : We ke mɔ 'bélé ma, ya kɔ ne mɔ ma gba sanga te ngbè gbâ gbâ molongo do molongo. Ma ke ma mba ni bɔa bɔa bɔa. Ne ma ɔ du du, ne ma dele wena, ma ke wa sa li ne ni ni.

b) Lò'dòdùà 'da le, wa mi ma mi, ne lò'dòdùà zamɔ, wa kpa ma wena te zā vuda.

c) Wa nyɔngɔ wala ne nyɔngɔ nde ?

- Lò'dòdùà 'da le, wa nyɔngɔ wala ne nyɔngɔ. Ne wa dɔlɔ 'bo nwá ne, ne wa mba do nwá mànggé ke ma gbala dɔ ni, ke ma ɔ fílá zèè ni, do 'bànzí zu nwá avokati, ne wa gi ma, kɔ ma gbala, ne mɔ e nù. Fala ke sukari boe, ne mɔ a tɛ ne, ne mɔ nɔ ma we zele yu zā wi.
- Ne ké zamó, fala ke mɔ kɔ we li ma ni, ne mɔ 'bélé kɔa te ne, ma ɔ ne kɔa te ndimo ke ma fele ia ni, ne a mɔ li ma, ki ni ma wia do lí ne. Mɔ li ma, ya kɔ ne mɔ ma ɔ kpā. Gbālā ne ma ɔ silili ɔ ne gbala yolo ni.
- Ke zamɔ ma de 'bo zele gba'dangba ti gulu wi. Wa zā liā ne, ne wa gbele ma, ne wi zele a nɔ ma tabi a a do zā a. Kɔ fala ke ma gɛ gɔ, ne wa dɔlɔ nwá ne 'bo, nwá lò'dodua ni, ne wa to ma tua, ne wa kɔ nɔ ti gulu a, n'a enze do ma.

lò'dòkòá : *espèce de liane non identifiée.*

a) *Zagb* : Me a nyaka. Te wálá ne á tóló nwá, kɔ ma fele, ne má ɔ fílá yòò (jaune).

b) Wa kpa ma wena te zā bili.

c) • Wa lá'dá wálá ne lá'dà.

- Wa zā liā ne, ne wa gbele dé 'dɔ li, kɔ ma nyɔngɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zā wi zele sòpísi.

lomanya*, **likanga*** (ling) p.11 : *arbuste ou petit arbre (Papil.: Baphia sp. sp.).*

longongia* (ling) p.1 : *liane sarmenteuse (Gnetum africanum).*

losike* (ling) p.4 : *arbuste, feuilles et fruits à odeur alliacée (Olac.: Olasp. sp.).*

lòzādùà p.30 ('bolozādua) : *petit arbre, feuilles pointues (Conopharyngia sp.).*

a) *Cath* : mé à tè, má gā gò, má wiá wè hò cm 30. Nwá nè bé á dù, má ó yòlá yòlá, nu ne 'bé 'bélé ó né nwá ndímò ni, né ndé má gá nèá ngó nwá ndímó ni. Ndàlá tè nwá nè ngbóó ni má lóà kpérké kpérké, nè ní nè bóè. Má wá wálà, wálá nè ó fè, nè má gá ó né wálá ndímó ni, né ndé má ndá'dà dé tè ngbè bəà bəà. Wà nyóngó mâ gò.

b) Wa kpa ma zā ngonda, do zā vúdà.

c) Okpasa yaa le wa t́ zé na, fala ke bezonga dua mó mɔ ba zā, ne mɔ 'bi wala ma, ne mɔ lo do zā dua, ne a kɔ se be bɔa. Gulu n'a wa dua li ne na lòzādùà.

Marc : Ne gele to te ne boe ?

Cath : ɔ ò, mi zèlè gele to te ne go, mi zele te 'bo g'a ki ni iko. Ne fala ke hēa mɔ hē wele kɔ ma hílí go fai, ne wa ne, ne wa 'bi ma. Kɔ mɔ 'bi ma ia ni, ma te tè tia go, ma te ia, ne hēa me ma de ne mā. Mɔ 'bi ma, ne mɔ e ngo nwá. Ne mɔ gba tɔkɔ ne ni, tɔkɔ wala 'bolozādua ni, ne mɔ gba ngo hēa me sū, ne mɔ kɔ te ne, ne ma nɔmɔ hēa me, ya ma dé mā go.

Wa 'bi nwá ne, ne wa mbóló do yónggò, kɔ nu ne hɔ, ne wa mi mâ.

Ombe wa na, me a ina we zele sa'de ti ngu'du wi.

lòlè p.44 : *plante lianescente semi-ligneuse, plus robuste que la bili de la même famille, utilisée pour remplacer le fond des paniers (Marant.: Trachyphrynium sp.).*

- a) *Cath* : Mɛ a nyaka, gā zā ɔ nɛ nyaka bili ni. Ma fo nyɛɛ wena, nɛ ma bili dɛ nù, ma bá 'da te gɔ. Li ngele nɛ ɔ né li ngele kumba ni. Nwá nɛ ma ɔ nɛ nwá bili, nɛ nde ma gā wena, ma ɔ gáfú gáfú. Ma wa wala, wálá nɛ ɔ be dudu yóngbé yóngbé, nɛ ma toso ngbe bɔa bɔa, nɛ ma bili. Ma ɔ fílà yèè (orange).
- b) Wa kpa ma tɛ ti bili 'bete, tabi nu ngbáká lî.
- c) • Wa gɔɔɔ nwá nɛ, nɛ wa ɛnze do olá, tabi wa teke do mɔ, ɔ nɛ otɔ́, sukari, ní do ní.
- Wa 'bili te nɛ, nɛ wa ɛ fɛɛ 'do nɛ, nɛ wa yulu do li wolo yeɛ ke ma ɛ ɛa ni, tabi li wolo yekɛɛ ke ma ɛ ɛa ni. Nɛ nde wa fáná do mɔ gɔ, we ke ma ngàndà ɔ nɛ gele kálá mɛnɔ gɔ.

lúfú : *arbuste, très branchu, écorce rugueuse, petites feuilles utilisées dans la médecine traditionnelle; le bois est utilisé dans la construction du siège-autel (ndábà).*

- a) *Marie Gemena* : Mɛ a be te, ma dɛɛ tɛ nu kɔ nɛ wena. Ma sɛkéké ni, gā nɛ ɔ nɛ gbālā zu kɔ ɛ gɛ. Nɛ be tɛ nɛ ma ngálá, nɛ dɔ tɛ nɛ wia we hɔ metre bɔa, nɛ ma dɛndɛɛ wena. Nɛ nwá nɛ ɔ be kótófóló kótófóló ni, nɛ tɛ nɛ de sèrèké sèrèké ɔ nɛ mɔ katolo ni.
- b) Wa kpa ma wena zā bili, gene kɔ 'bɔ 'do tɔa, nɛ wa kpa 'bɔ ma tɛ nɛ iko.
- c) Nɛ tɔ nɛ wa dɛ do ma ni :
- Wa dɔɔ nwá nɛ, nɛ wa gi ma, kɔ ma nɛ gbala do'do, nɛ wuko ke a do zā ni, a do lí nɛ, nɛ ma nɛ gɛ nɛ, nɛ a a do zā a.
  - Nɛ kpo kpo nwá nɛ ni 'bɔ, wa dɔɔ 'bɔ ma, nɛ wa gi, ma nɛ gbala 'bɔ, nɛ katolo ba be 'da mɔ, nɛ mɔ fɔɔ do a.
  - Nɛ wa 'bili 'bɔ te lúfú, be dudu ke ngo ni, nɛ wa mba ma do te ngòká, nɛ wa zī ma dɛ ngo bɔa, nɛ wa dɛ do ndaba. Nɛ wa wia li 'bili 'bɔ ma, nɛ wa a 'bɔ be ma, wa 'bili 'bɔ ma do be te ngòká ni, nɛ wa a ma ngo te ndaba ke wa zī ni. Wena a ndaba yali zamɔ.
  - Wa gbini 'bɔ nwá nɛ, nɛ wa gi, nɛ wa i do wi zeɛ.
  - Wà dé dò ndábà wé nú mbálá tɛ wélé.

lùmbá ou ngòkò p.37 : *hautes herbes dans l'eau courante; couvrent souvent de grands espaces; exploitées pour extraire du sel des cendres (Gram.: Vossia cuspidia ou Echnogloa pyramidalis).*

- a) *Cath* : Mɛ a wɔkɔɔ, tɛɛ tɛ nɛ do teɛ tɛ nwá nɛ vɛ ma ɔ nɛ tɛɛ tɛ ngbòlòtá ni, nɛ ndɛ ma hɔ do 'do lî, nɛ ma dɛndɛɛ wena do ngo lî. Okɔɔɔ wa ko ti nɛ, nɛ wa nyɔngo liā nɛ.
- b) Ma ɔ 'do gá lî ke ma fu fua ni, ɔ nɛ Bànggá do Gbèlè.
- c) Nɛ owiɔ wa 'bili ma 'do lî i, tabi wa seɛ ma 'do lî i, nɛ wa yeɛ ma nza nga, kɔ ma kolo, nɛ wa dɔ bŭ nɛ, nɛ wa ili ma, nɛ wa dɛ do tɔ ngbaka, wa sa li ma na kpátóté ni. Wa ili ma, nɛ wa gi ma fai, nɛ wa kɔɔ ma dɛ ngo bŭi, nɛ ma kolo, nɛ ma dɛ kpɛtɔ́ ke ɛ nyɔngo ma ni.

lúndú p.19 : *liane ou arbre lianiforme (Hipp.: Helictonema velutina).*

Ngɔ gili lúndú bɔa :

1. Mbèé né mé á nyàkà, (*voir* nyakalúndú) ;
  2. nɛ mbèé nɛ mɛ a te (tɛ lúndú)
- a) *Cath* : Lundu mɛ a te, ma ngala dɛ ngo olo li metre bɔa tabi tale, se nɛ ma gba kɔ ɛ de. Ma hɔ 'dà kala gɔ, nɛ gā tɛ nɛ ɔ nɛ nu kɔ wi gɛ, kɔ 'dɔkɔɔ nɛ nyɛɛ, kɔ ma dɛ ngùmù, nɛ ma wia we hɔ 'bu cm tale. Nwá nɛ ɔ yòlá yòlá ɔ nɛ nwá mbò'bó ni. Wala nɛ boe, ma gā wena ɔ nɛ kili ndimu pamplemouse, nɛ tɛ nɛ ɔ fɛ kɔyèè. Ma te kpo ma ngàndà gɔ, ma dɛ só wena. Wà sá 'bò tɛ ni nà, lòzādùà (*voir lòzādùà*)
- b) Ma hɔ wena zā bili do ke zā walano.

- c) Nwá nɛ, wa 'bo do kolonggo, nɛ wa mi do kpale safɔ i.
Gúá nɛ nyé dé wena. Nɛ nde mbé tò ngo nɛ bina.

lúúlú : *voir* kúúlú.

mabuba*, **obumbo*** (Likimi) p.15 : *arbre de 30 m ht. (Meliac. : Trichilia Welwitschii), ou arbre de 45 m ht. (Meliac. : Trichilia lanata).*

mà'bòtò (mò'bòtò) : *arbricotier d'Afrique, grand arbre, bois pour menuiserie, fruits comestibles recherchés (Gutt.: Mammea africana).*

a) *Cath* : Mɛ a te, ma ngala de ngo mɛtrɛ tale tabi nale, nɛ ma gba kɔ ɛ, nɛ ma kú de ngo i dɛ. Gã zã tɛ nɛ wia we ho 'bu cm boa tabi tale, ɔ nɛ tele te 'da bànúànggàlà. Tɛ tɛ nɛ ɔ fɛ̃, nɛ nwá nɛ wia 'bo kɔ do nwá bànúànggàlà. Nɛ wala nɛ ma ɔ 'bo nɛ ke bànúànggala ni, ma ɔ nɛ kili ndimɔ ni, nɛ gbālā ko zã nɛ boe, ma fai boa.

b) Wa kpa ma zã ngonda, zã kólá.

c) To 'da mà'bòtò ma ke :

- Wa lí wala nɛ li, ma ɛfɛ wena. Ma fele, nɛ ma ala, nɛ wa kala ma, ya zã nɛ mɔko wena. Nɛ mɔ gba sanga nɛ do kɔ mɔ iko, nɛ mɔ lí gbālā ko zã nɛ, mɔ nzó'bóló, nɛ mɔ fi gbālā ko zã nɛ nù.
- Wa ɛlɛ koafe nɛ ɛlā, ma do tòkó nɛ boe, tòkó nɛ ma ɔ fɛ̃ ɔ nɛ li ndembó ni. Nɛ wa gi koafe nɛ ke wa ɛlɛ ni, ko ma gbala, nɛ wa folo lí nɛ do te wi ke a do kòlòkòtò tɛ a ni, tabi te wi kàtòlò, tabi te wi gbànggánzá, tabi te wi ke tɛ a a wena, gbàtalè tabi màkùlútù. Wano ni sũ wa folo nɛ, tako be dɔkɔno wa fe. Tabi wi ke filaires ti ndalá tɛ a wena, nɛ ma kpo kpua do ma ni, nɛ wa folo do ma, nɛ wa yu, nɛ ma hili.

mádàmé : *arbre, non identifié.*

a) *Timb* : Mɛ a te, ma ngala né mɛtrɛ tale nɛ ma gba kɔ ɛ, nɛ nde gbakɔ nɛ ma dɛdele wena. Ma gá ia, nè má ɔ nɛ te mànggá ni. Nwá nɛ ma toso de gele te nɛ dɛle wena, nɛ te nwá nɛ ɔ lù lù lù ni. Nwá nɛ ma a tolo nwá ngboo go, fala nwá nɛ ma ngaka ia, nɛ ma fila kpángbángbá ni. Ma dó, nɛ ma wala, nɛ te wala nɛ a tũ, nɛ ma a ngá.

b) Wa kpa ma fai 'da le, wa mi ma mi.

c) • Wa o wala nɛ, nɛ wa nyɔngɔ gbālā kɔ nɛ.

- Wa 'bi nwá nɛ, nɛ wa teke do mɔ gole.
- Te nɛ de gílò, nɛ wa dungu ti nɛ.

màfúkù p.2 : *arbre à pain, espèce asiatique, importé pour ses gros fruits; cuits, ils sont comestibles; commun (Mor.: Artocarpus incisa).*

a) *Cath* : Mɛ a te, ma ngálá de ngo olo li mɛtrɛ tabi ngbɛ'dɛ'dɛ, nɛ ma gba kɔ ɛ, nɛ ma ngala 'bo gbáá tabi olo li 'bu mɛtrɛ boa ngo nɛ mɔlo. Ma gba kɔ ɛ wena. Tɛ te nɛ ma geze do fɛa nɛ do tũ nɛ, nɛ nde tɛ nɛ ngàndà go. Nwá nɛ ɔ nɛ nwá papaye, nɛ nde ma ɔ dudu yòlá yòlá, nɛ nu nɛ gba sanga te ngbɛ nzéngé nzéngé ni. Ma wa wala, te wala loa kpílió kpílió.

b) Wa mi ma 'da le, tabi te safɔ ke owele wa ɔ te nɛ ɔa ni.

c) *Monz* : Wala màfúkù ma de wena, we ke ma kpasa owele te wo.

- Wala nɛ sɔ, nɛ wa 'bi ma, nɛ wa dɔ mbèè nɛ dɔa, nɛ wa nyɔngɔ. Nɛ mbèè nɛ, wa 'bi ma, nɛ wa se te nɛ, nɛ wa gba sanga nɛ, nɛ wa fo ndɔnggo zã nɛ, nɛ wa folo tɛ nɛ, nɛ wa a ko saso, nɛ wa a li ti nɛ, nɛ mɔ a be tɔ be sɪ tɛ nɛ, nɛ wa gi ma gbáá, ko ma mbɔko, nɛ wa e nù, ko ma gɛ, nɛ wa nyɔngɔ do nɔ, tabi do gi sánggò.
- Wa wia 'bo te gi ma gi vɛ, ko ma nɛ te fũ, nɛ wa kala ma de nu kungba, nɛ wa to ɔ nɛ ke wa to do bɔ ni.

- Wa wia 'bɔ tɛ mba ma do gi ka'dangga tabi gi bɔ, nɛ wa to 'bɔ ma vɛ, nɛ wa 'bili sanga nɛ ɔ nɛ kɛ wa 'bili do sanga tua bɔ ni, nɛ wa a tɛ sanggo kɛ wa gi ma de wena ni, nɛ wele a nyɔngɔ.
- Wa gi 'bɔ ma do ngúkásà, nɛ wa kɛsɛ be onwá sanggo ɔ nɛ sɔlɛ, pāsanggo, gbànyàmà tabi odɔkɔ, kula kɔyɔ ní do ní, nɛ wa to fū nzo tabi gbālā mɔ tabi sìndi, nɛ wa a tɛ nɛ, nɛ ma ndi, nɛ wele a nyɔngɔ 'bɔ ma.

magbokafo p.21 : *petit arbre de 5 à 10 m ht. (Sapin.: Laecodiscus pseudostipularia).*

màkó p.25 : *arbre à noix de cola, 10 à 20 m ht.; noix de cola (Sterc.: Cola acuminata - Cola balayi).*

- a) *Cath* : Mɛ a tɛ, ma ngala dɛ ngo olo li mɛtrɛ 'bu, nɛ ma gba kɔ ɛ dó wena, nɛ ma ngala 'bɔ dɛ dati. Gā zā nɛ wia tɛ ɔ 'bu cm mɔlɔ, tua kɛ wa sanga ma sanga, sɛ nɛ wa kū dɛ. Sɔkɔ gā zā tɛ makɔ ɔ nɛ kili tɛ wi ni iko. Tɛ tɛ nɛ ma tū, nɛ nwá nɛ ma ɔ be a dudu yòlá yòlá, nde ma ngàndà wena, ma a kàgbàyàgbàà ni. Ma wa wala, nɛ nde wala nɛ ma toso ngbɛ nu tá nɛ talɛ tabi mɔlɔ, tabi ngbɛ'dɛ'dɛ, nɛ ma zúkpúlú dɛ nù. Dúdú nɛ wia la cm 'bu ngo nɛ mɔlɔ, nɛ ma ɔ yònggóló yònggóló. Nɛ kɔ fulu nɛ kpo ni, nɛ mɔ wia we kpa gazala, kulu nɛ talɛ, nɛ kulu nɛ talɛ, tabi 'bu ní do ní, ma zɔa gā kili tɛ makɔe.
- b) Wa kpa ma zā ngɔnda tabi tɛ safɔ, we kɛ wa wa fɔ, kɔ wa kpa tɛ ni, ya wa gómó ma gɔ.
- c) Wala mako mɛ a nyɔngɔmɔ, nɛ ma 'bɔ ina boe :
  - Wala nɛ ɔ ni gbaa kɔ ma sɔ, nɛ ma fū, nɛ ma ala. Nɛ wa kala ma, sɛ nɛ wa ĩ di dɔ ni na, màkóé gè ma sɔ ia dɛ. Nɛ wa 'bɔ 'da fū nɛ gɔ, nɛ wa 'bili gba dudu tɛ, nɛ wa sanga 'da tɛ nɛ, nɛ wa kū, nɛ wa saka kili makɔe kɛ ma sɔ sɔa ni, sɛ nɛ wa 'bi ma dɛ. Wa ngɛ'dɛ ma ní do ní na ma ia ngo nɛ nde? We kɛ fala wa kù kù dɛ ngo i gɔ, ya wa 'bì sɛ bɔtɔ kɛ iko, nɛ nde ki ni ma dɛ ngboo we nyɔngɔ ma gɔ, ma do li wena.
  - Nɛ nde we nyɔngɔ ma, nɛ wa ba kili mako, nɛ wa gba sanga nɛ do be kɔya, nɛ mɔ ba gbālā kɔ zā nɛ kɛ 'do nɛ ɔ fɛ ni, nɛ mɔ 'bɛlɛ fɛ kɛ 'do nɛ do'do, nɛ mɔ kpa gbālā kɛ ngboo we nyɔngɔ ma ni. Nɛ nde tɛ nɛ ɔ fílà kálálá (pourpre), nɛ ma nā dɛ tɛ ngbɛ nā, be li wala sanga nɛ boe, nɛ mɔ gba sanga nɛ li gbálá nɛ, mbèé nɛ ma ɔ gbá nɛ nale, tabi talɛ. Nɛ mɔ kɛ sanga nɛ dɛ kɔ ngba nɛ, nɛ nɛ nyɔngɔ ma. Wa gulu lí nɛ, nɛ wa fulu sa'da nɛ, nɛ nde ma fanga wena, kɔ mɔ nɔ li olo nɛ, nɛ kɔ nu mɔ ɛfɛ ndírr. Mako mɛ a nyɔngɔmɔ 'da kpàsá winɔ.
  - *Monz* : Ombe winɔ wa a wala fū mako kɔ tɔ tìndà na, fala kɛ sã nɛ ba nde, nɛ wa nɛ, nɛ wa anga ma, nɛ wa kala si nɛ, we takɔ wa tɛkɛ, tabi wa nyɔngɔ. Mba gɔ, mɔ usu kɔ tɔa, ya 'da kálá kolo nɛ gɔ. Nɛ nde mɔ usu kɔ tɔ tinda, ya ma kóló gɔ, ma ɔ ɔa iko.
  - Nɛ nde mako kɛ wa a ma kɔ tɔ ia ni, wele zú gɔ, we kɛ wele a zū ia, nɛ nde a 'báná sɛ gɔ. Kɔ fala kɛ a kɛ ma hã owele tabi zu wa nɛ nde, kɔ winɔ ni wa nyɔngɔ, nɛ ku'ba nɛ ni ma tɛ sɛ tɛ wa vɛ, nɛ wa kumu nɛ, we kɛ ku'ba 'da mako kɔ tɔ ma dɛ tɛ ma ni iko, genɛ kɔ wa ndàlà 'bɔ ma ndala gɔ.
  - *Cath* : Wuko kɛ a do zā zā a ni, nɛ a gi ma, nɛ a a do zā a, we do kɛ ma gala a tɛ kɔ kula 'da a.
  - Bɔa nɛ, wa ɛlɛ kɔafe nɛ, nɛ wa mba do liā tɛ, nɛ wa gi 'bɔ we sa'de kɔ zā wuko 'bɔ.
  - Wa nyɔngɔ mako, nɛ wa fū lí gaza, nɛ wa fūlū 'bɔ li dani fūlū, be dani tɛ mɔ, kɔ wa nyɔngɔ 'bɔ, nɛ wa fūlū li dani fūlū, be dani tɛ mɔ, kɔ ozí wa nyɔngɔ li nɛ wena nde, nɛ mɔ nyɔngɔ, nɛ mɔ fūlū li nɛ, nɛ ma 'be dɛ tɛ ngbɛ ɛ né kole ni.
  - *Timb* : Mako mɛ a wala tɛ kpo, fala do tū, kɔ mɔ kɔ we ɔ yala gɔ nde, nɛ mɔ fi zā bū we, kɔ fala mɔ nyɔngɔ ia, nɛ nde yala bá li mɔ gɔ gbaa sa fala.

màkódèngbè : *voir* màkózímánzèlè.

màkókpótóló (dàámógòàndé) p.25 : *petit arbre à fruits semblables à des noix de cola, mais moins amères (Sterc.: Cola sp.).*

- a) *Cath* : Tεε te tē ne do nwá ne wia kō vē do tεε te ke 'da mako iko ni, ne nde ma la ngbe we duzu wala ne. Ma wálá délé wena go, ne nde kili ne gá wena, ne gbālā kō zā ne gá 'bō wena. Ne nde gbālā kō zā ne ngboo ni ke wa ne nyongō ma ni, kō mō gba sanga ne, ndálá tē ne kō ne mō ni, ma ɔ yèè (orange). Kō mō ne 'bēlē ma, kō mō ne gba sanga ne, ya tē ne ɔ fē mbòò, ma fèlè né dia mako go, ne mō ī na me a màkókpótóló iko. Mbèé ne ma nā de te ngbe tale iko, kō mō ne gba sanga ne we nyongō ne, ne nde gbá ne ɔ gàmbálá gàmbálá. Ma fàngá nsa ngo dia mako, ne mō nyongō, ne ma unu kō nu mō fala te tɔlɔ papaye. Okpasa winɔ wa kǒ ma ngbóó go. Oyàá le wa tō zi na, wi wili ngboo ni a wè te nyongō makokpótɔlɔ go, we ke a gɔe do nyongō ma fai, ne li tē a ma m̀k̀k̀ sɛ. Wa sa 'bō li ne na "dàámógòàndé". Mō go ma kō ngba mō, ne nde a hā hā mō dō iko, we ke me a dia mako go, benɔ wa de do sà iko.
- b) Wa kpa ma te kpo falanɔ ke wa kpa do mako ni iko.

màkózímánzélé, màkódèngbè : *variété de l'arbre à noix de cola.*

- a) *Timb* : Tεε te ne ma ɔ ne gele makonɔ iko. Ne nde gbālā ne ma 'bana sanga iko. Ne nde ma ngénzè wena nsa ngo makonɔ vē.
- b) Wa kpa ma te kpo falanɔ ke wa kpa do mako ni iko.
- c) Okpasa winɔ wa kǒ we nyongō ma wena.

màkùnggú : *voir m̀k̀nggú.*

màndágó'dógàzá : *vóir t̀mb̀là*

màndànggélá (m̀nd̀nggálá) p.8: *arbre sarmenteux, fruit sucré (Cappar.: Pentadiplandra Brazzeana).*

- a) *Cath* : Me a te go, me a nyaka. Ma hɔ nu kō ne dō wena, ma fo lá li go, ne ma dendele de kpo fala iko. Nyaka ne ma gá be go, ne tē ne ɔ tũ. Nwá ne ɔ be yólá yólá, ma ɔ ne nwá ló'dódúà zamɔ ni, ma hɔ te nyaka ne vē ni. Ma wa wala, ne wala ne ɔ sílílí ɔ ne be kili ndimɔ ke ma wala gbàà ni, ma ɔ be lókpó lókpó. Kō fala ke ma wálá gbàà, ne ma ɔ tɔlɔ nwá, kō ma félé ni, ne tē ne ɔ fila kp̀ỳỳèè.
- b) Ma hɔ zā bìlì, sáfò tabi 'do tɔa.
- c) Toe ke wa de do ma ni ma ké :
- Wa nyongō wala ne nyongō. Wa 'bi, ne wa gba sanga ne, ya kǒ ne ma fila kálálá, ne mō kpa gbālā kǒ ne bɔa. Ne mō fi kō nu mō, ne mō nzo'bo ma, kō mulu ke te ne ni e, ne be gbālā ne ma ɔ be sī, ma ɔ fē, ne mō fi ki ni nù. Ma èfè wena, ne ma ɔ 'bō ne tandala ni.
  - Wa zā liā ne, ne wa fɔlɔ, ne wa gbɛle 'do li, ne wa tekpe li ti ne, ne wa gi lí ne, ne wa hunu do kō, ne wa nɔ ma we zele nyongōgo'do. Tabi wa gbɛle de 'do dō, ne wa nɔ ma we zele nyongōgo'do.
  - Tabi mō zā ma, ne mō te gbè gbɛle go, ne mō 'bili sanga ne do kilí ne, ne mō fɔlɔ te ne, ne ma sa, ne mō a 'do li. Ne mō sili ma, mō gi ma fai, kō ma gbala, ne mō kala 'do li dō, ne mō a fũ, ne mō hunu ma do kō, ne mō nɔ ma, takɔ ma gala mō kō kili te mō. Tabi te nè nzâ, tabi fala i ini, ne ma gala mō te nyongōgo'do.
  - Wa gbí gbínì go, wa gbɛle ma gbɛla. Ma unu nganda wena, ma ɔ ne tandala ni. Wa gbɛle ma de te 'do li, wa a li ti ne, ne wa a tō 'da ne, ne wele nɔ ma, we ke 'do mō zele wena, zele gbògbóló wi, ne ma gala mō te ne.
  - Wa gbɛle liā ne, ne wa mba do fila yòlò, ne wa a 'do li kō bila, ne wa nɔ we mbɔlɔ.

- We gba zele zu. Wa ko fila no, ne wa gbele fu mandanggela, ne wa ko ngo fila noe ni. Ne nde ma te ba we wena go, we ke ma ngbenze wena.
- Nwa mandanggela, wa dolo ma, ne wa to ma, ne wa enze do hea mo ke ma te de ma kpako wa gomgo go ni, ne ma hili.
- Wa gbele 'bo ma, ne wa a li ti ne, ko ma nyongo, ne wa tekpe, ne wa a do za wi, we duzu 'dangba.
- Ombe wa de 'bo do ina malaria. Wi ke te a de ge wena ni, ne wa gbele lia ne de 'do li, ko ma nyongo, ne wa tekpe, ne wa a do za a, we duzu malaria ni.
- Wa za lia ne, ne wa gbele de ko sani, ne wa a fila no ti ne. Ne 'da fala ke wa folo te be ia ni, ne wa fele ma de li katole. Ne ma ngbenze, ne ma e.
- Mbee ne te 'bo, wa mo ngo tu tula, ne wa lengge na, koni 'da wa, me a a gbele koni ngo yangga i ni, ne wa za mandanggela, ne wa gomgo de 'da tula, ne wa to, ne wa yaka, mba do fui, na do fui 'da wa ma nyulu go, ne ma gala wa we hunu do ko, ne wa no.
- Tabi wa de 'bo lia ne, ne wa to do tula, to do 'da koni, ne ma kpala de wena, ne wa nyongo. Ko mo gbele ma ga wena, ne ma wia we ha 'bo gele zele ha mo. We ke me a mo ma nganda wena.
- Mo kpili li kpa ndima, ne mo gbele mandanggela de 'da ne, ne mo 'bi bi sekake tandala ne gazala ni, ne mo o 'bo de 'da ne, ne mo a to 'da ne, ne mo fo 'bala mandanggela do tandala 'do ne do'do, ne mo no ma. Ko ma ne la bi si, ne te mo ke ma ge so wena ni, ma ba we kpangbanga, ne gbengemo de te mo, ne malaria ma e.

manggà : (*voir* tèkùtù).

manggà p.33 : *plante herbacée, variété spontanée cultivée (Solan.: Nicotina tabacum).*

- a) *Cath* : Me a be te, ma ngala o ne metre boa. Be te ne o ne wenzé zu ko le ge. Ne nwa ne ho de te ne boa boa, ya li nwa ne o dudu, ne ma o yola yola. Ma wala 'bo wala, wala ne ma nea we o ne wala gbabbi ni, ne nde ma o be dudu yongbe yongbe, ne gbala ko za ne o be silili o ne gbala sese ni. Te mbe falano wa sa li ne na ngoyo.
- b) Wa kpa ma iko go, wa pe ma pea. Wa pe ma 'da le, do safu, tabi olo toa.
- c) Nwa mangga ma de zele dea :
  - Fala ke zele ma ba wele, o ne ndenge zele mo ngo sila wi ni, ne wa dolo nwa ne, ne wa hunu do ko, n'a no.
  - 'Da fala ke ga'bomo te za mo wena, ne wa dolo nwa ne, ne wa gi, ne wa ko fila no ngo za mo, ne wa enze, ne nu ga'bome ni mboko.
  - Wa dolo nwa ne, ne wa a li wese, ne ma kolo, ne wa lingi, ne wa a ko goe 'da wa, ne wa fi we zu ne, ne wa no.
  - Mo wa fo mo ga wena, ko osa'de ne ongbia ni, wa nyongo wena, ne mo o de te fe ni, ne mo no pii, ne mo a bu ne, ma unu gi gi gi, ne ma mo ngo ndaka ngbiano. Ma ke oyaa le wa ia ze li ne na "ndaka ngbia".

– **gbamanggà p.33** : *plante herbacée, variété spontanée est cultivée (Solan.: Nicotina tabacum).*

- a) *Timb* : Me a nwa mangga, ne nde ma ga nea ngo ngbongbo nwa mangga, ma ho kpo kpo iko, ne ma unu nganda wena. Ne te nwa gbamangga ma do de sala lu lu lu.
- b) Wa mi 'bo mi. Wa pe ma 'do toa do nyanga zubuno, we de do ina iko.
- c) Ina ne ma ke :
  - *Zagb* : Wa de nwa ne, ne wa lingi ma, ne wa kpili li ne de ko zo wi, we zele mbolo, tabi gba zele zu.

- Ne liã gba mangga wa de 'bo do zele gogo wi. Wa zã liã ne, ne wa folo te ne, ne wa gbele ko kolonggo, ne wa zi li te ne, ko ma nyonggo, ne wa zi te gogo mo te fala sa'de nyonggo ni.

mànggànggá* : voir gòlétà.

mànggé p.18 : *'manguier', arbre fruitier importé (Anac.: Mangifera indica).*

- Cath* : Me a te ma ngala de ngo olo li metre tabi tale, ne ma gba ko e délé wena, ne ma ngala 'bo fai, we la ngo 'bu metre boa, te tẽ ne o kàràkàkà. Nwá ne ma o dudu yóla yóla, ne ma wa wala. Me a te, ma a gâ. Li nwá ne o yólaá ni, ne nde ma wa wala.
- Wa kpa ma iko go, wa mi mî. Wa kpa ma 'da le, tabi olo tãa. Mo kpa ma zamã, ne mo i na, le zi di boe.
- Mangge me a wala te, wa nyonggo ma nyonggo. Odafa do odunggu wa ko 'bo ma wena. Ne nde mangge ma 'bo do ina te ne wena :
  - Wa ãlẽ afe ne, tabi wa sete, ne wa to ma tua, ne wa a 'do gẽã li, ne wa a ko gã kungba ke wa to do tula ni, ne wele dungu 'do ne do gẽã ne, wa do li we dua go. Wa dungu 'do ne we duzu nyongogo'do, kpako ma le gulu ku a, do falano vẽ ke ma hã zele hã a ni.
  - Tabi fala ke nyongogo'de ma ne ngo a wena, o ne ke wa sa li ma na, crise malaria, tẽ a ba we wena, ne tẽ a tana wena ni, ne wa folo te ne sũ, ne wa to ma, ne wa a 'do li, ne wa gi, ko ma gbalã, ne wa tekpe li ne, ne wa a do zã a, se ne ma gala a dê.
  - Fala ke mbólẽ ma nganda do mo wena nde, ne wa ãlẽ koafe mânggé, ne wa to, ne wa 'bi nwá ne ke ma kunu dõo ni, ma o fila, ne wa mba do nwá avokati ke ma kunu dõo ni, ne wa mba do nwá tii, ke ma o ne zõe ni, ne wa gi ma, ne wa no ma te mbolo.
  - Tabi wa ãlẽ 'bo ma, ne wa tú tua go, ne wa gbele ti ngù'dú ne, ndèndèlú ko ne, ne wa a ko bila, ne wa a tõ te ne, ne wi ke a yu zã yu ni, a no ma, kpako ma gala a.
  - Wa ãlẽ afe te ni, ne wa de do ina we a do zã wi zele gbogò'do.

mànggòlò, mbànggòlò p.22 : *petit arbre (Rhamn.: Lasiodiscus Mannii).*

mànggúmbé : voir mònggúmbé.

màsà'bú : voir mòsà'bú.

màségbéami p.35 : *arbuste (Rub.: Tricalysia sp.).*

mátèmbèlè* : voir tèmèlè'bànggè, bàbòlò p.47 : *variété de patate douce.*

matoto* (ling.) p.3 : *liane ou sous-arbuste; feuilles légumineuses (Urtic. : Urera Thonneriri).*

màziò : voir mòkùnggù.

màziyéle p.18 : *petit arbuste commun dans les jachères, épis de petites fleurs à odeur de rose (Euph.: Euphorbiacée sp.).*

- Timb* : Me a be te 'bana sanga iko. Tẽ ne do nwá ne ma nea we o ne fufúlúdàlè, ne nde ma nganda nea ngo fufúlúdàlè.
- Wa kpa ma zã bilì.
- Wa zã liã ne, ne wa de do zele gbãlã ngu'du wi ke wa sa li ma na gangga ni.
  - Wa 'bili be sánzá te ni, ne wa ndo do bili zùlà.

ménzè p.38 : *petite herbe rampante, limbes des feuilles larges, commune (Gram.: Panicum brevifolium).*

- a) *Zagb* : Με a wəkɔsɔ, ma fo do nù gɛ iko. nɛ nde ma nyélé gɔ, nɛ ma kpɔ ngbɛ wena dɛ kpɔ fala iko. Li nwá nɛ ɔ pɛsa, nɛ zǔ nɛ ma sásálá sásàlà.
- b) Wa kpa ma wena tɛ olo fɔ gágá.
- c) Mi ì ti to nɛ gɔ.

– **sékéké ménzè** p.38 : *petite herbe rampante comme la précédente, mais plus petite, à limbes des feuilles plus étroites (Gram.: Panicum sp.).*

modiki* (Likimi) p.13 : *liane (linac. : Hugonia spicata).*

mòbònggò p.33 : *arbre moyen; les fleurs caulinaires couvrent les branches avant les feuilles (Bignon.: Tisserantodendron sp.).*

mò'bòtò : *voir mà'bòtò.*

mògbòti p.4 : *grand arbre de 40 m ht., 1,25 m diam., bois pour charpenterie; les fruits sont recherchés par les antilopes (Olac.: Ongokea Gore).*

mòkú : *voir gbámàkó.*

mòkùnggú (màkùnggú, màzìǎ) p.9 : *grand arbre de 50 m ht., 1,5 m diam., à contreforts et racines tortueuses à même le sol et branches étalées, feuilles composées de 30 à 60 folioles, très commun (Mimos.: Piptadenia africana).*

- a) *Cath* : Με a te kɛ ma gá wena, kili te nɛ gá wena, ma wia we la mɛtrɛ kpɔ. Ma ngálá 'bɔ dɛ ngo wena, nɛ kunggulu ma boe. Ma gba kɔ ɛ do ngbálá ngó, nɛ gbakɔ nɛ do wena. Nɛ nwá nɛ ngo nɛ 'bɔ wena, ma ɔ be sékéké, nɛ ma ɔ mbìi, ma nɛa we ɔ nɛ nwá dɔ ni, nɛ nde nwá dɔ nɛa ngo ma. Wa sa 'bɔ li nɛ na màzìǎ. Mɔ hɔ tɛ ti ma, mbe odafa wa kɔ ma wena, wa ɔ dɛ ngo gɛlɛ nɛ, we kɛ mɛ a te ma gá wena, ma ɔ gbaa do ngo i.
- b) Ma hɔ tɛ falanɔ vɛ iko.
- c) Ma nyɔngɔ do dɔkɔ wa sa li wa na balangga (*voir faune*).
  - Wa gba kùngúlú nɛ we sɛ do mɔ kpe do nu pipa tabi kuluwa, tabi wa sɛ we dɛ do be meza. Nɛ nde ma dǐlǐ gɔ, ma wè do kpàngbòlò yànggá gɔ.
  - Wa gbɛlɛ tɛ kɔafe ma ni, nɛ wa dɛ ma do ina we duzu obe zɛlɛ gúlì.
  - *Nad* : Wa gbélé 'bɔ kɔafe nɛ, nɛ wa ɛnzɛ ma do hɛa mɔ ɔ nɛ fútálá ni.
  - *Domin* : Wa gbɛlɛ kɔafe nɛ, nɛ wa a do zǎ wi zɛlɛ sopisi, tabi zɛlɛ nɔ 'bete. Nɛ nde wa a kɔpɔ kpɔ iko.
  - *Timb* : Mɔ gɔmɔ tɛ nɛ, kɔ mɔ dè zǐ gɔ, nɛ tɔkɔ nɛ zǐ li mɔ, nɛ li mɔ o.

– **wílí mòkùnggú** p.9 : *arbre, 30 m ht.; les feuilles ont 16 à 30 paires de folioles (Mimos.: Aubrevillea Kerstingii).*

- a) *Cath* : Tèlé tǔ nɛ wia kɔ vɛ do mòkùnggu iko ni, nɛ nde ma ngàlà dɛ ngo ɔ nɛ mòkùnggu gɔ.
- b) Wa kpa 'bɔ ma tɛ falanɔ vɛ.
- c) Wa dé do tonɔ ɔ nɛ kɛ 'da mòkùnggu, 'banga tɛ dɔkɔnɔ mba. Ma nyɔngɔ do dɔkɔ gɔ, nwá nɛ fàngà wena.

mɔlɛnggɛ p.47 : *arbuste comme jeune parasolier.*

mòmbàù (wílí bisé) p.20 : *arbre de 40 m ht., 1 m diam.; le fruit sert de stupéfiant pour la pêche (Sapin.: Blighia Welwitschii).*

- a) *Zagb* : Me a gā te, ma ngala de ngo wena. Nwá ne ma be a dùdù, ne ma ɔ tũ, ne ma a ngá. Wala ne ma ɔ ne gba'biti zu nyanga wi ge, ne ma do be konggolo nu ne tale, ne ma gba zòé zòé dé nù. Me a te kpo ma nganda wena.
- b) Ma ho wena zā kola ke wa gomo ze kuti ne ia, tabi zā bìlì.
- c) Wa kala wala ne, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa a 'do li hā okoyono na wa fe.

mòndó p.34 : *petite herbe commune le long des routes, à petites fleurs mauves (Acc.: Yustitia sp.).*

- a) *Cath* : Me a wɔkɔɔ, ma ɔ ne ke dambù ni. Ma ngálá wena go, ma ngálá ɔ ne olo li metre kpo ni. Nwá ne ɔ kpasaa ne ke 'da dambù ni, ne nde li ngélé ne ngélé ngélé boe. Ne tē ne do nwá ne ɔ tũ. Ne ma dó be dua, dó ne ɔ be sílílí, ma ɔ be fila mbì (rose). Nwá ne de dòndò wena ɔ ne nwá yiki ni, ne ma moko wena, ma hā wa tō na : "ã mbókó ó né mòndó ni."
- b) Wa mi ma mî. Wa mi ma wena de 'do tɔa, do ā gbele olo dèlé t̄a.
- c) To wa de do ma ni ma ke :
- Wa dolo nwá ne, ne wa mba do nwá yiki, do nwá góébé, do nwá ngázù, ne wa mba ma sū, ne wa 'bala de 'do li, ne wa folo do wi gela, wi fio wili, do wi fio wuko. Ne wa folo 'bo do te gazano ke wa ne a nwá te wa nù ni.
  - Ne mbee ne, wa folo do zu wi zele kù'bà, ke wa zū me 'da wino, ko wa ndala ma do kɔa afe ni. Ne wa 'bala ma, ma ba né yiki ni, ne wa folo do zu wa, kpako ma folo zele te wa né me yiki ba ni. Ne wa a nú li, ne ma fo vòngbóó, ne ma la.
  - Wa de ma do ina zele mó be. 'Da fala ke te be ba we wena, ne wa de nwá mɔndo, ne mɔ hɔno ní gbaa, ne mɔ zī fila no te ne, ne mɔ holo do be ni. Ne ke tē a ba we ngízí ngízí ni, tabi mɔ ti gul'a wa sa li ne na da'bi ni, ne ma e ma.

mòndó 'dó li p.34 : *plante herbacée comme la précédente, près de l'eau (Acanthacea sp.).*

mònggúmbé (mànggúmbé) p.1 : *arbre, 45 m ht., 1 m diam., bois blanc assez dur mais putrescible, très commun (Ulmac.: Celtis Mildbraedii).*

- a) *Cath* : Me a te kpo ma gā wena, gā zā ne wia we ɔ metre kpo, ne kùngúlú ma zòá zòá gá wena. Ne tē ne ngala de ngo we 'bu metre nale ngo ne molo. Ne ma gba kō ε dó wena. Nwá ne ma ɔ ne nwá ndimo ni, ma ɔ kákáwáyá, ma ngàndà wena. Ne te tē ne ma ɔ fê, ma ngàndà te wena, ma ɔ safɔ nde, wa gómó ma ngbóó go, wa dā we gúlú ne, ne tē ne kolo, ne nwá ne álá, se ne wa kpa wila fala we to kpale 'da wa dê.
- b) Wa kpa ma zā ngonda, do zā bili ke wa wa zi dati ni.
- c) To wa de do ma ni ma ke :
- Wa holo kùnggúlú ne, ne wa de do kpàngbóló yànggá. Ne wa holo 'bo kùngúlú ne, ne wa kpe do nu dōé wa gi ni, we ke ma dīlī wena.
  - Wa de 'bo tē ne do te tɔa. Ne wa ba afe ne we holo do wɔkɔɔ.
  - Onda'banɔ wa ko ti ne wena.
  - Wa dā gua ne, ma nye wena. Wa e nu we, ne fala sa, ya ma bí go.

mòpáé p.14 : *arbre, 50 m ht., bois dur, fruit orbiculaire comprimé (Irv.: Irvingia gabonensis).*

mòpáé kpákpáni p.14 : *arbre, 30 m ht., fruit orbiculaire comprimé de 10 cm diam. (Irvingia robur).*

mòpàkà p.10 : *arbre, 25-40 m ht., 0,5-1 m diam., principal producteur de copal (Caes.: Guibourtia Demeusei).*

- a) *Cath* : Me a te kpo ma nganda wena. Gā zā ne wia we kolo do metre kpo, ne ma ngala de ngo we metre 'bu ne bɔa ngo ne molo, tabi ma la 'bo ma lâ. Ma gba kō ε wena wena go. Nwá ho te gbakō ne bɔa bɔa, ma gā wena go. Ma kpa dani, ne lí ne ho ndònggè

ndònggè, nɛ ma ngo gbò'dókòló, nɛ sɔa nɛ ni ma nganda kɔ kɔ ɔ nɛ ta ni, nɛ wa sa li nɛ na sáa m̀pàkà.

b) Ma hɔ wena ngu'du li, tabi 'do ndo.

c) To wa de do ma ni ma ke :

- Wa gbini sáa m̀pàkà, nɛ wa tũ ma kɔ tɔa we zɔ do mɔ.
- Kɔ fala ke te mɔpaka te, nɛ ma ndo mbulu nɛ, nɛ 'bua hɔ te nɛ, nɛ wa sa li 'bua ni na, 'bua mɔpaka. Wa nyongɔ ma nyongɔ, ma de wena.
- Wa ɛlɛ 'bɔ sáa m̀pàkà, nɛ wa tɛkɛ, nɛ wa oso we bamba do li ua kpana, tabi bidɔ, tabi dákà, ní dò ní.

m̀pàtú : *arbre, non identifié.*

a) *Zagb* : Mɛ a te, ma ngala de ngo ɔ nɛ ogele gā tenɔ ni. Nwá nɛ ma hɔ te gbakɔ nɛ bɔa bɔa. Ma wa wala.

b) Wa kpa ma wena ti kɔla tabi zā bili.

c) • Wa kala wala nɛ, nɛ wa a li bili we gbe do okpā.

- Wa ze afe nɛ, nɛ wa a do zā wi we zele kɔ kili te wi vɛ.
- Wa ɛlɛ koafe nɛ, nɛ wa to, nɛ wa enze do zā wi zele gbakɔaka'dangga.

m̀sá'bú p.40 : *palmier liane, tige veloutée un peu anguleuse, de l'épaisseur d'un doigt; donne des liens flexibles et forts (Palm.: Eremospatha Laurentii).*

m̀sóló'bùà (m̀sóló'dódùà) p.47 : *arbuste en forêt humide.*

a) *Zagb* : Mɛ a be te, ma ngálá de ngo wena gɔ, nɛ nde gá nɛ wia de tɛ nɛ iko. Ma gba kɔ ɛ wena, nɛ nwá nɛ ɔ sékéké, nɛ ma ɔ tũ.

b) Wa kpa ma wena 'do li tabi ti kólá ka zā nu li.

c) Wa de tɛ nɛ do te tɔa, tua ke ma ngàndà wena, ma ɔ wena, ma mbúlú dɔ gɔ.

m̀sósòlò p.22 : *liane ligneuse, subéreuse, ressemblant à gbakayala, mais écorce à coupe blanche, pas utilisée comme liens (Vitac.: Cissus sp.).*

m̀túnggèlè p.35 : *arbre moyen (Rub.: Canthium sp.).*

m̀wákpa p.47 : *liane, non identifiée.*

a) *Cath* : Mɛ a te ngboo gɔ, mɛ a nyaka, ma ɔ nɛ nyaka màndàngélá ni. Nɛ nde nyaka nɛ nganda wena. Nɛ nwá nɛ ɔ be sílílí, nɛ ma ɔ fila b́tútútú.

b) Wa kpa ma li zɔ́, nɛ mbè wa kpa ma zā bìlì, do zā gùbà ke wa wa ni.

c) Wa de do mɔ nɔ nɔa :

- Wa zā a liā nɛ, nɛ wa fɔlɔ te nɛ, nɛ wa gi ma, kɔ fala ke ma gbala, nɛ lí lí nɛ ma ɔ nɛ lí lí tĩ ni. Wa nɔ ma we zele 'do wi, ke mɔ wa mɔ safɔ fai, kɔ mɔ kulu ngo, nɛ nde gbogbolo mɔ zele wena, nɛ mɔ gi, nɛ mɔ tɛnɛ lí nɛ, nɛ mɔ a kɔ bila, nɛ mɔ nɔ.
- Nɛ mbe, nɛ mɔ na, ɛ ini, nɛ go'do ɛ ngbenze wena, nɛ mɔ wia we gi liā nɛ, kɔ ma gbala, nɛ mɔ tɛnɛ, nɛ mɔ a sukari, nɛ mɔ a kɔ bila, nɛ mɔ nɔ, nɛ ma gala mɔ te ma. Mɔ ini, nɛ lí nɛ ma ɔ nɛ lí liā bélé ni, ma ɔ jaune, nɛ ma ngbenze mɔ wena. Mbè, nɛ wa nɔ 'bɔ do fá nɛ iko.
- Wa sa li nɛ na 'm̀wákpa' gulu nɛ na mɔ te dè kili gɔ, tua mɛ a zele olo dea toe mɔ de ni. Kɔ mɔ lengge na, ɛ do zele, kɔ mɔ dè mosala 'da mɔ gɔ, nɛ mosala 'da mɔ ma fe nɛ iko. Ni a mɔ wa kpa, nɛ mɔ si, nɛ mɔ nɔ, nɛ fala sa, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ wá, nɛ mɔ si, nɛ mɔ nɔ, nɛ mɔ nɛ, nɛ mɔ wá kpa, nɛ mɔ si, nɛ mɔ nɔ iko.

mposa* (ling) p.5 : *herbes vivaces; on en fait du sel (Polygonus sp. sp.).*

mùnù p.36 : *herbe à vrilles rampantes, cultivée pour ses graines oléagineuses (Cucurb.: cucumeropsis sp.).*

a) *Cath* : Me a kpale ke ma nu fele kpale 'da yonggo, gbālā mɔ, tabi mbèlè, tabi síndò. Ma fu fua né nyaka ni, ne nwá ne ma ɔ kòrr, ne nú ne ma nzéngé nzéngé tale tabi nale. Ne ma wa wala, ne nde wala ne ma ɔ ne wala sà ni, ne nde zā ne gā la li go. Ne gbālā ko ne gā be gā nea ngo ke 'da yonggò, ne ma ɔ kpasaa ne gbālā ndaka ni. Wa nyongɔ ma nyongɔ.

b) Wa mi ma mî, safo tabi do 'do toa.

c) To wa de ma do mùnù ni ma ke :

- Fala ke ma wala, ko ma ɔ fai, ko tá ne ma kolo ia ni, ne wa ngeme ma ɔ ne tele te ke wa ngeme do mbele do yongge ni, ne wa ze ma zea sū, ne ma ɔ, ne ma mbulu, ne wa koto ma, ne wa folo 'do li í, ne wa yele ma ɔ ne gbālā mɔ ni. Ma ne kolo ne ní, ne wa 'bèlè ma 'bèlā, ne wa hana ma, ne wa to, ne wa a te sanggo, tabi wa 'bèlè, ne wa to do ngbesè, ne wa nyongɔ. Ma dea no nea ngo yonggo.
- Ne kpasaa winɔ wa a zí ma ko daka we 'bo do 'da ogazano 'da wa, we de do zí te mbu'da mɔ gaza. Tua ma a ā gbèle gbālā me 'da oyaa le zi ni, ma nyélé te ne go, zī te ne ma do ma.
- Ne mbee ne, wa dolo nwá ne, ne wa a 'do li, ne wa mba do gele nwáno ɔ ne nwá kòkólò, do nwá ngbìndì, ní do ní, ne wa folo do be zele kálá, wele ke a nyongɔ nu a ne ge nde ni.

mùnggá p.29 : *petit arbre à fruit sucré comestible (Sapot.: Synsepalum subcordatum).*

a) *Pauline* : Me a te, ma 'bana do bóló ne, ne tē ne ma 'bana sanga, ko ma gā de ngo, se ne tē ne ma gā, mbè ne ma wia we ɔ ne gulu ngbànggá 'bete ni. Ne be gbakō ma ni ma dó la li ngele wena go. Nwá ma ɔ filà, ne nde gā li nwá ne ma ɔ ne nwá kafe ni. Ne ma wa wala, ne wala ne ndo do gulu te ne, we kù de ngo, ne nde wala ne ma ɔ dùdù yónggónggò, ne be nu ne 'bè 'bèlè. Ma gā ɔ ne gbà'bítí zu kō le ge. Ne be gbālā kō ne ɔ 'bo be yónggóló, ne ma ɔ tū kóló kóló. Mɔ 'bi ma, ko mɔ ne lí ne, ya lí ne boe, li lí ne ɔ fè.

Cath : Me a te, gā zā ne wia te ɔ ne 'bu cm tale, ne ma ngala de ngo we ho metre 'bu. Ma gba kō e wena, ne nwá ne ma ɔ yólá yólá ɔ ne nwá kpákáló ni, ne 'do nwá ne ɔ filà yòò. Ma wa wala, ma wala dati ngboo, ne te wala ne ɔ tolo nwá, ko ma féle ia, ne ndalá tē ne, ma wé kō do nwá ne. Gā wala ne ɔ ne gbà'bítí zu kō wi ge iko. Ne ma wala, ne beno wa kala ma we lí ne, ma èfè wena.

b) Ma ɔ nu li, ne ma ɔ 'bo zā kɔla ɔa. Ma wala do 'da fala le mi do nzoe ni.

c) Le li wala ne lí, ma èfè wena. Ma ala, ne mɔ kálá mâ, ne mɔ 'dó nu ne, ne kpílí zā ne, ne lí ne de, ne mɔ nzó'bó, ne gbālā ne ho ko nu mɔ, ne mɔ nzó'bó tē ne, ne mɔ fúlú, ní do ní na, lí ne e kō ne, ne mɔ fí kɔa ne nù.

Ne wa de 'bo mbè do ina dea?

- Wa dé dò inà. 'Da fala ke mɔ wi wili, mɔ kó kula do kenɛ mɔ go, tabi wuko a do toko kula tē a bina, ne wa 'bili liā ne, ne wa gí ma, n'a mɔ ngo nyongɔ ne, a mɔ ngo no ma. Tabi a hunu do kō, n'a no gbaa fai. Ne mɔ ɔ do wuko ne toke 'da mɔ kpolo, mɔ ɔ do wi wili ne toke 'da mɔ ma kpolo ngbè. Ko wa ne mba ngu'du ngba a do wuko, ne wuke a ba zā, ne a ko.
- Wa èlè 'bo kɔafe ne, ne wa de do funza, ne wa de do to ɔ ne ke 'da gbàmùnggá ni.
- *Cath* : Wa èlè kɔafe ne, ne wa yele ma, ma kolo, ne wa to ma, ne wa 'dì ma, ne wa kala fū ke ma béndé béndé ni, ne wa a sukari tē ne, ne wa la'da ma ɔ ne olo li fúnzà ni. Gulu ne ke : fala ke zā mɔ nōlo wena, tabi wa tō na "sila a dàlà wena", ne wa hā funza ni há a, ne a sama, ní do ní, takɔ sila a ma mɔko.

- Wa ēlē 'bɔ kóáfé nɛ, nɛ wa to dɛ 'dɔ gēa li, nɛ wa e ma kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa tekpe lí nɛ, nɛ wa a do zā wi we zele zā wi, tabi 'dangba.

mùnggá gbá p.29 : *petit arbre à feuilles satinées en dessous, fruit comestible (Sapot.: Synsepalum sp.).*

- a) *Cath* : Mɛ a sekeke mùnggá, wala nɛ 'bana tɛ 'bɔ sanga, nɛ nde ma gā ɔ nɛ ke 'da mùnggá gɔ.
- b) Wa nyɔngɔ 'bɔ ma nyɔngɔ.

– **gbà mùnggá** : *voir* gbàmùnggá.

múnggàngà : *voir* wílí dó.

múnzɛ : *petit arbre, non identifié.*

- a) *Zagb* : Mɛ a be tɛ, gā zā nɛ ɔ nɛ nu kō wi ge iko, nɛ ngala nɛ dɛ ngo wia we hɔ mɛtrɛ bɔa. Li nwá ma bi a gā, dudu nɛ wia tɛ hɔ cm 'bu.
- b) Wa kpa ma wena tɛ ti kɔla.
- c) • Wa gbele tɛ tɛ nɛ, tabi tɛ wala nɛ, nɛ wa dɛ do punza, nɛ wa a kɔ zō ogaza kànggálà.
  - Wa mba 'bɔ liā nɛ do ogele liā tenɔ ke wa a li gbàtè hā ogazano ni.

mútòtò : *plante herbacée, non identifiée.*

- a) *Zagb* : Mɛ a wɔkɔɔ, ma ɔ nɛ gbànzíkó mbàtì, nɛ nde nwá nɛ ɔ tũ.
- b) Wa kpa ma wena tɛ 'do tɔa tabi ti bili o'bete.
- c) • Wa nyóngó nwá nɛ gɔ, nɛ nde wa gi nwá nɛ tati a we zele tindili.
  - Wa to 'bɔ nwá nɛ, nɛ wa a 'do li hā kɔyɔnɔ we gbɛ wa.

MB

mbá'bì : *voir* mbó'bì.

mbàlànggú (mbèlènggú) p.35 : *arbuste en forêt humide; le bois est recherché pour faire des arcs (Rub.: Rothmania sp.).*

- a) *Timb + Cath* : Mɛ a be tɛ, fala ma gā wena ni, nɛ ma ɔ nɛ ngànggálá wéle. Nɛ ma wia we ngala dɛ ngo olo li mɛtrɛ gazala tabi ngbɛ'dɛ'dɛ. Tɛ tɛ nɛ a fē, ma ngàndà tɛ wena, nɛ gbālā tɛ ma sō wena, nɛ ma sanza dɛ nu kō nɛ dɔ wena. Tèlé tɛ nwá nɛ ma ɔ nɛ nwá ndimɔ ni, nɛ nde ma ɔ kákáwáyá, ma ngàndà wena.
- b) Wa kpa ma zā kɔla do ngo ota.
- c) *Cath* : Dɛa to nɛ ma ké :
  - Wa dɛ do tɛ nzabele, nɛ wa dɛ 'bɔ do tɛ galí, tɛ sangguma.
  - Wa 'bili 'bɔ ma we dɛ do wili tɛ bili.
  - Gā nɛ wa dɛ do tɛ sɛlɛ dɛa, wa dɛ 'bɔ do tɛ mangga we dumu do kɔyɔ.
  - Wa 'bili liā mbàlànggú, nɛ wa mba do liā tɛ 'da gazano, nɛ wa sili hā wa, nɛ wa nyɔngɔ 'da fala ke wa kɔ be tɔa gaza ni.
  - Wa zā 'bɔ liā nɛ, nɛ wa fi ma sanga ina we kunu gā.

mbàlànggúzábìlì : *petit arbuste à floraison blanche avant les feuilles (Rub.: Rubiacée sp.).*

- a) *Cath* : Mɛ a be sanza tɛ, ma ɔ be sílìlì. Ma gā, sɛ nɛ ma ɔ nɛ gbà'bítí zu kō wi, tabi gbà'bítí zu nyanga wi. Ma ngala ɔ nɛ olo li mɛtrɛ kpo do dɔ nɛ iko, ma ɔ ndéngélé. Ma gba kō ɛ, nɛ ma toso bɔa bɔa, nɛ nwá nɛ ma hɔ dɛ gulu gbakō nɛ. Tèlé tɛ nwá nɛ ma ɔ nɛ tɛlɛ nwá mbalangu, nɛ tɛ nɛ ɔ fēa ɔ nɛ mbalangu ni.
- b) Ma hɔ fai zā bìlì.

- c) *Monz* : Toe 'da ma wena we ndo do bili iko. Ne nde fala ke wa 'bili ma we de do wili te bili nde, ya ma nganda se o ne ke 'da ngbongbo mbàlànggú ni go, mbàlànggú zā bili ma be a mboko.
- d) *Timb* : Wa 'bili te ne, ne wa de do te sánggúmá, do bánzè'dé.

mbálánwá (nyáká tàmbàlà) p.47 : *liane ligneuse*.

- a) *Timb* : Me a gā nyaka ma gā wena, ma wia te o ne zā toa 'baka wele. Ma kú 'da te nyele wena. Nwá ne a gā káfálá káfálá. Le sa li ne na nyaka tambala, we ke ma ho fai fala nyonggo dokongo, ne ma nyonggo do dokko tambala.
- b) Me a nyaka ma ho fai ti kola.
- c) Ma nyonggo do dokko tambala, le nyonggo wa nyonggo.

mbàmbàli p.3 : *espèce d'ortie très urticante (Urtic.: Fleurya podocarpa)*.

- a) *Cath* : Me a woko, ma o ne nyaka ni, ma fo do nu ge iko. Ma kpa be te, ne ma di'bili do zú ne de nu ge iko. Nyaka ne gā be go, ma o ne fele ni. Nwá ne gā ngboo go, ma o be kórr, te ne o lù lù lù ni. Ma dó, ne ma wálá do gbogbo zú ne, wala ne o be sílí, ne te ne o nzéngé nzéngé nzéngé. Nwa ne do wala ne ma tala te wele tala. Ngo gili ne bca : mbàmbàli, do mbàmbàlífòlò. Mbàmbàli me a kpo nu fele kàlò do dònúzámbèlé. Mbàmbàli ké nwá né gá fùlá fùlá ni, wa sa 'bo li ne na gbàmbàmbàli tàbì tàlàgódó-kpàsáwúkò.

Timb : Me a woko, ma fo de nu ge iko. Ma du dua, ko mo to te ne, ne dua ne ma kuti ngba'díí né zē we ni, ne ma gono. Ne nde wele le zā ne, ne ma do a né kàlò ni, ne ma tala mo 'do ne nyele wena.

- b) Wa kpa ma te ti bili 'bete, tabi te ke zā wala tabi nu lì, do zā woko, vè iko.
- c) Ke mi ī na, wa de do ma ni :
- Wa de nwá ne, ne wa a ti bili kénggámò. Ma tala te osa'de ne wa te li bili dè.
  - Kpo nwá ne ni, wa gbutu do nyaka ne vè, ne wa kasa do káli, ne wa e ti kola ke a kua kuli ni, na do gōe yó'dó kuli kola go. Ne nde ina ngo ne bina.
  - Wa 'bili nyaka ne, ne wa ē fele ne, ne wa yele ma li wese na ma kolo. Ne wa lifi ma do gbālā fele. Ne nde zī ne hē. Wa lífí ma iko go, wa lifi ma do sálá fē kola tabi kòlā te gbenge, ke wa dé zi do ndaba te bê ni, ne wa lifi do ma, ne wa kpo sanga ne, ne wa fi 'de tili be.
  - Ne mbee ne, wa lifi ma, ne wa kpo 'de tili wuko, we duzu wili a, ke a dungu do a dé go ni, ke a yengge ngo wena, ne a lénggé do kene a go ni. Ne wa lifi ma, ne wa kpo sanga ne, ne kene a he'de ma. Tua ke me a fele ke ma tala te wele wena. Ní a a yengge gele fala i, ne tē a tala, ne a si dō de nu toa 'da a.

Marc : Ní a wa kpo ma 'de tili wili ni ?

Cath : Wa kpo ma 'de tili wuke. Ko wili a la we yengge i mo, ne tē a tala, ne a si. Wa dúnggú do â me 'bo kpo go nde? Fele ma dili tē a goe? A dunggu i mo, ne tē a tala, ne a si. Wele ne wa de ma, ne wa tō ni. Tua ke me nyaka kpo ma tala te wi wena.

Marc : Ne wa enze 'bo te kili?

Cath : Ne wa enze 'bo te kili ke ma hē wi ni. Ke ma, mbee ne hē de, ne mbee ne hē dē, ne mbee ne hē di, ma doa ne ge nde ni, wa sa li ma na kilì. Wa to nwá ne, wa to nwá ma sū, ne wa de no ngo ne sū, ne wa enze do ma.

- *Timb* : Owukono wa gono nwá ne ni, ne wa to mbá do gèlé ina bá wíli, ne wa gi do nyonggomō hā wili wa.
- Wa e 'bo ko káli te ti mo gole. Ko wa zo mo gole ni, ko gene ko a la ngo ne ni, ne ma tala go'do a, ne a kpolo tē a we oso ne.

mbàmbàlífólò (mbàmbàlàfólò) p.3 : *espèce d'ortie peu urticante, feuilles légumineuses (Urtic.: Fleurya aestuans).*

a) *Cath* : Me a sanggo, le nyonggo ma nyonggo. Ma ngala de ngo ɔ ne sèsè ni, ma wia we ho metre kpo do do ne. Tě ne ɔ ne gbālā zu kō wi ge, ne ma a mbòkò. Li nwá ne ma ɔ ne ke 'da pāsanggo ni, li ne gá be gá, ne nde te nwá ne mbà do te tě ne ma ɔ kè kè kè ɔ ne te mbàmbàli ni. Ma dó do gbogbo zǔ ne ɔ ne tèle te ke 'da sèsè ni, ne 'do ne ɔ lù lù lù, do sàlá de tě ne v̂. Nwá ne 'bana do tɔlɔ ne, ne ma tala te wele tala, ne nde ma tala wena ɔ ne mbàmbàli go.

b) Wa kpa ma wena kɔ gùbà sáfò i, tabi 'do tɔa le nga.

c) Dea to 'da ma ma ke :

- Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa gi, ne wa lingi do gbālā mɔ, tabi nzo, ne li tí ne ǎsǎ, ne wa nyonggo. Ma mbòkɔ wena, gulu ne hā wa a li be sī iko, do ma 'bó go. Ma de dɔndɔ dea ɔ ne dàm̀bù ni.
- Mbè ne wa mba do gele sanggo ɔ ne kulusa tabi pāsanggo, tabi gbànzikó'dò, tabi sèsè tabi solɛ, tabi gele sanggo ke ma ɔ ngá, se ne wa gí ma de.
- Fala ke zu mɔ gba wena, ne mɔ zú'dú te mbàmbàlífólò, ne mɔ do ngo yinggili, kɔ ma kolo, ne mɔ dó ma do mbito, ne mɔ gbá ma nzí'z ní ke zā zu mɔ, ne zu mɔ g̃.

mbànggì p.1 : *arbre, 30-50 m ht., 1-2 m diam., bois pour menuiserie, nom commercial "kambala" (Chlorophora excelsa).*

a) *Cath* : Me a gā te, gā zā ne wia we la metre kpo we kolo do metre bɔa. Ma gba kō ɛ gbā. Ma ngala de ngo wena. Li nwá ne ma ɔ do kótófóló kótófóló, ne ma ɔ tũ. Te kɔafe ne ma ɔ ngàlá'ba ngàlá'ba.

b) Wa kpa ma zā ngɔnda, do gbogbo fɔnɔ, do 'da le 'bɔ.

c) Wa gba ma do ma'baya, ne wa se 'bɔ do kungba seɛ, ma dè do ma wena.

Ne wa de 'bɔ do ina yu zā wi :

Wa gɔmɔ tɔkɔ ne de kó m̀, ne wa a go'do wi ke a yu zā wena ni, ne go'do a gɔnɔ te s̃ ne. Ne mbèè ne, wa a 'bɔ kula 'do li mbànggì, ne mɔ nɔ 'bɔ we duzu kpo yu zā wi, ne ma kpe li wala ne, ne mɔ s̃ 'bɔ go.

mbànggòlò (*voir* b̃ mbànggòlò) p.22 : *variété de bananier plantain à fruits grands et longs. Il ne produit que trois ou quatre mains.*

a) *Cath* : Me a b̃, fala kpa ma nganda wena! Wa mi ma mi, ne nde ma kó te 'bɔ d̃ go. Mè à mbe b̃ ke kua ne bi bili ɔ ne ogele b̃nɔ ni g̃, ma 'bana de ngo. Mbè 'da fala, ne b̃ɛ ni ko, ne ma ko ganza ne b̃ɔa iko. Ne nde gbālā ne ma gā wena, ne ma d̃lù 'bɔ wéná; nganza ne ɔ talɛ tabi nale iko. Kpasa winɔ wa sa li ma na "b̃ b̃lò" tabi b̃ m̀kpá. B̃ɛ ni ma de 'bɔ to 'da fala gázá (Est). Mbé gázánɔ wa gɔnɔ wa d̃ ni, wa nyóngó go. Wa a zé ma hā om̀kɔla.

b) Wa mi ma mi, ne nde wa mi 'bɔ ma wena wena go. Wa mi fai we nyonggo ne, wa teke ma teke go.

c) We nyonggo ne, wa gi ma g̃, we ke gbālā ne gā wena. Ne wa to, ne wa nyonggo do sanggo. Okpasa winɔ zi dati, wa gí zi mâ go. Wa usu zi ma, kɔ ma fele, ne wa nyonggo do fila ne iko, we duzu benɔ, na do wa nyóngó go.

mbànggòlò : *voir* m̀nggòlò.

mbànggótè : *voir* mb̀nggòzúdàfà.

mbéléwé p.21 : *arbre de 18 m ht. (Sapin.: Pancovia Harmsiana).*

mbélé (N : fèlè) p.36 : *herbe à vrilles rampantes, cultivée pour ses fruits, courges à graines oléagineuses (Cucurb.: Citrullus sp.).*

a) *Cath* : Me a nyaka, ma fu fua ɔ ne tele te 'da yonggo ni. Ne ma wa wala, wala ne ma ɔ be dudu yónggóló yónggóló. Tele te ke ma wala dati ngboo ni, ma ɔ ne ke tele te nwá ka'dangga ni, ɔ ne tɔlɔ nwá. Kɔ fala ke ma gá, ne tele te ne ma ɔ ne ke fila kɔa ndimo ni. Ne gbālā kɔ ne mɔ ni ma ɔ silili, ne nde kɔa 'do ne ma a nga, ne ma a filà yèè (jaune). Nwá ne ɔ ne nwá síndò, ma gba sanga te ngbe síkpí síkpí ni.

Marie : Mè à gbālā mò ɔ né yónggò, má gà ɔ né yónggò gó. Ma á filà, ne kɔa 'do ne ma a mbòkò.

b) Wa mi ma mî, wa mi safɔ tabi nu tɔa 'da le.

c) * Kɔ fala ke wa zɔ na, wálá ne fila na wa wia te kala ma, kpakɔ wa ze ma ni, ne wa ngeme ma de ngo gili ne, ne wa ze sanga ne, ze sanga ne gbaa, ne wa mbɔlɔ ma mbɔla, mbɔla de ngo ngbe ε. Ne ma ɔ tū tale tabi tū nale, ya ma mbulu, ne wa fɔlɔ ma 'do lì í do yèlè, ne wɔkɔsɔnɔ te ne ni fo tē ε sū, ne wa yele ma. Wa mīlí nui, ne ma sa, ne wa yele ma, ne ma kolo. Ne oyaa le wa a zé ma kɔ be mɔ ɔ ne saki, ne wa ze ma, ze ma do te, se a kɔa ne ma fua tē ε de, tua ke ma silili, we 'bêlê ma 'bêlê ma é dǔ gɔ. Ne wa mba ma do yónggò, ne wa to ma do ngbese, ne wa nyɔngɔ, ma de wena.

Marc : Wa de do ina gɔ ?

Cath : Wa de do ina dea. Mbee ne ma 'bana kɔ ombe winɔ, ne ma ò ne ke 'da kɔasa winɔ zi wa dé ma do wena ni gɔ. Ne nde a gbālā mbele ma do ina boe.

- Wa to ma do mbú'dá mé 'da gazanɔ, we a nu wa ni.
- Ne mbee ne, fala ke be yu zā ε wena ɔ ne mɔ zame ni, zele gúlì. Ne wa na, mɔ sílí dé gúlì, tabi gèlé liā te ke ma wia do zele gúlì ni, ne mɔ fa gbālā mbele, ne mɔ hana ma, ne mɔ to, ne mɔ a te li ina ke mɔ sili ni, kɔ mɔ de do ngbotǔ, ne be nyɔngɔ, ne a 'banda te sǔ ne.
- Fala ke wele sila a zele wena, ne wa dɔlɔ nwá mbele, ne wa mba do nwá zǔ. Ne wa sutu ma, ne wa a lì ti ne, ne wa fi kālì we 'do ne, n'a nɔ, ne ma gē.
- Kpo kpo nwá ne ni, fala ke be a te kálà, ne wa dɔlɔ nwá ne, ne wa a ma kɔ góásà, ne wa fɔlɔ do nyanga be tū kpo kpo, takɔ nyanga a hasā ɔ ne nwá mbèlè ni.
- *Marie* : Wa 'bêlê 'bɔ ma, ne wa hana, ne wa to, ne wa a te sanggo tabi te ina.

mbéléfò p.40 : *plante herbacée érigée, 1-1,5 m ht., à grande feuille unique découpée sur tige un peu épineuse (Arac.: Anchemanus petiolatus).*

– **bé mbéléfò** p.40 : 1) *plante herbacée à feuille unique sur tige courte, fleur pourpre (Arac.: Amorphophallus Barteri); 2) plante ressemblant à la précédente à feuille unique, à fleur brune, sent mauvais.*

mbèlènggú : voir mbàlànggú.

mbènzé : *plante herbacée non identifiée.*

a) *Cath* : Me a wɔkɔsɔ, be tē ne ɔ be sī ɔ ne te sèsè ni, ne ma ngala 'bɔ be ndénggélé de ngo ɔ ne sèsè ni. Nwá ne ɔ be yólá yólá, ne ma ɔ be filà. Ma wala do gbogbo zǔ ne, wala ne ɔ be nzéngé nzéngé.

b) Wa kpa ma wena zā guba, tabi 'da le ngo zubu, fala wa a do wɔkɔsɔ ni.

c) Wa de mbènzé do ina :

- Ne nde wa dɔlɔ nwá ne, ne wa lingi ma, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa zī zǔ wi ke a do zele nyòngòzǔ ni, a mīlí zǔ a, ne ma ho do tɔkɔ ni.
- Ne mbee ne, wa gbini tē ne, ne wa e ma, kɔ ma kolo, ne wa do do mbito, ne wa gba ke zā li wa te zele gba zele zu.

mbò'bò (ou mbòmbi zámò) p.6 : *arbre, 15-30 m ht., coeur de boeuf sauvage, gros fruit à pulpe comestible (Annon.: Ammonidium Mannii)*

a) *Cath* : Mε a te κε ma ngala wena, kili τε te ne ma ɔ ne τε te gbàdò ni. Ne nde gā ne ma zɔa nùì κε ma de wena ni. Ne ma do gbakō ne do wena. Ne nde nwá ne ma ɔ yòlá yòlá né nwá mbɔmbi le ni, ma hɔ do zu te. Ki ni τε με 'bɔ mbò'bo me a mbɔmbi zamɔ. Ne ngo τε ne, dó ne ma ɔ ne κε wálá gbakɔnda, ma ka kasa. Ne dó ne né àlà do'do, se ne wala mbo'bo ma hɔ de olo ne ni, ya wala ne ma ɔ dudu yòé yòé, ma bili de nù nga. Ne fala κε ma wala dō ni, ma ɔ bɔ̀t̀l̀t̀t̀ò̀, kɔ ma fele ia ni, ne li gbala τε ne ɔ ne tele τε 'da kɔa ndimo κε ma fi fila ni, ɔ yò̀. Ma te, ne ma mbulu, ne gbālā ne ɔ iko, ne ma sɔngbɔ wòyó. Gbālā ne ɔ wòyò, se ne ma ī ti hɔ 'bɔ mbé ne de.

Marc : Ne mɔ t̄a na te ni ma gā ɔ ne e ?

Cath : Mbo'bo ma gā wena, te ne ma dulu wena, ma wia τε hɔ metele bɔa tale nale de mɔ, se ne ma gba kō ε, ne ma ngala 'bɔ de ngo i dê. Mbe, ma wia we hɔ 'bu metre tale, ma zɔa tele τε 'da nùì κε ma de τε ne ni. Tua mbee ne ma ngala wena, ne mbee ne ma ngálá ngboo gɔ, ne ma ko. Gbakō ne wena, ne wala ne ma dulu wena.

b) Wa kpa ma zā ngɔnda. Tua κε winɔ wa wa fɔε, kɔ wa gɔmɔ te ia ni, ya ma hó wena zā bili gɔ, ma hɔ wena zā ngɔnda.

c) Wa nyɔngɔ wala ne nyɔngɔ. Ne wa de 'bɔ te ni do ina :

- Fala κε le nyɔngɔ ma nyɔngɔ ma ɔ be kpā. Ne mbè, fala κε ma fele wena, ne ma ē ēfē be sī. Ne lí ma ia, ya kɔ ne i ma ēfē wena, ne mbe tele τε ne ma kpālā wena. Ne we li kpā κε do dia ne, ne mɔ a t̄ɔ kɔ sani, ne mɔ fo de 'da ne, ne mɔ nzakata ne, tabi mɔ a sucre τε ne, ne mɔ la'da ma. Ki ni le sa li ma na mbɔmbi zamɔ. Fala κε wala ne te, ne mɔ wia we nyɔngɔ mulu ne. Ne nde mɔ nyɔngɔ zu mɔ kpo, ma é se gɔ, we κε ma gā wena.
- Wa ēlē kɔafe mbo'bo, ne mɔ gi ma, gi ma fai ne ma hɔ, ne ma gē, ne mɔ a do zā mɔ, τε zele 'do wi, κε 'do wi zele wena ni, wa sa li ma na nyɔngɔgɔ'do ni, ne mɔ a do zā mɔ.
- Bɔa ne, wa ēlē kɔafe ne, ne wa a do zā wi zele gúlì, wele κε a ko be, ne lì de wena, ne be fe ni, wa sa li ma na zele gúlì ni.
- Ne mbee ne, wa ēlē ma, ne wa hunu do kō, ne wa nɔ, we duzu ti ndala τε wi, wa sa li ma na ndana.
- *Yombo* : Wa gbele τε tē ne, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa zī kɔ zala wele, we dɔkɔ zu wi.

mbòmà : voir kpàlàkpàsà.

mbòmàlòkó (kásó 'dà lè) p.2 : *arbre, feuilles comme l'arbre à pain; les graines grillées sont comestibles, goût de châtaigne (Morac.: Artocarpus sp.).*

a) *Cath* : Mε a te κε ma gā gā, ma do gbakō ne boe. Ne nwá ne ma ɔ ne nwá tambala-kōfiotɔa ni, ma gba kō ε wena, mbe ma gba sambo, ne mbe ma gba mɔɔ. Ne wala ne, ma wala, ne gā kili ne ɔ ne wala mbò'bo ni, tē ne ma ɔ nzéngé nzéngé nzéngé, mɔ 'be ma, ne τε ne ɔ sè'déké sè'déké ni.

Monz. Mε a nu fele màfúkù, we κε τε te ne wia kō do te mafuku, ne wala ne wia 'bɔ kō. 'Bali mɔ kpo τε wala mafuku ma do tē bina, ne nde κε 'da mbomaloko ma be do tē nzéngé nzéngé. Ma ɔ gbaa kɔ ma fele lí ngo í, ne ma kpōlō 'dɔke, ne ma te. Kɔ ma te, nde gbālā kɔ zā ne ma ɔ be a kilì, ɔ ne gba'biti zu nyanga wi gε. Wa sa li ma na mbòmàlòkó, we κε ombunzino τε Lòkó wa tea ne hā le.

b) Wa mi ma mi. Kɔ gbālā ne álá, ne ma hɔ iko.

c) *Monz* : Dea to 'da ma ma κε :

- Mɔ ēlē ndala κε 'do ne ni vē, ne mɔ kala tati a gbālā κε we nyɔngɔ ma. Wa nyɔngɔ tati a gbālā ne kɔ ne ni. Ma ɔ ne 'bete ni, ne langi ne ma ɔ ne mako ni. Mɔ ba ma ia, ne ma ɔ ne mako wa τε 'bèlè te'de gɔ ni. Ne mɔ si, ne mɔ we τε dɔ dɔa, ne mɔ nyɔngɔ. Tabi mɔ gi. Kɔ fala κε mɔ gi, kɔ ma mòkò gɔ ni, ne ma ba mɔ ba.

- Wa mba kɔafe ne do 'bulu, ne mɔ to ma, we a do zā wi zele musta, tabi we enze do ti gulu a.
- *Cath* : Ne fala ke ma fele ia, ne ma yolo, ne ma kpɔlɔ do nu fele ne 'dɔkɛ ne ma te kpɔ, ne ma gɔɔ sanga te ngbɛ mbali. Ma ne te mbali, ne mɔ kpa gbala ne kpo kpo kpo, ɔ ne ke gbala 'bete ni, ne 'do ne ma ɔ ne 'do wala dɔgɔlɔ ni. Ne mɔ 'bɛlɛ ma 'bɛlɛ ni, ne mɔ sɔɔ ma kɔ kɔa ne sū, ne mɔ a kɔ gbala, ne mɔ hana ma gbaa, kɔ kɔa 'do ne ngenze, ne ma ɔ ne tɛlɛ te nui ni, ma tū tū. 'Do ne ma de be ne ngu ngutu ni, ne ma fū kpɔ. Ne mɔ ba ma, kɔ mɔ ne 'bɛlɛ ma, ya kɔ ne, ma ɔ ne ke kà'dangga ni, ma fe fɛnga ɔ ne ka'dangga ni, ɔ ne nwá mbeti ni, ne mɔ nyɔngɔ ma. Fala ke ma fū gɔ, ya ma te bèlɛ gɔ.
- Kɔ fala ke mɔ nyɔngɔ ke ma bèlɛ gɔ ni, ma wia we hā zele ti gele le, wa sa li ma kɔ liteya animateur de santé na, me a *goitre*. Ma de ti gele mɔ ɔ ne ke mɔ nyɔngɔ tolo ka'dangga wena, ne mɔ nyɔngɔ te 'bɔ tolo mbomalako wena, ne ma bèlɛ gɔ, ne ma de *goitre* ti gele mɔ. Ti gele mɔ ma ha hana, le sa li ma do ngbaka na "málù'dé".
- Ní a ma wè kɔ do mako gɔ, ma la ngbe do mako. We ke mako ma ɔ fila, ne mbomaloko, wala ne kɔ ne ma ɔ fɛa ne ka'dangga ni.

mbònggò (E: mbònggò) p.40 : *palmier raphia à feuilles plutôt grêles, tronc long, en forêt inondée, producteur de vin (Palm.: Raphia sp.)*.

- Cath* : Mbonggo me a nu fele nzanggo do gbà'bàkà, ne nde wa mi ma wena 'do li, zā dɛkà li. Tɛlɛ tɛ ne ma wia kɔ do nzanggo, ne nde mbònggò ma ngala wena, ma wia we ho de ngo ɔ ne metre ngbe'dɛdɛ, se na ma gbá kɔ ε dɛ. Wa sanga ma do gele te, se ne wa kù dɛ, we ke kpolo ne bina. Mboko ne ma ɔ sílílí, ne nwá ne ma ɔ 'bɔ sílílí, ma do tɛ te ne bina. Ne te tɛ ne ma kɔa do sɛnggɛ ne vɛ gbáá de ngo i.
- Mbonggo ma ho wena do 'do li. Mbèè ne wa mi mâ mi, ne mbèè ne ma ho iko, ɔ ne 'da le te 'do Mbali.
- Dea to 'da ma ma ke :
  - Me a mɔ wa de ma do dɔ, dɔɛ ne ni ma ɛfɛ wena nea ngo dɔ nzanggó ni, we ke ma do 'do li, ne li fo mbe ngawi te ne. Kɔ mɔ nɔ ma do 'da ɛfɛ ne, ne ma ba mɔ iko.
  - Fala ke dɔɛ ɛsɛ ia ni, ne ma nyɔngɔ do dɔkɔ, le sa li wa ne dɔkɔmbé tabi pɔsɛ.
  - Wa dumu 'bɔ nwá mbonggo do ndɛlɛ, ne wa de do tɔa. Ne wa da 'bɔ tɛ ne do tɔnggɛ do kiti 'bɔ.
  - Ngbo lúá tɛ ne ni, wa se ma do bià.
  - *Timb* : 'Da fala ma fe, kɔ wa gòmò zū ne gɔ nde, ne ma ma nganda ɔ ne nzanggo ni. Ne nde gbala nganda ma 'bana sanga iko, ma gá ɔ ne nganda nzanggo do gba'baka gɔ, ne ma yɔnggóló yɔnggóló ni.

mbónggólí : *voir* ngbómálá.

mbó'bi (mbá'bi) p.40 : *palmier liane, 1 cm diam, employé comme liens et sparterie, p.ex. pour tresser un fourreau pour couteau, pour faire un grenier, pour lier la paille sur le toit, etc. (Palm.: Eremospatha Haulevilleamus)*.

- Zagb* : Me a nyaka, li gbili ne boe, ma fo fua, ma fo nyélé wena, ne nde ma bá 'da te gɔ. Tɛ tɛ ne boe do te nwá ne 'bɔ. Nwá ne dɔ tɛ ne gɔ, ne ma gá be gɔ, ma be yóláá. Fala ke ma te sɔ gɔ, ne nde kɔa 'do ne ma ɔ ne tolo nwa (vert), kɔ ma sɛ ia, ne nde fo mɔ kpo 'dɔ ne bina, ma loa kpúlúú. Wa sa li ne do lingala na kékélɛ.
- Wa kpa ma ti kɔla li, do nu ndò, do zā vúdà.
- Mbó'bi ma de to wena :
  - Wa ba kili mbá'bi, ne wa 'bili be te, ne wa kasa ma de te te ne, nè wà dé dò mó dùngù, ɔ ne mbátá ni.

- Wa ɔɔɔ mbá'bi, ne wa si do ma, ne wa gba sanga ne, ne wa dí ma, ne wà dé félé nè, nè wà sánɡá dò t̀à, nè wà dé dò yànggá. Nè wà fáná dò òmò wéná, ó né fókó dùgbú tàbì yèlé ngbàkà tàbì gònggò ké wà gálá dò lì, ní dò ní.

– ndá mbó'bi (ou : mbó'bí ndá) p.46 : *palmier liane de mauvaise qualité.*

- a) *Timb* : Me a mbó'bi ke ma gbini kile kile ni. Ma hã wa sa li na na ndá. Li ngele ne dulu wena, ne ma lo wena.

mbòlò : *arbuste, non identifié; les tiges sont utilisées par les "gàzà kólá" pour faire des fouets.*

mbòlòzòmbùnzú (yòlò mbàti) p.27 : *plante herbacée rampante, très envahissante, fleurs mauves à involucre développé (Passiflora indica, involucrata); 'Barbadine', liane herbacée, cultivée pour ses fruits comestibles (Passiflora quadrangularis).*

- a) *Cath* : Me a be nyaka, ma nea we ɔ ne nyaka okaangga ni, ne nde nyaka ne gã nea ngo ke 'da kàànggá be sī. Ne nwá ne ɔ ne nwá ndòmbò ni, ne nde te ne ma ɔ lù lù lù. Ma wa wala, wala ne ɔ ne wala pāsanggo ni. Ne fala ke ma fele, ne tẽ ne ɔ yèè. Kò m̀'bi wala ne, ne m̀ mbɔɔ sanga ne, ne m̀ li gbālā ne kɔ ne, ne nde gbālā ne ɔ sílíí ɔ ne gbālā yonggo ni, ne nde ma ɛ́ɛ́ ndírri, ma kpālā ɔ ne yòlò ɔ. Ombe wa sa 'bɔ li ne na, yòlò mbati.
- b) Wa kpa ma wena te guba olo kɔla ke wa wa ni, do osafɔɔ ngu'du li.
- c) 'Da fala ke mbolo ba m̀ wena, ne wa hūi nwá ne gbaa, ne wa lingi ma de kɔ sani, ne wa a li ti ne, ne wa e ma li wese, kɔ ma ba we, ne m̀ so de zu m̀.

mbòm̀bì : *coeur-de-boeuf cultivé.*

- a) *Cath* : Mè á wálá tè, ngo gili ne bɔa :
 mbòm̀bì zámò : *voir* mbò'bò;
 do mbòm̀bì 'dá lé : me a te, ma ngala la li ɔ, ne ma gba kɔ ε. Kili te tẽ ne ma gã ɔ ne kú wi ni. Nwá ne ɔ be dùdú, ne ma nganda kákáwáyá. Ma wa wala, ne te wala ne ɔ be do tẽ ɔ nzéngé nzéngé nzéngé, ne tèle te ne ɔ ne tɔlo nwá.
- b) Wa mi ma m̂, wa mi ma 'da le, te safɔ te nu dāɔ ni.
- c) Dea to 'da ma ma ke :
- Fala ke wala ne félé, ne wa 'bí, ne wa li ma, ma ɛ́ɛ́ wena.
  - Wa dolo nwá ne, wa a li tí ne, ne wa gi ma, kɔ ma gbálá, ne m̀ folo do te m̀ te fúlélɔɔ.
  - Wa zā 'bɔ liā ne, ne wa folo te ne, ne wa gbɛɛ ma kɔ sani, ne wa a li tí ne, kɔ ma nyɔngɔ, ne wa tɛkpe ma, ne wa a do zā wi zeɛ gba'dangba. Liā ne fàngà wena, ne ma únú ngándá wena.

mbónggá (tèmbónggá, énggàlú ou ánggèlú) p.28 : *arbre élancé de 35 m ht., 0,7-1 m diam., fruits samaroides, bois blanc pour charpenterie (Combr. : Terminalia superba).*

- a) *Cath* : Me a gã te, gã zā ne wia we ho mɛtre kpo, ne ma dulu wena. Ma gba kɔ ε ɔ ne dènggá ni. Tẽ ne ma ɔ fē (bois blanc).
- b) Wa kpa wena zā ngonda do zā bili tabi 'do le.
- c) Dea to 'da ma ma ke :
- Wa gba tẽ ne do ma'baya, wa se do kè'dènggú, ne wa se 'bɔ do gá. Ne nde wa sé do kungba ɔ, we ke ma ngàndà la li ɔ, ma gbã ne dō iko.
  - Wa ze afe ne, ne wa gi, kɔ ma gbala, ne wa folo do te wi we ofileɛ. Tabi wa hunu do k̂, ne wa nɔ 'bɔ we duzu filelɔɔ ni. (Angge! Fala ke lí ne ma te li m̀, ne li m̀ o).
  - Wa gi 'bɔ kpo kpo afe ne, ne wa folo 'bɔ do te wi we kpo kpo zeɛ ni.
  - Wa dɔ 'bɔ ma we de do mbito.

mbònggò : *voir* mbònggò.

mbònggózùdàfà (gbògbòzùdàfà, mbànggótè) : *plante non identifiée; nom par lequel on désigne* : 1) *soit une espèce d'arbre très dur, voir gbògbòzùdàfà ; 2) soit une espèce de plante herbacée; les jeunes feuilles à goût amer sont mangées comme stimulant par les néophytes dans le camp d'initiation ; 3) d'autres prétendent que "mbònggózùdàfà" est un nom donné à l'écorce de l'arbre "káyóló". Elle est mangée par les initiés pour leur couper la faim.*

mbùli p.37 : *composite faisant des rosettes de feuilles, puis plante érigée à fleurs blanches, très commune (Composita sp.).*

- a) *Cath* : Mε a nwá sáγγò, ma hɔ de olo wa mɔ. Tεε te ne ma ngala ɔ ne ke 'da 'dòlò'dólà ni. Nwá ne ma ɔ ne nwá sésé ni, tɛ ne ó lù lù lù ni. Ma dó dò gbogbo zu ne, dó ne fíla yèè (jaune), ne be gbālā de zā dó ne boe.
- b) Ne nde wa kpá ma kpa gɔ, wa mi ma mi. We kpa iko, dati fala ke wa wa fɔ kɔla ni, ma ɔ ne ke nɔnɔ wa mesena te lɪ wala tenɔ wena ni, ne wa te sɔ ma zā wɔkɔse ni, ne mbuli ma hɔ di ni. Ne ke winɔ wa kɔ we nyɔngɔ ma wena ni, se ne wa gbini kpala ne, gbogbo zu ne ma ɔ yèè ni, ne ma do be wala ne kɔ ne boe, ne wa pe ma pɛa, ɔ ne ke wa pe do tele te pāsanggo, do sɛsɛ. Se ne wa dɔlɔ ma, ne wa nyɔngɔ.
- c) Ní a we nyɔngɔ nwá mbùli de wena, ne wa mba li ne do gele nwá sanggonɔ ɔ ne kúlúsà, tabi pásáγγò, tabi sésé, tabi lípápá, se ne wa gi de. Ne mbùli ma fàngà gɔ, kɔ wa mba li ne do pāsanggo, ne ma we kɔ, ne ma gbe mbe ngawi 'da pāsanggo, ne ma mbókò. We ke pāsanggo ma fàngà wena.

mbùlí lɪ p.37 : *composite semblable à la précédente, en sol humide, fleur pourpre (Composita sp.).*

Cath : Tεε te ne ma wia kɔ sū do mbùli ni, ne nde ma hɔ wena nú lɪ do li zɔnɔ. Ne wa nyóngó ma gɔ, ma únú nganda wena.

mbùlìò (mbúlùyò, mbule) p.31 : *grand arbuste ou arbre bas branchu, feuilles très odorantes (Borag.: Cordia sp.).*

- a) Mε a te, ma gá la li gɔ, ne nde ma gba kɔ ε wena. Nwá ne unu wena.
- b) Wa kpa ma ti kɔla, do li zɔ 'bɔ.
- c) • Wa li wala ne wena.
- Wa dɔlɔ nwá ne ni, ne wa 'bala de 'dɔ lɪ gbaa, ne wa fɔlɔ do zu wɪ zεε gbazelezu. Tabi wa dɔlɔ nɔz'di nwá ne, ne wa lingi, ne wa fi kɔ kolonggo, ne mɔ zɪ li a we duzu kpo zεε gbazelezu ni. Ma unu nganda wena!

mbúlúyèè (mbúlúgódóyàà) : nyàkàkúmà.

N

nàádóábégbè : *voir gbàdóánàábè.*

nàágbìnìkìlé : *voir gbìnìkìlé.*

nàámó'dòmò p.17 : *petite herbe prostrée, très envahissante, 2-3 espèces (Euph.: Euphorbia hirta).*

- a) *Tanda* : Mε a be wɔkɔsɔ, ma wia we ngala de ngo we 'bu cm nale ngo ne mɔlɔ.
- b) Ma hɔ wena zā bilɪ.
- c) Ma 'danga fɔ wena.

nàándà'bà ou **yàándà'bà** ('bètè nù) p.4 : *plante holoparasite sur racines, fleur à capitule involucre rouge-pourpre à même le sol (Balan.: Thonningia sanguinea).*

- a) *Cath* : Naanda'ba mε a te gɔ, ne mε 'bɔ a nwá gɔ, ne nde mε a mɔ ma hɔ de te bulu nù, ne ma tata, ne ma ɔ ne wese gba gbâ ni. Ne ma ɔ ne tele te gbadè ma ko 'da kàlà

gɔ ni, ne ma ɔ be fila ni wázázázázá, ne ma ɔ kòrr. Ma ɔ ne ma ne tu tua ni, ne ma ɔ ne fila ɔ ne wese ke ma gba gbâ né ni. Sala nu ne ma gba gba ni, ne nde ma ɔ fila. Mɔ 'be ma, ma nganda wena, ma wia we dumu kō mɔ ngénzè ngénzè, ne gbogbo ne ma ɔ fila nzàtèè (jaune). Ngàlá ne wia we cm 5.

Dagaza : Mè bé mó ké ma hó be ngba'da ngbada ti kola. Ma hó né nwa gbadè ni. Nwá né ɔ bé sílí né nwa gbadè ni, ma ó fíla.

b) Ma hó do ti kola iko; ma na de nù né, ne mɔ zo ma.

c) Ma de zele dea :

- Mɔ wia we gbini ma gbini, tabi mɔ zā ma do kpangbola, ne mɔ ba ma tí nù i. Kɔ mɔ zā ma ia, ne mɔ 'dene ma, ne wi ke a kpa gba gbele dani, kɔ a kòlò do nu tɔa ina gɔ, ɔ ne ke zi 'da oyaa le, ne wa 'dene ma sū, ne wa mba do nwá ke ma ē dani bolo ni ɔ ne nwá ngbìndì ni, ne wa na ma li dani, ne wa henze ma.
- Wa to ma, mba do dǎ, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa a kpétǎ 'dǎ ne bá wena, ne wa zǐ kɔ gele wele we zele ndà'bà.
- Wa 'dɔ ma do be liā ne, ne wa gi ma, ne ma gbala, ne wa tekpe, ne wa nɔ ma we duzu ne 'dangbanɔ (ascaris do anquilostome).
- Wa gbɔɔ 'bɔ ma do liā ne, ne wa to, ne wa mba 'bɔ do gele ina, mba do belé. Ne wa to ni gbaa, kɔ ma 'bu, ne wa ku'bu do wele ke a do zele yole ni, ne nde wa á te we á gɔ, wa de do gēa ne iko.
- Wa zu'du 'bɔ nàándà'bà do liā ne sū, ne wa 'bala ma de te 'dɔ li, ne wa do li wèsé, ne wa folo do te be ke tē a ba we bâ, olo li zele gùli.
- Tábì we zele li wi. Otunumɔ wa ndɔlɔ li wele do mɔ tūi 'da wa, kɔ fala sa, ya li a hē sū, ne wa zu'du 'bɔ nàándà'bà do liā ne, ne wa gbele gbaa, ne wa mba do liā fele sésédòà, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa zǐ li a.
- Wa zu'du 'bɔ nàándà'bà, ne wa 'déné ma sū, ma 'bu, ne wa enze do tulu nyángá wi zele 'du'dumangga.
- Wà gbótó mâ, nè wà tó, nè wà mbá dò gèlé inà, ó né inà gbèlé. Nè wà tó ní gbáá, nè wà kú'bu dò wélé ké à dò zélé yòlè (yòlè gè mé à *hémorroïde*). Wà kú'bu dò â, nè ndé wà á tē wè â gó.
- Té bé bá wè wéná, nè wa 'bala ma de te 'dɔ li, nè wà fóló dó â.
- *Dagaza* : Wukonɔ wa gbini be mâ do te ne ni, ne wa fi kɔ yele, we fa nda'ba. Ogbayanɔ wa sa ma na "Nàándà'bà. Wa gbele 'bɔ me ke kɔ ne ni, ne wa a zā wi te dangba. Wa enze 'bɔ do dani fanza tunumɔ.

Nd

ndà'bà (nyákà ndà'bà) p.19 : 1) liane de 4 à 5 m de long (*Hypp.: Cuerveva macrophylla*) ; 2) liane ligneuse à tige glabre, 40 m de long, appelée aussi pòpó, pèpé (*Hypp.: Loeseneriella apiculata*). Les deux espèces servent de liens solides. On les fend pour en faire des liens qui sont utilisés dans les constructions, comme tendeur dans un piège, pour faire un enclos, etc. Mais on ne les utilise pas dans la vannerie.

a) *Cath* : Nda'ba me a nyaka, ma fo, ne ma dulu wena, ne ma ba 'da te de ngo nyele wena. Nyaka ne ma gǎ wena, be ke be sī ma ɔ ne nu kō wi ge, ne gba gbele ke ma ɔ ne ganggala wi. Ma lò gɔ, ma sa sa'ba, ne gbóngbó ne boe. Nwá ne ma ɔ de yólá yólá ɔ ne nwá nyaka lúlú, ne nde wa kpa ma tati a te sòtí zǔ ne. Ogbi wa sa li ne na pumbu. Nyaka ne ngànda wena. Ngo gili ne bɔa, mbèé ne a fē ne, ne mbèé ne a tū ne.

b) Wa kpa ma wena te nú lì, do ti kola nú lì.

- c) Wa 'bili ma, ne wa si do ma de le nga, ne wa 'dene ma 'dene, ne wa gba sanga ne, ne wa de do fele ke wa sa li ma na félé ndà'bà ni. Ne nde wa fáná do mɔ go, ma wena we enze do mɔ :
- Wa sanga do tɔa, ne wa enze do ngbò, ma 'dángá dɔ go.
  - Ze 'da oyàá le wa 'bili zé do gbungga, ne wa ndo do bili.

– **wílí ndà'bà ou ndilìbà** p.20: *arbuste sarmenteux ou liane (Icacina. : Iodes Klaineana).*

- a) *Zagb* : Mɛ a be te, ma ɔ ne nyaka ni. Li nwá ne gá be go, ma fo do nù ge iko, tabi ma ba 'da mò de ngo. Tɛle te ne wia kɔ do ndà'bà iko, ne nde ma do dea to kpo bina.
Cath : Fala ke mɔ ī ti ndà'bà do dia ne go, kɔ mɔ zɔ wili nda'ba, ne mɔ lengge na mɛ a ndà'bà, kɔ mɔ 'bili ma, kɔ mɔ ne 'dene ma, nde ma gbi gbini iko, ma dé fele go.
- b) Wa kpa ma wena zā bìlì, tabi ti 'bete.
- c) • Wa gɔnɔ nwá ne, ne wa 'dene, ne wa e li dani.
- Wa 'bili nyaka ne, ne wa de do kolo nu yélé tabi gònggò. Tabi wa 'bo 'bɔ ma, ne wa de do tàkù.
  - Wa 'bili nyaka ne, ne wa fi gele kpana, ne wa sanga do tɛ ne, ne wa kɔ'bo do dɔ.
  - *Timb* : Wa to nwá ndilìbà, ne wa gi do fele, ne wa fi fele ne ni ti 'bētē, ne ma tū, ne wa geze do te fana mɔ, ɔ ne kala yeke, bunggu, kòé, ndàsà, ní do ní. Ne ke 'da kpana, wa do kpana v̄ē, kɔ wa ne ne we e ma nù ni, ne wa 'bala ma gbaa, ne wa a li ti ne, ne wa so, ne wa lo do kpana ni, ne te kpana tū de wena.

ndà'bɔ̀à p.6 : *liane hirsute, tubercules comestibles; les fruits sont très sucrés, se développent en grappes (Menisp.: Yateorhiza macrantha).*

- a) *Cath* : Mɛ a nyaka, ma fo dúlú go, ne ma ba 'da te de ngo. Nyaka ne gá be go, ma ɔ ne fele yàndì íko, ne te ne ɔ lù lù ɔ ne te kusa ni, ne te nwá ne ɔ 'bɔ ni. Ma wa wala, ne wala ne ma ɔ ne be nyaka ni, ma zúkpúlú de nù zùtùlúú dele wena.
- b) Ma hɔ wena zā bìlì, do zā vú'dá ke wa wa zi dati wa ni.
- c) Wa li wala ne lí, ma èfè wena. Mɔ kpòlɔ wala ne kpo, kɔ mɔ fi kɔ nu mɔ ia, kɔ mɔ ne ngete sanga ne, ne ma yɔɔ mɔ lí'ɔ, ne ma ba bâ, ma de kɔ nu mɔ ɔ ne yìkì ni. Obenɔ wa kɔ ma wena, ne nde wena wena a oboko benɔ, ne nde kpa wi ngboo go. Ne nde gèlé to ngo ne bina.

– **wílí ndà'bɔ̀à** p.6 : *liane subligneuse à fruit sucré et tubercules comestibles, comme des grappes de raisins (Menisp.: Dioscorreophyllum cumminsii).*

- a) *Tanda* : Mɛ a be nyaka, ma wa wala. Wala ne fele, ne ma èfè wena.
- b) Wa kpa ma zā bìlì do nu lì.
- c) • Wa li wala ne li. Wa de 'bɔ ma nu bele we yu do be.
- *Timb* : Wa na nwá ne li dɔ fande we 'dafa lí ne.

ndà'dàkpálà (ndàlàkpalà) p. 12 : *arbuste suffrutescent ou arbuste, unifolié, commun dans la savane (Papil. : Desmodium velutinum).*

- a) *Nad* : Mɛ a be te, gā ne ma ɔ ne gbālā zu kɔ wi ge iko, ne ma ngálá be de ngo déngélé we hɔ mɛtre kpo. Be kā tɛ ne be sī iko. Nwá ne ma hɔ do 'balò zā tɛ ne, ne nde li ne ma gā wena go, ma ɔ be kótófoló kótófoló ɔ ne nwá ndimɔ ni, ne tɛ ne ɔ lù lù lù. Ma ngala te 'bɔ né ke zōe ngala ni, wa wa zō, ne wa wa do zō fala ne kpo te 'bɔ, ne ma we kɔ do zōnɔ iko. Ne te nwá ne ma ɔ te 'bɔ ne te nwá mboma ni, ma ɔ lù lù lù lù. Ma wala do gbogbo zū ne, ne wala ne ma ɔ be silili iko, ma ɔ be dudu, ne be li ngele wala ne ni boe.
- b) Ma hɔ wena li zō, do nu ngbaka bili.
- c) *Marc* : Ne ma de to ge?
- Mɔ yengge zā zō, hā nzā ba mɔ, ne mɔ de nwá ne, ne mɔ ne do nzā.

- Mɔ 'bi 'bɔ nwá nɛ ni, nɛ mɔ kala ma do 'do gogo mɔ, kɛ ma ba ndi bâ ni.
- Wele kpa dani, nɛ wa 'ba nwá nɛ, nɛ wa nyɔngɔ ma sũ, nɛ wa na dɛ tɛ li nɛ ni.
- Gbali wele zɛɛ wena, nɛ kpo kpo nwá nɛ ni, nɛ wa lingi, nɛ wa fi kɔ kolonggo, nɛ wa zĩ li a.
- *Cath* : Kpo kpo nwá nɛ ni, owi nàá zānɔ wa dɔɔ ma, nɛ wa to ma tua, nɛ wa anga dɛ kɔ sani, nɛ wa a li ti nɛ, kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa a do zā wa, takɔ tɛ be 'da wa sa, nɛ fo nda tē a bina.

Marc : Kɔafe nɛ ma dɛ to ge?

Kat : Wa ɛ́lɛ́ kɔafe nɛ gɔ, we kɛ mɛ a be te be sī, tē nɛ gā bé gɔ.

Zagb : Wa dɛ ndàlàkpálà do ina dɛa :

- Wa fa nzo'di kɛ ma 'bana do mbɔkɔ nɛ ni, nɛ wa nyɔngɔ, nɛ wa na li dani. Ma ɛ dani wena.
- Wa dɛ nzò'dí nwá nɛ, nɛ wa mba do gbálá sà, nɛ wa to, nɛ wa dɛ do mbú'dá mò, nɛ wa fi nu ogazanɔ takɔ sila wa kpálá.
- Wa zu'du liā nɛ, nɛ wa mba do gele ina, nɛ wa gi hā wi kɛ a kpa dani bolo (kɛ wa dumu a do sɛɛ tabi kòyà).
- Wa zu'du 'bɔ kpo kpo liā nɛ, nɛ wa gbɛɛ, nɛ wa fi kɔ kolonggo, nɛ wa zĩ zĩ wi nga zɛɛ.

– **wílí ndà'dàkpálà** p. 12 : *arbuste suffrutescens érigé, ressemblant au précédent, mais trifolié (Papil. : Pseudarthria Hookeri).*

- a) *C.Nad* : Wili ndà'dàkpálà ma wia kɔ do kɛ sɔ ni, nɛ we kɛ nwá nɛ ma la ngba, nɛ nde nwá nɛ ma gbá kɔ ɛ̀ tálè tálè.
- b) Wa kpa 'bɔ mâ li zǎ do zā bilì ɔ nɛ nda'dakpala kɛ sɔ di wa tɔa we nɛ ni.
- c) Nɛ wele kɛ a do zɛɛ guli tē a, nɛ a 'bili liā ndà'dàkpálà, nɛ a a li ina nɛ ni, nɛ nde a wè we nɛ nzâ do nwá wílí ndà'dàkpálà gɔ, we kɛ zĩ zɛɛ ni tɛ 'bɔ hā ni. ɔ do nda'dakpala kɛ sɔ di dati ni, wele wa wia we nɛ nɛ nzâ iko.

Marc : Gele to nɛ 'bɔ bina?

Kat : Gele to nɛ kɛ na mi ĩ ti nɛ ni ma bina, mɛ a kɛ mi tɔa ia ni.

– **tú ndà'dàkpálà** : *plante herbacée.*

a) *Tanda* : Nwá nɛ ɔ mbii, nɛ ma ɔ do.

b) Wa kpa nu bili tabi li zɔ.

c) • Wa a do zā wi nɛ gaza.

- Wa fi 'bɔ ma li wi tɛ zɛɛ gɔali. Kɔ 'da fala kɛ a kpasā ia, nɛ nde a wè 'bɔ tɛ dɛ nwá ni, nɛ a nɛ do ma nzā gɔ.

ndàgì (wílí ùlùndù) p.31 : *liane ligneuse, utilisée comme liens (Apoc.: Alafia multiflora).*

a) *Cath* : Mɛ a nyaka, ma fu fua, nɛ ma ba 'da tɛ dɛ ngo, nɛ ma dí'bili zu nɛ dɛɛ wena. Nyaka nɛ gā be gɔ, ma ɔ nɛ nyaka káànggá iko. Nwá nɛ ma ɔ be síkpí síkpí, nɛ ma ɔ be kákáwáyáá. Nɛ nde wa 'bi nwá nɛ, nɛ tɔkɔ nɛ ma dɛ, nɛ ma ɔ fɛ ɔ nɛ tɔkɔ dɛngga ni. Ma dɛ zu kɔ mɔ, nɛ ma ba bâ ndà'dí ndà'di ɔ nɛ kɛ ndembo ni.

b) Ma hɔ zā bìlì do 'da le, tɛ fala wɔkɔsɔnɔ boe ni.

c) • Fala kɛ tɔkɔ nɛ tɛ li mɔ, nɛ li mɔ o.

- 'Da oyaa le zi ni, wa gbutu zi nyaka nɛ, nɛ wa si do ma, nɛ wa dɔɔ nwá nɛ, nɛ wa dɛ tɔkɔ nɛ li dani kuni 'da obenɔ, kpakɔ ma ɛ dɔ. We kɛ ma a nyaka kpo, ma fanga wena.

– **wílí ndàgì** p.31 : *liane ligneuse rugueuse, à grandes fleurs odorantes (Apoc.: Strophantus hispidus).*

a) *Cath* : Ma wia kɔ do nàá ndàgì iko, nɛ nde nwá nɛ ɔ be a gā.

b) Wa kpa 'bɔ ma tɛ falanɔ kɛ wa kpa do nàá kɛ.

c) *Marc* : Ki ni wa dɛ 'bɔ do to dɛa ?

Cath : lí, tɔkɔ nɛ ma dɛ 'bɔ to dɛa, ma wia kɔ do naa kɛ. Nɛ ma ɔ nɛ kɛ poison ni, we kɛ ma wè tɛ gbo nu wi gɔ.

ndàgòlò p.45 : *petite fougère grimpante, terrestre, feuilles à bords crispés, au bord de la forêt humide (Foug.: Lygodium scandens).*

ndàká p.26 : *arbre en terrain marécageux, commun, latex orange qui sert à réparer les pots crevassés (Gutt.: Symphonia globulifera).*

a) *Cath* : Mɛ a tɛ, ma gā gā, gā nɛ nɛa we ɔ nɛ tɛ mɔpaka ni. Nwá nɛ gā la li gɔ. Dó ma ɔ fila. Ti liā nɛ mɛ a tɛa mɔ okɔɔɔ. Kɔɔɔ wa 'donggo kɔ, nɛ wa ɔ dɛ ti nɛ. Wa mɔ ngo gɔmɔ tɛ tɛ nɛ, nɛ tɔkɔ nɛ húlú, nɛ wa kpo ma, nɛ tɔkɔ nɛ nganda gbó'dó gbó'dó gbó'dó, ya ma tū kolo kolo.

b) Wa kpa ma wena tɛ zā dɛkà lì.

c) Tɔkɔ ndàká wa lɔ dò ua mɔ lɔa :

- Owukonɔ wa nɛ, nɛ wa kala tɔkɔ nɛ, nɛ wa si, nɛ wa gi ma le nga gbaa, nɛ wa kɔ ma lí ua kpana tabi li ua daka 'da wa.
- Wa kɔ we lɔ do mɔ, nɛ wa gi 'bɔ 'dǎ nɛ, nɛ ma ɔsɔ, nɛ wa 'bo ma 'bua, nɛ wa a ma, nɛ ma kolo. Kɔ wa kɔ we lɔ do li ua mɔ ni, nɛ wa ba gbulu gua we, nɛ wa gbini ma be sī, nɛ wa e dɛ li we. Kɔ ma kū vɛ, nɛ mɔ ba kpangbola, nɛ mɔ yulu ti nɛ, nɛ ma dɛ nzònggèè, nɛ mɔ na dɛ li ua mɛ ni, nɛ mɔ dili ngo nɛ do kpangbola, nɛ ma lɔ kpélé kpélé, ya ma húlú 'bɔ gɔ.

ndàká tí kólá (ou : gbàndàká) p.26 : *petit arbre (Gutt.: Garcinia sp.).*

a) *Cath* : Tɛɛ tɛ nɛ ma wia kɔ do ndàká, nɛ nde to nɛ ma la ngbɛ be sī.

Ogbayanɔ wa sa li tɔkɔ ngùmàtúlú na gbàndàká.

b) Wa kpa 'bɔ ma nu lì, tabi zā vúdà, kɛ wa wa zi ma ni.

c) Dɛa to 'da ma ma kɛ :

- Wa gba tɔkɔ nɛ dɛ ngo afe, nɛ wa e ma 'do yànggá hā ngambelenɔ, tabi ngo tɛ do hā onɔɛ. Kɔ wa le 'do lí nɛ ni, nɛ ma nā tɛ sala tɛ wa nzà'bi, nɛ wa yu zāa.

- Mbè wa gí 'da nè, nè wa kpā ma tɛ dolo olo nɔɛnɔ wa dungu nè wena ni. Kɔ nɔɛnɔ wa yengge do di ni, nè wa nālā dɛ tɛ nè nzà'bí, nè wa yu zāa, nè wa mɔ ngo kala wa.

– **wílí ndàkáká** p.26 : *arbre moyen, fruit jaune et rouge, gros comme un abricot (Gutt.: Garcinia sp.).*

a) *Cath* : Mɛ a be tɛ, ma gā wena gɔ, sɔkpɔ gā nè ma ɔ nè gélé zugolo gɛ iko. Nwá nè ɔ yóláá, ma ɔ be síkpí síkpí, li nè gā be gɔ. Wa sa 'bɔ li nè na "viti-Kongo". Ma wala 'bɔ wala, wala nè ma ɔ sílílí, nè ma gba sanga tɛ ngbɛ bɔa, nè ma ɔ be yónggólónggó. Kɔa 'do nè ma ngàndà wena. Wa o ma do tà, nè wa kpa gbālā kɔ nè, nde ma ɔ fê. Wala nè mɛ a poison.

b) Wa kpa ma wena 'do tɔà tabi sáfò. Ombe winɔ wa mi ma mí.

c) Dɛa to 'da ma ma kɛ :

- Wa fa wala nè kɛ ma do kula nè, nè wa o kɔa 'do nè, nè wa kala gbālā kɔ zā nè, nè wa to ma mba do tɔ vɛ, nè wa a hā óbiá, wɛ gbɛ do wa. Wa ini dati, wɛ kɛ obia wa nyɔngɔ ini wena.
- Fala kɛ wele nyɔngɔ ma, nè a òlò fai, ya li òlā tū mbii, nè ma 'bili sila a, nè a fe. Nè fala kɛ a fe ia ni, nè nu a ma nólò né fú dɔ nè, nè kɔ nu a do 'do gogo a vɛ tū mbii.

ndàkábìlindì p.8 : *liane ou arbuste sarmenteux à fruit fauve couvert de poils irritants caducs (Conn. : Cnestis urens).*

a) *Cath* : Mɛ a tɛ gɔ, mɛ a nyaka, ma ngala be dɛ ngo olo li 'bu cm talɛ, nè ma sanza dɛlɛ wena. Nwá nè ɔ sɛkéké ɔ nè nwá dɔ ni, nè tɛ nè ɔ lù lù lù, nè ma 'bɔ de wena, ma a gísá nwá. Ma wala, nè wala nè ma hɔ tɛ tɛ nè, ɔ nè be wala manggɛ ni.

b) Lɛ kpa ma tɛ zā bìlì, tabi tɛ li zɔ.

c) Nè lɛ huí nwa nè wɛ dɛ do to.

- Lɛ huí nwá nè, nè lɛ to ma tua, ma ba zu kɔ wi bâ ɔ nè dàmbú ni. Nè lɛ mbá ma do nù, tabi do kanggatɛlɛ, nè lɛ 'bala ma, nè lɛ kpe do li holo pipa wɛ gi do 'bete tabi do dɔ. Nè wa lɔ 'bɔ ma do li ua mɔ, ó né gá gi do ngbako, kpánà, dàkà, ní do ní. Kɔ ma nganda dɛ lí nè gbà'dá ia, ya ma húlú 'bɔ gɔ.
- Nè kpo nwá nè ni, wa nā ngo hɛa mɔ, nè ki ni ma bi do wi nè wena fai, kɔ fala sa ma, ya be tɛ hɛa mɛ hili be sí.
- Nè wala nè, lɛ 'bi ma, nè lɛ sa do 'do gogo lɛ olo li brosse ni.

ndàkálì p.26 : *petit arbre, latex jaune; le bois est facilement attaqué par les perce-bois (Gutt.: Garcinia sp.).*

a) *Zagb* : Mɛ a be tɛ, ma ɔ nè nu kɔ be ni, nè ngala nè dɛ ngo wia wɛ hɔ mɛtrɛ bɔa. Nwá nè ɔ sɛkéké, nè ma be a du. Mɛ a tɛ kpo kɛ o'dòkòkúngbá wa gbo ma wena.

b) Ma ɔ wena zā bìlì.

c) • Wa to nwá nè, kɔ ma 'bu, nè wa na gbogbo zu be nɔ be kɛ a do zɛlɛ li bìà gbogbo zu a ni.

- Mɛ a tɛ kpo kɛ ma gbɛ wi gbɛa. Tua kɛ, mɔ gɔmɔ ma, kɔ lí nè dɛa dɛ kɔ mɔ, kɔ mɔ fòlò ma sá gɔ, kɔ mɔ nyɔngɔ do mɔ, nè mɔ fe iko.

– **wílí ndàkálì** p.26 : *petit arbre (Gutt.: Garcinia sp.).*

ndàkòkò p.20 : *arbre lianeux (Icac.: Icacina Mannii).*

ndàlàkpálà : *voir* ndà'dàkpálà.

– **wílí ndàlàkpálà** : *voir* wílí ndà'dàkpálà.

ndàlátòlò p.2 : *arbre, 30 m ht., à grappes de fruits rouges sur le tronc et les grosses branches, fréquent en forêt secondaire (Mor.: Ficus capensis).*

ndáli : *liane, non identifiée.*

- a) *Zagb* : Mε a nyaka, gā zā ne ɔ ne gbālā zu nyanga wi ge iko. Nwá ne ɔ ne nwá ndà'bòà, ne nde zu ne ma gba sékéké ni. Ma wa wala.
- b) Wa kpa ma 'do lì.
- c) • Wa de do ina we zele gbée.
• Wa kala wala ne, ne wa a do li kpili. Ma gbe wi gbea.

ndàmá p.8 : *arbre buissonnant ou lianeux (Connar.: Roureopsis obliquifolia).*

- a) *Cath* : Mε a be te. Ngó gili ndàmà nālε. Mbèé ne bòa me ke wa mí ma mî go ni, ma ho zamɔ. Ne mbèé ne bòa wa mi ma mî, wa sa li na ndama 'da le.

Ngó gili ndama 'da le ma 'bo bɔa : sǒnggá ndàmá, do pùá ndàmá.

1. **sǒnggá ndàmá** : mε a mɔ ma ɔ ne fulele ni, ma gbala ngo ngbe gbala. Ma ɔ 'bàtà, ne mbèé ne ma fanza ngo ne ɔ ne zu kō wi ni. Ma do nwá ne bina, ne nde dó ne ma ho do gbogbo zā ne. Tě ne ngàndà ngboo go, ma dunu do lì iko.
  - Wa gbini be tě ne, ne wa 'dene ma, ne wa fi kɔ saso, ne wa a li ti ne, ne wa e li we, kɔ ma sili gbaa, kɔ ma gbala, ne wa tene lí ne, ne wa hunu do kǒ, ne wa no mɔ. Fala ke mɔ kpa gā dani, ne li dani 'da mɔ ma ndama de te ngbe.
  - Ne mbèé ne 'bo, mɔ no ma we kasia do wɔ, na do wɔ bá 'bo mɔ go (*voir Verg. 114*) Mɔ gomɔ tɔkɔ ne, kɔ ma nganda, ne mɔ ba, ne mɔ si ne, ne mɔ a li kɔ kpana, ne wa gi ma gbaa, ma gbala, ne wa hunu do kō, ne mɔ ne no ne, ya wɔ bá mɔ ngboo ngboo go, mɔ wia we yengge gbaa ne tū tū iko.
2. **pùá ndàmá** : tɛlé tě ne ho yòlá yòlá ɔ ne nwá gbàdē ni, ne te ne geze do tū ne do fě ne. Ne nde tɛlé te nyɔngo ma wia kō do tɛlé te nyɔngo songga, ne tǒ ne wia 'bo kō do mâ.

Ne ke zamɔ, ngo gili ne bɔa :

1. Mbee ne mε a be tē, ma ngala de ngo olo li mεtre bɔa ɔ ne mbàlànggú. Ma gba kō ε gba, ma toso ngbe bɔa bɔa, ma dèlè wena go. Tě ne gǎ go, ma gā, ne ma wia we ɔ ne nu kō wi ge, ne mbèé ne ɔ ne gbà'bítí zu kō le iko ni. Nwá ne ma ɔ ne nwá mbàlànggú ni.
  - Wa zā liā ne, ne wa fɔlɔ te ne, ne wa a kɔ saso, ne mɔ a li ti ni, ne mɔ sili ma, kɔ lí ne gbala, ne wa a ti sanggo tabi wa hunu 'bo do kō, ne wa no ma we duzu kasia do wɔ iko.
2. Ne mbee mε a nyaka, wa sa li ki ni na ndàmàkòlá (*voir ci-après*).

ndàmàkòlá p.20 : *grande liane (Icac.: Rhapsiostylis sp.).*

- a) *Cath* : Ndama kɔla mε a nyaka, ma ɔ ne nyaka lúúlú ni, ne ma gǎ wena go, ma ɔ ne wenzε zu kō le ge iko, ne tě ne ɔ fě ɔ ne te fele lúúlú ni. Ne nde nyaka ne nganda wena, ma ɔ kákáwáyáá. Nwá ne ɔ be yólá yólá ɔ ne nwá gǎbókô ni, ne ma ɔ be fě. Ma wálá go, ne nde liā ne ma wala be wala lókpó lókpó lókpó, ma ò ne gele liā te go.
- b) Ma ɔ zā kɔla.
- c) Wa zā liā ne, ne mɔ fɔlɔ te ne, ne mɔ a kɔ saso, ne mɔ a li tí ne, ne mɔ sili gbaa, kɔ ma gbala, ne mɔ gi lí ne do sanggo, tabi wa hunu 'bo do kō, ne wa no ma, we kasia do wε. Ne nde ngo gili ndama nālε ni, dea to ne ma wia kō vε iko.

ndé p.21 : *arbre à feuilles d'un m de long; variété de copal à couleur blanchâtre (Melinath.: Bersama Yangambiensis).*

- a) *Monz* : Mε a te, ma gā wena, ne ma ngala wena. Mɔ zɔ ma, nde ma nsa we we kō do mǎkùnggú. Ne nde mε a te ma sǒ sǒa ndònggée, ne tǔkó ne ma ɔ ne tɔkɔ mǎnggé ni, ma unu nganda wena, ne ma ɔ filà yèè. Mɔ gbini ma, ne ma ba bâ ɔ ne ndèmbó ni.
- b) Ma ho wena ti kɔla.

c) Ma de to ɔ ne ndàkà ni, wa lo tɔko ne do lí ua mo, ɔ ne kpánà, daka, ua bula. Ne nde ma la ngbe do ndàkà, we ke wa gí ndé gí go.

ndébili : voir ndíbili.

ndenderende : plante, non identifiée.

Wa no ma we duzu zele o'dangba.

ndénggè p.25 : arbuste à petit arbre, 4 à 10 m ht. (Scyt.: *Brazzeia congoensis*).

ndè : voir bǝndè.

ndèà p.34 : petit arbre en forêt périodiquement inondée; les fruits, petites pommes à goût agréable, sont comestibles (Rub.: *Sarcocephalus xanthoxylon*).

a) *Timb* : Me a te, gá zā ne wia we ho 'bu cm tale, ma ngala de ngo we duzu ne metre 'bu we ho 'bu ngo ne molo. Ma gba kō ε gba, ne nwá ne ɔ ne nwá kito ni. Ne ma wa wala, te wala ne ɔ sé'déké sé'déké ni.

b) Wa kpa ma wena zā dèká li.

c) Wa nyongɔ wala ne nyongɔ. Mo fo kɔa 'do ne ni vɛ, ne mo mo ngo nyongɔ ma, ma unu de wena. Mbè ma unu sī ɔ ne wala tabe ni.

ndéllè p.1 : arbre de 5 à 15 m ht., précurseur de reboisement d'anciens champs, utilisé pour le portage ou la construction des toitures (*Ulmaceae trema guineensis*).

a) *Cath* : Me a te ke ma ngála wena, ne ma do gbákō ne boe. Nwá ne ɔ be yóla yóla, ne ma ɔ sílílí. Gā tɛ ne wia we ɔ ne nu kō wi ge, ne mbèé ne ɔ ne kū wi ni. Ma wa wala, wala ne ma ɔ be sililili, ɔ ne wala gǎwǐgbèlè ni.

b) Wa kpa ma zā bilì, olo fo ke wa gomɔ ngɔnda, ne ma ho olo ne.

c) To wa de do ma, ma ké :

- Wa dolo nwá ne, ne wa yele ma, ko ma kolo, ne wa to ma, ne wa 'di ma, ne wa a ma te li dani we, tabi te li dani tɛnzábó ('do'do) ke ma de zu benɔ ni, kpakɔ ma ε ma.
- Fala ke zele ba mo, ko ko gele mo dǎlǎ hǎrr hǎrr ni, ne wa kpǎlǎ kpá ndimo de ko bila, ne wa dolo nwá ndéllè, ne wa lingi ma, ko ma 'bu, ne wa fi 'do li kpá ndima ni, ne mo no ma. Ko ma te ko gele mo mo ni, ne mo dǎlǎ me ma kpia ko gele mo ni de nù, ne ko gele mo sa.
- Wa dolo 'bo nwá ne, ne wa a ngo yinggili, ko ma kolo, ne wa to ma, ne wa 'di ma, ne wa a li ti ne, ne wa fi dàmbù te ne, ne wa fū nwá ndéllè wa tua ma ni, ne wa yufu ma, ne wa e nu be te zele kasipo. Ko a ne no ma ni, ne a dǎlǎ kua kasipoe ngo sila a de nù.
- *Zagb* : Wa de nwá ne, ne wa mba do tólǎ éfè kà'dànggà, ne wa nyongɔ we zele yú zǎ wi.
- *Timb* : Wa de 'bo nwá ne, ne wa mba do nwá kɔako, ne wa a nu wè, ne ma kutu de te be ge zele ngbala wi ngbala a ni.
- *Cath* : Wa éllè koafe ne, ne wa gi ma, ko ma gbala, ne wa tene lí ne, ne wa sukpu do nu wi te zele kolo.
- Wa 'bili 'bo te ndéllè we ba do zu toa, tabi we de do ngbangbo we ba do tole do ngo gele wi.

ndélléngòndà p.22 : arbre de 35 m ht., bois pour charpenterie (*Rhamn.*: *Maesopsis Eminii*).

a) *Cath* : Me a te, ma ngala de ngo ngala, ne ma bolo de ngo kpírr, ne ma gba kō ε gba, ne gbakō ne ma dèlè go. Li nwá ne ma gǎ la li go, ma ɔ sékéké ɔ ne ke 'da ndéllè iko. Te tɛ ne ɔ fè. Me a 'bo te iko, ma ngàndà ngboo go.

b) Wa kpa ma wena zā ngòndà.

c) To wa de do ma, ma ké :

- Wa zε afe nε, nε wa gbεlε ti ngu'du nε, ndɛndɛlú kɔ nε, nε wa a kɔ búlà, nε wa a lì ti nε, nε nde wa we lí nε do li gbálá zu kɔ wi, we ke ma ngàndà wena, kɔ ma nyɔngɔ, nε wa nɔ we zεlε kɔ zā wi. Ma kpā zā mɔ wena, kɔ mɔ nó ia, nde mɔ sɔ wena. Tabi wa zε afe nε, nε wa gbεlε ti ngu'du nε, nε wa kɔ ngɔ zā mɔ, nε wa εnzε do zā mɔ we zεlε ga'bomɔ.
- Kpo kpo kɔafe nε ni, wa ēlē ma, nε wa gbεlε 'bɔ ti ngu'du nε, nε wa a kɔ sani, nε wa a gēa li ti nε, kɔ ma nyɔngɔ, nε wa tekpe ma, nε wa a do zā wi. Nε nde mɔ wé lí nε kɔ alu bɔa iko, we ke ma ngàndà wena.
- Wa dā do guà nde ma nyé do dia nε gɔ.

ndɛndɛ p.45: *nom générique pour fougères; comestibles, utilisées aussi pour protéger le vin de palme contre les abeilles.*

Gboma Camille + Mbuamɔ Cath : Ndɛndɛ ma do ngo gili nε talε :

1. **ndɛndɛ** li zɔ, wa sa 'bɔ li nε na **gbàzú'dómbàtì** tabi na **mànggèmbú** tabi 'gò'bé'.

a) Kì ni a ke li zɔε ni. Tεlε tε nε, ma hɔ kpo dε ngo, nε ma bi bili. Ma hɔ gbàà, nε nwá nε tε hɔ gɔ, nε ma bi bili ɔ nε gálí ni. Nε nwá nε ɔ síkpí síkpí. Ma 'bana do bótó nε, kɔ mɔ 'be tē nε, nε ma o dε kɔ mɔ, nε ma dε dɔndɔndɔndò ɔ nε yiki ni. Ma do li gbala nε boe ɔ nε tεlε tε 'dɔkɔ'dɔkɔ ni. Nε ma dālā wena. Fala ke mɔ gbutu ma do kɔ mɔ, nε ma 'bili mɔ ɔ nε be kɔya ni, nε dani nε ma nye wena. Te nε dumu mɔ, nε ma yu wàlà wàlà ɔ nε ke gǔ nyɔngɔ mɔ ni, nε ma zεlε wena, nε nyanga mɔ hē tε nε hēa.

b) Ma hɔ li zɔ, tabi safo, tabi zā bili, ma hɔ wena tε fēa nù.

c) *Cath* : Ma 'danga kpale wena. ɔ nε ma ɔ tε nzoe, nε ma 'danga nzoe wena. Kɔ ma hɔ dati ɔ né tε kpo ni, nε zu nε bili dε nù gbaa, kɔ ma nε ngala dε ngo ni, nε ma gbā kɔ ε vē, nε ma kele ngo okpalenɔ. Nε gbākɔ nε ma dulu, nε ma nganda wena. Nε nde mε a wɔkɔsɔ wa nyɔngɔ ma nyɔnga, nε wa dε 'bɔ ma do ina dεa :

- Wa dɔlɔ ke ma kunu 'da kàlà gɔ ni, nε wa 'dengε tε nε, nε wa keεε ma gbaa, nε wa gi, nε wa nyɔngɔ.
- Wa dε līa nε do ina tindili.
- Wa ba nzo'di nε, nε wa mba do gāwigbele, nε wa εnzε do ga'bomɔ.
- Wa dε ma do zεlε li sila wi. Fala ke nu keke'dε mɔ ma bindi bindi. Nε wa gbini doholo zu ndɛndɛ ke mε bi bili ni, nε mɔ mba ma do mbùlú zɔε ke ma dungu nyanga wi ni, do dó ngbàli, nε mɔ 'dεnε ma sū, kɔ ma 'bu, nε wa kɔ fila nɔ ngu'du mɔ, nε wa na ma dε tε nε, nε wa hεnzε. Kɔ ma nε hɔ gēa wese tabi fala sa, ya ke ma bindi ni ma hɔa dε nza ia.
- Nε wa dó 'bɔ kpo kpo ma ni gbogbo zu be ke ma solo ndùu ni.
- *Cam* : Wa 'bili 'bɔ ma, nε wa ku'bu do dɔ we duzu ogolɔnɔ, na dɔ wa bi ma, kɔ wa 'dángá dɔε gɔε ni.

2. **ndɛndɛ** nú lì ke ma hɔ nu ngbaka lì.

a) Kì ni ma ɔ be sílílí wena, nu ká tē nε gá be gɔ, ma ɔ be sílílí ɔ nε gbālā ngbànzà ni. Nε ma nε tε mε do ngo be otē nε ni gbaa, kɔ mɔ gɔnɔ ma, mɔ nε na tε mili zu mɔ, nε ma nālā dε tε mili zu mɔ.

Timb : Nε nde ndɛndɛ 'dó lì ngo gili nε 'bɔ bɔa : Mbèé nε a ke wa tōa gulu nε ni. Nε mbèé nε, tε tē nε do nwá nε vē ma ɔ lù lù lù ni. Ma gba kɔ ε dèlè wena, nε ngbongbo nwá bina, sɔti zu nε ma ɔ nε zu kɔ dafa ni, nε nde ma be sí iko.

b) Kì ni mε a ndɛndɛ nú lì.

c) To ke wa dε do ma ni a ge ?

- *Cam* : Wa do zi ma do mbito, ne wa holo do ti gele wele do 'da fala ke a kó we nyongó be koyó, ne nde tē ne háká se ko gele a go, we ke mbito ne ma de dōndò wena.

3. **ndèndè tí 'bete** : ma de de te ka zā li 'bètè.

Nwá ne o sílílí, ma o be yólá yólá yólá, ne ma do gele gbakō ne bana ni. Ma de de te ke kpéle te 'bete, ma nālā de te tē ne nālā. Liā ne be sí, ne ma nālā de te tē ne iko.

ndèngé p.14 : *arbre 20 m ht., bas branchu, ripicole, au bord de rivière (Irving. : Irvingia Smithii).*

- a) *Timb* : Ndèngè me a te, ma ngálá ngboo go, ne nde ma gba kō e dele wena. Ma ndo gba kō e do gulu ne gbáá we ho ngo. Te tē ne o fē, ne nwá ne ma fila yèè ni.
- b) Wa kpa ma wena te ke zā nu gā li o ne 'Dua tabi 'Bale ni.
- c) Wa se wena do te galí. Mba go ma nea we o ne sanza te mbàlànggú ni, ne ma 'bo a nga né kpo mbàlànggú ni.

ndi : *voir* : nyakandi.

ndíbili (ou ndébili) p.15 : *grand arbre, 45 m ht., résine à odeur d'encens (Burs.: Canarium Schweinfurthii).*

- a) *Timb* : Me a te, ma ngala wena dō do 'bu mètre nale. Ne nde gā zā te ne gá wena go, ma wia 'baka wi boa. Ma gba kō e dele wena, ne nwá ne ma dùdù. Te te ne o fēa. Ma sō sōa o ne mōpaka ni, ne nde ma unu wena.
- b) Wa kpa ma zā kola, tabi zā bili.
- c) • Wa fa tōko ke ma sō ni, ne wa na li ua bula do ua kpana.
  - Wa gba te ne do ma'baya.
  - *Zagb* : Wa ze afe ne, ne wa gi, ko ma gbala, ne wa a lí ne do zā wi we zele ko zā wi tabi nyongogo'do. Tabi wa hunu lí ne do bangga, ne wa no 'bo ma we kpo kpo zeleno ni.

ndilibà : *voir* wílí ndá'bà.

ndilibò p.28 : *arbuste sarmenteux ou liane à panicules de fleurs blanches, commun (Combr.: Combretum hispidum). On cueille les jeunes feuilles et on les broie pour faire des cataplasmes anti-infectieux sur des plaies fraîches, par ex. lors de la circoncision.*

- a) *Cath* : Me a nyaka ngboo ni go, me a be wōkōsō, ma ngala ngbí, ma o gbesewēle, ne ma do gbakō ne dele wena. Ne nwá ne ma toso ngbe boa boa, ne nde nzo'dí ne ma o fila, ne te nwá ne o lù lù lù.
- b) Wa kpa ma zā bìlì do zamōno 'do tōa.
- c) Tō ne ma ke :
  - Fala ke le kō we na li dani ni, ne le dolo a nzo'di ne ke ma o fila ni, ne mō 'dene ma kpakō ma 'bu do dia ne. Ne nde mō 'dene, ko ma 'bu ia, ne ma ba zu kō mō ba o ne ke dambu ni. Ne wa na ma de te li dani ni, ma nōmō dani, ne ma ē dani dō wena. O ne ke zi oyaa le wa gōnō gazanō ni, ne wa to 'bo ma, wa 'dene ndiliboe, ne wa na li dani, kpakō li dani ma fele, do ko ma dé mā go, ne dani 'da wa ē do dia ne.
  - Kpo nwá ndilibòé ni, wa dolo nzo'di ke ma o filà ni, ne wa do tū bō, ne wa mba do mbito ne, ne wa to do ma, ne wa nyongō ma we yu zā wi.

ndilibò 'dú lì p.28 : *liane ligneuse au bord de l'eau, à panicules de petites fleurs jaunes (Combr.: Combretum sp.).*

Cath : Me a kpo ndilibo ke nza nga, ne nde ma do nu ngbaka li. Ne wa de 'bo do kpo toe ke wa de do ndilibo ni.

– **wílí ndilibò** p.28 : *liane ligneuse en marais (Combr.: Combretum sp.)*.

- a) Me a nyaka, nwá ne gā wena.
- b) Wa kpa ma zā dèkà lì.
- c) • Ma de kpo to ke ndilibo de ni.
  - 'Da fala ke wele òlō wena, ne wa dolo nwá ke ma kunu 'da kàlà gɔɛ ni, ne wa fi ko nwá, ne wa hu ma. Ko ma fe, ne wa 'bala ma de ko bila, ne wa e, ko ma nyongɔ, ne wi ke a òlō wena ni, a no mɔ. Ne ma ne, ne ma kpe wala ti òlā ni.

ndímá p.14 : *'oranger', arbre fruitier (Rutac. : Citrus)*.

- a) *Zagb* : Me a tē, gā zā ne ma là kili te wele gɔ. Ma gba kō ε wena, ne tē tē ne boe. Li nwá ne ɔ be a kòrr ni, ne dó ne ɔ fèà. Me a te ma nganda wena, ne nde ma gá ne ngo tékè gɔ. Nwá ne unu kà kà kà, ne ma wala dele wena. Ngo gili ne mɔlo : ndímá, gbà ndímá (pòkòpókò, pòpókò, pamplemousse) sékéké kpá ndímá, gbà kpá ndímá (be màlálà do gbà malala), do màndèlénì.
- b) Wa mi ma we nyongɔ wala ne, wena wena wa mi ma do 'da le.
- c) Wa nyongɔ ma, ne nde ma 'bo do gele to boe :
  - Fala ke ma fele ngboo do dia ne, ko mɔ lí wala ne, ne mɔ kō gene ne. Ko fala ke ma te fèlè gɔ, ko mɔ nyongɔ iko nde, ma se ko nu mɔ a kpā.
  - Wa zā liā ndima madeleni, ne wa fɔlo te ne, ne wa gbele ma de 'do gēa lì, ko ma nyongɔ, ne wa tekpe ma, ne wa a do zā wi, te sékéké 'dangba ke wa nyongɔ zā wi ni.
  - Ne kpo kpo nwá ndima mandeleni ni, wa hūi ma, ne wa to, ko ma 'bu, ne wa a ko nwá, ne wa enze do zā wi te sèkeke 'dangba wa nyongɔ do zā a ni.
  - *Nad* : Wa zā 'bo liā ndima ni, ne wa gbele de ko kolonggo vè na, ma e, ko ma nyongɔ, ne wa zī ma zō wi ke gulu nyongɔ gogo a wena ni.
  - Kpo kpo te ne ni wa se 'bo ma, ne wa pí go'do kùngbà do mbà. Wa se 'bo te ne bûtù.

ndìmbò p.30 : *arbre de grande culture, principal producteur de caoutchouc (Euph.: Hevea brasiliensis)*.

ndìmbò zámò p.17 : *arbre moyen, jadis producteur de caoutchouc de forêt ; le bois est utilisé pour la sculpture de statuettes (Apoc.: Funtumia elastica)*.

- a) *Cath* : Me a te, ma ngálá dé ngo olo li metre tale gbaa we ho ngbe'de'de, se ne ma gba kō ε. Fala ke ma kpa dia nù, ko ma ho ngumu, ne gā zā ne wia te ho metre kpo. Tèlé te ne ma wia kō vè do ndìmbò ke wa mi ma mî ni, ne nde te tē ne a tû, ne te ne ma yolo gbíníní gbíníní, ne nde ko zā ne i ma ɔ fè. Gbakō ne ɔ te me 'bo ɔ ne ke le nga, ne nde nwá ne ɔ tû, ne ma ɔ kótófóló kótófóló. Mɔ e dani tē ne, ne lí ne hulu ɔ ne ke 'da ndìmbò le ni; ma ɔ fèà ɔ ne li ka'dangga ni. Mi zò wala ne gɔ.
- b) Wa kpa ma wena zā ngɔnda, do zā ngenzo, do zameno 'do le.
- c) • Obeno wa gɔmɔ te tē ne, ne wa lu ma do bale.
  - Ne zé 'da fala ke ombunzuno wa hɔa gbàà ni, ne obaa le wa gba zé tɔko ne, ne ombunzu wa oso ma, we de do omɔ mbatino 'da wa.
  - Wino wa fa gua ne wena, tua ke ma nye de wena; oyaa le wa gɔno zi ma do kù'bù.
  - Tɔko songga te li mɔ, ne wa gba ndìmbò, ne wa ba tɔko ne, ne wa zī ngo li mɔ, ne ma ka'bala tɔko songga ngo li mɔ, ne ma fo tē ε.

wílí ndìmbò p.30 : *semblable au ndìmbò, latex rare (Apoc.: Funtumia sp.)*.

- a) *Monz* : Ma wia kō do ndìmbò zamɔ, ne nde tɔko ne húlú wena gɔ.
- b) Ma 'bana do bɔlo ne, ne wa fi do te dùgbú, tabi mbènggà. Obeno wa gba tɔko ne, ne wa ko ma ngo ngu'du wa we lu do bale. Ma nyóngó odɔko gɔ.

ndísiò p.22 : *liane sciaphile robuste; les fruits, à l'aspect de raisins, sont comestibles. (Vit.: Ampelocissus bombycina).*

- a) *Zagb* : Me a nyaka, ma ba do 'da te de ngo, ne mbe ma fo do nù ge iko. Nwá ne wia kō do nwá síndò. Ma wa wala.
- b) Ma ɔ zā bìlì tabi 'do tɔa.
- c) • Wa nyɔngɔ wala ne nyɔngɔ.
- Wa de nwá ne, ne wa hu ma, kɔ ma mbɔkɔ, ne wa mba do nɔ, ne wa hɔɔ do li sila wi we zeɛ ga'bomɔ.

ndò p.24 : *arbuste suffrutescens à écorce fibreuse (Malv.: Sida rhombifolia); du même nom sont citées les espèces suivantes : les suffrutex Sida veronicifolia et Sida linifolia et le sousarbuste de 0,5 à 2,5 m ht. Sidacordifolia.*

- a) *Cath* : Me a wɔkɔsɔ ke ma dùlù ɔ, ma ngala de ngo ɔ ne pāsanggo tabi sēsē ni, ne nwá ne ɔ be yólá yólá ɔ ne nwá dāmbù ni, ma ba bâ. Wala ne te ne boe, ma ɔ be sílílí. Me a wɔkɔsɔ kpo ma ngándá nù wena, ne ma 'dángá 'bɔ nò nu wena. Mɔ wa ma ne ma gbala iko.
- b) Wa kpa ma fai olo kpá nù, nu ke ma a fěà ni.
- c) • Wa de 'bɔ tē ne do zufa tabi do milimò.
- Wa dɔɔ 'bɔ nwá ne, ne wa to ma tua, ne wa a 'dɔ lì, ne wa tɛkpe, ne wa a do zā wi naa zā, takɔ ti be ma sa.

ndòbàlà (nyaka ndòbàlà) p.47 : *liane, non identifiée.*

- a) *Cath* : Me a nyaka, ma fo dò nù ge, ne ma ba 'da te de ngo, ne ma gba kō ε si sòtí zu ne. Nyaka ne gā be ɔ, ma ɔ ne nyaka káànggá ni. Nwá ma be á gā, ne ma tū tū. Ne ma wa wala, wala ne ɔ yòèè ɔ ne wala ndòkólò ni, ne nde tē ne ɔ tū kóló kóló. Ne gbālā kɔ ne ma ɔ fě ɔ ne gbālā yonggo ni, ne nde wa nyóngó mâ ɔ.
- b) Ma hɔ wena zā bìlì, do nu ngbáká lì.
- c) • Wa dɔɔ nwá ne, ne wa to ma, ne wa kɔ nɔ ngo zā mɔ, ne wa enze do zeɛ gā'bómò.
- Wa zū mɔ mó mó, ne mɔ gbɔɔ nyaka ne, ne mɔ kasa ma ni, ne mɔ e de olo ne, ne zeɛ ne ba a, ne ma kasa te 'bɔ a ni, ne ma enze a sū, ne a né 'bɔ nò ɔ, ne a fe iko.
  - *Tanda* : Wala ne ũlū né fila bō ni. Wà ba wala ne, ne wa ndó do bìlì há òbàlà. We ke obálánc wa kō we nyɔngɔ ma wena, ma ke wa ia li ne ni.

ndò'bó (mbòmbi zámò) p.6 : *arbre, 15-30 m ht., coeur-de-boeuf sauvage, gros fruit à pulpe comestible (Annon.: Ammonidium Mannii).*

- b) *Cath* : Me a te ke ma ngala wena, kili te te ne ma ɔ ne te te gbàdò ni. Ne nde gā ne ma zɔa nù ke ma de wena ni. Ne ma do gbakō ne dɔ wena. Ne nde nwá ne ma ɔ yólá yólá né nwá mbɔmbi le ni, ma hɔ do zu te. Ki ni te me 'bɔ mbò'bó me a mbɔmbi zamɔ. Ne ngo te ne, dó ne ma ɔ ne ke wálá gbakɔnda, ma ka kasa. Ne dó ne né àlà do'do, se ne wala mbo'bo ma hɔ de olo ne ni, ya wala ne ma ɔ dudu yé yé, ma bìlì de nù nga. Ne fala ke ma wala dō ni, ma ɔ bɔ̀t̀l̀ò̀t̀ò̀, kɔ ma fele ia ni, ne li gbala te ne ɔ ne tele te 'da kɔa ndimo ke ma fi fila ni, ɔ yòè. Ma te, ne ma mbulu, ne gbālā ne ɔ iko, ne ma sɔngbɔ wòyó. Gbālā ne ɔ wòyò, se ne ma ī ti hɔ 'bɔ mbé ne de.
- Marc* : Ne mɔ tōa na te ni ma gā ɔ ne e ?

Cath : Mbo'bo ma gā wena, te ne ma dulu wena, ma wia te hɔ metele bɔa tale nale de mɔ, se ne ma gba kō ε, ne ma ngala 'bɔ de ngo i dē. Mbe, ma wia we hɔ 'bu metre tale, ma zɔa tele te 'da nù ke ma de te ne ni. Tua mbee ne ma ngala wena, ne mbee ne ma ngálá ngboo ɔ, ne ma ko. Gbakō ne wena, ne wala ne ma dulu wena.

- d) Wa kpa ma zā ngɔnda. Tua ke winɔ wa wa fɔe, kɔ wa gɔmɔ te ia ni, ya ma hó wena zā bìlì ɔ, ma hɔ wena zā ngɔnda.

e) Wa nyongɔ wala ne nyongɔ. Ne wa de 'bo te ni do ina :

- Fala ke le nyongɔ ma nyongɔ ma ɔ be kpā. Ne mbè, fala ke ma fele wena, ne ma ē ēfē be sī. Ne lí ma ia, ya ko ne i ma ēfē wena, ne mbe tele te ne ma kpālā wena. Ne we li kpā ke do dia ne, ne mɔ a tō ko sani, ne mɔ fo de 'da ne, ne mɔ nzakata ne, tabi mɔ a sucre te ne, ne mɔ la'da ma. Ki ni le sa li ma na mbombi zamɔ. Fala ke wala ne te, ne mɔ wia we nyongɔ mulu ne. Ne nde mɔ nyongɔ zu mɔ kpo, ma é se go, we ke ma gā wena.
- Wa ēlē kɔafe mbo'bo, ne mɔ gi ma, gi ma fai ne ma ho, ne ma gē, ne mɔ a do zā mɔ, te zele 'do wi, ke 'do wi zele wena ni, wa sa li ma na nyongɔgo'do ni, ne mɔ a do zā mɔ.
- Bɔa ne, wa ēlē kɔafe ne, ne wa a do zā wi zele gúlì, wele ke a ko be, ne li de wena, ne be fe ni, wa sa li ma na zele gúlì ni.
- Ne mbee ne, wa ēlē ma, ne wa hunu do kō, ne wa nɔ, we duzu ti ndala te wi, wa sa li ma na ndana.
- *Yombo* : Wa gbele te tē ne, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zī ko zala wele, we dɔko zu wi.

ndokpo : *espèce d'herbe à vrilles, cultivée pour les fruits.*

- a) Ndokpo 'bo ma ɔ ne daka ni. Me a be ne bi sī ne ma ɔ dudu yónggóbónggóbó.
- b) Mbee ne, wa e gbaa, ko ma sō, ne wa fo wala ko ne vē, ne wa de, ne wa e nú me.
- c) • Wa nyongɔ wala ne nyongɔ.
  - Ne nde 'da oyaa le wa de zé ma do nzàngà (*xylophone ou balafon*), ne ma dólō de ne gele mɔ ni. Me a ndokpo, ne me 'bo a daka.

ndòmbò : *voir bàkàkpàngbá.*

ndònggè p.44 : *orchidée typique de savane herbacée à 'imperata', 1 m ht., à fleur rose-mauve en forme de casque, commune (Orch.: Lissochillus dilectus).*

ndònggè 'dò li p.44 : *orchidée en marais ouvert, plus robuste que la précédente, fleur moins colorée, commune (Orch.: Lissochillus gigantea).*

ndónggóló p.40 *plante aquatique, feuilles comme de la salade vert clair, en groupe, nage sur l'eau (Arac.: Pistia sp.).*

- a) *Timb* : Me a be wɔkɔɔ ma ho do ngo li. Nwá ne me a tolɔ nwá, ma gā be go, ne ma 'bonzolo be 'bunzala de ngo.
- b) Ma ho fai do ngo li.
- c) Me a nyongɔmɔ nu kɔyɔnɔ. Owele vē ke wa do li kɔyɔ boe, wa fa ma, ne wa a 'do li we dala do kɔyɔnɔ 'da wa.

ndòkólò, nzú p.36 : *herbe à vrilles, fruit cylindrique; le contenu, sec, sert d'éponge végétale (Cucurb.: Luffa cylindrica).*

- a) *Cath* : Me a nyaka ma fu fua, ne nwá ne ma ɔ tolɔ nwá, ma gba kō é né nwá gòlènyà ni. Ne ma wa wala ɔ ne ke wala sa ni, ne tele te ne ma la ngbe do sa, we ke ma ɔ be dudu yónggóló yónggóló, ne kɔa te ne ma ɔ tolɔ nwá. Fala ke wala ne ma ngo ia ni, ne tele te 'do ne nga ma ɔ ne ke tele te fila kɔa ndima ni, ma ɔ yòò.
- b) Wa kpa ma wena zā obilino, do 'da le, do 'do tɔano.
- c) Dɛa to 'da ma ma ke :
  - Fala ke ma kolo, ne wa 'bi ma, ne mɔ hoɔ kɔa te ne, ne te ko ne i ni, mɔ kpa mɔ, ma ɔ fē ɔ ne yènggèlè ni. Ne mɔ gba zā ne do 'da dudu ne, ya be wala ne ko ne ma ɔ silili, ma ɔ tū, ne mɔ fo ma do'do, ne mɔ wia we ba ke mɔ gba zā ne ni, ne mɔ fi savo ko ne, ne mɔ fɔlɔ do te mɔ, le sa li ma na lìnùká*. Ní a le kpa ma te nyaka le sa li ma na ndòkólò.

- Ne te ngo ne ni 'bo, le kpa 'bo mbé mɔ te nwá ne. Fala ke hēa mɔ hē wele, ne wa dɔlo nwá ndòkólò, ne mɔ to ma tua, -ma fanga wena!-, ne mɔ kɔ nɔ ngo hēa mɛ, ne mɔ a ngo ne, ne mɔ henze ma. Ne ma nɔmɔ ke sɔ ma ne de mā ni, ne hēa mɛ ma hili iko, ya ma dé se mā go.
- Ne mbee ne 'bo wa enze ma do zele zugolo wi, wa sa li ma na zingbákó, ke wi ne a né nɔe go, ne zugolo a ma gā ne ge nde ni. Wa dɔlo nwa ndòkólò, ne wa to ma, ne wa kɔ fila nɔ ngo zugolo a, ne wa ba tua ndòkólé, ne wa enze do ma. Ma wia we gala zele bɔa ni.
- Kpo kpo nwá ne ni, wa dɔlo ma, ne wa to ma, ne wa enze do ti gulu wi naa zā, te mɛ ma kele ti be, wa sa li ma na mueta ni, ne ma ge tē ε, ne be hɔ do dia ne.
- Fala lí ne ma té li mɔ ia, kɔ 'dɔkɔlo mɔ dè go, ne lí mɔ ó.

ndónggá p.43 : *plante du genre érigéron, fruit court, jaune; les graines s'emploient comme condiment poivré ou comme stimulant (Zing.: Afrmomum sp.).*

a) *Cath* : Mɛ a mɔ, mɔ nyɔngo, ne ma de kɔ nu mɔ ɔ ne tandala ni. Ne nde ngo gili ne bɔa :
 Ndónggá kólá : Ma ɔ ne yòlò ni, ne tele te ne wia kɔ do gele yolonɔ, ne nde ma wala ɔ ne yolo ke wa lí lí ni, ne nde kɔa ne fèlè go, ma ɔ ne tɔlo nwá iko. Kɔ ma sɔ, ne wa 'bi ma, ne wa yeɛ, ne ma kolo, se ne wa o ma, ne wa nyɔngo gbālā ke silili kɔ ne ni de, ma ɔ ne tandala ni.

Ndónggá 'da le : Wa mi ma mi, ne nwá ne ɔ ne nwá ngónggò ni, ne nde nwá ne ngala de ngo we 'bu cm tale iko. Ma wálá go, wa nyɔngo a liā ne. Kpasa winɔ wa kɔ nyɔngo ma wena te zele kɔ zā wa, tabi wa nyɔngo 'bo te gēε; mako bina, ne wa nyɔngo ndɔngga.

b) Ndónggá kólá ma hɔ wena ti kɔla, do zā vúdà, kɔla ke wa wa ma ni. Ne nde ndónggá 'dà lé, wa mi ma mi fai 'da le.

c) 1) **ndónggá kólá** :

- Le nyɔngo wala ne nyɔngo. Mɔ 'bi ma, ne mɔ o ma ɔ ne ke wa o do gele yolo ni, ne mɔ kpa gbālā ne kɔ ne, ma ɔ be sílílí ɔ ne gbālā yolo ni, ne nde fo lí te ne bina, ma ɔ wáyáwáyá, kɔ mɔ ne nyɔngo ma, ma ɔ ne tandala ni. Kpasa winɔ wa kɔa gene ne wena, we ke ma gala zele kɔ zā wi 'dangba. Tí kolo, kɔ a dúngú do dia ne go, ne a ba ndɔngga, n'a o ma, n'a nyɔngo gbālā ne, n'a nɔ mangga ngo ne, ne ma gala a kɔ zā a na, dɔ kɔ zā a ma hé mɔ 'bùurr go.

Marc : Ní a ma gala 'bo te gēε te wi?

Cath : Mi tɔ zi ni gɔε, na fala ti kole, gēε wena ni, ne a nyɔngo ndɔngga, ne tē a kanya.

2) **ndónggá 'dà lé** :

- *Timb* : Wa zu'du liā ne, ne wa yeɛ, kɔ fala ma kolo, ne wa a tɔa. Kɔ 'da fala kɔ zā mɔ zeɛ, tabi gēε ba wena, ne mɔ wia we ba ne, ne mɔ nyɔngo. Ne 'da kala sī, ne kɔ zā mɔ ke ma zeɛ sɔ wena ni, ma gē, tabi gēε ke ma ba sɔ mɔ ni, ne te mɔ ba we, ne gēε ni ma fo tē ε te mɔ. Kɔ fo tandala bina, ne mɔ to 'bo kpo kpo ma, ne mɔ a fú ne te sanggo, ne ma ɔ se kpasa ne mɔ gi do tandala ni. Wa sa li ne do lingala na "tàngàwísi" (*gingembre*).

ndúbá (*voir bàbòlò, gòlènyà*) p.31 : *'patate douce', plante herbacée rampante, plusieurs variétés, tubercules comestibles sucrés.*

ndúkú p.31 : *petite liane, fleurs violettes (Ascl.: Periploca nigrescens).*

a) *Monz* : Me a nyaka zamɔ, te ne ma ɔ hàkàyàkàà ɔ ne ke 'da yolo tí nù ni. Nwá ne ma ɔ be a fē ndambo, tɔkɔ ne ma ɔ 'bɔ a fēa.

Baya Ambr. : Ngo gílí ne bɔa : éfè ké do fá ke. Éfè ke, mùlú ne gâ wena, ne nde lí ne ɔ fèà né lí ka'dangga ni, ma ke wa sa li ne na ndúkú kà'dànggà. Ki ni á èfè, wà á do lí kpili gɔ, ne wa de do gèlé ina gɔ. Ombe wa sa 'bɔ li ne na, mbànggòlò. Fá ke, mùlú ne ma gâ gɔ, ne nde lí na á ngòò. Ma dé lì ngboo gɔ. Ki ni ma fanga wena. Wa sa 'bɔ li ne na, ndúkúkpili.

ndúkúkpili p.31 : *petite liane; la décoction des racines intervient dans le poison des flèches (Periploca Wildemanii).*

a) *Cath* : Me a nyaka, te ne ma ɔ hàkàyàkàà ɔ ne ke ma yolo tí nù ni. Ma do nwá ne te ne boe, ma ɔ be a fē ndambo. Mɔ 'bili ma, ne tɔkɔ ne, lí lí ne ma ɔ ne lí li bèlè ni, ma ɔ kpùkùsùkùù. Ma fàngà wénà, me a poison, ma gbe wi gbea.

b) Wa kpa ma zā ngá bili. Ma hɔ, ne ma kpɔ ngo ogele mɔ, se ne ma 'banda we fo te la ne de.

c) Wa a do li kpili, ne wa de 'bɔ do ina.

- *Baya Ambr.* : Wa 'bili nyaka ne, ne wa ze kɔa tē ne, ne wa kala mùlú ne, ne wa to ma, mbá do gèlé ina à do kpili, ɔ ne liā dɔlò do wala ndúlé, do liā kùlúsà, do liā sàngbòlò, do kɔafe gbàngbànà, do liā sàmbè, do kɔafe nómóángá, ni do ni. Ne mɔ a kɔ sòngbò, ne mɔ sa'ba ma, ne lí ne húlú, se ne wa a do li kpili de. Ne nde we a do li kpili, wa ba kóá ndà'bà nyúmú tabi kɔa ndà'bà ndúlè, tabi kpongbolo zu dafa, ne wa so do li ina ni, ne wa ba kpili, ne wa a de li ne. Ne mɔ e ma li wese. Ne 'da kala, ne mɔ a 'bɔ mbé ne, ní fala tale, kɔ mɔ zɔ na, ma ndi li kpili, ne mɔ a 'bɔ li wese na, ma kolo. Ne mɔ yulu ma kɔ foko ne. Ya ma ia.
- Ne wi ke a do velo, ne chambre à air 'dɔlɔ, ne a 'bili nyaka ne, ne a de 'bɔ lí ne, ne a nālā ne.
- Ne nwá ne, wa gi ma, ne wa mba do wala te kpo wa sa li ma na, vitikònggò ((E) dānzòmɔ, gbèbià, mágái, (N) ndòmíndòndò (mó nduà mi lí ndòndò ià)) ne wa gbe do bia, tua ke me a poison. Ma te gbalí mɔ, ne gbalí mɔ o.
- *Cath* : Wa 'bili nyaka ne, ne tɔkɔ ne hulu de kɔ bila fai, kɔ ma dɔ, ne wa a do zā wi sopisi, kpakɔ ma fo be dɔkɔnɔ vē. Kɔ fala ke mɔ a lí ne gā wena, ne wi ne fe, we ke me a ina ma nganda wena, ma gbe wi gbea. Kɔ mɔ ne de ma, ne mɔ we ma wia, ne ma we de tē ne. Kɔ fala ke wa á zā a, kɔ ma nɛa ngo a wena ni, ne wa 'bala yiki, ne wa a do zā a, ne ma gē ngawi 'da ina kɔ zā a ni.
- *Zagb* : Tabi wa nyongɔ nzò'dí nwá ne, tabi wa 'bala ma kɔ bilà, ne wa nɔ we duzu zele sopisi.
- Te mɔ ma a wena, ɔ ne olo li katolo ni, ne wa 'bili nyáká ne, ne wa mba do nwá ne vē, ne wa a lí tí ne, ne wa gi ma gbaa, ne wa fɔlɔ do te mɔ, ne ma gbe be dɔkɔ katolonɔ te mɔ ni vē. Ne nde mɔ de zī na, ma te gbó nu mɔ gɔ.
- Dani de nyanga mɔ, kɔ dani ni é gɔ gbaa, ne mɔ ne, ne mɔ dɔlɔ nwá ne, ne mɔ gí ma gbaa, ne lí ne gbala, kɔ ma gē, ne mɔ so de li dani, takɔ dɔkɔ nyóngó li dani ni fe, ne dani ma é.
- *Monz* : Ne fele ne wa de do zùmú ngo dō nzanggo.
- Wa fa 'bɔ nwá ne, ne wa zī li wi zele ngbalamɔ.

ndúlú voir tëndúlú ou tènggèlè p.33 : *'tulipier du Gabon', petit arbre à grandes fleurs rouges (Bignon.: Spathodia campanulata).*

a) *Cath* : Mɛ a te kpo, ma dulu wena, nɛ ma gba kɔ ɛ silili. Nwá nɛ ma toso ngbɛ tusa ɔ nɛ nwá 'bete ni, nɛ nde li nwá nɛ ma gá wena. Nɛ dó zu nɛ ma ɔ fila zɛɛ. Nɛ tɛ tɛ nɛ ɔ fɛ́ kpùyèè, nɛ mɛ a te kpo ma ngàndà gɔ, ma ɔ nɛ li iko. Mɔ gɔmɔ tɛ nɛ, nɛ ma fo a li, nɛ kɔafe nɛ ma díli wena.

Timb : Mɛ a te, ma ngálá wena né gele tenɔ vɛ́ gɔ, nɛ ma gba kɔ ɛ. Tɛ tɛ nɛ ɔ fɛ́, nɛ tɛ nwá nɛ 'bɔ a fɛ́. Do nɛ 'bonzolo dɛ ngɔ, nɛ ma a fila.

b) Wa kpa ma wena tɛ li zɔ́ tabi tɛ zā 'bili kɛ wa wa kuti nɛ wa ni.

c) Te nɛ ma dɛ to wena :

- Wa ɛ́lɛ́ kɔafe tenggele, nɛ wa gi ma, kɔ ma gbala, nɛ wa tɛnɛ lí nɛ, nɛ wa a do zā wi kɛ a do zɛle gbàlitòkò.
- Wa gbɛlɛ ti ngu'du nɛ, nɛ wa henze do nyanga a kɛ ma hɛ́ hɛ́a ni na, ma hili.
- Nɛ wa sulu 'bɔ ma, nɛ wa hunu do kɔ́ hā wi zɛ́lɛ́ gbàlitòkò, nɛ a nɔ, nɛ a ini linò dɛ nu.
- Nɛ fala kɛ 'do mɔ zɛle 'bɔ wena, nɛ mɔ ɛ́lɛ́ kɔafe tènggèlè, nɛ mɔ sili ma, nɛ wa hunu do kɔ́, nɛ mɔ nɔ, nɛ ma gala mɔ tɛ zɛle 'do mɔ 'bɔ, nyɔngɔgɔ'do.
- Nɛ lɛ dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa gi ma, mba do nwá fùfúlúdàlè, nɛ wa i do 'baka wi kɛ mɔ ba kɔ́ mɔ dɛ ngɔ zāa ni, nɛ wa sa li ma na bànzé.
- Nɛ mbee nɛ, wi kɛ a do zɛle nɔ 'bete ni, nɛ wa ɛ́lɛ́ kɔafe nɛ, nɛ wa gi ma fai, kɔ ma gbala, nɛ wa kala kɔafe kɔ nɛ do'do, nɛ wa hunu do kɔ́ hā a, nɛ a nɔ ma.
- Wa ɛ́lɛ́ 'bɔ afe nɛ we dɛ do ina a zā wi zɛle kɔnyā.
- Nɛ tɛ tènggèlè ni ma mɛ a te ma ngàndà gɔ, nɛ nde ma 'dángá dɔ́ gɔ. Wa 'bili ma, nɛ wa dɛ do te yangga kɛ lɛ a kɔni kɔ nɛ ni.
- Nɛ ma 'bɔ a te kɛ kpo ma nye gua dɛ wena, nɛ e nu we, ya ma bí gɔ, nɛ nde ma dɛ zɛ́ wena. Gulu kɛ wa sa li ma na gúá dè zɛ́ɛ.
- *Timb* : Wa zɛ afe nɛ, nɛ wa gi, nɛ wa gulu do zɛle kolo.
- Mɛ a te ma mbòkò wena, wa dé do te tɔa gɔ. Nɛ nde kóló bá ma gɔ, kóle ba, nɛ gogo a kpóló dɛ tɛ te nɛ.

ndúngbé p.35 : *petit arbre à tronc tordu, fruit ovoïde anguleux; bois dur, recherché pour manche de hache (Rub.: Rothmania sp.).*

a) *Cath* : Mɛ a te zā kɔla ma nganda wena. Ma gá wena gɔ, ma ngala ɔ nɛ olo li mɛtre bɔa tabi tale, nɛ nde tɛ nɛ ma sa sa'ba. Kili tɛ nɛ gá wena gɔ, ma ɔ nɛ nu kɔ́ wi gɛ, kɔ fala kɛ ma ɔ nɛ ngangala wi, ya ma gá wena, tabi ɔ nɛ kú wi, ya ma gá wena. Nwá nɛ ma ɔ kótófóló kótófóló, ma nganda wena, ma ɔ nɛ nwá mbàlànggú ni. Wala nɛ boe, ma ɔ nɛ wala ndimɔ ni, nɛ ní tɛ nɛ boe, nɛ tɛ nɛ ɔ fɛ́ kpúyéé.

b) Wa kpa ma wena zā ngɔnda, do zā vúdà.

c) Ndúngbé dɛ to wena :

- Wa gbélɛ́ tɛ te ndúngbé, nɛ wa a li tí nɛ, nɛ wa gi mâ, kɔ ma gbala, nɛ wa tekpe lí nɛ, nɛ wa nɔ ma tɛ zɛle 'do wi.
- Wa 'bili 'bɔ kpo kpo tɛ nɛ ni, nɛ wa fi do te kpenɛmɔ, do ngúmbá wàlà, kɛ wa wa do mɛnɔ ni. Nɛ wa sɛ 'bɔ do dàngbálà, do butu, nɛ butu nɛ ma wálá dɔ́ gɔ.
- Mbee nɛ, lɛ 'bili ma, nɛ lɛ sɛ ma, nɛ wa fi gɔ'do kungba kɛ lɛ to do tula, nɛ ma 'dɔlɔ do'do ni. Nɛ wa fi gɔ'do nɛ, nɛ ma nɔ tɛ nɛ, nɛ lɛ to do mɔ. Wa sa li ma na, "mbà", wa fi do mbá kúngbá.
- Nɛ mbee nɛ, wa ɛ́lɛ́ kɔafe nɛ, nɛ wa gbɛlɛ tɛ te nɛ, nɛ wa a 'dɔ lí, kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wi zɛle 'dangba a nɔ, tabi a a do zā a.
- Wa ɛ́lɛ́ kɔafe nɛ, nɛ wa gbɛlɛ ma, kɔ ma kolo, nɛ wa dɛ fúnzá nɛ, nɛ wa a li dɔ́, nɛ wa nɔ we zɛle 'do, do kunu ga.

- *Timb* : Wa kala wala ne ke ma ala ni, ne wa to sū, ne wa a 'do li, ko ma nyongɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zā wi, we zele nyòngògò'dò.

ndùngbùlù (ndùngmùlù, voir aussi bùlúkù) : esp. de trèfle, graminée basse, commune le long des routes, à épis digités, utilisés pour bénédiction (Gram.: Eleusine indicum).

a) *Cath* : Me a wɔkɔsɔ, ma ngálá gɔ, ne liā ne do wena, ne nwá ne do 'bo wena, ma ɔ be síkpí síkpí síkpí, ma bé yólá yólá yólá, ne ma ɔ tū, ne nde wa wè we enze do mɔ gɔ. Ma dó do gbogbo zu ne, ne ɔ ne ke ma du dua ni, ne nde be gbālā ne boe, ne fele ne ni ma nganda wena. Ne gulu ndùngbùlù ma gā wena, ne liā ne dèlè ti ne wena, ma 'be ngbe nzàkà nzàkà.

b) Ndùngbùlù ma ho wena 'do tɔa, tabi olo tɔà ke wa la do'do ni, tabi li wala ke owele wa la ne ni, tabi li gba wala kamiō.

c) Ndungmulū me a wɔkɔsɔ dea na, ne nde wa de 'bo do zele dea :

- Ne nde wa de ma do zele ko nu wi, zele kólò, tabi wi ke zala a ze zela. Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa fɔlɔ tɛ ne, ne wa to ma, we ke we li lingi ma 'bú se dɔ gɔ, ne wa to ma tua, ne wa fi ma ko kolonggo, ne wa zī ma te zala a ke ma zele ni, tabi wa zī ma ko gogo a ke sa'de a nyongɔ ma, ko ma ua ni.

- Mbee ne, wa dɔlɔ 'bo kpo kpo nwá ne ni, ne wa mba do gbalanza, ne wa to ma we a hā ombe 'bēlē kola. We ke liā ne do wena, ne ma na nù wena. Fala ke kònggé te we ba be kolano ni, ne wa tata, ne wa yu sū, a kpá wa gɔ. Wa de ma 'da fala ke dē kòlà bínà ni. Zí ke mi ī ti ne ni ma bɔa ni.

– Ne wa de 'bo do ngbala wi dea nde?

- *Cath* : Iī, ngbàlà wí, we ke winɔ wa la do 'da wala ni, ne wa ze do nyanga wa, ne wa la de di ni iko. Hā wa de te 'bo do zele ni, ne ma fele zele me te wi ni. Ma ke wa zu'du ma do liā ne, ne wa fɔlɔ te ne sa, ne wa fi ma 'do li, mbá do 'búlú ngbàlà wí, ne wa fɔlɔ do be, we zélé ngbàlà wí na, ma fo tē ε tē a.

- *Timb* : Tabi wa zu'du mbá do liā ne, ne wa mba do nwá ndélē, ne mɔ ba be de ngo ku mɔ, ne wa a we de ti ku mɔ ni, ne wa a nwá ndùngbùlù mbá do nwá ndélē ni li we, ne ma ma ngo kutu de te be zele ngbàlà wí ni. Ko ma kutu ni gbaa, ne zele ngbala wi ma ho zu a wàóó, ne zele e do ti.

- Tabi fala ke be bi ti gulu a wena, tabi ko zā a ze zela nde, ne wa zu'du ma, ne wa to, ne wa a li ti ni, ne wa tekpe, ne wa a do zā a. Tabi osa'de zā a nde, ne wa a 'bo do zā a, takɔ a sō wa.

- Ne mbee ne, wa zā liā ndungmulū ni, ma dɔa ne ge nde ni, ne wa yaka nù ti ne do'do, ne wa fɔlɔ tɛ ne, ne wa sili ma, ko ma gbalá, ne wa hunu do kō hā wi ke a do zélé ti gulu a ni, wa sa li ne na sányá (sènyè), ne a nɔ kōe ni, kpako a ini, ko ti gulu a ma gē.

- *Timb* : Ndungbulu me 'bo a ina ba kolo. 'Da fala wa kō we ba kolo nde, ne wa kala ogā gua, ne wa dā do we. Ne wa a li ko supá, ne wa zī fulele nu ne, ne wa e de ka zā wa ni. Ne wa zu'du dungbulu ke zā wala ke winɔ wa la ne ni, ma fele nyanga wa fai ni, ne wa a nu we ni na, ma fele tū kole ni li nza, ko ma te gele fala. Do kpo soe ke a ne a ma ngo ba kole ni, ne wi ba kolo nó li gɔ na, da de ko kole té gɔ. Mba gɔ, fala a nɔ li, ne nde a yala nu zī ne, ne kole ma te iko. Ne nde mɔ kpo a ke : "Bà kólò bá kóló ngbáló gó".

– Ne ke 'da wila nù ni?

Cath : ēē, ndungmulū, wa na, me ge a wɔkɔsɔ dea na. Wa ē be fele ke ma ngàndà wena ni, ne wa gbeye ma gbeye, ko ma mbɔkɔ, ne a wele nu a tɛ ne na : "É tu sa nu ε, sa nu ε, 'dā mɔ mó ε do mɔ bina, mɔ kpa dia mɔ", n'a tu sa nu a te ne, ne wa kpo ma nu kō wi ni. Tabi te velo, tabi te masini à coudre, tabi te tükütükù tabi te kamiō, tabi

te yamaha tabi te mɔɔ vɛ ke mɔ kpà kuti ne go, kɔ mɔ usa ni. Wa zɔa ma né mbé mɔ ni... radio... tabi mbé mɔ ke zi 'da oyaa le, wa zò kuti ne go ... montre ke 'do kɔ wi ni, ne wa kpo ma te ne fai, ne ma ɔ ne ke ngè ndé ni. Ne me ni sū na, tùfá tùfá me a wila nu.

Tabi na, mɔ nea nyele wena, kɔ mɔ do zele, ne owinɔ olo mɔ wa tombo ma hã mɔ na, mɔ kpásá te zele ni do dia ne.. olo nu ε hê, ke 'dã mɔ bina, 'dã linggamɔ we duzu mɔ bina... ne a tu sa nu a tɛ ne, n'a ba, ne mbè n'a fi ma kɔ mbeti, n'a lo nu ne, ne wa tombo, ne ma ho, ne mɔ ba, ne mɔ kpo 'de tili mɔ ni, tabi te nu kɔ mɔ. Ní a me a wɔkɔɔ ke na, ma be dea na.

Tabi nya mɔ te 'da mɔ nga, kɔ si mó a nde, ne mɔ gɔɔ ma, ne mɔ tufu sã nu mɔ te ne, ne mɔ kpo ma 'de tili a, ne a si ne le 'da a í, kɔ a zɔ do olo kɔ mɔ. Tabi a nyele wena, kɔ a do wala we ho 'da mɔ nga bina, kɔ a tombo to hã mɔ fai, ne mɔ gɔɔ ndungmulū, ne mɔ tū sã nu mɔ te ne vɛ, ne mɔ kpo ma, ne mɔ fi kɔ mbeti, tabi mɔ enzɛ, ne mɔ ba hã wele, ne mɔ na : "Mɔ si ne hã a, k'a zɔ olo kɔ ε, do wila nui 'de ε ma hê."

Monz : Fala ke be mó mɔ ne ne du wala gene, tabi a ne si nú tɔa ba wuko tabi ba wili nde, ne mɔ baa a, mɔ gɔɔ se ndungbulū, ne mɔ wele nu mɔ tɛ a do dia lengge vɛ. Ne 'do ne, ne mɔ tufu sã nu mɔ de te ndungbulū ni, ne mɔ kpo ma tɛ a. Gulu ne na fala ke a ho i mɔ ni, ne a ɔ dia, a te kpà ngamɔ go, a te dúngù do ba zele fai go, tɛ a ɔ a nga. Ne nde me a dia wɔkɔɔ we wele nú mó le ongbaka.

Ng

ngá'bó* : voir líò.

ngágá p.21 : *nom de plusieurs arbustes ou petits arbres à port de palmier (Sapin.: Deinbollia cauliflora, -molliuscule, -Laurentii).*

ngágá (féátè, sòé) p.21 : *arbre, 8-10 m ht., 0,15-0,20 m diam. (Sapind.: Deinbollia Evrardia, -Pynaertii).*

a) *Domin* : Me a te, ma ngalà wena go, du ne wia we kɔɔ do metre 'bu. Nwá ne do wala ne ɔ be sékéké ni.

Mé á té 'dó lí, má nɛá wé wè kɔ̀ dò mbàlànggú; má ɔ̀ féà; fálá ké má gá vɛ̀ iá, nè má wiá wé ɔ̀ né zã tɔ̀á 'bàkà wi gè

b) Wa kpa ma wena ngo ta, tabi ke zã nu lí, do zã ngɔnda.

c) • Ngágá nganda wena, wa ndɔ te ne do bili, ne wa de 'bo do tɔa.

▪ Wà dé dò ngbóló nyángá tɔ̀à, lángbá tɔ̀à, tábi wà bá 'bò dò zú tɔ̀à, má ngàndà wéná.

▪ Fálá ké má 'báná dò bé bóló nè, nè wà 'bíli mâ, nè wà tákpá dé té ngbè m̀lò tàbi gàzàlà, wé ènzè dò ngbálá gélé tɔ̀à.

ngágó : *liane, non identifiée.*

a) *Zagb* : Me a nyaka, ne nde gá ne ɔ ne gbālā zu kɔ wi ge iko. Nwá ne ma ɔ hákáyákáá. Ma wa wala.

b) Wa kpa ma zã bili tabi 'do tɔa.

c) Wa de nzɔ'di nwá ne, ne wa 'bala ma de kɔ mɔ, ne wa hoɔ do zele "dani wàná".

ngákèlé p.4 : *arbre, 10-30 m ht., fruit sphérique à bourrelet au milieu (Olac.: Strombosiopsis tetrandra).*

a) *Zagb* : Me a te, gã zã ne wia te ho metre kpo, ne ngalá ne de ngo wia we la 'bu metre boa. Nwá ne ɔ be a dudu kpálá kpálá ni. Ma wa wala. Wala ne ɔ ne yónggóló yónggóló.

- b) Ma ɔ ti kola.
- c) Wa de tẽ ne do te toa.
- d) Ma do ngo gili ne boa. Mbèé ne ma ɔ gbésé'déséé ní, ma ngálá ngboo go. Ne nde me a te ma nganda wena. Mo mo ngo go mo ne, ko mo de zĩ go, ne nu dugbu 'da mo ká'balá.

ngákó : voir gâá.

ngákòyá p.21 : *arbre, 20 m ht., 0,45 m diam., fruits triangulaires acidulés comestibles (Sapin.: Pancovia Laurentii).*

- a) *Cath* : Me a te ke ma ngálá wena, ne ma ngàndà wena. Ma ngala, ne ma gba kɔ ɛ do wena. Nwá ne ma ɔ síkpí síkpí, ne ma wa wala, ne wala ne ma do túlú ne tale, ma ɔ ne pàkàpàkà ni, ne gbālā ko ne ta 'bo tale. Ne fala ma wala, ko ma fele, ne tele te ne ɔ ne tolo nwá ni. Ma wala do fala sabele, ɔ ne di dɔ ni, ko zeke le do ma ge.
- b) Wa kpa ma te zā ngonda, do fo ke wa wa ma fala kpo ni, ɔ ne ke vúdà.
- c) Fala ke ma fele ia, ne ma ɔ filà yòò, ne ma a ala, wa 'bí 'bî go. Ne ne ba ma ia, ko ne gba sanga ne, ne mo nzo'bo, ya gbālā ko ne ma ɔ be silili, ma gâ go, ma tale, ne mo lí ma. Mulu ne te ne boe, ne mo nzo'bo mulu ke te ne, ne mo fi gbālā ne nù. Ne ma ɔ be kpā. Ne mi ì ti ina ngo ne go, ne me 'bali me kpo a gua ne ma nye wena!

Zagb : Ina ne boe :

- Wa 'bili liā ne, ne wa mba do ogele liā te, ne wa gi, ne ogazano wa nyongo ma dati ke na wa go no wa ni.
- Wa gbele tẽ ne, ne wa de do punza, ne wa de ma te ina ke wa ne de do mbú'dá mé hā ogazano do gēa wese, ko fala sa, ne wa ì ti go no wa de.
- Wa ze afe ne, nè wa mba do liā 'bàfú, do liā gbálákókóló, do liā zùmóásàlà, do nyáká gánáfòlò, do liā kusa zamɔ, do liā bàndàgàzá, do liā te zama. Ne wa gi, ko ma gbala, ne wa kala ma 'do lí ne, ne wa a tɔ te ne. Ne wa to gbálá sà, nè wà a tẽ ne, ne wa ba kúsá bílí ké wa ne ndɔ ne ni, ne wa ba saso ina ni, ne wa e de ngo kusano ni, ne wa nyongo. Ko ma e, ne wa ba kúsánò, ne wa la we ndɔ ne.

ngàlá p.40 : *liane très épineuse, ressemblant au rotang palmier liane pélenzábéle, utilisée en vannerie.*

- a) *Cath* : Ma a te go, me a mo ma ɔ ne nyaka ni, ma fo dúlú wena, ne ma ba 'da te de ngo. Nwá ne ɔ silili, ne ma do tẽ te ne wena, do te nwá ne vẽ. Ma la ngbe do felenzabele, we ke felenzabele wa de do fele, ne nde ngàlá wa dé do fele go, ma gbini kese kese ni. Ne felenzabele, tẽ te ne ma dɔ go, kasi ke 'da ngàlá wila te ne bina, ne mo wè te 'be te ma do kɔ mo iko go. We takɔ mo wa ma, tabi mo sele ma we fi nù, ne mo ko'bo ma do kunggu, tua mo wè te 'be te ne do kɔ mo go, we ke wila te tẽ ne bina. Ngàlá me a 'dā wɔkɔɔ kpo ma de go, nyaka ne ma le ti ngbe wena, ko mo wele, mo le zā ne, ne mo ho nza, ya wila te mo se bina te dani, mo kpa se ngamo wena.

Zagb : Ke ti kola gā zā nyaka ne wia te ɔ ne ngangala wi ge, ne ke zā bilino ma ɔ ne gba'biti zu kɔ wi ge iko. Tẽ ne vẽ do tẽ. Nwá ne ma ɔ be sékéké, ma be sī wena. Ma ba 'da teno de ngo nyele wena, ne mbe ma fo do nù ge iko.

- b) Wa kpa ma wena zā nga kola tabi gaza. Tabi ko bili 'bete, ne nde ki ni ma gā wena go.
- c) Ne mi ì ti ina ngo gele ne go. Wa dé 'bo do gele to go.
  - Ke me a gbà wi ni (gbà ngàlá), wa 'bili nyaka ne, ne wa ba 'do ne, ne wa lifi fele ne we ndo do bili.
  - *Timb* : Wa lifi 'bo fele gba ngàlá, ne wa sé do zákà, ne wa fi 'de tili wele.
  - Ní a le Kɔngàlá ma do ngamo wena ?

Cath : Lé Kóngàlà, mi lengge ngo ne na, wa dua li ne na Kóngàlà ni, we ke fala ni zi ma do ngamɔ wena, ma ke wa ia li le ni do tele te ngame wa kpa zi fala ni. Ní a ke, we le te sanga tē, li ne a ngàlà, ma nganda wena.

Mbe gba ngbaka 'da oyaa le wa tō zi na : "Ɔmò bèlè tí tē ngenzè", gulu ne na, dungi 'da mɔ mɔ dundu ni, ma do ngamɔ wena, ngame mɔ kpa ni tabi a ge nde? Lenggenɔ, do zele te ke mɔ kpa ni ma ɔ ne ke na, wele a ba sa'de li a a ngenze ni do kō a, ne a kpa se ngamɔ. Odani a kpa se a wena, n'a dúngú se do dia ne go. Gene ko a ba a, k'a nyongɔ sa'de ngenze nde, ya tē a zela. Ní a a gulu ne a okpasa winɔ wa tō zi na : "Ɔmò bèlè ti tē ngenze ni".

Wa ia li le ne na, Kóngàlà, we ke ngàlà me a mɔ ke wele dé se sa do ma go, mɔ 'bé do kō mɔ go. Ne li wala wa dua í ge lí le ne a Kóngàlà, li wala ni zi dati ngboo ke wa te 'dàfà ma go ni, winɔ wa kpa zi ngamɔ wena. Nde fala mɔ la zu mɔ kpo ia, ne mbè go, mɔ 'bana de di, wa gbe mɔ iko. Gulu ne a wa ia li ma na Kóngàlà. We le zā ngàlà, we ho nza, ma nganda wena, ma wa ia li ne na Kóngàlà. Di da dō ni ma de wena, we ke wa wa menɔ fala ni vē, ne wi de 'bo likambo do wele li wala bina.

Marc : Ne ke 'da ɔmò bèlè ti tē ngenze wa tō wena we duzu wi wili do wuko?

Cath : Wi wili do wuko do dungi 'da wa, tabi be do naa a, ke a zélé naa a go. Naa a ga a te mɔ ke ne kpo na, dā a de ma go, ne a de. Ko fala ke a si nu toa mɔ ia, ne a dundu se do lengge de tē a we ne fai, suka ne a tabi naa a ze a, tabi a kpa etumbu ke ma wè go ni. Ne fala ke be a zélé ta 'bo a go, ko a te la ne, ne ogele winɔ wa mɔ ngo tō na : "Be ni a zélé mɔ go, kasi a zo me zoa! Ke a si di ni, a si we ɔmò bele ti tē ngenze." We ke naa a kó tele te dea me a de ge go. Ko a de fai ni, a si ne i mɔ ni, ne a kpa ne ta 'bo ngamɔ 'da naa a i, tabi a kpa ne ngamɔ 'da wili a i. Gulu ne a wa tō na, ɔmò bele ti tē ngenze ge a ni.

ngalande p.47 : *petit arbre, non identifié.*

ngàngbà p.28 : *liane ligneuse à longues panicules de fleurs pourpres à longues étamines roses, commune (Combr.: Combretum paniculatum).*

a) *Cath* : Me a nyaka, ma fu fua, ne nde ma fo nyele wena go, ne ma 'bo de ngo ngbĩ ngbĩ. Nyaka ne gā be go, ma ɔ ne gbālā zu kō wi ge. Nwá ne ma ɔ ne nwá ndilibò, ma ɔ dó kótófóló kótófóló, ne tē ne ɔ lù lù. Liā ne ma le dúlú wena ɔ ne liā ndèmbo ni, ne liā ne ma gā ɔ ne gbà'bítí zu nyanga wi ge.

b) Wa kpa ma wena te li zō, tabi te zā vúdà.

c) To wa de do ma ni ma ke :

- Fala ke wuko, ko zā a zele wena ni, ne wa zā liā ngàngbà, ne wa 'bili sanga ne, ne wa 'dene ma, ne wa a li ti ne, ko ma nyongɔ, ne wa tekpe lí ne, ne wa a do zā a.
- Wa zā 'bo liā ne, ne wa 'bili sanga ne, ne wa 'dene ma, ne wa ē fele ne sílí, ne wa de ma do yà, we ufu do tindà, ma únú wena.
- *Timb* : Wa zā 'bo liā ne, ne wa folo te ne, ne wa 'dene sū, ne wa a 'do li, ko fala ma nyongɔ, ne do sanga ze, ne wa tekpe, ne wa a do zā wele, we zele gba'dangba, ke wa sa 'bo li ne na gbàgǎ ni. Ne nde wa de ma vē do tū nu wa. Wa de do sanga ze ni, we ke do fala ni fo se wele we aka mɔ aka ni bina.

– **gbà tú ngàngbà p.28** : *liane ligneuse à fortes branches vertes et feuilles vertes foncées, longues panicules de fleurs tubulaires orangées, fruits ailés et orangés (Combr.: Combretum platyptera).*

a) *Marie Takaya* : Me a nyaka, ma tū wena. Ma 'bana a be bóló ne, ya te tē ne lò wena, ma lɔa kpúlú kpúlú kpúlú. Ne ma fo nyele wena, ne ma dulu gbaa, ma kpá te ia, ne ma 'bo yě yě de ngo te ni. Ne nwá ne ɔ kótófóló kótófóló ɔ ne te nwá ngàngba iko ni, ne

nde ma tũ wena nea ngo ke 'da ngangbá. Ne ma wala 'bo wala, ne we ke mi kpà te 'bo wala ne do ke mi hũ wala ne ko mi zó ma go.

- b) Ma ɔ wena nu bili ngondano ke wa wa ma, tabi zā be kundu mo nu zō.
- c) Wa 'bili tē ne ngélé ngélé vē, ne wa yele ma, ne tē ne ne kòló ne, ne wa do ma vē, ne wa ndo do te wélé ke katolo ba a wena, wa sa li ma na gbátálè ni. Ne wa do ma sũ do mbito, ne wa ndo ma tē a vē, ne wa ili mbèè lí ne do gbènzèkèlè (mòkpákpa), ne mo a 'do nɔe, ne mo fele te mo, ne katole ni ma e se te mo.

ngàngbá 'dò lí p.28 : *liane ligneuse au bord de l'eau, à courtes panicules de fleurs rouges dressées (Combr.: Combretum sp.).*

- a) *Cath* : Me a kpo ngangba nza nga ni, ne ma do 'do lí i, ya là ngba wi ma do ke nza nga ni bina.
- b) Ma ho nu ngbaka lí.
- c) Mo de do kpo ina ke mo de do ngangbá ni iko, we ke ma do gono sanga ne bina, ma wía kō boa ne. Mo kpà ke nza nga go, ko mo kpa ke 'do lí i, ne mo de do ma iko.
Domin : Wa zā liā ne, ne wa hunu do kō, we zele wese, nyongogo'do.

– **wílí ngangbá** p.28 : *liane ligneuse de terre ferme, à longues panicules de petites fleurs orangées (Combr.: Combretum tenuifolium).*

Cath : Tele tē ne ma wía kō vē do ke nza nga, ne nde wa dé do tò go.

ngánggálágbélé p.17 : *arbuste, commun (Euph.: Crotonogyne Giorgii).*

- a) *Cath* : Me a te kpo ma ngálá, ne ma wía we hò metre 15, ne gā zā ne wía we ɔ 'bu cm nala. Gbakō ne dò go. Nwá ne ɔ kótófóló kótófóló, ɔ ne nwá fókòyá ni, ne 'do ne ɔ fē. Ne te tē ne ɔ 'bo fē, ne te tē ne ma yolo hár hár, ma lò go. Me te kpo ma ngàndà wena. We gomɔ ma ma nganda wena.
- b) Ma ɔ zā ngonda, tabi te zā bili kola.
- c) • Wa de ngánggálágbélé do te yànggá, ya ma ɔ wena.
  - Wa ēlē kɔafe ne, ne wa to ma tua, ko ma 'bu, ne wa a lí ti ne, ko ma nyongɔ, ne wa tekpe, ne wa a do zā wuko ke a kò kula dō go ni.
  - Ne te ne ma nye gua wena, owukono wa kō gene ne wena. Wa gba ma, ne wa a do ku'bi 'da wa tɔa i, ne wa e ma nu we, ma bí go.

ngàṣ, ngákṣ : *voir gàṣ.*

ngápò, filátè p.13 : *arbre, 13-35 m ht., feuilles dentées (Ochtocosmus africanus).*

ngàtà p.34 : *plante herbacée érigée, souvent cultivée pour faire du sel (Acc.: Hygrophyla spinosa).*

- a) *Cath* : Me a be te, ma ɔ ne wòkòsò, ma ngálá wena go, tē ne ɔ ne zu kō wi ge, ne tèle te ne ma ɔ ne sésé ni, ne nde li ngélé ne boe, ne te tē ne ɔ tũ. Nwá ne ɔ yóla yóla, ma ɔ tũ ɔ ne ke 'da gbinikese ni. Ma wala do gbogbo zu ne, ne wala ne ɔ be sílílí.
- b) Wa mi ma mî, wa mi ma safɔ, tabi 'da le, ne ombe wa fi ma 'do lí i, ne ma 'bo do fala ni fai, ne wi mi zi ma na, me a lí 'de e. Ní a a gú lí gũ.
- c) • Oyaa le wa dolo nwá ne, ne wa to, ne wa na te li dani gaza.
  - Ne oyáá le wa dolo zi ma, ne wa mba do dò, ne wa a 'do lí we gbe kòyó.
  - 'Da oyaa le zé ni, wa do ma, ne wa ili, ne wa gi lí ne gbaa, ne ma ho, ne wa gi do nyongomɔ, ne wa nyongɔ. Wa sa li ne na 'tṣ ngàtà'. Wa 'bana de ma tia do sɔe ge.
  - Fala ke li sila mo zele wena, ne mo dolo nwá ne, ne mo mba do nwá túsilà, ne mo fi ko bila, ne mo a lí tí ne, ne mo fi kālī wi 'do ne, ne mo no ma.

– **wílí ngàtà** p.34-37 : 1) *plante herbacée en terrain humide (Acc.: Hygrophyla sp.); 2) herbe érigée à capitules sphériques (Comp.: Elephantopus sp.).*

- a) *Tanda* : Me a be te ke nwá te ne wena ni. Ma ɔ fula fula.
- b) Wa kpa ma nu lì, tabi 'do tɔa 'da wino.
- c) • Wa 'bili, ne wa do 'bo do kpātō ɔ ne ke 'da gele ngata ni.
  - Wa to 'bo nwá ne, we enze do gbina.

ngáyòkà p.28 : *plante herbacée, commune, variétés à feuilles vertes ou pourpres, baies rouges comestibles (Melast.: Tristema sp.)*

- a) *Christine* : Me a be te, ma 'bana sanga, ma ngálá wena go, ne nwá ne ma ɔ be do kótófóló kótófóló. Wa kpa ma 'do lì.
- b) Wa doɔ ma, ne wa gi do sanggo, né kòyò tabi sa'de, se ne wa nyonggo ma de'de. Ne nde wa nyóngó we zeze go. Wa nyonggo ma iko.

ngázù (ngòlò ngázù, kpàngbà) : *espèce de plante à tubercules, non identifiée. Elle ressemble à l'igname. Les tubercules sont utilisés dans la médecine traditionnelle.*

- a) *Cath* : Me a mɔ ma ɔ ne nyaka gbasi ni. Teze te nyaka ne ma ɔ ne nyaka ngòlò, ngòlò ke ma kpolo wele, ne ma de dani dea ni. Ne nwá ne ma ɔ ne nwá gbàsi ni, ma ɔ be a tũ. Liã ne wa wala, ma ɔ be lókpó lókpó lókpó.
- b) Ma ho wena zã ngonda, do zã vúdà.
- c) Toe 'da ngazù ma ke :
  - Wa zã ma, - ma do ngànggàlàngá wena -, ne wa gi ma gi, tabi wa sili, ko ma gbala, ne wa kala ma 'do ne do'do, ne wa do lí ne de gbogbo zu wi fio wuko, tabi fio wili. Ne wa a fũ 'do ne, ne wa yufu do kō, ne wa do zu 'baka a, ne wa yufu, ne wa do ngo sila a, ne wa yufu, ne wa do ma ngo zugolo a, li gbala tẽ a ni, ne wa yufu do kōe, n'a no ma. Gulu ne na, zu a nganda, li gbala tẽ a sũ vẽ ma te bà zeze go, a kpa ngawi olo fio ke ne a, tabi olo fio wili a.
  - Ne wele ke zi a zũ me, ko wi ne a tōa zi na, e ãlẽ zi te ne ni, ne e a kɔafe ne dé, ko ma mbulu do'do ni, ne wa kɔto nui ni, ne wa mba do liã ngazui ni, ne wa sili ma gbaa, ko ma gbala, ne wa dó gbogbo zu a, ne wa do zu 'baka a, ne wa do ngo sila a, ne wa do 'bo te li gbala tẽ a vẽ, ne wa hunu do kō, ne a no ma, ne wa a nù na, na me ni, mɔno ni sũ vẽ, ma ke wa dea teze te ne ia ni, ní a ma la, do ko ma há ngamɔ há a, ko zélé kù'bà gbé a go.

ngèà (kò) p.40 : *'rônier', palmier borassus, uniquement au Nord de l'Ubangi (Borassus flabelliferus). Les néophytes de la gaza kólá utilisent les feuilles pour faire des couvre-chefs spéciaux.*

- a) *Tanda* : Me a mɔ ɔ ne 'bete ni, ne ma wa wala. Wala ne ɔ ne wala kokoti ni.
- b) Wa kpa ma wena 'da owino ngo i, wala Zonggo, tabi Mobay do Yakoma.
- c) • Wa li wala ne li. Wa lo wala ne nù fai, tabi wa ze ma do te, we nyonggo ke ko ne.
  - Wa ba kɔa wala ne, ne wa de do kókólò 'de tili tolo, we yengge yali gbé sa'de.
  - Wa gbini nwá ne, ne wa fana do koe yali zamɔ, tabi we a do odole.
  - Ogaza kola wa gbini 'bo nwá ne we de do ndasa 'da wa : ndasa kò.
  - Wa 'bili 'bo te ne , ne wa gba sanga ne, we de do tɔa.

ngínà p.40 : *plante grimpante à feuilles sagittées qui s'attache aux arbustes, employée comme liens (Arac.: Cercestis Dinklagei).*

- a) *Régine* : Me a nyaka, ma ba de te te de ngo. Ma ɔ ne mbá'bi ni, ne nde ma gá ɔ ne mba'bi go. Ma a kili né kili fele ge iko. Ne ma nãlã de te gele teno vẽ iko. Se ne wa ãlẽ

kɔa 'do ne ɛ̀lã, ne ke kɔ'de ni, ma yu né fele mba'bi ni. Li nwá ne a gã, ma ɔ ne nwá gbàzàlà ni, ne ma la ngbe be sí.

- b) Ma ɔ zã kɔla, ne mbè, ne ma nu lì.
- c) Wa fana te 'bɔ do gè iko.

– **wílí ngínà** p.40 : *plante grimpante à feuilles plus grandes que la précédente, en forêt marécageuse (Arac.: Cercestis congensis).*

- a) *Timb* : Me a wɔkɔsɔ, ma yolo nù, ne ma kũ do 'da te de ngo né ké balakpangba ho'bo do te ni. Nwá ne gã wena, ne ma 'du kpɔla kpɔla ni. Nwá ne gã nea ngo nwá ngbongbo ngínà ni.
- b) Wa kpa wili ngina wena te ote zã kɔla i.
- c) Fele ne ngàndà gɔ, wa énzé do mɔ gɔ.

ngòkò (voir lùmbá) p.37 : *hautes herbes dans l'eau courante, employées pour extraire du sel des cendres (Gram.: Vossia Cuspida ou Echinachloa pyramidalis).*

ngòlò p.42 : *liane coriace à épines courtes; sert de lien et de tressage durable pour border les paniers, corbeilles etc. (Smil.: Smilasp.).*

- a) *Zagb* : Me a be nyaka, ma fo do nù, ma kpa te, ne ma ba 'da ne. Ma ɔ ne gbālã zu kɔ wi ge iko, ne te nyaka ne vè tɛ te ne boe. Nwá ne ɔ be kótófoló kótófolo, 'do ne ɔ be fɛ́, ma kákáwáyáá. Nyaka ne ma e dani te wele wena.
- b) Wa kpa ma te fala sũ.
- c) • Wa 'bili nyaka ne, ne wa gbete tɛ ne, ne wa de do fele, we de do to.
  - Wa de fele ne do mbe do zí te gaza wili.
  - Wa lifi fele ne, ne wa de do gbúnggá bili.
  - Tabi wa gba sanga ne, ne wa sanga do tɔa.
  - Wa gbete 'do ne, kɔ ma sa, ne wa gba sanga ne, ne wa fulu do nzá sàlà zù wi, tabi wa fana do foko kɔya.
  - *Cath* : 'Da fala 'da oyaa le zé ni, wa zé zamɔ, kɔ nyɔngɔmɔ e kɔ wa do'do, ne wa zã lĩa ne, ne wa gi ma ɔ ne gbasi ni, ne nde ma té fũ gɔ, ne kɔa te ne kpóló gɔ. Ne nde wa ba kɔyá, ne wa se kɔa 'do ne, ne wa nyɔngɔ ma. Tabi wa zã 'bɔ, ne wa gbini sɔti zu ke ma kunu 'da kala gɔe ni, kɔ ma do kɔ wena gbaa, ne wa gi ma gi, ne wa nyɔngɔ.

ngóló li (lòlè?) : *liane non épineuse, utilisée pour faire des nasses.*

- a) *Cath* : Ma 'bɔ a nyaka, ne nde tɛ tɛ ne bina, ma do kpolo tɛ ne.
- b) Wa kpa ma wena nu lì.
- c) Wa 'bili ma we fana do gɛ. Ne wa yulu 'bɔ go'do ye.

ngóló'bò p.29 : *voir* bàmbú.

ngólótà : *voir* gòlétà.

ngónggò p.39 : *'bambou' jusqu'à 12 m ht, importé et largement propagé (Gram.: Bambusa sp.).*

- a) *Zagb* : Me a te, ma ngala de ngo ho ngo metre 'bu. Gã zã ne ɔ ne nganggala wi, ne li gbílí ne boe, ne holo kɔ ne. Ma sanza nu kɔ ne délé wena. Li nwá ne ɔ be sékéké yólá yólá. Ne nde ma 'dángá fo wena. Ma ho fɔe 'da mɔ ia, kɔ mɔ gbè ma gɔ, ne ma ba fɔe 'da mɔ do mɔ ε vè ni, ne fo 'bɔ fala na, mɔ wa ma bina, tua ke ma sanza nu kɔ ne dele wena. Wa sa li ne na tipó. Wala ne bina.
- b) Wa kpa ma 'da le, zã bili, nu lì, ní do ní.
- c) • Wa 'bili ma, ne wa 'dafa kpolo ne, ne wa kũ do dɔ tabi 'bete tabi tɔa.

- Wa de 'bo do ngbónó dǎ wè (ngbákò).
- Ma kolo, ne wa dā do we, gua ne nye wena.
- Wa 'bili sanga ne, ne wa gu do li, ne nde kòyónò wa ɔ ti ne wena.

ngòzè p.15 : *arbre élané à petite couronne de longues feuilles pennées, petit dans la région, ailleurs arbre de 30 m ht. (Meliac.: Carapa procera).*

a) *Cath* : Me a be te, gā zā tǎ ne ma ɔ ne te mako ni. Ma sanza de nu kō ne délé wena, ne ma ngala de ngo ɔ ne metre molo tabi ngbe'de'de ni, ne ma gba kō ε délé wena. Ne nwá ne ɔ yó lá yó lá, ne ma ɔ tū, Ne ma wa wala, ne wala ne ma ɔ ne wala mako ni. Ne ma fū ɔ ne ke makoe fú ni, ne ma ala de nù, ya ma fàngà wena.

b) Wa kpa ma zā ngonda.

c) To 'da ngòzè ma ke :

- Wa élé kɔafe ne, ne wa a kɔ saso, ne wa a li ti ne, ne wa gi ma, ne wa tene lí ne, ne wa folo do katolo.
- Wele wa nyóngó wala ne go. Me a nyóngómɔ nu ongènzè, gulu ne wa nyóngó kálá zǎ ngenze go, we ke ma fàngà wena.

ngòkǎ : *voir ngbòkǎ.*

ngòlé p.29 : *arbuste (Eben.: Maba Laurentii).*

a) *Cath* : Me a te, ma gǎ lá li go, ma ɔ ne ngangala wi ge. Ne ngàlá ne ma wia te ho metre 8. Tǎ ne ɔ tū, ne li nwá ne gǎ go, ma ɔ kótófóló kótófóló, ne ma ɔ 'bo tū. Fala mɔ sete te tǎ ne, ne li ma ngo hǎ ne, ne lí ne ɔ ngòò. Ma wa wala, ne wala ne ma ɔ ne gbà'biti zu nyanga wi ge, ne tǎ ne ɔ filà yòò. Ne ma 'bo do angge wena we ndala te wi, we ke ma dofo te wele dufa.

b) Wa kpa ma ti kɔla tabi nu ngbaka li.

c) Zé 'da oyàá le wa dé ze 'bo do ina, kɔ di dǎ ni, wa dé 'bo mâ go, we ke me a 'dá ina, wa ì 'bo ti tǎlé te de mâ ngboo go. Ne nde zé dati wa dé ze na me ge:

- Wa de ma do ina we a do zā wi ke a do 'dangba ke ma zele tǎ a wena, wa sa li ma na 'dángbá gǎ, ke ti gùlù wí ni. Ne nde we a do zā wi, ne wa hámá wena, na do ma dí te ndala tǎ a go. Wa de be tókó ne be sī iko, ne wa zī li 'da ne.
- Fala ke sobisi ba mɔ ia, ne mɔ gbeye te ne vǎ, ne mɔ a 'do dǎ, ne mɔ nɔ, takɔ mɔ ini obe sa'de ne.
- Wa gbeye te ne, ne wa nɔ ma we yu zā wi.
- Wa gbeye te ne, ne wa zī nɔ te ne, ne wa enze do nyanga wa we ngusu.
- Wa to wala ne vǎ, ne wa a hā okoyɔ, nde a wa fé wena.

Marc : Ní a we a zā wi, takɔ ma zí te ndalá tǎ a go, ne wa de zi ma nee?

- *Cath* : Wa élé kɔafe ne, ne wa a 'do li - wa gí gi go - wa a 'do gǎá li. Ne ma ó ngo ɔa go, wa a, ne ma nyeye be sī, ne wa tekpe ma, ne wa a ma alu daka, ne wa yulu sa'da kɔni nu ne, ne wa a do zā, nde lí ne zí tǎ a go. Ne ma ne ikita de kɔ zā, kpɔkɔ ma kpa sa'de ke ma zele ti gulu a ni. Ma hā wa tǎ na, ngole me a ina ke wa de ma we duzu sa'de zā wi.

ngònggò p.29 : *arbuste, bois dur qui sert de pieds de lits, de pointes de flèches etc. (Eben.: Maba macrocarpa).*

a) *Timb* : Me a be te, tǎ ne a tū, gā zā ne ma ɔ ne gā zā ngole ni. Tǎ ne nganda wena.

b) Wa kpa zā kɔla.

c) • Wa 'bili te ngònggò, ne wa se do mɔ ke ma goa nga te ni, ɔ ne te sele, tabi gbali nzá sàlà do zu wi, tabi nzabele, tabi nyanga tànggé. Wa se 'bo ma do gbali kpili ke wa sa li ma na 'banzala ngongge ni.

- Wa 'bili 'bò te ne do te tɔa, ne nde ogbezɛnɔ wa nyóngó ɔɔ.
- Wa zā 'bɔ liā ne, ne wa de 'bɔ ma do zeɛ gúli. Wa gi ma, ne wukonɔ wa nɔ ma nɔa, te ke a ko, ne be ne 'báná ɔɔ ni. Wa sa li ne na zeɛ gúli.

ngònggòlónggò p.5 : *plante suffrutescente à fruits accrochants (Marant.: Achyranthus aspera argentea).*

- a) *Zagb* : Me a wɔkɔsɔ ma de nù ge, ne ma déndélé wena. Nwá ne ma ɔ be dò kótófóló kótófóló. Wala ne ma hɔ te tẽ de gbogbo zũ ne, wala ne ɔ be sílíí. Fala mɔ le zā ne, ne ma nālā de te tulu te mɔ.
- b) Wa kpa ma wena zā bilí do ke zā li walanɔ, do ti gùbà, do 'da le.
- c) • *Cath* : Wa dóló nwá ne, ne wa to ma tua, ne wa henze do zugolo wi te zélé zìngbákò.
  - *Zagb* : Wa to 'bɔ ma, ne wa de do gbālā mɔ, ne wele nyɔngɔ te zeɛ ga'bomɔ.

– **wílí ngònggòlónggò** p.5 : *plante herbacée, robuste, très commune, à fruits accrochants (Marant.: Cyathula achyranoides).*

ngònggònzàlè (ngbàngbànzàlè, fěá tè) p.1 : *grand arbre de 20 à 40 m ht., à couronne élancée, bois blanc durable (Ulmac.: Holoptelea grandis).*

- a) *Tanda* : Me a te, ma ngala wena, ne nde ma gā wena ɔɔ. Nwá ne gā ngboo ɔɔ, ma wia kō do nwá kafe, ne kɔafe ne dīlī ɔɔ. Wala ne ma ɔ sékéké ni. Ne nde kili te te ne nganda wena.
- b) Wa kpa ma zā kɔla.
- c) • Wa 'bili te ne we de do te tɔa.
  - Wa zā liā ne we ina lànggá 'da tolonɔ.
  - Wa fa ma we dā do gua, ne nde gua ne ma nye wena.

ngònzólótó (sèndéni, sèndáni) p.47 : *petit arbre.*

- a) *Cath* : Me a be te zamɔ, ma ngálá lá li ɔɔ, ma ngala dengge dengge de ngo, ne ma wia we hɔ 'bu cm mɔɔ. Kili te tẽ ne ma ɔ ne zu kō wi ge. Wa zu'du ma, ya liā ne bóló kpír, liā ne ma gba kō ɛ ɔɔ. Liā te ni ma unu nganda wena ɔ ne ke ina wa sa li ma na nivaquine ni, ne ma fanga 'bɔ wena. Nwá ne ma ɔ ne nwá ndimɔ ni, ne nde 'do ne ɔ fě.
- b) Wa kpa ma zā kɔla, do nu lì.
- c) Wa de do zeɛ kɔ zā wi :
  - Wa de liā ne, ne wa gbɛɛ ma de kɔ bila, ne wa a lì tí ne. Kɔ ma nyɔngɔ, ne wa tekpe ma, ne wa a do zā wi we zeɛ 'dangba. Ne kpo kpo liā ne ni, wa zā 'bɔ ma, ne wa folo te ne sa, ne wa gbɛɛ de kɔ bila, ne wa á lì tí ne, kɔ ma nyɔngɔ, ne wa nɔ ma te zeɛ 'dangba 'bɔ.
  - Tabi fala ke be òlɔ wena, wa na, a ólɔ sa nu 'dangba ni, ne wa gbɛɛ 'bɔ liā ma ni de 'do lì, kɔ ma nyɔngɔ, ne wa e nú a, kpakɔ a ɔmɔ te òlā.

ngùbà : *voir tұлú (gbàtұлú).*

ngúlá p.16 : *nom de plusieurs espèces du genre Bridelia, une Euphorbacée représentée par des arbres et arbustes :*

- 1) *très commun est le "ngúlá" de forêt secondaire, arbre de 3-15 m ht. dont les feuilles sont mangées par les chenilles anaphes; le cocon des chenilles produit de la soie, mais les hommes sont friands de ces chenilles et récoltent les cocons (Bridelia atroviridis);*
- 2) *arbre de 3-8 m ht. (Bridelia stenocarpa);*
- 3) *petit arbre à feuilles pubescentes en dessous, en savane (Bridelia ferruginea).*
  - a) *Monz* : Me a te, gā zā ne wia we hɔ 'bu cm bɔa, ne ma ngala de ngo, ne ma dendele wena. Ne nde tẽ te ne boe, ma ɔ be nzéngé nzéngé. Nwá ne ɔ be kótófóló kótófóló.

Nε nde ngo gili ngula dèlè wena. Mbèé nε wálá go, nε mbèé nε wa wala, nε nde wala nε ɔ be sékéké, nε ma ɔ fila.

b) Wa kpa ma ti kɔla, ti 'bete, do zā bìlì.

c) • Te ngúlá ma nyɔngo odɔkɔ wa sa li wa na ngúlá ni.

- Wa ãlã afe nε, nε wa to ma gbaa, kɔ ma 'bu, nε wa anga de 'dɔ lì, nε wa e, kɔ ma nyɔngo, nε wa tekpe, nε wa a do zā wi we zele nyɔngògò'dò.
- Nε kpo kpo kɔafe nε ni, wa gí 'bɔ ma gbaa, kɔ ma gbala, nε wa hunu do kɔ, nε wa nɔ 'bɔ ma we nyɔngògò'dò.
- Wa 'bili 'bɔ te nε we de do te yànggá.
- Nε gua nε, ma nye de wena, wa e nu we, nde bí go.

ngúlá 'dɔ̀ lì : 1) *petit arbre, feuilles ferrugineuses en dessous, en marais (Bridelia ndellensis);*
2) *petit arbre en forêt périodiquement inondée (Bridelia ripicola).*

– **bé sékéké ngúlá :** *autre petit arbre en savane, fréquent (Bridelia scleroneura).*

a) Mε a ngúlá, nε nde ma gã be go. Ma nyɔngo 'bɔ odɔkɔ wa sa li wa na ngula.

b) Wa kpa ma fai li zɔ.

c) • Wa de 'bɔ kpo kpo dea to ɔ nε ke 'da ngula ni.

- Nε wa ãlã 'bɔ kpo kɔafe ma ni, kɔ ke zé 'da onaa le ni, nε wa nε de kpana, kɔ ma 'bana do mbé nε ni, nε wa gi do ma, kɔ ma se a kpana ni, tabi ma nε hu hulu nde, ya ma húlú se go, nε kpana ma ɔ dia, nε mɔ so do lì iko.

ngùlù : *voir têngùlù.*

ngùlù p.20 : *liane volubile hirsute (Icac.: Clamydocarpa Tomsoniana).*

ngǔlú : *voir kpǔlú.*

ngúlúmá p.10 : *grand arbre de 25 à 40 m ht., 0,2 à 2 m diam., en forêt pluvieuse. Ils forment de grandes agglomérations au bord de la forêt équatoriale (Caes.: Gilbertiodendron Dewevrei).*

a) *Monz :* Mε a te ma ngàndà wena, nε te nε ɔ fila yòò ni. Gã zā nε ma zò nɔ nù ke ma ho te nε ni. Ma gba kɔ ε dɔ wena, nε ma ngala 'bɔ wena. Li nwá nε ma ɔ be dudu yólá yólá, nε te nε ɔ fila, nε ma ɔ kàgbàyàgbàa, nε li nwá ma ɔ be 'bàtà, ma pεse be pesa. Nε ma wa wala, nε nde wala nε ma ɔ nε wala kpùkùlì ni, ma ɔ 'bata, gbālā nε ɔ kɔ nε tale tabi nale. Kɔ fala ke ma kolo ni, nε nu nε ngo i ni, ma fū fala kpo 'bã, nε ma ala de nù nga hùrr.

b) Ngúlúmá ma ho wena ti kólá ke ma te kpεle nu lì. Ma ho wena te fala kenze ke ma ɔ fê mbòò ni. Nε nde 'bali mɔ kpo, ma hó zu ε kpo go, fai mɔ kpa ma, nε nde ma dele wena. Mbè go, nε mɔ ho tí nε, nde a ma la lâ do zu ε ɔ nε 500 m ni, tati a nguluma do nguluma. Ma ke ombe winɔ wa e li ma na tí kólá ngúlúmá.

c) • *Zagb :* Wa ãlã afe nε, nε wa de do kúlúwà we 'bala do dɔ, nε nde afe nε gã go.

- Wa de 'bɔ tẽ nε do te yangga, nε mbè, nε wa e ma zā te tɔa, nε nde 'bali mɔ kpo 'da kálá túá nε go.
- Mbe 'da fala kpo, fo zɔ bina, nε wa gbini nwá nε, nε wa de do tɔa, tabi wa de do dà safɔ.
- *Centre Nad :* 'Da fala ke ma ngala de ngo ia ni, nε o'bu a ho de te gulu ma wena. Ma ɔ be fila ngbátátá, wa sa li ma na 'bu a nguluma tabi 'bu a ngbátátá tabi 'bu kpá, owele wa nyɔngo ma nyɔngo.
- Zé 'da oyaa le ni, fala ke owinɔ wa wa fɔe sū, kɔ wa nε nε kala kɔni nε de te kɔ yangga ni, nε wa ãlã kɔafe nε, nε wa enze do nwá kɔni, nε wa a kɔ yangga, na do kɔni 'da lo ma e kɔ yangga dɔ go. Ina ma de te nε g'a ni.

- Wala ne ma ɔ fà'bàlà'bàà, ne okpasa wino zé dati ni, wa kala wala ma, ne wa gbo ma né sapato ni, ne wa he'de de te nyanga wa, te mbulu zōno.

ngùmàtùlù : voir tulu (ngùmà tulu).

ngùnggè p.23 : *plante ligneuse, parfois lianiforme; l'écorce est utilisée comme liens (Tiliac.: Triumfetta cordifolia).*

- a) *Cath* : Ngùnggè me a wòkòso, ma ngala de ngo we metre kpo do do ne. Tě ne ma ɔ ne gbālā zu kō wi, tabi gbà'bítí zu nyanga wi fala ke ma kpa dia nù. Ma gba kō ε sílílí. Nwá ne ma ɔ ne sila wi ni, ne nu ne ma sòkpo be nzór. Ma dó do gbogbo zǔ ne. Dó ne ma ɔ filà yèè (jaune), ne ma wala be sílílí do 'da dó ne ni, ne ma ɔ be lókpó lókpó lókpó. Fala ke mo le zā ne we 'bili ma ia, ne ma de te tulu go'do mo, tabi te ndàlá te mo ó ne wala bàwílínzá'bí ni.
- b) Wa kpa ma zā gùbà do zā bìlì, ke wa wa zi dati ni.
- c) Wa de do félé ke wa sa li ne na félé ngùnggè :
  - Wa ē fele ne 'do ne, ne wa e, ko ma kolo, ne wa gba sanga ne sékéké, ne wa sanga do tɔa, ne wa henze do kpánggà, tabi wa de do gele to ke ma gɔa fele ni. Tabi wa lifi, ne wa henze do nu kpáná dǔ, ní do ní.
  - Wa de nwá ne, ne wa mba do gele ina, ne wa to ní gbaa, ne wa enze do zele ma de zu kō wino wa sa li ne na fútálá ni.
  - Wa gɔno 'bo nwá ne, ne wa ne ne nzâ.

ngùnggè gbálá'dòlò (ou : ngùnggè gò) : voir fiòkùlì.

ngùnggéli p.24 : *herbe suffrutescente érigée (Sterc.: Melochia melissifolia).*

ngùnggù p.44 : *plante érigée, comparable à gbàngbàà, mais naine et sans utilité, en sous-bois (Marant.: Sarcophrum Schweinfurthii).*

- a) *Zagb* : Me a wòkòso, ngálá ne de ngo ma là metre kpo go. Li nwá ne a filà. Ma ɔ ne gbàngbàà ni, ne nde ma ngálá ngbóó go.
- b) Wa kpa ma wena te ti teno zamɔ.
- c) *Timb* : Wa gɔno nwá ne, ne wa enze do kpánggà, ne nde ma kolo kpánggà dǔ go.

ngútúkpanà p.16-19 : 1) *liane de 20 m de long (Hypp.: Salacia Letsetuana); 2) arbuste ou liane (Hypp.: Salacia senegalensis).*

- a) *Nad* : Me a nyaka, ma ba 'da te de ngo, ne ma wala. Wala ne ɔ be sílílí, ɔ ne nu zu kō wi ge, ne ma ɔ 'bàtà, ne tǔ ne ɔ tǔ kóló kóló, ma ke wa sa li ne na ngútúkpanà ni.
- b) Ma ɔ ka zā nu lì tabi zā kɔla.
- c) • Wala ne ma fele, ya odafa wa kō we nyongo ma wena, fala ne kpo do ogbakambu.
  - 'Da fala ke mo wele, mo yengge we da galí, ko mo ho te ne, ko mo kpa fila ma, ne nde mo li se ma. Mo gbini se sanga ne, mo ne ē ma, ya kɔa 'do ne dià g'a bete go. Ne mo la'da, ya gbālā ke ko'de ni ma ēfē ndírr.
  - Ne nde mi zò te 'bo na, wa de ma do ina ni go, wa li ge wala ne iko.

Ngb

ngbàli p.23 : *plante herbacée robuste de 1 à 2 m ht.; plusieurs variétés cultivées; les fruits verts sont consommés comme légumes (Abelmoschus esculentus).*

- a) *Cath* : Me a nyongomɔ, sanggo ke wa mi ma mí. Ma ngala de ngo ɔ ne olo li metre kpo do do ne. Ne li gbala te ne boe, ma ɔ ne ke li gbala te 'do'dòko ni. Ne nwá ne gā wena, ne ma gba kō ε gbâ. Ne nde ma tala 'bo te wele k'a kpete go.

Ko ma gā ia, ne ma dó, ne ma mo ngo wàlá ne. Ne ma ko kpo, ne ma ko te me te solo ne ni. Ko fala ke wala ne mo ngo dulu de ngo, ne wa tō na, ngbàlí sola ia. We ke fala ke ma kua so dati ni, ne ma kó se 'bo di ni go. Ma ma se ngo ne te me ni gbaa, tako ma sokpo. Wala ne o be dudu yóngbéé, ma wia we ho ngo cm 'bu ngo ne tē ne, ma zo dia nù. Ngó gílí ngbàli tàlè :

- 1) **ngbàlí lé** : wa mi ma, ne 'do zeke 2 tabi 3, ne mo 'bi ma; wa sa 'bo li ne na "módómikpá", gulu ne na, mó dó mi kpá, mí mĩ ne íkó.
  - 2) **ngbàlí gbàfúlúsà**: wa mi ma do safo (fo kola), ne ma o zeke 6 tabi 7, se ne wa 'bi de. Ma o á dó, ne nde ma gā wena, ne tē ne o fèà.
  - 3) **ngbàlí tükìà** : wa mi ma mi, wena 'da le. Nwá ne o ne nwá tükìà ni, nde nwá ne a tũ. Ko mo wala, ne te wala ne ma o 'bo né te nwá ne ni.
- c) • Wa 'bi wala ne, wa keke ma, ne wa gi, ne wa nyongo do ka, ma ba bâ, ma á dòndò.
- Wa de fele ne, ne wa lifi ma, ne wa fi 'de tili be, ke wa de ndaba tē a ni, we ke ma á dòndò mò. Tako zeke ma te 'bo ni, ne ma zolo tē a zóéé ni.
  - Wa to dó ke ma wala ni, ne wa gi do nyongomo, o ne olo li dambui ni, we ke ma ba bâ.
  - Wa de 'bo nwá ne, ne wa enze do hēa me ke ma hēa zu kō wi, wa sa li ma na fútálá ni.

ngbàlíkolá p.23 : *arbuste ou petit arbre, 1,5 à 2 m ht.; les capsules fusiformes ressemblent aux fruits de l' Abelmoschus 'ngbàlí' (Tiliac.: Glyphhaea brevis).*

- a) *Nakusu Albert* : Me a te, ma 'bana de sanga nù ge, ne ma mo ngo gba kō ε de ngo dele wena. Gā tē ne ma ngo gba kō ε, ne ma wia we o ne nu kō wi ge, ne mbèé ne ma wia we o ne nganggala wi ge, ma kili kili iko. Ne ma gba kō ε, ne nde be okili gbakō ne ma o 'bo be a gā gā sī. Ne nwá ne ma o ne nwá kafe ni, ne nde ma be dudu 'baná sanga, ne ma tũ o ne nwá kafe go. Te nwá ne, 'do ne o be lú lú lú. Ne ma wa wala, wala ne ma o be yónggóló yónggóló.
- b) Wa kpa ma wena ti kola, tabi zā bili, tabi nu zō.
- c) • Wa ēlē kpa afe ne, ne ma yú yū.
- Ne tē ne, wa pi ma do te kpangbola, nde ma de wena.
  - Ma de zeke mbùlùnù. Wa kala wala ke ma ku kula ni, ne wa do do mbito ni, ne wa folo 'do gogo be sū do'do, ne wa de mbito ne te li dani 'do gogo a ni.
  - Ne mi zo tē 'bo na wala ne wa dé do to dea ni go.
  - *Zagb* : Wa nyongo wala ne nyongo.
  - Wa to nwá ne, ne wa na ma gbogbo zu be, we duzu zeke lí bià.
  - Wa 'bili te ne, ne wa gbete te ne, ne wa e li wese, ko ma kolo, ne wa de do té wè.
  - Wa ia li ma ni ni, we ke wala ne ma o ne wala ngbali ni. Ne kpa te te ne do nwá ne ma ba bâ.

ngbálo p.4 : *arbre de 25 à 45m. ht., et 0,2 à 1 m diam. (Olac.: Strombosia glaucescens). Le bois est utilisé comme pieux dans la construction des maisons traditionnelles, comme pieds d'un grenier de maïs, etc.*

- a) *Zagb* : Me a te, gā zā ne wia te ho metre kpo, ne ngala ne wia te ho 'bu metre nálè. Li nwá ne o ne nwá kafe ni. Wala ne ma o ne gbālā zu kō wi ge iko.
- b) Ma o ti kola.
- c) Me a te kpo ma nganda wena; wa 'bili ma, ne wa de do te yànggá tabi te tōa.

ngbámálá : voir ngbómálá.

ngbàngbànzalè : voir ngònggònzalè.

ngbàyò : voir tèkútù.

ngbëndélé p.20 : *liane de 4 cm diam., à fruit rouge ovoïde mangé en temps de disette (Icac.: Lavigeria macrocarpa).*

a) *Cath* : Mε a be te ke ma ɔ gbéséwélélé, ma ngálá la li ngele wena go. Tεε te ne ma ɔ ne teε te te wa sa li ma na bìlí ni. Ne nwá ne ma ɔ yólá yólá ɔ ne nwa bìlí ni. Ne wala ne ma ɔ ne wala gba lio mbati ni, wa sa lí ma na aubergine ni, ma gā gā, ne ma ɔ be dudu. Ne nde fala ke ma wala, kɔ ma fele, ne ndala te ne fele kálálá. Ne mɔ 'bi ma, kɔ mɔ ngete ma, ya ma ēfē ne ge nde ni.

b) Wa kpa ma wena zā ngɔnda, do zā vúdà.

c) 1) Wa nyɔngɔ wala ne nyɔngɔ. Ne nde wala ne ni ma kǎ wi zū mɔ go.

- Mɔ wele ke mɔ do li sila ònà bina, mɔ nyɔngɔ ma, ma dé mɔ te mɔ go. Kɔ fala ke wele ke a do linggamɔ ɔna, tabi a zū mɔ zū belee ni, k'a usu ma usu ni, k'a nyɔngɔ ma do 'da mε ni, ne 'da kala be sī, ne a òlɔ nganda ne ge nde ni. Ne ma be na, ní a linggamɔ ɔna li sila a boe, ma ke a òlɔ ni.
- Tabi naa be a do nyɔngɔmɔ, ne a kpá do wala olo ne go fai, ne a aka zāa, ne beno sū wa kafa. Ma wia na, a ba ma, tua ke ma gbé wele go, ma èfè wena, ne ma na, beno sū wa nyɔngɔ, ne wele ke a de de mɔ ni, a ólɔ se go. Ne wele ke a de 'dā mɔ, tabi a ba nyɔngɔmε be sī sī sī fai ni, ne a we se te òlɔ nganda wena. Ne di dō ni, ma hā wala hā naa a na a ī ti a, n'a na : "Mɔ, mɔ a 'dā be." Ne 'do ne, a wia we hā hā a fala bɔa tabi fala talε, k'a òlɔ, kɔ ma e, ya a zú 'bɔ mbe mɔ go. Ní a mε a 'dā mɔ go, mε a dia ina, we gala wele, we kpakɔ a dungu do bosembo.
- Gulu ne hā oyaa le wa ia zi li ma na ngbëndélé. Be wele ke a zū mɔ wena ni, ne wa 'bi ma, ne wa ba hā a, n'a nyɔngɔ kili ne vε, kɔ ma e, ne ma fo mε li sila a ni, ne a banda òlɔ ne. A òlɔ fai, mbè ne kili ba mɔ na, a ne fe fia, ne a òlɔ fai, n'a òlɔ suka òlɔ vε, n'a òlɔ be mɔ ma ɔ ne fεnge 'dúkpá 'dúkpá ɔ ne mbɔlo ni. Ne yaa le wa zi na, mε ma ɔ' a na, a zū mε li sila a ni, ma a nyɔngɔ ma fai, kɔ a òlɔ ma, k'a fi nù ni. Hā mbè go, 'do ne 'bɔ, ne kili ba be di, ya a zú 'bɔ mbé mɔ go. Gulu n'a wa tō na, fala ke be zū mɔ wena, ne wa fa ngbendele hā a, k'a nyɔngɔ, e ngbendele nu a, n'a òlɔ se.

2) Ne wa de 'bɔ do zεle dea :

- Fala ke gō nyɔngɔ wele, ne wa de nwá ngbëndélé, ne wa 'bala, ne wa é nu a, ne a ndo se òlɔ dā gōε ni de nu. (Fala ke gō nyɔngɔ wele, kɔ fo gele ina bina, ne wa fa fila tandala, ne wa zī te fala ke wele ini de nza ni.)
- Wa de 'bɔ do zεle gbàncé. Mε a zεle ma ba wele, ne kɔ ngu'du a wele hère hère ni. Wa gi nwá ne, kɔ ma gbala, ne wa hunu do kō, ne wi ne nɔ, ne a ma se ngo òlɔ okua mɔ zεlεnɔ ni li sila a de nù. Kɔ fala ke a òlɔ gbaa, kɔ a ndo òlɔ ɔ ne fū ni, ne nde zεle ni ma i ia.

ngbéké p.27 : *grand arbre (Flac.: Scotellia sp.).*

a) *Zagb* : Mε a gā te.

b) Wa kpa ma zā kɔla.

c) • Wa de ma do te tɔa dea, tua ke ma ngàndà wena.

- Mɔ ze kɔa afe ne, ne mɔ gbele ti ngu'du ne, ne mɔ de do ina yu zā wi. Kɔni ɔ ne mε ge, ne mɔ to ma né sū, ne wa 'bo ma, ne mɔ nyɔngɔ. Gene kɔ wa hānā 'bɔ hānā, gene wa hānā 'bɔ hānā go, kɔ wa dɔ 'bɔ nè, ne wa to ne gbaa, ne wa 'bo, ne mɔ nyɔngɔ ma, ne ma kanga yu zā wi.

ngbèlètédèlè p.37 : *herbe érigée, fréquente en bordure des cases (Composita sp.).*

a) *Timb* : Mε a kpo nu fele bulukunɔ ɔ ne kálázātòlò ni.

b) Ma hó de ka zā tɔanɔ, ne ma fo de te dèlè tɔà ni iko, ma ke wa sa li ne ni.

c) Mε a 'dā wɔkɔsɔ iko, wa dé do to go.

ngbì p.14 : *grand arbre à bois dur et lourd; peut atteindre 40 m de hauteur; le fruit sert de condiment (Irv.: Klainedoxa gabonensis).*

- a) *Cath* : Me a te ma gā gɛɔ do gɛɔ fai, ne dungu, ne ma ho ngùmù dô. Ma ngala de ngo kpíndí kpíndí, ma gú go, ne ma gba kō ε dó wena. Ma 'bana do be ne, ne nde tē te ne boe ɔ be nzéngé nzéngé, ne li nwá ne ma ɔ be dó, ma ɔ kpùyyèe ɔ ne bù ni. Mɔ 'be do zu kō mɔ, ne ma lò wena. Me a te ma wa wala, ne wala ne ma ɔ ne nu kō wi gɛ, ma ɔ 'bata. Kɔafe ne nganda wena.
- b) Wa kpa ma zā ngòndà, tabi zā bìlì fala ke wa gòmò zí ma de nù go ni.
- c) • Wa gbele tē ne, ne wa sa do 'do gogo mɔ, fala ke mɔ ɔ do zele lò.
- Tabi zele mbùlùnù, ne mɔ hɔɔ do nu benɔ, kpaɔ ma le te li dani ni, kpaɔ ma sa.
  - Ne wala ne, wa kala wala ke ma ala do ï tē ε ni, ne wa kala ma, ne wa fɔɔ, ne wa to ma do tɔɔ ne wùkú wùkú v̄e, ne wa anga de 'do li, ne wa yulu sa'da ke 'dō ne do'do, ne wa a lí ne ni te sanggo. Fo no bina, ne mɔ to ma sū, ne mɔ fi te sabinda, ne mɔ nyɔngɔ. Wa gi wénà dò kúlá kòyó, kúlá sà'dè, dò tóló ndà'bà, dò ngbèsè, dò gbànzíkó'dó, tabi wa a 'bo te gbòlò, wena wena wa a te kula zembe, ní do ní. Sanggo kenɔ ni, ne le fi te ne ni, ne le nyɔngɔ ma. Ne nde wà á ngbì tē tóló kòyó tabi tóló sà'dè gó.
  - *Monz* : Fala ke wa a ia, ne wa yala we de 'do sī, ne ma nōlō gèòò, gbaa na ma ngua, se ne wa e nù de. Fala ke do tū ko dīlì te, ko a dungu de ngo tɔa 'da mɔ ni, te he mɔ fai nde, ko wala ngbì ɔ ko tɔa 'da mɔ ni boe, ko mɔ ba wala ne kpo, ko mɔ kɔɔ do a, ko gene ko ma lò a go, ne fala sa, ne kilì ma a se te wi ke a kifi dīlì ni v̄e.
  - Fala ke ma 'bana 'bo do bɔɔ ne ɔ ne zā ngangala wi gɛ nde, ne wa se 'bo ma do bùtù. Bútú ne nganda wena.

ngbìndì p.35 : *plante herbacée, commune en sous-bois; on applique les feuilles sur les plaies fraîches; les jeunes feuilles sont mangées comme stimulant lors d'une blessure pénible, p.ex. circoncision (Rubacée).*

- a) *Cath* : Ngbìndì me a be te, ma ngala olo li 'bu cm tale, ne ma sanza nu kō ne do dɔa. Tē ne ɔ be sílílì, ne li gbálá ne boe. Ne nwá ne ɔ gáfú gáfú ɔ ne li nwá pásanggo ni, ma toso ngbe bɔa bɔa de li gbálá ne. Ma wala do gbogbo zu ne, wala ne ɔ be sílílì, ne ma ɔ tɔɔ nwá. Ma ɔ ne èdànìtòlò, ne nde ma la ngbè do ma.
- b) Wa kpa ma wena li wala fɔ ngonda, do zā bìlì, do zā vúdà ke wa wa zi dati ni.
- c) Ma do ina boe :
- Mɔ zā liā ne, ne mɔ fɔɔ tē ne, ne mɔ a lì ti ne, ne mɔ e li we, ne mɔ sili ma gbaa, ko ma gbálá, ne mɔ hunu do kō, ne mɔ no ma, we ti ndálá te mɔ ke ma zélé v̄e ni, wa sa li ma na ndàna ni. Tabi wa dɔɔ nwá ne do wena, ne wa mba do wàkó b̄, do nwá yòlò, ne wa gi, ko ma gbalá, ne wa i do li gbálá tē a v̄e, te kpo kpo zele ndana ni.
  - Mɔ dɔɔ nzò'dí nwá ne, ne mɔ nyɔngɔ ma, ne mɔ fulu de nu sila be, te zele gbànóè, ke a ɔmɔ dé go ni.
  - Ne mɔ dɔɔ 'bo kpo nwá ne ni, ne mɔ to ma tua, ne mɔ nā ma li dani.
  - Ma gala ogazano wena : wà dóló nzò'dí nwá nè, nè wà tó ngbété ngbété, nè wà ná dé lí tóló dani gázá; nè wà nyɔngɔ 'bo kpo kpo nzò'dí nè, tàkó má ní silá wà.
  - Ne nde fala ngbìndì ngboo ni, fala ke mɔ nyɔngɔ ma wena, ko mɔ kpa dani nde, ne gene ko ma gā wena, ne ma zélé se mɔ ngboo go, ne 'da kala sɔko ma é go, ne ndálá te mɔ ma ní.

ngbòlótà : voir gòlétà.

ngbómá p.8 : *arbre de 40 m ht., 0,7-1 m diam., feuilles à nombreuses nervures, bois dur (Ros.: Parinari Holstii).*

ngbómá 'dó lí p.8 : *arbre souvent ramifié dès la base, sur les rives des cours d'eau, commun (Ros.: Parinari congensis).*

– **wílí ngbómá** p.8 : *arbre de 40 m ht., 1 m diam., à feuilles plus lisses, bois dur (Ros.: Parinari glabra).*

ngbómálá (ngbámálá, mbónggólí?) p.6 : *arbre à fût droit élancé, feuilles oblongues à points translucides (Annon.: Pachypodanthium Staudtii).*

a) *Régine* : Mε a te, má gǎ wéná, né ndé gbákó nē sánzá délé wéná, nē má bǎlǎ 'bò dé wéná. Gbakō nε dèlè wena wena gɔ, ma gba kō ε do soti zǔ nε, nε ma ngala wena. Nwá nε be á dudu yòlàà ni, nε ma nεa we ɔ nε nwá kàfé ni. Tě nε ngàndà ngboo gɔ. Mɔ ēlē ma, nε fεle nε ma yu né ngungge ni. Wala nε ó nε gbālā zu kō wi gε iko.

b) Ma ɔ wena nu lí, nε wa kpa 'bɔ ma ti kɔla do zā bìlì.

c) • Wa ēlē fεle nε, nε wa ba 'do nε, nε wa enze do gua.

▪ Nè mbè wa de félé do tɔa, tabi wa de do fεle kòé.

▪ Wa 'bili 'bɔ tē nε, nē wà dé dò tē ngó tǎà; tǎbì wa gba sanga nε, nε wa da do mbókó kiti tǎbì mbókó tǎnggé.

▪ Kɔ mɔ fa ma do gua, nde ma nyé gɔ, ma de te mε là'di iko.

ngbòkǎ (E: ngòkǎ) p.34 : *petit arbre de sous-bois, bois dur, feuilles longiformes; très commun. Est utilisé dans la médecine traditionnelle et dans certains rites, p.ex. dans la construction du siège-autel, surtout à cause de son bois dur (Acant.: Thomandersia laurifolia).*

a) *Cath* : Mε a be te, ma sanza de nu kō nε dó wena. Fala kε ma hɔ 'dà kàlà gɔ, nε be tē nε ma ɔ be sékéké ɔ nε zu kō le gε, kɔ fala kε ma de ngùmù, nε ma ɔ nε nu kō wi gε. Ma ngala de ngo olo li metre bɔa, nε ma gba kō ε. Li nwá nε ɔ yóláá, nε ma gā be gā, ma ɔ nε nwá sinàwòlò ni. Nε ma wa wala, wala nε ma ɔ nε wala kafe ni, ma ɔ be 'bata. Tε tē nε ma ɔ fē, nε ma ngàndà te wena.

b) Wa kpa ma ti kɔla, ngu'du lí, zā gaza, zā bìlì.

c) Ngbòkǎ, wa de do ina :

▪ Wi kε gō nyɔngɔ a ni, nε a nyɔngɔ nwá nε, nε a gulu lí nε, nε ma gbε dā gōε ni iko, we kε ma fàngà wena.

▪ Wa mba nwá nε, do nwá sinawolo, nε wa to, kɔ ma 'bu, nε wa enze do 'do wi kε a do zele kuma gbala zā wì.

▪ Wa dɔlɔ 'bɔ nzò'dí nwá nε, nε wa lingi ma, kɔ ma 'bu, nε wa zī lí tē nε, nε wa zī lí wi kε 'bala te tabi wɔkɔɔ tia lí a ni, takɔ lí a ma gēlē. Nε wa zí 'bɔ kpo kpo nwá ngòkǎ ni lí wi kε goali nyɔngɔ lí a ni.

▪ Wa lingi 'bɔ nwá ngòkǎ, nε wa fεle te lí katolo.

▪ Fala kε wele nɔa dɔ, kɔ ma ba a la lí ngele nε nde, nε wa dɔlɔ nwá ngbòkǎ hā a, nε a nyɔngɔ do tɔlɔ nε, nε a gulu lí nε, takɔ ma gbese zu ngawi 'da dōε kε ma ba a nε ge nde ni, nε a dí irr, nε ma sá tē a.

Wa de 'bɔ ngbòkǎ do gele to :

▪ Wa 'bili tē nε, nε wa zī te ndábà.

▪ Wa de 'bɔ te nε do wili te bìlì.

▪ Wa fɔlɔ nwá nε do tulu do fala kε sa'boni bina ni.

▪ Wa 'bili tē nε, nε wa se do buti nyanga tǎnggé.

▪ Mbè 'da fala kpo, fala kε saboni bina, nē wa kala 'bɔ nwá ngòkǎ, nē wa fɔlɔ do tulu. We kε, tulunɔ le he'de ni, mbé nε ma ba ndi wena, nε te ndi ni ma ko osa'de wa ɔ nε 'bisi ni, wa sa lí wa na yònggólóngumbè. Nε nde ngokǎ mε a fá mɔ, ma wia te gbε 'dā mɔnɔ ni do kuli nε vē, nε wa fe te tuli. Ma kε wa fɔlɔ do tuli ni, ma gala olo lí savō.

Nw

nwáli p.26 : *différentes esp. d'arbustes de sous-bois (Viol.: Rinorea sp. sp.)*.

- Me a nwá, ma bi a yólá yólá, 'do ne ɔ fēa. Me a nwá dèlè nde?
- Wa kpa ma 'do li.
- Wa enze nwá ne do kpanga.

Ny

nyákábù p.7 : *liane ligneuse, feuille 3-5 digitée, fruit samaroïde (Hern.: Illigera vespertilio)*.

nyákádènggá p.31 : *liane ligneuse à latex (Apoc.: Carpodinus trilobata)*.

- Timb* : Me a gā nyaka, gā ne ɔ ne gbālā zu kʷ wi ge. Ma ba do 'da obe te de sanga nù iko. Nwá ne nea we ɔ ne nwá dènggá ni, ne ma toso ngbe bɔa bɔa de te nyaka ne. Mɔ gɔmɔ, nde tɔkɔ ne ɔ fēa kpasaa né tɔkɔ dènggá.
- Ma ɔ wena ti kɔla. Ne mɔ kpa 'bɔ ma gele falanɔ vē iko.
- Zagb* : Wa de fele ne do fele ngányá we ogaza wili.

nyákáfàndé p.46 : *liane, non identifiée*.

nyákágàlè p.46 : *liane, non identifiée*.

Tanda : Nyaka gale me a fele wa enze do gua.

nyákágánáfòlò : *voir gánáfòlò*.

nyákágù p.46 : *liane, non identifiée*.

- Timb* : Me a nyaka, ne nde ma a fēa, ne nwá ne 'bɔ a fēa. Nwá ne ma toso de te nyaka ne bɔa bɔa. Gā nyaka ne ma ɔ ne nu gele kō wi ge iko. Ma ba 'da te, tabi ma fo nyele wena.
- Wa kpa ma ti kɔla, 'do li tabi zā bìli do 'do tɔa.
- Ma do dea to bina. Ne nde wa ia li ma ni, tua ke mɔ zɔ ma hàú, ne mɔ lengge na, me a gù, we ke ma nuku 'bɔ nuku ɔ ne gù ni.

nyákágbàkùtù : *variété de nyákásilífù*

- Timb* : Nyakagbakùtù me a kpo nu fele nyákásilífù. Nzo'di nwá ma ɔ ne gba kùtù ni, ko mɔ hūi né, ne ma 'be de te ngbe nzàkà.
- Wa kpa zā kɔla do zā nga bìli.
- Wa hūi nyakagbakutu, ne wa ba káfóló gù, do nwá gòlè, ne wa mba do gbálánzá, ne wa to, ne wa a hā naa 'bélé kòlá. Ne nde dati ã ne, ne mɔ úmú li mɔ. Ko fala ngó'bé tabi gbàgbàlàdànggá té we kala wa ia ni, ne wa de yùkù yùkù de kpo fala, ne kutu kpe ngo wa, ne nde a ba wa gɔ.
- Wa dɔlɔ nwá nyakagbakutu, mba do nwá ngbìndi do nwá sèbákànzà, do nwá túsilà, do nwá gbàgùlúkù, ne wa 'bala de kɔ bila, ne wa a li ti ne, ne wa ba, ne a e gbogbo zu wi zele gálèngbá. Ne wa fi kālì we 'do ne, ko ma nǎlǎ sǎdò, ko ma ne bi ne, ne a nɔ ma. Ne me ma yaka a ni, ma e.

nyákágbàndà (fúmbòà*) p.47 : *liane, non identifiée*.

- Zagb* : Me a nyaka, ne nde ma ɔ ne gbālā ngbenze ni. Ko fala ke ma gā, ne ma ɔ ne gbālā zu kō wi ge. Nwá ne dele tē ne wena. Ma ba 'da te de ngo. Wala ne ma ɔ ne gbālā zu kō wi ge.
- Wa kpa ma zā kɔla, zā bìli, ti 'bete, 'do le, do nu li.
- Wa dé ma do fele gbázá 'da ogaza kɔla.

- Wa keɛɛ nwá ne sékéké ma ɔ ne gòzó ni, ne wa gi, tabi wa a ma 'da sanggo li we, ne wa yufu ne, ko 'da kala be sī, ne wa e nù, ne wa nyɔngɔ.
- *Tanda* : Wele kō we a ina 'do li we gbe kɔyɔ, ne wa kpo nyakagbándà 'do li dati, se ne wa a ina dê. Ya ki ni wa kpua kɔyɔɔ ia, ya wa lá se de dati go.

nyàkàkánggè p.47 : *liane, non identifiée.*

Me a nyaka zamɔ ge, ma fanga wena! Wa enze do zā wi te zeɛ ga'boɔ.

nyàkàkòànggà : *voir kòànggà.*

nyàkàkòni : *voir lísìnggò.*

nyàkàkúfòlò : *voir gánáfòlò.*

nyàkàkúmà (mbúlúyèè) p.9 : *liane, 50 m de long, gousses de 1,5 à 2 m de long (Mimos.: Entada gigas).*

- a) *Zagb* : Me a nyaka, ma gā wena, ne ma fo do nù ge iko, tabi mbè, ne ma ba 'da te dé ngɔ. Nyaka ne ma á bòlò gɔ, ma gú wena, ne nwá ne ɔ sékéké ni.
- b) Wa kpa ma wena ko bìli, tabi ti 'bètè, ne nde wa kpá ti kólà gɔ.
- c) • Wa 'bílí nyaka ne, ne wa to, ne wa a li ti ne, ko ma nyɔngɔ.
  - Wa 'bílí nyaka ne, ne wa to, ne wa a li ti ne, ne wa a do zā wi zélé kúmagbálázà.
  - Wa 'bili nyaka ne, ne wa ba 'do ne, ne wa da feɛ ne do tangge, tabi wa de do songbo we kpílí do nò.
  - Wa dɔɔ o'boɔ nwá kenɔ ni, ne wa mba do nwá ka'dangga, ne wa to. Ko wa gi, ko mo ne nyɔngɔ ne, ne mo lengge na, wa gi so mbúlú mò, ko wá kálà ko ne kálà. Ya me tati a nwá ni ma á ma únú iko. Ma ke wa sa li ne na "mbúlúgó'dóyàà".

– **wílí nyàkàkúmà** p.9 : *liane de la même famille mais de moindre dimension (Mimos.: Entada planoseminata).*

Cath : Tèlé te wílí nyàkàkúmà do to tē ne ma wia kō do ke 'da nyàkàkúmà ikò, ne nde nyàkàkúmà gā nea ngɔ wi wili wele ke be sī.

nyàkàkpà p.29 : *petite liane ligneuse, fleurs blanches (Oleac.: Jasminum Bichri).*

nyàkàlàkà : *petite liane qui attire les petites fourmis "làkà"; non identifiée.*

- a) *Timb* : Nyakalaka ge me a be nyaka ma ndélélè iko. Nwá ne ɔ tū. Mo kpa se fai, ne nde olakanɔ wa hala do te nyaka ne.
- b) Wa kpa ma zā bìli, wena ti bili 'bete.
- c) • Wa mba nwá toko mbati do nwá nyakalaka, ne wa enze do hēa mo (zó toko mbati).
  - Wa zī 'bo nyakalaka li wele we zeɛ li.

nyàkàlúndú (lúndú) p.19 : *liane ou arbre lianiforme (Hipp.: Helictonema velutina).*

- a) *Zagb* : Me a nyaka, ma ɔ ne gbālā ngbènzè ni, ne nde ma gbala do li bele. Ma fo do ngɔ wɔkɔsɔ do sanga nu ge iko, ne nde ma nyélé wena gɔ.
- b) Wa kpa ma zā bìli tabi li zō.
- c) Nyàkàlúndú de to kó gázá :
  - Wa dé nwá ne, ne wa mba do nzo'di nwá ndàlàkpàlā, ne wa mba do gbálá sà, ne wa to, ne wa de do mbú'dá mò, ne wi zolo a nyɔngɔ, ne wa fi tala ne nu gaza ke wa ne gɔngɔ a ni.
  - *Domin* : Wa 'bo ma, ne wa fi 'de tili gaza wuko, ne wa fi sala kola, tabi mo tē do tē te ne we be na, a i ti yɔ yɔla wena.

nyàkàndà'bà : *voir ndà'bà.*

nyàkàndí (E : yàndí ou ndi) p.31 : *petite liane herbacée rampante, très envahissante, fleur mauve (Convolv. : Ipomoea involucrata). Elle est utilisée pour lier les feuilles autour des pains de manioc (chikwangués) ou autres petits colis. Se casse vite.*

- a) *Monz* : Mε a wɔkɔsɔ, ma ɔ nε nyaka ni, ma sanza délé wena. Nε nde fele nε ma ɔ be sílílí, nε ma fo do nù ge dúlú wena, ma bá 'da te de ngo go. Nwá nε ma ɔ be kótófóló kótófóló, nε 'do nε ma ɔ be fila. Wa sa 'bɔ li nε na yandi.
- b) Wa kpa ma wena do tí guba, do zā bìlì, do ke zā wala, ke mε a ti kɔla ni.
- c) • Mε a fele wa εnze do lā iko, nε wa εnze 'bɔ do kpáγγà.
Nε nde wa énzé do gua go, wa kpo 'bɔ ma ngo dǔ go.
  - *Cath* : Wa dɔlɔ nwá nε, nε wa lingi ma, nε wa zī zō wi ke tókòzùlà hulu zō a ni.
  - Bɔa nε, wa gbutu nyaka nε, do nwá nε de te nε, nε fala ke kpolo nyanga wi zele wena, a gɔnɔ wala, nε kpolo nyanga a zele wena, n'a kpo ma de gaza a, n'a yεngge nε. Kɔ gene kɔ a nε nyεle wena, ya nyanga a h́ sε go, ma zele sε mε ge sí iko, kɔ 'da kala, ya ma gēa ia.
  - Nε obe wa de ma do mɔ bisa mó wa wena. 'Da fala ke fεnge kɔni hɔ, nε oboko benɔ wa mana fele nε ni, nε wa fa kɔni tale, nε wa εnze do ma de te ngbe, nε wa ma ngo de do sa. Wa 'bolo ɔ nε bē ni.
  - Fala ke li mɔ zele wena, ɔ nε dinya wa nyɔngo li mɔ, nε li mɔ tala wena ni, tabi mε a zele nze'be, nε mɔ dɔlɔ nwá nε, nε mɔ lingi ma, nε mɔ zī lí mɔ, nε ma gé.

nyàkàngìndá p.31 : *petite liane ligneuse (Apoc.: Dewevrella cochliastemmon).*

- a) *Zagb + Timb* : Mε a nyaka, ma fo de nù ge nyélé ngboo go. Nwá nε be a síkpí síkpí, ma nεa we ɔ nε nyaka bilindi ni. Mε a nyaka, mɔ zu'du, nε nde ma unu fala te zula wa sa li a na ngìndá ni. Ma ke wa ia li ma do zu li zula ni.
- b) Wa kpa ma wena ti kɔla tabi ti o'bete.
- c) To 'da nyàkàngìndá ma ke :
  - *Zagb* : Wa zu'du liã nε, nε wa dɔ ngá kòni. Kɔ ma ngútú, nε wa 'bélé de nu kungba, nε wa mbá do nyàkàngìndá ni, nε wa to, kɔ ma 'bu, nε wa nε we kpā ma ti tàkù tabi kòbá. Nε ozulano ke wa sa li wa na ngìndá (yí'dá) ni, wa te we nyɔngo nε wena. Gulu ke wa sa li nyákà ni na "nyàkàngìndá" ge a ni.
  - *Timb* : Wa zu'du liã nε, nε wa sili ma mbá do nyɔngomɔ olo nu ozula, mbá do nyɔngomɔ olo nu obiá, nε wa a dambu te nε, nε wa so de nu be, we zele wa sa li ma na "nyòngò zǎ be gbē".

nyàkànyòlǎ : voir nzòsètò.

nyákàsàlò p.47 : *liane, non identifiée.*

- a) *Yombo* : Mε a nyaka.
- b) Wa de nyaka nε, nε wa 'dene nwá nε nε wa a do zā wi, nε ma 'dafa li kili te wele.

nyákàsìlǎ (E : gbàkùtù, nyákàgbàkùtù) p.16 : *liane ligneuse assez commune; le nom signifie "liane à feuilles poudrées" (Dichap.: Dichapetalum angolense). Un bon nombre d'espèces de ce genre ont un aspect semblable, les feuilles sont couvertes de poils ressemblant à des toiles d'araignée (Dichap. congolense, -ubanguiense, -Malchairei, -Thonneri).*

- a) *Cath* : Mε a be wɔkɔsɔ, ma ɔ nε nyaka ni, ma sanza nu kō nε dele wena, nε ma dendele de kpo fala iko, nε ma ngala be de ngo olo li 'bu cm tale. Nwá nε ma hɔ gbàà, ya ma ɔ be fê kpúyéé. Kɔ ma tata kō ε, nε ngo nε ma de ɔ nε yàtò ni, ma ɔ fê kpùù ɔ nε fū ni.
- b) Ma hɔ wena te li zō, tabi safɔ i, tabi do zamɔnɔ 'do tɔa ni.
- c) To 'da nyákàsìlǎ má ke :

- Wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa dɔlɔ nzò'dí nwá ánggò, nɛ mɔ 'bala ma dɛ kɔ bila, nɛ mɔ a kula 'dɔ nɛ, nɛ mɔ nɔ ma, takɔ zā mɔ ɔɔɔɔ, kɔ mɔ ba zā.
- Nɛ mbèé nɛ, lɛ dɔlɔ nwá nɛ, nɛ lɛ to do kɔni, nɛ lɛ a hā o'bélé kòlánɔ, dǎ kònggé kala wa ɔɔ. We kɛ a nɛ kɔlɔ do wa, nɛ gbakùtí kpe ngo a, nɛ a la iko.
- Zé 'da okpasa yaa la, wa dɔlɔ nwá gbakùtú, nɛ wa mba do nwá yòmbòlò, do gele inanc 'da wa, nɛ wa a li ti nɛ, nɛ wa fɔlɔ do tɛ wa, kɔ bolo gbanga wa, nɛ wa yu, nɛ wa usu, nɛ nde gbakùtú kpe ngo tɛ wa kpùù, ya wa kpá wa ɔɔ.
- *Zagb* : Wa mba do gele ina, we ina gè.
- Wa mba mɔ do gbakùtú do dè, nɛ wa fɛlɛ do tɛ tē wa, nɛ wa fi tala nɛ kɔ koe tɛ wa we owi mbatinc we kanga wala.
- Wa mba 'bɔ ma do ina 'dafa nu le we owi bolonc.
- Wa mba 'bɔ ma do ina kɔ butu we owi dɔanc na, dɔ wa há ngamɔ hā ogazanc ɔɔ.

nyàkàsindò p.17 : *liane ténue, 3-7 m de long, 3-5mm diam. (Euph.: Delchampia ipomoeifolia).*

- a) *Tanda* : Mɛ a nyaka, ma ɔ nɛ bi fɛlɛ síí ni. Nwá nɛ ma ɔ hákáyákáá, ma fo do nù, nɛ ma ba 'da wɔkɔsɔɔ dɛ ngo be sí iko.
- b) Wa kpa ma kɔ bìlì.
- c) Wa dɛ nwá nɛ, nɛ wa to, kɔ ma 'bu, nɛ wa na ma li dani kɛ ma dɛ do má wena ni.

nyákátàmbàlà : *voir* mbálánwà.

nyákátànggá : *voir* yátónggò.

nyákátèlèkúsá : *liane, non identifiée.*

nyáká túlú : *voir* túlú (nyáká túlú).

nyákáyèlè p.31 : 1) *petite liane herbacée hirsute, fleur blanche (Convolv. : Ipomoea sp.);*

2) *petite liane herbacée glabre, fleur blanche.*

- a) *Cath* : Mɛ a wɔkɔsɔ, ma ɔ be né nyaka ni. Ma dɛndɛlɛ do nù gɛ iko. Líā nɛ ma ɔ sàngbàlàngbàà, nɛ nwá nɛ ma ɔ be yóláá, nɛ ma ɔ kè kè kè kè. Ma nɛa we we kɔ do "kálázátòlò".
- b) Ma ɔ wena ti gù'bà olo fɔ kɛ wa wa ma wà ni. c) Mɛ a 'dā wɔkɔsɔ iko, ina tɛ nɛ bina.

nyákázàmbèlè : *liane, non identifiée.*

- a) Mɛ a nyaka, ma wa wala, wala nɛ ɔ fila.
- b) Wa kpa ma 'da le do 'do tɔanc.
- c) Wa zā liā nɛ, nɛ wa gi, nɛ wa nɔ tɛ zɛlɛ gangga.

nyàmà p.38 : *plante herbacée à feuilles odorantes, culture en bordure, plusieurs espèces (Gram.: Cymbopogon citratus).*

Cath : Mɛ a wɔkɔsɔ, mɔ fo tɛ nɛ, nde ma unu wena. Ma ngo gili nɛ nale : nyàmà kòlā, gbànyàmà (nyamà ngó), nyámá 'dɔ li, nyàmà zǎ.

– **gbà nyàmà** : *voir* gbànyàmà.

nyámá 'dó li p.39 : *cypéracée à racines aromatiques en marais (Cyper.: Cyperus aromaticus).*

- a) *Timb* : Ma nɛa we we kɔ do gbanyama, nɛ nde mɔ kpo a nyama 'dɔ li ma unu mbá do liā nɛ vè.
- b) Ma hɔ tɛ nu li, tɛ fala owinc wa fɔlɔ do tɛ wa ni, tabi owukonc wa fɔlɔ do saninc 'da wa.
- c) To 'da ma wia kɔ do kɛ 'da gbanyama.

nyàmà kòlā *tabi* bé nyàmà p.32 : *plante herbacée érigée à feuilles odorantes, plantée au village (Gram.: Occimum sp.).*

a) Mε a be te, ma ɔ be a nga, ne nde ma ɔ gbɛzɛwɛɛ, ma ngálá wena ɔ, ma ngala ɔ ne pāsanggo ni; ma sanza nu kō ne dó dǎà, ne ma dɛndɛɛ yě yě. Ne be tē ne gǎ la li ɔ, ma ɔ ne gbālā zu kō le ge iko, kɔ fala ke ma de ngùmù, se ne ma ɔ ne gba'bití zu nyanga le ni. Li gbálá ne boe, ne nwá ne ma hɔ do li gbala ne ma ɔ fēa kpùyèè, ne ma ɔ sékéké. Ne ma dó do gbogbo zu ne, dó ne ɔ fē, ne de kɔ dó ne ni be gbālā ne sílílí boe.

b) Wa mi ma wena do 'da le.

c) To 'da ma má ke :

- Wa gbini be tē ne mbá do nwá ne do dó ne, ne wa folɔ do kɔ yèlè do yèlè, we yaka do tula, dǎ fūi ma 'danga ɔ.
- Ke fie fe, kɔ zīnɔ wa de tē a wena, ne wa gbini 'bo ma, ne wa pepe do zīnɔ, ne wa a ka zā fio we unu ne ni. Wa de 'bo ma do gbànyama.
- Fala ke be, o'dangba nyɔngɔ zā a wena, ne mɔ de nyama kɔla, ne mɔ lingi ngo zā a, ne wa yu te unu ne, ne ma gē. Wa de 'bo ma do gbànyama.
- *Timb* : Wa hūi nwá ne, ne wa to do tula, takɔ fūi ma kpálá. Gene kɔ sanggo, kɔ ma mbulu wena, hā datí sùlù ma we a ngo we, kɔ mɔ gulu ma ni, ne mɔ ɔnɔ nwá nyama kɔla, ne mɔ sulu mbá nē. Ne zīnɔ té se 'bo se'de ɔ, ne mbulu ne únú se 'bo ngboo ɔ.
- Zé 'da oyaa le wa de 'bo ma do nɔ yɔmbɔ. Wa to fū ne gbaa, ne wa a 'do nɔ yɔmbɔ, ne wa fɛle do te wa.

nyàmà ngó : *variété de la plante "nyàmà".*

a) *Cath* : Ma ngala de ngo ɔ ne gbànyàmà ni, ne nde nwá ne ma ɔ be yólá yólá, ne ma tū kóló kóló. Ne ma do 'bo do gbogbo zū ne, ne nde be wala ne ma ɔ lókpó lókpó, ne ma la ngbe do gbanyama, ne unu ne la 'bo ngbe do gbanyama.

b) Wa pe ma pea ɔ ne gbanyama ni.

c) To 'da ma ma ke :

- Wa to do tula, tabi wa gbini nwá ne, ne wa yulu de 'da fū kɔ yele, ne ma unu sīi ni, ne nde fūi nyúlú gó. Ma unu de wena.
- Wa gbini 'bo nwá ne do tē ne, ne wa a kɔ saso, ne wa a lì ti ne, ne wa sili ma gbaa, kɔ ma gbala, ne wa hunu do kō ne wa nɔ.
- Tabi wa dɔlɔ 'bo nzò'dí nwá ne, ne wa kɛse de 'da sanggo, ne wa gi, ne wa nyɔngɔ mɔ. Tabi wa a 'da bō, tabi wa a 'da sanggo, ne wa nyɔngɔ.

nyàmà zǎ p.39 : *'citronelle', haute cypéracée à racines aromatiques (Cyper.: Kyllinga erecta).*

a) *Monz* : Ma la ngbe do gèlé nyama ni vē, we ke nwá ɔ dudu yólá yólá né zǎ ni, ma 'bo de gulu ne dele wena.. Ne unu ne ma la 'bo ngbe, ma unu de wena. Wa mi ki wena te li ngbala tɔa.

b) Ke 'da nyama zǎ, wa zu'du do liā ne, ne wa mi ma. Fala ke mɔ kpa ma safo tabi zamɔ, ne mɔ ī na, fala ge me a olo tɔa. Ne mɔ wia we zu'du ma di ni, ne mɔ mi ma 'da le.

c) • Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa gi ma ɔ ne thé ni, ne wa a sucre te ne, ne wele nɔ.

- Tabi wa dɔlɔ nwá ne, ne wa mba do nwá pɔmɛstɛɛ, ne wa gi. Kɔ ma gbala, ne wa a sucre tabi nó gòlò tē ne, ne wa nɔ we kó'dà.

nyátánggá : *voir yátónggá.*

nyèlèkò (*voir* bùlúkù) p.38 : *graminée très ordinaire, rampante, épis 2 conjugués (Paspalum conjugatum).*

- a) *Cath* : Με τε με 'bɔ a wɔkɔsɔ, ma a nu fɛlɛ wɔkɔsɛ lɛ sa li ma na buluku ni. Nɛ nde nyèlèkò ma do lía nɛ dɔ wɛna, ma ndá'dá nù ndá'dà, nɛ ma fo do nù gɛ, nɛ ma dó 'bɔ do gbogbo zǔ nɛ. Nɛ nde nwá nyèlèkò ma ɔ be tǔ, nɛ ma gā nɛa ngɔ kɛ 'da buluku.
- b) Wa kpa ma wɛna tɛ safɔ do kɛ zā tɔa.
- c) *Monz* : Με a 'dā wɔkɔsɔ. We kɛ ma hɔ safɔ mó mɔ wɛna ia, nɛ ma 'danga kpalɛnɔ 'da mɔ wɛna. Ma na nùì kpàlì kpàlì, nɛ fala wa ma nganda wɛna. Gɛnɛ kɔ mɔ wa 'bɔ ma, kɔ mɔ à ma zu zugbulu tɛ, kɔ ma kolo gɔ, kɔ mɔ a dɛ nù gɛ iko, nɛ ma zī gato ɛ nù vɛ, nɛ ma kpasá.

nyòngònúkàkòá p.15 : *arbre de 40 m ht., écorce à odeur de Cedrela (Meliac. : Guarea cedrata).*

- a) *Timb* : Με a tɛ, ma gā wɛna, nɛ ma ngala 'bɔ wɛna. Ma gba kɔ ɛ wɛna, nɛ nwá nɛ a tǔ, nɛ ma ɔ kótófóló kótófóló ni. Kóáfé nɛ ma unu nganda wɛna.
- b) Wa kpa ma zā ngɔnda.
- c) * Wa ãlɛ kɔafe nɛ, nɛ wa to ma, nɛ wa a do zā wi we zɛlɛ kɔ zā wi, tabi we zélé gbogo'do. Nɛ nde wa a do zā wi, nɛ wa a do alu kpo iko. We kɛ, wa a dɔ wɛna, nɛ ma wia tɛ gbɛ a. Nɛ ma wè 'bɔ na, wa a do zā wi do 'da fala tua wɛsɛ gɔ.

nyòngònúkápákùlù : *voir* zímánzélézǎfòlò.

nyòngònúndélé p.38 : *herbe annuelle, mauvaise herbe, à inflorescence digitée, appréciée par les petits gros becs "ndèlè" qui en mangent les graines (Gram.: Digitaria horizontalis).*

- a) *Timb* : Nyòngònúndele mɛ a nu fɛlɛ obuluku, mɛ ɛ be wɔkɔsɔ, ma do nù gɛ, ma na fé'dé fé'dé do nù gɛ. Nwá nɛ ma dù'dù yóé yóé ni. Gbālā nɛ boe, ya ma gā be gɔ, gɛnɛ kɔ sɪndì gā nɛa ngɔ nɛ. Ondele wa kɔ ma wɛna. Ngɔ gili nyòngònundele dèlè wɛna.
- b) Ma hɔ wɛna zā bilì, do kɔ gùbà, do 'da lɛ, do 'do tɔanɔ.
- c) Ma do to bina, mɛ a nyòngɔ mɔ nu ondele iko. Do titole do gēa wɛsɛ, mɔ ka sɛ mɔ, ya wa ala dɛ ngɔ nɛ, nɛ wa mɔ ngɔ gɔmɔ nɛ sokpe sokpe sokpe.

– **bé nyòngònúndélé** : *petite graminée commune, épi légèrement digité en trois (Chloris pycnotrix).*

- a) *Zagb* : Με a mbe ngɔ gili nyòngònúndélé. Με a wɔkɔsɔ, ma ɔ nɛ bùlúkù ni.
- b) Wa kpa ma wɛna tɛ 'da lɛ, tabi kɔ gùbà.
- c) Wa to nwá nɛ, nɛ wa a 'dɔ lì, nè wa e li wɛsɛ, kɔ ma nyòngɔ, nɛ wa tɛkpɛ, nɛ wa a do zā be we óyòyókò.

nyòngònúngèlè : *plante herbacée, non identifiée.*

- a) *Yombo* : Με a wɔkɔsɔ, ma tɛ 'bɔ kpo nu fɛlɛ obulukunɔ. Li ngèlé nɛ boe ɔ nɛ li ngele kumba ni. Nɛ be kɛ bi sī ma 'bana bi sī iko, ma nganda wɛna ni.
- b) Ma hɔ falanɔ vɛ iko.
- c) Ma dé zɛlɛ gɔ, nɛ nde tǔ nɛ boe :
  - Wa dɛ ma do ngalangala, nɛ wa kǔ do 'bete, wa kǔ, nɛ wa gɔmɔ do 'bete. Nɛ mbe winɔ wa kǔ 'bɔ ma do dɔnɔ 'da wa, samba nɛ wa dɛ nɛ.
  - Wa dɛ 'bɔ do tɛ galì.

nyòngònúsèndùni p.3 : *liane herbacée urticante (Urtic.).*

Nz

nzàngálà : *voir* kàngá.

nzànggè p.7 : *arbre de 30-40 m ht., assez commun en forêt humide (Annon.: Xylopia aethiopica).*

- a) Monz : Mè a te, ma a gâ, nè ma dulu wena. Tè nè ɔ kpasaa ɔ nè tè wili bàmbú ni. Nè nde mè a nga zā te kpo ma nganda wena. Ma wa wala, nè nde wala nè ma ala, nè ma a fílà.
- b) Wa kpa ma zā gaza, do tè dèkà lì.
- c) Tè nzànggè ma do dèa to wena.
- Ma 'bana do bɔɔ nè ɔ nè nganggala wi gè, nè wa 'bili ma do te tɔa, tabi wa dè do beleduma tabi wa dè do langba.
  - Kɔ ma hɔ ngumu ia, nè ki ni owi dɔ mbitonɔ wa wia we dɔ ma do mbito.
  - Wa gɔmɔ 'bɔ ma we dè do dana ngo lì.
  - *Timb* : Wa kala wala nè, nè wa a 'da nyɔngɔmɔ, nè wa gi nè. Kɔ nyɔngɔmè mbɔkɔ, nè nde wala nè mbókó sè gɔ, nè wa fo kɔ nè do'do, nè unu nè ma 'dafa nyɔngɔmè.
  - Wa kala wala nè, nè wa yeɛ, kɔ ma kolo, nè wa to ma. Nè wa mba do fū kafe, nè wa tekpe, nè mɔ nɔ kafe nè, nde ma unu de wena.

nzànggó (fàndé, pàndé, dómó) p.40 : *palmier raphia cultivé au village, producteur de vin (Raphia sp.).*

- a) *Timb* : Mè a te, ma nsa we ɔ nè 'bete ni. Nè nde ma si tē do 'bete, mba gɔ, mboko 'bete do tē te nè boe, nè ma ɔ 'bata, nè nde nzanggo fo tē te mboko nè bina. Nè gbongbo kɔ mboko nè boe. Nè nwá nè a dudu kpòla kpòlá né nwá 'bete ni. Nè nde ngòngònzò 'do nwá nè do konggolo nu nwá nè vè do tē. Nè kili tè te nzanggo vè do ngià. Wa mi ma mi, nè ma ɔ sabelè gazelè, nè ma fe, nè wa gbini ma. Ma wia 'bɔ we ɔ gbaa, sè nè ma fe de.
- b) Mè a te, wa mi ma mi. Wa mi ma wena do 'da le.
- c) To ke wa dè ma do nzanggo ma ke :
- Wa 'bili nwá nzànggó, nè wa sɔ do ndèlè.
  - Wa 'bili mboko nè, nè wa da do tangge, do kítì.
  - Wa 'bili mboko nè, nè wa ba do zu tɔa.
  - Nè kula mboko nè, wa fa do gua, nè wa èlè 'bɔ do tanda, we dɔ do fɔ, tabi we dɔ do dole.
  - Kpo mboko nè ni, wa dè 'bɔ do sanduku mi fio.
  - Wa fana mɔ gbagba nzanggo do lokala, do gè, nè wa gbè do kɔyɔ.
  - Te nè nyɔngɔ pɔsɛ, nè wa gba, nè wa nyɔngɔ.
- d) *Monz* : Mò zélé tèle tè 'bili nzànggó gbáá, nè má ́sɔ́ dò mà :
- Wà gómó zú dǔ gbàà dò fàndé, 'dǔ nè nè wà kpá ngándá ke ma tè zàfà nza gɔ, ma 'bana a mbɔkɔ ni. Kɔ fala ke 'bili dǔe hɔa ngo nganda, nè li dǔe fanga wena, ma ɔ káá káá.
  - Nè 'dó ngándá ni, nè wà kpá b̀̀̀̀nggò tabi gbàmbá, kɔ ma hɔ ngo b̀̀̀̀nggò, nè li dǔe hulu wena, ma dunu kpana tū kpo kpo.
  - Nè 'do b̀̀̀̀nggò nè ma hɔ te sù'bà, kɔ wa 'bili 'bɔ ma, nè mbengga ma tili ngo nè tili iko, nè dǔe hulu, nè nde ma dúnú 'bɔ kpana dunu gɔ, nè mbè ma hulu do kanggateɛ. Ki ni ma be na dǔe ma ɔ ́sa, nè wa fo kpana ti nè.
- Nè nde ke 'da gbālā nganda, fala ke mɔ wele dǔe mɔ ngé'dé ma dǔ dǔ gɔ, nè ma fe, nè ma mā do nganda, gulu nè na wala nganda hɔa dè nza vè, nè ma bili dè nù z̀̀̀kpóó. Ki ni fala ke ma fele, kɔ ma kp̀̀lɔ́, nè ma te, nè owi nyɔngɔ nè wa kala ma, nè wa dɔ, nè wa nyɔngɔ mulu 'do nè, tè 'dangbanɔ kɔ zā wa. Nè gbālā ke kɔ nè ni, ma fū, nè ma hɔ 'bɔ do mbé bɔɔ nzanggo.

Timb : **nzànggó** dò **dómó** si tē ε ngbala nzànggó do dómó bina. Mba go, kpo li nzanggo wa sa ma ne dómó ni, ne wino wa sa ma wena a owi Nguya. Ne mbe ongbaka Karawa, wa sa 'bo lí nzanggo na "fàndé".

Ne nde mbè nzànggó wa sa li ma na "gbǎkònggó", ne nde gbǎkònggó me a kpo nzanggo, ne mo kpo a ke, mboko ne do nwá ne vè ma dulu wena do te ne vè. Ma ngálá la ngo tala nzanggonɔ ni vè.

Ne mbè nzanggo wa sa 'bo li ne na "kpógbálingándá". Ne kpógbálinganda ge ma nea we ɔ ne gbà'bàkà ni, mboko ne do nwá ne do ngia ne vè. Mo kpo a ke, mboko gbà'bàkà ma ɔ kili, ne ma sanza nu kō ne dele wena, nè kpógbálinganda ge, gbongbo ko mboko ne boe né ke 'da ogele nzanggonɔ ni, ne ma ho 'bo nú kō ne kpo né nzànggó vè ni.

Voir aussi mbònggò (mbònggò), gbà'bàkà *et* dómó.

nzèlètègbàtè p.46 : *lichen pendant aux branches des vieux arbres (Usnea sp.).*

- Timb* : Me a wɔkɔsɔ, nwá ne nea we ɔ ne nwá ndèndè te 'bete ni.
- Ma ho wena te gbakō ogba te do ngo otɔa 'da mbatinɔ. Ko dungu, ne ma èlè, ne ma te.

nziló p.2 : *arbre moyen à très gros fruits sphériques sur le tronc et les branches (Morac.: Treculia africana).*

- Cath* : Me a te, ma ɔ tũ, ma ngala gbaa né papaye ge, ne nde tē ne ngàndà wena, ne gā zā ne wia te ɔ 'bu cm tale, ne tē ne ɔ fēa, ne ma ne lò wena. Li nwá ne ma a gā 'bana sanga, ne nde ma ɔ kàgbàyàgbàà ni, ma ɔ tũ, ne ma a du. Ne ma wala do gulu ne nù nga né, do zā ne de nù, ne wala ne gā wena ɔ ne wala zakie ni. Gbālā ko zā ne ɔ sékéké, ne ma be a dú, ma nea we ɔ ne gbālā kasō, ne nde gbálá kásó gā nea ngo ne.

b) Wa kpa ma wena ti kola.

- Monz* : Ko ma ɔ ngo i gbaa ko ma fele, ne ma kpōlō, ne ma te, ne zā ne fū tàsí, ko fala ke mo ho ngo ma, ne mo anga zā ne, te kala gbālā ke ko ne mo ni, tako mo si ne. Mo anga vè ia, ne mo a ko yèlè, ne mo si ne 'do fua li, ne mo folo te ne fai, ko ma sa, ne mo a ko gbàlà, ne mo do ma li we, tako mo hana ma. Mo hana fai, ko mo zo na ma ngenze ia, ne mo do ma nù, ne wele do wele a 'bèlè ma de nu a, tako a nyongɔ. Ma de do dɔa bō wena.

Cath : Mo 'ba ma, ne mo si do ma, ne mo 'bala gbālā ne ko zā ne, ne mo hana ma, tabi mo do 'bo ma dɔa, ne mo 'bèlè ma, ndàlá tē ne ɔ filà yèè, ne nde ma te fū ɔ ne nzo ni. Wa nyongɔ ma ɔ ne wa nyongɔ do nzòé ni. Okpasa wino wa to zi ma, ne wa a te sanggo, ma únú ndù.

Timb : 'Da fala wala ne te ni, ne ma gofo hú! Ne wa mboto wala ne, ne wa soto, ne wa folo sū, ne wa hana, ne wa 'bèlè, ne wa nyongɔ ma.

Wa to 'bo, ne wa a te nyongomɔ olo li nzo, ne nde ma unu do nyongomɔ sī.

nzìngá p.17 : *voir* gbànzìngá.

nzìngá ngbàkà (gbànzìngá 'dà oyàá lè) : *'ricin', plante herbacée, jadis plantée pour les graines dont on extrayait l'huile de toilette (Euph.: Ricinus sp.).*

- Cath* : Me a te ma ngàndà go. Ki ni tē ne ma ɔ ne kumbà ni, li ngélé ne boe, ne nde ko zā ne ma do hòlò boe, ndòkó ne ma ngàndà go. Ma ngala de ngo né metre kpo, ne ma gba kō ε dō wena. Nwá ne ma ɔ ne nwá papaye ni. Ma wala 'bo wala, te wala ne ma ɔ nzéngé nzéngé nzéngé, tē ne wia kó do te nwá ne, ma ɔ tɔɔ nwá, ko ma kolo, ne kɔa 'do ne, ma ɔ yèè, ne nde gbālā ko zā ne ma ɔ fê, ne ma gā go, ma ó sílílí ɔ ne gbālā 'bete ke wa o ma ko ne i ni. Wala ne ma do no wena.

b) Oyaa le wa mi zé ma de te safɔ 'da wa i, te nu dāno 'da wa.

c) Wa de do to ɔ ne ke 'da le nga.

- Ne nde wala ne, oyaa le wa de zé nɔ ne dea. Wa 'bi wala ne, ne wa a ko gbala, ne wa de nɔ ne, ne wa fele do te wa. Ne wa sa zé li ne na nó nzingá ngbakà.
- Odoko wa nyongo ma nyongo, ódòkó ne ni wa ɔ be a fɛa sekeke ɔ ne gezele zu kó wi ge iko, wa sa li wa na doko nzingá. Wa gba wa, ne wa kala wa, wa gi wa, ne wele nyongo, ya wa ɛfɛ wena.

Ne nde wa de 'bo do zele dea :

- *Timb* : Wa 'bala nwá ne, ne wa mo fi káli we 'da ne, ne wi ke owi tunumenɔ wa 'bili a ni, ke wa sa li ne na "zélé wàná" ni, ne a nɔ ma. Wa dolo 'bo kpo nwá ne ni, ne wa to mbá do nwá dǎgbábù, ne wa koto 'bo mbúlú te tǔ bǔ, ne wa zanga mbá ne, ne wa a ko gbàlà, ko ma ne ba we mbòò, ne wa a ma ngo dani 'bilí wi ni.
- Wa dolo 'bo nwá ne, ne wa to, ne wa enze do zu wele we zele doko. Ne nde dati enze ne, ne wa kpolo zu wi ne do tòtóé.
- Ne liá ne 'bo, wa zǐ 'bo zala wele zǐ.
- Ne wa gi 'bo liá ne, ne wa nɔ we zele sobisi 'bo.
- Wa 'bala 'bo nwá ne, ne wi ke ngo sila a zele wena ni, ne a nɔ ma.
- Wa gi 'bo nɔ ne vɛ, ne wa fele do li katole ni.

nzínggò p.6 : *petit arbre (Annon.: Isolona sp.)*.

- Cath* : Me a te, gā zā ne wia we ɔ 'bu cm boa, ko ma de ngùmù, ne ma wia we ho 'bu cm tale, ne nde ma ngálá de ngo, ne ma gba kó ɛ ngo i. Ma gba kó ɛ tale zàò zàò de ngo. Nwá ne ma dudu kpòlá kpòlá. Te nwá ne lò go, ma yo yola hàrká hàrká, ne ma ɔ tǔ. Ne kɔafe ma dílǐ ngo ngbe wena.
- Wa kpa ma ti kola, do zā vúdà, ne nde wa kpá zā bìlǐ go.
- Wa ɛlɛ kɔafe ne, ne wa gi ma gi, ne wa a do zā wi zele sopisi.
  - Ne wa gi 'bo kpo kpo kɔafe ne ni, ko ma gbala, ne wa folo do wi zele katolo ke dani te ne boe ni, tabi wi zele màkùlútù, ke tɛ a tala wena, tabi gba tálè. Tabi wele ke a do zele kòlòkótò, kpako ma gbe be doko ni.
  - Ne kpo kɔafe ne ni, wa gi, ko ma gbala, ne wa tekpe lí ne, ko ma gɛ, ne wa a do zā wele we zele nyongogo'do.
  - Ne fala ke 'dangba nyongo zā mo wena, ne mo nɔ mbe lí ne ke wa tekpe ni. Ma fàngà wena.
  - Gua ne ma nyé wena, mo e nu we, ya ma bí go, ma ɔ ne 'bàfū ni.

nzìò : *voir* nzò.

nzókó : *voir* lèngèlèngè.

nzò (NO : nzìò) p.12 : *'arachide', plante de culture (Arachis hypogaea)*.

- Monz* : Me a kpale wa mi ma safɔ, gbālā ne ma ɔ be a fila lógbózógbóó. Ko mo mi, ko ma ho, ne ma ɔ ne wɔkɔsɔ iko ni, ne nde fùmbá ne ngálá de ngo 'bu cm tale, ne ma gbésé de nù gbèsé gbèsé. Ne ma fi kó ɛ nù vɛ, takɔ ma a sala mbílí ɛ, ma wala do ti nù, ne wala ne ni ma ɔ ne gbālā zu kó wi ge, se ne wa o ma we nyongo gbālā ko zā ne dê.
- Wa mi ma do zeke 'da boa tabi zeke 'da tale, ne ma ɔ zeke tale, se ne nwá ne álá, ne wa zu'du ma dê.
- Cath* : Wa nyongo ma nyongo. Le nyongo ma do wala ne tale.
  - Dati, wa o gbālā ne, ne wa nyongo do tolo ne iko.
  - Boa ne, wa a ko igbala, ne wa ha ha hana, tabi wa do dɔa, ne wa nyongo.
  - Tale ne, wa folo te ne sū, wa a ko saso, ne wa a lí tí ne, ne wa gi ma. Ma mboko, ne wa nyongo ma. Ma te fū kpasaa ɔ ne ke wa ha hana ni.

- Wa o gbālā ne, ne wa hana, ne wa to ma, ne wa yaka fū ne, ne wa gi do sanggo, o ne sàbìndá, káànggá, tɔlɔ kòyò, le tɔ na sanggo vè iko.
- Mbe ne 'bɔ, wa hana gbālā nzòè sū, ne wa a nu kungba, ne wa to ma fai, ne ma de nɔ. Ne wa kpilí ma, ne ma hulu, ne li nɔ ne ó ngélélé o ne lí kambili ni. Ne wa fɛle do te wi, tabi te be nzo benɔ, na do te wa á do katolo go. Ne mbee ne wa gi do nyongomɔ, tabi wa nyongɔ do bɔ tabi ka'dangga.
- Ne tá nzoe ni, ke wa gonɔ nu ne ia ni, wa ngeme ma, ne wa do ma, ne wa holo bũ ne, ne wa ili ma, ne wa a lí ne gbaa, ne wa de do savɔ, wa sa li ne na "longola", ne wa fɔlɔ do te wa tabi do tulu 'bɔ.

Monz : Te wele zele nganda wena, ko nú a kanga do'do ni, ko a wélé wè go, ne wa de gbala nzo do tɔlɔ ne, ne wa to gbaa, ne wa fi ko kolonggo, ne wa zĩ li ti ne, ne wa zĩ li a, ma ngbenze o ne tandala ni. Ko wa zĩ li a, a wèlè we go, ne nde a fia ia, nde a kpásá se 'bɔ go. Ma nganda wena! Ni a ma we ì na, a fia, tabi a fè go nde. Ni a me a ina ngboo go, mɔ ε yamba mɔ iko.

gbà nzò : *voir* gbànzò.

nzòkólá p.4 : *arbre; les petites noix ont une amande comestible (Olac.: Heisteria parvifolia).*

- Cath* : Me a be te, ma o ne gbālā zu kō wi ge, ko fala ke 'dɔkɔlɔ ne nyɛle, ne te ne o ne nu kō wi ni. Ma ngala mbe ndéngélé o ne mbàlàngú ni, ne ma gba kō ε be sílílí bɔa bɔa tabi tale tale, ne ma ndendɛle. Nwá ne ma o be yólá yólá, ne ma o tũ né te tẽ ne ni. Ne ngo nwá ne ni, li gbili ne ni ma do, ne dó ne o yòò. Ne be wala ne ma o sílílí, ne ndala te ne o fè, ko mɔ fo ndálá te ne, ne mɔ kpa gbālā ko zā ne, ma tú kóló kóló. Ne mɔ da de ko nu mɔ, ya ma nganda wena, ne mɔ o ma do gogo mɔ, ne gbālā ko ne o fè, ne mɔ nyongɔ ma, ya ma éfè ndirr o ne nzo ni.
- Wa kpa ma wena zā ngɔnda, do zā bili ke wa wa fala kpo iko ni.
- Hēa mɔ hē wele, ko ma hílí go fai, ne wa dɔlɔ nwá ne, ne wa to ma, ne wa henze do ma
  - Wa gbini 'bɔ te ne, ne wa e ngo, ko ma kolo, ne wa do do mbito, ne wa hɔlɔ 'bɔ do kpo kpo hēa me ni.

nzókó : *voir* lèngèléngè.

nzòsètò (nzònù) p.11 : *plusieurs plantes herbacées à tiges rampantes du genre Desmodium (Papil.: Desmodium sp. sp.).*

- Cath* : Me a wɔkɔsɔ, ma o ne be nyaka ni, ne nyaka ne o be sílílí. Ma na de nù ge iko. Nwá ne hɔ te ne tale tale kótófóló kótófóló. Ma ngàndà go. Wa sa li ne nzoé 'da seto, we ke ma o te 'bɔ ne yato 'da a, ke a de ma nyàngà nyàngà nyàngà ni.
Yombo : Me a nyaka, ma o kpasaa ne nzo ni, ne nde me a nzo go, ne liã ne o 'bɔ ne liã nzo ni go. Wa nyóngó wala ne go. Wa na, Seto a a mi ki ni.
- Ma hɔ te zā wɔkɔsɔnɔ vè iko. Ne nde ma do to te ne bina.

– **sékéké nzòsètò** p.11 : *petite plante procombante trifoliée, variété utilisée comme pelouse; 3 variétés différentes (Desmodium trifolium).*

Cath : Tele te ne wia kō do nzòsètò, ne nde nwá ne be sí iko.

nzú : *voir* ndòkólò.

O-O

oboko* (Likimi) p.10 : *arbre, 35 m ht.; en forêt marécageuse (Bwamanda) (Caesalp.: Danielia Pynaertii).*

obolukola p.16 : *liane ligneuse (Dichap.: Dichapetalum mombattuense).*

obumbo*: voir mabuba*.

ògó : voir zùkòsò.

òlòzàdùà, òlólódùà p.30 : nom donné à plusieurs petits arbres Apocynées :

- 1) petit arbre à feuilles larges ovales (*Conopharyngia sp.*);
- 2) petit arbre à feuilles pointues (*Conopharyngia sp.*) : voir lòzàdùà.
- 3) petit arbre, tube floral court, très gros fruits doubles (*Picralima sp.*).

– **bé òlòzàdùà** p.30 : arbuste commun, à grandes grappes de fleurs jaunes (*Apoc.: Voacanga sp.*).

ónggò p.2 : grand arbre ou arbre bas branchu, très commun en forêt secondaire; les fruits, masses sphériques de graines entourées de chair douce acidulée, sont recherchés et mangés par les hommes et les singes (*Morac.: Myrianthus arboreus*).

Les feuilles, l'écorce, les racines et la peau sont utilisées dans la médecine traditionnelle et parfois pour faire des objets magiques.

- a) *Cath* : Onggò mɛ a tɛ, ma sanza nu kɔ̃ nɛ dɔ wɛna, nɛ ma ngala dɛ ngo, nɛ ma gba kɔ̃ ɛ dɛlé wɛna. Tɛ tɛ̃ nɛ ma ɔ̃ fɛ̃. Nwá nɛ ma ɔ̃ nɛ nwá papaye ni. Nɛ ma wa wala, kɔ̃ wala nɛ fele, nɛ nde ma ɔ̃ fila yèè (jaune). Wala nɛ ma gā ɔ̃ nɛ ndimɔ̃ pamplemousse ni, nɛ be wala nɛ ma hɔ̃ ngo nɛ lókpó lókpó. Kɔ̃ sabelɛ kpo nɛ ma wala fala bɔ̃a, ma wala do zɔ̃ɔ̃ sabelɛ, nɛ ma wala 'bɔ̃ do tifo.
- b) Wa kpá ma zā ngɔ̃nda ngboo gɔ̃, wa kpa ma wɛna zā bili. Wa kpa ma zā ngɔ̃nda, nɛ nde mɛ a odafanɔ̃ kɛ wa li ma ni, wa a wa sōa gbālā nɛ dɛ di ni. Mbe fɔ̃nɔ̃ tɛ ngo nɛ wɛna a ónggò. Fala kɛ wa wa zi ngɔ̃nda ia, nɛ wa mi mɔ̃, sɛ nɛ wɔ̃kɔ̃sɔ̃ ma hɔ̃ ti nɛ, nɛ onggò hɔ̃ tɛ olo ngɔ̃nda ni.
- c) Onggo mɛ a nyɔ̃ngɔ̃mɔ̃, nɛ ma 'bɔ̃ do ina boe.
  - Wa kpɔ̃lɔ̃ be wala nɛ ngo sa'da nɛ, nɛ mɔ̃ nɔ̃'ɔ̃ gbālā nɛ kɔ̃ kɔ̃a nɛ ni, nde ma ɛ̃fɛ̃ wɛna. Kɔ̃ lí nɛ e tɛ̃ nɛ, nɛ mɔ̃ fúlú gbālā nɛ dɛ nù.
  - Nɛ kɔ̃a 'do ónggɛ̃ ni, lɛ fí nù ni, lɛ dɛ do ina. Mbe nɛ, wa ba ma, nɛ wa mba do gele ina, nɛ wa ndala do mɔ̃, tabi wa zonggo do zu li wele, kpakɔ̃ a kpa 'dā mɔ̃. We kɛ kɔ̃a 'do onggò ma dī tɛ mɔ̃, nɛ ma kpɔ̃ kpɔ̃lɔ̃. Nɛ mɔ̃ wè we nyɔ̃ngɔ̃ do gogo mɔ̃ gɔ̃, ma nganda wɛna. Dati mɔ̃ 'dó do be kɔ̃ya, kɔ̃ ma kpa wila fala, sɛ nɛ mɔ̃ mɔ̃ ngo kpɔ̃lɔ̃ ma do zu kɔ̃ mɔ̃ dɛ̃. Kɔ̃ ni gɔ̃, nɛ zu kɔ̃ mɔ̃ ma kpɔ̃lɔ̃, ma dɛ dani, we kɛ tɛ kɔ̃a nɛ ma dɛ sè'dɛkɛ̃ sè'dɛkɛ̃ ni.
  - Nɛ nwá zu nɛ ma gala lɛ wɛna. Nwá onggò, ma wia tɛ gala lɛ, do dia dungu 'da lɛ. Mba gɔ̃, wuko wele kɛ a ba zā, ma la zɛkɛ kpo, bɔ̃a, talɛ, nɛ ma si nù si fai, wa sa li nɛ na, ala zā, nɛ wa wia we dɔ̃ɔ̃ nɔ̃'di onggò kɛ ma ɔ̃ fila nzɛ̃è, ma hɔ̃ 'da kàlà gɔ̃ ni, n'a mba do nwá kɛ wa sa li ma na gbàkùtù, nɛ a 'bala ma, ma ba ba, n'a nɔ̃ ma. Kɔ̃ 'do pɔ̃sɔ̃ kpo, nɛ mbè gɔ̃, ya a kpá sɛ 'bɔ̃ mɛ ni gɔ̃, nɛ ma gala sɛ kpakɔ̃ retard 'da a ma dungu do dia nɛ fíó, nɛ a kpa be 'da a do dia nɛ. Ki a dia ina.
  - Nɛ mbee nɛ, kɔ̃a nɛ ma na tɛ lɛ, nɛ ma kpɔ̃lɔ̃ ni, ma do poison. Nɛ mbé nɛ wa dɛ ma do gele ina, we gbɛ wele. Kɔ̃ mí dè ma gɔ̃, nɛ mi ì ti ma gɔ̃. Mi zila na, wa ba kɔ̃a onggò, sɛ nɛ wa mba do mbé gele ina, nɛ wa dɛ mbé mɔ̃ ngo nɛ. Kɔ̃ mi dè ma gɔ̃.
  - Fala kɛ mɔ̃ ɔ̃ safɔ̃ i ni, kɔ̃ kòmbò bina, nɛ mɔ̃ sɛ liā onggò ni, nɛ mɔ̃ e kpana ti nɛ, nɛ li hulu dɛ kɔ̃ nɛ, nɛ mɔ̃ nɔ̃, nɛ mɔ̃ gi do nyɔ̃ngɔ̃mɔ̃, nɛ mɔ̃ fɔ̃ɔ̃ do tɛ mɔ̃.

Marc : Nɛ wa tɔ̃a na, wa fa ma do gua wɛna ?

Cath : lí, tɛ̃ nɛ ma nyɛ wɛna. Kɛ ma gā wɛna ni, nɛ mɔ̃ e kɔ̃ tɔ̃a 'da mɔ̃ i do tūi, nɛ fala sa nɛ mɔ̃ kpa we nu nɛ, ya mɔ̃ ú we 'da ngba mɔ̃ wukonɔ̃ gɔ̃. Ní a mɛ a dia gua, wa sa li ma na : nyɛ gua.

Zagb : Onggo ma de to wena :

- Wa gbini nwá ne, ne wa a ngo 'bombo kòni, ne wa gi, ne wa nyongò, se ne kòni kula d' dè.
- Wa 'bi nwá ne wa mbolo do gbālā mɔ we mi ma, se a ma hɔa dè. We ke oyaa le wa zɔa tele te ke wala onggo ma hɔ te ne wena wena ni.
- Ne nwá nè, wa de nwá ne do ina. Ne ina ne ni, wa 'bala ma, ne wele nɔ ma.
- Wa zī 'bɔ nwá ne kɔ zō wi we mbolo.
- Wa de nzò'dí nwá ne, ne wa to, tabi wa nulu ma, kɔ ma 'bu, ne wa holo do sila wi we zele kò'bòndò.
- Ne kóá áfé nè, wa ze kɔa afe ne, ne wele gi ma n'a nɔ 'bɔ nɔa.
- Wa gbele afe onggo, ne wa 'bala ma, ne wa pi mɔ 'da ne, ne wa folo do zu wele we gbazelezu.
- Wa gbele 'bɔ ti ngu'du kɔa afe ne, ne wa zī zala wi. Ne ina ne ni, ina nwá onggo ni, wa de ma ne wele zī ma zal'ε. Tabi wa gbele 'bɔ ndonggo zā ne, ne wa zī 'bɔ zala wi.
- Wa nɔ ma we zele sila wi.
- Ne nzò'di ne ke mɔ na wa 'bala gbaa, ne wa zi zō wi ni, ke kɔ zō a ma nyo nyonga ni. Ne 'da fala ke kɔ zō mɔ ma nyongò wena ni, ne wa gbele te te ne, ne mɔ zī 'bɔ kɔ zō mɔ.
- Wa zā liā ne, ne wa mba do gele oliā te, ne wa gi, ne wa nyongò we ina ndò bili.
- Wà dóló nzò'dí nwá ónggò. Wà tó mâ vê, nè wà ná gbógbò zù bé ké má sòlò né lí biā ni, má mbókó iá, nè tòmóló zù à má ngó tò dé òlò né há díà íkó.

ǎkǎ p.36 : *arbuste en savane, plus petit que tífó (Comp.: Vernonia sp.).*

- a) *Cath* : Mɛ a te, ma ngálá wena gɔ, ne gulu ne ma gá 'bɔ wena gɔ, ma do gba gbele te ne bina. Fala ke te ne ma ɔ ne ngangala wele ni, ya ma dea ngumu. Ma gba kɔ ε sílílí, gbakɔ ne gá wena gɔ. Ne nwá ne ma ɔ be yólá yólá. Ne tē ne do nwá ne ma fàngà wena, ɔ ne gbozokonga ni. Ne fai le kpa be sa'de, li wa ndèndèlú ni, te sanga te ne, a de sa nu a ndufá ndufá, ma ɔ ne fū savō ni. Wa a be sa'de wa ɔ ne 'bisi ni. Kɔ fala ke mɔ ba nwá ne, kɔ mɔ li lingi, ne ma nōlō ɔ ne savon ni.
- b) Wa kpa ma zā vúdà, ne mbe 'da fala kpo, ne wa kpa 'bɔ ma li zō do zā bili. Wa kpá ma ti kola ngboo gɔ, mɛ a te wa kpa ma olo ngonda wa wa, kɔ ma hē ni.
- c) ǎkǎ mɛ a ina ke ma kpasa le wele :
  - Le wia te dolo nwá ne, ne le lingi ma, ne le fele te á mɔ ma a te le, ɔ ne katolo, tabi ke ma a te le a sílílí, ke wa sa li ne na kúlúsòè ni.
  - Ne wa fele 'bɔ te wi ke a do be de kō a, ne te be a wena, ke wa na kènggèlèwínàábê, ne wa fele te ne, tabi wa a do zā a, tua ke ma fàngà wena.
  - Ne le dolo 'bɔ nwá ne, ne le tu tua, ne le a 'do li, ne le a do zā wi ke 'dangbanɔ wa he mɔ zā a gbórr fai ni, ne a gafa : "Zā mi zele wena! Zā mi zele wena!", ne le a do ma, kpakɔ fā mɛ ni ma te li 'dangbanɔ tabi 'dā sa'denɔ zā a ni, ne ma gbe wa. We ke ma fanga wena, wa lingi ma, ne li lí ne ma tū ɔ ne lí li sabinda ni, ne wa a do zā wi zele 'dangba.
  - Ne mbé ne, le gi 'bɔ nwá ne, ne le a 'bɔ do zā wi zele ngamanza.
  - Mbe ne wa lingi, ne wa 'bala de kɔ mɔ, ne wele a nɔ 'da fala ke a bi kɔ zā a ni. Ne nwá ǎkǎ ma gala a, we gbe osekeke o'dangbanɔ ke wa gbɔɔ nu kunu a. Wa sa li wa na "nu kpanbo" tabi "'bá'bánggó". Ní a ne nɔ ma, ne ma we we tō na, ma gala a, ne wa a ngo sa'denɔ, ne wa yu te wa. Ki ni wa gí ma gi gɔ. Wa wia we nɔ 'bɔ we gele zele kɔ zā wi.
  - Mɔ bá nwá ǎkǎ, ne mɔ lingi, ne mɔ fele do te mɔ. Ma nōlō né sa'boni ni.

- Mɔ ɛ̃lɛ 'bɔ kɔafe nɛ, nɛ ma gbi gbini, ma gbini ngété ngété ngété ngété, ma dùlù gɔ. Kɔ fala kɛ ma ɔ do kɛ na wa ndɔ do bili, nɛ wa wia we ɛ̃lɛ kɔafe nɛ, tabi nwá nɛ, nɛ mɔ tó ma, tabi mɔ língí ma, nɛ ma 'bu. Nɛ mɔ a kɔni, tabi gbālā nzoe de 'dɔ nɛ, nɛ mɔ gi do ma sū, nɛ mɔ zī kázò bílí 'da ɔngbànúnò tabi 'da ɔgbàlénò ni, nɛ mɔ a ma de kɔ nɛ, nɛ mɔ ndɔ bili. Hā a tɛ nde, n'á nyɔngɔ sɛ. A mɔ ngo yɔ'dɔ kɔni de wena, ya í na, ma sū a fā nɛ, nɛ ma le sɛ kɔ gba tɔa zā a mɔ ni, nɛ ma mɔ ngo ba a. Nɛ gene kɔ nu a kò 'bɔ bili gɔ, nɛ mbe gɔ, mɔ kpa sɛ fia a, olo kɛ na, a nyɔngɔ fā ɔkā ni.

We kɛ lɛ í ti ndenge ma na, lɛ de ma do wala olo nɛ, ma ɔ de, ma ɔ de, ma ɔ de. Kɔ sa'de a ò ní gɔ, fai a wia we nyɔngɔ mɔnɔ vɛ kɛ ma wia do a ni na, zā a hɛ. Kɔ lɛ a gbālā kɔni, tabi gbālā nzo ɔ nɛ kɛ lɛ tɔa sɔ ni, kɔ ma dɔ wena, nɛ a kōa na, ɛ nyɔngɔ dɔ wena, kpakɔ zā ɛ hana. Nɛ 'do nɛ, fá nɛ ni, ma wia we nɛ ngo gele tɔke 'da a, nɛ a fe do ma.

Tua kɛ ɔkā mɛ a mɔ kɛ ma fanga wena. Nɛ ma wia do lɛ wele kɛ lɛ we ma wia ni, nɛ ma we do 'da zele kɛ lɛ nɔ we nɛ ni. Lɛ nó ma, nɛ lɛ a do zā lɛ, nɛ nde ma la li ngele gɔ.

- *Kuta Christin* : Tabi wa fa 'bɔ afe ɔkā ni, wa gbele 'bɔ ma, nɛ wa a kɔ ua bula. Nɛ wa ba kālí we kɛ we 'bana tɛ nɛ ni, nɛ wa fi ngo nɛ, fi kɔ lí kɛ wa gbele afe ɔkā kɔ nɛ ni. Nɛ wa 'bili zō ngo nu tɔa be sī, nɛ wa a 'da nɛ. Nɛ wuko a ba bula ni, nɛ wele kɛ a bi kɔ zā a ni, a ɔ nu talaka, a do li a ngo, nɛ wa e de tɛ nu kunu a, nɛ wa 'banda 'bala nɛ, wa 'banda 'bala nɛ. Kɔ 'dā be sɛkɛkɛ dangbanɔ wa zā a wena, nɛ fū nɛ hɔ ma, hɔ ma, nɛ a dumu mbe, n'á dumu fala nale. A 'bala nu kunu a tabi né bɔa, nɛ a 'bala gbogbolo a né bɔa, n'á 'bala gbogbo zu a, a tɔlɔ do li gbili tɛ a ni. Kɔ ma e do'do, nɛ a de mbe tala lí nɛ ni, nɛ wi kɛ a bi kɔ zā a ni, a nɔ ma.
- Wa da 'bɔ te ɔkā do gua, ma nyɛ wena. Wa e nu we, nɛ fala sa.
- Wa ndɔ 'bɔ fele nɛ do bili ndɔa.

ɔkɔ : *liane, non identifiée; peut-être autre nom de la liane 'dò'dòkò ou dálíkòkòlò.*

- a) *Centre Nad* : Mɛ a nyaka. Fala ma 'bana do bɔlɔ nɛ, nɛ te'de lɔ wena. Kɔ fala 'do nɛ ma de fai, kɔ ma ngala wena ia, ma do konggolo nu nɛ tale.
- b) Wa kpa ma zamɛnɔ sū iko : zā kɔla, do nu lì, tabi zā bili, nɛ wa kpa ma iko.
- c) Ma de kpo to nɛ kɛ 'da 'dò'dòkò ni.

òlòbàlà p.47 : *liane herbacée.*

P-R

pàlígò : *voir fàlíágò.*

pàlíkánggé : *voir fàlíákánggé.*

pàndé (E : fàndé) : *voir nzànggó.*

pàpáyè (pàpálè) : *papayer, appelé aussi arbre à melon.*

- a) *Cath* : Papaye mɛ a te, ma ngala de ngo ɔ nɛ olo li metre 'bu ni, nɛ ma gba kō ɛ, bɔa tale iko. Tɛ nɛ ma mɔkɔ wena, ma do holo kɔ nɛ. Nɛ nwá nɛ ma yolo tɛ nɛ kpo kpo ɔ nɛ nwá kombo ni, li nwá ma gba kō ɛ zà zà. Ma dó do sala tɛ nɛ do nwá nɛ, sɛ nɛ ma wala dê. Gbālā kɔ wala nɛ ɔ tũ.
- b) Wa mi wena do 'da le nga. Kɔ ɔnɔnɔ wa nyɔngɔ gbālā nɛ, nɛ wa sō zamɔ, sɛ nɛ ma hɔ i mɔ dê.
- c) Papaye ma do to wena :
  - Dati ngboo lɛ nyɔngɔ wala nɛ.

- Bɔa nɛ lɛ wia tɛ nyɔngɔ nzo'di nɛ, kɛ ma gbala dɔ ni. Kɔ lɛ nyɔngɔ iko ɔɔ, lɛ gbini ma do wala kɛ monganga be hã lɛ ni. Kɛ ma gba kɔ ɛ tale, nɛ lɛ gbini ma dɛ gbogbo nɛ be sɪ, nɛ lɛ nyɔngɔ ma, we duzu 'dangbanɔ kɔ zã lɛ.
- Tale nɛ, lɛ dɔlɔ nwá nɛ, nɛ lɛ gbe ma gbɛa, nɛ lɛ kɔ nɔ ngo zã lɛ, nɛ lɛ hɛnzɛ do zã lɛ, we duzu zɛlɛ ga'bomɔ, tabi sɛlɛngɔ, tabi ngámánzá. Tabi lɛ gbɛlɛ tɛ nɛ, nɛ lɛ a ma kɔ gbàlà, nɛ lɛ e li we, nɛ ma ba we, nɛ lɛ kɔ nɔ ngo zã lɛ, nɛ lɛ hɛnzɛ 'bɔ we ngámánzá.
- 'Do nɛ, lɛ 'bili liã nɛ, tabi lɛ zã ma, nɛ lɛ zã liã gbàbílà, nɛ lɛ mba ma bɔa, nɛ lɛ gbɛlɛ ma dɛ 'dɔ lì, nɛ ma nyɔngɔ, nɛ lɛ tɛkpe, nɛ lɛ e nu be, 'da fala kɛ a òlɔ wena, nɛ ma gala a na, a ɔmɔ tɛ òlɔ nɛ.
- Nɛ kɛ lɛ nyɔngɔ wala nɛ ni, nɛ lɛ kala gbālã kɔ nɛ, nɛ lɛ to ma tua, nɛ lɛ a 'dɔ lì, nɛ lɛ a 'bɔ do zã wi zɛlɛ 'dangba, kpakɔ ma gala a.
- Wa kala gbālã kɔ fila wala kɛ, nɛ wa yeɛ, nɛ wa to, kɔ ma 'bu, nɛ wa a lì ti nɛ kɔ papa kpo, nɛ wa a nu be, we duzu sɛkɛkɛ 'dangba (*ascaris*).
- *Timb* : Wa kala kúlá nwá nɛ, nɛ wa gi ma né tî ni, nɛ wa a do zã wi we zɛlɛ nɔ 'bete.
- Wa 'bi 'bɔ tɔlɔ nwá nɛ we duzu gr. 50, nɛ wa kɛsɛ ma vɛ, nɛ wa a lì tí nɛ, nɛ wa gi ma, kɔ ma gbala, nɛ we e, kɔ fala ma gɛ, nɛ wa nɔ ma we zɛlɛ malaria. Kpasa wi nɔ vɛrɛ bɔa li wese kpo gbaa 'do tũ mɔlɔ. Nɛ be a nɔ bólɔ vɛrɛ fala bɔa li wese kpo gbaa 'do tũ mɔlɔ.
- Wa zɛ dúá wili papaye, nɛ wa a lì ti nɛ, nɛ wa gi, kɔ fala ma gbala, nɛ wa a sucre tɛ nɛ, nɛ wa nɔ we zɛlɛ li sila wi (*gastrite*).

pásánggò : voir fásánggò.

pàtàkpùlù p.35 : *arbuste à grandes stipules roses et baies rouges, en terrain humide (Rub.: Stipularia sp.).*

pèpè p.32-39 : 1) *plante herbacée érigée à grandes feuilles et grands panicules de fleurs blanches à long tube floral (Verb.: Clerodendron yangolense); 2) voir èlúkólá*

- a) Mɛ a be te, li nwá nɛ gã wena, nɛ nde ma yùlù'bùtùù. Nɛ tɛ nɛ holo kɔ nɛ, ma nɛa we we kɔ do hi.
- b) Ma ho li zã, tabi zã bili tabi ti kɔla.
- c) • Wa gbɛlɛ tɛ nɛ we dɛ do àlú ngbaka.
  - Ombe wi zũnɔ wa 'bili 'bɔ ma, nɛ wa nɔ do dɔɛ olo ngba wa, ma hã wa sa li ma na, ngbónó. Nɛ nde tenɔ do wɔkɔsɔnɔ vɛ kɛ holo kɔ nɛ, nɛ wa zu do dɔɛ olo ngba wa, wa sa li nɛ na, ngbónó (E: ngbòlò).

– **wílí pèpè** p.32 : *liane ligneuse à grandes feuilles rondes (Verb.: Clerodendron sp.).*

pélénzábélé : voir félénzábélé.

pélétánggá p.20 E : tónggò : 1) *liane volubile grêle, 3 m de long (Icac.: Pyrenacantha acuminata); 2) liane de 6 à 10 de long (Icac.: Pyrenacantha sylvestris).*

pèpé : voir pòpé.

pòkò (E : fòkò) p.25 : *arbre, 40 à 50 m ht., à croissance rapide (Sterc.: Cola gigantea). L'écorce est utilisée dans la médecine traditionnelle.*

- a) *Cath* : Mɛ a gã tɛ gã wena, ma ngala dɛ ngo, nɛ ma nɛa ngo gbàdò. Ma gba kɔ ɛ wena. Nɛ li nwá nɛ pɛsɛ wena, ma ɔ gáfú gáfú ɔ nɛ nwá gbàdò ni. Tɛ nɛ ɔ fɛ, ma ngàndà ngboo ɔɔ. Nɛ nde foko ma wa wala, tɛ wala nɛ ɔ lù lù lù, nɛ ma ɔ 'bàtà.
- b) Wa kpa ma wena zã ngɔnda, do zã bili fɔnɔ kɛ wa wa ni.
- c) • Nɛ wa zɛ kɔa afe nɛ, nɛ wa gi ma, nɛ wuko naa zã, a a do zã a, takɔ ti be 'da a sa.
  - Wa zɛ kɔa afe nɛ, nɛ wa a 'dɔ lì, nɛ wele fɔlɔ do zu ɛ.

- Fala ke li mo ze zela, ko wi ho ngo li mo, ne wa gbini be bólo foko ke ho ni, ne wa gbini te ne, ne mo á li ko bila, ne mo fi ma de 'do ne, ko ma nyongo be si, ne mo ba ma 'do ne, ya ma ba ba o ne dambu ni, ne mo zi ma li a de te fala wi ho ngo li a ni, ne ma ka'balá ndi ngo li a ni, ne ma tulu, ne li a gélé.
- Fòkò nyongo do dòkò, wa sa li wa na dòkò fòkò. Wa nyongo wa nyongo.
- Gua ne nye 'bo wena.

- **wíli pòkò** : 1) *arbre, 30 à 35 m ht., 0,6 à 1 m diam., commun (Sterc.: Sterculia Bequaertii);*
2) *petit arbre, 5 à 12 m ht., en savane (Bosobolo) (Sterc.: Sterculia setigera).*

pòlòwòlò : *plante herbacée, non identifiée.*

- a) *Centre Nad* : Polowolo me a be te, ma ngála gbaa de ngo go, ne ma do li gbili ne boe. Li nwá ne gá wena, ne te nu ká te ne ni o fila. Fala ke wa 'bili te ne, ya wolo de ko ne ni. Mo ne gbele ma, ya ma a te, ne ko ne ma do wolo. Wólé ni ma gá nea ngo ke 'da álúklà.
- b) Wa kpa ma zameno vè iko.
- c) To 'da polowolo ma ke :
- Mo 'bili ma, nde a mo wia we de 'bo ma kpasaa o ne alukola ni na, mo 'bili daka, ne mo kombo wolo te ne, ne mo yulu ma de te ne, ne wa lo ndaká gele ne, ne wa a do zà wi. Né ndé li iná má lá dé kó zà à gá wéná, wè ké hòlò nè má gá wéná.
  - Wà zà líá nè, wà húnú dò kò, kó wélé nó ndé, nè wò bá à wéná.
  - Ma de zele gbè be. We ke ge nde, fala ke wa gbè be gbè nde, ne wa 'bili pòlòwòlò, ne wa ne 'bili ma do'do ni, ne be sò 'dole do'do, ne wa koto ma, ne wa fi ko ne, ne wa lo nu ne i do ndaká, ne wa lo i do ndaká, ne wa kpo de 'de tili a do fele zàkà ni. Ne nde 'do ne a be sù 'bo go, ne be mo ngo gá gá iko, ya a sù 'bo 'dole né gele o'dolono a sò de dati ni go.
  - Wa na 'bo nwá ma li dō.

pómbóló : *voir fómbo.*

pòndò : *voir fòndò.*

pòndò kúlà : *voir fòndò kúlà.*

pòpé, pèpé (*voir ndà'bà*) p.47 : *liane ligneuse, non identifiée.*

pùá (E : kpùá) p.41 : *plante lilacée à feuilles raides et tachetées, plantée comme remède médicinal et pour autres usages; importée, plantée souvent dans les villages (Lilia.: Sansiviera sp.).*

- a) *Cath* : Me a nwá inà, ke ma o kàgbàyàgbàà; nwá ne o 'bata, ma yolo do gulu nù, ne ma ho de ngo. Ma do dua. Te nwá pùá ó bèzè bèzè ni, ma ge geza fèa ne do te tola nwá. (*comp. avec tà'dà et dè*)
Ngó gíli pùá dèlè wéná : pùá gà'bómò (*pour la rate*) ; pùá zélé zinzò (*pour les vertiges*); pùá zélé kòyò (*pour les fistules kòyò*) : pùá gò (*pour chasser un léopard*) ; pùá bili (*pour les pièges*) ; pùá fà wúkò (*pour se faire aimer d'une femme*) ; pùá kúlà (*pour aider une femme à accoucher*) ; pùá ngbànggà (*pour aider qqn dans un problème ou une palabre*).
- b) Wa mi ma mi.
- c) Ne pua, gili ne vè, do te ne vè, tele te hǎ ne vè, nwá ne vè ma wia kō. Se ne gono sanga ne boe, o ne ke zele do zele ma do li ma ni.
- **pùá zélé 'dò** : wa mi do tē ε, we ke, ma na, pùá zele 'do, wa 'bili ma, ne wa sili ma, ne wa hunu do kō. Wa do li li we i ma sili fai, ne wi a o nù, ne wa ba li li we mo ni, ne

wa so do kɔɔ, ne wa e sani do kálî, wa e li 'do a, ne wa e sani, ne wa a fũ, ne wa so li li we mɔ, ne wa hunu pùá zele 'do de li 'do a sũ, n'a kulu ngo, n'a nɔ ma. Ki ni a pua zele 'do.

- **pùá gbá zu**, ma do tē ε : wa 'dene ma, ne wa a 'do li, ne wa a li ti ne, ne ma e, ne a fɔɔ ne, ne a so de zu a, n'a so de zu a, a nyóngó ma go, a so de zu a, n'a fɔɔ ne.
- **pùá zélé ku'ba**, ma do tē ε.
- **pùá gázá**, ma do tē ε. Pua zele gaza, ke wa de te 'bo do zí 'da gazanɔ. Me a ke wa mba oli sa'denɔ kpi kpi kpi do ndala de te ne, ne wa 'dene ma sũ, ne wa gi do ma, ne wa nyongo. Wa sa li ma na, wa nyongo gbàtè. (zó gázá).
- **pùá 'dàfà dò kùlà** : wa 'dene ma vɛ, ne wa gi, ne wa fo kɔ ne do'do, ne wa ba lí ne, ne wa hunu do kɔ, ne wa nɔ, we 'dafa do kula, we 'dafa do li te wili tabi wuko.

Marc : Kɔ mɔ tɔ na, wa 'dene ni, me wa 'dene me a ge? Nwá ne tabi ge ?

Cath : Mɔ zò go, pua ma ki, ma hɛ. ɔ ne ke 'da pua le tɔ so na, ma kpo nga, do langgi ne ma là ngbe go, ma kpo nga, se nde ma do liɛ do liɛ. Mbe ne pua gba zu, pua zele 'do, pua gaza, pua kùlà.

Ne ɔ ne ngo gele pùá kùlà ni, ma do mbula ngo ne né, do linggamɔ ngo ne né. Wele ke mbè, ne a ko wi wili iko fai do 'do ngbe mɔɔ, ne wele ke a ko wuko iko fai 'do ngbe mɔɔ, ne wa kpa ngba wa, ne wa wele lengge sanga te ngba wa. Ne wele ke a do pua ke a ko te me fai wili ni, ne a ba pua ni, n'a hã hã wuko wele ke a ko fai te 'bo wuko iko ni. N'a hunu do kɔ, n'a nɔ ma. Ne a ɛ tulu go'do a i mɔ, n'a lifi ma, n'a kpo sanga ne tale, n'a hã te 'bo hã mɔ. Ne mɔ ge mɔ kua wuko te 'bo iko fai ni, mɔ hã pua 'da mɔ ni hã a, n'a hunu do kɔ, n'a nɔ. Ne mɔ ɛ te 'bo tulu go'do mɔ, ne mɔ lifi ma, ne mɔ kpo tale, ne mɔ ba, ne mɔ gese hã a, ne ne kpolo do ngbe. Ne mbè go, kɔ ma kɔ do dia ne, do linggawe 'da Gale, ne ma kpolo ngbe. Me a gele 'dã mɔ go, 'dã ina a ina gbe wele.

pupu p.47 : *plante aquatique.*

púpùlù: *voir fùfùlù.*

pùpùlúdàlè (E : fùfùlúdàlè) p.18 : *arbuste sarmenteux ressemblant à màzìyélè mais plus robuste, très commun (Euph.: Euphorbiaceae sp.).*

- a) *Cath* : Me a te, kili te ne gã be go, ma ɔ ne zu kɔ le ge. Ma ɔ ne nyaka ni, fala ke ma te ngàlè wena go, ne ma we te yolo do nyanga ε. Kɔ fala ke ma ngala ia, ne ma 'banda fu fua, ne ma dendele de ngo wɔkɔsɔɔ. Gbakɔ ne dò wena, ne li nwá ne gã wena. Ma 'bó de wena, ma hã dia fala dungu wena. Ombe wa sa 'bo li ne na "tè zàmà".
- b) Ma hɔ wena ke kpɛle tɔa, tabi li zɔ, tabi zã bili fɔ, tabi ke zã nu li.
- c) Ne nde a, ma gala 'bo le né :
  - Wa dɔɔ nwá fufuludale, fala ke wele, 'do a zele wena, n'a dɔɔ ma, tabi a gbini ma, n'a a de ngo mbetoe tabi ngo kelekpa tabi ngo bunggi a ɔ ne ni, n'a ɔ de ngo ne, n'a e gbogbolo a de ngo ne, ne ma gɛ.
  - Tabi fala ke gulu 'baka a zele wena, n'a gbini ma, n'a e te we, n'a i do ma, kpakɔ ma gala a. Li zele ke zu 'baka a, tabi li gbala kɔ a wa sa li ma na, "bànzé".
  - Wa dɔɔ 'bo nwá ne, ne wa gi we enze do tálákólá ke ma de nyanga wele ni. Ne wa enze 'bo nwá ne do omenɔ ke ma zele te wele wena, ɔ ne hã mɔ, tabi kili ke ma a winɔ ni.
  - *Domin* : Wa zã liã ne, ne wa de do zele gangga.
  - Wa dɔɔ nwá ne, ne wa to, ne wa enze do zele sanggu.
  - Wa gbɛle ti ngu'du kɔafe ne, ne wa a do zã wi we zele gbakɔaka'dangga.

rakaba* p.5 : *herbe amphibie polymorphe (Alternanthera sessilis).*

S

sà p.36 : *'citrouille', herbe à vrilles, cultivée pour le fruit dont la chair est mangée cuite, ainsi que les feuilles appelées "kùlúsà" qui sont consommées comme légumes (Cucurbita sp.). Il y en a 3 variétés : sà ngbàkà (sà kàlà), dont les graines sont utilisées pour faire des galettes ; sà gànggàlà (sà káli) et sà ndèlé.*

a) *Zagb* : Mε a kpàlè, ma ɔ ne nyaka ni. Wà mí gbālā ne, ne ma hɔ, ne ma fo do nù nyele wena. Nyaka ne ma ɔ ne gbālā zu kō wi ge, ne te ne ɔ kè kè kè. Li nwá nē á gā, ma ɔ fùlá fùlá, ma ɔ kòrr, ne ma gba be kō ε. Ma wa wala, wálá ne ɔ ne wala daka ni, ne ma ɔ kili.

b) Wa mi gbālā sà safɔ tabi 'da le, ɔ ne ngo zùbù.

c) Ngó gílí sà má tàlè :

- **sà ngbàkà** (sà kàlà): ki ni be wala ne ɔ ne nu kō wi ge, ma ɔ be kílingbínadí iko. Ne nde kɔa 'do ne ma nganda wena. Wa ze ma, ne wa ngeme ma, ne wa folo gbālā ne, ne wa gbele ma gbele, ne wa yele kɔ ma kolo, ne wa to do ngbesε. Ne nde gbālā zā ne ma ɔ a do, ne te ne ma a tū.

- **sà gànggàlà** (sà káli): ma ɔ ne kali ni, ne nde gbālā zā ne ma a du, ne te ne ma a fēa.

- **sà ndèlé** : me a sa ma a du, ne nde gbālā zā ne ma ɔ 'bo na ke 'da sa kali ni.

Ne nde ngo gili sano tale ke le tolo ni, wa nyongo wala ne nyongo, wa gi, ne wa nyongo. Ne wa nyongo 'bo nwá sà nyongo, wa sa li nwá ké na, kùlúsà.

Gbálá sà ngbàkà, wa zonggo do ina. Kɔ mɔ ne zonggo do ina, ne mɔ dé né : mɔ ba gbálá ngbàkà, ne mɔ e li we, ne mɔ kálá gbálá sà ngbaka bɔa, ne ɔ ne ke le 'da le sɔε ge ni ma do bolo, ne mɔ zonggo na : "Fala bole ge de gbaa, ne nui ge 'danga ne nde? Mi a mɔ, gbálá sà ngbàkà ge ne ma ngutu bɔa ne. Kɔ nui 'dangá se go nde, ne ma fū, ne ma te nza." Ne mɔ á ma kɔ gbala mɔ ia ngo we ni. Kɔ fala nui ma 'danga ne ni, ne ma ngutu do bɔa ne. Kɔ ni go, kɔ ma fū kpo, ma te nza, kɔ tala ne kpo ngutu, ne nde ma kōa tō na, bole ni ma sɔkɔ se te ngbala wi ngawino bɔa ni iko, ya nui 'dangá se go. Kɔ fala ma fū, kɔ ma ala bɔa ne ni, ne nde ma be na, 'do bole ma nyélé se go, ne owele wa fé se wena go".

– **gbà sà** : *voir* : gbàsà.

sà zámɔ p.36 : *herbe sauvage à vrilles (Cucurbitacea sp.).*

sàfòlò p.23 : *arbre de 4-20 m ht.; les gros fruits sont mangés par les éléphants (Tiliac.: Desplatsia Dewevrei).*

a) *Cath* : Mε a te, ma ngala de ngo gbáá, ne ma gba kō ε, ma gba kō ε dó wena. Nwá ne ɔ kótófoló kótófoló ɔ ne nwá ndimɔ ni, 'do ne ɔ be a fē. Tě ne ngàndà wena, ne kɔafe ne nganda wena, tē ne ɔ fē. Ma wa wala, wala ne gā wena, ma ɔ ne wala papaye ni, ne nde ma do gbóngbó ne boe. Fɔlɔ hɔ se'de, ne a yó'dó ma wena. Ma ke wa ia li ne ni. Wa na : "Fɔlɔ zo god'ε, se n'a yó'do wala safɔlɔ de." We ke wala safɔlɔ gā wena, we ke go'do folo gā wena.

b) Le kpa ma wena si nu lì, li ke ma fó fúà go, wa sa li ma na "ndò", do zā vúdà, we ke wa wa fo, nde wa gòmò ma ngboo go.

c) Ne nde sàfòlò ma dé zele dó wena go.

- Wala ne ma ala ni, ne le ba ma, ne le 'dene ma do butu, kɔ ma mɔkɔ, ne le enze do nyanga wi ke ma ha hana ni, wa sa li ma na, nyanga folo, békúngbá. Ne le henze do ma, ne ma hili.

- Ne mbee ne, le kala wala ne, ne le zĩ ma ngo kpale 'da le. Ɔ ne ke le mi yonggo, tabi nzo, tua ke kpalenɔ ni ma do sènèmò wena. Fala ke winɔ wa la, ne wa ɔngbo ma, tabi wa le zā ne, ne ma wia te 'danga ne te lengge nu wa. We ke mbè ne wa na : "Eééé nzoe 'da a dia ni we, ééé kɔni 'da a de wena, ééé!.." Ne 'dakala ne nzoe ma le nù sū - ke olo yaa le - ne ma 'danga v̄. Ma ke okpasa winɔ wa kala safɔle, ne wa zĩ sala, ne wa haka safɔle de zu ne te safɔnɔ 'da wa v̄ na, gene wa t̄ lengge wena, safɔle di ni boe, ma dé se mɔ go, ma há se ze le hā kpalenɔ 'da le go.
- *Timb* : Ne kpo kpo wala safɔle ni, wa fi li we, ne wa 'dene do butu, ne wa ba, ne wa enze do ze le ma de zugolo winɔ ni, wa sa li ne na "ngbókò" tabi "zingbákò" ni.

sàkàyà p.2 : *arbre ou arbuste, commun; les feuilles rugueuses servent de papier de verre (Morac.: Ficus exasperata).*

- a) *Cath* : Me a te ma gá wena go. Fala ke ma ho gbàà, ne ma ngala de ngo ɔ ne olo li metre 'bu, ne ma gba kō ε. Ne fala ke ma de ngùmù ia, ne gā zā ne wia we ho 'bu cm tale. Ne nwá ne ɔ kákáwáyáá, li ne ma pɛse de 'do. Mɔ la do ka zā ne, ne ma kala mɔ hàó. Kɔ mɔ hɔnɔ do te mɔ, ne ma kp̄l̄.
- b) Le kpa ma wena zā ngonda, do zā bìlì, do li z̄, do ke kpele walano.
- c) Ne mbee ne, nwá ne ma de ze le ke né :
  - Wa dɔlo nwá ne, ne wa to ma, ne wa a l̄ ti ne, kɔ ma nyongɔ, ne wa tekpe ma, ne wi naa zā ke kɔ zā a ze le wena, kɔ zā a hana kili kili, ne a a do zā a, we fo ndínɔ ti be 'da a dô, kpakɔ ti be 'da a ɔ do dia ne, ne ze le kɔ zā a ma gē.
  - Fala ke mò tia lí mɔ, kɔ ma ze le wena, ma de dani, li mɔ ngbenze wena, ne mɔ fa nzo'di sakaya ni, ne mɔ lingi, ne mɔ fi kɔ kolonggo, ne mɔ zĩ l̄ te ne, kɔ ma nyongɔ, ne mɔ zĩ lí mɔ, takɔ ma gbe nga dani ni gbali mɔ, ne ma gēl̄.
  - Ne mbee ne, le fa 'bo nwá sakaya, ne le fɔlo do te mɔnɔ 'da le, ɔ ne ke te meza do te sasonɔ, kpakɔ ma sa, we ke ma kala ndi kala.
  - Wa gbini 'bo nwá ne, ne wa hɔnɔ do li kombokele (mycose), ne li ne sa, se ne mɔ de ina te ne de.
  - Ne nde me a te kpo le kō gene ne wena, we ke ma nye gua wena.

sàkàyànù p.2 : *arbuste sarmenteux, à feuilles rugueuses (Morac.: Ficus urceolaris).*

- a) *Cath* : Me a be nyaka, t̄ ne bina, ma ɔ be ne be nyaka ni, ne ma fó nyele wena go, ma dɛndɛle de kpo fala iko. Tua ke ma ho be s̄, ne ma tata de ngo nù do gbakō ne be silili. Nwá ne ɔ be kákáwáyáá, ne ma wala, ne be wala ne ɔ fila.
- b) Le kpa ma wena te li z̄, do 'da le zā wɔkɔsɔnɔ, do ke kpele walano.
- c) • Wa lingi nwá ne, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa zĩ li wi ke ndolo hɔa li a ni.
  - Fala ke mò ze li mɔ, te ze li mɔ, ne gbálì mɔ gɔnɔ tɔkɔ v̄, ne wa dɔlo nwá ne ni, ne wa fɔlo te ne, ne ma sa, ne wa lingi, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa fi gbali mɔ, kpakɔ ma bisi fila gbali mɔ ni.
  - Tabi nzè'bè te li mɔ, ne wa wia we lingi sàkàyànù, ne wa zĩ te ne, kpakɔ ma tulu, ne li mɔ gēl̄.
  - Ne be fila wala ne ni, wa 'bi ma, ne wa kɔ ma li go'do be ke a tia kala ni, ne ma tala go'do a, ne a we we dungu nù zāa, ne a kulu ngo iko.

sàlá p.18 : 1) *petit arbre, pétiole glabre rouge ; 2) petit arbre, pétiole des fleurs velue (Euph.: Macaranga sp. sp.).*

- a) *Monz* : Me a te ma ho wena zā bìlì. Ma ho gbaa, kɔ ma 'bana do bɔlo ne ni, ne nde ma ɔ fila, ne t̄ di te ne bina. Kɔ ma mɔ ngo ɔ ne nu kō wi ge, ne t̄ mɔ ngo ho te ne. Zu t̄ ne sasala bɔa, ne mbe ne ma sásálá go, ma ɔ ne t̄ ndima ni iko.
- b) Wa kpa ma wena zā d̄kà l̄, do zā bili ke wa wa zi dati kɔ ma sulu ni.

- c) • Ma 'bana ɔ ne zā tɔa 'baka wi ge, ne wa 'bili ma we ba do zu tɔa.
  - Ne wa de 'bo do tangge, do okiti, ní dò ní.

sàlá 'dó lí p.18 : *arbuste en forêt inondée, fleurs lancéolées (Euph.: Macaranga sp.).*

- a) *Zagb* : Mɛ a te sàlá, ne nde ma là ngbè do wele ke nza nga ngboo go.
- b) Wa kpa ma 'dɔ lí. Mɛ 'bo a fala ɔi mó okɔyɔɔ.
- c) Wa de te ne do mɔ dungu.

sàlá gbà nwá p.18 : *arbuste de 3 à 4 m ht., au bord des eaux, à grandes feuilles palmilobées (Euph.: Macaranga sp.).*

- a) *Zagb* : Mɛ a te sàlá, ne nde fo tē te ne bina. Li nwá ne gā wena. Ma tala te wele wena, ne ma 'bo fala ɔi mó okɔyɔɔ.
- b) Ma hɔ wena zā deka lí, li hě, ne ma hɔ 'dɔ lí ngboo.
- c) Ma do dea to bina.

sàlányàkà p.20 : *liane herbacée monoïque, 5 m de long (Sapin.: Allophylus hamatus).*

sàlátètè p.45 : *nom générique pour mousses sur les arbres.*

sàmbè p.30 : *petit arbuste qu'on trouve en forêt et au bord des eaux; la raclure des racines est utilisée dans la médecine traditionnelle; mêlée à l'eau, elle sert aussi de poison d'épreuve (Logan.: Strycnos icaja, Dewevrei).*

Du temps des ancêtres, la plante sàmbè était également utilisée pour se protéger contre les mauvais esprits (voir p. 136) ou pour faire du mal à ses proches. P.ex.:

- *Quand on enterre un bâton mort d'un sàmbè dans un champ, il ne produira plus de bons fruits. De même, quand on enfonce des racines du sàmbè au pied d'un bananier ou d'un raphia, le bananier ne produira plus de fruits et le raphia ne donnera plus de vin.*
- *Un chasseur qui, avant de partir à la chasse, touche à un sàmbè, ne tuera pas un animal. De même, si on enfonce un bout de sàmbè au-dessus de l'entrée de la maison du chasseur, celui-ci n'aura pas de chance dans sa chasse.*

- a) *Cath* : Mɛ a be te zamɔ, ma ɔ ne wɔkɔsɔ iko ni, ma ngálá wena go. Ne ma do gbakɔ ne mɛ ge boe, ma de sílílí iko. Ne kili te te ne ma gā be go, ma ó 'bo ne nu kō wi ni go, ma ɔ ne gbālā zu kō le ge, ne te tē ne ke ma ngala de ngo ni ma ɔ fě, ne ke de gulu ne nù nga we le de zā nù i ni, ma ɔ fila. Ne nde wa gómó ma gɔmɔ go, wa gbutu ma gbutu, ne ma hɔ do liā ne, liā ne ma fila kálálá.

- b) Le kpa ma zā ngòndà do ngu'du lí.

- c) Tɛle te ngo dea to 'da sambe ma ɔ né :

1. Wa wia we de ma do ina kpa do wi zɛle :

- Wa zu'du liā sambe, ne wa gbɛle liā ne ke ma fila kálálá ni, ne wa a 'dɔ fila nɔ, ne wa fɛle te be we katolo, we á tē wi.
- Ne mbee ne, wa gbɛle liā sambe, ne wa a lí tí ne, hā wele ke sa'de zā wi zɛle tē a wena, 'dangba ni, n'a nɔ ma, we ke mɛ a fā mɔ, kpakɔ ma gala a te sa'de zā wi ni. Ne nde be dia ina 'da sambe mɛ a ke mi tɔlɔ ni.
- Wa gbɛle liā ne, ne wa nɔ ma we zɛle ngamanza, tabi zɛle ga'bomɔ.
- Wa gbɛle liā ne, ne wa mba do sɔkɔ fū, ne wa fɛle do te be ke zɛle ngbalawi ngbala a ni. Wa fɛle do tē a vē, ne ma e zɛle ni.
- Wa gbɛle liā ne, ne wa na ma li dani. Kɔ fala dɔkɔ ɔ li dani ni, ne a hɔ nza.
- Wa gbɛle 'bo liā ne, ne wa a 'dɔ lí, ne wi ke a do zɛle dō ni, ne a nɔ. Ne waa nɔ 'bo we zɛle kɔyɔ.
- Mbè wà félé tē wà, we duzu owi yengge tūnɔ, wa tō na, wi tunumɔ ni. Ne gene katolo te be bina, ne wa gbɛle liā ne ni, ne wa a 'dɔ nɔ, ɔ ne mɛ zi ne wa fɛle nɔ

yombɛ tɛ bɛnɔ ni, nɛ wa fɛlɛ tɛ bɛ. Wi kɛ a do 'dā sila ni, a zɔ bɛ, n'a na : "E bɛ dɛ wɛnal!" - Nɛ ndɛ a k' sɛ wɛ ba a gɔ, wɛ kɛ a i na, bɛ ni a do gɛlɛ mɔ tɛ a boɛ, ya wa fɛlɛ tɛ a fai ya sambe. Kɔ kɛ ɛ wɛ tɛ ba di a, nɛ ma hā sɛ di a 'dā mɔ, n'a yu kili ba bɛ. Wa dɛ ma ni.

- Nɛ mbeɛ nɛ, wa 'bili tɛ sambe, nɛ wa zā kō nu tɔa 'da wa, nɛ wa mi ma, dō wi tunumɔ kóló nu tɔa 'da wa gɔ. Tabi wa zī ngo nu tɔa, wɛ owi tunumɔ.

2. Mbe 'dā dɛa mɛnɔ wa dɛ do sambe ni :

- Nɛ ngo gɛlɛ sambe 'bɔ ma 'bɔ a 'dā mɔ. Wɛ kɛ oyaa lɛ wa zɔ zɛ sambe ɔ nɛ mɔ kɛ ma bɛ kō ɛ tɛ 'dā wele na, a a wi tunumɔ zā a. Nɛ wa zu'du liā sambe, nɛ wa gbele liā nɛ kɛ ma fila kálálá ni, nɛ wa a li ti nɛ, nɛ wa e nu wele na, a nɔ. Nɛ dátí kɛ wi ni nɔ sàmbè nɛ à tó kómbó ná : "Fálá kɛ ɛ á ɛ gbèá wí ni ndé, nɛ mò, sàmbé gè, mò bá ɛ; kó fálá kɛ ɛ á ɛ gbè à gò, nɛ dō mò bá ɛ gò"; kó à nò ià, nɛ à má ngó tò 'bò kómbò tɛ à, nɛ à kpóló tɛ à ngó wɛnò à tɔá sò ni, 'bò 'dá sá kɛ wá wiá há à ni. Kɔ a nɛ nǒ nɛ, kɔ ma nɛ e nɛ, nɛ a gbini mò dɛ kō a kɛ wa sa li ma na "gbā", nɛ a da, a da, kɔ 'da kala sī ni, nɛ tɛ a dɛ yɛɛ, n'a tɛ kpìngbí, tabi a fɛ, nɛ ma bɛ na, wi ni a wi 'dā hi wi. 'Dā kɛ mi i ti nɛ ngo sambe ma a ni.
- Wa yulu kula tɛ sàmbè kɔ fɔ, nɛ ndɛ kpalɛ li fɔɛ ni ma dé fala kpo gɔ. Tabi wa yulu liā nɛ gulu tɛ bō, nɛ ndɛ bōɛ ni kó sɛ gɔ, nɛ ma tɛ 'diko. Tabi wa yulu 'bɔ liā nɛ gulu tɛ nzanggo, nɛ ma húlú 'bɔ gɔ.
- Wi kɛ a wi yali engga, kɔ a 'bia tɛ liā sambe ia, kɔ a yɛnggɛ zamɔ, nɛ ndɛ a kpá sɛ mɔ yali kɛ a yɛnggɛ wɛ nɛ ni gɔ.
- Fala kɛ wa zī 'bɔ ma ngo nu tɔa mó wi yali engga ia, nɛ ndɛ a kpá sɛ 'bɔ mɔ olo yali engga 'da a gɔ.

sàmbèànwá : *liane, non identifiée.*

- Cath* : Mɛ a nyaka, ma fo do nù gɛ dúlú wɛna, nɛ ma ba 'da tɛ dɛ ngo. Li nwá nɛ ma ɔ yólá yólá, nɛ ma gá bɛ dɛ 'do gâ, nɛ nwá nɛ ɔ bɛ ngá kákáwáyáá.
- Lɛ kpa ma zā vuda, do zā bìlì, do kɛ kpɛlɛ walanɔ, do tɛ li zō.
- Nɛ kpo kpo lí nɛ ni, mɔ téné dɛ kɔ bila, nɛ mɔ nò 'bɔ ma wɛ filelɛ.
  - Wa hūi nwá nɛ, nɛ mɔ á kɔ saso, nɛ mɔ á li ti nɛ, nɛ mɔ gí ma, kɔ ma gbala, nɛ mɔ é nù. Kɔ ma gē bɛ sī, nɛ mɔ fóló do tɛ mɔ wɛ filelɛ. Wɛ kɛ ma fàngà wɛna.
  - Nɛ mbèé nɛ, wa dɔlɔ nwá nɛ, nɛ wa to ma, mbá do sílí tula, nɛ wa hu ma, nɛ wa hā hā ogazano kɛ wa tɛ à nwá gaza tɛ wa nù gɔɛ ni, dó kó zɛlɛ gaza ba wa gɔ.
  - Wa enzɛ 'bɔ nwá nɛ do nyanga wi ngusu.

sàmbèdàlè p.30 : *liane ligneuse (Logan.: Strychnos sp.).*

- Cath* : Mɛ a wili sambe. Tɛlɛ tɛ nɛ ma wia kō do sambe. Wa gbutu ma gbutu. Ma do gbakō nɛ do wɛna, nɛ ndɛ kili tɛ nɛ bina, ma ɔ nɛ nyaka ni, tɛ nɛ ma ɔ nɛ gbālā zu kō wi ni, ma wia kō. Tɛlɛ tɛ nɛ ma wia kō, nɛ ndɛ ma gɔnɔ sanga tɛ ngbɛ, wɛ kɛ sambedalɛ ma do ina ngo nɛ ngboo bina ɔ nɛ kɛ 'da ngbongbo sambe ni.

Marc : Ní a wa wia wɛ i na, kɛ gɛ mɛ a sambe, nɛ kɛ gɛ mɛ a sambedalɛ nɛ ndɛ?

Cath : Fala kɛ wa tombo mɔ zamɔ wɛ zu'du sambe, kɔ mɔ dè zī gɔ, nɛ mɔ zu'du sàmbèdàlè. Wɛ kɛ nwá nɛ bɔa nɛ ma wia kō. Nɛ mɛ ma la ngbɛ sī mɛ a tɛ tɛ nɛ. Tɛ ngbongbo sambe ngboo ni mɛ a bɛ tɛ, nɛ ma ɔ fila, nɛ kɛ 'da sambedalɛ mɛ a nyaka, nɛ ma ɔ fɛ.

- Wa kpa ma fai ti kɔla.

- Sambedalɛ wa nò ma gɔ. Wɛ kɛ wele a nɔ ma, nɛ ma gbɛ a do ti, nɛ ma gbini gɛlɛ a dô. Ma ba a dɛ ngo, nɛ ma to gɛlɛ a nù, nɛ gɛlɛ a gbini, nɛ a fɛ.

Ma na, wa gbɛɛ tɛ mɛ ma, nɛ wa a tabi 'dɔ nɔ, nɛ wa fɛɛ tɛ wi. Tabi wa zu'du liā nɛ, nɛ wa yulu ma ngo nu tɔa, we kpakɔ ma hā kili hā wi yɛnggɛ tūnɔ, owi tunumɔ ni. Nɛ nde ngo sàmbèdàlè, mi zò zɛɛ nɛ go. Nɛ mbe nɛ, wa wia we dɔɔ nwá nɛ, nɛ wa a ngo hɛa mɔ. Ma hā ni !

sàngbálá : *voir* sàngmálá.

sàngbálágélédàálènggó : *voir* : lèfèkpákùlú.

sàngbòlò (sòngbòlò) p.25 : *arbuste ressemblant à "zimanzele"; la racine jaune est un poison (Sterc.: Cola sp.).*

a) *Cath* : Sàngbòlò mɛ a be wɔkɔsɔ, ma ngálá go, ma h́ 'bu cm nalɛ go, ma ɔ be gbézéwéléé. Be kili tɛ tɛ nɛ ma ɔ nɛ kili tɛ kiliyɔ ni, nɛ ma kókólókó. Nɛ nwá nɛ ma ɔ gáfú gáfú, nɛ ma ɔ tũ. Nɛ ma wala 'bɔ wala, ma wala dɛ ngbala gɛɛ ni. Ma wala ia, nɛ ma ngálá 'bɔ go. Wala nɛ ma ɔ nɛ kɛ wala bilíngòmbè, nɛ nde ma gá ɔ nɛ kɛ 'da bilíngòmbè go, nɛ ma ɔ filà yèè (jaune). Nɛ liā nɛ, mɔ zu'du ma, ya ma ɔ be tũ, nɛ mɔ gbɛɛ, ya ma ɔ filà yèè ɔ nɛ tɛ wala nɛ ni.

Nɛ nde liā nɛ ma a poison. Liā nɛ ma wè tɛ hɔ nu tɔa go. We kɛ ma hɔ tɛ nu tɔa, nɛ dia dungu sɛ bina. Kɔ mɔ nɛ zī zala wele, nè mɔ né, nɛ mɔ zā dɛ zamɔ i, nɛ mɔ gbɛɛ ma dɛ zamɔ i, nɛ mɔ dɛ kolongge, nɛ mɔ a dɛ kɔ nɛ zamɔ i. Nɛ mɔ si, nɛ mɔ zī zala a, nɛ ma e, nɛ mɔ ba, nɛ mɔ da zamɔ. Mɔ zī ia, nɛ mɔ wè we e ma kɔ tɔa ni go. Mɔ zī ia, nɛ mɔ e ma li sala te, do nza, nɛ nde kɔ tɔa go. Ma e ia, nɛ ma 'bana dɛ zamɔ, ma wè we hɔ nu tɔa go.

b) Ma ɔ zā ngɔnda do zā vúdà.

c) Sangbolo ma dɛ zɛɛ ge nde?

- Wa gbɛɛ liā nɛ, nɛ wa fi kɔ kolonggo, nɛ wa a li ti nɛ, kɔ ma nyɔngɔ, nɛ wa zī zala wele kɛ zala a zɛɛ wena ni.
- Bɔa nɛ, wa gbɛɛ 'bɔ liā nɛ, nɛ wa mba do liā tándàngùzì, nɛ wa ɛnzɛ do ngùsí, we kɛ ma fanga wena. Nɛ kɛ wa zā we ɛnzɛ do ngusi, wa wè we gbɛɛ ma nu tɔa ni go.
- Wa mba liā nɛ do liā sambe, nɛ wa dɛ do fúnzà, nɛ wa a tɛ li dani zɛɛ kɔyɔ.
- Mɔ zu'du liā nɛ, nɛ mɔ gbɛɛ, nɛ mɔ yɛɛ dɛ zamɔ ni, kɔ ma nɛ kolo nɛ, nɛ mɔ to gbaa, nɛ mɔ 'di ma, nɛ mɔ kala be fū kɛ, nɛ mɔ na dɛ li dani, nɛ ma ɛ dani. Nɛ nde ma vè mɔ dɛ ma zamɔ i.
- Wi yali ɛngga a gbini nwá nɛ, nɛ a ɔkɔɔ do oɔafa we ndɔɔ wa.
- Wa gbɛɛ gbaa, nɛ wa mba do ndukunɔ ni, nɛ wa to ni gbaa nɛ wa a do lí kpili, nɛ wa ndɔɔ do sa'de, n'a fe.

Mbe tonɔ wa dɛ 'bɔ do sangbolo ma kɛ :

- Sangbolo a 'dā tɛ. Wele sɛnɛ mɔ, a ba, n' a yulu ti zō tɔa mó mɔ ia, tabi a zā, nɛ a mi ma dɛ di ni, ya dia dungu kɔ tɔa 'da mɔ ni bina, ma na likambo hɔ tɔa 'da nɛ ni zá'bálá'bá. Tabi mɔ do wili mɔ, tabi mɔ do benɔ 'da mɔ, nɛ sɛ do dia dungu bina. Mɔ tō sɛ lɛnggɛ di ni na : "Mɔ dɛa ni we ge nde?" Nɛ ma hɔ likambo. Kɛ nɛ nde: "E! ɛ tō do 'dā nɛ go!" Ma sū a 'dā mɔ, we kɛ mɛ a poison, kɛ wa 'danga do ngba wa. Gɛnɛ mɔ aka 'bɔ, nɛ wa tō sɛ hā mɔ ni.
- Tabi wuko gula wia we ba nɛ, n'a 'danga do ngba a wuko. A ba sangbolo, n'a ba tɛ nɛ, n'a nɛ, n'a yulu dɛ ngo fala 'da gul'a ni, nɛ dungi dé go, nɛ gul'a do wili a, wa kpa we, nɛ wa zɛ ngba wa gbaa, ma wia na, a bɛ gul'a bɛa.
- Ní a mbula nɛ na, mɔ gbɛɛ dɛ zamɔ í, nɛ mɔ la tɛ nɛ dɛ í mɔ, la nwá nɛ do liā nɛ dé í mɔ. Tábì tɛ né, mɔ sí né, kɔ mɔ gbɛɛ ia nde, nɛ mɔ fi ma kɔ sàbèlè. Né nde de wena na, mɔ gbɛɛ dɛ zamɔ i, nɛ mɔ la tɛ nɛ dɛ zamɔ i.

sangga voir gbàù.

sàngmálá (sàngbálá) p.26 : *petit ou grand arbre selon terrain, forêt ou savane, commun; les feuilles sont rouges, plus tard vert foncé; bois lourd et dur dont on fait des pions pour le maïs (Ochn. Lophira alata).*

- a) *Monz* : Me a te zamɔ ge, ma ngálá de ngo, ne nde ma zo núì ke ma hɔa te ne ni. Tě ne ɔ fila, ne li nwá ne ɔ dudu yólá yólá. Te ni ma nganda wena, ne nde fala kpa ma nganda wena.
- b) Wa kpa ma ti kɔla.
- c) • Fala ke gā ne ɔ ne gele zugolo wi ge, ne wa gɔmɔ we se do butu.
  - Wa dɔlɔ 'bɔ nwá ne, ne wa mba do gele ina, ne wa fɔlɔ do wele we zele ngbídàfà.
  - Ne wa dɔlɔ 'bɔ nzó'dí nwá ne, ne wa lingi, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa zī li wi zele ngbídafà.
  - Wa sété bé kóá áfé tè sàngmálá, nè wà fí mâ gó'dó kpáná kò'bò dò dǔ ná, sè á má húlú dé ngó nè, nè má fángá dǔ dē.

sánzà : voir gbàù.

sáwàya : *espèce de liane non identifiée; utilisée dans la fabrication des lits traditionnels et autres travaux. Les initiés de l'initiation de la forêt (gàzà kólá) l'utilisent pour la fabrication de leur cimier.*

sembele* (Likimi) p.6 : *petit arbre, 2,5 m ht. (Menisperma.: Penianthus longifolius).*

sésé p.20 : *petit arbre de 20 m ht. (Sapin.: Allophylus africanus).*

sě : voir tèsě.

sěbàngànzà (sěbákànzà) : *plante herbacée; le fruit sec a deux aiguilles piquantes; très commun (Comp.: Bidens bipimata).*

- a) *Cath* : Me a be wɔkɔsɔ, ma ngala de ngo olo li metre kpo, ma zo te 'bɔ dia nù. Be li gbala ne boe, ne ma gba be kɔ ε sílílí. Nwá ne ɔ be yólá yólá ɔ ne tele te nwá gbànyàmà ni. Ne ma dó be do gbogbo zu ne, ne ma mulu be sílílí kɔ kɔa ne, ne ma ɔ be dudu. Kɔ fala ke ma kolo ni, ne ma ɔ tũ kóló kóló. Mɔ le zā ne ia, ne ma na te tulu te mɔ nzéngé nzéngé nzéngé, kɔ mɔ fò ma vē gɔ, ne ma dumu mɔ. Ne nde wa nyóngó wala ne gɔ.
- b) Wa kpa ma 'da le nga ngo zubu, do safɔnɔ vē iko.
- c) • Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa lingi, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa zī li be te zele ngbalawi.
  - Ne kpo ma ni, wa zī li wi we dɪnzò (zìnzò).
  - Wa zā liā ne, ne wa fɔlɔ te ne, ne ma sa, ne wa a kɔ saso, ne wa a lì ti ne, ne wa gi ma, kɔ ma gbala, ne wa tene lí ne, ne wa hunu do kɔ, ne wa nɔ ma te zele nɔ 'bete, ne wa nɔ 'bɔ te mbɔlɔ.
  - *Timb* : Wa dɔlɔ 'bɔ nwá ne, ne wa to ma ngbētē ngbētē, ne wa a lì tí ne, ne wa e li wè, ne wa sílí, ne wa a gbālā mɔ te ne, ne wa de do ngbɔtɔ, ne wa nyɔngɔ te zele ga'bomɔ.

sěgbàzòlò p.10 : *suffrutex importé et spontané, à mauvaise odeur, d'où provient le nom (Caesal.: Cassia hirsuta).*

- a) *Zagb* : Me a wɔkɔsɔ, ngálá ne de ngo wia we hɔ 'bu cm mɔlɔ iko. Nwá ne ma ɔ bé sékéké ɔ ne nwá kàsià ni, ne dó ne ɔ filà yèè (jaune).
- b) Wa kpa ma wena te 'da le.
- c) Ma de zele o'dangba ke wa nyɔngɔ zā mɔ wena ni :
  - Wa zā liā ne, ne wa gbɛle, ne wa a lì ti ne, kɔ ma nyɔngɔ, ne mɔ nɔ, ya ma unu wena! Tabi mɔ gi 'bɔ ma gi, ne mɔ hunu do kɔ, ne mɔ nɔ.

- *Timb* : Nε wa 'bala 'bɔ nwá nε, nε wa a lì ti nε, nε wa e, ma nyɔngɔ, nε wa tɛkpɛ, nε wa a do zā be, we zεε 'dangba.

sèkálákò p.44 : *plante érigée de sous-bois, plus petite que pòndò, et non utilisée; espèce naine de Marantaceae (Marantochloa sp.).*

sèlí : *plante herbacée, non identifiée.*

- a) *Cath* : Sèlí mε a te ɔ, mε a wɔkɔɔ ma ɔ nε fuleε ni. Ma ngala dε ngo olo li 'bu cm tale, nε ma gba kɔ ε sílílí. Nε nwá nε ɔ be sílílí, ma gā be ɔ. Bé wala nε ma ɔ 'bɔ sílílí, nε ma unu wena. Nε nde tεε te nε ma ɔ nε kε tεε te dambu ni. Nε we kε dambu ma ba ba, nε sèlí ma bá ɔ.
- b) Wa kpa ma wena te 'da le.
- c) Toe 'da sèlí ma kε :
  - Mɔ húi nwá nε, mba do gbālā nε, nε mɔ lingi ma, nε mɔ a lì ti nε, nε ma ɔ, kɔ ma nyɔngɔ, nε mɔ tɛkpé lì tí nε, nε mɔ a do zā mɔ we zεε 'dangba.
  - Nε wa a 'bɔ kpo lí nε do zā wi kε tē a ba we wena ni.
  - Tabi mɔ húi 'bɔ ma, nε mɔ lingi ma, kɔ ma 'bu, nε mɔ a ngo zā mɔ, nε mɔ enze ma we 'dangbanɔ 'bɔ. Ma unu nganda wena, nε ma 'bu. Nε lí lí nε ma ɔ nε lí lí sabinda ni. Mɔ lingi, nε mɔ a ma ngo zā wi zεε 'dangba. Tabi mɔ lingi ma, nε mɔ a 'dɔ lì, nε mɔ tɛkpε lí nε, nε mɔ a do zā wi zεε 'dangba.
  - Wa húi 'bɔ ma, nε wa to ma, nε mɔ na li dani kε ma dε mā wena ni, nε mɔ enze do ma, nε ma gbutu mā li nε ni sū, nε ma ē.

sèndáni (sèndéni) : *voir ngònzólótù.*

sènzólò p.36 : *herbe à vrilles, consommée comme légume. (Curbat. Momordica sp.).*

– **wílí sènzólò** p.20 : *herbe grimpante commune (Cardiospermum Halicacabum).*

sésé p.5 : *nom de plusieurs espèces d'herbes annuelles (Celosia : Celosia trigyna, -laxa, -globosa, -argentea). On les sème aux champs et aussi sur les dépotoirs derrière les maisons; les feuilles sont consommées comme légumes.*

- a) *Monz* : Mε a nwá sanggo wa pε ma pεa. Gbālā nε ma ɔ be sɛkɛkε, nε nde ma ɔ tū. Wa pε, kɔ ma la tū bɔa, nε ma mɔ ngo hɔ nε. Ma hɔ gbàà nde te bɔlɔ nε ɔ fila, kɔ ma la pɔɔ kpo, nε ma mɔ ngo fεngε nε. Li nwá nε ɔ a dudu yólá yólá. Nε ma dó do gbogbo zū nε, nε nde gbālā kɔ zā nε, ma ɔ be sílílí, nε ma ɔ be tū.
- b) Wa pε te safo, tabi te olo zubu, tabi te olo dεε tɔa, tabi olo zugbulu te kε ma mbulu ni.
- c) *Cath* : Sésé mé à nwa sanggo; tεε te nyɔngɔ ma ni ma kε :
  - Lε dɔlɔ ta 'bɔ ma safo i, nε lε si do ma. Nε lε kεse ma silili do be kɔya dε kɔ sani sū, nε lε fɔlɔ te nε. Nε kε lε fɔlɔ te nε ia ni, lε wia we a kɔ sasoe, nε lε e ma li we, lε a lì ti nε, nε lε gbε ma, nε ma fe.
  - Kɔ tabi mɔ kɔ na, ε nε gi do fila nɔ, nε mɔ a fila nɔ ngo nε, nε mɔ do li we. Kɔ mɔ kɔ na, ε nε gi do kambili, nε mɔ fɔlɔ te nε, nε ma e, nε mɔ ba sasoe mɔ nε gi nε ni, nε mɔ a nɔe kɔ nε, nε mɔ e li we. Ma hɔ kambili do, nε mɔ mɔ ngo so ma dε 'dɔ nε, nε mɔ mɔ ngo hana ma fai, nε ma fe sū, nε mɔ a lì ngo nε, nε mɔ a tɔε, nε mɔ kpe nu nε.
  - Fala kε mɔ ɔ do be ndambo kɔyɔ we a 'da nε boe, nε mɔ a 'da nε. Tabi be fū nzo boe we a ngo nε, nε mɔ a te nε. Ní a tεε te gi sεsε ma a ni.
  - Nε mɔ nyɔngɔ do ka, mɔ nyɔngɔ do bɔ, mɔ nyɔngɔ do kpangga. Ki ni sū, tua kε sεsε ma bá ɔ. Ma ɔ nε tεε te sabinda ni, tua ma kɔa mεnɔ vē. Ka bina, nε mɔ nyɔngɔ se do bɔ, bɔ bina, nε mɔ nyɔngɔ se do kpangga, kpangga bina, nε mɔ to se mutεkε, nε mɔ lu, nε mɔ nyɔngɔ nε (fufu).

sésédòà p.47 : *arbuste, non identifié.*

- a) *Cath* : Tεε tε nε vε ma wia kɔ do sésè iko ni. Nε nde ma la ngbè, we ke tē nε do nwá vε ma a filà.
- b) Wa kpa ma wena tε 'da le, tabi ke zā dá ke wa de ma safɔ ni.
- c) Wa nyóngó ma gɔ. Nε nde tε be ba we wena ni, nε wa na, mε a zele gúlì, nε wa dɔlɔ nwá nε, nε wa lingi ma de 'do lì, nε mɔ e li wese, nε mɔ fɔlɔ do tε be.
- d) Wa mba 'bɔ sésédòà do ogèlé ina, nε wa fɔlɔ do nu tɔa we yali engga, tabi wa de ma tε omɔ yàlí engga, ɔ nε nzabele, ngumbe, ofele ndɔ do bilì. We ke mε a fila mɔ, nε ma yeke li sa'denɔ, nε wa nε fala nε ni. Ma ke wa sa li nε na sésédòà ge a ni.

silà p.37 : *herbe érigée à rosette de feuilles couchées par terre, en savane (Composita sp.).*

silákólá : *voir inàsilà.*

sìli (sìlífó, sìlítùlà) : *plantes grimpantes, très communes en terrain ouvert (Papilionacées de différentes espèces : Vigna sp. sp., V. nigritiana, V. schichensis, V. multiflora, V. vescillata, V. mensensis).*

- a) *Cath* : Mε a be wɔkɔsɔ ma ngálá wena gɔ, ma gba kɔ ε dele wena, nε nwá nε ɔ síkpí síkpí, nε ma ɔ be fē. Nε tε ngo nwá nε ni, mɔ zɔ be wala nε ma ɔ be sílílí, mɔ hūi ma, nε ma ɔ be fē né gbālā mɔ ni.
- b) Ma hɔ olo gùbà, do 'da le olo dele tɔa.
- c) Sìlífó de zeke dea :
  - Onaa le wa hūi ma hūi, nε wa to ma, nε wa a lì ti nε, kɔ ma nyɔngɔ, nε wa tekpe lí nε, nε wa a do zā be, tε yòyókò wa nyɔngɔ zā a, tabi tε ga'bomɔ zā a, ma mɔ ngo tε we tε zā a ni. Lí lí nε ɔ nε lí nwá sabinda ni.
  - Nε fala ke sa'de nyɔngɔ gbali le, wa na, goali nyɔngɔ li mɔ, nε mɔ hūi 'bɔ ma, nε mɔ lingi, nε mɔ fi kɔ kolonggo, nε mɔ zī tε sa'de gbali mɔ ni, nε a yu.

sìlífó : *voir sìli.*

sìlìgbàlì : *voir gbàlì.*

sìlítùlà : *voir sìli.*

sìnàwòlò p.32 : *arbuste sarmenteux ou liane, commun, panicules de fleurs blanches au sommet des branches (Verben. Clerodendron Schweinfurthii).*

- a) *Cath* : Sinawolo mε a te gɔ, mε a wɔkɔsɔ, ma ɔ nε sanggo ni, ma wia kɔ do gbìnìkésé. Nwá nε wia kɔ, nε we ke nwá gbìnìkése únú gɔ, nε nde nwá sinawolo ma unu wena. Nε gbìnìkése do tē bina, nε sinawolo ma do tē tε nε boe. Kɔ fala ke sinawolo dungu mɔ, nε ma wia we de dani, nε ma wia we de mā. Mε a te kpo ma dālā wena, we ke mɔ kpa dani nε, ma é dɔ gɔ. Oyaa le wa tɔa zi na, ma do fàlìá nε. Mɔ zɔ ke kɔ mi ge, ma 'bana zeke nε, mā 'bana kɔ nε. Mi nε de di nε né, tua ke mi ē do nga nε, nε ma de se di dani iko.
- b) Wa kpa ma wena zā bilì do ti 'bete, tabi 'do tɔa, tabi safɔ, ke ma be ngá zamɔ ni.
- c) Sinawolo ma de zeke dea.
  - Le dɔlɔ nwá nε, nε le tu tua, kɔ ma 'bu, nε le kɔ nɔ ngo zā le, nε le henze do ma tε ga'bomɔ.
  - Mɔ dɔlɔ 'bɔ nwá nε, nε mɔ to ma, mɔ to ma do tū nu mɔ, we ke mɔ wele we ia, nde mɔ yala nu zī nε ia. Kɔ ma 'bu, nε mɔ anga de kɔ nwá, nε mɔ enze do ti gulu wi we zeke gbà'dángbà.
  - Wa zā liā nε, nε wa fɔlɔ tε nε, nε wa gbεle ma kɔ kolongo, nε wa zī lì ti nε, kɔ ma nyɔngɔ, nε wa zi zala wi tε zeke dɔkɔ zā zu wi.

- Kpo kpo kòlòngó nè ni, wa zī 'bò ma zala mɔ tɛ zɛɛ kolo nyɔngɔ mɔ ni.

sìnàwòlò zā kòlā p.32 : *arbuste sarmenteux ou liane plus robuste que la précédente, grappes de fleurs sur le vieux bois (Verben. Clerodendron sp.).*

- a) *Cath* : Ma ɔ 'bò kpasaa né sinawolo kɛ nza nga ni iko.
- b) Wa kpa ma zā kòlā.
- c) Ma dɛ zɛɛ fala nɛ kpo do sinawolo kɛ nza nga ni.

sìndì p.33 : *'sésame', plante herbacée, cultivée pour ses graines oléagineuses (Pedal.: Sesamum indicum).*

- a) *Zagb* : Mɛ a kpale, ma ɔ nɛ dàmbù ni, nɛ nde ma ngálá nɛa ngo dàmbù. Ma kpa dia nù, nɛ ma gulu zu lɛ. Nɛ nde nwá nɛ ma bá go. Gbālā nɛ ɔ be sékéké ɔ nɛ gbālā pásánggò ni. Ma wala tɛ li gbili tɛ nɛ.
- b) Wa pɛ ma pɛa, wa pɛ ma safɔ tabi 'da le. Ma hɔ do zɛkɛ 'da tale 'da fala kɛ wa mi do nzoe ni, kɔ wa mi nzoe ni, nɛ wa pɛ tɛ 'bò sìndì dɛ olo nzoe ni. Kɔ sìndì nɛ ɔ tɛ 'bò zɛkɛ tale, nɛ wa 'banda ta 'bò sɛɛ sìndì. Ya sìndì, genɛ mɛ a olo kòlā, nɛ wa pɛ ma, genɛ kɔ li zō nɛ wa pɛ sìndì iko, ma sàkà fala saka go.
- c) • Sìndì, wa hana gbālā nɛ, nɛ wa to ma, nɛ wa a tɛ sanggo.
  - Nɛ mbè, wa hana do tō, nɛ wa nyɔngɔ 'bò ma nyɔngɔ iko. Mɛ a mɔ olo oyaa lɛ zé dati, nɛ lɛ 'bana nyɔngɔ 'bò ti a do sɔɛ gɛ.

síndò p.36 : *herbe grêle à vrilles, cultivée pour les fruits, espèce de concombre un peu plus grand qu'un oeuf de poule; les jeunes fruits sont mangés crus (Cucurb.: Cucumis melo).*

- a) *Cath* : Mɛ a kpale, wa mi ma, ma do nyaka nɛ boe, ma fo do nù ɔ nɛ yonggo. Be nyaka nɛ ma ɔ ndélé ndélé iko, ma kpa tɛ, nɛ ma ba 'da nɛ. Nwá nɛ ɔ síkpí síkpí ɔ nɛ nwá mbélé ni. Ma wa wala, wala nɛ ma ɔ be dùdù yóngbée, nɛ tɛ nɛ gɛzɛ do fɛ nɛ do tɔlɔ nwá. Kɔ fala kɛ ma fele, nɛ ma ɔ filà yèè.

Wa gɔngɔ sanga nɛ bɔa : éfɛ síndò do fá síndò (tabi 'dá síndò).

- b) Wa mi éfɛ síndò mi, wa mi ma safɔ, dia nɛ na, safɔ li zō, tabi 'da le.
- c) Wa nyɔngɔ wala síndò nyɔngɔ :
  - Fala kɛ lɛ mi ma, kɔ ma wala, nɛ lɛ nyɔngɔ do tɔlɔ nɛ.
  - Kɔ fala kɛ ma féle ia ni, nɛ lɛ ngɛmɛ ma, nɛ lɛ gɔmɔ sanga nɛ, kɔ ma mbulu, nɛ lɛ kɔtɔ ma ɔ nɛ kɛ lɛ kɔtɔ do yongge ni, nɛ lɛ folɔ ma 'do lì i, nɛ lɛ yeɛ ma, kɔ ma kolo, nɛ lɛ a ma kɔ mò, ɔ nɛ kùlìá, nɛ lɛ zɛ ma do be tɛ, nɛ lɛ pɛpɛ tɛ nɛ, nɛ lɛ to ma do ngbɛɛ.
  - Tabi wa a 'bò nu kungba, nɛ wa sɔkpɔ ma sɔkpɔ, nɛ kɔa tɛ nɛ fo tɛ ɛ, nɛ wa to ma do ngbɛɛ, tabi wa gi ma do nyɔngɔmɔ, wa a tɛ sanggo.

– **fá síndò ou 'dá síndò** p.36 : *herbe sauvage à vrilles, fruit non comestible (Cucurbitacea sp.).*

- a) *Cath* : Tɛ nɛ wia kō vɛ do éfɛ síndò, nɛ nde tɛ nɛ ɔ kè kè kè.
- b) Wa mí ma mí go, ma hɔ do zā wɔkɔsɔnɔ iko.
- c) Wa nyóngó ma go, ma fàngà kèrr, nɛ wa dɛ do to kpo go.

sìnggò* : voir lísinggò.

sofanga* (ling.) p.8 : *arbre ou liane ligneuse (Connar.: Jaundea sp.).*

sòngbòlò : voir sàngbòlò.

sòé : voir ngágá.

sòlé p.33 : *plante herbacée, cultivée pour ses feuilles consommées comme légumes, fruits noirs (Solan.: Solanum sp.).*

- a) *Cath* : Sòlè mē a sanggo, ma ngala de ngo ɔ ne pāsanggo ni, olo li metre kpo, fala ke ma kpa dia nù ni. Be tē ne ɔ be sílílí, ne nwá ɔ be yólá yólá, ne ma ɔ tū. Ma wala do gbogbo zu ne, ne wala ne ɔ be sílílí, ma gâ ɔ ne wala pāsanggo go. Ne nde gbālā ko zā ne ma wia kō do gbālā pāsanggo ni, ma ɔ be fê búútú. Ne nde wa nyóngó wala ne go, wa nyongo ita ne a nwá ne, ne nde ma fanga nea ngo fasanggo.
- b) Wa pe ma safɔ, ngo zubu, olo dèlé tòà, zugbulu te ke ma mbulu ni, ní do ní. Ko fala ke ma ho zamɔ i ni, ne nde me a onɔenɔ ke wa li wala ne, ne wa sō ma ni.
- c) Ne nde ngo sɔle, wa de do to nde?
- Wa nyongo nwá ne nyonga, ma fanga nea ngo pā sanggo.
  - Wa to 'bo nwá ne, li lí ne ɔ mbii, ne wa a 'do lí, ne wa tekpe, ne wa a do zā wi te zele 'dangba ko zā a.
  - Wa dolo 'bo nwá ne, ne wa lingi ma, ne wa fi ko kolongo, ne wa zī lí te ne, ne wa zī li be, we zele ngbala wi.
  - Ne nde liā sɔle, wa mba ma do liā bànggànzà, ne wa folo tē ne, ne wa nūlū ma, ne wa a lí tē ne, ne wa zī ma li wele we zele dinzo.
  - *Yombo* : 'Da fala zele wa sa li ma na nda'ba hē ko gele wi ni, ko ma ba mɔ, ne wa ne, ne wa dolo nwá sɔle, ne wa hu ma, ne mɔ nyongo, ne ma e zele ma.
  - Wa ndo ma do bili gbale, we ke ogbale wa kō wala sɔle wena.

sòlékólá ou **gbà sòlé** p.33 : *plante sarmenteuse lianeuse (Solan.: Solanum Welwitschii); variété de "sòlé" à grandes feuilles non comestibles. Les fruits sont consommés.*

- a) *Cath* : Tele te ne ma wia kō do sɔle iko. ne nde nwá ne gā wena, ma ɔ fúlá fúlá. Ne wala ne gâ 'bo be gâ, ma wia we ɔ ne gbà'bítí zu ko le ge.
- b) Ma ho iko, wa kpa ma zā kolano wa wa ma ni, ne wɔkɔso ho de olo ne ni, ne nde le kpá ma 'da le go.
- c) • Wa lí wálá nē, né ndé wà nyóngó nwá nē gó.
- Ne nde wa dolo nwá ne, ne wa lingi, ne wa folo do 'do gogo benɔ we mbùlunú.

sòléngòndà : *arbre, feuilles légumineuses très amères; on les prépare de préférence avec les légumes gluants "yiki" (Solan.: Solanum sp.).*

- a) *Cath* : Mē à sòlé, né ndé nwá nē dò tē nē tú kóló kóló.
- b) Wa kpa ma ti kola.
- c) Wà nyóngó mâ nyóngò, né ndé díá nē ná, wà gí dò yìkì, wé ké má fàngà wéná

sòlòpànzá (E: sòlòfànzá) p.17 : *plante herbacée, tiges charnues à latex (Euphorbiacea sp.).*

- a) *Cath* : Mē a be nyaka, ma 'bo de nu kǎ ne ngbǐ, ne ma ngala ɔ ne olo li 'bu cm tale, ne ma sanza ngbǐ ngbǐ. Nyaka ne ɔ be sílílí, ma be a kilí ɔ dudu, mɔ 'be tē ne, ne mɔ gbini ma, ne ma ɔ ne nyaka lí iko ni. Tɔko ne ɔ fēa, ma te li wele, ne li a o. Nwá ne ɔ be síkpí síkpí, ɔ be yólá yólá, ma gâ be go.
- b) Wa kpa ma wena 'da le, tabi safɔ ke zā dā ke winɔ wa ɔ zi ne ni.
- c) *Mɔnz* : Wa mi ma wena ke zā tɔa, we duzu gbexeno na, do wa te 'dàngà tɔa go. We ke ma fàngà wena.
- Ko fala ke tē dumu nyanga mɔ, ko ma gbini de ko zā te mɔ i nde, ne mɔ gbíní nyaka ne, ne mɔ 'dene ma vē, ne mɔ na ngo ne, ne mɔ enze, ne ma sɔlo tē ni de nza. Gulu ne a wa ia lí ne na sòlòpànzá ni.
  - *Yombo* : Ne mbé zele ne 'bana 'bo kpo a sɔbisi.

sònggá (ou : sònggó) p.17 : *euphorbe candélabre, utilisée dans la médecine traditionnelle et pour autres usages; souvent plantée pour en faire un poison pour la pêche ou la chasse (Euph.: Euphorbia sp.).*

wí sǒnggá (wí dè iná sǒnggá, wí gbà sǒnggá tē wélé) : (*litt. : la personne de la plante sǒnggá*) : *spécialiste du traitement d'un malade avec la plante sǒnggá.*

a) *Cath* : Songga me a te go, ne me 'bo a nyaka go, ne me a mo ma o ne tambala kō wi, ma o 'bata. Ma ho ni, ne ma gbalá ngo ngbe o ne tambala kō wi ni, ne te ne ma o do be tē nzéngé nzéngé nzéngé. Kō mo gbini ma, ne tōko ne ma o fē. Ma wia we o li wi, ma wè te te li wi go. Ma zí te ndala te mo, ne ma wia we kpōlō te mo. Wa gōno sanga ne boa : songga 'da lè do sǒnggákólá (*voir ci-après*).

b) Sǒnggá 'da le, wa mi ma mi. Mbee ne wa kpa ma olo tōa (*voir Vergiat p. 114*).

c) Ne nde de ngo gili songga 'da le gili ne ma né :

- **sǒnggá gázá** : wa ba ma, ne wa 'dene ma, ne wa mba do liā te 'da gazano, ne wa a li ti ne, ne wa sili ma, wa gi gi we fo tálá ki ni, ne wa e hā ogazano na, wa nyongo, we zī ke 'da wa gazano hā ni. Wa sa li ma na songga gaza.
- **sǒnggá gbàzélézù**: wa mi te 'bo ma do tē ε. Ne wa wia we gbini ma, ne wa gba tōko ne, ne wa gba dati mo, do gulu zala mo do boalo, kpako tōko ne ni - ma ta tala- , ne ma le zā zu mo, ne ma gala mo we duzu gbazelezu.
- **sǒnggá zélé 'do**: wa gbini ma - ke le tōa na, ma o ne tambala kō wi ni, ne wa gbini 'bátá ne kpo, ne wa 'dene ma, ne wa fi kō saso, ne wa gí ma, ne ma fe, kpako tálá ne ni ma nōlō kō ma mōko. Ne wa é kali li 'do mo, ne wa so lí ne, ne wa a fūi kō sani wa ia li 'do mo ni, ne wa a li ti ne, ne wa hunu ma li 'do mo, ne mo kulu ngo, ne mo no ma, kpako ma gala zele 'do mo.
- **sǒnggá gbè kòyó**: wa ba songga ki ni, ne wa gōmo ma de 'do li, wa kpe nú li sū, ne wa kpe ngo i, ne wa kpe gōto nga. Tabi ni go, ne wa kpe ngo i, ne wa sí gòtò nga, ne wa gōmo de 'do li vē, ne ma te, fo fala do ke li fo bina, ne ma no de di, ne kōyōno wa ne no tōko ke, ke ma dea de 'do li, ne ma o kpūù ni, ne wa fe, ne wa mo ngo kala wa.
- **sǒnggá yali zamo tabi sǒnggá bili** : wa gba tōko ne, ne wa gba nu gele kō a sū, o ne ke a tabi a wi da sele, tabi wi ndolo nzabele tabi wi ze ngumbe ni, ne ma gala a, kpako ma bo, kō a gbe sa'de. Gulu ne a wa sa li ne na "songga gbe kōyo tabi songga yali zamo".
- **sǒnggá mókólá** : wa gba lí ne de te be ke a do zele mōkōla ni.
- **sǒnggá kù'bà**: wa gbini 'baka ne kpo, ne wa mba do nwá zàzò, do kōa afe sùlǎ, do kōa afe màkó, do nwá dō, ne wa a do olo me wi zū ma ni, ne wa ndala do ma.

sǒnggákólá p.17 : *euphorbe arborescente en forêt (Euph.: Euphorbia sp.)*.

a) *Cath* : Songga 'da le do tē ε, ne songga kola do tē ε. Wa mí sǒnggakōla 'da le go, wa kpa ma zamo i. Nwá ne o yólá yólá, mo 'be te ma ya ma o ndi'dikili, me a li iko. Te ne ó te 'bo ne ke 'da le nga ni go. Te ne o be déngéléé, ne ma gba kō ε, ne ma tata kō ε o ne tambala kō wele ni.

b) Wa mí ma go, wa kpa ma zā kola iko (*Vergiat p. 116*).

c) Wa de sǒnggakólá do zele 'dú'dumánggá. Wa 'ba ya nwá ne, ne wa si, ne mo gulu ma do we, ne ma ne fe do'do ni, nde ya me a li iko ni. Ne mo ba ma te lí wè mo, ne mo e nù, ne mo e nyanga mo ke ma zele wena ni, de ngo ne, ne mo ísí ma, kō ma gē, ne mo e mbèé ne, ní do ní, kpako ma gala mo te zele tí nyanga mo wa sa li ma na 'du'du-mangga ni.

sùlǎ p.17: *arbre de 10 à 40 m de hauteur, 0,3 à 1,2 m de diamètre, bois subéreux (Euphorb. : Ricinodendron Heudelotii). Est utilisé dans la médecine traditionnelle; aussi pour faire un objet magique contre les voleurs.*

Le 'sùlǎ' est un arbre qui pousse facilement, grandit vite et développe beaucoup de branches et de feuilles. Il porte des fruits qui se joignent deux à deux. C'est pourquoi on

plante parfois un jeune sùlí à côté d'un ndábà, surtout à côté d'un ndábà construit pour des jumeaux.

- a) *Cath* : Me a te ma gā wena, ma wia we ho metre 30 tabi 40. Ma do gbakō ne boe. Nwá ne ma gba kō ε gbâ ɔ ne nwá kà'dànggà ni, ma ɔ be yó lá yó lá. Ma wa wala, ma wala bɔa bɔa de te ngbe ε, ma nda'da ngbe ε nda'da. Me a 'bó tē, ma kúnú 'da kala go, ma ngàndà go. Gbakō ne ma ala dō dō iko. Ma nyɔngɔ do dɔkɔnɔ wa sa li wa na b̀̀nzi.
- b) Wa kpa ma ti kɔla, tabi zā bili, tabi 'da le. Mbee ne wa mi be bɔlo ne te ka zā ndaba, ne gene kɔ ndaba tia ia ni, ma 'bana te me de di ni, ne ma kunu, ne ma gā fai, ne ma ho gā te.
- c) Ne nde kɔafe ne ni, wa wia we de do to :
- Kɔafe ne, wa ndala do mɔ, ze le kù'bà. Wa zū me 'da wi, ne a ēlē ma, ne a a de ngo olo me wa zū ni. Tabi wa zā ka'dangga 'da a kɔ a ì ti wi ne go, ne a ēlē kɔafe ne sū, ne a a olo ka'dangga ni.
  - Ne kɔafe ne 'bɔ, wa ēlē ma, ne wa sili ma, ne wa hunu do kō, ne mɔ nɔ we mbole.
  - Wa gbele te sùlí ne wa mba do papale, ne wa enze do ti gulu wuko ke a do ze le nd̀̀l̀̀nggá.
  - Wa ēlē 'bɔ kɔafe ne, ne wa gi ma, ne ma ne gbala ne, ne mɔ nɔ we ia tɔkɔ.
  - *Zagb* : Wa gɔmɔ gā te ke, ne wa lɛnge sanga ne, ne wa 'donggo kɔ ne, ne wa e do kpànggú de do dō ngbákò. Tabi wa 'donggo ma, ne wa e ndala li ne, ne wa bēlē ma do bià.
  - *Marc* : Ne gulu ke wa mi ma ke zā ndaba we ge nde?
Cath : Wa mi ma ke zā te ndaba, we ke me a te ke ma 'bɔ wena, ne ma gala wena, tua ɔ ne ke be dānɔ ni, mi tōa na wala ne ma mba ngbe ne bɔa gɔe, Wa zu wa ne e?
Marc : Bɔa. *Cath* : Bɔa, bɔa, ma wa e ma te ndaba. Ni a zī te be dā a gɔe?
Marc : Wa mi sùlí ni we duzu be dānɔ ?
Cath : Be dānɔ, we ke wala ne ma takpa bɔa bɔa, ki ta 'bɔ a zī te be dānɔ gɔe? Ne nde ndaba ngboo ni, wa 'bili te ngòkà we nganda zu wa.

sùmbà p.5 : *plante suffrutescente, feuilles consommées comme légumes (Phytol.: Hillaria latifolia).*

- a) *Cath* : Me a mbe sanggo zamɔ ge, wa mí ma mi go. Ne ma ho, ne bó ló ne ma do wena de kpo fala, ma ɔ fɛɔɔ. Ne ma dɛndɛle wena, ma dɛndɛle de nù ge iko. Nwá ne ɔ be yó lá yó lá, ne ma ɔ tũ ɔ ne nwá sòlè ni.
- b) Wa kpa ma wena safɔ olo kɔla, tabi ke zā wala ke ma dè bili ngboo go ni.
- c) Wa nyɔngɔ nwa sùmbà, ne wa de 'bɔ do ze le :
- Ne wa dɔlo ma sū, ne wa si do ma, ne wa kɛse ma sū, ne wa gi, ne wa a gbālā mɔ te ne. Ne wa lu ka ne, ne wa nyɔngɔ ma. Tabi wa nyɔngɔ do bō tabi kpangga. Ma unu de wena.
  - Ne wuko ke a kua 'da kàlà go ni, fala ke kunu be te tē go, ne wa dɔlo sumba, ne wa gi ma do gbènzèkèlè, ne wa hā hā wuke ni, ne a nyɔngɔ, dō má dé te zā a go, ne zā a ɔ vè do dia ne.
  - Wa dɔlo 'bɔ nwá nè, nè wa zī li wele we ze le gbazelezu
  - Ne wa gi 'bò nwá ne, ne mɔ nyɔngɔ ma, ne ma gala kɔ zā mɔ te ze le o'dangba, tabi ga'bomɔ.
  - Wa ēlē afe ne we a do zā wi ze le tunggulu.

sùmbà p.4 : 1) *arbre bas branchu, écorce desquamante à cicatrices violettes (Olac.: Strombosia grandifolia); 2) arbre de 25 m ht., 0,3 m diam. (Olac.: Strombosia nigropunctata); 3) arbre bas branchu, résine poisseuse rouge (Olac.: Strombosia tetrandra).*

- a) *Monz* : Me a te zā kola, ma ngala ɔ ne olo lí metere 20, we ho 25 ni. Ma gba kō ε wena, ndo do nù nga gbaa de ngo. Ma nganda wena kpă, ne nde ma de só wena. Mo gomo gbaa, ko lí ne 'du, ko mo ma ngo sō 'do ne ia, ne dō ne ma sō 'bō, ne ma mo ngo te ma iko.
- b) Wa kpa ma ti kola tabi 'do li.
- c) Ma nganda do te toa wena.

T

tàálà p.7 : *arbre de 15 à 30 m ht., commun en forêt secondaire (Annon.: Xylopiia sp.).*

- a) Me a te, ma dùlù wena nea ngo oteno zamo gè vē, ne nde ma ngàndà go, me a 'bó tè.
- b) Wa kpa ma wena zā ngonda.
- c) • *Domin* : Wa ēlē kofe ne, ne wa hunu do kō, we ina kuka.
  - Wa tō lengge tàálà hā wi gā zu, ke a zo tē a na, ε nea ngo ongbe ε vē ni. Wa tō hā a na : "Te ne ngo ngbe kpo zamo ge a tàálà, ko wele do ngbe ε wè te ne ngo ngbe go."

tà'bè : *voir* bō bülé.

tà'dá p.22 : *plante herbacée charnue grimpante, souvent plantée aux villages, pour usage médicinal (Vitac.: Cissus quadrangularis). (Comparez les trois plantes : tà'dá, kpùá et dē).*

- a) *Cath* : Me a be kili nyaka, ma do li gbala ne ɔ ne 'dò'dòkò tabi ngàtà ni, ne gbóngbó ne boe. Nwá ne, mo 'be tē ne, ne ma hākàyàkàà, ne ma ɔ 'bàtà, ma yolo do gulu nù, ne ma ho de ngo. Nu konggolo nwá ne do tē ngénzē ngénzē. Nwá ne te nù, ne ma ho. Ma dó dua, dó ne ho do li gbala ne ni, ne nde ma wálá go.
- b) Tà'da me a mo ke wa mi ma mî, wa mi ma 'da le tabi safɔ, te ke zā nu dā wa ɔ ne ni. Fala ke nù de wena ni, ne wa mi de gulu te.
- c) Ngo gili tà'dá ma dèlè wena, wé do zele ke wa de do mâ ni, ne wa mi do tē ε do tē ε.
  - **tà'dá dani** : me a tà'dá ke wa de do zele dani tunumo. Wa gono ma, ne wa gulu ma do wè, ko ma ne fe hió, ne wi de zele a sa'ba ma, ne lí ne hulu de tambala kō a, ne a holo do ngo dani ni, ne a ba tala ne, ne a 'dene ma, ne a na ma de li dani ni (dani wàná).
  - **tà'dá zélé 'dò** : mo gbini li ngele tale, ne mo 'déné ma, ne mo fí ko saso, ne mo á lí tí ne, ne mo é lí we. Ne ma nōlō gbáá, ko ma gbala, ne mo fó ma dô, ne mo á fū 'do ne, ne mo húnú do kò, ne mo nó ma. Ne mo dílí olo kōε, ne mo hóló do 'do mo fala ma zele ni.
  - **tà'dá nòè 'da bê** : mo gbini li ngele ne boa, ne mo 'déné ma, ne ma 'bu, ne mo ángá de ko sani, ne mo á lí tí ne, ko ma nyongo, ne mo tékpé ma, ya ma ba be bâ ɔ ne dàmbú ni, ne mo á do zā be. Mo á ni fala tale, ne a mo ngo ně ne iko.
  - **tà'dá mì do kpaleno** : mo gbini li ngele ne tale, ne mo 'déné ma, ne ma 'bu, ne mo mbá do kula, ne mo énzé do gbālā me. Ma ɔ tū tale, ya ma mo ngo ho ne, ne mo mí, ne gbālā me 'da mo wala se wena. Mbèé ne wa a 'da koni, wa a 'da nzoe, do gèlé kpaleno vē iko. Ní do ní.

táláfèlè p.22 : *liane à pilosité rousse, provocant des démangeaisons, tiges cylindriques (Vitac.: Cissus Dewevrei).*

tálákólá p.47 : *liane, non identifiée.*

tálé : *voir* kpálé.

tálé p.30 : *liane ressemblant à l'étà (Aocyn. : Clitandra sp.).*

tàlékùsì p.20: *arbuste sarmenteux monoïque (Sapin.: Allophillus macrobotrys); ou arbre dioïque, 15 m de hauteur (Sapin. : Allophillus Schweinfurthii).*

a) *Cath* : Mε a be te, ma ó 'bo né gbālā zu kō wi ge go, ngàlá ne wia we o 'bu cm tale, ne ma gba kō ε wénzè wénzè. Nwá ne ma toso tale tale, ne ma o be yólá yólá. Ne be tē ne ma ngàndà wena, ma o kókólókó.

b) Wa kpa ma wena te zā ngonda, do zā bili ke wa wà fala do wena go, tabi ti kòla lì.

c) Tàlékùsì ma de zele dea :

- Wa zā liā ne, ne wa fòlò tē ne, ne wa gbele ma, ne wa a kò kolonggo, ne wa zī lì te ne, ne wa e. Kò ma nyonggo, ne wa zī zala wi ke a zélé 'bo mō go, tabi sa'de nyonggo zala a ni, wa sa li ma na "nyòngòzàlà". Tabi wa zī zō wi te tókòzùlà.
- *Tanda* : Wa dolo 'banzi nwá ne, ne wa lingi we zī li wele we zele lì a.
- *Domin* : Wa nyonggo nwá ne, takò ma kpe nu yu zā wi.

– **wílí tàlékùsì** : *variété de l'arbuste précédent.*

a) *Zagb* : Mε a tàlékùsì, ne nde li nwá ne gā bí gó, ne kili te nyaka ne gā 'bo go.

b) Wa kpa ma fai ti kòla.

c) Wa de do kpo kpo zele né ke 'da tàlékùsì ni.

tàmbàlà p.15 : *arbre géant de la forêt équatoriale, jusqu'à 50 m ht., 2 m diam., bois pour menuiserie (Meliaceae : Entandrophragma cylindricum).*

a) *Monz* : Mε a gā te. Ma dulu de ngo wena, ma wia we ho 'bu metre molo, ne gā zā wia we ho metre boa. Ma ngala fai, ne ma gba kō ε do ngo i. Li nwá ne o be kótófóló kótófóló iko, ma dùlù go. Te te ne ma o ngàlà'ba ngàlà'ba, ne koafe ne ma dīlì wena. Wa nyonggo do odokono wa sa li wa na otàmbàlà ni.

b) Wa kpa ma zā ngonda do zā vúdà, kòla ke wa wa zi, ne wa gòmò zi tē ne go.

c) Wa gba ma do ma'baya, ne wa se 'bo do kungbà.

tàmbàlà 'dó lì p.15 : *arbre de 40 m de ht., en forêt marécageuse (Meli., Entandrophragma palustris).*

tàmbàlà màndàgó'dógàzá p.15 : *arbre de 50 m de ht., 1,5 m diam., à fruits ligneux en forme de clochettes, bois pour menuiserie (Meliaceae : Entandrophragma utile).*

– **gbà tú nwá tàmbàlà** p.15 : *arbre de 50 m de ht., 2 m diam., à feuilles gaufrées; le fruit s'ouvre par dessous; bois pour charpenterie (Meliaceae : Entandrophragma Candolei).*

– **wílí tàmbàlà** : *voir kàngà.*

a) *Zagb* : Mε a tambala, ne nde nwá ne má sékéké ni, ne tē ne ma bòlò wena. Ma wia kō do kàngà, ne nde ma nyóngó do dòkò gó.

b) Wa kpa ma zā kòla, tabi zā deke lì, tabi nu lì.

c) • Wa gba ma do ma'baya, tabi wa se ma do kungba.

- Ma nyóngó do dokò go, we ke nwá ne fanga wena.

tàmbàlákófiótà p.35 : *petit arbre à grandes feuilles lancéolées en verticilles de trois, au sommet une touffe de fleurs blanches longuement tubulaires; flétries, elles ressemblent à un nid abandonné (fió t'à) (Rub.: Schumanniphyton sp.).*

a) *Timb* : Mε a be te, gā li nwa ne o kpòla kpòla ni, ne nwá ne o ne gbali sele ni, ne nde ma 'bo de gele te ne, ne ma sasala tale tale. Dua ne a fēa, ne ma 'bo worr worr, ne kolonggo ni do holo kò ne.

b) Wa kpa ma ti kòla do nu lì.

c) *Cath* : Nwa ne, wa fòlò do mbe wino te fala ngizi 'da wa :

- Wa de nwá tambalakōfiotà do nwá bàbòlò, do nwá b̀̀z̀̀, ne wa mba ma do gele inano, we f̀̀l̀̀ do wi fio wili, do wi fio wuko, we ndi obozono ti ndala te wa. Ne nde mi ngboo ni mi z̀̀ ma do li mi go, mi zele ma te fala ngizi 'da wa ni. Ní a me a nwá ke ma gala owi zele kina ni.
- Wa f̀̀l̀̀ 'bo do wi ke a yula ko gā b̀̀l̀̀k̀̀.

tàndà : voir gbèákùbù.

tàndàgùzì (tè'bònggò) p.30 : *arbuste commun; les racines sont recherchées pour leur valeur médicinale (Apoc.: rauwolfia vomitoria).*

a) *Cath* : Me a te kpo zamò ge, ma senza de nu kò ne do wena. Ne nde kili te ne gā wena go, mbee ne ɔ ne gba'biti zu kò wi ge, ko ma de ngùmù, ne ma ɔ ne nu kò wi ge. Ma gba kò ε tale, tabi boa. Ne nwá ne d̀̀ wena, ma ɔ ỳ̀lá ỳ̀lá, ne ma bí bíli ɔ ne nwá m̀̀ngé ni, ne nde ma be a tũ. Fala ke m̀̀ 'bí nwá ne, ne t̀̀ko ne hulu, ne ma ɔ fẽ. Ma a te kpo liã ne ma fanga wena.

b) Le kpa ma zã bíli, do zã gùbà, do 'do toano.

c) Ne nde ma do to ngo ne né :

- Le d̀̀l̀̀ nwá ne, ne le gí ma, ne le ko no ngo zã le, ne le enze do zã le te ga'bomò, tabi 'dangba, tabi zele òlã, we ke ma fàngà wena. Tabi wa 'bala nwá ne, ne wa a li ti ne, ne wa no te zele sila. Tabi wa gbele liã ne, ne wa a li ti ne, ko ma nyongo, ne wa a do zã wa, we duzu kpo kpo katole tabi 'dangba ni.
- Wa zã liã ne, ne wa gbele ma, ne wa a fila no tẽ ne, ne wa fele te katole do á me ma a zu beno ni, tenza'bo, ke dani de zu beno ni. Mbèé ne wa to funza ne, ne wa a ma 'do no, we duzu kpo zele ni, kpako ma ẽ.
- Ne liã ne, wa zã ma, ne wa gbele, ne wa enze do ngusi nyanga beno.
- Ne tẽ ne ni, beno wa 'bili ke ma gba kò ε boa ni, ne wa de do lasere 'da wa we ndolo do no.
- Ne ke ma gba kò ε tale ni, wa 'bili tẽ ne, ne wa zĩ ma nu toa, we do m̀̀ golè ngo ne.
- Wa dā gua ne dā, ma nye de wena.
- *Timb* : Zí dati ke mi 'bana zi do be ni, le zã liã ne, ne le gbele vẽ, ne le a li wese, ko ma kolo, ne le ne, ne wa he zi ma. Ne wa la zi ne we de do ina 'da wa.

tàndalà p.33 : *suffratex ou arbre, le fruit rouge est le piment servant de condiment; plusieurs variétés (Solan. : Capsicum Fructicosum)*

a) *Cath* : Me a be te, ma ngala de ngo we metre boa tabi tale, ne ma gba kò ε wena. Li nwá ne ɔ sékéké. Ma wala, ne wálá ɔ be ỳ̀nggóló ỳ̀nggóló. Ngo gili ne b̀̀à : sékéké tàndalà do gba tandala.

1) **sékéké tàndalà** tabi **tàndalà kánzà** : me a be ke, ma d̀̀l̀̀ wena, mi zo na, ma dālã nea ngo ke 'da ombunzono do'do. Wa sa 'bo li ne na, tàndalà kánzà, we ke ma ho olo bele we. Gene wa do m̀̀ zã kola, ko ma bele gbaa, ne ma ho olo ne iko.

Wa sa 'bo mbè li sekeke tandala na tàndalà kànggò : má ɔ bé ỳ̀nggólóbó, má gā nèà ngó bé sékéké tàndalà bé sí, né ndé má d̀̀l̀̀ nú wi wénà.

2) **gbà tàndalà**, wa gono 'bo sanga gbà tàndalà boa :

- ke te ne ɔ ỳ̀ò ni, ma d̀̀l̀̀ wena, wa sa li ki ni na tandala kambili.
- do ke te ne ma ɔ tũ mbii ɔ ne t̀̀l̀̀ nwá, se ne ma fele de ni. Ki ni ma d̀̀l̀̀ ngbóo go. Wa teke ma zando wena.

b) Wa kpa sekeke tandala zã kola. Ne nde gba tandala, wa mi ma safò tabi 'da le.

c) Tàndalà me a nyongomò. Wa o wálá ne, ne wa a ma te nyongomò, ko m̀̀ nyongo, ne ma do nu m̀̀ wena. Le nyóngó ma iko go, le a ma te nyongomò, se ne ma 'dafa nyongomò de. Wa a te m̀̀ sokpã, ne wa a te nwá ka'dangga, ne wa a te nwá sanggo

keno ke wa gi ma gi ni, ne ma 'dafa ma hã le. Ne mbè wa dolo 'bo nwá tândàlà, ne wa gi, ne wa nyongo.

Ne nde sékéké tândàlà :

- mbè, wa y'odo ma y'odo we kpã zã wi fala ke ko zã mo ze zela ni;
- ne mbè wa a 'da malala we mbolo;
- ne wa 'bala 'bo de 'do ina we a do zã wi.
- Ne yolo fila ki ni, fala ke zele kolo nyongo gogo mo wena, ko gogo mo ma gba gbã, ne mo 'bi fila tandala ni, ne mo fi ko gogo mo, mo yulu de ko fala ma zele ne ni, ne ma ndi sa'de a nyongo gogo mo ni.

Ne gbà tândàlà, wa nyongo ma nyongo iko.

Ne nde nwá tândàlà tabi líá ne, wa de 'bo do zele dea :

- Wa dolo nwá ne, ne wa gi ma gi, ne wa ko no ngo hã me, ne wa na ma ngo ne, ne wa henze do ma, kpako ma ngeme lí mã ko zã hã me ni, ne wa gomo, ne ma ho de nza.
- Ne wa zã liã ne, ne wa e ma sanga liã te ndo do bili, ne wa do ti bili. Ne ma gbutu sa'deno de li bili.

tàwólókùlã p.9 : *arbre de 30-45 m ht., 1 m diam., producteur de copal; le nom désigne le fruit, une gousse ronde (3 à 4cm) qui a la forme d'un estomac de poule; les noix sont résineuses à bonne odeur, portées jadis par les femmes pour leur parfum (Copaifera Milbraedii).*

tébòzò p.47 : *arbuste non identifiée; on la trouve au bord de certaines rivières (par ex. la Libala). Recherchée par les ancêtres pour son pouvoir de chasser les mânes. On croyait que leur forme et le reflet argenté de leurs feuilles effrayaient les mânes.*

a) *Cath* : Ma o ne tele te nyaka ni, ma fo do ngo ta, ne ma dendele do ngu'du li. Tè ne ma o be sékéké o ne zu kō wi ge, ma o be 'bata, ne ma na de te ngbe e nã. Nwá ne ma o kótófóló kótófóló, ne ma o kákáwáyáá.

b) Ma o 'do li, ne nde 'do li vè go, ma o 'do li ke ma gã gã ni. Te 'do li Bobadi ge le kpá se tébòzò go, te 'do li Bominenge le kpa se tébòzò go, le kpa se ma te Bogbulu, ne le kpa ma te Karawa (Libala).

c) Ne wa de ma wena do ina bòzò. O ne ke beno, wuko wele ke a o do zã, ne wili a fe do'do, k'a ko a ni, ne wa de zĩ ne, ne wa folo be do oina kpi do kpi. Ne wa fa te bòzé ni, ne wa se do zákà. Ne mbe, ne mo zo ti gele beno, wa fi de tí gele be. Tabi ni go, ne wa kpo nu kō a. Tabi ni go, ne wa kpo 'de tili a. Ma vè we ndaka bozo baa a, dõ a té we kpa a go.

Marc : Wa de 'bo do gele ina ?

Cath : O ò, mi zèlè do gele ina ni go. Ke li ma a tébòzò wa de do ina bòzò. Tabi wele ke wili a fe do'do, ne wa do mbito ne, ne wa tũ do li a, we ndi bozo wili a tẽ a, do a té de ke zã a go. Tabi me a wi wili wele ke kenne a fe dô, ne wa de 'bo kpasaa na me ni. Tabi wa se be tè ne do zákà, ne wa fi 'de tili a, ne a yengge ne, we ndi bòzò kenne tabi wili tẽ a. Ko wa ne fo gela tẽ a ni, ne wa fo te 'bo ma dô. Tabi wa gbini nwá ne, ne wa a ma li we ko tãa, we ndaka do bozo wi ke a dungu gela a ni. Gulu ne a wa sa li ma na: "tébòzò".

Ne nde wa de 'bo do zele ndolo. Me a zele ke ma ba wele si te ko zõ a. Ma de, ne ma 'bili fele zõ a do'do. Wa gbele liã ne, ne wa zĩ zõ wi zele ni, tabi wa to 'bo nwá ne, ne wa enze do zu wi zele ni.

Zagbalafio Gbamboko : ó ná ké á zòà mà tè 'Bògòsè Kónù.

a) Me á bé tè, gá zǎ nè wiá wè hò cm 25, nè ngàlá nè dé ngó wiá wè hò métèlè móló tàbì gázalà. Fàlá ké má 'bàná ndò ngàlá nè, nè ndé tè tǎ nè dò nwá nè má vǎ ó ná tóló nwá ni (verte), kó fàlá ké má ó wénà ni, nè tǎ nè vǎ dò kpólò. 'Dò nwá nè á fǎà, nè ndé wálá nè bíná.

b) Wà kpá mà dò zǎ kólá, nè ndé má hó wénà ngó tá ké má dé nyángá lí tǎ ni tàbì nú lì.

c) Wa de do ina zimi te wi :

- Wà dé nwá nè, nè wà mbá dò gbàkùtù, nè wà 'bálá, nè wélé à fóló dò tǎ à wé ndàkà wí ké à dò 'dá hí wí tǎ à (wí òmì, wí dǎà, wí tè bòlò, ní dò ní).
- Wà bá kpó kpó afé nè, nè wà ndó dò bìli wé ndàkà bǒzó wí ké á tè só wé bà sá'dé lí bílí ni.

tè'bònggò (tè'bànggò) : *Rauwolfia vomitoria* voir tàndàgùzì.

tégàlè p.41 : 1) *arbuste en forêt (Liliac. : Dracaena sp.)* ; 2) "ndima zámò", *arbuste à feuilles d'oranger, baies sphériques de 2 cm diam. (Rut.: Citropsis articulata).*

a) *Timb* : Me a te, ma gā la li gɔ, ne ma ngàlá 'bɔ ngboo gɔ. Nwá ne a tũ, ne ma nganda wena, ma ɔ kpasaa ne nwá ngbongbo ndima ni, do tǎ ne sũ. Mɔ kpo a ke ma wálá gɔe ni iko.

b) Me a te, wa kpa ma pii ti kɔla.

c) Wa to nwá ne, ne wa enze do ti gele wele we zele màlúdàkà (*goitre*).

tégógófólò p.35 : *arbuste (Rubiace. : Tricalysia sp.).*

a) *Yombo* : Me a te ma nganda wena, ne gā li nwá ne ma ɔ ne kafe kɔla ni.

b) Ma tó gɔ, mɔ de do te tɔa gbaa, ne tɔa 'danga, ne mɔ kala 'bɔ, ne mɔ la ne de te dati, ne mɔ a 'bɔ do mbé tɔa ngɔ. Ma nganda wena.

tékàlò p.16 (E : tèkáyóló) : *arbre de 15 à 30 m ht. (Euph. : Croton longiracemosus).*

tékòkòmbè p.28 : *petit arbre à fruits gros comme des balles comprimées sur le tronc (Sapot. : Omphalocarpum sp.).*

a) *Cath* : Me a te, ma ngala de ngɔ ɔ ne metre 'bu ngɔ ne mɔlɔ ni, se ne ma gba kɔ ε de. Nwá ne ma ɔ kótófóló kótófóló, ne 'do ne bi a fǎ. Ne nde ma wa wala. Ma ndo nyanga wala ne do gulu ne nù nga, do 'bolo zǎ ne gbáá de gbakɔ ne ngɔ i. 'Da te ne vǎ ɔ sòrr, wila tǎ ne bina. Gulu ne hǎ wa ia li ne na "tekòkòmbè" ni, we ke ma ɔ ne kòkòmbè ke ma ba zi winɔ, ne wila te wa bina ni.

b) Ma ɔ wena zǎ ngonda, do zǎ ovúdà.

c) Mi ì ti ina ngɔ ne gɔ.

tékútù (ngbàyò, mànggá) p.7 : *arbre de 35 m de hauteur; bois brun pourpre, très lourd, utilisé comme bois de menuiserie lourde, commun (Myrist. : Staudtia gabonensis).*

a) *Zagb* : Tekutu me a te ma gā wena, ma nea we ɔ 'bɔ na kpakalo ni. Mbee ne gā zǎ ne wiá we hò 'bu cm talɛ, kɔ ma kpa dia nù, ne ma gá wena, ɔ ne li metre kpo do dɔ ne, ne ma bóló dé wena. Te tǎ má nèà we ò be filà ngòò ni, ne nde ma ó mbá'dá mbá'dá ni. Ne li te tǎ ne ma ɔ ne li tɔkɔ ni. Ma gba kɔ ε dó wena. Ne nwá ne ɔ be dɔ, ma gā wena gɔ.

b) Ma hò wena zǎ ngonda do zǎ bìli ke wa wà fala dele wena gɔ ni.

c) Ina ke wa de do ma ni :

- Fala ke be nzo be wa ko a, ne kɔ nú a de dani ma ku kutu kpùù, wa sa li ma na mbòè, ne wa gɔmɔ tèkútù ni, ne tǔkɔ ne ma ngɔ hulu ne, ne wa kɔ ma nu be, we kpakɔ ma ã dani ni kɔ nu a do'do, se a a ama bele do dia ne.
- Ne mbee ne, wa ãlǎ kɔafe ne, ne wa a kɔ saso, ne wa sili ma, kɔ ma gbala, ne wa hunu do kɔ, ne wele nɔ 'bɔ ma we duzu zele 'do.

- Ne nde me a te, fala ke ma kula ia, ne ma to wena. Wa de te ne do te toa, tabi kiti, tabi te selè, ne wa se te ne do mangga we lu do ga.
- Wa fa ma do gua, ne nde ma nye 'dokolò ne nyele go, ne ma bi iko.

tékpànggà 47 : *mauvaise herbe, non identifiée.*

télàkà p.35 : *petit arbre avec de grands nids de fourmis sur le tronc (Rub.: Canthium glaberiflora).*

- Cath* : Me a be te, ma ho gbàà, ne ma o déngélé o ne nu kō wi ge iko, ne nde li gbala ne boe, o ne li gbala kumba ni. Ko fala ke ma de ngùmù, ne gā zā wia we ho 'bu cm tale, ne ma ngala de ngo o ne olo li metre 15 we ho 25. Gbakō ne dele wena, ma o sílílí. Nwá ne ma o ne nwá têngélé ni, ma o be yólá yólá, ne ma toso ngbe boa boa. Ne nde te li gbili ne ni, ma sū do be toa ke ma 'bo ngbe de di ni, ne ma sū a làkà. Me a te kpo ma ngàndà wena.
- Ma o zā kòla, zā bìlì, li zō, do ke zā le.
- Télàkà ma de ina dea :
  - Wa de do ina gbazelezu. Wa gbele te ne si fala gba wese, ne wa gbele si fala gēa wese, ne wa a ma ko bula, ne wa a li ti ne, ne wa e ma zu zugbulu te, ne wa folo do zu mo.
  - Wa gbele te ne, ne wa a 'da kpaleo o ne ke nzo, kōni, gbālā mo, se ma wala de, we ke telaka ma te 'bo do laka wena ni.
  - Tē ne, fala ma 'bana do bolò ne, ne wa 'bili do te toa. Ne nde kpasá wino wa kō zi ma ngboo go. Fala ke mo 'bili te toa, ko mo fi telaka zā te toa ni, ne nde mo kpa gene wena. Nu toa 'da mo de hayàya o ne lakano wa de ni.
  - Gua ne nye wena.

tèlèngè p.18 : *arbuste ou petit arbre (Euphorb. : Maesobotrya longipes).*

tèlèngè : *voir lèngèlèngè.*

tèlò, túkpólólingbià p.35 : *arbuste à petit arbre, commun (Rub.: Dyctiandra sp.).*

témbónggá : *voir mbónggá.*

tèndúlú : *voir ndúlú.*

tènggélé : *voir ndúlú.*

tèngèndé p.19 : *arbuste de 5 à 15 m ht (Anac. : Lannea Barteri).*

tèngùlù (ou ngùlù) p.29 : *arbre bas branchu, odeur d'ail (Styracac. : Afrostryraleptidofolia).*

- Cath* : Me a be te, ma ho gbàà, ne te ne o ne wénzé zu kō le ge iko. Ko fala ke ma gā, ko ma de ngùmù, ne gā zā ne wia we ho né kili te wele, ne te ne ngàndà wena. Ma gba kō e dó wena. Nwá ne o be do o ne nwá ndimo ni, ne nde 'do nwá ne o fê, ne te te ne o 'bo fê. Ne ma wa wala, wala ne gá wena go, ne ma kilì, 'do ne o tolo nwá, ko fala ke ma fū ni, ne te gbālā ko zā ne o ne gbālā kásò ni, ma ngàndà wena, ne nde ma únú sirr né matungulu ni.
- Wa kpa ma wena zā ngonda do zā vúdà ke wa wa ma fala kpo iko ni.
- Wa de do to dea :
  - Me a mo nyo nyonga. Wa kala wala ne, ne wa to ma do sabinda, ma unu né matungulu ni. Wa to 'bo fū ne, ne wa hunu 'bo do kō, ne wele no.
  - Ne wa gbutu be bolò te ne, do liá ne ma bòlò wena, ne wa gbele ma sū, ne wa a li ti ne, ne wele a á do zā a te zele 'dangba ke zele ti gulu a ni, ko ma unu a, ne a yu.

- Ne le obenɔ, le gbutu 'bo kpo kpo bóló ne ni, ne le gbini liã ne ke ti nù ni, ne le luku do ngòló'bò, ne le la'da lí ne, ma únú dé wena.
- Ne gã te ke, wa ãlã kɔafe ne, ne wa to ma, ne wa anga de kɔ saso, ne wa gi ma, kɔ ma gbala, ne wa e nù, ne wa e zu be, ke ngbala wi de a wena ni, ne wa zipa zu a de te ne, ne ma kutu de te zu a, ne zu a ma hãã.
- *Tanda* : Wa gbɛle kɔafe ne, ne wa zã liã ne, tabi wa 'bi wala ne, ne wa to funza ne, ne wa gi do mɔ olo li matungulu.
- Wa to kɔafe ne, ne wa a zã wi zɛle 'dangba; ne nde lí ne te gã wena go, kɔkɔ kpo iko.

tèngbià : voir gòdángáná.

tésàlò p.26 : *petit arbre à grappes de fleurs roses et à gros fruits cylindriques (Gutt.: Alanblackia floribunda).*

- a) *Yombo* : Le sa li ma do nu ngbaka 'da le na pilia. Me a te, ma do gã te ne ɔ né bina, ma 'bana sanga ote né gbaa kɔ te be ne.
- b) Ne nde wa de do to dea :
  - Wa gbɛle afe ne gbaa ne wa a li wese, ne ma kolo, ne wa to fũ ne, li ne fenge wena, ne mɔ kpa fãa li dõ, ne mɔ a tẽ ne, ne mɔ nɔ, ne ma 'dafa li te mɔ.
  - Wa zã liã ne, ne wa gbɛle kɔ mɔ ne gbaa, ne ma bá bâ, ne mɔ a do zã mɔ te o'dangbanɔ.
  - Liã ne, wa gbɛle 'bo gbaa, ne wa a 'do dõ, funza ne ni, wa to, ne wa a 'do dõ, ne mɔ nɔ, ne ma fɔlɔ li te mɔ, ne ma 'dafa tẽ ɛ. Ma ɔ ne li salo ni.

tèsè (sè, bazie) p.17 : *petit arbre ou arbuste, commun (Euph. : Tetrorchidium didymostena).*

- a) *Cath* : Tèsè me a te kpo, kili te ne gã wena go. Ma ngala de ngo ɔ ne metre ngbe'de'de tabi 'bu iko. Mbè fala kpo ma wia we gã ɔ ne nu kɔ wi ni, ne mbè, ne ma ɔ ne zã ku wi ni, fala ke wa 'bilí ma go ni. Ma gba kɔ ɛ we sílílí iko. Fala ke ma de ngumu, se ne mbe gbakɔ ne wia we ɔ ne nu kɔ le ge de. Nwá ne ma ɔ ne nwá têngélé ni, li ne gã ngboo go, ma ɔ be fúlá fúlá, ne ma toso ngbe bɔa bɔa de 'da be tẽ ne. Ne ma unu wena, mɔ 'be te ne ia, ne mɔ ho, ne wa na: "A! mɔ 'bia te tesè!".
- b) Ma ɔ zã bilí do zã gùbà. Mɔ wa ngonda do'do, se ne ma ho olo ne de.
- c) Me a te kpo, wa 'bilí ma we ba do zu tɔa, ma wia kɔ do ndɛlɛ.

Ne nde ma de 'bo zɛle dea :

- Le gɔmɔ te te ne, ne tɔkɔ ne ma hulu de kɔ kele, ne nde li lí ne ɔ fẽ, ne ma unu wena, ne le mba do kuli kɔla, ne le a tɔ te ne, ne le gi, ne le nyɔngɔ we zɛle ga'bomɔ.
- Tabi, mɔ dóló nwá ne, nzó'di ne, ne mɔ kese ma sílílí, ne mɔ ba kuli kɔla, ne mɔ sukpu de 'da ne, ne mɔ ba gbãlã tũ bõ, ne mɔ 'bɛlɛ ma, ne mɔ gba sanga ne de 'da ne, ne mɔ zĩ fila nɔ te ne, ne mɔ kpe nu ne de wena, ne mɔ e ma li we. Kɔ ma nɔlɔ, kɔ ma mɔkɔ, ne mɔ nyɔngɔ 'bo we zɛlé ga'bomɔ.
- Tabi mɔ gbɛle tẽ ne, ne mɔ kɔ nɔ ngo zã mɔ, ne mɔ enze do ma, we zɛle ga'bomɔ. Ma de wena we zɛle ga'bomɔ.
- Zã mɔ hana wena, tabi be ke a sɔ 'dɔlɔ go, ne wa wia we gɔmɔ tɔkɔ ne, kɔ ma ne dõ ne, ne wa zĩ li 'da ne, ne wa e nu be, ne a nɔ. Kɔ 'dɔkɔlɔ ne nyɛle be sí, ne a mɔ ngo sɔ zã a ɔ né wa a zã a â ni, ne zã a gbese.
- *Timb* : Mɔ kpa mbé tóló dani, ne mɔ gbélé te ne, ne mɔ na li ne, ne ma ngbenze gbaa, kɔ ma ne gẽ ne, ne nde li dani fia ngbindílíndí, ne 'da kálá éá dani ne go.

tétálè p.35 : *arbre moyen; l'écorce cause des démangeaisons (Rub. : Pausinystalia Pynaertii).*

- a) *Timb* : Me a tè, ma ɔ ne tɛkútù ni, ne nde ma si tẽ do tekutu be sí. Ne nwá ne ma nea we ɔ 'bo ne nwá tekutu ni, ma be a dɔ kótófóló kótófóló. Ne gã zã te ne we duzu ne 'bu

cm bɔa ngo ne mɔɔ we hɔ 'bu ne tale iko. Ne ma ngala de ngo we metre 'bu ngo ne mɔɔ.

b) Wa kpa ma wena ti kola.

c) Ne nde ke ma de to ɔ ne me ge :

- Wa ndala do mɔ ndalà. Wi de ma wena a owi gu gè do owi ndɔ bili. Wa ãlã kɔafe ne, ne wa ndɔ do bili, wena wa e ma ngu'du bili kɛnggámò. Tabi wa ãlã kɔafe ne, ne wa mba do mbé gele ina, ne wa fi kɔ gè. Kɔ wele nea, kɔ a zū sa'de li bili 'da mɔ, tabi a zū kɔyɔ kɔ gè 'da mɔ nde, ne zele ku'ba ba a, ne a wia te fe ne.
- Tabi wa ãlã kɔafe ne, ne wa to funza ne, ne wa zonggo do zu li sa'de zamɔ i, ne wa ufu, ne wa a tala ne ngu'du bili, ɔ ne kɛnggemɔ ni, ne osa'denɔ wa te se we ne wena.
- Tabi wele a fa to, ne a ze kɔafe ne, ne a to do funza, ne a ufu de te nu bureau 'da nwa ke a kɔa we go toe kɔ a ni, ne 'da ne kálá go, ne a ba mɔ do to iko.
- Wa fi 'bɔ do te kpangbola, ya te kpangbola gbá dɔ go!
- Wa gbele 'do gba nyaka ni gbaa, ne wa de do funza ne wa a li dani. Mɔ gbele ɔ ne ke a tɔ ne ni, ne mɔ ne gbele ma, ne mɔ lingi gbaa, ne ma ne 'bu ne ni, ne mɔ de kolonggo. Ne mɔ ne a de kɔ kolongge ni do'do, ne mɔ gomɔ, ne lí ne mɔ ngo hulu de 'da ne gbaa, ne ma 'bɔ te ne. Kɔ mɔ si, kɔ mɔ ne fɔɔ li dani vè, ne mɔ kɔɔ ne mɔ nã li ne, ma fanga wena.

tètòkò p.26 : *petit arbre à sève rouge sang, en sol humide, bois léger (Gutt. : Harungana Madagascarensis).*

a) *Cath* : Me a be te, ma gá la li go, ma wia we ɔ ne gele zugolo wi ge tabi kú wi ge. Ma ngálá de ngo déngéléé, ne gbakɔ ne ma gá wena go. Te tɛ ne ɔ fila. Ne nwá ne ma ɔ be a gá, ne 'do nwá ne ɔ filá 'bɔ. Ne nde mɔ gomɔ te ne, ne li lí ne ɔ ne tɔkɔ ni.

b) Wa kpa ma wena zã bìlì.

c) Ne tonɔ wa de do ma ni ma ke :

- Wa ãlã kɔafe tètòkɔ, ne wa a kɔ saso, ne wa e li we, ne wa sili ma gbaa, ne li lí ne ɔ yòò, ne wa tɛkpe, ne wa hunu do kɔ, ne wa nɔ ma te zélé nɔ 'bètè.
- Wa gi 'bɔ lí ne do sanggo, ne wi zele nɔ 'bete nyonggo ma. Ne a nó gele lì go, a nɔ tati a kɔafe tètòkɔ wá sili ma ni.
- Ne nde wi ke a do zã, a wè te nɔ lí ne tabi kɔ ne go. A nɔ ma, ne zã a 'danga.
- Wa fa do gua ne, ne nde gua ne nyé do dia ne go.

tétù : *voir tógàzà.*

tétúlò p.47 : *non identifié.*

téyéle p.47 : *petit arbre, ressemblant à l'arbre ndúlú; non identifié.*

a) *Tanda* : Ma ɔ ne tengele ni.

b) Ma ɔ nu zɔ.

c) • Wa zã liã ma, ne wa gi do ina we gbɛ do ngbiã, yélé.

- Wa se ma do zaka, kɔ wa hɔ zamɔ i, ne wa dama, ne sa'de ɔ boe, ne wa te 'da wi fa wa ni dɔ, ne a gbɛ wa iko.

tèzàmà p.47 : *petit arbre non identifié; très branchu; au bord des ruisseaux; les racines sont souvent utilisées dans le piégeage et dans la chasse.*

a) *Cath* : Me a be te, ma gá go, ma ɔ ne gbálá zu kɔ le ge iko, ma ngala be de ngo déngéléé we hɔ metre kpo, ne ma gba kɔ ε wázázá. Ne nwá ne ɔ be kótófóló kótófóló.

b) Wa kpa ma fai ngu'du lì.

c) Ne ngo ne mi ì ti gele ina go, me a ina yali.

- Owi yali zameno, wa ge wa ndo bili ndo, wa ge wa ze ngumbe zea, do wa ge wa da nzabele ni, wa 'bili liã tètàmà, ne wa mba do gele oliã teno 'da wa, ne wa gi do zĩ yali 'da wa, ne wa nyongo ma, kpako ma hã gale hã a, te yali.
- Ne mbe wi wilino wa ã fele tezàmà, ne wa yele ma, ko ma kolo, ne wa lifi ma, ne wa fi nu kō wa, we yali 'da wa.
- Ne owukono, wa ge wa lili te gala li wena ni, wa 'bili te ne, ne wa se do zákà, ne wa he'de de 'de tili wa na, kpako ma hã gale hã ε, te yali. Tabi wa lifi 'bo fele ne, ne wa kpo nu kō wa.
- *Timb* : Ma ke mbè wino wa tō na : "Mó kpiá nú zámá tèt mò ngbóó, mbà gó, mó gbè kòyó sòé gè wéná".

tètèkè p.35 : *arbuste sarmenteux; les petites fleurs ont un grand sépale foliacé blanc, vu de loin comme des fleurs blanches (Rubiaceae : Mussaenda stenocarpa).*

tètèkè 'dó li p.35 : *arbuste à sépale développé de couleur blanc-crème, en sol marécageux (Rubiaceae : Mussaenda sp.).*

– **filá tètèkè** p.35 : *arbre sarmenteux, assez grand, à grand sépale rouge (Rubiaceae : Mussaenda erythrophylla).*

tètòlò p.4 : *arbuste (Olacaceae : Olaviridis).*

- Tanda* : Ma ngalà wena go, ma o ne gbanzingga ni. Nwá ne o dudu kpala kpala ni.
- Ma ho fai ti kola, ne mbe wa kpa 'bo zã bili.
- Wa zã ma, ne wa gi ma, ne wa nyongo we ndo bili ngbia.
Wa nyongo 'bo we sãa gbālã te wi.

tègàlà : *plante herbacée non identifiée.*

- Cath* : Me a be te, ma ngala o ne fāsanggo ni, ma wia we o metre kpo de ngo. Ne nde a te ne do nwá ne ma do tē nzéngé nzéngé. Ma wálá go.
- Wa kpa ma wena olo tca, do zamo, do zã bili 'bete. Ne ma ho 'bo ke zã li.
- Wele òlõ wena, ne wa de nwá ne, ne wa 'bala, ne a no 'bo ne ma gono òlã.
  - Mbèé ne wa 'bala ma, ne wa folo do zu wi bo.
  - Wa gbini te ne, mbá do nwá ne, ne wa ze do nyanga be wele ke a tia kálà ni, tako a kulu ngo, ne a ne.
  - Fala ke dani kpa mo zamo i dõ nde, ne mo gba sanga te ne, ne mo gbete ndoko zã ne, ne mo na li dani ni, ne mo si, ko mo ho le nga, ya ma 'bia li dani de ngo ngbe, we ke ko zã ni ma a dondo.
  - *Domin* : Tabi mo gbete 'bo ko ne, ne mo gba ngo hãa mo, ne mo na ngo ne, ne ma hili.

tèmbèlè'bànggè (mátèmbèlè*) p.47 : *variété de patate douce (voir gòlènyà).*

- Cath* : Me a mbè ngó gili bàbòlò. Nwá ne la ngbe do nwá babolo, we duzu ke nwá ne o sikpi sikpi. Ma a nyaka, ne ma fo fua. Ne ma yolo do te ne kpo kpo kpo. Ne te ngo te ne ni, nwá ne ma gba kō ε 4, 5, 6. Me a nwá sanggo. Ne liã ne, mbee ne o ne nu kō mi ge, ne mbee ne liã ne gã o ne nganggala mi ge.
- Wa mi ma mi o ne wa mi do bàbòlò ni.
- Wa nyongo liã ne, ma ãfè wena, o ne wa a sukari te ne ni.
  - Ne wa nyongo 'bo nwá ne. Wa keke ma, ne wa a 'do no, ne wa hana. Ko ma fe, ne wa a li ti ne, ne wa a kòyó 'da ne, koyo bina ne mo á dòkò, dòkò bina ne mo a kula sa'de tabi tolo sa'de. Ko 'da fala ke mo sokpã bina, ne mo a tandala, ne mo á nzo te ne, ne mo lu ka, tabi mo gi bõ, tabi kpannga, lso, ní do ní, ne mo nyongo ne iko.

tifó : *voir èlènà.*

tigofò p.16 : *arbre, 2 à 28 m ht. (Euphorb. : Croton macrotaegys).*

tòkò p.40 : *'taro', colocase cultivée pour les tubercules comestibles et les feuilles consommées comme légumes (Arac.: Colocasia esculenta).*

a) *Cath* : Mε a kpale, wa mi ma mî, ne ma sanza nu kǎ ne délé wena, ne ma ngala be sî, fala ke nùí dé wena ni, ne ngálá ne de ngo wia we hɔ metre kpo. Li nwá ne gā wena ɔ ne li nwá gbàzàlà ni. Ne te tǎ ne ma ɔ 'bo ne te te gbàzàlà ni, ne nde tǎ tǎ ne bina. Ne liá ne ma le yónggóló yónggóló, ma be dùdú ɔ ne liā gǎlènyà, ne nde te ne ni be kpolo boe. Ngo gili toko ma nale : filá tòkò, do fǐ tòko, do tòkò ngbaka ke ma ɔ kpùyèè ni, do tòkò dānggá.

b) Tòkò h́ iko go, wa mi ma mî. Wa mi safɔ tabi 'do tɔa.

c) 'Da le nga wa nyɔngɔ wena a gili ne bɔa : fǐa toko do fila toko.

▪ **fila toko** : wa gi nwá ne, ne wa nyɔngɔ, tabi wa gi liā ne, ne wa nyɔngɔ.

* Wa dɔlɔ nwá ne, ne wa kɛsɛ ma sū, ne wa fɔlɔ tǎ ne, ne wa a 'dɔ nɔ, ne wa hana ma fai kɔ ma fe, ne mɔ á li ti ne, ne mɔ a tǎ tǎ ne, fala ke kula kɔyɔ tabi kula sa'de boe, ne mɔ é sanga ne de 'da ne, tabi dɔkɔ boe, ne mɔ á 'da ne. Kɔ ma mbɔkɔ, ne mɔ é nù. Kɔ fala ke fū nzo boe, ne mɔ á te ne, ne mɔ e nù, ne mɔ nyɔngɔ do kà tabi bǎ tabi kpánggà, tabi liā tóké 'bo, tabi gí kà'dānggà, ya ma dè wena.

* Wa zā liā ne, ne wa fɔlɔ te ne, ne mɔ á kɔ saso, ne mɔ a li ti ne, ne mɔ e li we. Ne ma nǎlǎ, kɔ fala ke kɔa te ne dókó de ngo, ne mɔ í na, ma mbɔkɔ ia, ne mɔ é ma nù, ne mɔ tɛnɛ li ti ne, ne mɔ so gǎá li de kɔ sani, ne mɔ ba ma, ne mɔ fɔlɔ tǎ ne kpo kpo vǎ, ne mɔ a kɔ sani. Fala ke fo sanggo bina, ne mɔ tɛnɛ nɔ, ne ne dí do ma, ne ne nyɔngɔ, tabi nɔ 'bo bina, ne ne nyɔngɔ iko, ne ne nɔ li ngo ne.

▪ **fǐ toko** : le nyóngó nwá ne go, we ke mɔ nyɔngɔ nwá ne, ne ma tala nu mɔ wena. Le nyɔngɔ tati ne a liā ne. Tǎlé te nyɔngɔ liā ne ma wia kǎ do fila toko.

▪ **gbàtòkò** tabi **tòkò ngbakà** : wa nyóngó nwá ne go, ne wa nyóngó liá ne go.

▪ **tòkò dānggá** tabi **tòkò gbálángándá** : mε a mbè ngo gili gbàtòkò. Ki ni wa nyɔngɔ liā ne nyɔngɔ. Liā ne gǎ be go, ma a be wǎr wǎr wǎr, ma dùlù go, ma be dǎ. Kɔ liā ne ɔ be fǐ, kɔ mɔ gi ma, ya ma té fū ngboo go, kɔ mɔ fɔlɔ tǎ ne, ya ma dé dǎndǎ wena, ne ma ba bǎ. Ne fala ke mɔ nyɔngɔ ma, ne ma de dǎndǎ kɔ nu mɔ ɔ ne dǎmbú ni. Ma ke di dǎ ni, odele winɔ wa kǎ 'bo gene mi ma ɔ ne ke 'da oyaa le zi dati go, wa la fala ne dǎ.

tókò mbàtì : *variété de taro.*

a) *Timb* : Toko mbati ge, nwá ne a kótófóló kótófóló, ne te nwá ne ɔ beze beze ni, ma geze do fila ne do fǐ ne mba do tū ne.

b) Wa kpa ma wena te olo tɔa.

c) Ma nganda do zele hǎamɔ wena. Fala ke hǎamɔ hǎ te wele nde, ne wa dɔlɔ nwá toko mbati do nwá nyaka laka, ne wa to ma vǎ. Wa a kɔ gbala, kɔ ma ne ba we mboo, ne wa kɔ nɔ ngo ne, ne wa enze do ma we 'do tū tale, ya ma hili vǎ ia (zǎ nyakalaka).

tókòlì p.40 : *petite plante aquatique, commune; pousse souvent en touffe; les fleurs sont des petites spathes blanches (Aracée sp.).*

a) *Timb* : Mε a mɔ ma ɔ kpasaa né toko ngbaka ni. Nwá toko ngbaka á tū, ne nde nwá tokoli á fǐa. Ma hɔ wena ngbi ngbi do 'bua ne, ne dua ne ɔ fǐe dudu ne kolonggo ni.

b) Wa kpa ma pii nu li.

c) Wa nyóngó liā ne go.

tǎdǎfà p.45 (*litt. : maison de singe*) : *fougère à feuilles en forme de cornes de cerf au centre d'une grande feuille en forme d'oreille d'éléphant (Platynerium elephantotes).*

- a) *Timb* : Me a ma hɔ te li sala gba te ngo i, ne ma ɔ wɔr wɔr né tɔa kpèlèlè ni. Ma wia we ɔ 'bu cm bɔa, ne ko ne boe. Ne mbè, nwá ndèndé tɛ 'bete hɔ de te'de.
- b) Ma wia te hɔ li sala gba tenɔ vɛ iko.
- c) Mɔ gɔnɔ mbe nwánɔ te ne, ne mɔ to vɛ, ne mɔ henze do zā wi zele gbakoaka'dangga, tabi wa henze 'bɔ do zā wi ga'bomɔ.

tòkò'dò (O : tògò'dò) p.47 : *plante légumineuse, non identifiée.*

- a) *Cath* : Me a nwá sanggo, ma kpa dia nù ne ma ngala de ngo ɔ ne olo li metre kpo. Ne nde tele te ne wia kɔ do fāsanggo, ne nde 'bali mɔ kpo li nwá ne gā nea ngo nwá fāsanggo, ne ma ɔ tū mbì. Ne te tɛ ne do nwá ne ma ɔ kè kè kè. Wala ne boe, ma ɔ ne wala fāsanggo, ne nde ma gā nea ngo ne, ma ɔ ne gbà'bítí zu nyanga wi. Ne gbālā ko zā ne ɔ sílílí, ɔ ne gbālā fāsanggo ni.
- b) Wa pe ma pea safo tabi 'da le olo dele tɔa. Ne nde wa pé 'bɔ ma wena wena go.
- c) Wa nyɔngɔ nwá ne nyɔngɔ. Wa dɔɔ nwá ne, ne wa keɛɛ ma, ne wa gi ma tele te ke wa gi do fāsanggo ni. 'Bali mɔ kpo, ya ma mókó de wena ɔ ne ke 'da fāsanggo go. Gulu ne hā mbe winɔ wa kò ma ngboo we nyɔngɔ ne go. Dia fɛ na, wa gi ma do dia sanggo ɔ ne mɔ sòkpá, ne wa te kèsè ma dele wena go.

tǎmbòlò p.46 : *algue ressemblant à une chevelure verte flottant dans l'eau courante.*

- a) *Cath* : Me a te go, me a mɔ ma 'dèkè'dèkè ɔ ne yàtò ni, ke ma de te kànggálá tɔano ni, ne ki ni ma de ta 'bɔ fai 'dɔ li. Ma de 'dɔ li dèlè dèlè, ma 'báná kpo fala go. Wa sa li ma na tǎmbòlò. Tɛ ne ma ɔ ne tɔɔ nwá tabi li sabinda ni. Mɔ yulu kǎ mɔ tí ne, ne mɔ kala ma de ngo, ma ɔ gèndèè, ma mboko wena. Me a nyɔngomɔ nu onɔe ke li wa na kúlúdu ni.
- b) Wa kpa ma fai 'dɔ li, ne nde wena te ko dúnggù, tabi 'dè, tabi 'dè ma ko ta, tabi fala ke li fó wena go ni.
- c) Ne nde tǎmbòlò, ma de to ɔ né :
  - Wa de do ina te be zele gúlì. Tɛ a ba we wena, ne tǎmbóló zu a ma sí de ko ne. Ne wa ne, ne wa holo tǎmbólé 'dɔ li í, ne wa na ma gbogbo zu a. Wa mba ma do gele nwá, ne wa to ma sū, ne wa na ma tǎmbóló zu a, ne ma gɛ. Ne ina ma mɔ ngo gbutu ma de olo ne, ne ma kusu de ngo, ma kũ de olo ne, ke ma zĩĩ so zĩĩ ni.
  - Ne mbee ne : tǎmbólé wa holo ma 'dɔ li i, ne wa na ma lí dani we ke ma dɔ wi ni, kpakɔ ma gɛ li dani we, ne ma fɔɔ lí ne de wena, ne ma fele, ne ma ɛ, ya ma dé má go. Tabi wele kpa gá dani bolo, ne wa fi a ko wili tɔa, ne wa fa tǎmbòlò, ne wa mba do gele ina, ne wa a do li dani ni.
  - Ne mbee ne 'bɔ : wa holo tǎmbólé, ne wa na ma te gazano. Fala ke wele ke wa gɔn'a, ko a do tɛ a do 'dā mɔ ko a wena, ko dani 'da a nye wena ni, ne wa holo tǎmbólé, ne wa na ma lí dani gaza 'da a, kpakɔ ma gala a, kpakɔ ma ne de te ngbe, ko dani ma ɛ.
  - Mbè, wa mba 'bɔ do gele ina, ne wa enze do zā wi ga'bomɔ.
  - *Timb* : Mɔ ɔ do wi dala kɔkɔɔ, ko mɔ kò na, wa yengge nyele go ni, ne mɔ ne, ne mɔ holo tǎmbòlò 'dɔ li i, ne mɔ si, ne mɔ a 'dɔ li 'da wa, ko wa ndo nɔ li ni, ne wa yó'do ma, ko wa yengge, ne 'do wa nyélé go.

tòndó ou tònndé p.14 : *arbre de 30 m ht., fruit ellipsoïde peu comprimé dont l'amande est comestible; bois utilisé pour charpenterie, commun (Irvingia Wombulu).*

- a) *Zagb* : Me a te, ngálá ne wia te hɔ 'bu metre bɔa tabi tale, ne gā zā ne gā wena. Ma wa wala, wala ne ɔ ngà'bàlà'bàà.
- b) Wa kpa ma zā kola do zā kola li.
- c) • Wa nyóngó wálá ne go.

- Wa gba tē ne do ma'baya.

d) Mε a nya te ke wa sa li ne na ngbi ni. Oyaa le wa tō zé do gba lengge na : "Ngbì má álá mbà dò tòndó". Gulu ne na : o'dā wino wa mba li ngba wa do odia wino. We ke wálá tòndé má o ne wálá ngbi ni. Ne nde wa nyongo wálá ngbi nyongo, ne wa nyóngó wala tòndó go, wa á te sanggo go.

tongaso p.47 : *liane à latex.*

tónggò : *voir péletánggá.*

túbúlà p.12 : *petite liane; les gousses pendent en grappes à pédoncules de 0,5-3 m de long; les fruits broyés servent à noircir (Papil.: Mucuna flagellipes).*

- a) *Zagb* : Mε a be nyaka, tē ne a tū, ne ma a 'bata. Nwá ne dungu ndă ndă ne nwá ganafolo ni. Ne wala ne ma o ngà'bàlà'bàà ni.
- b) Wa kpa ma te 'do li tabi nga nza.
- c) • Wa ba wala ne, ne wa hōno do ko kpana ngbaka na, ko ne ma lí.
- Wa de fele ne, ne wa enze do gua.

túgàzá (tètù) p.26 : *nom de plusieurs arbustes (Viol., Rinorea sp. sp.).*

- a) *Cath* : Mε a te ma gá wena go, ma 'bana sanga. Mbe kili tē ne wia we ho 'bu cm boa tabi tale, ne ma ngala olo li metre ngbe'de'de tabi 'bu, ne ma gba kō ε. Nwá ne o kótófóló kótófóló, ne ma o tū, ne te tē ne o 'bo tū. Tē ne ma ngàndà wena.
- b) Wa kpa ma zā ngonda do zā vúdà.
- c) • Mō fa ma do gua, ne mō gba sanga ne, ya ma yu de wena, ne gua ne nye wena.
- Wa dolo nwá ne, ne wa nulu zō, ne wa fi 'da ne, ne wa fi kālī we 'da ne, ne wa no te zele sila.
  - Wa sa li ne na túgàzá, we ke ma de to ko gázá. Fala ke wa ne ze ogaza wuko, ko wa fá kúlá 'bàfú zāa, ne wa kpa kula túgàzá, ne wa gomo ma, ne wa ze gazano ngo ne, ne wa gba ma, ne wa kala de le, we dā do gua.

túkíà p.23 : *'coton', plante de grande culture (Gossypium hirsutum).*

- a) *Cath* : Wa mi tukia, ko ma ho, ne ma ngala de ngo, ne ma gba kō ε. Ne nwá ne ma gba kō ε gba, ne taka ne o tale. Ne ma dó do ngbala tē ne do gbakō ne, dó ne o fila yèè (jaune). Ne ma wala ne ma fū, ne fú ne o fê mbòò o ne fê tulu ni. Se ne wa mana ko kōa ne, ne wa ngeme, ne wa teke ma.
- b) Wa mi tukia do zeke sambo, ne wa kala do zeke 'da kpo.
- c) • Wa mi tukia, we teke ma teka, ne wa de do tulu.
- *Timb* : Wa de 'bo nwá ne do ina. Wa to nwá ne, ne wa 'bala de 'do li, ne wa a do zā wi ke a yu zā a wena ni. Ne nde wa wè te de ma ngboo go, we duzu ina ke wa a zi zu tukia ni. Wi ke wa ba a te de ma, ne nde a kpa ngbanga.

túkpólólingbià : *voir télò.*

túlú p.2 : *nom générique d'une vingtaine d'espèces de figuiers sauvages; l'écorce battue de certaines espèces servait d'étoffe à se vêtir. Espèces de Ficus :*

1. *Ficus brachylépis* : *épiphyte et étrangleur;*
2. *Ficus polita* : *épiphyte et grand arbre;*
3. *Ficus Leprieuri* : *épiphyte à feuilles triangulaires;*
4. *Ficus Vogellii* : *arbre en forêt secondaire;*
5. *Ficus Conraui* : *épiphyte très commun;*
6. *Ficus subcostata* : *épiphyte commun;*
7. *Ficus scutata* : *épiphyte et étrangleur commun;*

8. *Ficus Preussii* : étrangleur à feuilles panduriformes;

9. *Ficus cyathistipulata* : épiphyte et étrangleur;

10. *Ficus recurvata* : étrangleur;

11. *Ficus artocarpoides* : épiphyte et étrangleur;

12. *Ficus dryepondtiana* : petit arbuste, épiphyte à feuilles coriaces pourprés en dessous.

Autres *Ficus* voir : búlù, iteli*, ndàlátòlò, sàkàyà, sàkàyànù, ngùbà (gbàtùlù).

túlù lè p.2 : *arbre jadis planté pour l'écorce qui, battue, servait d'étoffe à se vêtir (Ficus Thonningii).*

Monz : Mε a te, wa mi ma mi. Ma si do tē ε do ngùmàtùlù, we ke ngùmàtùlù mε a nyaka, ma ba 'da te de ngo, ne tulu le mε a te. Ma ngala ɔ ne metre mɔɔ tabi ngbe'de'de, ne ma gba kō ε délé wena. Ne ma ngala 'bɔ de ngo olo li 'bu metre bɔa. Gā zā tulu le wia we ho metre kpo. Nwá ne a tū, ne ma wòlò wòlò wòlò ni.

b) Wa kpá zamɔ go, oyaa le wa mi zé ma 'da le.

c) To 'da tұлù le ma ke :

- Okpasa winɔ zé dati ni wa ēlē zé kɔa afe ne ni, ne wa ze ma do mbèlà, ne wa de do gbàmòsànggélé, takɔ wa he'de ma. Gene kɔ ti a do sɔe ge, wa ze ogaza wili, kɔ wa ndɔ wa do kula nde, ne wa de ma hā wa na, wa he'de.
- Owi tɛka nzòɔ wa goɔɔ nwá ne ne wa tɛka do nzòɔ 'da wa.

gbàtùlù (ngùbà) p.3 : *arbre jadis planté pour l'écorce servant de vêtement (Ficus ovata).*

a) *Timb* : Mε a te. Ngo gili ne bɔa : mbèè ne ma ba 'da te, ne mbèè ne wa mi ma mī. Nwá ne ɔ tū, ne nde gā ne kotofolo kotofolo ni.

b) Wa kpa ma wena do 'da le, do 'do le dɔɔ.

c) Oyaa le wa ze zi afe ne, ne wa ze gbaa, ne wa fi 'do li, ne wa he'de ne tulu ni. Wa sa zi li tulu ni na "gbàmòsànggélé". Wa de zi 'bɔ do kàmbá be.

– **ngùmà tұлù p.2** : 1) *nom générique de ficus épiphytes et étrangleurs (Ficus sp. sp.);*

2) *ficus épiphyte ou étrangleur (Ficus persicifolia, dekedena);*

3) *ficus étrangleur, feuilles panduriformes (deux esp.: Ficus Wildemaniana + Ficus Preussii).*

a) *Monz* : Mε a nyaka, ma fa fai a ngba a te, ɔ ne ngbànggá 'bete, ne ma dibili de tē ne fai, ne ma ho ngo i, ne gbakō ne do ngo i. Ne li nwá ó gā, ne ma ɔ yòlá yòlá ɔ ne nwá mako ni. Ne 'bete te mε 'bɔ te gā ni, ne a te mε 'bɔ te kasa geɔ do geɔ de te 'bete ni fai, ne dungu, ne ma kpo 'dɔ ne vē lònngbóó, ne ma ngala do 'da te de ngo. Ne mbe go ne mɔ zo a zu 'bete ngo i iko, nde mɔ zó kili tē ne go. Ma dendele wena ne ma hā gēlè. Ma wala de gele ne ngisídí ngisídí, ne ma kpólò, ne ma mɔ ngo ala ne. Wala ɔ kili, ma ɔ ne wala ndimɔ ni. Ma nea we ɔ ne tulu le ni, ne nde ma si do tē ε do tulu le, we ke tulu le mε a te, ne ngùmàtұлù mε a nyaka, ma ba 'da te de ngo. *Timb* : Mɔ goɔɔ, nde tɔkɔ ne a fē. Li nwá ne ma a gā, ne ma ɔ kórr kórr ni, ne ma ɔ tū. Ma wa wala, ne nde gbālā kɔ wala ne ma ɔ sekeke né gbālā sindi ni.

b) Wa kpa ma wena do zā kɔla, ne ma 'bɔ 'da le tabi 'do le boe, wena te o'bete do mbe gele tenɔ 'bɔ.

c) • *Zagb* : Wa 'bo nwá ne do kolonggo.

- Wa 'bili nyaka ne, ne wa ēlē kɔa 'do ne, ne wa ba 'do ne, ne wa da fele ne do tànggé.
- Wa de 'bɔ kpo kpo ma, ne wa ze ma do mbèlà, ne wa do tulu tabi dàmbá.
- Oyaa le wa ēlē zi afe ne, ne wa ze ma, ne wa de do gbàmòsànggélé, ne wa he'de ma (mɔ zó "tұлù lè").

- *Timb* : Wa gɔmɔ tɔkɔ nɛ, nɛ wa gi vɛ̄, nɛ wa a ngo te, we kala onɔɛ. Tabi wa a ngo gba afe we kala do ngambelenɔ.

– **nyáká túlú** p.2 : *épiphyte lianescent (Ficus acuta)*.

- a) *Tanda* : Mɛ 'bɔ né te ni, nɛ nde mɛ a nyaka. Ma ba 'da gā tenɔ, nɛ liā nɛ de zaɔ zaɔ.
- b) Wa kpa ma zā kɔla tabi 'da le.
- c) Wa 'bili nyaka nɛ, nɛ wa sili gbaa, nɛ wa nɔ do kò, we zɛɛ gba dani te wele.

túlúkpálá, likpánzá p.2 : *arbre de 35 m ht., 0,60 m diam., latex rougissant (Ficus.: Bosqueia angolensis)*.

- a) *Cath* : Mɛ a te, ma ngala de ngo ɔ nɛ olo 'bu metre tale ngo nɛ sè'dé, gā zā nɛ wia te ho 'bu cm gazala, nɛ ma gba kɔ ɛ délé wena. Nwá nɛ ma ɔ be do kótófóló kótófóló, tɛ nɛ ndele wena, ma ɔ tɔlɔ nwá. Tɛ te ma ɔ fɛ̄, kɔ mɔ gɔmɔ 'bɔ ma, nɛ tɔkɔ nɛ ma gbala a fɛ̄a né tɔkɔ ndimbo ni, kɔ 'da kala be sī, nɛ ma ngo gbò'dókòlò, nɛ ma fele ngòò.
- b) Ma ɔ zā ngòndà do zā vúdà.
- c) • Wa 'bili ma, nɛ wa do do makala. Gua nɛ ma nɛ 'bɔ wena.
  - Ma 'bana do be bɔlɔ nɛ, nɛ wa zī do te tɔa, tua kɛ ma ngàndà te wena, nɛ ma nī wena.
  - Wa gba tɔkɔ nɛ, nɛ wa gɛzɛ do tɛ mɔ.
  - *Zagb* : Wa gɔmɔ lí nɛ, nɛ wa kɔ ma de kɔ mɔ, nɛ wa to mbito, nɛ wa mba do ma, do ndòkó zā wala bílílí, nɛ wa kɔ te fele kɛ owi gba ma'bayano wa de we zɛ do li wala te kɛ wa nɛ gba nɛ ni, na do kɔ kolo tɛ, kɔ ma bísí go.
  - Wa de 'bɔ kpo kpo li te ni do nógòlò (mɔ zó gaza wili).
  - Onɔɛnɔ wa nyɔngɔ wala nɛ wena.

tùnggùlù : *arbre moyen, non identifié.*

- a) *Timb* : Mɛ te, gā zā nɛ wia te ho 'bu cm tale, nɛ ngàlá nɛ wia te ho 'bu metre bɔa. Ma gba kɔ ɛ wena. Nwá nɛ ɔ tū, nɛ ti ngu'du nɛ ɔ fɛ̄a. Ma wa wala, wala nɛ a tū, kɔa 'do nɛ ngnanda wena. Kɔ fala kɛ ma té ia, nɛ ma fū, nɛ gbālā kɔ nɛ ala. Nɛ nde gbālā kɔ nɛ ma ɔ nɛ gbālā kású ni, kɔa 'do nɛ boe. Mɔ kpo a kɛ gbālā kɔ zā nɛ ma ɔ nɛ gbālā zu kɔ lɛ ge iko.
- b) Wa kpa ma ti kɔla.
- c) *Zagb* : Dea to 'da tùnggùlù ma kɛ :
  - Wa kala gbālā nɛ, nɛ wa o kɔa 'do nɛ ni, nɛ wa kala 'bòsóló nɛ, nɛ wa to, nɛ wa gi do sanggo. Kɔ mɔ nyɔngɔ, nɛ nde ma unu né matunggulu ni. Ma kɛ wa ia li ma na tùnggùlù ni.
  - Wa kala 'bɔ kpo kpo 'bòsóló gbālā kɔ nɛ, nɛ wa to mba do tɔ do tandala, nɛ wa a te sanggo.
  - Wa zu'du bɔlɔ nɛ, nɛ wa gbɛɛ te liā nɛ, nɛ wa to 'bɔ dò tɔ do tandala, nɛ wa a 'bɔ te sanggo.
  - *Domin* : Wa zā liā nɛ, nɛ wa a do zā wi we zɛɛ 'dangba.
  - Oyaa lɛ wa a zi 'do nɔ we fele tɛ wa olo li nɔ yɔmbo.
  - Wa ɛlɛ afe nɛ, we a do zā wi zɛɛ tùnggùlù.

túsilà p.47 : *petit arbre, non identifié.*

- a) *Cath* : Mɛ a be te be sī, ma ngala tɛ 'bɔ ɔ nɛ olo li metre kpo. Tɛ nɛ ma ɔ nɛ gbālā zu kɔ wi iko. Nɛ ma gba kɔ ɛ sílílí délé wena. Tɛ te nɛ ɔ tū, do tɛ nwá nɛ 'bɔ. Nɛ nwá nɛ ma ɔ nɛ nwá gbànzíkó'dó ni, nɛ ma tū wena. Ma wala be sílílí tɛ ngbala tɛ nɛ do nwá nɛ.
- b) Ma ɔ wena zā ngɔnda, do zā nga bìlì.

c) Nwá nε mε a ina we wi ke sila a zε zεla wena, tabi sila a dīlī làì ni :

- Wa dɔlɔ nwá nε, nε wa lingi ma, nε wa a kɔ bila, nε wa a lī ti nε, nε wa fi kālī we 'do nε, nε wa dumu kālī we ni do fεnggele tabi tɔnga, nε wa pi ma de 'do nε nε ma bī pī, nε wele ke sila a zε zεla ni, a ba, nε a nɔ ma. Kɔ a nɔ do'do, nε a ba tala lī nε, nε a a ma de tambala kō a, nε a hɔlɔ do ngo sila a ke ma zεle ni.
- *Zagb* : Wa 'bili 'bɔ te nε, nε wa de do wili te bili.

U-V-Vw

ùlùndù : voir vwùndù.

– **wílí ùlùndù** : 1) (voir ndàgì) 19-31 : *liane ligneuse utilisée comme liens (Apoc.: Alafia multiflora)*; 2) (var. de kòsònútànà) *liane glabre de 2 à 40 m de longueur (Hypp.: Salacie elegans)*.

únúkpã ou kpǎtè p.27 : *grand arbre; le fruit est une samare ailée; bois frais à mauvaise odeur; bois pour charpenterie (Lecyth.: Combretodendron africanum)*.

a) *Cath* : Mε a te, ma ngala de ngo olo li 'bu metre tale tabi nale, nε ma gba kō ε. Tε tē nε ma ɔlɔ gbiníní gbiníní de nù. Gbakō nε dɔ dɔa. Nwá nε ma ɔ be dɔ ɔ nε nwá ndimɔ ni. Ma wálá ɔ, nε nde ma du dua. Dó nε ɔ nε pàkàpákà ni. Obenɔ wa kala ma, nε wa yulu zu be te, nε wa mɔ ngo de do sa, ma siki ɔ nε pàkàpákà ni. Le sa 'bɔ li nε na kpǎtè, we ke ma unu nganda wena.

b) Wa kpa ma zā ngɔnda, tabi kɔ fɔ kola wa wa zi, nε wa gòmò ma ɔ, nε ma hɔa bilì.

- c) • Kpǎtè nyɔngɔ do odɔkɔ b̀ǹz̀i ni, nε ma nyɔngɔ 'bɔ do osòé. Le nyɔngɔ wa nyɔngɔ.
- Fala ke wuko a kɔ 'da kàlà ɔ, nε wa ēlē afe nε, nε wa a kɔ saso, nε wa a lī ti nε, nε wa gi ma, nε wa gi v̄ē. Kɔ ma gbálá, nε wa tɛnɛ lī nε, nε wa a do zā a, takɔ a sukpu tɔkɔnɔ kɔ zā a mɔ ni, ke sɔ ma nε ɔnɔnɔ ma de kɔ zā a mɔ ni.
  - Tabi wa a 'bɔ do zā wi we zεle nyɔngɔgɔ'do. Fala ke ma hɔ 'bɔ ngumu ia, nε wa ēlē kpo kpo afe nε ni, nε wa gí ma gbaa, nε ma gbala, nde lí lī nε ma ɔ gbèè ɔ fila, nε wa wia te 'bala ma do yiki, nε wa a ma tε ngbese tabi gele kula mɔ sòkpá ke wa kōa we gi do yiki ni, nε wele a nyɔngɔ 'bɔ ma. V̄ē ni we duzu nỳng̀ng̀g̀ó'dé. Kɔ fala ke nε nyɔngɔ se ma do'do, nε te nε zolo gbengemɔ sɔngbóó, tati a dā nε ma tε le kɔ tɔke 'da ma.
  - Nε kpo ma ni, wa de 'bɔ do zεle kolo. Wa gi 'bɔ ma, nε wa gulu do nu wa, nε lī nε wa sukpu do nu wa, nε wa a ma nù, ya ma lia gogo wa.
  - Kpo kpo nε kpo ni, kɔ zā wuko zε zεle, gba'dangba nyɔngɔ zā wuko nde, nε wa gi gbaa, nε wa hunu do kō, n'a nɔ.
  - Wa gba 'bɔ ma do ma'baya, tabi wa de 'bɔ ma do dana.

vàlàkpàngbà : voir bàlàkpàngbà.

vwùndù (ùlùndù) p.30 : *grande liane à latex, gros fruits jaunes comestibles (Apocynacea sp.)*.

a) *Cath* : Mε a nyaka, ma fo do nù, nε ma ba 'da te de ngo nyélé wena. Nyaka nε, mbèé nε ɔ nε nu kō wi ɛ, nε ma gba kō ε wena, nε ma dendele do zu te ngo i. Nε nwá nε, li nwá nε ɔ gáfú gáfú, nε ma ɔ t̄ú. Ma wala tε nyaka nε do ngo, nε ma fele do zɔlɔ kala dɔkɔ. 'Do wala nε ɔ nε fila ta'be ni, mbèé nε gā ɔ nε kili pamplemousse ni, nε mbèé 'bana tε 'bɔ sanga. Kɔa 'do nε ngàndà wena.

b) Ma ɔ zā ngɔnda, do nu lī.

c) Wele do odafa wa nyɔngɔ wala nε nyɔngɔ :

- We nyongɔ ma, ne mɔ bá, ne mɔ gbá sanga ne do be kɔya, ne mɔ kpa gbālā kɔ ne, ne mɔ la'da, ne mɔ gulu li ko ne, ne mɔ fi gbālā ne nù. Ma kpālā wena. Ne tɔko ne ma gbala fɛ ɔ ne li bele ni, ne ma ba nú wele ba ɔ ne ngòló'bò ni.

W

wàkàyà p.38 : *herbe vivace, lianeuse, en lisière de forêt (Gram.: Ottochloa Arnottianum).*

- a) Mɛ a wɔkɔɔ, ma ɔ ne be nyaka ni, nwá ne nganda nganda.
- b) Wa kpa ma nu ngbaka kɔla.
- c) Wàkàyà ma de zeɛ gbanɛ : Mɔ dɔɔ nwá ne, ne mɔ de ma, mɔ si, ne ma kolo, ne wa dɔ, ne wa hɔɔ do ngu'du be ke zeɛ me ngo ngu'du a, zeɛ gbanɛ.

wàkàwàkà (wàwàkà) : *petit arbre, non identifié.*

- a) *Cath* : Mɛ a be te, ma ɔ ne gbālā zu kɔ wi ge, ma de kpo fala ngbɛ, ne ma ɔ fèòò. Ngala ne de ngo wia we hɔ 'bu cm tale ngo ne mɔɔ. Liã ne ma dùlù wena, ne tɛ ne ma ngàndà wena kókólókó, ne nwá ne ɔ be yólá yólá, dùlù ɔ ne nwá manggé ni. Mɔ 'be tɛ ne, ma ɔ káwáyáwá.
- b) Wa kpa ma te ngo ta 'do li.
- c) Mɛ ma de to wena a líá ne :
  - Wa zã liã ne, ne zé 'da oyáá le wa fɔɔ tɛ ne, ne wa gbeɛ ma de 'do li, de ko be kpana, ne wa enze nu ne do nwá, dɔ ma bú go, ne wa mbɔɔ ma 'do tũ bɔa, se a ma gbala do dia ne. Ne wa tekpe ma, ne wa a do zã wuko ke a do zeɛ gúlì ni, do sanga titole belee. Ko kikinɛge le a ma ko kibàkúlù, ne le kpe nu ne, ne le e ma te me 'bo 'do tũ bɔa.
  - *Zagb* : Wa mba liã ne, ne wa fi ma ko ina kpílì do tolo, do ina gi hã otolo. Tabi mɔ yengge do tolonɔ ni, ne mɔ nyongɔ 'bo ma.
  - Wa zã liã ne, ne wa gi, ko ma gbálá, ne wa ba lí ne, ne wa fi zu tana do kòànggá li ne, ne wa a tɔ te ne, ne wa a dambu te ne, ne wa nyongɔ we kunu ga.

wángálágbágúà (O) wágá'dágbágúà) p.16 : *petit arbuste de sous-bois; de son bois dur on fait des peignes (Polyg.: Carpolobia glabrescens).*

- a) *Zagb* : Mɛ a be te, sɔkpo gã ne ma ɔ ne nu geɛ kɔ wi ge iko, ne ngala ne de ngo wia we hɔ metre bɔa tabi tale. Ma sanza de nú kɔ ne deɛ wena. Te tɛ ne ɔ fɛa, ne nwá ne á tũ. Nwá ne ɔ be sékéké ni. Mɛ a te kpo wa wè te zu'du ma zu'du go. Mba go, fala mɔ zo be tɛ ne sī, ko mɔ zã ma, ne nde liã ne ma gã wena ia.
- b) Wa kpa wena zã bilì, tabi li zɔ, tabi 'do tɔa.
- c) • Wa se tɛ ne do gbálí nzà sàlà do zu wi.
  - Wa zã liã ne, ne wa yeɛ, ko ma kolo, ne wa de funza ne, ne wa a li dɔ, ne wa nɔ we zeɛ sɔpisi, tabi we zeɛ gbogbolo wi, tabi te ndala te wele vɛ ke ma ze zela ni. Wa a funza ne li dɔ, ne nde ma de fũ wena. Ko mɔ nɔ, ko mɔ ne ini ne, ne nde ínì ni ma de 'bo fũ wena.

wílífikò (O : wílípòkò) p.25 : *arbre de 30-35 m ht., 0,6-1 m diam., commun (Sterculia Bequaertii).*

wíligbálánzà p.8 : *liane ligneuse ou arbre, 3 fol. (Connarac. : Agelaea hirsuta); lianes trifoliées (Connarac. : Agelaea sp. sp. -Dewevrei, -Duchesnei).*

- a) *Cath* : Mɛ a nwá, ma sanza de nu kɔ ne dɔ wena, ne ma ɔ sílìlì iko.
- b) Wa kpa ma zã ngɔnda.
- c) Wi naa zã a kóló do fala kula ia ni, ne a de nwá ne, ne a a ma de ngo te ɔi 'da a, ne a ɔ tàlàkà de ngo ne, tako ma 'déké be, ko kula to a ni, ne a hɔ dɔ.

wíligbòkò p.15 : *arbre de 35 m ht. (Meliaceae : Turraeanthus africanus).*

wíligbòzikòlì p.20 : *arbre ou petit arbuste (Icacinaceae : Leptaulus daphnoides).*

woko : *plante aquatique, non identifiée.*

- a) *Yombo* : Mε a nwá, ma wena do 'do lì, nε ma ba zu omɔ do 'do lì.
- b) • Wa δε nwá nε, nε wa to, nε wa tũ do mɔ, nε wa δε do bisa.
  - Nε wa 'bili 'bo nyaka nε, nε wa to ma, wa ze ma tɔsɔ tɔsɔ sũ, nε wa gi ma, nε li nε ɔ mbii, nε wa a do zā wi, we ze nε nyɔngɔgo'do.

wóyóló p.41 : *1) plante herbacée à panicules de petites fleurs, feuilles glabres (Commel. sp.);*

2) plante herbacée à panicules de petites fleurs roses, feuilles poilues (Commel. sp.).

- a) *Cath* : Mε a be wɔkɔsɔ, ma ɔ gbéséwélé gbéséwélé, ma ngàlà go. Be tē nε ɔ sílíli, ma dende nε wa de nù ge iko. Nwá nε ɔ kótófóló kótófóló, ma nò ngbe wena, nε te nε ɔ lù lù lù, ma ɔ nε ke fulele ni. Nε ma dó do gbogbo zu nε, nε dó nε ɔ fēa. Nε ma wala te dó nε ni. Nε tele te nε ma ɔ nε be wala épinard ni, nε tele te gbālā ke, ma ɔ nε gbālā épinard ni, ma ɔ tũ mbii (bleu).
- b) Wa kpa ma wena te li wala fɔ ngonda.
- c) Ma dè wena, obenɔ wa 'bi wala, nε wa δε do sa (bille).

wólò (závwa) p.34 : *arbre moyen en terrain marécageux, très commun (Rub.: Mitragnya macrophylla).*

- a) *Cath* : Mε a te, ma gā go, tē nε ɔ nε nu kō wi ge iko, kɔ ma gā, nε ma ɔ nε gele zugolo wi ge, nε mbè, ma δε ngùmù, nε ma wia we ɔ nε kili te wele ge. Ma gba kō ε boa tabi tale. Nε li nwá nε gā wena, ma ɔ gáfú gáfú, wa 'bo ma nε wa nɔ do lì. Nε tē nε ma do lí gbala nε boe, ma ɔ nε ke tipó ni, tipó bàmbú. Ma nganda te wena. Te te nε ma ɔ fē.
- b) Wa kpa zamɔ go. Fala ke mɔ kpa ma, nε mɔ ĩ na, ε kpa ma, ε kpa se li, tua ma ɔ fai do nú lì.
- c) To 'da ma ma ké :
  - Wa 'bili tē nε, nε wa zĩ do te tɔa.
  - Nε wa ēlē kɔafe nε, nε wa gi ma gbaa, kɔ ma gbala, nε wa a do zā wi we zele gúlì (mɔkɔla).
  - Wa teke ma do omɔ ɔ nε kòyò, fũ, we enze do mɔ hā owino ke wa he me ni.
  - Fala ke ma δε ngumu, nε wa se do gá.
  - Wa se ma, nε wa 'donggo kǎ nε, nε wa dungu ngo nε, ɔ nε mbata ni.
  - *Zagb* : Wa zé afe nε, nε wa δε do ina gè.
  - Wa na kula nwá nε li dō mbònggò.
  - Wa δε tɔlɔ nwá nε do lákpá dō fala ke fo nwá gbangboɔ bina ni.
  - Wa 'bili liā nε, nε wa fi kɔ liā te gbàtè hā ogaza wili.
  - Wa 'bili 'bo liā nε, nε wa mba do gele ina liā te hā wi ke a nε fo gela tē a ni.
- d) Gulu nε a wa sa li nwá ni na wólò, we ke mɔ kpa a, nε mɔ kpa se li. Nε kpaɔa winɔ wa tō do gba ngbaka na : "Bókò á kólá wólò", fala ke mɔ zɔ zu nε, ya mɔ kpa li nɔ nɔa ia. Gulu nε na, mɔ yengge, kɔ mɔ hɔ kɔ le ke boko nya mɔ ba do wili ni, nε mɔ nyɔngɔ se mɔ a dia, nε mɔ dungu se a dia nε.

Y

yàándà'bà : voir nàándà'bà.

yàndi : voir nyàkàndi.

yátónggò (félé yátónggò, nyátánggà, nyákátánggà) p.20 : 1) liane de 6 à 10 m de long (Icac.: *Pyrenacantha sylvestris*); 2) liane de 6 m de long, sert de cordes pour faire les nasses (Icac.: *Pyrenacantha Staudtii*).

a) *Cath* : Me a be fεε, ma fo do nù ge iko, ne ma ba 'da te de ngo. Fεε ne ɔ ne gbālā zu kō wi ge iko. Be nyaka ne gba kō ε sílílí. Nwá ne ma ɔ be dɔ, ne nde li ne gā wena go, ma ɔ kákáwáyáá, ma nganda wena.

Régine : Me a fεε, fεε ne gā ia, li gbongbo ne boe, ne ma ɔ be 'bàtà. Ne mɔ ne ba do gbongbo ne, ne ma yu ɔ ne fεε mba'bi ni. Gā ke ngboo ni, ke ma ɔ fai, kɔ ma de ngumu ni ma gā wena, mbè ma wia we ɔ ne nu kō wi ge. Nwá ne ma nea we ɔ ne nwá kafe ni, ne nde ma dùlù né nwá kafe go.

b) Wa kpa ma zā ngonda, do zā vúdà ke ma a nga ni.

- c) • Wa dolo nwá ne, ne wa to ma tua, ne wa enze do zā wi, we duzu ga'bomɔ.
- Kpasa winɔ wa 'bili ma, ne wa sanga do tɔa, tabi wa ba do zu tɔa na, dɔ ma gónó dɔ, tabi zu tɔa ma yálá dɔ go ni.
  - Ne owukonɔ wa 'bili, ne wa enze do gua.
  - *Monz* : Wa 'bili 'bo do gbungga bili. Ne wa de 'bo ma do zùmú, tabi wa 'bili ma, we enze 'bo do gele mɔ ke ma sa mɔ hā nga zā fεε ni, ɔ ne : sàngà kpákùlú, kpè gè, sàngà ngùmà, ní do ní.

yàwè p.32 : 1) plante grimpante ligneuse à panicules de fleurs rouges, assez commune (Verb.: *Clerodendron splendens*); 2) variété semblable à la précédente mais à fleurs blanches, assez rare (Verb.: *Clerodendron sp.*).

yèlègbé p.8 : arbre sarmenteux ou érigé, fruit rouge velouté comestible, très commun (Connar.: *Cnestis ferruginea*).

a) *Cath* : Yèlègbé me a nyaka, ma fo, ne ma ba 'da te de ngo, ne ma dɛndεε wena do ngo i. Ne te nyaka ne vε ma do sala lù lù lù ni. Li ngele ne ɔ ngélé ngélé ngélé. Nwá ne gba kō ε ɔ ne nwá dɔ ni, 'do nwá ne ɔ be fε. Ma wa wala, ma wala do zā tε ne. Wala ne ɔ be sílílí ɔ ne gbālā épinalε ni, ma fele, ne ma ɔ kálálá.

b) Ma ɔ wena zā bili, do zā be ngá mɔ.

- c) • Wa li wala ne li, ma ɔ kpá!
- Wa 'bi 'bo wala ne, ne wele kɔ'do wena, ne a nɔ mâ.
  - Wa hūi nwá ne, ne wa to ma, kɔ ma 'bu, ne wa a kɔ gbàlà, ne wa e li we, kɔ ma ba we mbòò, ne wa henze do 'bàkà wi ke zeε bànzε zeε 'baka a ne ge nde ni.
  - Fala ke gbali wele gonɔ tokɔ sū, kɔ ma zélé wena ni, ne wa 'bi wala ne ke ma fi fila ni, ne wa gulu do we, ne mɔ e ma; kɔ ma gē, ne mɔ kpīlī ma de gbali a, ne ma fo tokε gbali a dɔ, ne ma gē.

yélékòlò p.47 : mauvaise herbe, non identifiée.

yìkì p.23 : herbe suffrutescente, plante à fibres; les feuilles et l'écorce sont consommées comme légumes mucilagineux (*Conchorus olitorius*).

a) *Cath* : Me a te, ma ngálá wena go, ma dɛndεε do nù ge, ne nwá ne deε wena, ne te ne lo de wena, ne lí gbala ne ɔ boe. Ne wa nyongɔ ma nyongɔ, me a nyongomɔ. Ngo gili ne bɔa. Mbèé ne, mɔ 'bala, ne ma ɔ féà, me a fé yìkì. Ne mbèé ne, mɔ 'bálá, ne ma ɔ fila ɔ ne kúlà ni, me a yìkì kúlà (dòndòlòndó).

b) Wa mi ma 'do tɔa tabi safɔ.

c) Wa nyɔngɔ ma nyɔngɔ. Le gbini tɛ ne, ne le 'dene ma be sɪ be sɪ, ne le do ma doa, ne le fɔlɔ tɛ ne. Ne mɔ ɛ́lɛ́ kɔa tɛ ne de kɔ sani, ne mɔ do li li we, kɔ ma ba we mbòò, ne mɔ á ti ne, ne mɔ 'bala ma fai, kɔ ma ba, ne mɔ yulu sa'da ne 'do lí ne do'do, ne mɔ ba lí ne ni, ne mɔ a ma tɛ ti sanggo ke mɔ gi so ni, tabi kɔyɔ, tabi sa'de, tabi ngbese, tabi gbànzíkò'dò, pāsanggo, ní dò ní. 'Bali sanggo ke wa gí do yìkì go me a sanggonɔ ke ma ba bà ni.

Yiki de 'bo zele dea :

- Fala ke wuko nàá zā, kɔ fala ke zā a ma 'da 'danga, ne wa doɔ nwá yìkì, ne wa 'bala ma de 'do lí, ne ma ba bà, ne wa a do zā a, takɔ ma gē go'do zā a yílílí, tɛ ke ma 'bili we 'danga ne ni. Tabi fala ke nwá ne bina, ne wa gbini te ne, ne wa ze ma sū, ne wa 'bala ma, ɔ ne ke le 'bala we gí we nyɔngɔ ne ni, ne a nɔ, tabi a a 'bo do zā a.
- Ne te ne ni, wa do 'bo do mbítò, ne wa hɔlɔ do tí gulu wí nàá zā ke a na mueta ma zele tí gulu a ne ni.
- *Timb* : Fala ke wele a nɔa 'dā ina, ne wa 'bala yìkì, ne wa e nu a, ne a nɔ, ne a ɔlɔ gbòngbóó, ne ngo sila a sa.
- Wa de do zele ku'ba.

yòlò (yòlò nù) p.43 : *plante du genre érigéron, fleur mauve et fruit rouge, à même le sol, commune à la lisière de la forêt, très commune (Zing.: Afromomum Thonneri).*

a) *Cath* : Me a be te, ke tɛ ne ma ɔ sílílí, ne ma ngala déngéléé. Ne ma gbala do nwá nɛ ndo do nù nga we hɔ ngo, ne nwá ne ɔ yóá yóá. Nwá ne ma gbala ke zā li ne do wena. Ne ma wala do gulu ne nù i, ne wala ne ɔ be fila ɔ ne te ngòlò'bò ni. Wa li wala ne li, ma bé á kpā. Ngo gili yòlò ma ke : yòlò mókólá ; yòlò ngàkàli ; yòlò ndónggá (*voir* ndónggá) ; gbà yòlò (*voir* gbàyòlò) : yòlò mbàti (*voir* mbólóẓmbùnzú).

Timbisa : Ngo gili yolo ma mɔlɔ : 1. yòlò bìli; 2. yòlò gǔ; 3. yòlò mádúkù, wa kpa zā deka li; 4. yòlò ndongga, wa kpa ti kola; 5. yòlò li zǔ.

b) Wa kpa ma wena zā bìli, ti 'bètè tabi 'do lí.

c) Wa de do to dea :

- Le nyɔngɔ wala ne nyɔnga, le lí ma li.
- Wa de do ina we bawe te wi (3), tabi gbazelezu (17).
- Ne nwá ne, wa doɔ nwá ne, ne wa sutu ma, ne wa do li we, ne ma nɔlɔ fùlù fùlù fai, ne ma gbala. Ne wi ke a do zele gba zele zu, tabi a do zele malaria, tɛ a de gē wena, ne mɔ e ma de tí a, ne mɔ ba drap tabi bolangiti, tabi tulu, ne mɔ zipa do â vɛ, hɔ zu nyanga a nù, ne ma kutu de tɛ a do sanga li a, do kɔ nú a vɛ, ne tɛ a ma gí. Ne 'do ne, ne a hɔ nza, ne a dungu, kɔ tɛ a ne gē do'do, ne a so ma de tɛ a wǔ wǔ, ne zele zu a ma e.
- Fala wele a do zele 'dú'dúmánggà nde, ne wa zú'dú te yòlé ni, ne wa ló mbátá gó'dó ne, ne wa é tɛ lí wè, kɔ ma ba we nganda wena ni, ne wa ba, ne wa isi dò lí 'dú'dúmánggá nyángá wi ni.
- Fala ke wa ne gɔnɔ gaza wuko, kɔ fala ke wele a ba tɛ ne de kɔ a, kɔ fala ke wi zólé a ne gònò gázá, ne a 'bili te 'bo te yòlé ni do 'dǎ ne, ne yòlé ni ma kúnú. Kɔ fala ke ma ne kùnù né ni, ne màndá'bà te wúké ke wi zólóé 'bílí so ni, ma hɔ de olo ε gbáé, na nde wi ni la fala 'bili te yòlóé ni, se ne wi zole gɔnɔ gaza, ne ma e dê. Me zi a bà ngamɔ hǎ wele dò mbana, tabi me zi a gbe ngba wi.

yòlógǔ p.43 : *plante érigée, fruit plus allongé (Zing.: Afromomum sp.).*

a) *Zagb* : Me a yòlò, ne nde ti ngu'du ne ɔ bèzè bèzè, ne ma ɔ 'bo do sálá lù lù lù ni. Wa sa li ne yòlógǔ, we ke tɛ 'do nwá ne ma gɔnɔ do dǎ ɔ ne tɛ gǔ ni.

- b) Wa kpa ma wena ti bili 'bete, do 'do lì.
- c) Wa nyóngó wala ne go.

yòló lí z̄s p.43 : *plante érigée, espèce de savane (Zing.: Afromomum sp.).*

- a) *Timb* : Me a yolo ɔ ne gele oyolo ni, ne nde ki ni ma li z̄s. Ne wala ne gā la ngo yòló bili. Ma nea we we kō do wala yòló ndongga.
- b) Ma ho fai li z̄s.
- c) Wa nyonggo ma nyonggo, ma unu ngutu kpana.

yòló mòkòlà : *espèce de yòló; les ancêtres pensaient que les êtres de la forêt (mòkòlà ou gálèngbá) étaient les propriétaires de cette plante. Celui qui en mange les fruits sera poursuivi par les "gálèngbá"; il sera atteint de la maladie "gálèngbá" et il les suivra en forêt.*

- a) *Cath* : Tete te ne wia kō do gele ki ni, ne nde nwá ne má là ngbe, ma ɔ bé do 'dóké 'dóké. Oyaa le wa lengge zi na, wèlé ne a omokolano, ko mo nyonggo ma, ne omokolano wa te 'dokolo mo we ba mo, ne nde ki ni mo ba ze le galengba ia, ne mo mo ngo yu de 'da wa i.
- b) Wa kpa ma te fala wa kpa do gele yolonɔ iko.
- c) Wa nyóngó ma go, fo lì te ne bina.

yòlóngàkàli p.43 : *plante érigée, fruit rouge et jaune, en sol humide (Zing.: Afromomum Laurentii).*

- a) *Cath* : Me a wokoso kpo, te ne ma ɔ be kili, ma dulu wena yólaá, ne nwá ne ɔ yòlá yòlá ɔ ne gele yolonɔ ni. Ne ma wala do gulu ne. Ne nde te wala ne ma do dā boe, 'do dā ma yo yola. Ne fala ke mo o ma, ya te ko ne i ma do gonɔ sanga te ngbe gona gona gona. Ne fo lì te ne bina, wa lí ma go.
- b) Wa kpa ma zā bili, do zā vúdà, do te falano wa kpa te 'bo gele yolonɔ ni.
- c) Me a 'dā yòló. Mo ke mo yengge zamo, ko mo li ma ia, wèlé ne wá bá mo, we ke ma yolo 'da ogalengbanɔ zamo i. Ma de yolo go, mo zo ndala te ne ma de wena, ne nde wa nyóngó ma go, wa de do to kpo go.

yónggò p.36 : *plante herbacée à vrilles rampantes, cultivée pour les graines oléagineuses (Cucurb.: Cucurbitacea sp.).*

- a) *Cath* : Yonggo me a mo wa mi ma mî, ma ɔ ne nyaka ni, ma fo do nù ge, ne ma ba 'da tia te de ngo, do zu zugbulu te. Nyaka ne ma ɔ ne nyaka káànggá ni, ma gā wena go, ne ma ngàndà 'bo go, ma gonɔ dō iko. Nwá ne ma gā be gā, ɔ ne nwá múnú ni, ne te nwá yonggo ɔ fê. Ma wala 'bo wala, ma wala do ngbala nyaka ne do nwá ne. Wálá ne ma gā wena, ɔ ne pamplemouse ni, ne tē ne lɔa 'dúlúú. Ma sō, ne tē ne ɔ yèè.
- b) Wa mi ma wena te fo kɔla ke wa gomɔ tenɔ ni, do mbe bilinɔ ke wa sa li ma na ngènzò ni. Ne nde wa mi ma wena te olo kɔni, ndo do zeke 'da sambo tabi ngbe'de'de. Ne wa mi ma do fala ni, ne ma mo ngo ba 'da zugbulu kɔni tabi zugbulu tenɔ ke zi mo gomɔ, ma de te nù ni, tabi ogbáno ke ma bèlè zi gɔe ni, ne ma mo ngo ba 'da ne, ne ma mo ngo wala do te 'da ne do ngo i.
- c) Fala ke yonggo s̄ do'do, ne nu ma mo ngo kolo ne, nu tā ne ma mo ngo kolo ne, ne mo í na yongge 'de e ma s̄a ia. Ne mo ndó nyanga ngeme ma, ngeme ma, ngeme ma ni gbaa, ngo gili ne ma d̄ do'do, ne mo ne, ne mo ze, ze fai, ne mo ngeme gili ki ni, ne mo ze mbee ne, ne mo mē ngo gili ki ni ne, ne mo ná nwá ngo ne s̄, ne mo á te ngo ne, do ma yú te b̄i go. Ne ma ne ɔ t̄ tale tabi p̄so kpo, ya ma mbulu ia, ne mo ángá ma ko kɔa ne, anga ma de ko sanggi v̄e, ne mo sí do ma. Ne ma ɔ t̄ kpo takɔ lí ne ma hulu. Ne fala sa titole belee, ne mo lá we folɔ ma, ki ni ma dé 'bo d̄ndò wena go. Ko mo f̄lɔ ma ia, ne mo yélé ma, ko ma kolo, ne ma ndó 'b̄elē gbālā ne. Ko ma d̄ ia ni, ne mo yélé

'bo ma li wese tabi ngo yínggílí, ne ma kolo ngboo, se ne ma tó, ne ma yáká fū ne, ne ma á tǔ tǔ ne de nu kungba, ne ma é be kɔyɔ de 'da ne, tabi ma á tìndá 'da ne, ne ma zǐ be bawe li te ne, ne ma 'banda 'bo ngo kili ne, kili ne, kili ne. Ko ma 'bó ma ia ni, ne ma e li li we, ko li ma ngo anga zàlà zàlà ni, ne ma kala ma de 'do ne do ti, ne ma si ti go'do li go, ma kulu de ngo, ne ma í na, ngbese 'de e ma dia ia, ma 'bó se go. Ne ma nǎlǎ gbaa, ko lí ne òsǎ be sǐ, ne ma a tǔ tǔ ne, ne ma ba, ne ma e ma nù.

Ne ma ē yiki de 'do li, ne ma e li we, ne ma ba we mbòò, ne ma e nu. Ne ma 'bálá ma gbaa, ko ma ba, ne ma yúlú sa'da ne 'do ne do'do, ne ma a li yiki, ti ngbese, ne ma yúfú ma, ne tǔe ba tǔe ne, ne ma e de di ni. Ne ma dó li ka, ne ma lú, ma lú ka sū, ko ma gē be sǐ, ne ma gbala ngbese de ko sani, ne ma nyɔngo do ka, ya ma éfè ndírr.

Ne nde yonggo, mbè, wa to ma, ne wa yaka fū ne, ne wa hu do tɔlɔ kɔyɔ, do pɔse. Ne wa a 'bo fū ne te sanggo ma sɔkpá ke wa gi ni, do nwá sanggonɔ. Ne mbee ne wa hana gbālā yonggo, ne wa to ma, ne wa a tǔ te ne te nu kungba, ne wa nyɔngo do kpannga tabi bǎ.

Ya me a kpo yali ngba múnú do mbélé.

yǎgbàzàngú (ou gofo) p.16 : *arbre de 6 m ht., commun (Euph.: Cleistanthus bipindensis).*

yòmbòlò (ou wílizènzèmbàlì) p.21 : *plante herbacée ou suffrutex érigé, en forêt (Balsam.: Impatiens niamniemensis).*

Les feuilles et les racines sont utilisées dans la médecine traditionnelle. La plante yòmbòlò était aussi utilisée comme objet magique lors des palabres.

a) *Cath* : Yòmbòlò me a be te, ma gá wena go, ma ɔ ne nu kǎ wi ge. Ne ma gba kǎ e sílílí, ne ma dèndèle wena. Ma ngálá wena go, ma zo te 'bo dia nù, ne nde ma lá ngo zu wele wena go. Ne nwá ne ma ɔ fila, tǔ ne ndélé wena, ne nu nwá ne ɔ nzéngé nzéngé.

b) Wa kpa ma wena zā ngɔnda, tabi nu li, lí wala li.

c) Ne nde ma de zèlɛɔ do wena :

- We ke wa ba nwá ne, ne wa mba do nwá yìkì, do nwá m̀ndó, ne wa 'bala ma do gbólò, ne wa fɔlɔ do wi ke keɛ a fia, tabi wili a fia, tabi wele ke kùtí be 'da a fe ni. Wa 'bala do gbòle, ne wa fɔlɔ do tē a, se ne wa a ma nù de.
- Mi ì tí mbe gele zele ne go. Ne ke wa na, wa de do zele ku'ba ni, we ke ma a nwá, ma le zā inano do wena. Ne ke wa fɔlɔ zu wi ku'ba ta 'bo fɔlɔ do gbòlɔ ni, ne nde yòmbòlò ma nyélé zā ne go.
- Ne mbee ne, wa 'bili liā ne, ne wa mba do liā te 'da gazano, ne wa sili ma gbáá, ne wa hunu do kǎ hā wa.
- Be a do zele úmá, ne wa fa inano vē, ne yòmbòlò le te 'bo zā ne, ne wa fɔlɔ do be te zele úmá ni.
- Wà mbá 'bò nwá né dò nwá yòlò, nè wà gí vè, nè wà í dò wí zélé ndàna.
- Ombe wa mi ma nu tɔa 'da wa, ne wa mba do gbàkùtù, we duzu owi tunumo ke wa yengge do tū ni, tako yòmbòlò de wa, ne gbakutu te li wa, ne wa la ngo wa.

Mbè tónò ké wà dé zí 'bo dò nwá yòmbòlò ni má ké :

- Oyàá lé wà zó zí yòmbòlò ó né mó ké má wià wè galà wà 'da fálá ké wà zí dò ngbànggà dò wélé ni, tàkó má gè.
- Wà dóló nwá né, nè wà mbá dò 'búlù, nè wà á 'dó li, nè wà fóló dò tè wi, gúlú nè ná, à kpá wè dò wélé ndé, nè à fóló tē à dò mâ, kpàkó tà zú wí ni élé ngó má, nè wà té sà mò há à wè né fàì gó.
- Wà 'bílí tē né, nè wà sé dò zákà, nè wà fí 'dè tili wà, wè dùzú bé lénggè ké má sàngá wà dò ngbá wà ni ná, wà té lènggè nè fàì gó, kó té wà élé ngó né.

- Nè mbè, nè wà gónó nwá nè, nè wà fí kó kòé 'dá wà, tàbì wà kpó nú túlì 'dá wà, ná dǔ ówí mbátinò wà kálá wà lí wálá nè gènè gó.
- Wà mbá nwá yòmbòlò dò gèlé nwá ténò, wè dè dò gbónggò tàbì gbólò (mò zó gbólò tàbì gbónggò).

Z

zádùà p.32 : *herbe à feuilles odorantes (Labiata.: Occimum sp.).*

- a) *Zagb* : Mε a wɔkɔsɔ, tɛ nɛ bi sɪ iko, nɛ ngala nɛ wia tɛ ho 'bu cm nale. Nwá nɛ ɔ do, nɛ ma ɔ tũ. Fala tɛ nɛ unu wili dua, ma kɛ wa sa 'bo li nɛ na 'gbàwílídùà'.
- b) Wa kpa ma 'do tɔa, tabi safɔ.
- c) Wa 'bala nwá nɛ, nɛ wa a 'do gɛ̀à lì, nɛ wa a do zā wuko kɛ zā a nɛ a ala ni.

zádúá 'dó lí p.32 : *plante herbacée près de l'eau, à forte odeur de menthe (Labiata sp.).*

zádúá tí kólá p.32 : *plante herbacée, feuilles à taches noires, commune en bordure de forêt et souvent sur troncs de palmier (Labiata.: Solenostemon sp.).*

zalado 47 : *arbuste, non identifié.*

zàlàkàlínà : *arbre, non identifié.*

- a) *Cath* : Mε a te, ma ngala de ngo né te zamɔ, gā zā nɛ wia we ho 'bu cm tale. Ma gba kō ε do dɔa. Nɛ nwá nɛ ma ɔ be kótófóló kótófóló, ma tũ wena. Tɛ tɛ nɛ 'bo a tũ. Wa ɛlɛ kɔafe nɛ, ya ma dɪ̀lɪ̀ wena go, nɛ lí nɛ ɔ filà yèè (jaune).
- b) Wa kpa ma zā ngɔnda, tabi zā vúdà.
- c) Kɔafe nɛ ma de kpo ya zɛɛ kɔ zā wi, ma dé gele zɛɛ go :
  - Wa ɛlɛ kɔafe nɛ, nɛ wa gbini ma, wa gbé gbélà go, wa gbini ma, wa gbini ma be sɪ, nɛ wa a lì ti nɛ, kɔ 'dɔkɔɔ nɛ nyɛɛ, nɛ li lí nɛ ma ɔ fila yèè. Wa nɔ ma tɛ zɛɛ 'dangba. Wele kɛ kɔ zā a zɛɛ tɛ o'dangba wena, nɛ a nɔ ma, takɔ ngo tɛ 'dangbano gɛ̀, we kɛ ma fàngà wena.
  - Nɛ ombe wa nyɔngɔ kɔafe nɛ nyɔngɔ iko, nɛ wa gulu. Okpasa winɔ wa kō genɛ ma wena, owano wa nɔ dō nɔa, wa wia do nyɔngɔ ma wena, we duzu 'dangba kɔ zā wa. Wa nɔ dōɛ be sɪ, nɛ wa gbini be sɪ, nɛ wa nyɔngɔ ma, nɛ wa dungu do dia nɛ, kɔ zā wa ma he mɔ gbúlú gbúlú gbúlú, gulu nɛ na, wa nyɔngɔ zalakalinya, we kɛ ma ngàndà wena, ma fàngà wena.

zàmà : *voir tèzàmà.*

zàvwà : *voir wólò.*

zàzò (zàzù) p.40 : 1) *plante herbacée érigée ou semi-ligneuse de 1 à 1,5 m ht., à plusieurs inflorescences violettes (Commel.: Palisota ambigua); 2) plante herbacée érigée de 1 à 1,5 m ht., à une grande inflorescence unique (Commel.: Palisota Schweinfurthii).*

- a) *Cath* : Mε a wɔkɔsɔ, ya ma ngálá fɛ go. Líá nɛ ma ɔ zágba'dá zágba'dá, ma le zā nui wena. Nɛ nde mε a te go, ma ngàndà go, ma do li gbílí nɛ boe, nɛ nde mɔ gbini ma nɛ ma fo do li iko, nɛ tɛ nɛ ɔ lù lù lù. Nɛ nwá nɛ ma ɔ yòlá yòlá, nɛ tɛ nɛ ɔ lù lù lù ni, ma dī tɛ mɔ, nɛ ma tala tɛ mɔ tala. Ma dó do gbogbo zu nɛ, nɛ dó nɛ ɔ fɛ̀, nɛ zā nɛ wa wala. Wala nɛ ɔ be sílílí, ma gɛzɛ be fɛ̀ nɛ do fila nɛ. Fala kɛ wa 'bili zàzò, kɔ tɔkɔ nɛ ma ho lɔngbòò ni, wa kɔ tɛ mɔ, nɛ ma tala tɛ mɔ wena! Nɛ nde ma ɔ nɛ kɛ olo li poison, ma wia tɛ gbɛ wele.
- b) Le kpa ma tɛ safɔ zā ngɔnda, kɛ wa wa ma fala kpo ni.
- c) • Wa dɔɔ nwá zazo vɛ̀, nɛ wa gí, nɛ wa lɔmbɔ ngo sila wele we ga'bomo.

- Ne fala ke hēa mɔ hē wele, kɔ wa fa ina te ne zāa, kɔ ma ɔ do ke na ma lili do nwá zazo, wa to nwá zazo iko, ne mɔ a kɔ gbala, ne ma ba we mbòò, ne wa kɔ nɔ ngo ne, ne wa enze do hēa me, ne ma wia te hili ma, ya ma dé mā go, wa gómó ma go.
- Ne zazo ma hā zele ku'ba. Mbe wele fala ke wa 'danga me 'da a, kɔ zā a nōlō wena, ne a wia we fa nwá zàzò, ne a e olo me 'da a wa zū ma ni, ne ma hā zele hā wi ni. Mbè go, ne ma de fai, ne wa ì ti gulu ne go, ne a fe, ne wa na, a zū zi mɔ, kɔ me a zele ku'ba.
- Fala wa sele tē ne, kɔ mɔ ì fala zugbulu ne go, kɔ mɔ dumu do nyanga mɔ ia, ne nyanga mɔ ma de se békúngbá.
- Wa 'bili nwá ne, mba do tē ne, ne wa kpe do osa'deno ke wa ɔ kɔ tē, ne wa sa li wa na, gbàkàmbú ni.
- Wele ke 'bɔ zugolo a ze zele iko, ma hē hēa go, k'a bɔbɔ nyanga a zāa, a goe we ne nɔ zāa, wa sa li zele ni na "ngbèlèngú'dútiátè", ne wa dɔlɔ nwá zazo, ne wa to ma, ne wa henze do ma, ne wa hɔbɔ, ne ma e.
- Wa 'bili 'bɔ ma, ne wa fi sanga liā te bili, ne wa gi do ma, ne wa nyongɔ, we ke me a fele.
- *Domin* : Wa de nwá ne, ne wa to, ne wa enze do zele sanggu.
- *Timb* : Ne kpo kpo te ne ni, wa 'bili, ne wa gba sanga ne, ne wa gbele ndòkó zā ne, ke ma bá bà ni, ne wa fi kɔ kolonggo, ne wa zī zálá wí ke zala nyongɔ do má ni.

– **gbà zàzò** p.41 : *plante herbacée érigée à plusieurs inflorescences blanches (Commel.: Palisota hirsuta).*

a) *Monz* : Me a zàzò, ne nde lí nwá ne gā wena.

b) Ki ni ma hɔ te me 'bɔ fai zā deka li, ngo 'bètè.

c) Mè má dé tó à nwá nè :

- Wa hu nwá nè dò tóló kòyó hù. Gene kɔ ma me ge a tala mɔ kpá, kɔ mɔ gɔnɔ ma, ne mɔ hu do mɔ ia, kɔ mɔ nyongɔ, nde a ma se 'bɔ a tala mɔ go.
- Wa gɔnɔ 'bɔ nwá ne, ne wa gulu do wè, ne wa na li dō, sè à má kàlá kúá ké lí dōé, nè má húlú dé wéná.

– **bé zàzò** p.41 : *1) plante herbacée plus petite que les précédentes, petites feuilles rosées en dessous (Comm.: Palisota brachythyrsa); 2) plante du même genre, un peu lianescente (Palisota Thyrsiflora).*

a) *Monz* : Me a wɔkɔsɔ ma ngálá wena go, ma de nù ge ngbì iko. Li nwá ne ɔ ne li nwá gbàbò ni, ne nde te ne ɔ lù lù ni. Ne nde ma tala te wele tala.

b) Fala ke wa kpílí tolo fai, kɔ dati ke na, wa da kɔ wa tē a ni, ne wa 'bili te ne, ne wa 'dene nu ne vè. Kɔ ma ne ɔ tàsà'dàsàa ni, ne wa ma ngo to do 'do gogo a gbaa, ne ma de zònggèè, se ne wa da kō wa tē a de. Wa de ni na, 'do gogo a fe gbátò, dɔ a nyóngó wele go.

zélè : voir gbólò.

zènzèmbàli (ou gèmbàli) p.21 : *plante herbacée à fleurs roses, souvent en grand nombre, au bord des eaux; sert à faire du sel (Balsam.: Impatiens Irvingii, Kirkii).*

a) *Tanda* : Me a nyaka. Fulele ma ɔ silili ɔ ne ke 'da fuga ni.

b) Wa kpa ma nu li.

c) • Wa mana nyaka ne, ne wa a li wese, kɔ ma kolo, ne wa mba do kula mɔ 'bete tabi lumba, na wa dɔ we de do kpātō.

- Wa dɔlɔ 'bɔ nwá ne, ne wa mba do gele nwá, ne wa 'bala ma de 'dɔ li, we fɔlɔ do wi fio wili tabi wi fio ko.

– **wílí zènzèmbàli** : voir yòmbòlò.

zèvàlú p.29 : *petit arbre, fruit à poils roux irritants, comestible (Eben.: Diospyros Mannii).*

- a) *Cath* : Mε a te, gā zā ne wia we hɔ 'bu cm nale. Ne ma ngala de ngo ɔ ne metre 'bu ngo ne mɔɔ, ne ma gba kɔ ε. Tě ne ngàndà wena. Nwá ne ɔ kótófóló kótófóló, ne 'do ne ɔ fě. Ne ma wa wala, tele te wala ne ɔ ne tele te wala banuangala ni, ma fele, ne 'do kɔa ne ɔ yèè.
- b) Ma ɔ wena zā ngonda, do zā vuda ke wa wa fala kpo iko ni.
- c) • Tě ne 'bana do bɔɔ ne, ne wa 'bili, ne wa fi ma zā te tɔa.
- Le li wala ne li. Mɔ gba sanga ne do kɔ mɔ iko, ma mòkò wena. Ne mɔ kpa gbālā ne kɔ ne bɔa, ne mɔ nzo'bo ma, ma ɛfě wena ɔ ne sucre ni.

zikpe : *plante non identifiée.*

zímà p.23 : *suffrutex; 1,5-2 m de ht.; parfois planté pour les feuilles consommées comme légumes (Malv.: Hibiscus sabdifera).*

- a) *Cath* : Mε a be te, kili te ne gā gɔ, ma ɔ ne gbà'bítí zu kɔ wi ge iko. Wa ɛ fele ne ɛa. Ma ngala de ngo we metre kpo do do ne. Ma gba kɔ ε dó wena. Nwá ne ɔ bé yólá, ne ma pɛɛɛ be de 'do. Ne ma wa wala, ma wala do ngbala tě ne do nwá ne, ne te wala ne ɔ hàrkàkàà.
- b) Wa pɛ ma pɛa, wa pɛ ma 'da le do safo, tabi zamɔ te fala tɔa zi boe.
- c) Ne nde zima ma do to wena :
- Wa 'bí wala ne ni, ne wa ɛ kɔa 'do ne, ne be wala ne kɔ ne be boe, le nyóngó ki ni gɔ. Ne wa ɛ a ke 'do ne, kɔa ki ni, ne wa yele ma, ne ma kolo, ne wa to ma, ne wa 'dí ma, ne wa a te nyongomɔ ne wa nyongo, ma kpālā wena.
  - Ne mbee ne, wa de kpo fū ne ni, ne wa a te kuluzí 'da ogazanɔ, se nde dani 'da wa ma ɛa de ni. Wa gi ma do be kpana, tɔɛ ba te ne wena, wa sa li ma na kuluzí ni. Wa nyongo ma, se a wa ini, kɔ ma tia li dani gaza 'da wa, ne ma ɛa dɔ de.
  - Ne wa lifi 'bɔ fele ne, ne wa fi 'de tili be zele úmá, do benɔ wa de ndaba te wa ni, ne wa lifi ma do sala kɔla ne wa kpo 'de tili wa.
  - Wa dɔɔ 'bɔ nwa zima, ne wa gbɛ ma gbɛa, ne wa enze do zele ga'bomɔ.
  - Fala ke wele do mbɔɔ nde, ne a kɔ'dɔ wena ni, ne wa de nwá ne, wa gí gbaa, ne wa a sukali tě ne, n'a nɔ we kɔ'da a kɔ'dɔ ðhɔ ni.
  - Tabi wa dɔɔ nzo'di nwá ne, ne wa kɛɛɛ ma sílílí, ne wa gi ma, ne wa pi kpātɔ te ne, ne wi ke a kɔ'dɔ mbɔɔ wena ni, a nyongo ma, ne ma 'bili kua mbɔɔ ngo sila a ni.
  - Wa dɔɔ 'bɔ kpo nwá zima ni, ne wa hu ma, kɔ ma fe, ne wa ba, ne wa kpílí ma de kɔ gele wi ke a do mbɔɔ ni.

zímádɔ̀à : voir zímánzèlè.

zimana* (Likimi) p.14 : *arbuste (Rutac.: Clausena anisata).*

zímánzèlè (zímándèlè, zímádɔ̀à) p.25 : *arbuste de 1,5-4 m ht.; les fruits sont comestibles, ainsi que les jeunes feuilles qui sont consommées comme légumes. Les même feuilles sont aussi utilisées dans la médecine traditionnelle. La plante est recherchée par les chasseurs et pêcheurs (Sterc.: Cola urceolata).*

- a) *Cath* : Mε a be te, ma ngala dénggé dénggé, ma ɔ ne zufa ni, kili te ne gā be gɔ, ma ɔ ne gbà'bítí zu nyanga wi ge iko. Li nwá ne ma ɔ kótófóló kótófóló. Ma wala dati ngboo, ne wala ne ma ɔ ne tɔɔ nwá, ɔ ne nwá ka'dangga ni. Kɔ ma fele ia, ne kɔa ne ma ɔ fila kálálá. Ne nde gbālā kɔ ne ma ɔ fɛa, ne ma ɛfě wena. (Wa sa 'bɔ li ne na, nwá waladɔa. We ke ngba mɔ 'bi, k'a mɔ ngo lí ne, kɔ mɔ gɔ kɔ a, kɔ mɔ ne gba sanga ne, ya ma mbúlú ia).

Monz : Me a be te ma gā gō, ma ngala de ngo ɔ ne olo li metre kpo ni, te tē ne ɔ bé mbì, ne ma ɔ bi a kpā. Nwá ne ɔ yólá yólá, ne nde ma ngàndà wena, mo 'be tē ne, ne ma ɔ káwáyáwá. Ma wala de te tē ne, nde wala ne ma ɔ be yónggólónggóló, ne ma 'bo de te nge, ne ma súkpúlú zùtùlù de te nge.

b) Le kpa ma zā ngonda, ne le kpa 'bo ma nu lì, 'dò lì, 'dò deka lì, tabi kɔ bili 'bete.

c) Déá tònò wà dé dò mâ ni :

- Le gba sanga ne, ne le li gbālā kɔ ne ma ɔ fēa ni, ne gbālā kɔ ne ke ma ɔ tũ kóló kóló ni, le fi ki ni nù.
- Fala ke mbolo ba wele wena nde, ne mo dóló nzo'dí nwá ne ke ma ɔ be kpá nzá'dí nzá'dí ni, ne mo tó, ne mo a lì ti ne, ne mo a tō te ne, ne mo e. Kɔ ma nyongo, ne a nɔ ma we mbolo, ke wa kɔ'do wena, ne wa sa li ma na kasipo ni. Ne a nyongo ma, kpako ma te ngo ne, ne a òlò, ne ngo sila a ma sa.
- Ne te ne, owi ndo bilino ni, wa ē fele ne, ne wa lifi ma, ne wa fi zā fele bili 'da wa ke wa lifi we ndo ne ni. We ke zimanzele me a te 'da owi yali engga.
- Ne owukono, wa ge wa gala lino ni, mbee ne wa lifi, ne wa kpo nu kō wa. Ne mbe, ne wa lifi, ne wa fí 'de tili wa. Ne mbee ne, wa kpo nu yekese 'da wa ke wa yengge ne 'do lì mo ni na, se a lo gbea koyo wena de. Gulu ne a wa sa li ne na zimanzele me a zī 'da owi yali engganɔ, wa de ma do zī yali 'da wa.
- *Domin* : Wa de nwá ne, ne wa zī zō wele we zele koyo.
- *Timb* : Wa gi nwá ne, ne wa a li mɔkpakpa tabi tō ngbaka 'da ne, ne wa kpilí de kɔ gele wi we zele ndà'bà.

– **wílí zímánzélé** p.24 : *petit arbre, 5 m ht. (Sterc.: Octolobus spectabilis).*

a) *Zagb* : Me a be te, gā ne ɔ ne gbālā zu kō wi ge iko, ne ngala ne de ngo wia we ho metre boa tabi tale. Li nwá ne ma bi a dudu, ne wala ne ma a dudu yónggóló ni.

b) Ma ɔ zā kɔla, ti 'bete, tabi kɔ bili, do zameno 'do le.

c) • Wa li fele wala ne lí, ma ēfē wena.

- Wa lingi nwá ne, ne wa a lì ti ne, ne wa a tō 'da ne, ne wa nɔ we zele mbolo.
- Wa de 'bo nzo'dí nwá ne, ne wa to do tō, ne wa mbo'do we fólò gele wi ke mbolo ba a ni.
- Wa to nwá ne, ne wa a li mɔkpakpa tabi tō ngbaka 'da ne, ne wa kpilí de kɔ gele wi zele ndà'bà.
- Wa de nwá ne, ne wa to, ne wa a kɔ gbàlā, kɔ ma ba we, ne wa henze do hēa mo ke ma hēa te wele ni.

zímánzélézáfòlò p.28 : *arbre moyen à petites feuilles; les fruits samaroides sont recherchés par les perroquets; bois dur (Combr.: Pteleopsis hylodendron).*

a) *Timb* : Me a te, ma gā la li gō. Nwá ne a sekeke, ne nde ma bi a fila yèè ni.

b) Wa kpa ma wena te li zō do zā bili.

c) • Wa nyongo nzo'di nwá ne we zele yu zā wi.

- Wa sa 'bo li ne na "nyòngònúkpákùlù", we ke okpakulu wa nyongo wálá ne wena.

zòkòsò (ou ògò) p.14 : *grand arbre de 40 m ht., feuillage virant au rouge, bois dur, commun (Irv.: Irvingia grandifolio).*

a) *Timb* : Me a gā te, ma ngala wena, ne ma gba 'bo kō ε dele wena. Nwá zu ne ma ɔ dó kótófóló kótófóló, ma a fila, ne ma á ngá gbá'dá gbá'dá, ne ti ngù'dú ne lò wena, ma ndele wena. Nwá ne nea we we kō do nwá ngbì, ne nde ma gā nea ngo nwá ngbì. Tē ne nganda wena. Ne ma nyongo do odokono wa sa li wa na balangga.

b) Wa kpa ma zā ngonda, do zā bili wa wa fala kpo, ne wa gòmò te ne go ni, do li walano ke ma do zamɔ ni.

- c) • Wa gba do ma'baya. Li ma'baya ni ɔ ne li kàmbìli ni.
  - Wa 'bili 'bɔ be te ne, ne wa de do beleduma tɔa, ne nde ma ɔ wena.
  - *Cath* : Nwá ke ma ɔ fila zèè ni, ma ala, ne wa kala ma, ne winɔ ke li wa a likpí likpí, ke wa sa li ne na zɔlɔ ni, ne wa dili do li wa fai, ne ma e.
  - Wa nyɔngɔ dɔkɔ ne nyɔngɔ.

zɔ p.37 : *plante herbacée érigée 1-1,5 m ht., à rhizomes; fleurit précocement, puis les feuilles stériles montent à 1,5 m ht.; elles envahissent les terrains déboisés et forment d'immenses plaines en Ubangi ; la paille sert à la couverture des toits (Gram.: Imperata cylindrica).*

- a) *Cath* : Me a mɔ ma ɔ ne wɔkɔsɔ ni, ma hɔ zā nù de nza, ne nu ma ma 'bèlè wena ne tē ni, ne tē ne ɔ be fila. Kɔ ma ne dulu de ngo, ne ma hūi, ne nwá ne ma hɔ de ngo yólá, ɔ ne nyama zō ni. Ne nde ma do tē ne bina. Liā ne ma le nù wena, ma ɔ ti nù sàngbàlàngbàà.
- b) Wa kpa ma wena te fala ke gā te bina, gōlō bina, ma ɔ píndéé. We ke zō ma kò ti gōlō gɔ, ma kōa wese.
- c) Zō ma do to wena, omɔ de te ne dɔ wena.
  - Wa wa zō, ne wa yɛɛ, kɔ ma kolo, ne wa lī do tɔa, tabi tɔa sabele, tabi tɔa li, tabi wa de do dā safɔ i. Wa tele 'bɔ mbèè ne do ndàlàngbà, we kpe do nu tɔa, fala ke fo ma'baya bina ni, ní do ní. Mbe wa tele 'bɔ ma we ɔ ngo ne zamɔ i ni.
  - Ne liā ne, wa zā ma, ne wa 'denɛ ma, ne wa mba do nzò'dí ndèndè, ne wa na nu sila be ke kèkè'dé a bi bindi ni.
  - Owi gala linò, wa zī te nu kolo li ke wa ne galà ma ni, ne wa wa zō, ne wa isi ma de sala te. Kɔ ma nɔ, ne wa a 'bētē 'do ne, ya li bá gɔ.
  - Fala ke mbɔlɔ ba mɔ, kɔ mɔ kɔ'dɔ wena ni, ne mɔ 'bili zō, ne mɔ sùtú ma, ne mɔ a li ti ne, ne mɔ gi ma, kɔ ma gbala, ne mɔ nɔ ma, ne ma 'bili sanga kua mbɔɛ li sila mɔ.

zòmòzùngòndà : *nom donné à un arbre dont la hauteur dépasse les autres arbres de la forêt, comme par exemple le 'tāálà' ou le 'kàtà'.*

Me a li ke wa e ma zu te ke ma dùlù wena nɛa ngo ngba a gèlé tenɔ vē, ɔ ne tāálà ni. Ombè wa sa 'bɔ li kàtà na zòmòzùngòndà.

zùbángá p.39 : *1) cypéracée commune le long des routes (Cyper.: Mariscus umbellatus); 2) petite cypéracée commune (Cyperus sphacellatus).*

- a) *Cath* : Me a wɔkɔsɔ, ma hɔ ne ma kē sanga te ngbe, ne ma na nù fá'dí fá'dí ni. Ne nwá ne ɔ be yólá yólá ɔ ne nwá ndùngmùlù ni. Be gbālā tē ne ɔ be sílílí. Ne ma dó do gbogbo zū ne.
- b) Ma hɔ ti gùbà, do li walano do 'do tɔano, do safɔno, ne ma 'danga fo wena.
- c) Ma do to kpo bina.

zù'dùsálátédèngbè p.39 : *herbe en forêt, épis d'inflorescence à arêtes très accrochantes, feuilles rubanées (Gram.: Streptogyne sp.).*

- a) *Tanda* : Me a wɔkɔsɔ, nwá ne ɔ ne nwá kɔako ni. Bi wala ne a dudu ɔ ne wala sèbàkànzà ni, ne nde bi go'do wala ne ma do be gangga ne boe. Kɔ ma le te sala te mɔ, ne ma kɔ'bɔ, ne fala hɔ ne nganda wena. Mɔ gbɔtɔ do nga ne, ne mɔ hɔ mbá do sálá te mɔ vē.
- b) Wa kpa ma zā kɔla.
- c) Ma zu'du sala te wele wena, do mili zu a vē.

zù'dùsálátèwi p.39 : *graminée en forêt à feuilles ovales pétiolées, fruit rond collant (Gram.: Letapsis cochleata).*

a) *Monz* : Mε a wɔkɔsɔ ma ɔ ne nwá kóákò ni, ne nde nwá ne ma gǎ v̄e ɔ ne nwá kóákò ni go. Fala ke mo ì fala ne go, ko mo lá zā ne ia, ne ma 'be sala te mo nɔ kée, ne ma zu'du ma, ma kò ngbe do sala te wi go, ma ke wa ia li ma na zu'dusala te wi ni. Mε a mbe ngo gili sékéké kóákò, ke le kpa ma ti kola.

Wala ne ma a sílílí a kilí. Ne nde ma na te wele ne nwá ngònggólónggò ni iko.

b) Wa kpa ma zā kola.

c) • *Tanda* : Wa zā liā ne, ne wa gi, ne wa nɔ.

- Mbè wa de do ina gbe dengbe.

zùkpákùlú : *voir kùtùkpákùlú;*

zùlì (O : ndèà) p.47 : *petit arbre aux bords des eaux, non identifié; porte beaucoup de fruits. Les branches penchent sur l'eau et quand les fruits sont mûrs, ils tombent dans la rivière où les enfants les ramassent et les mangent. Le nom Zùlì est parfois donné comme nom personnel à une fille : elle aura beaucoup d'enfants comme les fruits de l'arbre zùlì.*

a) *Cath* : Mε a wala te, t̄e ne ma gǎ f̄e go. Te ne ma ɔ be yóláá, ma ɔ ténggè ténggè, ma gǎ wena go. Be nwá ne ɔ be yólá yólá. Ne ma wa wala, wala ne ɔ be sílílí, ma ɔ be yónggóló yónggóló, ne zā ne gā be sí iko. Beno wa 'be ma, ne zā ne ma de né ke éponge ni. Ne lí ne mo ngo fo ne, ma ɔ fila.

b) Wa kpa ma 'do lí, ma le zā tenɔ 'do lí i, ne ma bilí de ngo lí.

c) Ma wala, ne ma mo ngo ala de 'do lí, ne benɔ wa í fala ne, ne wa na : "E! Wala zùlì ma ala ngo ge". Ne wa mo ngo kala ne, te lí ma. Wa kpá ma zā ngonda go, wa kpa ma 'do lí. Gulu ne hā wa sa li ma na 'zùlì'.

zùnggàzàlà p.47 : *plante non identifiée.*

zùsàlà (ou : zùmóásàlà) p.27 : *petit arbuste, fleur à deux collerettes, fruits sucrés comestibles (Lecyth.: Napoleona sp.).*

a) *Cath* : Mε a be te, gā ne ma ɔ ne gba'biti zu nyanga wi ge, ne ngala ne ma kolo do metre bɔa, ne ma gba kō ε sílílí. Nwá ne ma ɔ be dudu, ma ɔ ne nwá ndimɔ ni. Wa sa 'bo li ne na zùmóásàlà.

Zagb : Mε a te kpo ke wa zu'du ma zu'du go; wa zā ma zā, se ne ma ho dè.

b) Wa kpa ma zā kola, do zā vúdà, ke wa wa zi kola dati ni.

c) Mε ma de to wena a líá ne :

- Wa zā liā na, ne wa gbele ma, ne wa a lí tí ne, ko ma nyongo, ne wa tekpe, ne wa a zā wi te zélé gúlì.
- *Zagb* : Wa zā liā ne, ne wa fi ko liā te kpílí tolo.
- Wa zā liā ne, ne wa gbele de 'do d̄ó, ne wa nɔ we ina kunu ga.
- Wa fi 'bo liā ne 'da liā te gbàtè hā ogazanɔ. Tabi wa fi 'bo ma 'da liā te ke wa gi hā wi ke a kpa gā dani ni.

zùwísà p.39 : *petite herbe grêle (Cyper.: Fimbristylis exilis).*

a) *Tanda* : Mε a wɔkɔsɔ, ma ngala ɔ ne tukia ni. Li nwá ne ɔ t̄ú, ne ma gā wena.

b) Wa kpa ma ti kola do zā bilí.

c) Wa zā liā ne, ne wa gi, ne wa a zā wele te zele guli, tabi mo 'do lí.